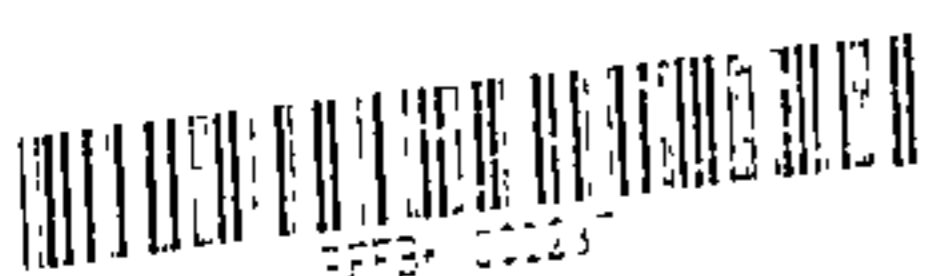

श्री १२४७

संकल्प वाङ्मय

REFBK-0012375

महात्मा गांधी वाङ्मय प्रकाशन समिति

३२६६
३२६६

३०२०६

३०२०६

३०२०६

३०२०६

३०२०६

महात्मा गांधी

यांचें

संकलित वाङ्मय

२

१८९६-१८९७

बापू गेट
प्रसिद्धि संचालक,
महाराष्ट्र राज्य सरकार,
सावित्री नगर, पुणे २२.

अनुक्रम... वि. ...
म हा त्मा

मां धी

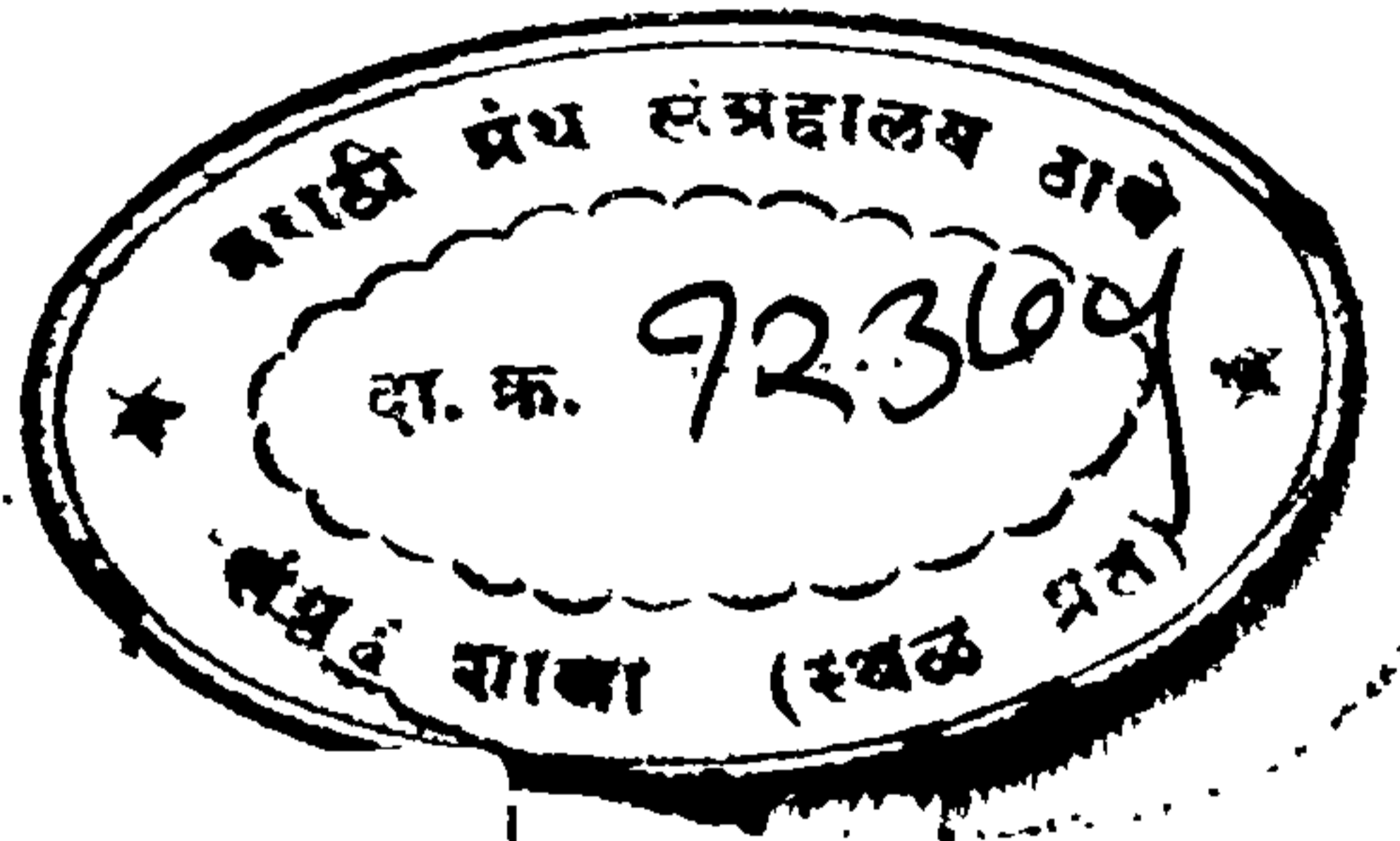
यां चें

१२४९२

संकलित वाङ्मय

२

(१८९६-१८९७)

REFBK-0012375

सत्यमेव जयते

संचालक, प्रसिद्धि विभाग महाराष्ट्र राज्य-मुंबई

जानेवारी २६, १९६२ (माघ ६, १८८३, भारतीय)

© नवजीवन ट्रस्ट, अहमदावाद (गुजरात)

अनुवादक : मोरेश्वर दिनकर जोशी, रत्नागिरी

नवजीवन ट्रस्ट अहमदावाद यांच्या सौजन्ययुक्त मान्यतेने
म. गांधी वाङ्मय प्रकाशन समितीकरिता
संचालक, प्रसिद्धि विभाग, महाराष्ट्र सरकार, मुंबई-१
यांनी प्रकाशित केले.

साधी बांधणी साडेतीन रुपये)

किंमत

(कापडी बांधणी साडेसहा रुपये

प्रस्तावना

प्रस्तुत खंडाचा गांधीजींच्या जीवनांतील एका महत्त्वाच्या टप्प्याशी संबंध आहे. त्यांच्या व दक्षिण आफ्रिकन सरकारच्या दरम्यान होणाऱ्या आगामी लढ्याची चिन्हे १८९६ मध्येच दिसू लागली होती. आता वाचकांसमोर जे कागदपत्र ठेवण्यांत येत आहेत, त्यांमध्ये या चिन्हांचें प्रतिबिंब पडलेलें दिसून येईल. लोकहितासाठी गांधीजींनी आपणावर प्रथमच प्राणसंकट ओढवून घेतलें त्या प्रसंगाची हक्कित सविस्तरपणें या खंडांत वर्णन केलेली आहे.

गांधीजी आपल्या जन्मभूमीकडे १८९६ मध्ये परत गेले. त्या वेळीं त्यांचें वय २६ वर्षांचें होतें. दक्षिण आफ्रिकेंत हिंदी लोकांना जी वागवणूक देण्यांत येत होती, त्यासंबंधी जनता व हिंदुस्थानांतील अधिकारी यांना योग्य माहिती देण्याची कामगिरी त्यांच्यावर सोपविण्यांत आली होती. हिंदुस्थानांतील राजकीय जीवनाच्या प्रमुख केंद्रांना त्यांनी भेट दिली, लोकांच्या नेत्यांच्या भेटी घेतल्या, आणि मोठ्या श्रोतृसमुदायाच्या सभांत भाषणें केलीं. त्या प्रश्नासंबंधी कांही पत्रकेंहि त्यांनी प्रसिद्ध केलीं.

या पत्रकांपैकी, ' हिरवी पुस्तिका ' या नांवाने जें पत्रक लोकांमध्ये विदित झालें होतें, त्यांतील मजकूर विपर्यस्त स्वरूपांत दक्षिण आफ्रिकेंतील वृत्तपत्रांमध्ये प्रसिद्ध झाला होता. हिंदुस्थानांतील एका पत्रप्रतिनिधीने त्या पत्रकाचा सारांश लंडनला तारेने पाठविला होता आणि ' पायोनियर ' व ' टाइम्स ऑफ इंडिया ' या पत्रांनी त्यासंबंधी जें मत व्यक्त केलें होतें त्याचाहि सारांश त्या तारेंत होता. लंडनमधील रायटर वृत्तसंस्थेच्या कार्यालयांतून या सारांशाचाहि सारांश, एक तीन ओळींची तार, दक्षिण आफ्रिकेंत पोचली, आणि तिने मोठ्या घटनांच्या चक्राला गति दिली. गांधीजींनी हिंदुस्थानांत जें काय सांगितलें त्याचा विपर्यासजनक वृत्तांत ऐकून दरबानचे नागरिक खवळून गेले. त्या वर्षाच्या अखेरी-अखेरीस, गांधीजींना घेऊन येणारी आगबोट बंदरांत शिरण्यासाठी परवानगीची वाट पाहत बाहेर उभी असतांना, गांधीजींच्या विरुद्ध करण्यांत आलेल्या द्वेषपूर्ण चळवळीचा कळस झाला. ता. १३ जानेवारी १८९७ रोजी सायंकाळीं गांधीजी जेव्हा दरबान बंदरांत उतरले, तेव्हा बंदरांत कांही वेळ अगोदर जमलेल्या जमावापैकी कांहीनीं गांधीजींना क्रूर हल्ला करून

जानेवारी २६, १९६२ (माघ ६, १८८३, भारतीय)

© नवजीवन ट्रस्ट, अहमदाबाद (गुजरात)

अनुवादक : मोरेश्वर दिनकर जोशी, रत्नागिरी

नवजीवन ट्रस्ट अहमदाबाद यांच्या सौजन्ययुक्त मान्यतेने
म. गांधी वाङ्मय प्रकाशन समितीकरिता
संचालक, प्रसिद्धि विभाग, महाराष्ट्र सरकार, मुंबई-१
यांनी प्रकाशित केले.

साधी बांधणी साडेतीन रुपये)

किंमत

(कापडी बांधणी साडेसहा रुपये

प्रस्तावना

प्रस्तुत खंडाचा गांधीजींच्या जीवनांतील एका महत्त्वाच्या टप्प्याशी संबंध आहे. त्यांच्या व दक्षिण आफ्रिकन सरकारच्या दरम्यान होणाऱ्या आगामी लढ्याची चिन्हे १८९६ मध्येच दिसू लागली होती. आता वाचकांसमोर जे कागदपत्र ठेवण्यांत येत आहेत, त्यांमध्ये या चिन्हांचें प्रतिबिंब पडलेलें दिसून येईल. लोकहितासाठी गांधीजींनी आपणावर प्रथमच प्राणसंकट ओढवून घेतलें त्या प्रसंगाची हक्कित सविस्तरपणें या खंडांत वर्णन केलेली आहे.

गांधीजी आपल्या जन्मभूमीकडे १८९६ मध्ये परत गेले. त्या वेळीं त्यांचें वय २६ वर्षांचें होतें. दक्षिण आफ्रिकेंत हिंदी लोकांना जी वागवणूक देण्यांत येत होती, त्यासंबंधी जनता व हिंदुस्थानांतील अधिकारी यांना योग्य माहिती देण्याची कामगिरी त्यांच्यावर सोपविण्यांत आली होती. हिंदुस्थानांतील राजकीय जीवनाच्या प्रमुख केंद्रांना त्यांनी भेट दिली, लोकांच्या नेत्यांच्या भेटी घेतल्या, आणि मोठ्या श्रोतृसमुदायाच्या सभांत भाषणें केलीं. त्या प्रश्नासंबंधी कांही पत्रकेहि त्यांनी प्रसिद्ध केलीं.

या पत्रकांपैकी, ' हिरवी पुस्तिका ' या नांवाने जें पत्रक लोकांमध्ये विदित झालें होतें, त्यांतील मजकूर विपर्यस्त स्वरूपांत दक्षिण आफ्रिकेंतील वृत्तपत्रांमध्ये प्रसिद्ध झाला होता. हिंदुस्थानांतील एका पत्रप्रतिनिधीने त्या पत्रकाचा सारांश लंडनला तारेने पाठविला होता आणि ' पायोनियर ' व ' टाइम्स ऑफ इंडिया ' या पत्रांनी त्यासंबंधी जें मत व्यक्त केलें होतें त्याचाहि सारांश त्या तारेंत होता. लंडनमधील रायटर वृत्तसंस्थेच्या कार्यालयांतून या सारांशाचाहि सारांश, एक तीन ओळींची तार, दक्षिण आफ्रिकेंत पोचली, आणि तिने मोठ्या घटनांच्या चक्राला गति दिली. गांधीजींनी हिंदुस्थानांत जें काय सांगितलें त्याचा विपर्यासजनक वृत्तांत ऐकून दरबानचे नागरिक खवळून गेले. त्या वर्षाच्या अखेरी-अखेरीस, गांधीजींना घेऊन येणारी आगबोट बंदरांत शिरण्यासाठी परवानगीची वाट पाहत बाहेर उभी असतांना, गांधीजींच्या विरुद्ध करण्यांत आलेल्या द्वेषपूर्ण चळवळीचा कळस झाला. ता. १३ जानेवारी १८९७ रोजी सायंकाळीं गांधीजी जेव्हा दरबान बंदरांत उतरले, तेव्हा बंदरांत कांही वेळ अगोदर जमलेल्या जमावापैकी कांहीनीं गांधीजींना क्रूर हल्ला करून

ठार मारण्याचा प्रयत्न केला. गांधीजींचे प्राण तेथील पोलीस सुपरिंटेंडंट व त्यांच्या पत्नी यांच्या घैर्यामुळे व धोरणीपणामुळे वांचविले गेले.

या खंडाचा प्रारंभ 'हिरव्या पुस्तिके'ने होत आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांना जी वागवणूक मिळते तिचे हुबेहूब चित्र त्यांत रेखाटण्यांत आले होते. गांधीजींच्या शब्दांत सांगावयाचें तर, "तेथील द्वेषभावना कायद्याच्या स्वरूपांत कायमची परिणत होऊन बसली आहे," आणि "कांही ठिकाणीं तर प्रतिष्ठित हिंदी मनुष्याला राहणेंहि अशक्य करून सोडलेलें आहे." हिरवी पुस्तिका हें एक अधिकृत पत्रक होतें. तेथील परिस्थितीमध्ये जे जातिवादात्मक व साम्राज्यवदात्मक प्रश्न गोवलेले आहेत ते त्या पत्रकांत स्पष्टपणें निर्दिष्ट करण्यांत आले होते. हिंदी लोकांची बाजू मांडण्यामध्ये सत्य परिस्थिति बिनचूक सांगितली जावी याबद्दल गांधीजींनी अतिशय काळजी घेतली होती. नाताळमध्ये हिंदी लोकांना मिळणाऱ्या वागवणुकीविषयी आपण केलेल्या वर्णनासंबंधी गांधीजी म्हणतात, "पुढे केल्या जाणाऱ्या प्रत्येक विधानांतला प्रत्येक शब्द तिळमात्र संदेहाची शक्यता न राहतां सिद्ध करतां येईल." हिंदुस्थानामध्ये, त्या देशाच्या राजकीय इतिहासाच्या या विशिष्ट काळांत, कोणत्याहि प्रश्नावर प्रचाराचें जें साहित्य लोकांमध्ये प्रसृत करण्यांत आलें असेल, त्यांत हिरव्या पुस्तिकेइतका सर्वांत मोठ्या व व्यापक प्रमाणावर प्रचार दुसरा कमलाहि झाला नव्हता. मद्रास येथील सभेत व इतरत्र जमलेल्या लोकांकडून हिरव्या पुस्तिकेला जी मागणी झाली, ती पुरवितां येणें अशक्य झालें, आणि हिंदुस्थानाहून परत जाण्याच्या घाईत असतां गांधीजींनी त्याची दुसरी आवृत्ति त्वरेने प्रसिद्ध केली !

'प्रमाणपत्र' या वर्णनाचा जो छोटासाच पण ऐतिहासिक महत्त्वाचा कागद गांधीजींनी हिरव्या पुस्तिकेला जोडलेला आहे तोहि या खंडांत प्रसिद्ध केलेला आहे. त्याच्या आधारेणें गांधीजींना दक्षिण आफ्रिकेतील सर्व हिंदी लोकांमध्ये—मग ते मूळचे कोठल्याहि ठिकाणचे किंवा कोणत्याहि धर्माचे असोत—जो ऐक्यभाव बसत होता तो दिसून येत होता.

हिरव्या पुस्तिकेनंतर एक अगदी स्वतंत्र व वस्तुस्थितीवर आधारलेलें, दक्षिण आफ्रिकेतील ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांच्या हालअपेष्टांच्या गाऱ्यासंबंधीचें टाचण प्रसिद्ध करण्यांत आलें. त्याबरोबर निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांना केलेले अर्ज व प्रार्थनापत्रके यांच्या प्रतीहि जोडलेल्या होत्या. या टाचणामध्ये दक्षिण आफ्रिकेतील प्रत्येक राज्यांत हिंदी लोकांची परिस्थिति काय होती त्याचें सुस्पष्ट वर्णन करण्यांत आलें आहे. भारतामध्ये झालेल्या आपल्या पांच महिन्यांच्या मुकामांत गांधीजींनी लोकमत शिक्षित करण्याचें जें कार्य केलें, त्याची पार्श्वभूमि या टाचणावरून वाचकांना परिचित होते. ब्रिटिश वसाहतींतील हिंदी लोकांची जी दुःसह परिस्थिति आहे तिचें जें हुबेहूब चित्रण या टाचणांत केलेलें आहे, तें भावी काळांतील विद्यार्थ्यांना उपयुक्त होईल. त्या टाचणांत वर्णन केलेल्या परिस्थितीविरुद्ध गांधीजींनी सुमारे वीस वर्षेपर्यंत प्रबळ शक्तीशीं

सतत विषम प्रकारची झुंज केली, व त्यांतूनच सत्याग्रहाचें प्रभावी शस्त्र त्यांनी निर्माण केलें.

मुद्रित शब्दांच्या द्वारा गांधीजींनी लोकमत शिक्षित करण्याची जी चळवळ केली, तिला सभांतील व्यासपीठांवरून भाषणें करून त्यांनी पुष्टि दिली. मुंबई येथे सर फेरोजशाहा मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या सभेला शहरांतील प्रमुख नागरिक उपस्थित होते; त्या सभेंत भाषण करून गांधीजींनी या कार्याला सुरुवात केली. त्या वेळीं गांधीजी पंचविशींच्या उमरीचे तरुण गृहस्थ होते; त्यांनी त्या प्रसंगीं आपले देशब्रंधव व देशाचे पुढारी यांच्यासमोर हिंदुस्थानांत प्रथमच जें भाषण केलें त्याचा उपलब्ध झालेला भाग या खंडांत समाविष्ट केलेला आहे. या भाषणांत, दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांसमोर जे कठीण प्रश्न उभे होते त्यांचें दिग्दर्शन त्यांनी केलें. वसाहतींतील युरोपियन लोक आणि स्थानिक सरकारें, यांच्याकडून होणाऱ्या विरोधाच्या भरतीचें उधाण कसें वाढत चाललें आहे, आणि दक्षिण आफ्रिकेंतील विधि-मंडळांनी मंजूर केलेल्या कायद्यांनी त्यांचा राजकीय अधःपात आणि आर्थिक विनाश कसा घडून येणार आहे, हें त्यांनी स्पष्ट करून सांगितलें. ' हिंदी लोक चोहो बाजूंनी घेरले गेले आहेत, ' असा त्यांनी धोक्याचा इशारा दिला, आणि त्यांच्या हिताचें रक्षण करण्याबद्दल हिंदी जतेला, आणि हिंदुस्थान सरकार व साम्राज्य सरकार, यांना प्रार्थना केली.

मुंबईतील काम संपवून, हिंदी लोकांना देण्यांत येणाऱ्या अपमानास्पद वागव-गुकीची माहिती दक्षिण हिंदुस्थानांतील लोकांना देण्याकरिता गांधीजी मद्रासला गेले. नाताळला जाणाऱ्या हिंदी प्रवेशार्थीपैकी बहुसंख्य लोक दक्षिणेंतील तामीळ भाषिक प्रदेशांतून गेलेले असत. म्हणून तेथे (नाताळमध्ये) काय चाललें होतें याबद्दल मद्रासच्या नागरिकांना अधिक जिव्हाळ्याची तळमळ लागलेली होती, ही गोष्ट पचै-याप्पाच्या हॉलमध्ये गांधींचें भाषण ऐकण्याला प्रातिनिधिक व उत्सुक श्रोतृजन जमले होते, त्यावरून शाबूत झालें. गांधीजी मद्रासला गेले त्यापूर्वी थोडे अगोदर, गांधीजींनी हिरव्या पुस्तिकेंत जें प्रसिद्ध केलें होतें, त्याला उत्तर म्हणून नाताळच्या एजंट जनरलनी एक पत्रक प्रसिद्ध केलें होतें, म्हणून एजंट जनरल यांनी जाहीर केलेल्या विधानाचें खंडन करण्यासाठी या संधीचा गांधीजींनी उपयोग करून घेतला. आपल्या विधानांच्या पुष्ट्यर्थ त्यांनी एवढा भरभक्कम पुरावा दिला की, त्यांचें मद्रास येथील हिंदुस्थानच्या मुक्कामांतील भाषण त्यांचें अयंत प्रभावशाली भाषण म्हणून ख्याति पावलें आहे. त्या भाषणाची पूर्ण संहिता या खंडांत प्रसिद्ध करण्यांत आली आहे.

एक असाधारण स्वरूपाचा तपशीलहि वाचकांपुढे ठेवण्यांत येत आहे - तो म्हणजे, आपल्या स्वीकृत कार्यासंबंधी देशांत दौरा करित असतांना गांधीजींनी केलेल्या खर्चाच्या सविस्तर हिशेबाचें टिपण, हें होय. यामुळे त्यांच्या भारतांतील हालचाली व चळवळी, यांवर प्रकाश पडतो. तदनुषंगाने, कांही कुतूहलजनक आर्थिक माहितीहि

ठार मारण्याचा प्रयत्न केला. गांधीजींचे प्राण तेथील पोलीस सुपरिंटेंडंट व त्यांच्या पत्नी यांच्या घैर्यामुळे व धोरणीपणामुळे वांचविले गेले.

या खंडाचा प्रारंभ 'हिरव्या पुस्तिके'ने होत आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांना जी वागवणूक मिळते तिचे हुबेहूब चित्र त्यांत रेखाटण्यांत आले होते. गांधीजींच्या शब्दांत सांगावयाचे तर, "तेथील द्वेषभावना कायद्याच्या स्वरूपांत कायमची परिणत होऊन बसली आहे," आणि "कांही ठिकाणीं तर प्रतिष्ठित हिंदी मनुष्याला राहणेहि अशक्य करून सोडलेले आहे." हिरवी पुस्तिका हे एक अधिकृत पत्रक होते. तेथील परिस्थितीमध्ये जे जातिवादात्मक व साम्राज्यवदात्मक प्रश्न गोवलेले आहेत ते त्या पत्रकांत स्पष्टपणे निर्दिष्ट करण्यांत आले होते. हिंदी लोकांची बाजू मांडण्यामध्ये सत्य परिस्थिती बिनचूक सांगितली जावी याबद्दल गांधीजींनी अतिशय काळजी घेतली होती. नाताळमध्ये हिंदी लोकांना मिळणाऱ्या वागवणुकीविषयी आपण केलेल्या वर्णनासंबंधी गांधीजी म्हणतात, "पुढे केल्या जाणाऱ्या प्रत्येक विधानांतला प्रत्येक शब्द तिळमात्र संदेहाची शक्यता न राहतां सिद्ध करतां येईल." हिंदुस्थानामध्ये, त्या देशाच्या राजकीय इतिहासाच्या या विशिष्ट काळांत, कोणत्याहि प्रश्नावर प्रचाराचे जें साहित्य लोकांमध्ये प्रसृत करण्यांत आले असेल, त्यांत हिरव्या पुस्तिकेइतका सर्वांत मोठ्या व व्यापक प्रमाणावर प्रचार दुसरा कसलाहि झाला नव्हता. मद्रास येथील सभेत व इतरत्र जमलेल्या लोकांकडून हिरव्या पुस्तिकेला जी मागणी आली, ती पुरवितां येणे अशक्य झाले, आणि हिंदुस्थानाहून परत जाण्याच्या घाईत असतां गांधीजींनी त्याची दुसरी आवृत्ति त्वरेने प्रसिद्ध केली !

'प्रमाणपत्र' या वर्णनाचा जो छोटासाच पण ऐतिहासिक महत्त्वाचा कागद गांधीजींनी हिरव्या पुस्तिकेला जोडलेला आहे तोहि या खंडांत प्रसिद्ध केलेला आहे. त्याच्या आधारे गांधीजींना दक्षिण आफ्रिकेतील सर्व हिंदी लोकांमध्ये—मग ते मूळचे कोठल्याहि ठिकाणचे किंवा कोणत्याहि धर्माचे असोत—जो ऐक्यभाव वसत होता तो दिसून येत होता.

हिरव्या पुस्तिकेनंतर एक अगदी स्वतंत्र व वस्तुस्थितीवर आधारलेले, दक्षिण आफ्रिकेतील ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांच्या हालअपेष्टांच्या गाऱ्यासंबंधीचे टाचण प्रसिद्ध करण्यांत आले. त्याबरोबर निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांना केलेले अर्ज व प्रार्थनापत्रके यांच्या प्रतीहि जोडलेल्या होत्या. या टाचणामध्ये दक्षिण आफ्रिकेतील प्रत्येक राज्यांत हिंदी लोकांची परिस्थिती काय होती त्याचे सुस्पष्ट वर्णन करण्यांत आले आहे. भारतामध्ये झालेल्या आपल्या पांच महिन्यांच्या मुकामांत गांधीजींनी लोकमत शिक्षित करण्याचे जें कार्य केले, त्याची पार्श्वभूमी या टाचणावरून वाचकांना परिचित होते. ब्रिटिश वसाहतींतील हिंदी लोकांची जी दुःसह परिस्थिती आहे तिचे जें हुबेहूब चित्रण या टाचणांत केलेले आहे, तें भावी काळातील विद्यार्थ्यांना उपयुक्त होईल. त्या टाचणांत वर्णन केलेल्या परिस्थितीविरुद्ध गांधीजींनी सुमारे वीस वर्षेपर्यंत प्रबळ शक्तीशी

सतत विषम प्रकारची झुज केली, व त्यांतूनच सत्याग्रहाचें प्रभावी शस्त्र त्यांनी निर्माण केलें.

मुद्रित शब्दांच्या द्वारा गांधीजींनी लोकमत शिक्षित करण्याची जी चळवळ केली, तिला सभांतील व्यासपीठांवरून भाषणें करून त्यांनी पुष्टि दिली. मुंबई येथे सर फेरोजशहा मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या सभेला शहरांतील प्रमुख नागरिक उपस्थित होते; त्या सभेंत भाषण करून गांधीजींनी या कार्याला सुरुवात केली. त्या वेळीं गांधीजी पंचविशींच्या उमरीचे तरुण गृहस्थ होते; त्यांनी त्या प्रसंगीं आपले देशबांधव व देशाचे पुढारी यांच्यासमोर हिंदुस्थानांत प्रथमच जें भाषण केलें त्याचा उपलब्ध झालेला भाग या खंडांत समाविष्ट केलेला आहे. या भाषणांत, दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांसमोर जे कठीण प्रश्न उभे होते त्यांचें दिग्दर्शन त्यांनी केलें. वसाहतींतील युरोपियन लोक आणि स्थानिक सरकारें, यांच्याकडून होणाऱ्या विरोधाच्या भरतीचें उधाण कसें वाढत चाललें आहे, आणि दक्षिण आफ्रिकेंतील विधिमंडळांनी मंजूर केलेल्या कायद्यांनी त्यांचा राजकीय अधःपात आणि आर्थिक विनाश कसा घडून येणार आहे, हें त्यांनी स्पष्ट करून सांगितलें. ' हिंदी लोक चोहो बाजूनी घेरले गेले आहेत, ' असा त्यांनी धोक्याचा इशारा दिला, आणि त्यांच्या हिताचें रक्षण करण्याबद्दल हिंदी जतेला, आणि हिंदुस्थान सरकार व साम्राज्य सरकार, यांना प्रार्थना केली.

मुंबईतील काम संपवून, हिंदी लोकांना देण्यांत येणाऱ्या अपमानास्पद वागवणुकीची माहिती दक्षिण हिंदुस्थानांतील लोकांना देण्याकरिता गांधीजी मद्रासला गेले. नाताळला जाणाऱ्या हिंदी प्रवेशार्थीपैकी बहुसंख्य लोक दक्षिणेंतील तामीळ भाषिक प्रदेशांतून गेलेले असत. म्हणून तेथे (नाताळमध्ये) काय चाललें होतें याबद्दल मद्रासच्या नागरिकांना अधिक जिव्हाळ्याची तळमळ लागलेली होती, ही गोष्ट पचैयाप्पाच्या हॉलमध्ये गांधींचें भाषण ऐकण्याला प्रातिनिधिक व उत्सुक श्रोतृजन जमले होते, त्यावरून शाबूत झालें. गांधीजी मद्रासला गेले त्यापूर्वी थोडे अगोदर, गांधीजींनी हिरव्या पुस्तिकेंत जें प्रसिद्ध केलें होतें, त्याला उत्तर म्हणून नाताळच्या एजंट जनरलनी एक पत्रक प्रसिद्ध केलें होतें, म्हणून एजंट जनरल यांनी जाहीर केलेल्या विधानाचें खंडन करण्यासाठी या संधीचा गांधीजींनी उपयोग करून घेतला. आपल्या विधानांच्या पुष्ट्यर्थ त्यांनी एवढा भरभक्कम पुरावा दिला की, त्यांचें मद्रास येथील हिंदुस्थानच्या मुक्कामांतील भाषण त्यांचें अयंत प्रभावशाली भाषण म्हणून ख्याति पावलें आहे. त्या भाषणाची पूर्ण संहिता या खंडांत प्रसिद्ध करण्यांत आली आहे.

एक असाधारण स्वरूपाचा तपशीलहि वाचकांपुढे ठेवण्यांत येत आहे - तो म्हणजे, आपल्या स्वीकृत कार्यासंबंधी देशांत दौरा करीत असतांना गांधीजींनी केलेल्या खर्चाच्या सविस्तर हिशेबाचें टिपण, हें होय. यामुळे त्यांच्या भारतांतील हालचाली व चळवळी, यांवर प्रकाश पडतो. तदनुषंगाने, कांही कुतूहलजनक आर्थिक माहितीहि

ठोर मारण्याचा प्रयत्न केला. गांधीजींचे प्राण तेथील पोलीस सुपरिंटेंडंट व त्यांच्या पत्नी यांच्या धैर्यामुळे व धोरणीपणामुळे वांचविले गेले.

या खंडाचा प्रारंभ 'हिरव्या पुस्तिके'ने होत आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांना जी वागवणूक मिळते तिचे हुबेहूब चित्र त्यांत रेखाटण्यांत आले होते. गांधीजींच्या शब्दांत सांगावयाचे तर, "तेथील द्वेषभावना कायद्याच्या स्वरूपांत कायमची परिणत होऊन बसली आहे," आणि "कांही ठिकाणी तर प्रतिष्ठित हिंदी मनुष्याला राहणेहि अशक्य करून सोडलेले आहे." हिरवी पुस्तिका हे एक अधिकृत पत्रक होते. तेथील परिस्थितीमध्ये जे जातिवादात्मक व साम्राज्यवदात्मक प्रश्न गोवलेले आहेत ते त्या पत्रकांत स्पष्टपणे निर्दिष्ट करण्यांत आले होते. हिंदी लोकांची बाजू मांडण्यामध्ये सत्य परिस्थिती बिनचूक सांगितली जावी याबद्दल गांधीजींनी अतिशय काळजी घेतली होती. नाताळमध्ये हिंदी लोकांना मिळणाऱ्या वागवणुकीविषयी आपण केलेल्या वर्णनासंबंधी गांधीजी म्हणतात, "पुढे केल्या जाणाऱ्या प्रत्येक विधानांतला प्रत्येक शब्द तिळमात्र संदेहाची शक्यता न राहतां सिद्ध करतां येईल." हिंदुस्थानामध्ये, त्या देशाच्या राजकीय इतिहासाच्या या विशिष्ट काळांत, कोणत्याहि प्रश्नावर प्रचाराचे जें साहित्य लोकांमध्ये प्रसृत करण्यांत आले असेल, त्यांत हिरव्या पुस्तिकेइतका सर्वांत मोठ्या व व्यापक प्रमाणावर प्रचार दुसरा कसलाहि झाला नव्हता. मद्रास येथील सभेत व इतरत्र जमलेल्या लोकांकडून हिरव्या पुस्तिकेला जी मागणी झाली, ती पुरवितां येणे अशक्य झाले, आणि हिंदुस्थानाहून परत जाण्याच्या घाईत असतां गांधीजींनी त्याची दुसरी आवृत्ति त्वरेने प्रसिद्ध केली !

'प्रमाणपत्र' या वर्णनाचा जो छोटासाच पण ऐतिहासिक महत्त्वाचा कागद गांधीजींनी हिरव्या पुस्तिकेला जोडलेला आहे तोहि या खंडांत प्रसिद्ध केलेला आहे. त्याच्या आधारे गांधीजींना दक्षिण आफ्रिकेतील सर्व हिंदी लोकांमध्ये—मग ते मूळचे कोठल्याहि ठिकाणचे किंवा कोणत्याहि धर्माचे असोत—जो ऐक्यभाव बसत होता तो दिसून येत होता.

हिरव्या पुस्तिकेनंतर एक अगदी स्वतंत्र व वस्तुस्थितीवर आधारलेले, दक्षिण आफ्रिकेतील ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांच्या हालअपेष्टांच्या गाऱ्यासंबंधीचे टाचण प्रसिद्ध करण्यांत आले. त्याबरोबर निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांना केलेले अर्ज व प्रार्थनापत्रके यांच्या प्रतीहि जोडलेल्या होत्या. या टाचणामध्ये दक्षिण आफ्रिकेतील प्रत्येक राज्यांत हिंदी लोकांची परिस्थिती काय होती त्याचे सुस्पष्ट वर्णन करण्यांत आले आहे. भारतामध्ये झालेल्या आपल्या पांच महिन्यांच्या मुक्कामांत गांधीजींनी लोकमत शिक्षित करण्याचे जें कार्य केले, त्याची पार्श्वभूमि या टाचणावरून वाचकांना परिचित होते. ब्रिटिश वसाहतींतील हिंदी लोकांची जी दुःसह परिस्थिती आहे तिचे जें हुबेहूब चित्रण या टाचणांत केलेले आहे, तें भावी काळातील विद्यार्थ्यांना उपयुक्त होईल. त्या टाचणांत वर्णन केलेल्या परिस्थितीविरुद्ध गांधीजींनी सुमारे वीस वर्षेपर्यंत प्रबळ शक्तीशी

सतत विषम प्रकारची झुज केली, व त्यांतूनच सत्याग्रहाचें प्रभावी शस्त्र त्यांनी निर्माण केलें.

मुद्रित शब्दांच्या द्वारा गांधीजींनी लोकमत शिक्षित करण्याची जी चळवळ केली, तिला सभांतील व्यासपीठांवरून भाषणें करून त्यांनी पुष्टि दिली. मुंबई येथे सर फेरोजशाहा मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या सभेला शहरांतील प्रमुख नागरिक उपस्थित होते; त्या सभेंत भाषण करून गांधीजींनी या कार्याला सुरुवात केली. त्या वेळीं गांधीजी पंचविशीच्या उमरीचे तरुण गृहस्थ होते; त्यांनी त्या प्रसंगीं आपले देशबांधव व देशाचे पुढारी यांच्यासमोर हिंदुस्थानांत प्रथमच जें भाषण केलें त्याचा उपलब्ध झालेला भाग या खंडांत समाविष्ट केलेला आहे. या भाषणांत, दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांसमोर जे कठीण प्रश्न उभे होते त्यांचें दिग्दर्शन त्यांनी केलें. वसाहतींतील युरोपियन लोक आणि स्थानिक सरकारें, यांच्याकडून होणाऱ्या विरोधाच्या भरतीचें उधाण कसें वाढत चाललें आहे, आणि दक्षिण आफ्रिकेंतील विधिमंडळांनी मंजूर केलेल्या कायद्यांनी त्यांचा राजकीय अधःपात आणि आर्थिक विनाश कसा घडून येणार आहे, हें त्यांनी स्पष्ट करून सांगितलें. ' हिंदी लोक चोहो बाजूंनी घेरले गेले आहेत, ' असा त्यांनी धोक्याचा इशारा दिला, आणि त्यांच्या हिताचें रक्षण करण्याबद्दल हिंदी जतेला, आणि हिंदुस्थान सरकार व साम्राज्य सरकार, यांना प्रार्थना केली.

मुंबईतील काम संपवून, हिंदी लोकांना देण्यांत येणाऱ्या अपमानास्पद वागवणुकीची माहिती दक्षिण हिंदुस्थानांतील लोकांना देण्याकरिता गांधीजी मद्रासला गेले. नाताळला जाणाऱ्या हिंदी प्रवेशार्थीपैकी बहुसंख्य लोक दक्षिणेंतील तामीळ भाषिक प्रदेशांतून गेलेले असत. म्हणून तेथे (नाताळमध्ये) काय चाललें होतें याबद्दल मद्रासच्या नागरिकांना अधिक जिव्हाळ्याची तळमळ लागलेली होती, ही गोष्ट पंच-याप्पाच्या हॉलमध्ये गांधींचें भाषण ऐकण्याला प्रातिनिधिक व उत्सुक श्रोतृजन जमले होते, त्यावरून शाबूत झालें. गांधीजी मद्रासला गेले त्यापूर्वी थोडे अगोदर, गांधीजींनी हिरव्या पुस्तिकेंत जें प्रसिद्ध केलें होतें, त्याला उत्तर म्हणून नाताळच्या एजंट जनरलनी एक पत्रक प्रसिद्ध केलें होतें, म्हणून एजंट जनरल यांनी जाहीर केलेल्या विधानाचें खंडन करण्यासाठी या संधीचा गांधीजींनी उपयोग करून घेतला. आपल्या विधानांच्या पुष्ट्यर्थ त्यांनी एवढा भरभक्कम पुरावा दिला की, त्यांचें मद्रास येथील हिंदुस्थानच्या मुक्कामांतील भाषण त्यांचें अयंत प्रभावशाली भाषण म्हणून ख्याति पावलें आहे. त्या भाषणाची पूर्ण संहिता या खंडांत प्रसिद्ध करण्यांत आली आहे.

एक असाधारण स्वरूपाचा तपशीलहि वाचकांपुढे ठेवण्यांत येत आहे - तो म्हणजे, आपल्या स्वीकृत कार्यासंबंधी देशांत दौरा करीत असतांना गांधीजींनी केलेल्या खर्चाच्या सविस्तर हिशेबाचें टिपण, हें होय. यामुळे त्यांच्या भारतांतील हालचाली व चळवळी, यांवर प्रकाश पडतो. तदनुषंगाने, कांही कुतूहलजनक आर्थिक माहितीहि

मिळते - एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस वस्तूंच्या किंमती व मजुरी यांची पातळी काय होती, याची कल्पना येते. पण त्याचें मुख्य महत्त्व, सार्वजनिक निधींतून केल्या जाणाऱ्या खर्चाची योग्य तपशीलवार नोंद करण्याबद्दल गांधीजी किती काळजी बाळगीत त्याचें उदाहरण उपलब्ध होतें, यांत आहे. अर्ध्या आण्यासारख्या क्षुल्लक खर्चाचा तपशीलहि त्यांत समाविष्ट करण्यांत आलेला आहे, हें वाचकांच्या लक्षांत येईलच. गांधीजींच्या जीवनाच्या त्या पूर्वावस्थेंतहि त्यांच्या स्वभावाचें हें जें वैशिष्ट्य दिसून आलें, तेंच आयुष्यभर सार्वजनिक निधींचा त्यांच्याकडून विनियोग होण्याचे कामीं अनुभवास आलें.

गांधीजींची आगबोट दरवानला पोचली तेव्हा त्यांच्यापुढे उभी ठाकलेली कडव्या विरोधाची परिस्थिति, त्यांच्यावर प्राणघातक हल्ला करण्याचा झालेला प्रयत्न, आणि आपणावर हल्ला करणाऱ्यांविरुद्ध कांहीहि उपाययोजना न करण्याचा त्यांचा निर्णय, यामुळे, वृत्तपत्रें, नाताळचें सरकार, आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची लंडनमधील ब्रिटिश कमिटी, यांना लिहिलेल्या पत्रांची एक साखळीच निर्माण झाली. मुलाखती, तारा, पत्रें वगैरे संदेशवाहक साधनांचे द्वारा वाचकांना या खंडांतील एका अत्यंत महत्त्वाच्या बाबीशीं--एका खलित्याशीं--परिचय करून दिला जात आहे. हा खलिता म्हणजे, दक्षिण आफ्रिकेंतील बत्तीस प्रमुख हिंदी रहिवाशांच्या सहाय्यांनी त्या वेळचे ब्रिटिश वसाहत खात्याचे मुख्यमंत्री मि. जोसेफ चेंबर्लॅन, यांना सादर केलेला ता. १५ मार्च १८९७चा महत्त्वाचा विनंतीअर्ज होय. त्यामध्ये, तपशीलवार माहितीच्या आधारे, नाताळमध्ये घडून आलेल्या घटनांचें वर्णन केलेलें होतें. त्या घटनांतूनच नाताळमधील हिंदीजनविरोधी चळवळीचा उद्गम झाला आणि दरवानच्या ब्रिटिश नागरिकांकडून सामुदायिक विरोधी निदर्शनाची संघटना करण्यामध्ये त्या घटनांचें पर्यवसान झालें. गांधीजी व इतर हिंदी लोक उतरण्याला अडथळा म्हणून कांहीनी आपण तीन तीन चार चार रांकांची मानवी भिंत उभारावयाची व हात आणि बाहु एकमेकांत गुंतवून संपूर्ण अडसर तयार करावयाचा असा वेत रचिला होता ! गांधीजी आपल्या निवासस्थानीं जात असतां त्यांच्यावर झालेल्या हल्ल्याचें वर्णन त्या विनंतीअर्जांत केलेलें आहे. " त्यांना लत्ताप्रहार करण्यांत आले, चाबकांचे फटकारे मारण्यांत आले, सडके मासे वगैरे गलिच्छ वस्तु त्यांच्यावर फेकण्यांत आल्या, त्यामुळे त्यांच्या डोळ्याला जखम झाली, कानावर वार करण्यांत आला, आणि त्यांचा फेटा उडविण्यांत आला. " प्रक्षुब्ध झालेल्या निदर्शकांची संतप्त मनोवृत्ति, सरकारचें प्रतिनिधित्व करणाऱ्या प्रमुख अधिकाऱ्यांची वृत्ति, आणि ब्रिटिश लोकमताच्या अधिक जबाबदार भागांतील लोकांनी अल्पसंख्य असतांहि जातीय असहिष्णुता व अन्याय यांविरुद्ध घेतलेली खंबीर भूमिका, यांसंबंधी स्थानिक वृत्तपत्रांतून घेतलेला भरपूर पुरावा त्या विनंतीअर्जांत दिलेला आहे. विनंतीअर्जाच्या अखेरीस पुढील जोरदार मागण्या करण्यांत आल्या आहेत -- नाताळमधील हिंदी लोकांविषयीच्या सरकारच्या धोरणाचा मूलभूत फेरविचार

करावा; ब्रिटिश साम्राज्यांतील हिंदी लोकांचा दर्जा काय राहिल याविषयी नवीन घोषणा करावी; आणि नाताळ सरकारने योजिलेले हिंदी-विरोधी कायदे मागे घेण्यांत यावेत.

दक्षिण आफ्रिकेंत हिंदी लोकांना भोगाव्या लागलेल्या संकटांमुळे गांधीजींची ब्रिटिश न्यायदानावरील श्रद्धा अजून भंग पावली नव्हती. म्हणून हिंदी लोकांच्या मनांत व्हिक्टोरिया राणीबद्दल जी राजनिष्ठेची व श्रेष्ठेची भावना होती, ती व्यक्त करण्यासाठी गांधीजींनी व्हिक्टोरिया राणीच्या हीरकमहोत्सवाच्या प्रसंगाचा पुरेपूर उपयोग करून घेतला. एका चांदीच्या ढालीवर कोरलेले आणि गांधीजींसह एकवीस लोकांच्या सहा असलेले सम्राज्ञी-महाराणीला दिलेले मानपत्र, आणि इतर संबंधी कागदपत्र, यांवरून त्या प्रारंभीच्या काळांत ब्रिटिश साम्राज्याविषयीच्या गांधीजींच्या मनोवृत्तीची साक्ष पटते.

सन १८९६-७ चा भयंकर दुष्काळ व दुष्काळ-पीडित-सहायक निधीची संघटना याविषयीच्या बातम्यांमुळे गांधीजींनी आपल्या चळवळीची दिशा तात्पुरती बदलली, आणि या मानवतेच्या हाकेला साद देण्याचें ठरविलें. निधि जमविण्याच्या कामांत ते आपल्या स्वभावधर्मानुसार अंतःकरणपूर्वक हिरीरीने सामील झाले. नाताळ व ट्रान्सवाल येथील ब्रिटिश नागरिक व दरबानचे ख्रिस्ती धर्मोपदेशक यांना उद्देशून काढिलेलीं विनंतीपत्रके, तसेंच सर्व दक्षिण आफ्रिकाभर पसरलेल्या हिंदी लोकांना उद्देशून काढलेले परिपत्रक, हे या खंडांत समाविष्ट केलेल्या इतर कागदपत्रांमध्ये आहेत.

दरबानच्या बंदरांत गांधीजींच्या विरुद्ध करण्यांत आलेल्या विरोधी भावात्मक निदर्शनाच्या संघटकांना असें अभिवचन देण्यांत आलें होतें की, सरकारकडून हिंदी लोकांना नाताळमध्ये प्रवेश करणें, व्यापार करणें व स्थायिक निवास करून राहणें, या बाबतींत बंदी करणारे हिंदी-विरोधी कायदे करण्याचें काम हातीं घेतलें जाईल. क्वॉरंटाईन विधेयक, व्यापारी परवान्यांचें विधेयक, आणि वसाहत प्रवेश विधेयक, हें त्या अभिवचनाचें त्रिगुणात्मक फळ आहे ! या नवीन कायद्यांनी हिंदी लोकांच्या ब्रिटिश साम्राज्याचे प्रजाजन या नात्याच्या अधिकारांवर गदा आली. गांधीजींनी या विधेयकांविरुद्ध मोठ्या आवेशपूर्ण रीतीने मोहीम चालविली. वाचक जसजसे प्रस्तुत खंडाच्या शेवटाकडे जातील, तसतसे त्यांना नाताळच्या विधिमंडळाला व साम्राज्य सरकारला सादर केलेले अनेक अर्ज, आणि दादाभाई नौरोजी, विल्यम वेडरबर्न, आणि हिंदुस्थानांतील व इंग्लंडमधील इतर लोकनेते यांना या विधेयकांसंबंधी लिहिलेलीं अनेक वैयक्तिक व सर्वसामान्य पत्रे अढळतील. दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या दर्जावर होणाऱ्या नवीन हल्ल्याचा गांधीजींनी जो निकराचा प्रतिकार केला त्याबद्दलचे हे लेख म्हणजे बोलके पुरावे होत.

ऋणनिर्देश

या खंडांतील साधनसामुग्रीबद्दल आम्ही पुढील संस्था व व्यक्ति यांचे ऋणी आहोत : गांधी स्मारक निधि, नॅशनल आर्काइव्हज्, व अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीचे ग्रंथालय, नवी दिल्ली; नवजीवन विश्वस्त संस्था, तसेच साबरमती आश्रम संरक्षण व स्मारक विश्वस्त संस्था, अहमदाबाद; कलोनियल ऑफिस ग्रंथालय, लंडन; प्रिटोरिया आणि पीटर मारिट्सबर्ग आर्काइव्हज्, दक्षिण आफ्रिका; मुंबई, मद्रास व बंगाल राज्यांची सरकारें; श्री. आर. एफ. एस. तल्यारखान, मुंबई; सर्व्हंटस ऑफ इंडिया सोसायटी, पुणे; आणि पुढील वृत्तपत्रे — बंगाली, इंग्लिशमन, स्टेट्समन, बॉम्बे गॅझेट, टाइम्स ऑफ इंडिया, हिंदु आणि इंडिया.

संशोधन व संदर्भ यांच्या सोयींबद्दल आम्ही पुढील संस्थांना धन्यवाद देतो : गुजरात विद्यापीठ ग्रंथालय व गुजरात समाचार कार्यालय, अहमदाबाद; एशियाटिक ग्रंथालय आणि बॉम्बे क्रॉनिकल, मुंबई समाचार, व गुजराथी प्रेस मुंबई; नॅशनल लायब्ररी व अमृतबझार पत्रिकेचे कार्यालय; आणि ब्रिटिश म्युझियम लायब्ररी, लंडन.

वाचकांस सूचना

या खंडांत संपूर्ण गांधी वाङ्मयाच्या पहिल्या खंडाचा जो संदर्भ देण्यांत आला आहे तो जानेवारी १९६० मध्ये प्रकाशित झालेल्या आवृत्तीचा आहे. आत्मचरित्राचा उल्लेख जेथे आला आहे तेथे 'माझ्या सत्याच्या प्रयोगांची कथा' लेखक एम्. के. गांधी, नवजीवन पब्लिशिंग हाऊस, अहमदाबाद १९५६, या पुस्तकाचा संदर्भ आहे, असें समजावें.

साधनसामुग्री म्हणून फोटो नकलांचा जेथे उल्लेख आहे, तेथे फोटो-नकलांच्या आकड्यापूर्वीच्या एस्. एन्. या चिन्हाचा अर्थ सावरमती संग्रहालय, अहमदाबाद, यांत उपलब्ध असलेल्या कागदपत्रांचा क्रमांक, असा समजावयाचा आहे त्या कागदांच्या फोटो-नकला गांधी स्मारक संग्रहालय, नवी दिल्ली, येथे सुरक्षित ठेवण्यांत आल्या आहेत. तसेंच जी. एन्. हें चिन्ह नॅशनल आर्काइव्ह्ज्, न्यू दिल्ली येथे उपलब्ध असणाऱ्या कागदांबद्दल आहे; त्यांच्याहि फोटोनकला गांधी-स्मारक संग्रहालय, नवी दिल्ली, येथे सुरक्षित ठेवण्यांत आल्या आहेत. सी. डब्ल्यू. हें चिन्ह 'महात्मा गांधींचे संपूर्ण ग्रंथ' या ग्रंथमालेतर्फे संग्रहीत करण्यांत आलेल्या कागदांबद्दल योजिलेले आहे; या कागदांच्या फोटो-नकला, नॅशनल आर्काइव्ह्ज्, नवी दिल्ली येथे सुरक्षित ठेविलेल्या आहेत.

मराठी आवृत्तीसंबंधी

महात्मा गांधीच्या समग्र वाङ्मयाचें प्रकाशन इंग्रजी आणि हिंदी या भाषांतून करण्याची योजना भारत सरकारने हातीं घेतली असून आतापर्यंत पांच खंड प्रसिद्ध करण्यांत आले आहेत. महात्मा गांधींची त्यांच्या लिखाणांतून दिसून येणारी विचार-प्रणाली आम जनतेच्या समोर यावी या हेतूने, या वाङ्मयाचें भाषांतर प्रादेशिक भाषांमधून व्हावे अशी सूचना भारत सरकारने राज्य सरकारांच्या विचारार्थ पाठविली. ही सूचना मुंबई सरकारला पसंत पडली. त्याला अनुसरून मुंबई सरकारने या वाङ्मयाचें मराठी रूपांतर करण्याचें काम अंगावर घेतलें आणि १८ एप्रिल १९५९ रोजी त्या कामासाठी एका समितीची स्थापना केली. समितींत खालील सभासद आहेत.

१. मुख्य मंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण - अध्यक्ष.
२. कायदे आणि मजूर मंत्री श्री. शांतीलाल शहा - उपाध्यक्ष
३. श्री. ग. स. आळतेकर. कऱ्हाड, सातारा जिल्हा.
४. श्री. देवकीनंदन नारायण, जळगाव
५. श्री. रघुनाथराव धोत्रे, बजाजवाडी वर्धा.

श्री. म. रा. पाळंदे यांना समितीचे चिटणीस म्हणून नेमण्यांत आलें.

मे १९६० पासून श्री. सेतुमाधवराव पगडी यांची या समितीचे चिटणीस म्हणून नेमणूक करण्यांत आली.

महाराष्ट्र राज्य सरकारतर्फे महात्मा गांधींच्या समग्र वाङ्मयापैकी प्रकाशित झालेल्या दुसऱ्या खंडाचा मराठी अनुवाद प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे. तिसऱ्या खंडाचें छपाईचें काम सुरू झालें असून, चौथ्या आणि पाचव्या खंडांच्या भाषांतराच्या कामास सुरुवात झालेली आहे. यापुढे इतर खंडांचे अनुवादहि प्रसिद्ध करण्यांत येतील.

मुंबई

सेतुमाधवराव

चिटणीस

विषयानुक्रम

पृष्ठ

प्रस्तावना

ऋणनिर्देश

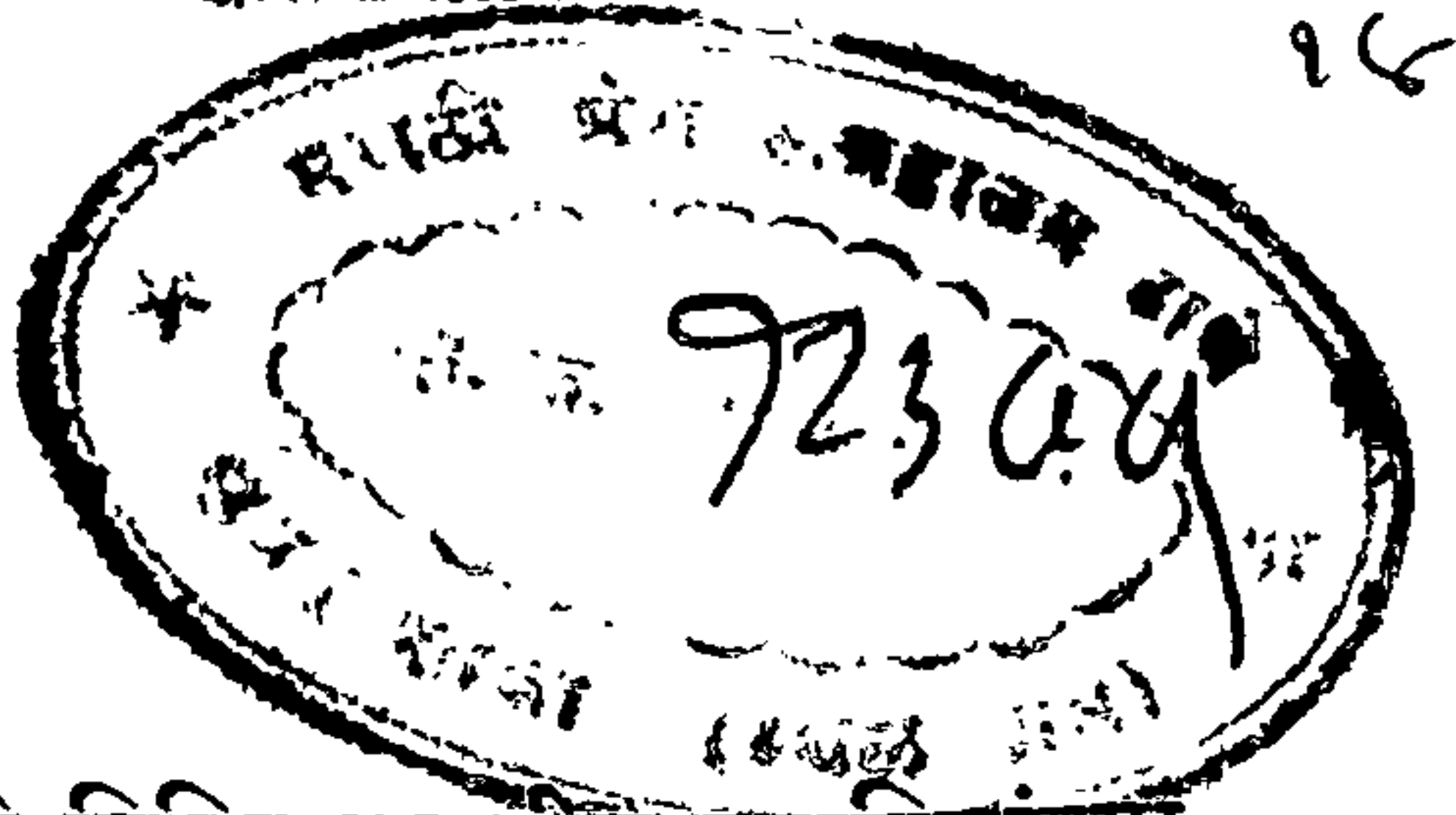
वाचकांस सूचना

१. दक्षिण आफ्रिकेंतील ब्रिटिश हिंदी लोकांच्या हालअपेष्टांची कहाणी-हिरवी पुस्तिका (१४--८-९६) ...	१
२. दक्षिण आफ्रिकेंतील ब्रिटिश हिंदी लोकांच्या गाऱ्हाण्यांबद्दल टीपा (२२--९--९६) ...	५०
३. मुंबई येथील व्याख्यान (२६--९--९६) ...	६६
४. श्री. एफ्. एस्. तल्यारखान यांना पत्र (१०--१०--९६) ...	७९
५. नाताळमधील हिंदी लोक (१७--१०--९६) ...	८०
६. श्री. गोपाळ कृष्ण गोखले यांना पत्र (१८--१०--९६) ...	८४
७. श्री. एफ्. एस्. तल्यारखान यांना पत्र (१८--१०--९६) ...	८५
८. भेट देणाऱ्यांच्या शेरबुकांत ...	८८
९. मद्रास येथील व्याख्यान (२६--१०--९६) ...	८९
१०. आभारनिर्देशक संदेश (२७--१०--९६) ...	११५
११. श्री. एफ्. एस्. तल्यारखान यांना पत्र (५--११--९६) ...	११६
१२. स्टेट्स्मन पत्राच्या प्रतिनिधीला मुलाखत (१०--११--९६) ...	११७
१३. दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोक (१२--११--९६) ...	१२०
१४. इंग्लिशमन पत्राच्या प्रतिनिधीला मुलाखत (१३--११--९६) ...	१२३
१५. पुणे येथील व्याख्यान (१६--११--९६) ...	१२८
१६. व्हाईसराय यांना तार (३०--११--९६) ...	१२९
१७. दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोक (३०--११--९६) ...	१३०
१८. हिंदुस्थानांतील शिष्टमंडळाच्या खर्चाचा तक्ता (डिसेंबर १८९६) ...	१३१
१९. 'कूरलँड' आगबोटीवरील मुलाखत (१३--१--९७) ...	१४५
२०. अँटॉनी जनरल यांना पत्र (२०--१--९७) ...	१५५
२१. दरबान बंदरांत पदार्पण (२८--१--९७) ...	१५७
२२. ब्रिटिश एजंटला पत्र (२९--१--९७) ...	१५९

२३. डब्ल्यु. हंटर यांना पत्र	(२९-१-१७)	...	१६०
२४. हिंदुस्थानांतील दुष्काळ	(२-२-१७)	...	१६५
२५. " हिंदुस्थानांतील काळा दुष्काळ "	(३-२-१७)	...	१६७
२६. जे. बी. रॉबिन्सन यांना पत्र	(४-२-१७)	...	१६९
२७. दरबानच्या धर्मोपदेशकांना विनंति	(६-२-१७)	...	१७१
२८. ए. एम्. कॅमेरॉन यांना पत्र	(१५-२-१७)	...	१७२
२९. मि. चेंबर्लेन यांना विनंती अर्ज	(१५-३-१७)	...	१७३
३०. आर. सी. अलेक्झांडर यांना पत्र	(२३-३-१७)	...	२७३
३१. मिसिस अलेक्झांडर यांना पत्र	(२४-३-१७)	...	२७४
३२. नाताळच्या विधानसभेला अर्ज	(२६-३-१७)	...	२७९
३३. वसाहत-सचिवांना पत्र	(२६-३-१७)	...	२८०
३४. नाताळच्या विधानपरिषदेला अर्ज	(२७-३-१७)	...	२८१
३५. नाताळमधील हिंदी लोकांची स्थिति	(२७-३-१७)	...	२८५
३६. श्री. एफ. एस. तल्यारखान यांना पत्र	(२७-३-१७)	...	२८७
३७. झुल्लँडच्या सेक्रेटरींना पत्र	(१-४-१७)	...	२८८
३८. हिंदुस्थानांतील लोकनेत्यांस	(२-४-१७)	...	२८९
३९. श्री. एफ. एस. तल्यारखान यांना पत्र	(३-४-१७)	...	२९०
४०. वसाहत सचिवांना पत्र	(६-४-१७)	...	२९१
४१. झुल्लँडच्या सेक्रेटरींना पत्र	(७-४-१७)	...	२९२
४२. हिंदी लोकांचा प्रश्न	(१३-४-१७)	...	२९२
४३. फ्रॉसिस डब्ल्यु. मॅक्लीन यांना पत्र	(७-५-१७)	...	२९९
४४. ए. एम्. कॅमेरॉन यांना पत्र	(१०-५-१७)	...	३००
४५. ब्रिटिश एजंटाला पत्र	(१८-५-१७)	...	३०१
४६. आदमजी मियाखान यांना पत्र	(२१-५-१७)	...	३०३
४७. महाराणी व्हिक्टोरिया यांना मानपत्र	(३-६-१७)	...	३०४
४८. वसाहत सचिवांना पत्र	(२-६-१७)	...	३०५
४९. मि. चेंबर्लेन यांना तार	(९-६-१७)	...	३०६
५०. हिंदी लोक व हीरक महोत्सव	(२४-६-१७)	...	३०६
५१. हिंदी हीरक महोत्सव ग्रंथालय	(२५-६-१७)	...	३०८
५२. अर्जासोबतचें प्रास्ताविक पत्र	(२-७-१७)	...	३०९
५३. मि. चेंबर्लेन यांना विनंती अर्ज	(२-७-१७)	...	३१०
५४. हिंदुस्थानांतील व इंग्लंडमधील लोकनेत्यांस पत्र	(१०-७-१७)	...	३३३
५५. टाऊन क्लार्कला पत्र	(३-९-१७)	...	३३४

५६. महाराणी विरुद्ध पितांबर व इतर	(१३-९-९७)	...	३३५
५७. मि. चेंबर्लेन यांचे प्रधानमंत्र्यास उद्देशून भाषण	(१८- ९-९७)	...	३३६
५८. दादाभाई नौरोजी यांना पत्र	(१८- ९-९७)	...	३४२
५९. डब्ल्यू. वेडरबर्न यांना पत्र	(१८- ९-९७)	...	३४३
६०. हिंदी लोकांचें आक्रमण (१)	(१३-११-९७)	...	३४३
६१. वसाहत सचिवांना पत्र	(१३-११-९७)	...	३४८
६२. हिंदी लोकांचें आक्रमण (२)	(१५-११-९७)	...	३४८
६३. वसाहत सचिवांना उत्तर	(१८-११-९७)	...	३५०
६४. हिंदी लोक व वसाहत प्रवेश कायदा	(१९-११-९७)	...	३५०
६५. श्री. एफ्. एस्. तल्यारखान यांना पत्र	(१७-१२-९७)	...	३५१
साधनसामुग्रीचे मूळ आधार		...	३५२
कालानुक्रम सूचि		...	३५४
टीपा		...	३५९
विषयसूचि		...	३६५

१ : दक्षिण आफ्रिकानिवासी ब्रिटिश भारतीय नागरिकांच्या क्लेशांची कहाणी

भारतातील जनतेला विनंती

ता. ५ जून १८९६ रोजी महात्मा गांधी खासगी कौटुंबिक कारणांनी दक्षिण आफ्रिकेतून भा. कडे येण्यास निघाले. दक्षिण आफ्रिकेत राहणाऱ्या भारतीय लोकांच्या प्रमुख शत्रूंनी, तेथे राहणाऱ्या भारतीयांच्या हालअपेष्टांची कहाणी भारतातील आ. गरीब व जनता यांच्या समोर सादर करण्याची कामगिरी गांधीजीवर सोपविली. गांधीजी हिंदुस्थानांत सुमारे पांच महिने राहिले. त्या मुदतीत त्यांनी त्या दिशेने केलेले पहिले काम म्हणजे, 'ग्रीव्हान्सिस ऑफ दि ब्रिटिश इंडियन्स न साउथ आफ्रिका' — दक्षिण आफ्रिकानिवासी भारतीयांच्या क्लेशांची कहाणी — या नांवाची एक पुस्तिका प्रसिद्ध केली, हे होय. या पुस्तिकेच्या आवरणेचं पान हेरव्या रंगाचं होतं, म्हणून ती 'हिरवी पुस्तिका' या नांवाने प्रसिद्ध झाली. या हिरव्या पुस्तिकेला एवढी मोठी मागणी आली की लवकरच तिची दुसरी आवृत्ति गांधीजींना अवश्य झाले.

प्रस्तावना

मद्रास येथील पंचैयाप्पा-सभागृहांत भरलेल्या सभेमध्ये या पुस्तिकेच्या प्रती-साठी मागणीची जी गर्दी उडाली त्यामुळे या पुस्तिकेची दुसरी आवृत्ति काढणे अवश्य झाले आहे. त्या मागणीच्या वेळचं दृश्य अविस्मरणीय आहे.

त्या अफाट मागणीवरून दोन गोष्टी उघड दिसून आल्या — दक्षिण आफ्रिकेत राहणाऱ्या भारतीय लोकांच्या कष्टमय परिस्थितीचं केवढं महत्त्व आहे, आणि सागरा-पलीकडे परद्वीपांत राहणाऱ्या देशबांधवांच्या हितरक्षणाबद्दल भारतीय जनतेला केवढी तीव्र आस्था वाटत आहे, हे सिद्ध झाले.

ही दुसरी आवृत्ति ही पहिल्या आवृत्तीप्रमाणेच त्वरित खपेल व लोकांना या प्रश्नाबद्दल वाटणारी कळकळ पुन्हा एकवार सिद्ध होईल अशी आशा वाटते. लोकांच्या

दुःखांना वाचा फोडणें हाचं त्यांच्या निवारणाचा कदाचित् मुख्य उपाय असूं शकेल, आणि ही पुस्तिका त्या उपाययोजनेचें एक साधन आहे.

या पुस्तिकेंतील 'परिशिष्ट' पहिल्या आवृत्तीनंतर जोडलेलें आहे. नाताळच्या एजंट जनरलने रॉयटरच्या प्रतिनिधीजवळ जें निवेदन दिलें, त्याला उत्तर म्हणून मद्रास येथील सभेमध्ये जें भाषण वाचण्यांत आलें त्याचा कांही भाग म्हणजेच हें 'परिशिष्ट' आहे.

या पुस्तिकेंत नाताळ-प्रवेश कायद्यांत दुरुस्ती करणाऱ्या कायद्याचा उल्लेख केलेला आहे, त्या दुरुस्ती-कायद्याला दक्षिण आफ्रिका-निवासी भारतीयांच्या दुर्दैवाने महाराणी (व्हिक्टोरिया) ची संमति प्राप्त झाली आहे. मला आदरपूर्वक सुचवा-वयाचें आहे की, आमच्या सार्वजनिक कार्यकर्त्यांनी या प्रश्नाचा अत्यंत काळजी-पूर्वक अभ्यास केला पाहिजे, आणि हा कायदा रद्द होईपर्यंत, अथवा सरकारच्या साहाय्याने नाताळला मजूर पाठविण्याचें बंद केलें जाईपर्यंत, आपण विश्रांति घेतां कामा नये. मद्रासच्या सभेमध्ये एक ठराव करण्यांत आला आहे, त्यामध्ये वरील कायदा रद्द करणें शक्य होणार नसेल तर नाताळला मजूर पाठविणें तहकूब करण्यांत यावें, अशी विनंति करण्यांत आली आहे.

कलकत्ता, १-११-१८९६

मो. क. गांधी

ही भारतीय जनतेला प्रार्थना आहे - ती दक्षिण आफ्रिकानिवासी १००,००० भारतीयांचे वतीने करण्यांत येत आहे. महाराणी सरकारच्या भारतीय प्रजाजनांना त्या देशांत ज्या हालअपेष्टा सोसाव्या लागत आहेत, त्यांची हकीकत भारतांतील लोकांना कळविण्याची जबाबदारी, दक्षिण आफ्रिकेंत राहणाऱ्या भारतीय समाजाच्या प्रमुख व्यक्तींनी मजवर सोपविली आहे.^२

दक्षिण आफ्रिका हेंच एक खुद्द निराळें खंड आहे, व तें अनेक छोट्या मोठ्या राज्यांत विभागलें गेलें आहे. त्यांपैकी नाताळ व केप ऑफ गुडहोप या ब्रिटिश वसाहती, महाराणींच्या शासनाखालील प्रदेश झुल्लँड, दक्षिण आफ्रिकन प्रजासत्ताक राज्य अथवा ट्रान्सवाल, ऑरेंज फ्रीस्टेट आणि 'चार्टर्ड टेरिटरीज' यांमध्ये कमी-अधिक संख्येने भारतीय लोकांची वस्ती आहे. युरोपियन व त्या प्रदेशांतील मूळचे स्थानिक लोक हे शिवाय त्यांत आहेतच. डेलागोआ वे, वॅरा व मोझांबिक या पोर्तुगीज प्रदेशांमध्ये

१- वास्तविक या पुस्तिकेला 'परिशिष्ट' असें काहीच जोडण्यांत आलें नव्हतें. पृ. ३० मध्ये परंतु, सद्गृहस्थ हो. आपणाला नुकतेंच नाताळच्या एजंट-जनरलनी सांगितलें आहे की 'या शब्दांनी सुरु होणाऱ्या परिच्छेदापासून प्रारंभ करून 'भारतीयांची भरभराटीची स्थिति सिद्ध करण्यासाठीं आकडे उद्धृत करून' या शब्दांनी सुरु होणाऱ्या परिच्छेदाने समाप्त होणाऱ्या मजकुराविषयी हा संदर्भ आहे. (पृ. ३० वरील तळटीप पाहा. तसेंच, पुढें मद्रासचें भाषण, हें कलम पाहा.)

भारतीयोंची लोकसंख्या मोठी आहे, परंतु तेथील सर्वसामान्य लोकांपेक्षा भारतीयोंच्या वेगळ्या अशा तक्रारी नाहीत.

नाताळ

भारतीयोंच्या दृष्टीने पाहतां, नाताळ हा दक्षिण आफ्रिकेचा सर्वांत महत्त्वाचा भाग आहे. त्यामध्ये मूळ रहिवाशांची संख्या चार लक्ष, युरोपियनांची संख्या सुमारे पन्नास हजार, व भारतीयोंची संख्या एकावन्न हजार आहे. या एकावन्न हजार भारतीयोंपैकी १६००० मुदतबंदी कराराअन्वये जखडलेले आहेत; ३०००० करारांतून मुक्त झालेले स्वतंत्र रीतीने राहणारे आहेत; व उरलेले ५००० व्यापारी आहेत. हे व्यापारधंदा करणारे अर्थातच आपल्या स्वतःच्या खर्चाने त्या वसाहतींत आले, आणि त्यांपैकी काहींनी भांडवलहि त्या देशांत आपल्या बरोबर नेले. मुदतबंदीच्या कराराने नेलेले हिंदी मजूर हे मद्रास व कलकत्ता येथील मजुरांमधून नेलेले असून, त्यांची संख्या जवळ जवळ समसमान आहे. त्यांपैकी जे मद्रासकडील आहेत ते बहुधा तामीळ भाषिक आहेत, व कलकत्त्याकडील आहेत ते हिंदी भाषा बोलणारे आहेत. हे बहुतेक मजूर हिंदु असून बाकीचे मुसलमान आहेत, व त्यांची संख्या कांही अगदीच अल्प नाही. काटेकोर दृष्टीने पाहावयाचें तर ते जातिबंधने पाळित नाहीत. मुदतबंदी करारांतून मुक्त होऊन स्वतंत्र झाल्यानंतर ते बागवगीच्याचें अगर भाजीपाला विकणाऱ्या फेरीवाल्याचें काम करतात, व प्रत्येक महिन्याकाठी दोनतीन पोंडपर्यंत कमाई करितात. कांही थोडे छोटीं दुकानेहि चालवितात परंतु दुकानदारीचा धंदा वर उल्लेखिलेल्या पांच हजार व्यापारी हिंदी लोकांच्या ताब्यांत असून ते बहुतेक मुंबई प्रांतांतील मुसलमान समाजापैकी आहेत. या व्यापारी लोकांपैकी काहींनी धंद्यांत चांगली बरकत केली आहे. कित्येक बडे जमीनदार बनले असून दोषेजण तर आता जहाज-मालकहि झाले आहेत. त्यांपैकी एकाची वाफेच्या इंजिनावर चालणारी यांत्रिक तेलघाणीहि आहे. हे कांही सुरतेहून, कांही मुंबईच्या आसपासच्या प्रदेशांतून, व कांही पोरबंदरहून आलेले आहेत. सुरतेहून आलेले कित्येक व्यापारी दरबान शहरांत आपल्या कुटुंबपरिवारासह स्थायिक झाले आहेत. यांपैकी बहुतेक—यांमध्ये सरकारने मदत देऊन आणलेल्यांचाहि समावेश होतो—आपापली भाषा, सर्वसामान्य समजूत आहे त्यापेक्षा जास्त प्रमाणांत, लिहूं बोलूं शकतात.

नाताळची विधानसभा (असेंब्ली) व विधानपरिषद् (कौन्सिल) यांच्या सदस्यांना उद्देशून मीं एक प्रकट पत्र प्रसिद्ध केले होते. त्याचा उद्देश, या वसाहतींतील सर्वसाधारण युरोपियन समाजाकडून भारतीयोंना कशा प्रकारची वागवणूक दिली जाते, तें दाखविण्याचा होता. त्यातील उतारा मी उद्धृत करित आहे:

“रस्त्यानें जाणारा सामान्य माणूसहि त्याचा द्वेष करतो, त्याला शिवीगाळ करतो, त्याच्यावर थुंकतो, आणि पुष्कळदा त्याला पदपथावरून ढकलूनहि देतो. वृत्तपत्रांना तर

त्याचा निंदास्पद उल्लेख करण्याला, उत्तमांतला उत्तम इंग्रजी कोश थुंडाळूनहि, पुरेसे जोरदार शब्द जणू मिळतच नाहीत ! येथे कांही उदाहरणें देतो- 'समाजाचें काळीज पोखरून टाकणाऱ्या रोगाची कीड;' 'हीं बांडगुळें;'^१ 'लंबाड, हलकट, अर्धरानटी एशिया-टिक;' 'दुबळा, काळा, स्वच्छतेची ओळख नसलेला असा एक जंतु-ज्याला नादान 'हिंदु' असें म्हणतात; 'दुर्गुणांची ही खाण,^२ करी तांदुळांवर गुजराण; त्याला मी म्हणतो हिंदु सैतान;' 'खोटे बोलणारे, ठकवाजी करणारे, गलिच्छ हमाल.' हिंदी माणसाचा त्याच्या नांवाने सरळ उल्लेख करण्याचें, वृत्तपत्रे जवळजवळ एकमताने नाकारतात ! त्याचें नांव, 'रामीसामी,' 'मि.सामी'^३ किंवा 'मि. कूली (हमाल);' 'काळा आदमी' असाच त्याचा उल्लेख केला जातो. या संतापजनक उपपदांचा उपयोग इतका सर्रास केला जातो की, त्यांचा (निदान त्यांपैकी 'हमाल' या एकाचा तरी) उच्चार न्यायालयांच्या पवित्र परिसरांतहि केला जातो-जणू काय, कोणाहि हिंदी माणसाला लावतां येईल असें 'कूली' (हमाल) हें कायदेशीर व योग्य उपपद किंवा नांव आहे. जे चांगले ज्ञानसंपन्न व सम्य गणले जातात, अशा लोकांच्या मुखांतूनहि 'कूली क्लार्क' (हमाल कारकून) हा दुःखदायक शब्द निघालेला मी अनेक वेळां ऐकला आहे.^४ दामगाड्या भारतीयांसाठी नाहीत. रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांनी हिंदी लोकांला पशुसारखें वागवावें. हिंदी माणूस कितीहि स्वच्छ असो, तो दृष्टीस पडतांच वसाहतींतील प्रत्येक गोऱ्या माणसाला एवढा संताप येतो की, तो त्या हिंदी मनुष्याबरोबर थोडा वेळसुद्धा आगगाडीच्या एकाच डब्यांत बसण्यास तयार होणार नाही ! उपहारगृहांचे दरवाजे हिंदी मनुष्याला प्रवेश करण्यास खुले नाहीत.^५ सार्वजनिक स्नानगृहें सुद्धा भारतीयांच्या-मग ते भारतीय कोणी का असेनात - उपयोगासाठी नाहीत. उनाड व भटक्या लोकांबद्दलचा कायदा हा निष्कारण जुलमाचा आहे, व प्रतिष्ठित हिंदी लोकांनाही तो अतिशय अडचणीच्या परिस्थितींत टाकतो."

वरील मजकूर मी येथे उद्धृत केला आहे, कारण तें निवेदन दक्षिण आफ्रिकेतील लोकांसमोर जवळ जवळ दीड वर्षभर आहे, त्याच्यावर दक्षिण आफ्रिकेतील प्रत्येक वृत्तपत्राने चर्चा केली आहे व त्यांतील विधानें अद्यापपर्यंत कोणीहि खोडून काढलेलीं नाहीत (फार काय, एका वृत्तपत्राने तर संमति दर्शवून त्यांना दुजोराहि दिला आहे), आणि या मध्यंतरीच्या काळांत माझें तें मत बदलण्यासारखें कांहीहि अद्यापपर्यंत माझ्या मजरेस आलेलें नाही. ब्रिटिश मंत्रिमंडळांतील वसाहत-मंत्री नेक नामदार मि. चेंबर्लिन यांचेकडे नामदार श्री. दादाभाई^६ (नौरोजी) यांच्या नेतृत्वाखाली या विषयाबाबत एक शिष्टमंडळ गेलें होतें. त्याच्या उद्देशाबद्दल पूर्ण सहानुभूति व्यक्त करूनहि त्यांनी माननीय दादाभाईंच्या शिष्टमंडळाला असें सांगितल्याचें समजतें की,

१- मूळ इंग्रजी प्रतीत 'सॅपल्स' असा शब्द आहे, त्याचा अर्थ 'नमुने' किंवा 'मासले' असा होईल.

२- मूळ प्रतीत 'चॉक-फुल' असा शब्द आहे.

३- मुळांत 'रामी सामी' व 'सॅमी' असे शब्द आहेत.

४- यानंतरचीं दोन वाक्ये हिरेच्या पुस्तिकेंत गाळलेलीं आहेत; (भाग १, पृ. १३३ पाहा);

५- येथेहि मुळातील एक वाक्य गाळलेलें आहे. पाहा पृ. १३३ किता.

६- दादाभाई नौरोजी.

आमच्या तक्रारींमध्ये वस्तुस्थितिनिदर्शकता अगर सत्यांश कमी असून भावनात्मकताच अधिक आहे. खऱ्या तक्रारी मला दाखवून देण्यांत आल्या तर आपण त्यांची योग्य व परिणामकारक व्यवस्था लावू, असें ते म्हणाल्याचें समजतें. ज्याने या प्रश्नाचावत आम्हांला खूप मदत केली आहे, व आमच्यातर्फे एकसारखी चिकाटीने सतत वाजू मांडून व आमचा पाठपुरावा करून आम्हांला ऋणी करून ठेविलें आहे, त्या टाईम्स ऑफ इंडियाने मि. चेंबर्लेन यांनी आमचीं गाऱ्हाणी भावनात्मक आहेत असें म्हटल्या-बद्दल त्यांची निर्भर्त्सना केली आहे. तरीसुद्धा, खऱ्या तक्रारींचा पुरावा देण्याकरिता व भारतामध्ये आमच्या संरक्षणार्थ झगडणाऱ्या कैवाऱ्यांच्या म्हणण्याला पुष्टि देण्यासाठी मी स्वतःच्या अनुभवाचा, व ज्यांना प्रत्यक्ष त्रास सोसावा लागला त्यांचा पुरावा सादर करण्याची परवानगी मागतों. आता जीं विधानें मी करणार आहे, त्यांतील प्रत्येक शब्दाची संशयातीत सत्यता सिद्ध करतां येईल.

गेल्या वर्षी डंडी येथे क्रिस्टमसच्या दिवसांत, गोऱ्या लोकांच्या एका टोळीने एका हिंदी स्टोअर (वस्तु-भांडार) ला कांही प्रक्षोभक कारण घडलें नसतांना, केवळ मौज करण्याकरिता म्हणून, आग लाविली. दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी समाजांतील एक प्रमुख व्यक्ति व जहाजमालक श्री. अब्दुल्ला हाजी आदम हे एकदा मजबरोवर रेल्वेने क्रॅझक्लुफ स्टेशनपर्यंत प्रवासांत होते. ते पोस्टाच्या गाडीने नाताळला जाण्यासाठी त्या स्टेशनवर उतरले. त्यांना तेथे कोणी पावहि विकत देईना. हॉटेलचा मालक रात्रीच्या मुक्कामासाठी त्यांना खोली भाड्याने देईना. म्हणून त्यांना सबंध रात्र गाडींत थंडींत कुडकुडत घालवावी लागली. आफ्रिका खंडातील त्या भागांतील थंडी म्हणजे कांही मौजेचा विषय नव्हे. दुसरे एक प्रमुख हिंदी सद्गृहस्थ श्री हाजी महंमद हाजी दादा हे प्रिटोरियाहून चार्लस्टनपर्यंत घोड्याच्या गाडींतून चालले होते. त्यांना गाडींतून जबरदस्तीने उतरविण्यांत आलें, व तीन मैल अंतर त्यांना पायीं जावें लागलें - कारण काय, तर त्यांचेजवळ पास नव्हता. - मग त्या हरकतीमुळे^१ त्यांच्यावर कांही प्रसंग येणार असला तर त्याची हरकत घेणाऱ्यांना काय पर्वा ?

श्री. रुस्तुमजी नांवाचे एक पारशी सद्गृहस्थ आपल्या प्राप्तीच्या मानाने किती तरी अधिक दानशूर आहेत. दरबान शहरांतील सार्वजनिक स्नानगृहें हीं दरबान नगराच्या महापालिकेच्या मालकीचीं आहेत, व इतर नागरिकांप्रमाणेच श्री. रुस्तुमजी हेहि महापालिकेला कर देतात. परंतु, त्यांना प्रकृतिस्वास्थाकरिता सार्वजनिक स्नानगृहा-मध्ये ' टर्किश बाथ ' घेण्याला बंदी करण्यांत आली ! गेल्या वर्षी क्रिस्टमसच्या दिवसांत दरबान शहरामध्ये फील्ड स्ट्रीटवरील एका हिंदी वस्तुभांडारामध्ये कांही (गोऱ्या) तरुणांनी पेटते फटाके फेकले व भांडाराच्या मालकाचें नुकसान केलें. त्याच रस्त्यावर तीन महिन्यांपूर्वी कांही तरुणांनी गोफणीने शिशाच्या गोळ्या एका वस्तुभांडाराच्या

दुकानांत मारल्या, त्यामुळे एका गिऱ्हाइकाला जखम होऊन त्याचा डोळा जवळ जवळ गेला ! वरील दोनही प्रकार तेथील पोलीस सुपरिंटेंडंटच्या नजरेस आणण्यांत आले, तेव्हा त्यांनी आपण त्याचा शक्य तो बंदोबस्त करतो असें आश्वासन दिलें. पण नंतर त्या बाबतींत कांही झाल्याचें ऐकूं आलें नाहीं. तथापि, सदर सुपरिंटेंडंट हे एक सन्मान्य सदृग्हस्थ आहेत, व दरबानमधील सर्व समाजांच्या लोकांचें संरक्षण करण्याची त्यांना उत्कंठा आहे. पण अति प्रबळ विरोधी शक्तीपुढे ते एकटे विचारे काय करूं शकतील ? त्यांच्या हाताखालचे अधिकारी गुन्हेगार बद्दमापांचा तपास करण्याची तसदी घेतील काय ? अत्याचार-पीडित गृहस्थ पोलीस स्टेशनवर पोलिसांकडे तक्रार सांगण्यास गेला असतां, पोलीस शिपाई प्रथम हसले, आणि नंतर मॅजिस्ट्रेटकडे जाऊन गुन्हेगारांना पकडण्यासाठी वॉरंट घेऊन या असें त्यांनी त्या गृहस्थाला सांगितलें. पोलीस कॉन्स्टेबलला आपलें कर्तव्य बजावण्याची इच्छा असेल तर अशा प्रकारांमध्ये वॉरंटची जरूरी नसते. नाताळमधून मी निघून गेलों त्याच्या आदल्या दिवशीं एका हिंदी गृहस्थाचा मुलगा, अगदी स्वच्छ कपडे पेहरलेला, दरबान शहरांतील मुख्य रस्त्याच्या कडेच्या फरशीवरून चालला होता. कांही युरोपियनांनी त्याला कांहीहि कारण घडलें नसतां, केवळ मौजेखातर फरशीवरून ढकलून दिलें ! गेल्या वर्षी नाताळ प्रदेशांतील एस्टकोर्ट नांवाच्या गावांत एका मॅजिस्ट्रेटच्या कोर्टांत एक हिंदी कैदी कठड्याचे आंत उभा होता. त्याला कठड्याचे बाहेर ढकलण्यांत आलें, व त्याची टोपी काढून घेण्यांत आली आणि त्याला बोडकाच परत आणण्यांत आलें. डोक्याची टोपी काढणें हें हिंदी रीतिरिवाजाच्या विरुद्ध असून आपल्या धार्मिक भावना दुखाविणारें आहे, अशी तक्रार त्याने सांगितली, पण तिचा कांहीहि उपयोग झाला नाहीं. त्या मॅजिस्ट्रेटच्या वरील वर्तनाविरुद्ध दिवाणी दावा करून दाद मागण्यांत आली; परंतु जज्जांनी निर्णय दिला की, मॅजिस्ट्रेट या नात्याने केलेल्या कृत्यांबद्दल मॅजिस्ट्रेट दिवाणी न्यायालयांत जबाबदार ठरत नाहीं. आम्ही कायद्याने दाद मागावयास गेलों तेव्हाच असा निकाल लागणार हें आम्हांला माहित होतें. पण या प्रश्नाची एकदा पूर्ण शहानिशा करून घ्यावी एवढाच आमचा हेतु होता. एका काळीं वसाहतींत या प्रश्नाला फार महत्व आलें होतें. एक हिंदी कर्मचारी (Official) जेव्हा वेळोवेळीं आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांबरोबर दौऱ्यास जातो, तेव्हा त्याला विश्रांतिगृहांमध्ये राहावयाला जागा मिळत नाहीं. त्याला कोठल्या तरी झोपडीमध्ये मुकाम करणें भाग पडतें. मी नाताळांतून निघालों तेव्हा ही तक्रार इतकी विकोपाला गेली होती की तो कर्मचारी आपल्या जागेचा राजीनामा पाठविण्याच्या विचारांत होता.

मि. डी सिल्वा नांवाचे एक युरेशियन सदृग्हस्थ फिजी वेटांत एका जबाबदारीच्या जागेवर काम करीत होते. ते आपलें नशीब काढण्यासाठी, पैसा मिळवण्याचे उद्देशाने नाताळ प्रदेशांत आले. ते प्रमाणपत्रधारक औषधविक्रेते (Chemist) आहेत. त्यांची केमिस्ट म्हणून पत्रानेच नेमणूक करण्यांत आली होती. परंतु त्यांना

नेमणाच्या गोऱ्या मालकाला जेव्हा आढळून आले की आपला नोकर पुरा गोरा नाही, तेव्हा त्याने त्यांना काढून टाकले ! मला दुसरे कित्येक युरेशियन्स माहीत आहेत, की ते 'गोरे' म्हणून त्यांच्यांत मिसळून जाऊ शकतात, व त्यांना कसला त्रासहि पोचत नाही; हे शेवटचे उदाहरण मी दिले तें नाताळमध्ये वर्णमूलक विद्वेष किती तर्कशून्य व अविवेकाचा आहे हे दाखविण्याकरिता दिले. अशीं उदाहरणे एकामागून एक कितीतरी देतां येतील. परंतु आमचीं गाऱ्हाणीं काल्पनिक वा भावनात्मक नसून सत्य परिस्थितीवर आधारलेली आहेत हे दाखविण्याला मी पुरेसा पुरावा दाखविला आहे. इंग्लंडमधील आमच्या एका हितचिंतकाने लिहिल्याप्रमाणे, या तक्रारींचें अस्तित्व कळले म्हणजे त्या दूर करण्याला आणखी पुरावा नको.

आता अशा प्रकारांचे बाबतींत उपाययोजनेसाठी कृति काय करावी ? प्रत्येक बाबतींत मि. चेंबर्लिन यांजकडे जावे व वसाहतमंत्र्यांचें कार्यालय हे दक्षिण आफ्रिकेंतल्या हिंदी रहिवाशांच्या वारीकसारीक तक्रारी ऐकणारे कार्यालय बनवावे, असें आम्हीं करावयाचें काय ? 'वारीकसारीक' हा शब्द मी जाणून बुजून वापरला आहे. कारण या बहुतेक तक्रारी किरकोळ हल्ले व गैरसोयी यांसंबंधीच्या आहेत. परंतु या तक्रारी नेहमी वरचेवर होऊ लागल्या म्हणजे त्यांचें स्वरूप मोठें होतें व त्यामुळे मनांत सतत प्रक्षोभ माजत जातो. अशा एका देशाची थोडीशी कल्पना करा, की ज्यामध्ये अशा प्रकारच्या हल्ल्यांपासून आपण कोणीहि असला तरी सुरक्षित राहू शकत नाही असें तुम्हांला वाटेल, जेथे आपण प्रवासाला निघालां असतां आपणांवर काय प्रसंग ओढवेल याबद्दल तुमच्या मनांत धाकधूक वाटत राहिल, जेथे तुम्हांला हॉटेलांत एका रात्रीपुरती उतरण्याला जागा मिळू शकणार नाही; असें चित्र तुम्हीं मनश्चक्षुपुढे उभें केल्यास, आम्ही नाताळ प्रदेशांत ज्या परिस्थितींत आयुष्य कंठीत आहों, त्या परिस्थितीचें चित्र तुम्हांला पाहायला मिळेल. हिंदी हायकोर्टातील न्यायाधीशांपैकी एखादा दक्षिण आफ्रिके-मध्ये आला, आणि विशेष खबरदारीची पूर्वव्यवस्था केल्याशिवाय जर तो एखाद्या हॉटेल-मध्ये गेला तर त्याला तेथे प्रवेश मिळेल की काय याबद्दल मला शंका वाटते, असें विधान करण्यांत बिलकूल अतिशयोक्ति नाही. आणि चार्ल्सटाउनपासून प्रिटोरियापर्यंत प्रवास करावयाचा झाल्यास, नखशिखांत युरोपियन पोपाख न करता तो जाऊ लागेल तर त्याला 'काफिरा'च्या डब्यांतूनच प्रवास करावा लागेल !

मी हें जाणतो की वर उल्लेखिलेल्या कांही उदाहरणांचे बाबतींत मि. चेंबर्लिन यांना पीडितांचें दुःख निवारण करणें शक्य होणार नाही— उदाहरणार्थ मि. डी सिल्वा यांच्या प्रकरणांत ते कांही करू शकणार नाहीत. परंतु गोष्ट सत्य आहे की, दक्षिण आफ्रिकेंत हिंदी लोकांविरुद्ध वर्णद्वेष दृढमूल झाला असल्यामुळे असे प्रकार घडून येतात; आणि ब्रिटिश सरकार व हिंदुस्थान सरकार हीं हिंदी लोकांच्या तक्रारींविषयीं बेफिकीर राहिल्यामुळे वर्णद्वेष खोल रुजला आहे ! शारीरिक हल्ल्यांच्या सर्व बाबतींत सर्वसाधारणपणें आमची वृत्ति अशी असते की, आम्ही त्यांची दखलच घेत नाही. कोणी आम्हांला

एक मैल चला म्हटलें तर आम्ही दोन मैल जावें, या सिद्धांताचा अंगीकार करून आम्ही शक्य तोंवर वागतो. दक्षिण आफ्रिकेंत, विशेषतः नाताळमध्ये राहणाऱ्या हिंदी लोकांच्या वागणुकीचें 'सहनशीलता' किंवा 'तितिक्षा' हें विरुद्ध, खरें व मनापासून धारण केलेलें आहे. परंतु हें धोरण आम्हीं स्वीकारलें तें कांही परोपकाराच्या उदार हेतूने नसून शुद्ध स्वार्थी हेतूने स्वीकारलें आहे. अनेकवार आलेल्या कष्टमय अनुभवावरून आम्हांला हें उमजलें आहे की अपराधी लोकांना न्यायासनासमोर उभें करून त्यांना दंड भोगायला लावणें हें अपरिमित श्रमांचें व खर्चाचें काम आहे. त्याचा परिणामहि बरेच वेळां आमच्या अपेक्षेच्या उलट घडून येतो. गुन्हेगाराला पुष्कळ वेळां तार्कीद देऊन सोडून देण्यांत येतें, अगर 'पांच शिलिंग दंड किंवा एक दिवसाची कैद' अशी शिक्षा त्याला देण्यांत येते ! आरोपीच्या पिंजऱ्यांतून बाहेर पडतांच तो माणूस अधिक धमकीचाज वृत्ति धारण करतो व फिर्याद करणाऱ्याला मोठ्या विकट परिस्थितींत टाकतो. अशा कृत्यांना प्रसिद्धि देण्याने इतरांना तशीं कृत्यें करण्याला उत्तेजन मिळतें. म्हणून आम्ही सामान्यतः अशा गोष्टींचा नाताळच्या लोकांसमोर उच्चारहि कर्त नसतो.

हिंदी लोकांविषयीं अशा प्रकारच्या खोलवर रुजलेल्या द्वेषभावनेची छाया सर्व दक्षिण आफ्रिकाभर हिंदी लोकांकरितां खास कायदे करून चित्रित करण्यांत आली आहे. या कायद्यांचा उद्देश त्या देशांत राहणाऱ्या हिंदी लोकांच्या समाजाला नीचावस्थेप्रत नेण्याचा आहे. नाताळचे अॅटॉर्नी जनरल यांची इच्छा हिंदी लोकांना सदैव 'लाकूडफोड्ये व पाणक्ये' बनवून ठेवावें अशी आहे. आमचा उल्लेख आफ्रिकेच्या स्थानिक रहिवाशांबरोबर 'काफीर जाती' या एकाच वर्गांत केला जातो. हिंदी लोकांच्या दर्जाच्या पातळी-विषयी त्यांनी पुढील शब्दांनी वर्णन केलें आहे :

“ या हिंदी लोकांना येथे आणलें तें स्थानिक उद्योगधंद्यांच्या विकासासाठी मजूर पुरवावे म्हणून आणिलें; निरनिराळ्या राज्यांमध्ये दक्षिण आफ्रिकी राष्ट्रांची घडण चालू आहे, त्या राष्ट्रांचे घटक विभाग वनावे म्हणून ते येथे आणिलेले नाहीत. ” ऑरेंज फ्री स्टेट या राज्याचें धोरण इतर राज्यांनी आदर्श धोरण म्हणून पुढे ठेविलेलें आहे. ऑरेंज फ्री स्टेटच्या एका प्रमुख पत्राच्या शब्दांत सांगावयाचें तर त्या राज्याच्या धोरणाने “ हिंदी लोकांना दक्षिण आफ्रिकेच्या आदिवासी लोकांच्या वर्गांत घालून 'ब्रिटिश इंडियन नागरिक' ही चीजच अशक्य करून सोडिली आहे. ” त्या राज्याने हें घडवून आणण्यांत जसें पुरें यश मिळविलें तसें इतर राज्येहि, हिंदी लोक लक्षपूर्वक आपल्या हक्कांस जपले नाहीत तर, लवकरच घडवून आणतील. आम्ही आणीवाणीच्या प्रसंगांतून चाललों आहों. निर्वध व जुलूमजबरदस्तीचे कायदे यांनी आम्हांला चारी बाजूंनी जखडून टाकलें आहे.

वर वर्णन केलेल्या जातिद्वेषाच्या भावनेला कायद्याचें कायम स्वरूप कसें देण्यांत आलें तें मी आता सांगतां. कोणाही हिंदी मनुष्याला रात्रीं ९ वाजल्यानंतर घराबाहेर जावयाचें असल्यास, आपण कोणाच्या तरी आदेशावरून जात आहों असें दाखविणारें

जवाबदार माणसाचें पत्र त्याच्याजवळ असलें पाहिजे अगर आपण कां बाहेर गेलों त्या-बद्दल त्याला समाधानकारक खुलासा करतां आला पाहिजे; त्याशिवाय त्याला त्या वेळीं बाहेर पडतां येणार नाही. हा कायदा फक्त तेथील आदिवासींना व हिंदी लोकांनाच लागू केलेला आहे. या कायद्याची अंमलबजावणी करतांना पोलिस लोक साधारणपणें तारतम्यदृष्टि चालवितात, व सामान्यतः मेमन लोकांचा पोषाक केलेल्यांना ते त्रास देत नाहीत; कारण तो पोषाख हिंदी व्यापार्यांचा पोषाक असें समजलें जातें. श्री. अबूबकर —जे आता स्वर्गवासी झाले आहेत — हे नाताळ वसाहतींतील सर्वांत प्रमुख व्यापारी होते, व युरोपियन लोक त्यांना फार मान देत असत. त्यांना त्यांच्या मित्रांसह एकदा अटक करण्यांत आली. रात्रीचे ९ वाजल्यानंतर घराबाहेर पडल्याबद्दल त्यांना जेव्हा पोलिस ठाण्यावर नेलें, तेव्हा अधिकाऱ्यांना ताबडतोब समजलें की त्यांना अटक करण्यांत चुकी झाली आहे. पोलिसांनी त्यांना सांगितलें की, 'तुमच्यासारख्या सद्गृहस्थाला अटक करण्याची आमची इच्छा नाही.' मात्र व्यापारी व मजूर यांतला फरक ओळखण्याची खूण कोणती तें पोलिसांनी त्यांना विचारलें. श्री. अबूबकर यांनी आपल्या लांब पायघोळ अंगरख्याकडे बोट दाखविलें. तेव्हापासून पोलीस व लोक यांच्या दरम्यान अलिखित संकेत झाला की, लांब झगा वापरणाऱ्यांना, ते रात्री ९ वाजल्यानंतर बाहेर पडले तरी, पोलिसांनी अटक करावयाची नाही. परंतु बंगाली व तामीळ व्यापारी तितकेच सन्मान्य आहेत, ते लांब झगे वापरीत नाहीत. याशिवाय सुशिक्षित तरुण ख्रिश्चन हिंदी लोक आहेत, ते फार हळव्या वृत्तीचे असतात. ते लांब झगे वापरीत नाहीत. त्यांना वरचेवर सतावलें जातें. नुकतेंच चार महिन्यांपूर्वी, एक तरुण सुशिक्षित हिंदी गृहस्थ—रविवारच्या शाळेंतील शिक्षक, व दुसरा एक शिक्षक, यांना अटक करून रात्रभर अंधान्या कोठडींत डांबून ठेवण्यांत आलें होतें. आपण घरी चाललों होतो म्हणून त्यांनी शपथपूर्वक खात्री करण्याचा प्रयत्न केला, पण तो व्यर्थ गेला ! मॅजिस्ट्रेटसमोर त्यांना नेण्यांत आल्यावर त्याने त्यांना मुक्त केलें. पण याने त्यांच्यावर झालेल्या अन्यायाची भरपाई थोडीच होणार ! एक हिंदी स्त्री शिक्षिका, लेडी स्मिथ येथील हिंदी दुभाष्याची पत्नी, ही थोड्या दिवसांपूर्वी एका रविवारी सायंकाळीं चर्चकडून परत जात असतां दोघां काफीर पोलिसांकडून गिरफ्तार केली गेली. तिला अटक करण्याचे वेळीं पोलिसांनी एवढी हिसकाहिसकी केली की तिचे कपडे खराब होऊन गेले, व शिवाय तिला शिरीगाळ करून, एका अंधारकोठडींत कैद करून ठेविलें. ती स्त्री कोण आहे हे कळतांच पोलिस सुपरिंटेंडंटने तिला ताबडतोब सोडून दिलें. तिला मूर्च्छितावस्थेंत तिच्या घरीं पोचविण्यांत आलें. त्या धैर्यवती स्त्रीने महापालिकेवर गैरकायदा अटक केल्याबद्दल नुकसानभरपाईचा दावा केला, तेव्हा वरिष्ठ न्यायालयाकडून तिला वीस पौंड नुकसानीबद्दल व शिवाय दाव्याचा खर्च देवविण्यांत आला. तिला देण्यांत आलेली वागवणूक "अन्याय्य, क्रूरपणाची, जुलमीपणाची व लहरीपणाची" होती असें मुख्य न्यायाधीशांनी उद्गार काढिले. वरील तीन खटल्यांचा परिणाम असा झाला आहे की, निरनिराळ्या महापालिका कायद्यांत दुरुस्ती

करून अधिक अधिकार आपणाला देण्यांत यावे अशी जोराची मागणी करीत आहेत. या मागणींतील त्यांचा हेतु, स्पष्ट शब्दांत सांगावयाचें तर, सर्वच हिंदी लोकांवर त्यांच्या प्रतिष्ठेचा किंवा दर्जाचा विचार न करतां सर्रास निर्वेध लादले जावे असा आहे. असे निर्वेध सर्रास लादले गेले म्हणजे, १८९४ चें देश-प्रवेश विधेयक मंजूर होण्याचे वेळीं विधानसभेच्या एका सदस्याने म्हटल्याप्रमाणे, “ हिंदी लोकांचें जीवन नाताळच्या वसाहतींतल्यापेक्षा त्यांच्या स्वतःच्या जन्मभूमींतच अधिक सुखाचें वनविण्याचा नाताळ वसाहतीचा उद्देश ” सफल होऊं शकेल. दुसऱ्या कोणत्याहि देशांत अशा प्रकारच्या उदाहरणांनी योग्य विचारवान लोकांची सहानुभूति जागृत झाली असती, व कोटांच्या वरीलसारख्या निर्णयाचें आनंदाने स्वागत करण्यांत आलें असतें.

सुमारें आठ महिन्यांपूर्वी, केवळ मजुरीवर निर्वाह करणारे सुमारें २० हिंदी लोक, डोक्यावर भाजीपाल्याच्या टोपल्या घेऊन दरबानच्या बाजाराकडे चालले होते. यावरून उघड दिसत होतें की ते उनाड किंवा भटक्ये नव्हते. त्यांना पहाटे ४ वाजतां त्याच कायद्याखाली अटक करण्यांत आली. पोलिसांनी त्यांचेवरील खटला मोठ्या हिरीरीने चालविला. दोन दिवस चौकशीचें काम चालल्यावर मॅजिस्ट्रेटने त्यांना दोष-मुक्त करून सोडून दिलें. पण त्या गरीब विचार्यांना केवढा भुर्दंड पडला ! ते आपल्या डोक्यांवर संत्रंध दिवसाची भावी कमाई वाहून नेत होते. ती प्राप्ति तर गलीच, त्यांना दोन दिवस तुरुंगांत डांबून ठेवण्यांत आलें, शिवाय खटला चालविणाऱ्या वकिलाची फी त्यांना भरावी लागली. हें सर्व कशाबद्दल ? तर सकाळीं लवकर उठून कामाला लागण्याचें साहस केल्याबद्दल ! त्यांच्या उद्योगीपणाबद्दल हें खासें वक्षीस खरें ! आणि तरी मि. चेंबर्लेन यांना खऱ्याखऱ्या तक्रारी हव्या आहेत !

नाताळमध्ये पास देण्याची एक योजना आहे. रात्र असो की दिवस असो, कोणीहि हिंदी माणूस आपण कोण आहों हें दर्शविणारा पास दाखविणार नाही, तर तो कैद केला जाण्यास पात्र होईल. मुदतबंदी कराराखाली आलेल्या हिंदी मजुरांनी काम सोडून पळून जाऊं नये, व त्यांची ओळख चटकन पटावी, म्हणून ही व्यवस्था केलेली आहे. एवढ्यापुरती ती जरूरही आहे, असें मला वाटतें. परंतु या कायद्याची अंमलबजावणी अत्यंत चीड आणणारी असून तिच्याविरुद्ध आमची जोराची तक्रार आहे. क्रूर भावना नसेल तर त्या कायद्याअन्वये सुद्धा अन्याय होण्याचें कारण नाही. त्या कायद्याच्या अंमलबजावणीविषयी वृत्तपत्रेंच काय म्हणतात तें ऐका. ता. १९ जून १८९५ चा ‘ नाताळ अॅडव्हर्टायझर ’ त्या विषयावर पुढीलप्रमाणे लिहितो—

“ केटो मॅनॉरमध्ये कसणूक करणाऱ्या कुळांना १८९१ च्या २५ व्या कायद्याच्या ३१ व्या कलमाखाली अटक करण्यांत येते. त्या पद्धतीसंबंधीच्या कांही गोष्टी मी आपल्या नजरेस आणूं इच्छितों. ते आपल्याच जमिनीत हिंडतफिरत आहेत, अशा वेळीं पोलीस येतात, त्यांना पकडतात व त्यांचे परवाने मागतात. ते आपल्या बायकांना वा

दक्षिण आफ्रिकानिवासी भारतीय वक्त्रांची कहाणी

क्रमांक

नातलगांना हाका मारून पास आणायला सांगतात; पण पास आणले जाण्यापूर्वीच पोलीस लोक सदर हिंदी लोकांना पोलीस ठाण्याकडे ओढून नेऊं लागतात. पास आणले जाऊन पोलीस ठाण्याकडे कैद्यांना नेण्यांत येत असतां पोलिसांना दाखविले जातात, परंतु पोलीस नुसते त्यांकडे पाहतात व जमिनीवर ते फेकून देतात. त्या हिंदी लोकांना पोलीस ठाण्यावर नेले जातें, रात्रभर त्यांना तेथे अडकवून ठेवण्यांत येतें, आणि सकाळी कोठडी त्यांच्याकडून धुऊन साफ करवून घेतल्यावर त्यांना मॅजिस्ट्रेटसभोर उभे करण्यांत येतें. त्यांची कैफियत ऐकून घेतल्याशिवायच मॅजिस्ट्रेट त्यांना दंड करतो. ही गोष्ट त्या कुळांनी प्रोटेक्टरला^१ सांगितली तेव्हा प्रोटेक्टरने त्यांना मॅजिस्ट्रेटकडे जाण्यास सांगितलें. तरीहि (वातमीदार म्हणतो) त्याला हिंदी प्रवेशकांचें संरक्षण करण्यासाठी नेमिलेलें आहे! अशा प्रकारच्या गोष्टी वसाहतींत घडत असतील (लेखक पुढे लिहितो) तर त्या लोकांनी दाद कोणाकडे मागावी ?

मॅजिस्ट्रेट आरोपींची कैफियत घेत नाही, हें विधान माझ्या मतें चुकीचें असलें पाहिजे.

नाताळमधील सरकारचें मुखपत्र 'नाताळ मकर्युगी' याच्या ता. १३ एप्रिल १८९५ च्या अंकांत पुढील संपादकीय लेख प्रसिद्ध झाला आहे :

“प्रतिष्ठित हिंदी लोकांना वाटणारा अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा त्यांच्या अटक केल्या जाण्याच्या शक्यतेबद्दलचा आहे. यामुळे त्यांचीं मनं प्रक्षुब्ध व संतप्त होतात. याचें एक उदाहरण मी येथे देतो. दरवान शहरांत राहणाऱ्या एका सुप्रसिद्ध हिंदी गृहस्थाच्या मालकीची मिळकत शहराच्या निरनिराळ्या भागांत आहे. हे गृहस्थ अतिशय बुद्धिमान व सुशिक्षित आहेत. नुकतेच ते आपल्या मातोश्रीसह सिडेनहॅम शहरां गेले होते. तेथे त्यांची मिळकत आहे. तेथे दोघा आदिवासी पोलिसांनी त्यांना व त्यांच्या मातोश्रींना अटक करून पोलीस ठाण्याकडे चालवीत नेले. मात्र न्यायबुद्धीने येथे एवढें सांगितलें पाहिजे की, त्या आदिवासी पोलिसांनी अत्यंत प्रशंसनीय वर्तन केलें. त्या तरुण हिंदी गृहस्थाने आपण कोण हें स्पष्ट करून ओळख पटविण्यासाठी इतरांचीं नांवे सांगितलीं. पोलीस नायकाने अखेरीस त्यांना जाऊं दिलें. पण सोडतांना त्याने एवढा इशारा देऊन ठेविला की, पुढील खेपेस तुमच्याजवळ पास नसेल तर तुम्हांला अटक केली जाईल व खटलाहि केला जाईल. तो गृहस्थ ब्रिटिश वसाहतींत राहणारा असून ब्रिटिश प्रजाजन आहे. जरी सामान्यपणें दक्षता ठेवण्याची जरूरी असल्याचें तो मान्य करतो, तरी ब्रिटिश प्रजाजन या नात्याने आपणाला अशा प्रकारें वागविण्यांत यावें याला त्याची जोराची हरकत आहे. त्याच्या या मुद्द्यांत बराच तथ्यांश आहे. व त्याचा अधिकारी वर्गाने विचार करणें अवश्य आहे.”

यावर अधिकारी वर्गाचें म्हणणें काय आहे तें सांगणें न्यायाचें होईल. ते तक्रार न्याय्य आहे हें मान्य करतात, परंतु मुद्दतबंदी कराराअन्वये आलेला मजूर व स्वतंत्र हिंदी गृहस्थ यांतला फरक कसा कळणार, असें ते विचारतात. उलट आम्ही म्हणतो की हें जाणण्याइतकी सोपी गोष्ट दुसरी नाही. मुद्दतबंदी कराराने आलेल्या मजुराचा पोषाक उंची व झोकदार नसतो. कोणाहि हिंदी गृहस्थाविषयी, तो कोण

असावा याबद्दल अनुमान काढावयाचें असेल तर तें त्याला अनुकूल असेंच काढावें लागेल, प्रतिकूल नाहीं. विशेषतः ज्या प्रकारच्या सद्गृहस्थाचा मीं वर उल्लेख केला त्याच्या बाबतींत तर तें अधिकच अनकूल काढावें लागेल. एखादा माणूस चोर आहे असें अनुमान काढणें हें जितकें उचित किंवा सकारण होईल, तितकेंच हिंदी गृहस्थाला हा करार मोडून पळून जाणारा आहे असें मानणें उचित होईल. एखाद्या हिंदी मजुराने पळून जाऊन सभ्य व प्रतिष्ठित दिसण्याची तयारी केली तरी तो फार वेळ छपून राहूं शकणार नाहीं. पण दक्षिण अफ्रिकेंतल्या हिंदी गृहस्थाला भावना असतात असेंच मानलें जात नाहीं. तो पशु आहे; 'एक दुवळी व काळी वस्तु;' मनापासून 'शिव्याशाप मोजण्यालायक आशियाई घाण' !

आणखी एक कायदा असा आहे की, जेव्हा आदिवासी व हिंदी लोक हे गुरें हाकीत नेत असतील, तेव्हा त्यांच्यापाशी खास परवाने असले पाहिजेत; दरबान शहरांत एक उपनियम आहे, त्याअन्वये आदिवासी नोकर व आशियांतील विंगर सुधारलेल्या जातींचे इतर लोक यांची नोंदणी केली पाहिजे. हिंदी लोक हे रानटी आहेत ही कल्पना गृहीत धरून हा नियम बनविण्यांत आला आहे. आदिवासींच्या नोंदणीला एक सबळ कारण असें की, त्यांना अजून श्रमाची जरूरी व प्रतिष्ठा यांची शिकवण घ्यावयाची आहे. हिंदी मनुष्याला ती गोष्ट आधीच माहित आहे, व ती माहित आहे, म्हणून तर त्याला भारतांतून इकडे आणलें जातें ! परंतु भारतीयाना आदिवासींवर एका वर्गांत घालण्याचा आनंद अनुभवतां यावा म्हणून त्यांचीही नोंदणी अनिवार्य केलेली आहे. नगराच्या पोलिस सुपरिंटेंडंटने, माझ्या माहितीप्रमाणे, हा कायदा अजून अंमलांत आणिलेला नाहीं. एकदा एका हिंदी नोकरातर्फे मीं बचाव करीत असतां हरकत घेतली की, त्याचें नांव नोंदण्यांत आलेलें नाहीं. सुपरिंटेंडंटला माझ्या त्या हरकतीचा राग आला व तो म्हणाला की हा कायदा आपण हिंदी लोकांच्या बाबतींत कधीच लागू केलेला नाहीं. त्याने मला पुढे विचारलें की, हिंदी लोकांची मानखंडना झालेली तुम्हांला पाहायची आहे काय ? परंतु कायदा अस्तित्वांत असल्यामुळे तो केव्हाहि जुद्धम चालविण्याचें यंत्र म्हणून केव्हाहि वापरतां येईल.

परंतु या कायदेशीर कमदर्जाच्या गोष्टींपैकी कोणतीही गोष्ट दूर करून घेण्याचा आम्हीं प्रयत्न केलेला नाहीं. त्यांचा कडकपणा स्थानिक स्वरूपांत शक्य तेवढा कमी करण्याचा आम्ही प्रयत्न करीत आहों. तूर्त तरी नवे कायदे होऊं न देणें व जुने आहेत ते रद्द करून घेणें, एवढ्यावरच आम्ही आमची शक्ति केंद्रित करीत आहों. परंतु त्याचें विवेचन करण्यापूर्वी, हिंदी लोकांना आदिवासींच्या दर्जाला अन्य प्रकारांनी देखील नेऊन बसविण्यांत आलें आहे, ही गोष्ट आणखी कांही उदाहरणांनी सिद्ध करूं. रेल्वे स्टेशनांमध्ये सडासांवर 'आदिवासी व आशियाई' अशा पाट्या लाविलेल्या असतात. दरबान येथील पोस्ट व तार ऑफिसांमध्ये आदिवासी व आशियाई, आणि

युरोपियन्स, यांसाठी वेगवेगळीं प्रवेशद्वारे असत. हा अपमान आम्हांला असह्य झाला; खिडक्यांशीं काउंटरजवळ बसलेले कारकून अनेक सन्मान्य हिंदी लोकांचा उपमर्द करीत व त्यांना सर्व प्रकारच्या शिव्यागाळी देत असत. आम्हीं अधिकाऱ्यांकडे अर्ज करून हा द्वेषकारक भेदभाव नष्ट करावा अशी विनंति केली, आणि आता त्यांनी आदिवासी, आशियाई व युरोपियन यांना तीन निरनिराळीं प्रवेशद्वारे करून दिली आहेत.

वसाहतीच्या सर्वसाधारण मताधिकाराच्या कायद्यानुसार अजूनपर्यंत हिंदी लोकांना मतदानाच्या हक्काचा उपभोग घेतां आला. या कायद्याअन्वये पन्नास पौंड किंमतीची स्थावर मिळकत बाळगणाऱ्या, किंवा सालिना दहा पौंड भाडें भरण्या सज्ञान पुरुषाला मतदारांच्या यादींत आपलें नांव दाखल करून घेण्याचा हक्क मिळत असे. आदिवासी-करिता निराळा खास मताधिकार-कायदा केलेला आहे. पहिल्या कायद्याअन्वये १८९४ साली ९३०९ युरोपियन मतदार, व २५१ हिंदी मतदार होते. (या हिंदी मतदारांपैकी फक्त २०३ हयात होते.) परंतु त्या वेळीं युरोपियन व हिंदी लोकांची संख्या जवळजवळ सारखीच होती. अशा प्रकारें १८९४ मध्ये युरोपियन मतदारांची संख्या भारतीय मतदारांच्या संख्येच्या ३८ पट होती ! तरीहि सरकारला वाटलें, असा त्याने बहाणा केला की, आशियाई मतदारांची संख्या युरोपियन मतदारसंख्येला हतबल किंवा निर्जीव करून टाकील, असा धोका निर्माण झाला आहे. म्हणून त्यांनी नाताळच्या विधान सभेंत विवेक मांडलें, त्याअन्वये मतदारांच्या यादींत योग्य रीतीने ज्यांचीं नांवां दाखल झालेलीं होतीं, त्यांखेरीज सर्व आशियाई लोकांचा मताधिकार काढून घेण्यांत येणार होता ! त्या विधेयकाच्या प्रस्तावनेंत असें विधान करण्यांत आलें होतें की, आशियाई लोकांना निवडणुकीने बनल्या जाणाऱ्या प्रातिनिधिक संस्थांचा परिचय नाही ! या विवेकविरुद्ध आम्हीं नाताळची विधानसभा व विधानपरिषद या दोहोंकडेहि अर्ज केले, परंतु त्यांचा कांही उपयोग झाला नाही. नंतर आम्हीं लॉर्ड रिपन यांजकडे अर्ज केला, व त्या अर्जाच्या प्रती वृत्तपत्रांकडे व भारत आणि इंग्लंड यांच्या जनतेला उद्देशून प्रसिद्ध करण्यासाठी पाठविल्या, असें करण्यांत आमचा हेतु त्यांची सहानुभूति संपादन करणें व त्यांचा सक्रिय पाठिंबा मिळविणें हा होता; व कांही अंशीं तो आम्हांला मिळाला हें आम्ही कृतज्ञतापूर्वक नमूद करतां.

परिणाम असा झाला की, तो कायदा रद्द करण्यांत येऊन त्याचेएवजी दुसरा एक कायदा करण्यांत आला आहे, त्यामध्ये पुढीलप्रमाणे उल्लेख आहे— जे “ लोक या देशाचे आदिवासी नसतील; अगर पार्लमंटरा मतदानपद्धतीवर आधारलेल्या निवडणुकीने बनलेल्या प्रातिनिधिक संस्था ज्या देशांत यापूर्वी नव्हत्या, अशा देशांतील मूळ रहिवाशांच्या पुरुष शाखेचे वंशज असतील, अशा (युरोपियनांचे वंशज नसलेल्या) कोणाही लोकांचीं नांवां मतदारांच्या याद्यांमध्ये समाविष्ट केली जाणार नाहीत. अशा लोकांना जर आपलीं नांवां मतदारांच्या यादींत दाखल करून घ्यावयाचीं असतील, तर त्यांनी प्रथम गव्हर्नर-इन-कौन्सिलकडून हुकूम मिळविला पाहिजे की,

त्यांना या कायद्याच्या अंमलबजावणीतून मुक्त केलेले आहे. ” ज्या लोकांचीं नांवां योग्य रीतीने मतदारांच्या याद्यांत दाखल झालेलीं असतील, अशा लोकांनाहि या कायद्याच्या अंमलबजावणीतून मुक्त करण्यांत आले आहे. हें विधेयक प्रथम मि. चेंबर्लेन यांजकडे सादर करण्यांत आले होते व त्यांनी त्याला जवळ जवळ मान्यताहि दिली आहे. तरीहि आम्हांला या बिलाला विरोध करणें इष्ट वाटलें, व तें नामंजूर केले जावें यासाठी मि. चेंबर्लेन यांजकडे आम्हीं एक विनंतिपत्रहि पाठविलें आहे. यापूर्वी आमच्या प्रयत्नांना जसा पाठिंबा मिळाला तसाच याहि आमच्या प्रयत्नाला मिळेल अशी आशा वाटते. आमच्या मतें अशा कायद्यांचें खरें प्रयोजन दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांना पंक्तिप्रपंचाने वागविण्याचें आहे, की त्यायोगें त्या देशांत प्रतिष्ठित हिंदी मनुष्याला राहणें अशक्य व्हावें. आशियाई लोकांची मतदार संख्या युरोपियन मतदार संख्येला हतप्रभ करील, अथवा आशियाई लोक दक्षिण आफ्रिकेवर राज्य करतील असा धोका खरोखर मुळीच उत्पन्न झालेला नाही. तथापि विधेयकाची आवश्यकता वर्णन करतांना हाच मुख्य मुद्दा मांडण्यांत आला होता. वसाहतींत या सान्या प्रश्नाची भरपूर छाननी करण्यांत आली आहे, आणि मि. चेंबर्लेन यांना निर्णय करण्याला पुरेपूर सामुग्री उपलब्ध झाली आहे. सरकारचें मुखपत्र ‘नाताळ मर्क्युरी’ याच्या ता. ५ मार्च १८९६ अंकांत सरकारनेच या विधेयकाविषयी चर्चा केली असून त्याचें समर्थन केले आहे. मतदारांच्या याद्यांमधून मतदार संख्येचे आकडे देऊन पुढें म्हटलें आहे की :

“ या प्रश्नांतील खरी गोष्ट अशी की, संख्याबलाचा विचार वाजूस ठेवून, जी जात श्रेष्ठ आहे तीच आपल्या हातीं राज्याची सूत्रे ठेवील. म्हणून, हिंदी मतदारांची संख्या युरोपियन मतदार संख्येला हतप्रभ करील हा धोका काल्पनिक व भ्रामक आहे असें मानण्याकडेच आमचा कल आहे. हतप्रभ केले जाण्याचा धोका आम्हांला मुळीच संभाव्य वाटत नाही; कारण पूर्वीच्या अनुभवावरून हें सिद्ध झालें आहे की, सामान्यतः भारतीयांच्या येथे येणाऱ्या वर्गातील लोक मताधिकाराबाबत उदासीन असतात. शिवाय असें की, त्यापैकी बहुतेकांजवळ मताधिकारपात्रतेला आवश्यक असणारी अल्प संपत्तिहि नसते. ”

वरील कबुली नाखुपीने देण्यांत आली आहे. ‘मर्क्युरी’ पत्राची कल्पना आहे, व आमचेंहि मत आहे की, आशियाई लोकांना मताधिकार नाकारण्याचा जर या विधेयकाचा हेतु असेल, तर तो साध्य होणार नाही; आणि तो साध्य झाला नाही तरी कांही विघडणार नाही, असें ‘मर्क्युरी’ पत्र म्हणतें. तर मग, हिंदी लोकांना छळण्यापलीकडे या विधेयकाचा उद्देश काय आहे? या विधेयकाचें खरें कारण ‘मर्क्युरी’ पत्राच्या ता. २३ एप्रिलच्या अंकांत जपून जपून पण आडपडदा न बाळगतां पुढीलप्रमाणे सांगितलेले आहे :

“ बरोबर म्हणा किंवा चुकीचे म्हणा, न्याय्य म्हणा किंवा अन्याय्य म्हणा, दक्षिण आफ्रिकेंतील व विशेषतः दोन प्रजासत्ताक राज्यांतील युरोपियनांच्या मनांत, हिंदी

लोक अगर दुसरे कोणतेही आशियाई लोक, यांना अनिर्वध मताधिकार देण्याला तीव्र विरोधी अशी प्रवळ भावना वसत आहे. हिंदी लोकांचें मत अर्थातच असें की, खुल्या मताधिकाराअन्वये मतदारांच्या यादींत दर ३८ युरोपियनांना फक्त एक हिंदी मतदार असें प्रमाण आढळतें, व अपेक्षित धोका हा केवळ काल्पनिक आहे. तो कदाचित तसा असेलहि. परंतु तो धोका खरोखर आहे असें मानूनच त्यावर उपाययोजना करणें जरूर आहे. आम्हीं वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे आमचें मत तसें आहे म्हणून केवळ नव्हे, तर देशांतील इतर सर्व युरोपियनांचा तसा ठाम अभिप्राय असल्याचें आम्हांला आम्हाला माहीत आहे, म्हणून आम्ही असें म्हणतो. या देशांतील अन्य युरोपियन सरकारांशीं संबंध तुटलेला व विसंवादी अर्ध-अशियाई असा अधिक भयानक व घातक वहिष्कार घालून घेऊन आमच्या समाजापासून फुटून अलग होऊन राहण्याची आमची इच्छा नाही.”

तर, असें हें उघडें सत्य आहे. लोकांच्या आरडाओरड्याला मान लववून, न्याय्य किंवा अन्याय्य मार्गाने, अशियाई माणसाला दडपला पाहिजे. हें विधेयक कां मंजूर केले पाहिजे, त्याचीं खरीं कारणें सरकारनें भरविलेल्या एका गुप्त समेत स्पष्ट करून सांगितल्यानंतर हें विधेयक मंजूर करण्यांत आलें. वसाहतवाले व इतर वृत्तपत्रकार यांनी, तसेंच ज्या सभासदांनी या विलाला अनुकूल मते दिलीं त्यांनीहि, हें अपुरें असल्याबद्दल निषेध व्यक्त केला आहे ! त्यांचें मत असें कीं, हें विधेयक हिंदी लोकांना लागू पडणार नाही, कारण भारतांत मताधिकारावर अधिष्ठित अशा निवडणुकीने बनविलेल्या प्रातिनिधिक संस्था आहेत, व या विधेयकामुळे वसाहतीला निरंतर कज्जेदलाळींत व आंदोलनांत गुगफटावें लागेल. आम्हींही तीच भूमिका स्वीकारली आहे. आम्हीं युक्तिवाद केला आहे कीं, भारतांतील कायदेमंडळें या पार्लमेंटरी मताधिकारावर आधारलेल्या, निवडणुकीने बनलेल्या प्रातिनिधिक संस्था आहेत. अर्थात् लोकांत रूढ असलेल्या सर्वसामान्य अर्थाने अशा संस्था आमच्याकडे मुळीच नाहींत. परंतु लंडन टाइम्स व दरबानमधील एक समर्थ न्यायशास्त्रविशारद गृहस्थ, यांच्या मते, कायदेशीर रीतीने आमच्या संस्था या विधेयकांत वर्णन केलेल्या संस्थांच्या वर्गांत चांगल्या प्रकारें वसूं शकतात. ‘टाइम्स’ म्हणतो की, ‘भारतामध्ये हिंदी लोकांना कसल्याच प्रकारचा मताधिकार नाही असा कोटिक्रम करणें हें वस्तुस्थितीशीं विसंगत आहे.’ नाताळमधील एक प्रमुख कायदेपंडित मि. लॉफ्टन यांनी वृत्तपत्रांत या विषयांवर लिहितांना पुढीलप्रमाणे निवेदन केले आहे :

“ तर मग भारतांत पार्लमेंटरी (किंवा विधिमंडळविषयक) मताधिकार आहे काय, आणि असल्यास तो काय आहे ? होय, तो अस्तित्वांत आहे; आणि तो व्हिक्टोरिया कायदे २४ व २५ प्रकरण ६७, आणि कायदे ५५ व ५६ व्हिक्टोरिया प्रकरण १४० यां-अन्वये दुसऱ्या कायद्याचें कलम ४ याखाली निर्माण केलेला आहे. तो विस्तृत पायावर आधारित नसेल; खरें सांगावयाचें तर तो अगदी कच्च्या अपक पायावर आधारलेला असेल; पण कांही झालें तरी तो पार्लमेंटरी स्वरूपाचा आहे. आणि या विधेयकानुसार, भारतांतील निवडणुकीने बनलेल्या प्रातिनिधिक संस्था त्याच्यावरच आधारलेल्या आहेत, असें मानणें क्रमप्राप्त आहे.”

नाताळमधील इतर प्रमुख लोकांचाहि अभिप्राय हाच आहे. तथापि मि. चेंबर्लॅन या विषयासंबंधी पाठविलेल्या खलित्यांत म्हणतात —

“ मी ही गोष्ट मान्य करतो की भारतातील मूळ रहिवाश्यांकडे त्यांच्या स्वतःच्या देशांत प्रातिनिधिक संस्था नाहीत; आणि त्यांच्या इतिहासाच्या ज्या कालखंडांत ते युरोपियनांच्या वर्चस्वाखाली आलेले नव्हते; तेव्हा अशा प्रकारच्या संस्थांची रचना त्यांनी कधीच निर्माण केलेली नव्हती.”

मि. चेंबर्लॅन यांचें हें मत, टाईम्सच्या वर अंशतः उद्धृत केलेल्या अभिप्रायाशीं विरोधी आहे, आणि स्वाभाविकच त्यामुळे आम्ही भीतिग्रस्त झालों. या ठिकाणच्या सर्वश्रेष्ठ कायदेतज्ञांचें मत काय आहे हें जाणण्याची आम्हांला उत्सुकता आहे. आम्हांला हें पुन्हा पुन्हा आग्रहपूर्वक सांगणें जरूर वाटतें की, आम्हांला राजकीय सत्तेची अभिलाषा नाही; परंतु या मताधिकार विधेयकामुळे आमची जी अवनतावस्था होणार आहे, तिचा आम्हांला प्रतिकार करावयाचा आहे. एखाद्या वसाहतीला युरोपियन लोकांपेक्षा हिंदी लोकांना एका चाबतींत निराळ्या प्रकाराने वागविण्याची सुभा दिली, तर त्या वसाहतीला आणखी पुढे जाण्याला कांहीच अडचण पडणार नाही. त्यांचें साध्य केवळ मताधिकार हिरावून घेणें एवढेंच नाही, तर हिंदी लोकांचा संपूर्ण नायनाट करणें हें त्यांचें उद्दिष्ट आहे. हिंदी मनुष्याने तेथे अस्पृश्य म्हणून राहण्याला हरकत नाही; मुदतबंदी कराराखाली मजूर म्हणून, अगर जास्तींत जास्त स्वतंत्र मजूर म्हणून त्याला राहूं दिलें जाईल. पण याहून वरच्या पदाची आकांक्षा त्याने बाळगूं नये. पहिलें मताधिकार विधेयक सभागृहांत मांडण्यांत आलें, त्या वेळीं हिंदी लोकांना असलेला नगरपालिका-विषयक मताधिकार रद्द करण्यांत यावा असा आक्रोश करण्यांत आला, तेव्हा ॲटॉर्नी जनरल उत्तर देतांना म्हणाले की, त्या प्रश्नाचा विचार लौकरच करण्यांत येणार आहे. सुमारे एक वर्षापूर्वी नाताळ सरकारने एक ‘कूली (हमाल) परिषद’ भरविण्याचा मनसुबा रचिला होता, त्याचा हेतु सवंध दक्षिण आफ्रिकेमध्ये हिंदी लोकांविषयीच्या कायद्यांचें स्वरूप एक करण्याचा होता. त्या प्रसंगीं सुद्धा दरबान नगरच्या उपाध्यक्षांनी असा प्रस्ताव आणिला की, आशियाई लोकांनी शहराच्या निराळ्या भागांत राहावें अशाबद्दल त्यांचीं मनं वळविण्यांत यावीं! हिंदी व्यापारी लोकांच्या वाढत्या आयात-सख्येला प्रत्यक्ष व परिणामकारक रीतीने आळा कसा घालतां येईल त्याचा उपाय शोधण्याचे कार्मीं वसाहतसरकार बुद्धीला शीण देत आहे. मि. चेंबर्लॅन तर हिंदी व्यापाऱ्यांचें वर्णन ‘शांतताप्रिय, कायद्यांचें पालन करणारा, सद्गुणी जनसमुदाय अशा शब्दांनी करतात. मि. चेंबर्लॅन हे आशा व्यक्त करतात की, “त्यांची संशयातीत उद्योगशीलता, बुद्धिमत्ता, आणि दुर्दम्य चिकाटी हे गुण त्यांच्या धंद्यांमध्ये येणाऱ्या सर्व अडचणींवर जय मिळविण्यास पुरेसे होतील.” म्हणून आम्ही नम्रपणाने आमचा विचार सांगतां की, हें प्रस्तुतचें विधेयक या वस्तुस्थितीच्या दृष्टीने विचारांत घेतलें पाहिजे. लंडन टाईम्सने मताधिकाराचा प्रश्न पुढील स्वरूपांत मांडिला आहे :

“ मि. चेंवर्लेन यांच्या समोर जो प्रश्न आहे तो केवळ तार्किक चर्चेचा नाही. तो केवळ युक्तिवादाने सुटणारा प्रश्न नाही. तर तो जातीय भावनांचा प्रश्न आहे. आमच्या स्वतःच्याच प्रजाजनांमध्ये जातीय युद्ध पैठू दिलें तर आमची फार हानि होईल. नाताळ वसाहतींत जाणाऱ्या मजुरांचा पुरवठा एकाएकी रोखून धरून नाताळच्या विकासाला अकस्मात अडथळा करण्यांत हिंदुस्थान सरकारचा मोठाच प्रमाद होईल. कारण हिंदी प्रजाजनांनी वसाहतींत कित्येक वर्षे काटकसर व उत्तम काम करून नागरिकांचा उच्च दर्जा संपादन केला आहे. ”

नाताळच्या विधिमंडळाने जें दुसरें विधेयक पास केलें आहे, त्यामुळे मुदत-बंदी कराराने आलेले हिंदी मजूर हे सदैव कराराखालीच राहतील; त्यांना तसे राहणें पसंत पडलें नाही तर पहिल्या पांच वर्षे कराराच्या मुदतीअखेर त्यांना भारताकडे परत पाठविलें जाईल; अथवा, त्यांना परत जावयाचें नसल्यास त्यांना वार्षिक तीन पौंड कर भरावा लागणार आहे. एका ब्रिटिश वसाहतींत अशा प्रकारचें बिल आणण्याचा विचार तरी कसा करवला हेंच आम्हांला समजत नाही ! नाताळमधील बहुतेक सर्व सार्वजनिक कार्यकर्त्या लोकांचें ऐकमत्य आहे की, वसाहतीची समृद्धि भारतीय मजूर वर्गावर अवलंबून आहे. विधिमंडळाच्या एका विद्यमान सदस्याच्या शब्दांत सांगवयाचें तर, “ जेव्हा हिंदी मजुरांना आणविण्याचा निर्णय घेण्यांत आला त्या वेळीं वसाहतीचें अस्तित्वच संशयित झालें होतें ! ” परंतु, नाताळमधील दुसऱ्या एका सदस्याचे शब्दांत वर्णन करावयाचें असल्यास,

“ हिंदी मजुरांचें आगमन झाल्यानंतर वसाहतीची भरभराट होऊं लागली; किंमतींत वाढ झाली; धान्य किंवा माल यांचें उत्पादन अगर विक्री मातीमोलाने करण्यांत लोक समाधान मानीतनासे झाले. त्यांच्या कमाईमध्ये भर पडली. सन १८५९ च्या काळाकडे आपण नजर टाकली तर असें दिसून येईल की, हिंदी मजुरांमुळे धंदेउद्योगांच्या बरकतीवद्दल जो विश्वास निर्माण झाला, त्यामुळे महसुळांत ताबडतोब वाढ झाली, व थोड्याच वर्षांत महसूल चौपट येऊं लागला ! ज्या यांत्रिक कारागिरांना मजुरी मिळत नव्हती व मिळे तेव्हा दररोज पांच शिलिंग अगर त्याहून कमी मिळत असे, त्यांना आपली मजुरी दुपटीपेक्षा वाढली असल्याचें आढळून आलें. या प्रकारच्या प्रगतीने नगरापासून सागरापर्यंत सर्व लोकांना काम करण्याला दुरूप आला ! ”

आणि तरीहि या उद्यमशील व अत्यावश्यक लोकांवर हे कर बसवूं इच्छितात ! नाताळचे विद्यमान चीफ जस्टिस (सरन्यायाधीश) हिंदी लोकांचें वर्णन करतात तें असें की, “ हिंदी लोक अत्यंत विश्वासू व उपयुक्त घरकामी नोकर ठरले आहेत. अशा लोकांचें रक्त शोषून घेऊन त्यांच्यावर कर बसविणार आहेत ! आम्ही आता उद्धृत करणार आहों तें मत हल्लीच्या अॅटॉर्नी जनरलनी दहा वर्षांपूर्वी व्यक्त केलें होतें. तेच अॅटॉर्नी जनरल आता प्रस्तुत बिलाचे जनक आहेत. या बिलाचें वर्णन—लंडन-मधील क्रांतिवादी वृत्तपत्राने असें केलें आहे— “ हें बिल म्हणजे एक भयानक म. २

अन्याय आहे; ब्रिटिश नागरिकांना तें अपमानास्पद आहे; त्याच्या जनकांना तें कलंकभूत आहे, व आम्हांला लजास्पद आहे.”

“ ज्यांची कराराची मुदत पुरी झाली आहे, त्यांच्याविषयी सांगावयाचें असें की, कोणाहि मनुष्याला त्याच्या इच्छेविरुद्ध जगांतल्या कोठल्याहि भागांत सक्तीने पाठविलें जातां कामा नये असें मला वाटतें. तशी सक्ति फक्त हद्दपार केलेल्या गुन्हेगारांवरच करतां येते. या प्रश्नावद्दल मला बरीच उलट सुलट टीका ऐकूं येते. मला पुन्हा पुन्हा निराळा दृष्टिकोन स्वीकारण्यावद्दल सुचविलें जातें, पण तसें करणें मला शक्य झालें नाही. तत्त्वतः एक माणूस आपल्या संमतीने येथे आणला जातो; व्यवहारांत पुष्कळ वेळा त्याच्या संमतीवाचून तो आणिला जातो. आपल्या आयुष्यापैकी पांच उत्कृष्ट वर्षें तो येथे देतो; येथे तो नवीन घर वसवितो. अशा मनुष्याला न्याय व अन्याय यां-विषयींच्या माझ्या कल्पनेनुसार, परत पाठवितां कामा नये. त्यापेक्षा हिंदी लोकांना येथें आणण्याचें अजीबात बंद करणेंच शतपटीने वरें; परंतु त्यांच्याकडून काढवेल तितकें काम पिळून काढून नंतर त्यांना घालवून देणें हें मात्र योग्य नाही. ”

परंतु दहा वर्षांपूर्वी हिंदी लोकांमध्ये जी गोष्ट सद्गुणांची निदर्शक होती—म्हणजे अगदी क्षुल्लक मजुरी घेऊन पांच वर्षे वसाहतींची त्यांनी सेवा केली—तीच गोष्ट आता गुन्हा मानण्यांत आली असून त्यावद्दल त्यांना हद्दपार करून भारतांत पाठविणें हीच शिक्षा, नाताळच्या अॅटॉर्नी जनरल यांना, हिंदुस्थान सरकार व ब्रिटिश सरकार यांनी तसें करण्यास मुभा दिली तर, योग्य ठरणार आहे. या ठिकाणीं मी सांगूं इच्छितों की, सन १८९३ सालीं भारतांत एकाच पक्षाच्या हितरक्षणार्थ एक कमिशन (शिष्टमंडळ) गेलें होतें, त्याच्या निवेदनावरून हिंदुस्थान सरकारने सक्तीच्या करारबंदी मजूर पद्धतीचें तत्व मान्य केलेलें होतें. परंतु ब्रिटिश सरकार व हिंदुस्थान सरकार यांजकडे जीं प्रार्थनापत्रकें सादर केलीं आहेत त्यांत नमूद केलेल्या वस्तुस्थितीवरून भारतसरकारला आपलें मत बदलण्याला भरपूर पुरावा मिळेल असा आम्हांला दृढ विश्वास वाटतो.

जे हिंदी हल्ली मुदतबंदी करारानुसार कराराचा अवधि संपेपर्यंत काम करीत आहेत, त्यांच्या हितसंबंधावर खास परिणाम करणाऱ्या गोष्टींसंबंधी आम्हीं अजून कांही हालचाल केली नसली, तरी शेतवाडी (एस्टेट्स) वर त्यांचें जीवन वसाहतींत सुखासमाधानाचें होणार नाही, असा निष्कर्ष गृहीत धरून चालण्यास हरकत नाही. आम्हांला वाटतें की, सर्वसामान्य प्रजेच्या बाबतींत वसाहत सरकारच्या वृत्तींत होणारा फेरवद्दल करारबंद हिंदी लोकांच्या मालकांच्या वृत्तीवरहि परिणाम करील. परंतु एकदोन गोष्टी जनतेच्या नजरेला विशेषेंकरून आणण्यावद्दल मला सुचविण्यांत आलें आहे. कित्येक वर्षांपूर्वी, म्हणजे सन १८९१ मध्ये, श्री. हाजी महंमद हाजी दादा यांच्या नेतृत्वाखालील एका कमिटीने सादर केलेल्या निवेदनांतील विनंतीचें एक कलम असें होतें की, वसाहतींत प्रवेश करणाऱ्या हिंदी लोकांचें हितरक्षण करणारा ऑफिसर हा तामीळ व हिंदुस्थानी भाषा जाणणारा मनुष्य असावा, आणि शक्यतोवर

तो हिंदी असावा. ती भूमिका आम्हीं सोडून दिलेली नाही; उलट दरम्यानच्या काळांत झालेल्या घडामोडींनी तें आमचें मत अधिक दृढ बनलें आहे. विद्यमान संरक्षक (ऑफिसर) हे एक सज्जन गृहस्थ आहेत. परंतु भारतीय भाषाविषयीचें त्यांचें अज्ञान ही त्यांच्या ठिकाणीं असलेली गंभीर अपूर्णता आहे. आम्हांला नम्रपणें आणखी असें सुचवावयाचें आहे की, संरक्षक ऑफिसरने नोकरी देणारे मालक व वसाहतींत आलेले मजूर यांच्यामधील तंत्र्याचा निर्णय करणारा न्यायाधीश म्हणून वागण्यापेक्षा, हिंदी लोकांची वाजू संभाळणारा कैबारी म्हणून त्याने काम करावें, अशी सूचना त्याला देण्यांत यावी. माझ्या म्हणण्याच्या स्पष्टीकरणासाठीं मी एक उदाहरण सांगतां. सन १८९४ मध्ये बालसुंदरम् नांवाच्या हिंदी मनुष्याला त्याच्या मालकाने एवढी मारहाण केली की, त्याचे दोन दात जवळजवळ निखळले; ते दात त्याच्या वरच्या ओठांत घुसून बाहेर आले, व त्यामुळे रक्तस्राव एवढा झाला की, त्याचा लांब फेटा रक्ताने भिजून गेला ! त्याच्या मालकाने आपण मारल्याची गोष्ट कबूल केली, परंतु मारहाणीला त्या मजुराने अतिशय गंभीर अशी कुरापत काढली अशी सबब सांगितली; ती त्या मजुराने नाकबूल केली. मजुराला ही शिक्षा देण्यांत आली, त्यावर तो मजूर आपल्या मालकाच्या घराशेजारींच राहणाऱ्या संरक्षक ऑफिसरकडे गेला. संरक्षकाने त्याला निरोप पाठविला की, 'उद्या तूं माझ्या कार्यालयांत हजर राहा !'

नंतर तो हिंदी माणूस मॅजिस्ट्रेटकडे फिर्याद घेऊन गेला. मॅजिस्ट्रेटला त्याच्या वरील अत्याचाराचें तें दृश्य पाहून फार कळवळा वाटला. त्या माणसाचा फेटा कोर्टांत ठेवून घेण्यांत आला, आणि त्याला उपाचाराकरिता हॉस्पिटलमध्ये पाठवून देण्यांत आलें. त्याला कांही दिवस हॉस्पिटलमध्ये ठेवून घेण्यांत आलें व नंतर बाहेर पाठविण्यांत आलें. त्याने मजविषयीं ऐकलें होतें, व तो माझ्याकडे आला. त्या वेळीं तो पूर्ण बरा झाला नव्हता, व त्याला बोलतांहि येत नव्हतें. म्हणून त्याला येत असलेल्या तामीळ भाषेंत त्याने आपली तक्रार लिहून काढिली. त्याला त्याच्या मालकावर खटला करावयाचा होता, व आपला मुदतबंदीचा करार रद्द करून घ्यावयाचा होता. 'तुझी नोकरी त्या मालकाकडून काढून दुसऱ्या मालकाकडे लावून दिली तर चालेल काय ?' असें मीं त्याला विचारलें. त्याने मानेने संमति दर्शविल्यानंतर मीं त्याच्या मालकाला पत्र लिहिलें, व 'तुम्ही या माणसाला दुसरोकडे नोकरीला पाठविण्यास संमति द्याल काय ?' असें त्याला विचारलें. प्रथम तसें करण्यास तो नाखूष होता, पण नंतर त्याने मान्यता दिली. मीं माझ्या एका तामीळ कारकुनाबरोबर त्या मनुष्याला संरक्षकाकडे पाठवून दिलें. माझ्या कारकुनाने त्या मनुष्याने सांगितलेली हकीकत संरक्षकाला सांगितली. संरक्षकाने त्या माणसाला आपल्या ऑफिसांत ठेवून घेतलें, व आपण शक्य तो प्रयत्न मनापासून करतो असें मला कळविलें. मध्यंतरी, तो मालक संरक्षकाच्या ऑफिसांत गेला आणि आपला वेत बदलला असल्याचें त्याने सांगितलें. कारण, त्या नोकराचें काम अमोल दर्जाचें असल्यामुळे आपली पत्नी त्याला सोडावयास कबूल नाही असें तो म्हणाला.

अन्याय आहे; ब्रिटिश नागरिकांना तें अपमानास्पद आहे; त्याच्या जनकांना तें कलंकभूत आहे, व आम्हांला लज्जास्पद आहे.”

“ ज्यांची कराराची मुदत पुरी झाली आहे, त्यांच्याविषयी सांगावयाचें असें की, कोणाहि मनुष्याला त्याच्या इच्छेविरुद्ध जगांतल्या कोठल्याहि भागांत सक्तीने पाठविलें जातां कामा नये असें मला वाटतें. तशी सक्ति फक्त हद्दपार केलेल्या गुन्हेगारांवरच करतां येते. या प्रश्नावद्दल मला बरीच उलट सुलट टीका ऐकूं येते. मला पुन्हा पुन्हा निराळा दृष्टिकोन स्वीकारण्याबद्दल सुचविलें जातें, पण तसें करणें मला शक्य झालें नाही. तत्त्वतः एक माणूस आपल्या संमतीने येथे आणला जातो; व्यवहारांत पुष्कळ वेळा त्याच्या संमतीवाचून तो आणिला जातो. आपल्या आयुष्यापैकी पांच उत्कृष्ट वर्षे तो येथे देतो; येथे तो नवीन घर वसवितो. अशा मनुष्याला न्याय व अन्याय यां-विषयींच्या माझ्या कल्पनेनुसार, परत पाठवितां कामा नये. त्यापेक्षा हिंदी लोकांना येथें आणण्याचें अजीबात बंद करणेंच शतपटीने वरें; परंतु त्यांच्याकडून काढवेल तितकें काम पिकून काढून नंतर त्यांना घालवून देणें हें मात्र योग्य नाही.”

परंतु दहा वर्षांपूर्वी हिंदी लोकांमध्ये जी गोष्ट सद्गुणांची निदर्शक होती—म्हणजे अगदी क्षुल्लक मजुरी घेऊन पांच वर्षे वसाहतींची त्यांनी सेवा केली—तीच गोष्ट आता गुन्हा मानण्यांत आली असून त्याबद्दल त्यांना हद्दपार करून भारतांत पाठविणें हीच शिक्षा, नाताळच्या अॅटॉर्नी जनरल यांना, हिंदुस्थान सरकार व ब्रिटिश सरकार यांनी तसें करण्यास मुभा दिली तर, योग्य ठरणार आहे. या ठिकाणीं मी सांगूं इच्छितों की, सन १८९३ सालीं भारतांत एकाच पक्षाच्या हितरक्षणार्थ एक कमिशन (शिष्टमंडळ) गेलें होतें, त्याच्या निवेदनावरून हिंदुस्थान सरकारने सक्तीच्या करारबंदी मजूर पद्धतीचें तत्त्व मान्य केलेलें होतें. परंतु ब्रिटिश सरकार व हिंदुस्थान सरकार यांजकडे जीं प्रार्थनापत्रकें सादर केलीं आहेत त्यांत नमूद केलेल्या वस्तुस्थितीवरून भारतसरकारला आपलें मत बदलण्याला भरपूर पुरावा मिळेल असा आम्हांला दृढ विश्वास वाटतो.

जे हिंदी हल्ली मुदतबंदी करारानुसार कराराचा अवधि संपेपर्यंत काम करीत आहेत, त्यांच्या हितसंबंधावर खास परिणाम करणाऱ्या गोष्टींसंबंधी आम्हीं अजून कांही हालचाल केली नसली, तरी शेतवाडी (एस्टेट्स) वर त्यांचें जीवन वसाहतींत सुखासमाधानाचें होणार नाही, असा निष्कर्ष गृहीत धरून चालण्यास हरकत नाही. आम्हांला वाटतें की, सर्वसामान्य प्रजेच्या बाबतींत वसाहत सरकारच्या वृत्तींत होणारा फेरबदल करारबंद हिंदी लोकांच्या मालकांच्या वृत्तीवरहि परिणाम करील. परंतु एकदोन गोष्टी जनतेच्या नजरेला विशेषेंकरून आणण्याबद्दल मला सुचविण्यांत आलें आहे. कित्येक वर्षांपूर्वी, म्हणजे सन १८९१ मध्ये, श्री. हाजी महंमद हाजी दादा यांच्या नेतृत्वाखालील एका कमिटीने सादर केलेल्या निवेदनांतील विनंतीचें एक कलम असें होतें की, वसाहतींत प्रवेश करणाऱ्या हिंदी लोकांचें हितरक्षण करणारा ऑफिसर हा तामीळ व हिंदुस्थानी भाषा जाणणारा मनुष्य असावा, आणि शक्यतांवर

तो हिंदी असावा. ती भूमिका आम्हीं सोडून दिलेली नाही; उलट दरम्यानच्या काळांत झालेल्या घडामोडींनी तें आमचें मत अधिक दृढ बनलें आहे. विद्यमान संरक्षक (ऑफिसर) हे एक सज्जन गृहस्थ आहेत. परंतु भारतीय भाषाविषयीचें त्यांचें अज्ञान ही त्यांच्या ठिकाणीं असलेली गंभीर अपूर्णता आहे. आम्हांला नम्रपणें आणखी असें सुचवावयाचें आहे की, संरक्षक ऑफिसरने नोकरी देणारे मालक व वसाहतींत आलेले मजूर यांच्याभधील तंत्र्याचा निर्णय करणारा न्यायाधीश म्हणून वागण्यापेक्षा, हिंदी लोकांची बाजू संभाळणारा कैवारी म्हणून त्याने काम करावें, अशी सूचना त्याला देण्यांत यावी. माझ्या म्हणण्याच्या स्पष्टीकरणासाठीं मी एक उदाहरण सांगतां. सन १८९४ मध्ये बालसुंदरम् नांवाच्या हिंदी मनुष्याला त्याच्या मालकाने एवढी मारहाण केली की, त्याचे दोन दात जवळजवळ निखळले; ते दात त्याच्या वरच्या ओठांत घुसून बाहेर आले, व त्यामुळे रक्तस्राव एवढा झाला की, त्याचा लांब फेटा रक्ताने भिजून गेला ! त्याच्या मालकाने आपण मारल्याची गोष्ट कबूल केली, परंतु मारहाणीला त्या मजुराने अतिशय गंभीर अशी कुरापत काढली अशी सबब सांगितली; ती त्या मजुराने नाकबूल केली. मजुराला ही शिक्षा देण्यांत आली, त्यावर तो मजूर आपल्या मालकाच्या घराशेजारीच राहणाऱ्या संरक्षक ऑफिसरकडे गेला. संरक्षकाने त्याला निरोप पाठविला की, 'उद्या तूं माझ्या कार्यालयांत हजर राहा !'

नंतर तो हिंदी माणूस मॅजिस्ट्रेटकडे फिर्याद घेऊन गेला. मॅजिस्ट्रेटला त्याच्या-वरील अत्याचाराचें तें दृश्य पाहून फार कळवळा वाटला. त्या माणसाचा फेटा कोर्टांत ठेवून घेण्यांत आला, आणि त्याला उपाचाराकरिता हॉस्पिटलमध्ये पाठवून देण्यांत आलें. त्याला कांही दिवस हॉस्पिटलमध्ये ठेवून घेण्यांत आलें व नंतर बाहेर पाठविण्यांत आलें. त्याने मजविषयीं ऐकलें होतें, व तो माझ्याकडे आला. त्या वेळीं तो पूर्ण बरा झाला नव्हता, व त्याला बोलतांही येत नव्हतें. म्हणून त्याला येत असलेल्या तामीळ भाषेंत त्याने आपली तक्रार लिहून काढिली. त्याला त्याच्या मालकावर खटला करावयाचा होता, व आपला मुदतबंदीचा करार रद्द करून घ्यावयाचा होता. 'तुझी नोकरी त्या मालकाकडून काढून दुसऱ्या मालकाकडे लावून दिली तर चालेल काय?' असें मी त्याला विचारलें. त्याने मानेने संमति दर्शविल्यानंतर मी त्याच्या मालकाला पत्र लिहिलें, व 'तुम्ही या माणसाला दुसरोकडे नोकरीला पाठविण्यास संमति द्याल काय?' असें त्याला विचारलें. प्रथम तसें करण्यास तो नाखूप होता, पण नंतर त्याने मान्यता दिली. मी माझ्या एका तामीळ कारकुनाबरोबर त्या मनुष्याला संरक्षकाकडे पाठवून दिलें. माझ्या कारकुनाने त्या मनुष्याने सांगितलेली हकीकत संरक्षकाला सांगितली. संरक्षकाने त्या माणसाला आपल्या ऑफिसांत ठेवून घेतलें, व आपण शक्य तो प्रयत्न मनापासून करतां असें मला कळविलें. मध्यंतरी, तो मालक संरक्षकाच्या ऑफिसांत गेला आणि आपला वेत बदलला असल्याचें त्याने सांगितलें. कारण, त्या नोकराचें काम अमोल दर्जाचें असल्यामुळे आपली पत्नी त्याला सोडावयास कबूल नाही असें तो म्हणाला.

नंतर त्या नोकराने मालकाबरोबर समझौता केला, व संरक्षकाला एक कागद लिहून दिला; त्यांत आपणाला कांही तक्रार करावयाची नाही अशी कबुली दिली, असें मला सांगण्यांत आलें. संरक्षकाने मला चिठी लिहून कळविलें की, ज्या अर्थी त्या मनुष्याला कांही तक्रार करावयाची नाही, आणि त्याचा मालक त्याला दुसरीकडे नोकरीसाठी पाठविण्यास कबूल नाही, त्या अर्थी आपण या कामांत हात घालूं इच्छीत नाही. मी विचारतो की, ही गोष्ट योग्य झाली काय ? संरक्षकाने अशा प्रकारचा कागद त्या मनुष्याकडून लिहून घेणें न्याय्य होतें काय ? त्या मनुष्याविरुद्ध स्वतःचें संरक्षण संरक्षकाला करावयाचें होतें काय ? पण ही दुःखदायक कहाणी पुढे चालू करूं. संरक्षकाची ती चिठी वाचतांच माझ्या शरीरांतून विजेचा धक्का बसल्यासारखा भास झाला. त्या धक्क्यांतून मी स्वतःला सावरतो तोंच तो माणूस दीनवाणें रडत माझ्या ऑफिसांत आला, आणि संरक्षक मला नोकरीची बदली देत नाही असें सांगू लागला. मी अक्षरशः धावतच संरक्षकाच्या ऑफिसांत गेलों व काय झालें त्याची चौकशी केली. संरक्षकाने तो कागद माझ्या समोर टाकला व 'आता या माणसाला मी कशी मदत करणार ?' असें विचारूं लागला. त्या माणसाने अशा कागदावर सही करावयास नको होती, असें तो म्हणाला. आणि हा कागद म्हणजे शपथेवर लिहून दिलेलें प्रतिज्ञापत्रक (अफिडेव्हिट) होतें, व त्यावर संरक्षकानेच 'माझ्या समक्ष' म्हणून सही केली होती ! मी संरक्षकाला सांगितलें की, 'मॅजिस्ट्रेटकडे जाऊन फिर्याद करण्याचा मी त्या मनुष्याला सल्ला देणार आहे.' संरक्षक म्हणाला की, त्याच्या सहीचा कागद मॅजिस्ट्रेटपुढे ठेवण्यांत येईल, व मग फिर्याद फुकट जाईल. म्हणून हें प्रकरण तेथेच सोडून द्यावें असा सल्ला संरक्षकाने मला दिला. मी माझ्या ऑफिसकडे परत येऊन त्या मनुष्याच्या मालकाला एक पत्र लिहिलें की, 'नोकराच्या बदलीला आपण मान्यता द्यावी अशी मी विनंति करतां.' मालकाने तसें कांहीहि करण्याचें नाकारलें. मॅजिस्ट्रेटने मात्र आम्हांला अगदी निराळ्या प्रकारची वागणूक दिली. त्या माणसाच्या ओठांतून रक्त वाहत असल्याच्या स्थितींत मॅजिस्ट्रेटने त्याला पाहिलें होतें. मॅजिस्ट्रेटसमोर रीतसर जबाब झाला. खटल्याच्या चौकशीच्या दिवशीं मी सर्व हकीकत समजावून सांगितली, आणि भर कोर्टीत मालकाला नोकराची बदली करण्याबद्दल विनंति करून, त्याने तशी संमति दिल्यास फिर्याद काढून घेईन असें त्याला सांगितलें. मॅजिस्ट्रेटने त्यानंतर त्या मालकाला जाणीव दिली की, 'तुम्हीं गांधींनी आपखुशीने केलेल्या तडजोडीच्या सूचनेचा स्वीकार करण्याचा विचार अधिक अनुकूलतेने केला नाही, तर त्याचे गंभीर परिणाम तुम्हांला भोगावे लागतील.' मॅजिस्ट्रेट पुढे म्हणाले की, 'या मनुष्याला पशुतुल्य वागवणूक दिली गेली.' मालक म्हणाला, त्यानेच प्रथम कुरापत काढून मला चिडविलें. त्यावर मॅजिस्ट्रेटनी टोला हाणला, 'तुम्हांला आपल्या हातांत कायदा घेऊन त्या मनुष्याला पशूसारखें क्रूरपणें वागविण्याचा कांहीहि अधिकार नव्हता !' मी केलेल्या सूचनेवर मालकाने विचार करावा म्हणून मॅजिस्ट्रेटने खटला एक दिवस तहकूब केला. अर्थात् त्यानंतर मालकाचा ताठा उतरला व त्याने मान्यता दिली. इतकें झाल्यावरहि

संरक्षकाने मला पत्राने कळविले की, 'मला मान्य होईल अशा युरोपियन मालकांचे नांव तुम्हीं सुचविले तरच मी नोकराची बदली करण्याला संमति देईन; तसें न झाले, तर माझी संमति मिळणार नाही.' आनंदाची गोष्ट ही की, वसाहतींत उदार व परोपकारी लोक अगदीच दुर्मिळ झालेले नाहीत. एका स्थानिक धर्मोपदेशक व सॉलिसिटर असलेल्या गृहस्थाने केवळ परोपकारी वृत्तीने, त्या हिंदी मनुष्याला नोकर म्हणून स्वीकारण्याचे मान्य केले, व अशा रीतीने या दुःखदायक नाटकाचा शेवटचा प्रवेश संपला ! संरक्षकाने वापरलेल्या कार्यपद्धतीविषयी निराळी टीका करण्याची जरूरी नाही ! मुदतबंदी करारा-खालील मजुरांना न्याय मिळणे किती दुर्घट असते त्याचे हे एक मासलेवाईक उदाहरण आहे !

आमची सादर सूचना अशी की, संरक्षक कोणीहि असो, त्याचे कर्तव्य कोणते हे, न्यायाधीश, वकील, सॉलिसिटर्स, वगैरे लोकांच्या कर्तव्याप्रमाणे स्पष्टपणे नमूद केलेले असावे. अनिच्छेने का होईना, पण कांही गोष्टी करण्याची त्याजवर बंदीच घातली तर त्याला प्रलोभने टाळणे शक्य होईल. न्यायविशासमोर ज्याच्यावरील खटला चालू आहे, अशा गुन्हेगाराकडे न्यायाधीश पाहुणा म्हणून गेलेला आहे अशी कल्पना करा. परंतु संरक्षक जेव्हां मजुरांची परिस्थिति पाहण्याकरिता व त्यांच्या तक्रारी ऐकण्याकरिता मालकाच्या शेतीवाडीवर (एस्टेट्स) जातो तेव्हा कित्येकदा तो मालकांचा पाहुणा म्हणून त्याजकडे उतरणे त्यास शक्य असते—नव्हे, कित्येकदा उतरतोहि. आम्ही नम्रपणे नमूद करतो की, संरक्षक हा कितीहि उच्च मनोवृत्तीचा गृहस्थ असो, त्याने मालकाकडे पाहुणा म्हणून उतरण्याची ही पद्धत तत्त्वतः चुकीची आहे. कांही दिवसांपूर्वी वसाहत-प्रवेशकाच्या सर्जन-सुपरिंटेंडेंटने म्हटल्याप्रमाणे, संरक्षकापर्यंत जाऊन पोहचणे हे क्षुल्लकांतल्या क्षुल्लक मजुरालासुद्धा सहज साध्य असले पाहिजे, पण अत्यंत मोठ्या मालकालासुद्धा तो दुष्प्राप्य वाटला पाहिजे. तो नाताळ वसाहतींतला मनुष्य असूनये. मुदतबंदीच्या करारा-खालच्या हिंदी लोकांसाठी अधिक कडक कायदे करण्याबद्दल हिंदुस्थानसरकारचे मन वळविण्यासाठी जे कमिशन (शिष्टमंडळ) नेमण्यांत आले त्याचा सदस्य म्हणून संरक्षकाची नेमणूक करणे ही कार्यपद्धति विलक्षण आहे ! संरक्षकाच्या खऱ्या कामाशी विरुद्ध असलेले काम संरक्षकाला करावे लागले तर मुदतबंदी कराराखालच्या लोकांचे संरक्षण कोण करणार ?

वसाहतींत प्रवेश केलेल्या मजुराला आपली नोकरी दुसऱ्या मालकाकडे बदलून घेणे सुलभ झाले पाहिजे. कारागृहांत कित्येक वर्षे कांही हिंदी लोक पिचत आहेत, कारण ते आपल्या मालकाकडे नोकरावर जाण्यास कबूल नाहीत. ते म्हणतात की आपलीं गाऱ्हाणीं आहेत. पण आपल्या विशिष्ट प्रतिकूल परिस्थितीमुळे आपण पुरावा देऊन तीं सिद्ध करूं शकणार नाही. अशा प्रकारच्या परिस्थितीमुळे एक मॅजिस्ट्रेट एवढे विटून गेले की, आपणाला असे खटले चालविण्याची पाळी न आली तर बरे असे त्यांना वाटले. अशा

३६०२२ ५२१७
७१४७ एका प्रकरणाबाबत 'नाताळ मर्क्युरी' पत्राने ता. १३ जून १८९५ च्या अंकांत पुढीलप्रमाणे टीका केली आहे :

“कोणताही मनुष्य, अगदी वसाहतीत आलेला हमाल सुद्धा, जेव्हा आपणाला कराराअन्वये ज्या मालकाच्या ताब्यांत दिलेले असते त्याच्याकरिता काम करण्यापेक्षा तुरुंगांत जाणें अधिक पसंत करतो, तेव्हा स्वाभाविकपणे अनुमान निघते तें हें की, कोठे ना कोठे तरी कांहीतरी विघाड झालेला आहे; आणि गेल्या शनिवारी मि. डिलन यांनी यांनी जे उद्गार काढिले त्याबद्दल आम्हांला आश्चर्य वाटत नाही. मि डिलन यांच्या समोर तीन आरोपी उभे होते. तिघांवरहि मालकाकडे काम करण्याचें नाकारल्याचा एकच आरोप ठेवण्यांत आलेला होता. तिघांचीहि सबब एकच होती; ती म्हणजे, आपल्या मालकांनी आपणाला वाईट रीतीने वागविलें. अर्थात् हें शक्य कोटींतील आहे की, या तीन विशिष्ट मजुरांना मळ्यातील कामापेक्षा तुरुंगातलें कामच अधिक पसंत असेल; दुसऱ्या बाजूने हेंही शक्य आहे, की मजुरांची वाईट वागवणुकीविषयीची जी तक्रार आहे तिला कांहीतरी आधार असला पाहिजे. या गोष्टीची बारीक चौकशी केली पाहिजे; निदान हे लोक, जे वाईट वागवणुकीबद्दल तक्रार करीत आहेत, त्यांना नवीन मालकाकडे पाठविलें पाहिजे. नवीन मालकाकडे सुद्धा जर त्यांनी काम करण्याचें नाकारलें, तर मग सहजच दिसून येईल की त्यांना कामच करण्याची इच्छा नाही. मजुराला वाईट वागवणूक दिली, तर त्याने मॅजिस्ट्रेटकडे तक्रार करावी असें म्हणतां येतें. परंतु कोणाही मजुराला आपली वाजूच न्यायाची आहे हें सिद्ध करणें जड जातें. ही गोष्ट वसाहत प्रवेशकांना संरक्षण देणाऱ्या ऑफिसरनें तपासावयाची आहे आणि शक्य तर दुरुस्त करून घ्यावयाची आहे.”

हिंदी मजुरांच्या मालकांचें एक 'वसाहत-प्रवेश-विश्वस्त-मंडळ' आहे. त्यांना आता भरपूर व्यापक अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. ते ज्या पदावर आहेत तें पाहतां हिंदुस्थान सरकारने त्यांच्या कृत्यांवर अतिशय दक्षतापूर्वक लक्ष ठेवणें जरूर आहे कामावरून सोडून पळून जाणाऱ्याला भरपूर शिक्षा ठेविलेली आहे; तरीसुद्धा अशा प्रकारांवर अधिक कडक उपाययोजना काय करतां येईल यासंबंधी त्यांचा विचार चांगला आहे. परंतु या संबंधांत हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे की, १० पैकी ९ प्रकरणांत तर तथाकथित पळपुटे मजूर आपला छळ होत असल्याबद्दल तक्रारी सांगतात, आणि अशा हालअपेष्टा झालेले पळपुटे मजूर कायद्याप्रमाणे शिक्षेला पात्र नाहीत. परंतु त्या बिचान्यांना आपल्या तक्रारींचा खरेपणा पुराव्याने शाबीत करतां येत नसल्यामुळे त्यांना पळून गेलेले म्हणूनच धरण्यांत येतें, आणि संरक्षक त्यांना मॅजिस्ट्रेटकडे शिक्षेकरण्यासाठी पाठवून देतो. अशा परिस्थितींत नोकरी सोडून जाण्याबाबतच्या कायद्यांत अधिक कडकपणाचे फेरबदल करणें असेल तर त्याविषयी काळजीपूर्वक विचार झाला पाहिजे.

या मजुरांमध्ये आत्महत्येचे दुःखद प्रकार बरेच घडतात. या आत्महत्यांचे कारणें समाधानकारक सांगितलीं जात नाहींत. या बाबतींत ता. १५ मे १८५६ च्या 'अॅडव्हर्टायझर' च्या अंकांतील उतारा उद्धृत करण्यापेक्षा अधिक युक्तिवाद करण्याचे कारण नाही :

“ वसाहत-प्रवेशक संरक्षक ऑफिसरच्या वार्षिक अहवालांतील एका भागाकडे जनतेने अधिक लक्ष देणें जरूरीचें आहे. तो भाग म्हणजे शेत-मळ्यांमध्ये काम करणाऱ्या करारवाल्या मजुरांमध्ये दरसाल आत्महत्या करणाऱ्यांच्या संख्येविषयीचा होय. या वर्षी एकूण ८८२८ मजुरांपैकी ६ जगांनीं आत्महत्या केली, असें नमूद करण्यांत आलें आहे. १८९४ साली आत्महत्यांची संख्या मोठी होती. हें प्रमाण फार मोठें आहे, आणि त्यामुळे शंका निर्माण होते की, कांही जमिनीमध्ये तरी मजुरांना देण्यांत येणारी वागवणूक गुलामांना हाकण्याच्या पद्धतीसारखी आहे. कांही शेतमळ्यांमध्येच इतके आत्महत्येचे प्रकार घडून यावेत ही अर्धपूर्ण घटना आहे. या मुद्द्यासंबंधी वारकाईने चौकशी झाली पाहिजे. ज्या दुर्दैवी मजुरांना जगण्यापेक्षा मृत्यूला कवटाळणेंच अधिक वरें वाटतें, त्यांना कशा प्रकारची वागवणूक दिली जाते हें शोधून काढण्यासाठी कसलीही चौकशी केली जात नाही असें दिसतें. त्या अभागी लोकांना जीवित हें असह्य, दुःखमय, वाटतें, म्हणून ते आत्महत्या करतात. हा विषय दुर्लक्षित राहण्याचा संभव आहे; पण तसा तो राहतां कामा नये. दक्षिणेकडील एका शेतमळ्यांत काम करणारे कित्येक मजूर नुकतेच काम सोडून पळून गेले. त्या प्रकरणांत कैद झालेल्या आरोपींनी भर कोर्टांत उघड सांगितलें की, “ आपल्या मालकाकडे परत कामावर जाण्यापेक्षा आम्ही आपल्या हातांनीं स्वतःचा नाश करून घेऊं.” मॅजिस्ट्रेटने सांगितलें की, “ तुमच्या कराराची मुदत पुरी होईपर्यंत तुमच्या मालकाकडे तुम्हांला परत पाठविण्याचा हुकूम करणें मला भाग आहे, त्याला दुसरा पर्याय नाही. ” अशा प्रकारच्या फिर्यादी करणाऱ्यांना, आपल्या फिर्यादीसंबंधीची वस्तुस्थिति कोठल्या तरी चौकशी करणाऱ्या न्यायालयासमोर व जनतेसमोर ठेवण्याची संधि देण्याची वसाहत सरकारनें व्यवस्था करावी. आणखी एक इष्ट गोष्ट अशी की, ‘ हिंदी कार्यांचा सेक्रेटरी ’ म्हणून एक नवीन जागा मंत्रिमंडळांत निर्माण करावी. आजच्या परिस्थितींत, कराराबवन्धे वसाहतींत आलेला हिंदी माणूस शेतीवाडीमध्ये त्याच्यावर कसलाहि पाशवी अत्याचार झाला तरी त्याविरुद्ध परिणामकारक रीतीने दाद मागूं शकत नाही. ”

तथापि आमच्या म्हणण्याचा अर्थ कोणीं असा समजू नये की, नाताळमध्येल मुदतबंदी कराराने आलेल्या हिंदी लोकांचें जीवन इतर देशांतल्या तशा प्रकारच्या जीवनाहून अधिक खडतर आहे, अथवा वसाहतींतील हिंदी लोकांच्या सर्वसामान्य गाऱ्हाण्यांचाच हा भाग आहे. दुसऱ्या पक्षां, आम्हांला असें माहीत आहे की, हिंदी लोकांना जेथे उत्तम वागवणूक दिली जाते अशा शेतीवाड्या नाताळमध्ये आहेत. त्याबरोबरच आम्ही ही गोष्ट नमूद करतां की, कराराने आलेल्या हिंदी लोकांच्या वाऱ्याला येणारी स्थिति जशी असावी तशी मुळीच नाही, आणि त्या बाबतींत लक्ष देण्यासारखे अनेक मुद्दे आहेत.

करारान्वित मजुराचा परवाना जेव्हा हरवला जातो, तेव्हा त्याला त्याची नक्कल मिळण्याला तीन पौंड द्यावे लागतात. याचें कारण, हिंदी लोक लबाडीने आपले परवाने विकून टाकतात असें सांगितलें जातें. पण खरोखर अशी लबाडीची विक्री करणाऱ्यांना शिक्षा देतां येईल. ज्याने आपला पास विकला आहे त्याला त्याची नक्कल तीस पौंड देऊनहि मिळतां कामा नये. उलटपक्षां, मूळ परवाना हिंदी माणसाला

जितका सहज मिळतो, तितक्याच सुलभतेने त्याची नकलही त्याला मिळाली पाहिजे. त्यांचे परवाने त्यांच्या जवळच असले पाहिजेत, असें समजलें जातें. अर्थात् बरोबर नेलेला परवाना बरचेवर हरवला तर आश्चर्य नाही. मला असा माणूस माहीत आहे की, त्याच्याजवळ ३ पौंड नव्हते, म्हणून त्याला नकल मिळूं शकली नाही. त्याला जोहानेसबर्गला जावयाचें होतें, पण त्याला जातां आलें नाही. संरक्षकाच्या खात्यांतील पद्धत अशा प्रकरणीं तात्पुरता परवाना देण्याची आहे. परवाना घेणाऱ्याने दरम्यानचे काळांत मिळविलेले पहिले तीन पौंड संरक्षकाचे ऑफिसांत भरले म्हणजे पास कायम केला जातो. मी जी गोष्ट सांगत आहे, तींतील मनुष्याला सहा महिन्यांचा तात्पुरता पास मिळाला होता. पण त्याला सहा महिन्यांत तीन पौंड मिळूं शकले नाहीत ! अशा प्रकारें पैसे काढण्याची ही पद्धत म्हणजे अडवणूक करून जबरदस्तीने केलेली लूटमारीची पद्धत होय, असें म्हणण्याला मला कसलाहि संकोच वाटत नाही.

झुल्लूँड

ब्रिटिश महाराणीच्या शासनाखालील वसाहत - झुल्लूँड - यामधील कांही जिल्ह्यांमध्ये जमिनीच्या विक्रीसंबंधी काही नियम प्रसिद्ध करण्यांत आले आहेत. त्या देशाच्या मेलमॉथ जिल्ह्यांत हिंदी लोकांच्या मालकीची सुमारे २००० पौंड किंमतीची जमीन आहे; परंतु तरीहि एशोवे व नोंदवेनी नांवाच्या त्याच देशाच्या दोन जिल्ह्यांत हिंदी लोकांना जमीन खरेदी करण्याची अगर जमिनीची मालकी घेण्याची बंदी नियमांनी घालण्यांत आली आहे. याविषयी आम्हीं मि. चेंबर्लिन यांना एक विनंतिपत्रक पाठविलें असून ते त्याविषयी विचार करित आहेत. नाताळमधील वसाहतवाले युरोपियन म्हणतात की, जर अशा प्रकारें महाराणींच्या शासनांकित वसाहतींत हिंदी लोकांवर हक्कबंदी लादतां येते, तर नाताळसारख्या जबाबदार राज्यपद्धतीने शासित वसाहतीला आपल्या मतानुसार हिंदी लोकांना वागविण्याचा अधिकार कां असूं नये? झुल्लूँडमधील आमची परिस्थिति फ्रीस्टेटपेक्षा अधिक चांगली नाही. झुल्लूँडमध्ये जाणें इतकें धोक्याचें आहे की, ज्या एकदोवांनी तेथे जाण्याचें साहस केलें, त्यांना परत यावें लागलें. तेथे हिंदी लोकांना कमाई करण्याला चांगला अवकाश आहे. परंतु ही वाईट वागवणूक आड येते. आम्हांला आशा आहे की, फारसा विलंब न लागतां आम्हांला ही अडचण दूर करून घेतां येईल.

केप कॉलनी

केप कॉलनीमध्ये मेयरच्या एका परिषदेने (कॉंग्रेसने) एक ठराव पास करून त्या वसाहतींत आशियायी लोकांच्या प्रवेशाला कायद्याने बंदी घालण्यांत यावी अशी इच्छा व्यक्त केली आहे, व त्या बाबतींत ताबडतोब कृति केली जाईल अशी आशा दर्शविली आहे. केप विधिमंडळानेही अलीकडेच एक कायदा पास केला आहे. त्या-

अन्वये त्या वसाहतींतील ईस्ट लंडन म्युनिसिपालिटीला असे उपनियम करण्याचा अधिकार देण्यांत आला आहे की, त्या नियमांखाली तेथील आदिवासी व हिंदी लोक यांनी ठराविक भागांत जाऊन तेथे राहावे, अशी सक्ति करतां येईल, व त्यांना पद-पथावरून चालत जाण्यास मनाई करतां येईल ! क्रूरपणाच्या छळगुकीचें याहून समर्पक उदाहरण शोधून काढणें कठीण आहे. केप सरकारच्या अंमलाखालील ईस्ट ग्रिकालॅंड भागामधील हिंदी लोकांची स्थिति ता. २३ मार्च १८९६च्या 'मर्क्युरी' पत्राच्या अंकांत पुढीलप्रमाणे वर्णन केली आहे :

“इस्माईल सुलेमान नांवाच्या एका अरब गृहस्थाने ईस्ट ग्रिकालॅंडमध्ये एक वस्तु-भांडार बांधिलें; त्यांत ठेवावयाच्या मालावर कस्टमची जकात भरली, व परवान्यासाठी अर्ज केला, तो मॅजिस्ट्रेटने नामंजूर केला. त्या अरब गृहस्थातर्फे मि. अॅटॉर्नी फ्रान्सिस यांनी केप सरकारकडे त्यावर अपील केलें, पण केप सरकारने मॅजिस्ट्रेटचा हुकूमच कायम केला; व शिवाय अधिकारीवर्गाला सूचना दिल्या आहेत की, कोणाहि हमालाला किंवा अरबाला ईस्ट ग्रिकालॅंडमध्ये व्यापार करण्याचा परवाना देऊं नये; व ज्या एका दोषांकडे परवाने आहेत, ते बंद करण्यांत येणार आहेत.”

अशा रीतीने दक्षिण आफ्रिकेपैकी महाराणींच्या अंमलाखालील कांही भागात महाराणींच्या हिंदी प्रजाजनांच्या प्रस्थापित हक्कांचेही संरक्षण केलें जाणार नाही. अखेरीस त्या हिंदी गृहस्थाच्या वांट्याला काय आलें तें मला नीटसें कळलें नाही. अशीं पुष्कळ उदाहरणें आहेत की ज्यांमध्ये लोकांना तडकाफडकी व्यापाराचे परवाने नाकारण्यांत आले आहेत. नाताळमध्ये आदिवासींच्या प्रकरणांबाबत एक सरकारी 'निळें पुस्तक' (Blue Book) प्रसिद्ध करण्यांत आलें आहे. त्यामध्ये एक मॅजिस्ट्रेट म्हणतो की, आपण हिंदी लोकांना व्यापाराचे परवाने देण्याचें सरळसरळ नाकारतो, आणि अशा प्रकारें हिंदी लोकांकडून होणारें आक्रमण रोखून धरतो.

चार्टर्ड टेरिटरीज

'चार्टर्ड टेरिटरीज' या नांवाने ज्ञात असलेल्या प्रदेशांत हिंदी लोकांना त्याच प्रकारची वागवणूक मिळत आहे. अगदी अलीकडची गोष्ट आहे: एका हिंदी मनुष्याला व्यापार करण्याचा परवाना नाकारण्यांत आला. त्याने सुप्रीम कोर्टांत अर्ज केला, व सुप्रीम कोर्टाने निर्णय दिला की, त्याला परवाना देण्याचें (सरकारला) नाकारतां येत नाहीं. आता न्होडेशियन लोकांनी सरकारकडे अर्ज करून, हिंदी लोकांना काय-देशीरपणें परवाने मिळूं शकणार नाहींत अशा प्रकारचा कायद्यांत फेरबदल करण्याची विनंती केली आहे. अशी वदंता आहे की, अर्जदारांची ही विनंती मान्य करण्याला सरकारचा कल अनुकूल आहे ! ज्या सभेंत वरील अर्ज पाठविण्याचें ठरलें त्या सभे-विषयी दक्षिण आफ्रिकेतील ' डेली टेलिग्राफ ' पत्राचा वार्ताहर काय म्हणतो तें पाहा :

“मला सांगण्याला, आणि सत्यनिष्ठा न सोडतां सांगतां येतें म्हणून, आनंद वाटतो-की, ती सभा कोणत्याही प्रकारें प्रातिनिधिक स्वरूपाची नव्हती. तशी ती असती, तर शहरवासी लोकांना ती गोष्ट अभिमानास्पद झाली नसती. सुमारे अर्धा डझन वस्तु-मांडारांचे मालक, एका वृत्तपत्राचा संपादक, खालच्या दर्जाचे अगदीच थोडे सरकारी अधिकारी, सोन्याचांदीच्या खाणींच्या शोधार्थ फिरणारे बरेचसे लोक, यंत्रकामगार, व हस्तकुशल कारागीर, मिळून ती सभा झाली होती. ज्यांच्या प्रेरणेने ही सभा भरविण्यांत आली, ते आम्हाला असें भासवीत आहेत की, एवढे हे लोकच सॅलिसवरी शहरच्या जनतेचे प्रतिनिधि आहेत ! आपणाकडे जे ठराव, ते मांडणारे व अनुमोदन देणारे यांच्या नांवासह मी तारेनें पाठविले आहेत, ते समा सुरू होण्यापूर्वीच व्यवस्थित करून तयार ठेविलेले होते, आणि योग्य वेळ-येतांच योग्य ठिकाणी जरूर ते आकडे भरण्यांत आले ! सभेत हिंदी लोक कोणीच नव्हतेच, आणि कोणीही त्यांच्या वतीने बोलण्यास धजला नाही. असें कां व्हावें, हें सांगणें कठीण आहे. ज्या लोकांनी त्या सभेत या प्रश्नावर भाषण करण्याचा आव आणिला, त्यांच्या एकांगी, स्वार्थसाधू, आणि संकुचित मतांना या शहरांतील बहुजनसमाजाचा सडकून विरोध आहे, हें निःसंशय आहे. मला हा विचार व्यक्त केल्यावांचून राहवत नाही, कीं, ज्या जातीचे लोक इतके मेहनती व स्थिरप्रकृति आहेत आणि प्रसंगवशात् आपल्या गोऱ्या कातडीच्या बांधवांच्या वरोबरीने उच्च क्षेत्रांत श्रेष्ठपदावर आरूढ होऊन मोठ्या कर्तवगारीने व सन्मान्यरीतीने ज्यांनी आपल्या जबाबदाऱ्या संभाळल्या आहेत, त्यांच्या आगमनाने येथील लोकांना कोणत्याही प्रकारची हानि पोचेल अशी भीति बाळगण्याचें कारण नाही.”

ट्रान्सवाल

आतां ट्रान्सवाल व फ्रीस्टेट या ब्रिटिशेतर राज्यांचा विचार करूं. १८९४ सालीं ट्रान्सवालमध्ये सुमारे २०० व्यापारी होते; त्यांच्या मालमत्तेची निवळ किंमत एक लाख पौंड होईल. यांपैकी सुमारे तीन पेढ्या आपला माल इंग्लंड, दरबान, पोर्ट एलिझाबेथ, हिंदुस्थान, व इतर ठिकाणांहून आणवीत असत, आणि अशा रीतीने त्यांच्या शाखा जगाच्या इतर भागांतही पसरलेल्या होत्या. या शाखांचें अस्तित्व मुख्यतः त्यांच्या ट्रान्सवालमधील धंद्यावर अवलंबून होतें. बाकी राहिलेले लोक लहान लहान दुकानदार होते, त्यांचीं दुकानें निरनिराळ्या भागांत होतीं. त्या प्रजासत्ताकामध्ये जवळ जवळ दोन हजार फेरीवाले होते, ते माल खरेदी करून टिकठिकाणीं फिरून विकीत असत. मजुरी करणाऱ्यांपैकी, जे युरोपियनांच्या घरांतून अगर हॉटेलांतून नोकरी करीत होते अशांची संख्या १५०० होती; त्यांपैकी सुमारे १००० लोक जोहानेसबर्ग शहरांत राहत होते. सन १८९४ च्या अखेरीस ढोबळ मानाने अशी परिस्थिति होती. आता या लोकांची संख्या खूपच वाढली आहे. ट्रान्सवालमध्ये हिंदी लोकांना स्वतःच्या मालकीची स्थावर मिळकत बाळगतां येत नाहीं; त्यांना ठराविक भागांतच सक्तीने राहावयास लावतां येतें. व्यापार करण्याला नवीन परवाने त्यांना देण्यांत येत नाहींत. त्यांना ३ पौंडांचें जादा नोंदणी-शुल्क द्यावें लागतें. हे सर्व निर्वंध वेकायदेशीर आहेत; कारण लंडन कन्व्हेन्शन (परिषदे) मध्ये महाराणींच्या सर्व प्रजाजनांचे हक्क

निश्चित ठरविण्यांत आले, त्या व्यवस्थेच्या विरुद्ध हे निर्वेध आहेत. परंतु ब्रिटिश मंत्रिमंडळांतील पूर्वीच्या वसाहत मंत्र्याने लंडन-परिषदेतील कराराचें उल्लंघन करण्याला संमति दिल्यामुळे ट्रान्सवालला वरील निर्वेध हिंदी लोकांवर लादतां आले. या निर्वेधांबाबत सन १८९४-९५ मध्ये लवादासमोर तक्रार चालून, लवादांनी हिंदी लोकांविरुद्ध निर्णय केला; म्हणजे त्यांनी जाहीर केलें की ट्रान्सवालच्या प्रजासत्ताकाला तसे निर्वेध मंजूर करण्याचा अधिकार आहे ! लवादाच्या निर्णयाविरुद्ध ब्रिटिश सरकारकडे विनंति अर्ज करण्यांत आला होता.^१ त्या अर्जाचा निकाल मि. चेंबर्लॅन यांनी आतां केला आहे ! आणि अर्जातील विनंतीबद्दल सहानुभूति व्यक्त करून त्यांनी लवादाच्या निर्णयाला मान्यता दिली आहे ! परंतु त्यांनी वेळोवेळीं ट्रान्सवाल सरकारकडे मित्रभावाच्या सूचना करण्याचा अधिकार स्वतःकडे राखून ठेवला आहे, व तशा सूचना करण्याचें आश्वासन त्यांनी दिलें आहे. मि. चेंबर्लॅन यांनी केलेल्या सूचना जर पुरेशा जोरदार रीतीने केलेल्या असतील, तर अखेरीस आम्हांला न्याय मिळेल याबद्दल आम्हांला शंका वाटत नाही. म्हणून आम्ही सार्वजनिक संस्थांना विनंति करतो की, या सूचनांचा इष्ट तो परिणाम होईल अशा प्रकारें त्या केल्या जाव्या यासाठी संस्थांनी आपल्या प्रभाव-सामर्थ्याचा उपयोग करावा. या मुद्याच्या स्पष्टीकरणार्थ मी एक उदाहरण देतो. मालाबोक^२ युद्धाच्या काळांत जेव्हा ब्रिटिश प्रजाजनांना सक्तीने लष्कर भरतींत घेण्यांत येऊं लागलें, तेव्हा पुष्कळ लोकांनी त्याविरुद्ध हरकत घेतली, आणि ब्रिटिश सरकारकडे या बाबतींत हस्तक्षेप करावा अशी मागणी केली. प्रथम या मागणीला उत्तर देण्यांत आलें तें असें की, ब्रिटिश सरकारला एका प्रजासत्ताक राज्याच्या कामांत ढवळाढवळ करतां येत नाही. परंतु वृत्तपत्रें खवळून उठलीं, आणि खरमरीत भाषेंत लिहिलेले विनंति-अर्ज ब्रि. सरकारकडे पाठविले गेले. अखेरीस ब्रिटिश सरकारकडून ट्रान्सवाल सरकारकडे 'विनंती' करण्यांत आली की, ब्रिटिश प्रजाजनांना लष्करांत भरती करण्यांत येऊं नये. हा कांही ट्रान्सवालच्या कारभारांत हस्तक्षेप नव्हता; तरीहि ती विनंती ट्रान्सवाल सरकारला सान्य करावी लागली, व ब्रिटिश प्रजाजनांची लष्करभरती बंद करण्यांत आली. अशा प्रकारची परिणामकारक विनंती या बाबतींतहि केली जाईल अशी आशा आम्हीं करावी काय ? लष्करभरतीविरोधी चळवळ करणाऱ्या समाजाइतका आमचा समाज महत्त्वाचा वाटत नसला तरी आमच्या तक्रारी त्यापेक्षा अधिक महत्त्वाच्या आहेत असें आमचें नम्र निवेदन आहे.

अशा प्रकारचीं निवेदनं पाठविण्यांत येवोत किंवा न येवोत; लवादानिवाड्यांतून असे प्रश्न उपस्थित होतील की त्याकडे लक्ष देणें मि. चेंबर्लॅन यांना आवश्यक वाटेल. ट्रान्सवालमधील शेकडो वस्तुभांडारांच्या दुकानांचें काय करणार ? तीं सर्व बंद करणार काय ? त्या सर्व लोकांना निराळ्या भागांत राहणें सक्तीचें करणार काय, व तसें राहावें लागल्यास

^१ पाहा-खंड १, पृष्ठ. १८० ते १९२

^२ उत्तर ट्रान्सवालचें मालाबोक नामक जातीशीं बोअर लोकांचें युद्ध.

कोणत्या भागांत ? दक्षिण अफिरिकेच्या प्रजासत्ताक राज्याची राजधानी प्रिटोरिया शहर, येथें राहणाऱ्या मलायी लोकांना तेथून घालविण्याच्या प्रश्नाचे बाबतींत ब्रिटिश एजंटने ट्रान्सवालमधील खास वस्तीच्या भागाचें वर्णन असें केलें आहे :

“ ज्या जागेचा उपयोग शहरांतील केरकचऱ्याचे ढीग जमविण्यासाठी केला जातो, ज्या ठिकाणीं शहर व ही वस्तीची जागा यामधील नाल्यांमधून झिरपणाऱ्या पाण्याशिवाय दुसरें पाणी मिळत नाही, अशा ठिकाणीं वस्ती करून राहणें भाग पडल्यास त्याचा अपरिहार्य परिणाम असा होईल की त्या वस्तीमधील लोकांना भयंकर प्रकारचे सांसगिक ताप व इतर रोग जडतील व त्यामुळे त्या लोकांचें जीवित व शहरांतील लोकांचें आरोग्य धोक्यांत येईल. ” (हिरवी पुस्तिका, नं. २; १८९३, पृ. ७२)

त्यांना आपली मिळकत विकणें भाग पाडण्यांत आलें तर त्यांना नुकसान-भरपाई मिळेल की मिळणार नाही ? दुसरें असें की तो कायदाच संदिग्ध आहे. लवादाने कायद्याचा अर्थ स्पष्ट करून सांगावा असें त्याला आवाहन करण्यांत आलें; त्याने तें काम आता ट्रान्सवालच्या हायकोर्टाकडे सोपविलें आहे. आमचा दावा असा आहे की, कायदानुसार राज्याचें सरकार आम्हांला वस्तीसाठी दाखवून ठेविलेल्या जागेंत फक्त राहण्याला भाग पाडूं शकेल. त्यावर सरकारचा दावा असा की ‘निवास’ म्हटला म्हणजे त्यांत व्यापारी दुकानें अंतर्भूत होतात; आणि म्हणून त्या कायद्याखाली आम्हांला विशिष्ट वस्तीच्या जाग्याशिवाय इतर ठिकाणीं व्यापारहि करतां येणार नाही. लोकवार्ता आहे की सरकारकडून केला जाणारा कायद्याचा अर्थच हायकोर्टाला स्वीकारावें वाटतो.

ट्रान्सवालमध्ये कांही एवढ्याच तक्रारी नाहीत. या तक्रारी लवादाच्या निर्णया-करिता त्यांचेपुढे ठेवण्यांत आल्या होत्या. परंतु एक कायदा असा आहे की, त्यायोगे रेल्वे अधिकाऱ्यांना रेल्वेवर पहिल्या व दुसऱ्या वर्गाचीं तिकिटें विकण्याला मनाई करण्यांत आली आहे. आदिवासी व इतर गौरेतर लोक यांसाठी एक टिनचा डबा राखून ठेविलेला असतो, त्यामध्ये आम्हांला अक्षरशः शेळ्यांमिळ्यांप्रमाणे कांबून भरण्यांत येतें; आमचा पोषाक, आमची चालचलणूक, अगर आमचा दर्जा यांची कांही पर्वा न करतां अशी वागणूक दिली जाते. नाताळमध्ये असला कायदा नाही, पण हलक्या दर्जाचे कर्मचारी त्रास देतात. त्यामुळे होणारे हाल फार कठीण असतात. डेलागोआ वेमध्ये हिंदी लोकांना इतक्या आदराने अधिकारी लोक वागवितात की, ते त्यांना तिसऱ्या वर्गातून प्रवास करूं देत नाहीत; इतकेंच नव्हे तर, एखाद्या गरीब हिंदी माणसाला जर दुसऱ्या वर्गाचें तिकिट घेणें परवडलें नाही तर त्याला तिसऱ्या वर्गाच्या तिकिटावर दुसऱ्या वर्गाने प्रवास करण्याला परवानगी देण्यांत येते. परंतु तोच हिंदी गृहस्थ ट्रान्सवालच्या सरहद्दीवर पोचला की, त्याला आपली प्रतिष्ठा व इभ्रत गुंडाळून खिशांत घालवी लागते. त्याला परवाना दाखवावा लागतो, आणि त्याचे जवळ पहिल्या वर्गाचें तिकिट असो नाही तर दुसऱ्या वर्गाचें असो, त्याला तिसऱ्या वर्गाच्या

डब्यांत खेचून कोंवण्यांत येतें. त्या गैरसोयीच्या जाग्यांत करावयाचा तो प्रवास (थोडा असला तरी) एक महिनाभर चालल्यासारखा दुःसह वाटतो. तोच प्रकार नाताळच्या वाजूलाहि घडतो. चार महिन्यांपूर्वी एका हिंदी गृहस्थाने दरवानहून प्रिटोरियाला जाण्याकरिता दुसऱ्या वर्गाचें तिकीट काढलें. त्याला खात्री देण्यांत आली की त्याचा प्रवास निर्विघ्न होईल; तथापि देखील ट्रान्सवालच्या हद्दीवरील फोक्सरस्ट स्टेशनवर त्याला दुसऱ्या वर्गातून जबरदस्तीने बाहेर खेचून काढण्यांत आलें. इतकेंच नव्हे तर त्याला त्या गाडीने पुढे जातां आलें नाही, कारण त्या गाडीला तिसऱ्या वर्गाचा डबाच नव्हता ! या नियमामुळें आम्हांला आपला व्यापार चालविण्याचे कामींहि अडथळे येतात. अशा प्रकारच्या हालअपेष्टा देणाऱ्या गैरसोयींमुळे, अगदी नाइलाज झाला तरच प्रवास करावयाचा, नाहीतर शक्य तोंवर एका जागेहून दुसऱ्या जागीं जावयाचें नाही, असा विचार करून पुष्कळ लोक प्रवासच टाळतात.

आणखी एक गोष्ट. ट्रान्सवालमध्ये हिंदी मनुष्याला, दक्षिण आफ्रिकेंतील आदिवासी रहिवाश्यांप्रमाणे प्रवासी परवाना वाळगावा लागतो, त्याला एक शिलिंग द्यावा लागतो. हा प्रवास करण्यासाठी हिंदी माणसाला प्रवासासाठी जरूर पडणारें संमतिपत्र होय. मला वाटतें की हा परवाना फक्त एकाच सफरीपुरता मिळूं शकतो. उदाहरणार्थ, श्री. हाजी महंमद हाजीदादा यांना ते टपालगाडींतून चालले असतां बाहेर काढण्यांत आलें आणि पोलिसांच्या 'शंबोका'च्या धमकावणीखालीं, परवाना काढण्यासाठी तीन मैल चालत जावें लागलें. हा 'शंबोक' संगिनीसारखा पोलिसांच्या वापरांत असतो. पास देणारा अधिकारी त्यांना ओळखीत होता, व म्हणून त्याने त्यांना पास दिला. तरीपण त्यांची गाडी चुकलीच, आणि त्यांना फोक्सरस्टपासून चार्ल्सटाउनपर्यंत चालत जावें लागलें !

प्रिटोरिया व जोहानेसबर्ग शहरांत, हिंदी लोकांना पदपथावरून हक्काने जातां येत नाही. 'हक्काने' हा शब्दप्रयोग मीं जाणूनबूजून केला आहे; कारण व्यापार्यांना बहुधा कोणी त्रास देत नाही. जोहानेसबर्गमध्ये सॅनिटरी बोर्डाने तथा अर्थाचा एक नियम मंजूर केला आहे. मि. पिल्ले नांवाचे मद्रास विद्यापीठाचे एक पदवीधर गृहस्थ, प्रिटोरिया शहरांत पदपथावरून चालत जात असतां, त्यांना त्यावरून ढकलून देण्यांत आलें. त्यांनी त्याबद्दल वृत्तपत्रांकडे लेखी तक्रार पाठविली. ब्रिटिश एजंटचेंहि लक्ष या प्रकाराकडे वेधण्यांत आलें. ब्रिटिश एजंट हे हिंदी लोकांबद्दल सहानुभूति वाळगणारे होते; तरीहि त्यांनी त्या कामीं हस्तक्षेप करण्याचें नाकारलें.

जोहानेसबर्गच्या सोन्याच्या खाणीबाबतच्या कायद्याअन्वये हिंदी लोकांना खाणीचे परवाने काढण्याला मनाई करण्यांत आली आहे; आणि तद्देशीय सोने वाळगणें अगर विकणें हा शिक्षापात्र गुन्हा ठरविण्यांत आला आहे !

ब्रिटिश प्रजाजनांना सैनिकभरतींतून मुक्त करण्याबद्दलचा जो तहनामा करण्यांत

१- शंबोक- गेंड्याच्या कातडीचा जाड चावूक; दक्षिण आफ्रिकेंतील मालक लोक आपल्या हिंदी लोकांना पटकून काढण्याकरिता बहुधा 'शंबोक'चा प्रयोग करतात.

आला तो ट्रान्सवाल सरकारने एका शर्तीसह स्वीकारला आहे. ती शर्त म्हणजे, 'ब्रिटिश प्रजाजन' याचा अर्थ फक्त 'गोरे' प्रजाजन असाच केला जाईल, ही होय. या संबंधानेहि मि. चेंबर्लॅन यांजकडे आम्हीं आमचें निवेदन पाठविलें आहे.^१ या शर्तीतील अर्थानुसार, महाराणींच्या ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनावर जो अपात्रतेचा गंभीर छाप मारण्यांत आला आहे त्याशिवाय, लंडन टाईम्सने म्हटल्याप्रमाणे, "ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांना ट्रान्सवालच्या संगिनींच्या टोकापुढें घालून ब्रिटिश लष्कराच्या संगिनींविरुद्ध जबरदस्तीने चालविलें असल्याचा देखावाहि कदाचित् आम्हांला पाहावयास मिळेल!"

ऑरेंज फ्रीस्टेट

मीं पूर्वीच एका वृत्तपत्रांतून उद्धृत केलेल्या उताऱ्यांत म्हटल्याप्रमाणे, ऑरेंज फ्रीस्टेट या राज्याने ब्रिटिश हिंदी नागरिक ही चीज अशक्य करून सोडली आहे. आम्हांला त्या राज्यांतून उखडून काढण्यांत आलें आहे, त्यामुळे आमचें ९००० पौंडांचें नुकसान झालें आहे. आमचीं वस्तुभांडारें सक्तीने बंद करण्यांत आलीं, व आम्हांला झालेलें नुकसान भरून देण्यांत आलें नाही. ही आमची तक्रार खरी आहे असें मि. चेंबर्लॅन मानतील काय, आणि आमचे नऊ हजार पौंड आम्हांला ऑरेंज फ्रीस्टेटकडून मिळवून देतील काय ? नुकसान झालेल्या विशिष्ट व्यापाऱ्यांची धंद्यांत बरकत मिळविण्याची आशा भावी काळांत विफल होणार तें निराळेंच. हे सर्व व्यापारी माझ्या परिचयाचे आहेत. ज्या वेळीं त्यांना हुसकावून लावण्यांत आलें त्या वेळीं त्यांच्या पेढ्या अतिशय संपत्तिमान म्हणून गणल्या जात होत्या, तरी वरील संकटामुळे झालेली पीछेहाट दूर झालेली नाही व बहुतेकांना पूर्वीची स्थिति अजून प्राप्त झालेली नाही. हिंदी लोकांना हुसकावून काढून घालविण्याच्या या कायद्याचें "आशियायी कृष्णवर्ण लोकांची वाढती संख्या थांबविण्याचा कायदा" असें नांव आहे. या कायद्याने ऑरेंज फ्रीस्टेटच्या अध्यक्षांची परवानगी घेतल्याशिवाय, दोन महिन्यांहून अधिक काळ कोणाहि हिंदी माणसाला त्या देशांत राहतां येणार नाही. दोन महिन्यांहून अधिक दिवस राहण्यासाठी करावयाचा परवानगीचा अर्ज तीस दिवस होऊन गेल्याशिवाय व इतर कांही औपचारिक गोष्टी केल्याशिवाय अध्यक्षांना विचारांतहि घेतां येत नाही. हिंदी मनुष्याला कोणत्याहि कारणानें त्या देशांत स्थावर मिळकत धारण करतां येणार नाही, अथवा व्यापार अगर शेती बागायतीचा धंदा करतां येणार नाही.

ऑरेंज फ्री स्टेटच्या अध्यक्षाला, हिंदी लोकांना राहण्याकरिता लागणारी असली मोडकी मोडकी परवानगीहि परिस्थितीप्रमाणे देण्याचा अगर नाकारण्याचा अधिकार आहे. याशिवाय तेथे राहणाऱ्या प्रत्येक हिंदी माणसाला वार्षिक १० पौंड डोईकर भरावा लागतो ! व्यापार व शेती हे धंदे करण्याला मनाई करणाऱ्या नियमाचा भंग

पहिल्याप्रथम केला जाईल त्या वेळीं २५ पौंड दंड अगर तीन महिने साधी अगर सक्तमजुरीची कैद अशी शिक्षा देण्याला गुन्हेगार पात्र होतो. नंतरच्या प्रत्येक नियमभंगाच्या गुन्ह्याला दुप्पट शिक्षा सांगितलेली आहे.

परंतु, सद्गृहस्थहो, नुकतेंच आपणांला नाताळच्या एजंट जनरलनी^१ सांगितलें आहे की, 'हिंदी लोकांना नाताळ प्रदेशांतल्यापेक्षा इतर कोठेहि अधिक चांगल्या रीतीने वागविलें जात नाही; मुदतबंदी कराराखाली आलेल्या मजुरांपैकी बहुतेकजण परतीच्या प्रवास तिकिटांचा फायदा घेत नाहीत, ही एकच गोष्ट माझ्या पुस्तिकेंतील विधानांना सर्वांत उत्तम जबाब आहे; रेल्वे व ट्रामगाड्यांचे कर्मचारी हिंदी लोकांना पशूंसारखे वागवीत नाहीत, आणि न्यायालयांमध्येहि त्यांना न्यायदान नाकारलें जात नाही.'

एजंट जनरल यांच्याविषयी अत्यादर बाळगून, त्यांच्या पहिल्या विधानाबद्दल मला म्हणावयाचें तें एवढेंच की, रात्रौ नऊ वाजल्यानंतर परवान्याशिवाय बाहेर पडल्याबद्दल कैदखान्यांत अडकवून ठेवलें जाणें; स्वतंत्र देशांत सामान्य नागरिकत्वाचे हक्क नाकारले जाणें; गुलामापेक्षा किंवा जास्तीतजास्त म्हणजे करारबंद मजुरापेक्षा वरच्या श्रेणीची वागवणूक दिली न जाणें; आणि वर उल्लेखिलेल्या इतर निर्वंधांनी जखडलें जाणें हे जर त्यांच्या मतें चांगल्या वागणुकीचे नमुने असतील, तर चांगल्या वागणुकी-विषयीच्या त्यांच्या कल्पना फार विचित्र असल्या पाहिजेत. आणि अखिल जगांत हिंदी लोकांना मिळणाऱ्या वागणुकीमध्ये हीच वागणूक सर्वोत्तम असेल, तर मग सामान्य व्यवहारी दृष्टीने पाहतां, जगाच्या अन्य भागांत आणि येथे हिंदी लोकांच्या वाट्यास येणारी स्थिति अत्यंत दुर्भाग्याची म्हटली पाहिजे. खरी गोष्ट अशी की, एजंट जनरल महाशय— मि. वॉल्टर पीस—यांना प्रत्येक गोष्ट अधिकारी वर्गाच्या चष्म्यांतूनच दाखविली जाते. आणि अधिकारी वर्गामार्फत आलेली प्रत्येक गोष्ट त्यांना मोहक वाटणारच. हिंदी लोकांवर लादण्यांत आलेली कायदेशीर अपात्रता ही नाताळ सरकारच्या कार्य-प्रवृत्तीला निंद्य ठरवीत आहे; आणि अर्थातच एजंट जनरल आपली स्वतःचीच निंदा करतील अशी अपेक्षा कशी करतां येईल? जर एजंट जनरल महाशय, अगर ज्या सरकारचे ते प्रतिनिधि आहेत तें सरकार, वर उल्लेखिलेल्या कायदेशीर अपात्रतेच्या गोष्टी या ब्रिटिश राज्यघटनेच्या मूलभूत तत्वांना विरोधी आहेत असें कबूल करतील, तर मला आज सायंकाळच्या या सभेंत तुमच्या समोर उभें राहून भाषण करण्याचा प्रसंगच आला नसता. मी आदरपूर्वक म्हणतां की, एजंट जनरल यांनी आपल्या

१- हिरव्या पुस्तिकेच्या पहिल्या आवृत्तीच्या प्रकाशनानंतर, रायटर्ने त्याचा एक दिशाभूल करणाऱा सारांश प्रसिद्ध केला. गांधीजींनी हिंदी लोकांना वाईट वागविलें जातें अशाविषयी केलेल्या आरोपाचें खंडन करण्याचा प्रयत्न नाताळच्या एजंट जनरलनी केला. 'परंतु सद्गृहस्थहो, ' येथपासून आरंभ करून ' सिद्ध करण्याकरितां आकडे उदधृत करणें ' (पुढे पृ ३७ पाहा) हे परिच्छेद म्हणजे गांधीजींनी मद्रासच्या सभेंत एजंट जनरलला दिलेलें उत्तर जाहे. तें हिरव्या पुस्तिकेच्या दुसऱ्या आवृत्तींत समाविष्ट करण्यांत आलें, व 'स्तावनेंत ' परिशिष्ट ' म्हणून त्यांचा उल्लेख करण्यांत आला. (पुढे मद्रासचें भाषण—कलम ९—पाहा; आणि गांधीजींच्या त्या विषयावरील पत्राकरिता कलम ५ पाहा.)

मतप्रदर्शनार्थ जीं विधानें केलीं आहेत त्यांना, एखाद्या आरोपीने स्वतःच्या गुन्ह्याविषयी केलेल्या विधानापेक्षा अधिक महत्त्व देणें योग्य होणार नाही !

करारनाम्याखाली येणारे हिंदी लोक, परतीच्या प्रवासाच्या तिकिटाचा सामान्यतः फायदा घेत नाहीत ही गोष्ट आम्ही विवाद्य मानीत नाही; परंतु आमच्या तक्रारींना तें सर्वोत्कृष्ट उत्तर आहे या विधानाला आमची जोराची हरकत आहे. तेवढ्या एका गोष्टीवरून कायदेशीर अपात्रतेच्या प्रकाराचें अस्तित्त्वच नाही असें कसें ठरतें ? त्यावरून जें काय सिद्ध होत असेल तें एवढेंच की, परतीच्या प्रवास तिकिटांचा फायदा जे हिंदी लोक घेत नाहीत, ते एकतर त्या अपात्रतेच्या गोष्टीची पर्वा करीत नाहीत, किंवा तशी अपात्रता सहन करूनहि ते वसाहतीमध्ये राहतात. यांपैकी पहिली गोष्ट जर खरी असेल तर जाणत्या लोकांचें हें कर्तव्य आहे की त्यांनी हिंदी लोकांना आपल्या परिस्थितीची योग्य जाणीव करून दिली पाहिजे, आणि या अपमानास्पद शर्तींना मान लवविणें म्हणजे अधःपात आहे हें पाहण्याची त्यांना दृष्टि दिली पाहिजे. यांपैकी दुसरी गोष्ट खरी असेल तर हिंदी राष्ट्राच्या लोकांच्या त्या सहिष्णुतेचें व क्षमाशील प्रवृत्तीचें हें आणखी एक उदाहरण आहे— की जी प्रवृत्ति मि. चेंबर्लॅन यांनी ट्रान्सवाल लवाद-निर्णयाचावत लिहिलेल्या खलित्यांत मान्य केली आहे. हिंदी लोक त्या अपात्रतेचे प्रकार सहन करतात म्हणून कांही ते दूर करूं नयेत असें ठरत नाही, अगर ते प्रकार म्हणजे हिंदी लोकांना दिली जाणारी उत्तमोत्तम वागणूक होय, असाहि अर्थ लावणें योग्य नाही.

शिवाय असें की, जे लोक भारताकडे परत न जातां वसाहतींत कायम राहण्याचें ठरवितात ते कोण आहेत ? हिंदुस्थानांतील अत्यंत दरिद्री अशा वर्गातून आलेले व अत्यंत दाट लोकसंख्येच्या प्रदेशांतून अर्ध-उपासमारीने दिवस काढीत असलेले हे हिंदी लोक असतात. ते एकटे अगर कुटुंब-परिवारासह नाताळमध्ये शक्य तर कायम राहण्याच्या इराद्याने गेले. हे लोक आपल्या नोकरीच्या कराराची मुदत पुरी झाल्यावर, मि. साँडर्स यांनी वर्णन केल्याप्रमाणे, भारताकडे फिरून अर्ध-उपासमारीला तांड देण्याला परत जाण्यापेक्षा, जेथील हवा उत्कृष्ट आहे व जेथें चांगल्या प्रकारें उदरनिर्वाह करणें शक्य आहे, अशा देशांत कायम राहूं लागले तर त्यांत नवल तें काय ? उपासमारीच्या तडाक्यांत सापडलेला माणूस सामान्यतः भाकरीच्या एका तुकड्यासाठी कितीहि निर्दय वागवणूक मिळाली तरी ती सहन करील.

ट्रान्सवालमध्ये उइटलँडर्सनी^१ आपल्या तक्रारींची लांबचलांब यादी तयार केली नव्हती काय ? आणि तरीहि ते तेथे मिळणाऱ्या छळणुकीला न जुमानतां, हजारोंच्या संख्येने तेथे जात नाहीत काय ? कारण आपल्या स्वतःच्या पुरातन भूमीपेक्षा ट्रान्सवालमध्ये त्यांना निर्वाह जास्त सुलभतेने करतां येतो.

आणखी हेंहि लक्षांत धरलें पाहिजे की, मि. पीस यांनी आपलें निवेदन केलें

१ उच्च किंवा बोअर यांना परदेशी वाटणारे गोरे लोक; अर्थात् आसपासच्या देशांतून ट्रान्सवालमध्ये गेलेले गोरे लोक आणि नंतर गेलेले इंग्रज, जर्मन वगैरे लोक.

तेव्हा, स्वावलंबनाच्या जोरावर जो स्वतंत्र हिंदी व्यापारी वसाहतीकडे जातो, आणि ज्याला अपमान व अपात्रता यांच्या आघातांनी मानसिक वेदना होतात, त्याची गोष्ट ध्यानांतच घेतली नाही. 'तुम्हांला छळणूक सहन होत नसेल तर तुम्ही ट्रान्सवालला जाऊ नका,' असें उइटलँडर्सना सांगणें जर कठीण पडतें, तर तें धाडसाने धंदाउद्योग करणाऱ्या हिंदी माणसाला सांगणें अधिकच कठीण वाटलें पाहिजे. आम्ही साम्राज्य कुटुंबांतील घटक आहों, आणि त्याच वैभवशाली मानेचीं औरस नसलों तर दत्तक कां होईनात, पण मुलें आहोंत, आणि युरोपियन मुलांना जे हक्क व अधिकार आश्वासित केलेले आहेत, तेच आम्हांलाहि देण्यांत आलेले आहेत, अशा विश्वासाने आम्ही नाताळ वसाहतींत आलों, आणि आमचा तो विश्वास सवळ कारणांवर आधारित होता, अशी आमची धारणा आहे.

आमच्या पत्रका - (पुस्तिकें -) मध्ये आम्हीं केलेलें विधान - की, रेल्वे व ट्रामगाड्या यांचे अधिकारी हिंदी लोकांना पशूंसारखे वागवितात - याचा एजंट जनरल यांनी इनकार केला आहे. मीं केलेलीं विधानें चुकीचीं आहेत, असें वाटलें तरीहि कायद्याने लादण्यांत आलेल्या अपात्रतेच्या गोष्टी त्यामुळे नाशाचीत ठरत नाहीत. या अपात्रतेच्या गोष्टींवरुनच आम्ही विनंतीअर्ज केलेले आहेत आणि त्या दूर करण्यासाठी ब्रिटिश व हिंदी सरकारांना सरळ हस्तक्षेप करण्यासाठी आम्हीं आवाहन केले आहे. परंतु एजंट जनरल यांना चुकीची माहिती देण्यांत आली आहे, असें म्हणण्याचें मी धाडस करतो आणि फिरून नम्रतापूर्वक विधान करतो की रेल्वे व ट्रामगाड्या यांच्या कर्मचाऱ्यांकडून हिंदी लोकांना पशूंप्रमाणे वागविलें जातेंच. हें विधान दोन वर्षांपूर्वी अशा ठिकाणीं करण्यांत आलें होतें की, त्याचा इन्कार ताबडतोब करणें शक्य होतें. नाताळच्या स्थानिक पार्लमेंटच्या सदस्यांना उद्देशून एक अनावृत (प्रकट) पत्र लिहिण्याचा मान माझ्या वास्त्यास आला होता. त्या पत्राचा वसाहतींत विस्तृत प्रमाणावर प्रसार झाला, आणि दक्षिण आफ्रिकेंतल्या बहुतेक प्रत्येक प्रमुख वृत्तपत्राने त्याची दखल घेतली होती. त्या वेळीं त्यांतील विधानांचें कोणीहि खंडन केलें नाही. कांही वृत्तपत्रांनी तर त्यांची सत्यता कबूलहि केली होती. अशा परिस्थितींत तें माझ्या येथे प्रसिद्ध केलेल्या पत्रकांत उद्धृत केलें. कोणत्याहि गोष्टींची अतिशयोक्ति करण्याची माझी प्रवृत्ती नसते, आणि स्वतःला अनुकूल असा पुरावा देणें हें मला अगदी अप्रिय वाटतें. परंतु ज्या अर्थी माझीं विधानें असत्य आहेत असें भासवून, ज्या कार्यांचा मी पुरस्कार करीत आहे तें बदनाम करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे, त्या अर्थी त्या कार्यांच्या संरक्षणार्थ, तें विधान माझ्या ज्या 'प्रकट पत्रांत' करण्यांत आलें, त्याविषयीं दक्षिण आफ्रिकेंतील पत्रांचें काय मत होतें, तें तुम्हांला कळविणें हें मला माझे कर्तव्य वाटतें.

जोहानेसवर्गमधील प्रमुख वृत्तपत्र 'स्टार' म्हणतें :

“श्री. गांधी यांचें लेखन प्रभावी, सौम्य, आणि निर्दोष आहे. ते वसाहतींत येऊन राहिल्यापासून त्यांना स्वतःला थोडासा अन्याय सहन करावा लागला आहे; परंतु त्यामुळे त्यांची भावना दूषित झालेली नाही आणि ‘प्रकट पत्रा’च्या लेखनपद्धतीला योग्यतेचा निकष लावून, कोणताहि आक्षेप घेतां येण्यासारखा नाही हे कबूल केले पाहिजे. श्री. गांधी यांनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नाची चर्चा मनोवेधक संयमाने केली आहे.”

नाताळमधील सरकारी मुखपत्र ‘नाताळ मर्क्युरी’ म्हणतें :

“श्री. गांधी हे शांततेने व संयमाने लिहितात. कोणाचीहि अपेक्षा असूं शकेल तितकेंच ते निःपक्षपाती आहेत. ते प्रथम वसाहतींत आले त्या वेळीं लॉ सोसायटी^१कडून त्यांना फारशी न्याय्य वागणूक देण्यांत आली नव्हती ही गोष्ट लक्षांत घेतां, अपेक्षेपेक्षा अधिकच निपक्षपातीपणा त्यांनी व्यक्त केला आहे.”

मीं निराधार विधानें केलीं असतीं तर वृत्तपत्रांनी ‘प्रकट पत्राला’ अशा प्रकारचें प्रशंसापत्र दिलें नसतें.

दोन वर्षांपूर्वी एका हिंदी गृहस्थाने नाताळ रेल्वेवर दुसऱ्या वर्गाचें तिकिट काढिलें. एकाच रात्रीच्या प्रवासांत त्यांना तीन वेळां डबा बदलावा लागला ! हा खटला कोर्टांत चालून हिंदी गृहस्थाला १० पौंड नुकसानभरपाई मिळाली. त्या खटल्यांत फिर्यादीची जवानी झाली ती पुढीलप्रमाणे :

“मी (फिर्यादी) चार्लसटाउनहून दुपारी दीड वाजतां निघणाऱ्या गाडींत दुसऱ्या वर्गाच्या एका डब्यांत चढलों. दुसरे तीन गृहस्थ त्याच डब्यांत होते, पण ते न्यूकॅसल स्टेशनला उतरले. एका गोऱ्या माणसाने डब्याचा दरवाजा उघडला, व मला खुणावून म्हणाला, “सामी, बाहेर ये.” मीं विचारलें ‘कां?’ तेव्हा गोऱ्याने उत्तर दिलें, “उगाच वाद करूं नकोस, बाहेर पड; मला येथे एकाला बसवावयाचें आहे.” मीं म्हटलें, “मीं माझे भाडें दिलें असतां येथून बाहेर कां येऊं.” तेव्हा तो गोरा माणूस निघून गेला, व एका हिंदी गृहस्थाला—हा रेल्वेचा नोकर असावा असें मला वाटलें—घेऊन परत आला. सदर हिंदी गृहस्थाला मला डब्यांतून बाहेर पडण्याबद्दल सांगण्यांत आलें होतें. हिंदी माणूस मला म्हणाला, “गोरा गृहस्थ तुम्हांला बाहेर येण्याचा हुकूम करीत आहे, व तुम्हांला बाहेर आलें पाहिजे.” असें बोलून हिंदी माणूस निघून गेला. मी त्या गोऱ्या मनुष्याला विचारलें, “मला इकडे तिकडे तुम्ही कां फिरवणार आहांत? मीं माझे भाडें दिलें आहे व येथे राहण्याचा मला हक्क आहे.” हें ऐकतांच तो गोरा माणूस रागावला, व म्हणाला, “ठीक आहे, तुला बाहेर पडायचें नसेल तर मलाच तुझा निकाल लावला पाहिजे !” असें म्हणून तो गोरा माणूस डब्यांत शिरला, आणि मला हाताने धरून ओढूं लागला. तेव्हा मीं म्हटलें “मला सोड, मी बाहेर येतो.” मी बाहेर पडलों तेव्हां गोऱ्या माणसाने दुसऱ्या वर्गाचा दुसरा एक डबा मला दाखविला व मला त्यांत जाऊन बसण्यास सांगितलें. मी दुसऱ्या डब्यांत जाऊन बसलों. तो डबा रिकामा होता. मला ज्या डब्यांतून बाहेर काढिलें, त्यांत कांही बँड वाजविणाऱ्या लोकांस बसविलें असें मला वाटतें. हा गोरा

१- नाताळच्या लॉ सोसायटीनें गांधीजींना सुप्रीम कोर्टाचे वकील म्हणून प्रवेश मिळण्याला विरोध केला होता.

माणूस न्यूकॅसल येथे रेल्वेचा डिस्ट्रिक्ट सुपरिंटेंडंट ऑफ पोलिस होता. पुढे सांगावयाचें की, मी मॉरिट्झवर्गपर्यंत निर्विघ्नपणें प्रवास केला. मला झोप लागली होती, व मारिट्झवर्ग येथें मी जागा झालों, तेव्हा माझ्या डब्यांत मला एक गोरा पुरुष, एक गोरी वाई व मूल, बसलेलीं आढळलीं. एक (दुसरा) गोरा माणूस डब्याजवळ आला व डब्यांतील गोऱ्या मनुष्याला विचारूं लागला, “हा तुमचा वॉय^१ (नोकर) आहे का?” माझा सहप्रवासी (गोरा) आपल्या छोट्या मुलाकडे बोट दाखवून म्हणाला, ‘होय.’ तो बाहेरचा दुसरा गोरा नंतर म्हणाला, “नव्हे, त्याला उद्देशून नाही मी विचारलें! मी त्या कोपऱ्यांतल्या भिकारड्या कूली (हमाला) बदल विचारलें!” ही शेलकी भाषा बोलणारा माणूस एक रेल्वे कर्मचारी ‘शंटर’ होता. डब्यांतल्या गोऱ्या माणसाने उत्तर दिलें, “अहो राहूं दे। त्याची कांही पर्वा नाही. राहूं दे त्याला तिथेच!” तेव्हा डब्याबाहेरच्या गोऱ्या माणसाने म्हटलें— “मी कांही गोऱ्या लोकांबरोबर कूलीला त्याच डब्यांत बसूं देणार नाही।” नंतर तो (बाहेरचा) गोरा मला उद्देशून म्हणाला— “सामी, बाहेर पड!” मी त्याला म्हटलें, “काय हें? अहो, मला न्यूकॅसलला दुसऱ्या डब्यांतून काढून या डब्यांत घातलें.” त्यावर गोरा (कर्मचारी) म्हणाला, “बरें आहे, बाहेर पड पाहूं!” असें म्हणून तो आंत चढूं लागला. मला वाटलें न्यू कॅसलसारखीच आता हिसकाहिसकी होणार, म्हणून ‘मी बाहेर जातो’ असें म्हणून डब्यांतून बाहेर पडलों. त्या गोऱ्या कर्मचार्याने दुसरा एक दुसऱ्या वर्गाचा डबा दाखविला, त्यांत मी चढलों. हा डबा कांही वेळ रिकामा होता, पण मी जाण्यापूर्वी एक गोरा माणूस आंत शिरला. नंतर दुसरा एक गोरा (कर्मचारी) डब्याशीं आला व डब्यांत चढलेल्या गोऱ्याला म्हणाला, “त्या दुर्गंधी कूलीबरोबर तुम्हांला प्रवास करायचा नसेल तर मी तुम्हांला दुसरा डबा दाखवितों.” (नाताळ अँडव्हर्टायझर, २२ नोव्हेंबर, १८९३, बुधवार.)

आपण पाहिलेंच असेल की, मॉरिट्झवर्ग येथील कर्मचार्याने हिंदी गृहस्थावर, युरोपियन सहप्रवाशाची हरकत नसतांही, जबरदस्ती केली. याला पशुतुल्य वागवणूक म्हणायचें नाही तर कशाला म्हणावयाचें हें मला समजून घ्यायचें आहे. अशा प्रकारचे प्रसंग वरचेवर घडतात व मनाला चीड आणतात.

या खटल्यांत आढळून आलें की, प्रतिवादी (आरोपी) चा एक साक्षीदार पढवलेला होता. न्यायाधीशाने त्याला विचारलें, “हिंदी लोकांना सौजन्याने वागविलें जातें काय?” साक्षीदार हा वर उल्लेखिलेल्या कर्मचार्यांपैकीं एक होता; त्याने ‘होय’ असें उत्तर दिलें. त्यावर खटला चालविणारा न्यायाधीश असें म्हणाल्याचें समजतें— “तर मग तुमचें मत माझ्या मतापेक्षा वेगळें आहे; आणि ही मोठी कौतुकास्पद गोष्ट आहे की, ज्या लोकांचा रेल्वेशीं संबंध नाही त्यांचें निरीक्षण तुमच्यापेक्षा अधिक सूक्ष्म आहे, व त्यांना अधिक गोष्टी दिसतात!”

या खटल्यासंबंधी दरबानमधील ‘नाताळ अँडव्हर्टायझर’ या दैनिक पत्राने येणेप्रमाणे विचार प्रदर्शित केले आहेत :

१- हा शब्द युरोपियन लोक आशिया व आफ्रिका खंडांत, तद्देशीय पुरुष नोकराला उद्देशून वापरतात.

“झालेल्या पुराव्यावरून निर्विवादपणें शास्त्रीत झालें की, सदर अरब गृहस्थाला वाईट प्रकारची वागवणूक मिळाली; आणि अशा वर्णनाच्या हिंदी लोकांना दुसऱ्या वर्गाचीं तिकिटें दिलीं जातात हें पाहिलें म्हणजे फिर्यादीला निष्कारण उपद्रव व अपमान देण्यांत आला तसें व्हावयास नको होतें. युरोपियन व कृष्णवर्ग लोकांचे दरम्यान उद्भवणाऱ्या कटकटीचा धोका कमी करण्यासाठी कांहीतरी निश्चित उपाय योजिले पाहिजेत, ते उपाय मात्र असे असावेत की त्यांची अमंलवजावणी करण्याने गोऱ्या अगर काळ्या लोकांना उपसर्ग पोचणार नाही,”

त्याच खटल्यावर टीका करतांना ‘नाताळ मर्क्युरी’ पत्राने म्हटलें की :

“सर्व हिंदी लोकांना निवळ (कूली) हमाल म्हणून वागविण्याची प्रवृत्ति सर्व दक्षिण आफ्रिकेमध्ये दिसून येते, मग ते हिंदी लोक सुशिक्षित व स्वच्छतेने राहणारे असोत वा नसोत. आमच्या रेल्वेवर अनेकवार आम्हांला आढळून आलें आहे की, गौरेतर प्रवाशांना सभ्यपणाने मुळीच वागविलें जात नाही; आणि नाताळ सरकारच्या रेल्वे-कर्मचाऱ्यांकडून युरोपियन उत्तारूंना दाखविला जातो तितका आदर हिंदी लोकांना दाखवला जाईल अशी अपेक्षा करणें सयुक्तिक होणार नाही, तरी आम्हांला वाटतें की गौरेतर प्रवाशांशीं वागतांना त्यांनी जरा अधिक सभ्यतेने काम केल्यास त्यांच्या इभ्रतीला कमीपणा येणार नाही !” (२४-११-१८९३)

दक्षिण आफ्रिकेंतील एक प्रमुख पत्र ‘केप टाईम्स’ म्हणते :

“नाताळमध्ये एक विचित्र देखावाच नजरेस पडतो. ज्या वर्गाच्या लोकांशिवाय त्या देशाचें काम चालणेंच कठीण होऊन जाईल, त्या लोकांसंबंधी पराकोटीचा तिरस्कार तेथील लोक बाळगतात. त्या वसाहतींतून हिंदी लोकवस्ती काढून घेतली तर व्यापारी उद्योगधंद्याला जो पक्षघात होईल त्याची कल्पनाच करणें वरें. आणि तरी सुद्धा हिंदी माणूस हा तेथल्या सर्व प्राण्यांमध्ये अवमानित असा जीव आहे. त्याने द्रामगाड्यांतून जातां कामा नये, व रेल्वेच्या डब्यांतून युरोपियनांसह प्रवास करतां कामा नये, उपहार-गृहांतून त्याला जेवण किंवा मुक्कामाला जागा देण्याचें नाकारलें जातें, सार्वजनिक स्नानगृहांचा उपयोग करण्याचा त्याला अधिकार नाही ! (५-७-१८९१)

नाताळमधील हिंदी लोकांशीं ज्यांचा धनिष्ठ संबंध आलेला आहे, असे एक अँग्लो इंडियन गृहस्थ मि. ड्रमॉड ‘नाताळ मर्क्युरी’ पत्रांत आपलें मत पुढीलप्रमाणे दर्शवितात :

“येथील बहुसंख्य लोक हे विसरतातसें दिसतें की, ते (हिंदी लोक) ब्रिटिश प्रजाजन आहेत; त्यांची महाराणी ही आमची राणी आहे; केवळ या एकाच कारणासाठी ‘कूली’ या निंदाव्यंजक अपशब्दाचा प्रयोग त्यांच्यासंबंधी केला जातो तसा करूं नये. हिंदुस्थानांत तेथील रहिवाशांना ‘निगर’ ही शिबी फक्त हलक्या दर्जाचे युरोपियन लोक देतात, व त्यांना कोणताहि आदर किंवा सौजन्य दाखविण्याला ते अपात्र आहेत अशा रीतीने त्यांच्याशीं वर्तन करतात. त्यांच्या दृष्टीने, या वसाहतीत लोकांचा दृष्टिकोन आहे त्याप्रमाणेंच, हिंदी माणूस म्हणजे एक जड ओझे अगर निर्जीव यंत्र असल्याप्रमाणे ते त्याला वागवितात. सर्वसामान्यपणें अज्ञानी अगर पूर्वग्रहदूषित बुद्धीचे लोक हिंदी मनुष्यविषयी बोलतांना ‘पृथ्वीतलावरील गदळ-घाण’ असें वर्णन करतात ही दुःखाची गोष्ट आहे. गोऱ्या लोकांकडून हिंदी मनुष्याच्या गुणांचा गौरव कधीच होत नाही, निंदा-हेटाळणी मात्र केली जाते.”

रेल्वेचे कर्मचारी हिंदी लोकांना पशूसारखें वागवितात हें माझे विधान सिद्ध करण्याला पुरेसा बाहेरील पुरावा मीं येथे दिला आहे. ट्रामगाड्यांमध्ये हिंदी लोकांना आंतल्या बाजूस बसू दिलें जात नाही, पण तेथील लोकांच्या भाषेत त्यांना 'वरच्या मजल्यावर' (म्हणजे ट्रामच्या छपरावर) पाठविलें जातें ! त्यांना वारंवार एका जागेवरून दुसऱ्या जागेवर काढून लावण्यांत येतें, व पुढच्या रांकेंतील बांकावर बसण्यास प्रतिबंध केला जातो. मला एक हिंदी, कर्मचारी असलेले तामीळ गृहस्थ माहीत आहेत. ते अद्यावत् युरोपियन पद्धतीने पेहराव केलेले असूनहि त्यांना ट्रामगाड्यांच्या फलाटावर उभे करण्यांत आलें, व बसण्याला जागा उपलब्ध असूनहि त्यांना बसू देण्याला प्रतिबंध करण्यांत आला.

हिंदी लोकांना न्यायालयांत न्याय मिळतो, या विधानाबद्दल मला एवढेंच सांगावयाचें आहे की, त्यांना न्याय मुळीच मिळत नाही असें मीं म्हटलेलें नाही. परंतु त्यांना सर्वच कोर्टांत सदैव न्याय मिळतो असें मात्र मीं म्हणू शकत नाही.^१

हिंदी लोकांची वसाहतप्रदेशांत चांगली चलती चाललेली आहे हें सिद्ध करण्याला आकडे देण्याची जरूरी नाही. नाताळमध्ये जाणारे हिंदी लोक आपली उपजीविका करतात, हें आम्हीं नाकबूल केलेलें नाही. आणि छळ होत असूनहि हिंदी लोक निर्वाहापुरतें द्रव्यार्जन करतात.

तर, भारतीयांची दक्षिण आफ्रिकेमधील हालहवाल अशा प्रकारची आहे. फक्त डेलागोआ वेमध्ये हिंदी लोकांना सन्मानाने वागविलें जातें; तेथे त्यांच्यावर कसलेहि अपात्रतेचे निर्बंध लादण्यांत येत नाहीत, व त्या शहराच्या प्रमुख रस्त्यांवरील स्थावर मिळकतीपैकी अर्धी मिळकत हिंदी लोकांच्या मालकीची आहे. ते बहुतेक-जण व्यापारी आहेत. कांही सरकारी नोकरींतहि आहेत. दोघे पारशी गृहस्थ इंजिनियर आहेत. आणि एक पारशी सज्जन गृहस्थ आहेत त्यांना डेलागोआ वे शहरांतील लहान पोरसुद्धा 'सियॉर एदुल' या नांवानें ओळखतो. परंतु व्यापारी लोक बहुतेक मुसलमान व हिंदु वैश्य असून ते पोर्तुगीज हिंदी मुखांतून आलेले आहेत.

या शोचनीय परिस्थितीची कारणमीमांसा शोधणें, तसेंच तिच्यावर उपाय-योजना करणें, हें अजून मला करावयाचें आहे. युरोपियन लोक म्हणतात की, हिंदी लोकांच्या सवयी गलिच्छ आहेत, ते (योग्य) खर्च करीत नाहीत, आणि खोटे बोलणारे व शीलभ्रष्ट आहेत. अतिशय संयमाने लिहिणाऱ्या वृत्तपत्रांचे हे आक्षेप आहेत. इतर पत्रें आम्हांला केवळ शिवीगाळ करतात. अस्वच्छ सवयी व असत्यता याबद्दलचा आरोप कांही अंशीं खरा आहे. याचा अर्थ असा की, स्वच्छतेविषयीच्या सर्वोच्च दृष्टिकोणांतून पाहतां, दक्षिण आफ्रिकेंत राहणाऱ्या हिंदी लोकांच्या स्वच्छताविषयक सवयी असाव्या तितक्या चांगल्या नाहीत. युरोपियन जमातीने आमच्यावर ज्या

१-- हा परिच्छेद मद्रास येथील भाषणांत अंतर्भूत होता; तो हिरव्या पुस्तिकेच्या दुसऱ्या आवृत्तीत चुकून गाळला गेला.

प्रकारचा आरोप केला आहे, व त्याचा ज्या तऱ्हेने ते उपयोग करीत आहेत, तें तर आम्ही साफ नाकबूल करतो. आणि दक्षिण आफ्रिकेंतील डॉक्टरांचीं मते ही गोष्ट सिद्ध करण्याकरितां उद्धृत केलीं आहेत की, “वर्गांच्या दृष्टीने विचार करतां, अत्यंत निकृष्ट वर्गाचा हिंदी माणूस अत्यंत निकृष्ट वर्गांच्या गोऱ्या मनुष्यापेक्षा अधिक चांगल्या रीतीने व अधिक चांगल्या घरांत आणि स्वच्छतेच्या उपायांवरून अधिक दक्षता बाळगून राहतो.” डॉ. व्हील, बी. ए. एम्. बी. बी. एस. (केंब्रिज) यांचें मत असें की, “हिंदी लोक हे शारीरिक स्वच्छता राखणारे, घाण आणि निष्काळजीपणाच्या सवयी यामुळे जे रोग उद्भवतात त्यांपासून मुक्त असतात. त्यांचीं घरे सामान्यतः स्वच्छ असतात, आणि ते स्वच्छतेकडे आपखुशीने लक्ष देतात.”^१ पण या बाबतींत आम्ही अधिक सुधारणेच्या पलीकडे गेलों आहों असें आमचें म्हणणें नाही. स्वच्छतेसंबंधी जर कायदे नसतील तर आम्ही समाधानकारक रीतीने कदाचित् राहणार नाही. दोन्ही समाज या बाबतींत सारखेच चुकीने वागत आहेत, असें वृत्तपत्रांच्या संगृहीत कागदपत्रांवरून दिसून येतें. तें कसेंहि असो, आमच्यावर जे सर्व प्रकारच्या अपात्रतेचे निर्बंध लादण्यांत आले आहेत त्यांचें कारण कांही हें (अस्वच्छतेचा आरोप) नव्हे. तें कारण दुसरीकडेच आहे, हें मी आता दान्त्रविणारच आहे. ते आपले स्वच्छता-सफाईचे सर्व कायदे अगदी कडकपणें अंमलांत आणूं देत, आमचा त्यामुळे फायदाच होईल. आमच्यापैकीं जे सुस्त व आळशी असतील त्यांना योग्य रीतीने जागृति येईल. खोटेपणाविषयी बोलावयाचें तर तो आरोप कांही अंशीं करारबंद मजुरांच्या बाबतींत खरा आहे, परंतु व्यापार्यांच्या बाबतींत संपूर्णपणें अतिशयोक्तीचा आहे. परंतु मी असें म्हणण्याचें धाडस करतो की, करारबंद मजूर ज्या परिस्थितींत ठेवले जातात, तशी परिस्थिति दुसऱ्या कोणत्याहि समाजाला प्राप्त झाली तर तो समाज ज्या प्रकारें वागेल, त्यापेक्षा करारबंद हिंदी मजूर फार चांगलें वागले आहेत. वसाहतवाल्या (युरोपियन) लोकांना हिंदी मजूर प्रिय असतात व ‘उपयुक्त व विश्वासू’ म्हणून हिंदी लोकांचें वर्णन केलें जातें याच गोष्टीवरून दिसून येईल की, ते ज्या प्रकारचे निर्दावलेले असल्याचरण करणारे असल्याचें भासविण्यांत आलें आहे तसे ते नाहीत. तथापि, हिंदुस्थान देश सोडतांच, ज्या संकुचित मर्यादेच्या आंत हितकारक बंधनांनी ते जखडलेले असतात, त्यांनून ते मुक्त होतात. दक्षिण आफ्रिकेंत असतांना, त्यांना धार्मिक शिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता असूनहि, तें त्यांना मिळत नाही. त्यांना आपल्या मजूर बांधवांच्या बाजूने आपल्या मालकांविरुद्ध साक्षी पुरावा करावा लागतो. हें कर्तव्य ते बहुधा टाळतात. त्यामुळे, सत्यनिष्ठ राहण्याची त्यांची जी प्रवृत्ति असते ती हळूहळू विपरीत दिशेने जाऊं लागते, व नंतर ते असहाय बनतात.

मला नम्रपणें म्हणावयाचें आहे की, याबद्दल ते तिरस्कारापेक्षा दयेलाच अधिक पात्र आहेत. हें मत मीं दोन वर्षांपूर्वी दक्षिण आफ्रिकेंतील जनतेसमोर मांडलें तेव्हा त्यांनी त्याला हरकत घेतली नाही. दक्षिण आफ्रिकेंतील युरोपियन व्यापारी पेढ्या शेकडो हिंदी लोकांना पतीवर व शब्दाच्या दानतीवर मोठ्या रकमा कर्जाऊ देतात, व तसें केल्याबद्दल त्यांना कधी पश्चात्ताप झालेला नाही; बँका हिंदी लोकांना अमर्यादित रकमा कर्जाऊ देतात परंतु व्यापारी व पेढीवाले युरोपियनांना तितक्या मोठ्या कर्जाला पात्र समजत नाहीत; या गोष्टींवरून सिद्ध होतें की, हिंदी व्यापारी जितके अप्रामाणिक आहेत असें भासविलें जातें, तितके ते अप्रामाणिक नाहीत. या माझ्या म्हणण्याचा अभिप्राय असा नाही की, युरोपियन पेढ्या हिंदी लोकांना युरोपियनांपेक्षाहि अधिक सत्यनिष्ठ समजतात. ते कदाचित दोघांना सारखेच विश्वासनीय समजत असतील; परंतु हिंदी माणसाचा काटकमरीपणा, आपल्या धनकोला न बुडविण्याची त्याची जिद्द, आणि त्याची संयमपूर्ण वर्तणूक, यावर त्यांचा विश्वास जास्त असतो. एक बँक एका हिंदी मनुष्याला त्याच्या वैयक्तिक पतीवर मोठ्या रकमा कर्जाऊ देत असते. त्याच बँकेकडे एका युरोपियन मनुष्याने ३०० पौंड सद्दा करण्यासाठी कर्जाऊ मागितले. तो युरोपियन बँकेच्या ओळखीचा होता, व त्या हिंदी गृहस्थाचा मित्र होता. पण बँकेने जामिनाशिवाय त्याला कर्ज देण्याचें नाकारलें. त्याच्या हिंदी मित्राने आपली इभ्रत जामीनकी म्हणून पणास लावली. त्याची इभ्रतच काय ती त्याला त्या वेळीं जामीन लावतां येण्यासारखी होती; कारण दुसरें काही त्याच्या जवळ नव्हतें, आणि त्यानेहि बँकेकडून मोठी रक्कम कर्जाऊ घेतली होती. तथापि बँकेने त्याचा जामीन स्वीकारला. शेवटीं परिणाम झाला तो असा कीं, त्या युरोपियन मित्राला बँकेचे ३०० पौंड परत करतां आले नाहींत, व हिंदी सद्गृहस्थाचे मात्र ३०० पौं., तूर्त तरी, गमावले गेले आहेत. तो युरोपियन गृहस्थ अर्थातच मोठ्या थाटामाटांत राहतो; त्याला जेवणासाठी पिण्याला दारू लागते; आणि आमचा हिंदी मित्र फक्त पाणीच पितो! आम्ही खर्च करीत नाही, व आम्ही शीलभ्रष्ट आहों, -- म्हणजे आरोप करणाऱ्याहून अधिक शीलभ्रष्ट आहों--हे आरोप आम्ही संपूर्णपणें साफ नाकारतो. पण खरें कारण पहिल्या बाबतींत व्यापारांतील चुरस ही होय, आणि दुसऱ्या बाबतींत हिंदुस्थान व हिंदी लोक यांच्याविषयी माहितीचा अभाव आहे हें होय.

हिंदी लोकांविरुद्ध आरडाओरडा प्रथम व्यापारी लोकांनी सुरू केला, आणि नंतर साधारण जनतेने त्याची री ओढिली. अखेर उच्चनीच सर्व प्रकारच्या लोकांचीं मते हिंदी लोकांविरुद्ध कलुषित झालीं. याचें प्रत्यंतर हिंदी लोकांवर परिणाम करणारे कायदे पाहिले असतां दिसून येईल. ऑरेंज फ्री स्टेटच्या लोकांनी स्पष्टच सांगून टाकलें आहे की आपणाला आशियाई लोकांविषयीं द्वेष वाटतो, कारण त्यांनी व्यापारांत यश मिळविलें आहे. निरनिराळ्या राज्यांतील चेंबर्स ऑफ कॉमर्स यांनी या बाबतींत प्रथम हालचाल केली. त्यांनी प्रचार सुरू केला की, आम्ही हिंदी लोक हे

क्रिश्चन लोकांना आपलें नैसर्गिक भक्ष्य समजतों; बायकांना आत्मा नसतो, असें आम्ही हिंदी लोक मानतों; महारोग, उपदंश, वगैरेसारखे भयंकर सांसर्गिक रोग फैलावणारे आम्ही गलिच्छ हिंदी लोक आहोंत, अशा प्रकारचीं विधानें ते करूं लागले. या सर्वांचा परिणाम होऊन गोष्टी इतक्या थराला जाऊन पोचल्या आहेत की, पूर्वीच्या काळीं भाविक क्रिश्चन लोकांना गुलामगिरी चालू ठेवणें यांत पाप आहे किंवा क्रिश्चन धर्माविरुद्ध वर्तन आहे असें वाटत नसे, त्याप्रमाणेच आशियाई लोकांचा छळ करणें यांत कांही अन्याय किंवा अधर्म आहे असें चांगल्या धार्मिक क्रिश्चन गृहस्थाला वाटत नाही. नाताळच्या विधान सभेंत मि. हेन्री वेल नांवाचे सदस्य आहेत. ते एक नमुनेदार इंग्रज गृहस्थ असून त्यांना 'सद्सद्विवेकी' किंवा 'सच्च्या दिलाचे' वेल असें नांव लोकांनी दिलें आहे; कारण त्यांनी आपला मूळ धर्म सोडून ते क्रिश्चन बनले आहेत, व ते सर्व धार्मिक आंदोलनांत भाग घेतात आणि विधानसभेंत पुष्कळ वेळां सद्सद्विवेक बुद्धीची महती गातात. परंतु हेच सद्गृहस्थ हिंदी लोकांचे कडे सामर्थ्यवान् व तीव्र विरोधक आहेत. आणि जे (हिंदी) लोक वसाहतींचे आधारस्तंभ आहेत, त्यांच्यावर ३ पौंड वार्षिक डोईकर लादणें आणि त्यांना वसाहतींतून घालवून परत पाठविणें, या गोष्टी न्याय्य व माणुसकीच्या आहेत असें मान्यतापत्र ते देत आहेत!

हा द्वेष प्रेमाने जिंकावा, हें आमचें दक्षिण आफ्रिकेंतील धोरण आहे. निदान तें आमचें ध्येय आहे. या आदर्शाप्रत पोचण्याला आमची शक्ति पुष्कळदा तोकडी पडेल, परंतु त्या वृत्तीने आम्ही वागलों आहों हें सिद्ध करणारीं असंख्य उदाहरणें आम्हांला देतां येतील. आगळीक करणाऱ्या एकट्या दुकट्या व्यक्तींना शिक्षा देव-विण्याचें आमचें धोरण नाही, त्यांच्या हातून होणारे अन्याय शांतपणें सहन करणें हें आमचें धोरण आहे. सामान्यतः मागे झालेल्या गुन्ध्यांनदल नुकसानभरपाई मिळावी ही विनंती आम्ही करीत नसतों; तर तशा तऱ्हेच्या आगळीकींची पुनरावृत्ति होऊं नये, व त्यांचीं कारणें नाहीशीं करावीं अशाबद्दल आम्ही प्रार्थना करीत असतों. हिंदी जनतेसमोर आमचीं गाऱ्हाणीं आम्हीं याच वृत्तीने ठेविलीं आहेत. व्यक्तिगत नुकसानीचीं कांही उदाहरणें जर आम्हीं दिलीं असतील, तर तीं नुकसानीबद्दल भरपाई मागण्यासाठी नसून भारतीय जनतेसमोर आमच्या परिस्थितीचें चित्र दळदळीतपणें उमें राहावें यासाठी होय. आम्हांला अशी वागवणूक दिली जाण्याला कांही कारणें आमच्यामध्ये असतील तर तीं दूर करण्याचा आमचा प्रयत्न चालला आहे. परंतु हिंदुस्थानांतील सार्वजनिक पुढारी मंडळींची सहानुभूति व पाठिंबा असल्याशिवाय, तसेंच ब्रिटिश व हिंदुस्थानी सरकारांकडून आमचा जोरदार पुरस्कार केला गेल्याशिवाय आमच्या प्रयत्नांना यश मिळणें शक्य होणार नाही. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये हिंदुस्थानाविषयी एवढें गाढ अज्ञान आहे की, हिंदुस्थान देश हा केवळ मधून मधून झोपड्यांचे ठिपके पडलेला प्रदेश नाही असें म्हटलें तर लोकांना तें खरेंच वाटत नाही!

लंडनचें टाइम्स पत्र, काँग्रेसची ब्रिटिश कमिटी,^१ आणि श्री. मंचरजी भावनगरी, यांनी इंग्लंडमध्ये, व टाइम्स ऑफ इंडियाने हिंदुस्थानांत जें आमच्यातर्फे काम केलें त्याला आधीच सफलता प्राप्त झाली आहे. हिंदी लोकांचा प्रश्न हा साम्राज्याचा प्रश्न आहे, म्हणून समजण्यांत आलें आहे, आणि ज्या ज्या मुत्सद्दी पुढाऱ्याकडे आम्ही आमचें गाऱ्हाणें घेऊन गेलों, त्याने त्याने आमच्याविषयी पूर्ण सहानुभूति व्यक्त केली आहे. ब्रिटिश लोकसभेच्या हुजूर व उदार या दोन्ही पक्षांच्या सभासदांनी आम्हांला सहानुभूतिपर पत्रें पाठविलीं आहेत. 'डेली टेलिग्राफ' पत्राने आम्हांला पाठिंबा दिलेला आहे. मताधिकाराबाबतचें विधेयक प्रथम पास^२ करण्यांत आलें व तें नामंजूर करण्याबद्दल कांही वार्ता उठल्या होत्या, तेव्हा नाताळमधील कांही सार्वजनिक व्यक्ति आणि वृत्तपत्रें यांनी म्हटलें की महाराणीच्या सरकारला कंटाळा येईपर्यंत हें विधेयक पुन्हा पुन्हा पास केलें जाईल (म्हणजे निदान कंटाळा येऊन तरी ते त्याला संमति देतील.) ब्रिटिश प्रजाजनासंबंधीचें 'थोतांड' त्यांनी फेटाळून लाविलें; आणि एका वृत्तपत्राची मजल तर येथपर्यंत गेली की, हें बिल जर नामंजूर करण्यांत आलें तर नाताळमधील लोक इंग्लंडच्या राणीबद्दलची राजनिष्ठा झुगारून देतील ! जर विधेयकाला ब्रिटिश सरकारने संमति देण्याचें नाकारलें, तर आम्ही वसाहतीचा कारभार चालविणार नाही, असें मंत्री लोक म्हणूं लागले. लंडन टाइम्सने नाताळ बिलाला अनुकूलता दर्शविली तेव्हाचा हा काळ होता. परंतु त्या 'घनगर्जना' करणाऱ्या (लंडन टाइम्स) पत्राने या विषयाची चर्चा सुरू केली, तेव्हा आपला सूर मुद्दाम विशेष कटाक्षाने बदलला. वसाहतमंत्र्यांचें धोरण निश्चयात्मक दिसलें, आणि ट्रान्सवाल-संबंधी लवाद निर्णय अगदी वेळेवर येऊन पोचला. यामुळे नाताळमधील वृत्तपत्रांचा सारा नूरच बदलून गेला. त्यांनी निषेध दर्शविला, परंतु वसाहतींतले लोक हे कांही झालें तरी ब्रिटिश साम्राज्याचे अंगभूत घटक होते. 'नाताळ अॅडव्हर्टायझर' या पत्राने एका काळीं 'आशियाई-विरोधी संघ' बनविण्याची सूचना केली होती. परंतु २८ फेब्रुआरी १८९५ च्या त्याच्या अंकांत हिंदी प्रश्नाबद्दल पुढीलप्रमाणे एका अग्रलेखांत अभिप्राय व्यक्त केला आहे. मताधिकार-विधेयकाला मान्यता नाकारली गेली असल्याच्या वार्तेचा उल्लेख करून, व केप कॉलनीमधील पूर्वी उल्लेखिलेल्या मेयरांच्या परिषदेचा निर्देश करून सदर लेख पुढे म्हणतो :

“ म्हणून साम्राज्यविषयक दृष्टिकोणापामून तों अगदी स्थानिक दृष्टिकोणापर्यंत एकंदर व्यापक दृष्टीने त्या सर्व प्रश्नाचा विचार केला म्हणजे तो केवढा मोठा व गुंतागुंतीचा आहे तें दिसून येतें. स्थानिक लोकांची केवळ स्थानिक दृष्ट्या या प्रश्नाचा विचार करण्याकडे कितीहि प्रवृत्ति असो, या प्रश्नाचा सर्व बाजूंनी विचार करण्याची

१ - हिंदी राष्ट्रीय समेने लंडन येथे स्थापन केलेली: सर मंजरजी भावनगरी हे तिचे एक प्रमुख सदस्य होते.

२ - जुलै ७, सन १८९४ रोजी खंड. १. पृ. ९४ पाहा.

ज्यांची इच्छा आहे (आणि असा सर्वांगीण विचार करण्यानेच न्याय्य व हितकारक निर्णय करतां येतो) त्यांना हें स्पष्ट दिसून येईल की, या प्रश्नाबाबतच्या अधिक व्यापक किंवा साम्राज्यविषयक बाबीचा विचार करणें हेंहि आवश्यक आहे. शिवाय असें की, त्या प्रश्नाच्या केवळ स्थानिक बाजूचा संबंध विचारांत घेतांना, त्या प्रश्नाचें स्वरूप व्यापक रीतीने विचारांत घेतलें जात आहे की नाही, हे पाहणें अवश्य आहे. तसेंच, गैरसमज उत्पन्न करणाऱ्या अथवा स्वार्थी दृष्टीने ग्राह्य वाटणाऱ्या, एवढ्याच गोष्टींचा आधार घेऊन अर्धकच्चीं मतें दोन्ही बाजूंच्या पक्षाकडून बनविली जात आहेत की काय, हेंहि पाहणें अवश्य आहे. दक्षिण आफ्रिकेंत हिंदुस्थानकडून येणाऱ्या हिंदी लोकांच्या वसाहतप्रवेशाविषयी सर्वसामान्य मत आढळून येतें तें, “ आम्हांला ते (हिंदी लोक) नको आहेत ” या शब्दांनी थोडक्यांत सांगतां येईल.

या बाबतींत पहिला छाननी करण्यासारखा मुद्दा हा की, आम्ही ब्रिटिश साम्राज्याचे घटक भाग असल्यामुळे, त्या संबंधापासून उद्भवणाऱ्या चांगल्या गोष्टी व वाईट गोष्टी, (त्या एकमेकीपासून वेगळ्या करतां न येण्याइतक्या अविच्छेद्य रीतीने संबद्ध असतील तरच) यांचा स्वीकार करणें आम्हांला क्रमप्राप्त आहे. आतां, भारतांतील प्रजेच्या भावी कल्याणाच्या दृष्टीने हें गृहीत धरून चालण्यास हरकत नाही की, ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत अशा कोणत्याहि भागांतून हिंदुस्थानच्या जादा लोकसंख्येला घालवून देण्याचा ज्याचा उघड उद्देश आहे, असा कोणताहि कायदा करण्यास ब्रिटिश सार्वभौम सरकार सहजासहजी कोणत्याहि अंकित प्रदेशाला परवानगी देणार नाहीं. अथवा हीच गोष्ट दुसऱ्या शब्दांत सांगायची तर, भारताची जलद वाढणारी कोट्यवधि लोकसंख्या भारताच्या हद्दीतच कोडून ठेवावी व तेथेच तिला गुदमरून टाकावी, या तत्वावर आधारलेला कोणताहि कायदा ज्या अंकित प्रदेशाला करावयाची इच्छा असेल त्याला तो कायदा करण्याला सरकार परवानगी देणार नाहीं. उलटपक्षीं, हिंदुस्थानांत लोकसंख्येच्या गर्दाची अशी कोडलेली अवस्था होण्याची शक्यता दूर करावी, आणि अशा रीतीने हिंदुस्थानाला धोक्याचा द असंतुष्ट असा साम्राज्याचा भाग राहूं न देतां, सुखी व समृद्ध असा भाग बनवावा, असा ब्रिटिश सरकारचा इरादा आहे. हिंदुस्थानला साम्राज्याचा एक लाभदायक विभाग म्हणून साम्राजांत राखावयाचा असेल तर, त्याच्या हल्लीच्या लोकसंख्येपैकी बरीच संख्या कमी करण्याचा उपाय शोधला पाहिजे; आणि सार्वभौम सरकारच्या राजनीतीचा हा एक भाग आहे असें समजावें की, साम्राज्याच्या ज्या अन्य विभागांत मजूर लोकवस्तीची जरूरी आहे, अशा भागांत जाऊन उपजीविकेचे मार्ग शोधायला हिंदुस्थानच्या जादा लोकसंख्येला उत्तेजन द्यावें, निरुत्साहित करूं नये. ब्रिटिश वसाहतींत हिंदी मजूर लोकांचा प्रवेश होण्याचा प्रश्न हा हिंदुस्थानच्या प्रजेवर सखोल सुधारणेच्या व उद्धाराच्या सीमेष्यंत जाऊन पोचतो. फार काय, तो महान संपत्तिमय भाग (हिंदुस्थान) ब्रिटिश साम्राज्यांत राहिल की साम्राज्याबाहेर निघून जाईल याचा निकालहि या प्रश्नाच्या निकालावर अवलंबून आहे. ही या प्रश्नाची साम्राज्यविषयक बाजू आहे. साम्राजाच्या दुसऱ्या भागांमध्ये हिंदी लोकांना प्रवेश मिळण्याला होणारे प्रतिबंध काढून टाकण्याचा शक्य तितका जोरदार प्रयत्न करण्याची सार्वभौम सरकारची इच्छा आहे, असा सरळ संकेत त्यावरून निर्दिष्ट होऊ शकेल.

हिंदी लोकांच्या वसाहत प्रवेशाच्या स्थानिक दृष्टिकोणाविषयीं बोलावयाचें तर,

सार्वभौम सरकारचें हें धोरण, व या विशिष्ट भागाला इष्ट असणारी गोष्ट यांचा विरोध येतो कीं काय, व येत असल्यास तो कितीसा तीव्र आहे ? या वसाहतींत हिंदी लोकांच्या प्रवेशाचा तीव्र निषेध करणारे कांही लोक आहेत; परंतु या लोकांनी त्या प्रश्नाच्या सर्व बाजूंचा समग्र विचार केला असेल की काय याबद्दल शंका वाटते. प्रथम जे अशा रीतीने हिंदी लोकांच्या वसाहतप्रवेशाला विरोध करतात, त्यांनी पुढील प्रश्नाचें उत्तर दिलें पाहिजे: 'उद्योगधंद्याच्या ज्या शाखांमध्ये हिंदी लोक निःसंशय उपयुक्त ठरले आहेत, त्या शाखांमध्ये या वसाहतीने काय केलें असतें ? या कूली (हमाला) मध्ये अनिष्ट असा बराच प्रकार आहे; परंतु त्यांनी येथे राहणें ही अत्यंत वाईट गोष्ट म्हणून तिचा धिक्कार करण्यापूर्वी, हिंदी लोक येथे नसते तर वसाहतीचें कल्याण झालें असतें असें दाखविलें पाहिजे. आणि हें सिद्ध करणें कांहीसें कठीण आहे, असें आम्हांला वाटतें. वसाहतीतील स्थानिक परिस्थितीमध्ये, वसाहतीच्या शेतीसाठी उघड्या मैदानांत श्रम करण्याला हिंदी कूली हा अतिशय योग्य असा मजूर आहे. तसलें काम गोऱ्या लोकांना कधीहि करतां येणार नाही. आमच्या स्थानिक आदिवासी लोकांमध्ये तें करण्याची प्रवृत्ति अगर कार्यक्षमता नाही. असें असल्यामुळे, हिंदी कूली हा शेत-मजूर म्हणून येथे राहिला तर त्यामुळे कोणाचा वृत्तिच्छेद अगर हकालपट्टी झाली काय ? कोणाचीही नाही, तें काम एकतर त्यानेच करावें, अगर तें केल्याशिवाय तसेंच पडून राहावें ! शिवाय, कूलींना बऱ्याच प्रमाणांत सरकार कामावर, विशेषतः रेल्वेच्या कामावर लावतें. त्यांनी तेथे काम करण्याला हरकत कोणती ? कोणी म्हणेल की तेथे त्याने गोऱ्या मनुष्याची जागा घेतली आहे. पण खरोखर तसें झालें आहे काय ? क्वचित् कोठे एखाददुसरे उदाहरण सांपडेल की ज्याचे बाबतींत हा आक्षेप खरा ठरेल परंतु सरकारने नेमणूक केलेल्या सर्व हिंदी लोकांना काढून त्यांचे जागी गोऱ्यांची भरती करणें शक्य आहे, अशी कल्पना क्षणभरहि करतां येत नाही. आणखी असें की, नाताळमधील शहरांच्या आसपासच्या जमिनींत बाग बागाईत करणाऱ्या कूलींवरच नाताळमधील शहरांतील लोक भाजीपाल्याच्या पुरवठ्याकरितां अवलंबून आहेत. या बाबतींत हिंदी कूली कोणाच्या हिताला बाधक ठरतो ? निदान गोऱ्यांना तरी बाधक ठरत नाही. आमच्या शेतकऱ्यांमध्ये सर्वसाधारणें भाजीपाल्याची बागाईत करण्याची आवड अजून इतकी वाढलेली नाही की ज्याच्या योगाने बाजाराला भाजीपाल्याचा भरपूर पुरवठा होऊं शकेल. हिंदी कूली हा आदिवासी माणसाच्या हिताच्या आडहि येत नाही. आदिवासी माणूस हा आळसाचा मूर्तिमंत अवतारच आहे, आणि तो स्वतःसाठी थोड्याशा मक्याच्या धान्याशिवाय दुसरी कसलीहि पैदास करीत नाही. आमचे वसाहतींत आदिवासी हेच आमचे श्रमिक मजूर व्हायला हवे होते, पण या बाबतींत ते पूर्णपणें निरूपयोगी ठरले आहेत, ही वस्तुस्थिति आपणाला मान्य केलीच पाहिजे. त्यामुळे, अधिक कार्य करणारे व विश्वासू कृष्णवर्णीय श्रमिक मजूर कोटून तरी आणणें जरूरच होतें, आणि हिंदुस्थानाने जरूर तितकी त्यांची संख्या पुरविली आहे. या कृष्णवर्णीय (गौरेतर) मजुरांचें गोऱ्यांवर ऋण आहे तें हें की, ते स्वतः (गौरेतर) ज्या संमिश्र लोकवस्तीत राहतात, त्यापैकी अत्यंत हलक्या दर्जाच्या लोकांमध्ये राहतात, आणि आपण नीच पदावर राहून गोऱ्यांना सामाजिक क्षेत्रांत एक पायरी अधिक उंचीवर नेलें आहे. कारण या श्रमिक नोकरांचीं कामें करणारे जर युरोपियन वर्गातील लोक असते, तर गोऱ्यांना एवढी उंच सामाजिक श्रेणी कधीच प्राप्त झाली नसती. उदाहरणार्थ, काळे मजूर जर आज नसते, तर गोऱ्या माणसाला काळ्या

पराठा ग्रंथ संपादन, १९५०. स्थलगत.

भनुष... ३. ६. १०. ६. म. गांधींचें संकलित वाङ्मय

कूलिन्या तुकडीवर मुकादमे विन. जो इकूम गाजवितां येतो तो गाजवितां आला नसता. उलट गोऱ्या मनुष्यालाच त्या भोक्या मजुराच्या तुकडीत सामील होऊन मजूर वनावें लागलें असतें ! शिवाय असें की, युरोपांत जो माणूस एखाद्या व्यापाऱ्याचा मुकादम म्हणून नोकरी करतो, तोच या देशांत आल्यावर स्वतःच नामांकित व्यापारी बनतो. आणि इतर प्रत्येक क्षेत्रांत घडतें त्याप्रमाणे, काळा मजूर वर्ग काम करण्याला हजर असल्यामुळे, गोऱ्यांना आपली शक्ति उच्चतर क्षेत्रांत उपयोगी आणण्याला मोकळीक मिळते. परंतु गोऱ्यांपैकी बहुतेकांना जर अगदी हलक्या प्रतीच्या श्रमिक मजुरांना करावीं लागतात तशीं कष्टाचीं कामे करावीं लागलीं असतीं तर, हें करणें त्यांना शक्य झालें नसतें. म्हणून बहुधा अजूनहि असें आढळून येईल की, आज हिंदी लोक वसाहतींत येऊन राहिल्यामुळे जीं वैगुण्ये निर्माण झालेलीं आढळतात, तीं काढून टाकण्याला, हिंदी लोकांना वसाहतीतून घालवून देण्याचा जुना, टाकाऊ ठरलेला उपाय योग्य नाही, तर वसाहतींत येऊन राहणाऱ्या हिंदी लोकांना सुधारण्याचे कायदे लागू करण्याचा प्रगतिपर व प्रबुद्ध मार्ग अनुसरणें हेंच अधिक योग्य ठरेल. हिंदी लोकांच्या निवासाला मुख्य हरकत ही की ते युरोपियनांच्या नियमानुसार वागत नाहीत. यावर इलाज, त्यांना अधिक चांगल्या निवासस्थानांत राहावयाला लावून आणि त्यांच्या गरजांमध्ये नवीन भर घालून, त्यांची जीवनपद्धति हळू हळू वरच्या दर्जाची बनविणें, हा होय. आपल्या नवीन परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठी आपली जीवनपद्धति सुधारण्याला नवीन प्रवेशकांना सांगणें हें अधिक सांपे आहे असें आढळून येईल; त्यांना अजिवात घालवून देऊन पूर्वीची परिस्थिति कायम राखण्याचा प्रयत्न करणें हें तेवढें सोपें नाही. कारण पहिला मार्ग हा मानव जातीच्या प्रगतीच्या आदोलनाशीं दुसऱ्यापेक्षा अधिक सुसंगत आहे.”

अशा प्रकारचे लेख (आणि अनेक वृत्तपत्रांमधून असलेले लेख डझनावारी उद्धृत करतां येतील) सिद्ध करतात की, ब्रिटिश सरकारने जरूर तेवढें दडपण वसाहतींवर आणलें तर त्यांच्या हिंदी लोकाविषयींच्या धोरणामध्ये हितकारक फेरबदल घडून येईल; आणि अत्यंत प्रतिकूल ठिकाणांहि न्याय व उचित व्यवहार यांबद्दलचें ब्रिटिशांचें प्रेम जागृत करतां येईल. आम्ही हिंदुस्थानाबद्दल योग्य माहितीचा कितीहि प्रचार केला तरी, (ब्रिटिश सरकारच्या) जरूर भासणाऱ्या दडपणाचे अभावीं, त्याचा फारसा उपयोग होणार नाही. दक्षिण आफ्रिकेच्या एका दीर्घानुभवी पत्रकाराच्या पुढील लेखावरून दिसून येतें की दक्षिण आफ्रिकेंत असे गृहस्थ आहेत की, जे आपल्या सभोवतालच्या समाजाच्या सर्वसाधारण पातळीपेक्षा उच्चतर विचार प्रकट करून, खऱ्या ब्रिटिश चारित्र्याचें दर्शन घडवितात :

“ जीवनामध्ये कधी कधी मनुष्याला न्यायनिष्ठा व स्वार्थप्रेम, यांच्यामधील विरोधाच्या परिस्थितीत कांही तरी निश्चयात्मक निर्णय घेणें भाग पडतें. कित्येक क्षुद्र लोकांच्या अमंगल जीवनाच्या प्रारंभीं कदाचित् त्यांच्या ठायी असलेली सद्सदविवेकाची वृत्ति त्यांनी कधीच टाकून दिलेली असते. अशा लोकांपेक्षा, सन्मान्य प्रवृत्तीच्या लोकांना वरील दोन प्रकारच्या गोष्टींत विरोध आला असतां योग्य निवड करणें हें फार कठीण होऊन वसतें. जे लोक विक्री करतांना नासक्या-कुजक्या कंपनी उत्कृष्ट म्हणून

दाखवितात, किंवा अशाच प्रकारचे दुसरे लोक, यांच्याकडून स्वार्थसाधूपणाखेरीज निराळ्या चांगल्या भावनेची अपेक्षा करणे व्यर्थ आहे; परंतु सर्वसामान्य व्यापारी व्यक्ती-समोर नैतिक भावनांचा संघर्ष उभा राहतो तेव्हा न्यायाचाच विजय होतो. सामान्यतः दक्षिण आफ्रिकेच्या लोकांना व विशेषकरून ब्रिटिश ट्रान्सवालवासी लोकांना ज्या संघर्षांचे परिणाम भोगावे लागतात, त्या संघर्षांच्या कारणांपैकी 'कूली व्यापाऱ्यांचा प्रश्न' हे एक कारण आहे. (आमच्या हिंदी व अरब नागरिक बांधवांना या नावाने संबोधिले जाते.) या व्यापाऱ्यांच्या - कारण ते खरोखरच व्यापारी आहेत - विशिष्ट परिस्थितीने सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले आहे, व आजहि त्याबाबत लोकांमध्ये मोठे कुतूहल व विरोध निर्माण झाला आहे. आणि त्यांच्या परिस्थितीचा विचार करूनच त्यांच्या व्यापारी प्रतिस्पर्ध्यांनी, राज्यसरकारच्या द्वारा, आपल्या स्वार्थासाठी त्यांच्यावर अन्याय्य दिसणारे निर्वध लादले आहेत.

सकाळी प्रसिद्ध होणाऱ्या वृत्तपत्रांमध्ये मधून मधून हिंदी व अरब व्यापाऱ्यांच्या कृत्यांविषयींच्या मजकुराचे परिच्छेद प्रसिद्ध केले जातात; त्यांवरून कांही दिवसांपूर्वी ट्रान्सवालच्या राजधानीमध्ये 'कूली व्यापाऱ्यां' विरुद्ध जो आरडाओरडा करण्यांत आला होता, त्याची आठवण होते. अशा स्मरणदायी प्रसंगांमुळे, एका सन्मान्य व कठिण श्रम करणाऱ्या लोकांच्या समाजाविषयी क्षणभर आम्ही उल्लेख केला तर ते क्षम्य मानले जाईल अशी भाशा आहे. या लोकांच्या स्थितीविषयी एवढे गैरसमज माजले आहेत की, त्यांच्या राष्ट्रीयतेकडेच दुर्लक्ष केले जात आहे. त्यांच्यावर एका अपशब्दाचा शिक्का मारल्यामुळे त्यांच्या अन्य बांधवांच्या दृष्टीने त्यांचा दर्जा अत्यंत हलका मानला जातो. आर्थिक व्यवहारामध्ये त्यांनी संपादिलेल्या यशाचा त्यांच्या निंदकांनाहि हेवा वाटेल. अशा लोकांना अर्ध-निधर्मी आदिवासींच्या पंक्तोला बसविण्याची, व त्यांच्यावर ट्रान्सवालमधील काफिर लोकांसाठी केलेल्या कायद्यापेक्षांहि कडक निर्वध लादण्याची जी चळवळ सुरू झाली आहे, ती समजणे कठीण आहे. शांत वृत्तीचा व पूर्णपणे निरुपद्रवी 'अरब' दुकानदार, आणि तितकाच निरुपद्रवी, व आपल्या किंमतवान सुंदर मालाचे गट्टे दारोदार वाहून नेणारा हिंदी माणूस, हे 'कूली' आहेत ही समजूत ट्रान्सवाल व ही वसाहत (नाताळ) यामध्ये सर्वत्र रूढ होऊन बसली आहे, त्यांचे कारण ज्या जातीमध्ये हे लोक जन्मले त्या जातीविषयी इकडील लोकांमध्ये वसत असलेले आलस्यपूर्ण अज्ञान हे होय. या 'कूली व्यापाऱ्यांच्या' जन्मभूमीत काव्यात्मक व रहस्यमय गूढ कल्पनांनी परिपूर्ण अशा ब्राह्मण धर्माचा उदय झाला; त्याच भूमीत चोवीस शतकांपूर्वी देवतास्वरूप भगवान बुद्धाने आत्मत्यागाचा ऊर्जस्वल महान् सिद्धांत उपदेशिला व आचरिला; त्याच प्राचीन अद्भुत भूमीच्या मैदानांत व पर्वतांमध्ये जी भाषा आम्ही बोलतो तिची मूलतत्त्वे प्रथम स्फुरण पावली; या गोष्टी लक्षांत आणिल्या म्हणजे अशा जातीच्या वंशजांना धर्महीन, अंधकारपूर्ण अज्ञानी अशा जातीच्या लोकांच्या बरोवरीचे मानण्यांत येते या विचाराने मन खिन्न होऊन जाते. हिंदी व्यापारी मनुष्याशी संभाषण करण्यांत थोडासा वेळ ज्यांनी घालविला आहे त्यांना, आपण एका सभ्य गृहस्थाशी व विद्यासंपन्न मनुष्याशी बोलत आहो असे कळून येऊन, आश्चर्य वाटले असेल. मुंबई, मद्रास, वगैरे शहरांतील शाळांमध्ये, इतकेच नव्हे तर प्रत्यक्ष हिमालय पर्वताच्या परिसरांत व पंजाबच्या मैदानांत, या निगर्वां, नम्र लोकांनी ज्ञानस्रोताच्या प्रवाहामध्ये आकंठ पान केलेले आहे. हे ज्ञान आमच्या

गरजांना उपयोगी पडणारे नसेल, आमच्या अभिरुचीला परकें वाटणारें असेल, आणि व्यवहारांत निरुपयोगी ठरणारें, पौराणिक कल्पनेवर आधारित असेल; परंतु तें संपादन करण्यासाठी, ऑक्सफर्ड व केंब्रिज विद्यापीठांतील अत्युच्च दर्जाच्या शाळांमध्ये अभ्यास करण्याला जेवढा परिश्रम व व्यसंग लागतो, जेवढा साहित्याचा अभ्यास लागतो, तेवढाच परिश्रम व व्यसंग जरूर पडतो; व त्यापेक्षाहि अधिक ग्रहणक्षम व काव्यमय बुद्धि लागते. अहंमन्य श्रेष्ठ वोअर व श्रेष्ठ इंग्रज माणूस, यांचे पूर्वज ज्या काळांत अस्वले व लांडगे यांची शिकार, आपल्या देशांतील जंगलांच्या व दलदलींच्या प्रदेशांतून करण्यांत स्वर्गसुख मानीत असत, त्या काळांत हिंदुस्थानचें-कित्येक शतकांची धूळ सांचल्यामुळे व पिढानपिढ्यांच्या परंपरांनून मलिन होऊन अस्पष्ट दिसणारें भारतीय तत्त्वज्ञान त्या देशांत मोठ्या आनंदाने शिकविलें जात असे. युरोपियनांच्या याच पूर्वजांना जेव्हा उच्चतर जीवनाच्या विचाराचा स्पर्शहि झालेला नव्हता; त्यांचा सर्वश्रेष्ठ नियम म्हणजे आत्मसंरक्षण करणें, हा होता; आपल्या शेजाऱ्यांचा गाव उध्वस्त करून, त्यांचीं बायकांमुलें पकडून वेऊन जाण्यांत त्यांना अप्रतिम आनंद वाटत असे; अशा काळा जीवनाच्या समस्यांशीं एक हजार वर्षे मुकावला करून भारताचे तत्त्वज्ञानी थकून गेले होते! आणि अशा ज्ञानमय, प्रकाशमय भूमीच्या पुत्रांना 'कूली' म्हणून तिरस्कारिलें जातें, व 'काफीर' म्हणून त्यांना अपमानास्पद वागवणूक दिली जाते !

जे लोक हिंदी व्यापाऱ्याविरुद्ध गहजब करतात त्यांना हा माणूस कोण आहे व त्याची योग्यता काय आहे हें सांगण्याची वेळ प्राप्त झाली आहे. हिंदी व्यापाऱ्याच्या अत्यंत कडक निंदकांपैकी कित्येक ब्रिटिश नागरिक असून त्यांना एका श्रेष्ठ यशाच्या समाजाच्या सभासदत्वाचे सर्व हक्क व अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. अन्यायाची चीड व योग्य व्यवहाराची आवड हे त्यांचे जन्मसिद्ध गुण आहेत, आणि जेव्हा त्यांच्या स्वतःच्या हक्कांवर आक्रमण होतें, तेव्हा आपले हक्क व स्वातंत्र्य अबाधित राखण्यासाठी, परकीय सरकारच्या सत्तेखाली असो किंवा स्वकीय सरकारच्या हुकमतीखाली असो, विशिष्ट प्रकाराने आग्रह धरण्याची त्यांची पद्धत आहे. कदाचित्, हिंदी व्यापारी हाहि ब्रिटिश नागरिक आहे, व आपल्या बरोवरीने नागरिकत्वाचे हक्क व स्वातंत्र्य या-विषयी तो तितक्याच न्यायाने आग्रह धरित आहे, हें त्यांच्या लक्षांत कधीच आलें नसेल असा संभव आहे. लॉर्ड पामस्टनच्या काळांतील एक शब्दप्रयोग वापरावयाचा तर कमीत कमी एवढें म्हटलें पाहिजे की, जे हक्क आपण दुसऱ्यांना देण्याचें नाकारतो, ते स्वतःकरिता मागण्याचा हक्क सांगणें हें पूर्णपणें 'अ-ब्रिटिश' (ब्रिटिशांच्या प्रवृत्तीशीं विरोधी) आहे. एलिझाबेथ राणीच्या काळांतील मत्तदारीचे हक्क नष्ट करण्यांत आले तेव्हापासून व्यापार करण्याचा हक्क हा सर्वांचा समान अधिकार या नात्याने ब्रिटिश घटनेचा अंगभूत भाग बनला आहे, आणि जर कोणी त्या अधिकाराला बाध आणू पाहील, तर ब्रिटिश नागरिकत्वाचे अधिकाराचा प्रश्न एकदम पुढे येतो. हिंदी व्यापारी हा धंदेउद्योगाच्या स्पर्धेत अधिक यशस्वी ठरला आहे, व इंग्रज व्यापाऱ्याहून कमी खर्चात त्याला निर्वाह करता येतो, हें त्याच्या हक्कवंदीचें सांगितलें जाणारें कारण तर सर्वांत कमजोर व अन्यायाचें आहे. ब्रिटिश व्यापाराचा पायाच, आम्ही इतर राष्ट्रांशी अधिक यशस्वी रीतीने स्पर्धा करूं शकतो, या आमच्या कौशल्यावरच उभारलेला आहे. आपल्या व्यापारी प्रतिस्पर्ध्यांच्या अधिक यशस्वी व्यापारी कारवायांपासून

स्वतःचें संरक्षण करण्याला जेव्हा इंग्रज व्यापारी राज्याच्या सरकारला आवाहन करतात, तेव्हा व्यापारी-संरक्षणाचें तत्त्व वेडाच्या भ्रमिष्टपणाशीच जुळते. हिंदी लोक व्यापारांत यशस्वी झाले आहेत या कारणावरून त्यांना वसाहतींतील आदिवासी लोकांच्या बरोवरीने वागविण्याची आमचे देशबांधव इच्छा धरतात तेव्हा हिंदी लोकांवर होणारा अन्याय इतका ढळढळीत दिसतो की, आमच्या देशबांधवांविषयी आम्हांला शरम वाटते, असें म्हणण्यास हरकत नाही. हिंदी लोक हे सत्ताधारी प्रभावी जाती-विरुद्ध इतके यशस्वी होऊं शकले, ही एकच गोष्ट त्यांना (अदिवासींच्या) तसल्या नीच पातळीपेक्षां श्रेष्ठ ठरविण्याला पुरेशी आहे. (केप टाइम्स, ता. १३-४-१८८९).

लंडन टाइम्सच्या शब्दांनी सांगावयाचें तर या प्रश्नाचा मथितार्थ असा : “ब्रिटिश हिंदुस्थानचे नागरिक हिंदुस्थान सोडून बाहेर जातात तेव्हा, इतर नागरिकांना जो दर्जा मिळतो तो त्यांना कायद्याच्या दृष्टीने मिळणें योग्य आहे की नाही, ब्रिटिश वर्चस्वाखालील एका प्रदेशांतून दुसऱ्या तसल्याच प्रदेशांत जाण्याचें स्वातंत्र्य त्यांना आहे की नाही, आणि ब्रिटिश वसाहतींत त्यांना ब्रिटिश प्रजाजनांचे बरोवरीचे हक्क मागण्याचा अधिकार आहे की नाही ?” लंडन टाइम्स पुढे म्हणतो :

“हिंदुस्थान सरकार व खुद्द हिंदी लोक यांचा दावा असा आहे की, त्यांच्या दर्जा-विषयीच्या या प्रश्नाचा निर्णय दक्षिण आफ्रिकेंतच सोडविला गेला पाहिजे. दक्षिण आफ्रिकेंत जर त्यांना ब्रिटिश प्रजाजनांचा दर्जा प्राप्त झाला, तर तो इतर कोठेहि त्यांना नाकारणें शक्य होणार नाही. दक्षिण आफ्रिकेंत त्यांना हें मानाचें स्थान मिळालें नाही, तर अन्य देशांत तें संपादन करणें त्यांना अत्यंत कठीण पडेल.”

तर अशा प्रकारें केवळ दक्षिण आफ्रिकेंत वस्ती करून राहिलेल्या हिंदी लोकांवर या प्रश्नाच्या निर्णयाचा परिणाम होईल असें नाही; तर हिंदी लोकांच्या एकंदर देशांतर-प्रवेशाच्या प्रश्नावरहि त्याचा परिणाम घडेल; तसेंच महाराणींच्या इतर अंकित प्रदेशांत व तशा प्रकारच्या राज्यांत प्रवेश करूं इच्छिणाऱ्या हिंदी लोकांच्या परिस्थिती-वरहि त्याचा प्रभाव घडेल. ऑस्ट्रेलियामध्येहि हिंदी लोकांच्या प्रवेशाला प्रतिबंध करणारे कायदे मंजूर करण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. या वेळीं अन्यायाचीं जीं उदाहरणें दोन्ही देशांच्या सरकारांसमोर विचारार्थ ठेवण्यांत आलेलीं आहेत, त्यासंबंधी तात्पुरती व स्थानिक सोडवणूक केल्याने कांही उपयोग होणार नाही; हा सर्व प्रश्न एकदाच कायमचा निकालांत काढण्याखेरीज गत्यतर नाही; कारण ‘सर्व शरीरच कुजून घाण झालें आहे, केवळ कांही भागच त्रिवडले आहेत, असें नव्हे.’ श्री. भावनगरी यांनी मि. चेंबर्लॅन यांना प्रश्न केला आहे की, “नाताळच्या सरकारकडून व महाराणी सरकारच्या आफ्रिका खंडांतील इतर वसाहतींच्या सरकारांकडून, अशा प्रकारचे कायदे होण्याला प्रतिबंधक उपाय आपण ताबडतोब योजाल काय ?” येथे ज्यांचा आम्हीं उल्लेख केला आहे त्याखेरीज आणखी, आम्हांला माहित नसलेले नियम व निर्बंध अजूनहि राहिलेले असतील. म्हणून, अशा प्रकारचे सर्व जुने कायदे वेकायदेशीर आहेत असें जाहीर करण्यांत आलें नाही तर, आणि असे कायदे यापुढे करण्याला बंदी घालण्यांत आली

नाही तर, आमच्या समोर अत्यंत निराशाजनक भवितव्य उभें आहे; कारण हा लढा विपम आहे, व आमच्या विरोधी शक्ति अतिप्रबल आहेत. आणि आम्हीं तरी वसाहत मंत्रि-कार्यालय व हिंदुस्थान सरकार यांना किती दिवस त्रास देत राहावयाचें? आम्हांला कोणीहि कैवारी नव्हता अशा वेळीं टाइम्स ऑफ इंडियाने आमचा कैवार घेतला; काँग्रेसच्या ब्रिटिश कमिटीने नेहमीच आमच्या बाजूने काम केले आहे. लंडन टाइम्सच्या सामर्थ्यशील साहाय्यामुळे दक्षिण आफ्रिकी लोकांच्या दृष्टीने आमचा दर्जा एक पायरी वर उंचावला आहे. श्री. भावनगरी यांनी ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये प्रवेश केल्यापासून आमच्या तर्फेने अविरत प्रयत्न सुरू ठेविले आहेत. हिंदुस्थानांतील सार्वजनिक संस्थांची आमच्याविषयी सहानुभूति आहे हें आम्हांला माहित आहे; परंतु आमच्या तक्रारी विशेष जोराने हिंदी जनतेसमोर मांडण्यामध्ये आमचा हेतु हिंदुस्थानांतील सर्व सार्वजनिक संस्थांचा संपूर्ण क्रियाशील पाठिंबा आम्हांला मिळावा, हा आहे. हें कार्य मजबर सोपविण्यात आलेलें आहे; आणि आणि आमचें उद्दिष्ट एवढें महान् व न्यायाचें आहे की, नाताळला मी समाधानकारक निकाल घेऊन परत जाईन याबद्दल माझ्या मनांत बिलकुल संदेह नाही.

राजकोट, काठेवाड. } — मोहनदास करमचंद गांधी.
ता. १४ ऑगस्ट १८९६

ताजा कलम — दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी प्रश्नाचा जर कोणा सदगृहस्थाला अधिक अभ्यास करावयाचा असेल, आणि या निवेदनांत उल्लेखिलेल्या विविध अर्जांची त्याला जरूरी भासेल, तर त्यांच्या नकला त्यांना पुरविण्याचा प्रयत्न करण्यांत येईल.

— मो. क. गांधी

— प्राइस करंट मुद्रणालय, १६७ पोपहॅम्स, ब्रॉडवे, मद्रास, येथे १८९६ मध्ये छापलेल्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या एका प्रतीवरून; पहिली आवृत्ति उपलब्ध नाही.

गांधीजींचें अधिकारपत्र^१ (मुखत्यारनामा)

आम्ही खाली सहा करणारे, दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी समाजाचे प्रतिनिधि, या लेखाचे द्वारा श्री. मो. क. गांधी, अँडव्हांकेट, दरवान, यांना, दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांना भोगाव्या लागणाऱ्या हालअपेष्टांचें निवेदन भारतांतील अधिकारी वर्ग, सार्वजनिक लोकनेते, आणि सार्वजनिक संस्था, यांच्या समोर मांडण्यासाठी नियुक्त करीत आहों.

१- हा लेख हिरव्या पुस्तिकेच्या शेवटच्या पृष्ठावर दिलेला होता, व बहुधा गांधीजींनी त्याचा मसुदा केलेला असावा. पुस्तिकेच्या प्रारंभीच्या परिच्छेदांत त्यांनी त्याचा उल्लेख केला आहे. (पृ. १ पाहा) आणि गांधीजींच्या मुंबई व मद्रास येथील समांभधील भाषणात त्याचा उल्लेख आहे (पुढे कलम ३ व ९ पाहा)

दरबान, नाताळ, ता. २६ मे, १८९६

अबदुल करीम हाजी आदम
 (दादा अबदुल्ला आणि कंपनी)
 अबदुल कादर
 (महंमद कासीम कमरुद्दीन)
 पी. दावजी महंमद
 हुसेन कासीम
 ए. सी. पिल्ले
 पारसी रुस्तुमजी
 ए. एम. टिल्ली
 हाजी महंमद एच. दादा
 अमद महंमद पारुक
 आदमजी मियाँखान
 पीरन महंमद
 ए. एम. सालूजी
 दाऊद महंमद
 अमद जीवा हुसेन मीरम
 के. एस. पिल्ले अँड को.
 मुनशी अहमदजी दाउजी
 (म्हणजे, अहमदजी दाउजी मोगरारिया)
 मुसा हाजी कासीम
 जी. ए. बासा

मणिलाल चतुरभाई
 एम. ई. कथराडा
 डी. एम. टिमोल
 दावजी महंमद शीदात
 इस्माईल टिमोल
 शेख फरीद अँड को.
 शेखजी अमद
 महंमद कासम हाफिजी
 अमद हुसेन
 महंमद अमद बासा
 व्ही. ए. ईसप
 महंमद सुलेमान
 दावजी महंमद मुटालिया
 सुलेमान व्होराजी
 इब्राहीम नूरमहंमद
 महंमद सुलेमान खोटा सही
 चुहुरमल लच्छीराम
 नारायण पाथर
 विजय राघवलू
 सुलेमान दावजी

२ : दक्षिण आफ्रिकानिवासी ब्रिटिश-हिंदी प्रजाजनांच्या कष्ट-कथनपर कांही टीपा

प्रस्तुत टीपा नाताळ, केप कॉलनी, ट्रान्सवाल, चार्टर्ड टेरिटरीज, आणि ऑरेंज फ्री स्टेट यांच्या घटनात्मक पार्श्वभूमीचा संक्षिप्त परिचय, आणि पक्षपाती कायदे व कायदेशीर हक्कबंदी यांविरुद्ध हिंदी लोकांच्या तक्रारींची थोडक्यांत कल्पना आणून देण्याच्या उद्देशाने गांधीजींनी प्रसिद्ध केल्या होत्या. “ त्या समय प्रश्नाच्या योग्य अभ्यासासाठी,” आणि भिन्न भिन्न स्थानांतून संगृहीत केलेल्या बहुमोल माहितीने भरलेलीं स्मरणपत्रें व निवेदनपत्रें यांच्या परिशीलनाला साहाय्यभूत होण्याचे दृष्टीने, गांधीजींना या टीपा आवड्यक वाटल्या. (पुढे पृ. ६५ पाहा) हीं स्मरणपत्रें व निवेदनपत्रें या टिप्पणींनाच जोडलेलीं होतीं, परंतु तीं येथे उद्धृत करण्यांत आलेलीं नाहीत; कारण त्या सर्व उपलब्ध पत्रकातील मजकूर कालानुक्रमानुसार प्रथम खंडांत प्रसिद्ध करण्यांत आला आहे. यास्तव टीपांचा केवळ मूळ मजकूरच येथे देण्यांत येत आहे.

राजकाट

२२ सप्टेंबर १८९६

प्रस्तुत टीपांच्या संदर्भाकरिता, दक्षिण आफ्रिकाप्रदेश हा पुढील राज्यांचा मिळून बनलेला आहे—केप ऑफ गुडहोप व नाताळ या दोन ब्रिटिश वसाहती, साउथ आफ्रिकन प्रजासत्ताक अथवा ट्रान्सवाल व ऑरेंज फ्री स्टेट, महाराणीच्या शासनाखालील वसाहत—झुलूलॅंड, चार्टर्ड टेरिटरीज, डेलागोआ वे अथवा लोरेंझो मार्क्विझ आणि बैरा या पोर्तुगीज वसाहती.

नाताळ

यांपैकी नाताळ ही स्वयंशासित ब्रिटिश वसाहत आहे; सन १८९३ पासून ही वसाहत जबाबदार शासनसत्तेचा उपभोग घेत आहे. सप्टेंबर १८९३ पूर्वी नाताळ हा महाराणीच्या शासनाखालील वसाहतीचा प्रदेश होता. त्यामध्ये १२ निवडून दिलेल्या व ४ कार्यकारी सभासदांचें एक कायदेमंडळ (विधानपरिषद) होतें; त्याचें नेतृत्व करणारा महाराणीचा प्रतिनिधि गव्हर्नर होता; व त्याची घटना हिंदुस्थानाच्या

प्रांतांतील कायदेमंडळांसारखीच बहुशः होती. सन १८९३ मध्ये नाताळला जबाबदार शासनपद्धति देण्यांत आली, त्याअन्वये वरिष्ठ व कनिष्ठ अशीं दोन विधिमंडळें निर्माण करण्यांत आलीं. वरिष्ठ विधिमंडळ—ज्याला विधान परिषद (लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल) असें नांव आहे—त्यांत वसाहतीच्या नामदार गव्हर्नरसाहेबांनी नियुक्त केलेले ११ सभासद असतात. आणि कनिष्ठ विधिमंडळांत (ज्याला विधान सभा किंवा लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली अशी संज्ञा आहे,) कायदेशीर मताधिकाराची लायकी धारण करणाऱ्या मतदारांनी निवडून दिलेले ३७ सभासद असतात. ही मताधिकार-पात्रता पुढे सांगण्यांत येईल. ब्रिटिश मंत्रिमंडळाच्या नमुन्यावरहुकूम पांच सभासदांचें एक मंत्रिमंडळ असतें, तें रद्द करण्याला पात्र असतें. सर जॉन रॉबिन्सन हे वसाहतीचे विद्यमान प्रधान मंत्री आहेत आणि नामदार हॅरी एस्काँब्र, क्यू. सी. (क्वीन्स कौन्सिल) हे अॅटॉर्नी जनरल (सरकारी प्रधान वकील) आहेत.

घटना-कायद्यांत नमूद केलेलें आहे की, जे विशिष्ट वर्गांनाच लागू करण्याच्या उद्देशाने केले जातात, व ज्यांच्यामुळे युरोपियनांहून अन्य अशा ब्रिटिश प्रजाजनांचे हक्क संकुचित केले जातात, अशा कोणत्याही कायद्यांना, महाराणींच्या मंजुरीशिवाय कायद्यांचें सामर्थ्य प्राप्त होणार नाही. महाराणींकडून गव्हर्नर यांना दिल्या जाणाऱ्या आदेशांमध्ये सुद्धा असे प्रतिषेधात्मक नियम समाविष्ट केलेले असतात.

नाताळचें क्षेत्रफळ २०,८५१ चौरस मैल आहे; ताज्या जनगणनेप्रमाणे त्यांतील युरोपियनांची लोकसंख्या ५,००० आदिवासींची संख्या ४,००,०००, व हिंदी लोकांची संख्या ५१,००० आहे. हिंदी लोकांपैकी ३०,००० स्वतंत्र हिंदी आहेत, १६,००० कराराखाली काम करणारे मजूर, व उरलेले ५,००० आपल्या खर्चाने नाताळमध्ये येऊन राहिलेले व्यापारी आहेत. ' स्वतंत्र भारतीय ' म्हणजे, ज्यांनी आपली करारा-प्रमाणे करावयाची सुद्धतीची नोकरी पुरी केली आहे, आणि जे वसाहतीमध्ये घर-गुती नोकर, छोटे शेतकरी, भाजी विकणारे फेरीवाले, फळविक्रेते, सोनार, कारागीर, छोटे दुकानदार, शिक्षक, छायाचित्रकार (फोटोग्राफर्स), अॅटॉर्नींचे कारकून, इत्यादि विविध व्यवसाय करतात असे लोक होत. ' व्यापारी ' शब्दाने व्यापार करणारे किंवा दुकान-दारांचे मदतनीस निर्दिष्ट केले जातात. यांचा व्यापार म्हणजे दक्षिण आफ्रिकेचे आदिवासी— ' झुलू ' किंवा ' काफीर ' या नांवांनी ओळखले जाणारे, यांना योग्य असे मऊ कपडे, लोखंडी सामान, कापडचोपड, व हिंदी लोकांना योग्य असे किराणा जिन्नस, यांची विक्री करणें हा असे. हिंदी लोकांसाठी कापड व किराणा जिन्नस मुंबई, कलकत्ता व मद्रास, येथून आणविले जातात. स्वतंत्र व करारबंद मजूर असलेले हिंदी लोक मद्रास व कलकत्ता येथून येतात, व त्या दोघांची संख्या जवळजवळ सारखीच आहे. नाताळच्या विधानसभेचे एक सदस्य मि. गार्लड यांनी म्हटल्याप्रमाणे, जेव्हा वसाहतीचें अस्तित्वच डळमळीत झालेलें होतें, अशा वेळीं हिंदी लोक आपल्या देशाच्या बाहेर वसाहतीमध्ये प्रवेश करूं लागले. मुद्राबंदीच्या कराराच्या शर्ती थोडक्यांत अशा

१२३०५

की, करार करणाऱ्या मजुराने पांच वर्षेपर्यंत नोकरी देणाऱ्या मालकाची नोकरी करावयाची; पहिल्या वर्षीत त्याची मजुरी वर्षाला १० पौन्ड असून नंतर प्रत्येक वर्षी ती १ पौन्डाने वाढावयाची असते. कराराच्या मुदतींत मजुराला अन्न, वस्त्र, व राहण्याला विन्हाडाची जागा, व नाताळला येण्याचें प्रवासमांडें, यांचा सर्व खर्च मालकानेच करावयाचा असतो. पहिलीं पांच वर्षे पुरीं झाल्यानंतर, तो माणूस आणखी पांच वर्षेपर्यंत स्वतंत्र मजूर म्हणून राहिला, तर तो स्वतः, त्याची बायको व मुलें असलीं तर ती या सर्वांचा मिळून हिंदुस्थानकडे परत जाण्याचा प्रवास मालकाकडून मोफत मिळण्याला तो पात्र होतो. हिंदी प्रवेशकांना साखरेचीं क्षेत्रें व चहाचे मळे यांमध्ये काम करण्यासाठी भारतांतून आणलें जातें, आणि मूळ काम करणाऱ्या काफिरांच्या जागी त्यांना नेमण्यांत येतें. कारण काफिर लोक हे कामाबद्दल वेपवा व चंचल वृत्तीचे आहेत असें वसाहतवाल्यांना आढळून आलें. हिंदी लोकांना सरकारहि रेल्वेवर आणि वसाहतीच्या सफाईकामासाठी मोठ्या संख्येने नोकरींत घेतें. वसाहतवाल्यांनी प्रथम प्रथम वसाहतींतल्या साखरेच्या व चहाच्या उद्योगधंद्यांना, हिंदी मजुरांना आणण्यासाठी १०,००० रु. (कीं पौंड?) देऊन मदत केली होती. जबाबदार शासनसत्ता सुरू होतांच तिने पहिलें काम केलें तें हें की, या उद्योगधंद्यांना अशा प्रकारच्या मदतीची आता जरूरी राहिलेली नाही या सबबीवर ती मदत देण्याचें बंद केलें!

नाताळमधील पहिली तक्रार : मताधिकार

ता. १५ जुलै १८५० रोजीं काढिलेल्या बादशाही फर्मानामध्ये नमूद करण्यांत आलें आहे की, दक्षिण आफ्रिकेचा मूळ रहिवासी नसलेला कोणीहि सजान झालेला पुरुष माणूस ५० पौंड किंमतीची मिळकत बाळगून असेल, अथवा अशी मिळकत दरसाल दहा पौंड भाड्याने घेणारा असेल, तर आपलें नांव मतदारांच्या यादींत सामील केलें जाण्यास तो पात्र होईल. मूळ रहिवाशांच्या मताधिकाराबाबत स्वतंत्र निराळ कायदा आहे. त्या कायदानुसार, इतर कांही गोष्टीखेरीज, विशिष्ट मतदारसंघांत बारा वर्षे वसति करून राहणें व त्या वसाहतीच्या आदिवासींबाबतच्या कायद्यांतून मुक्त झालेला असणें, ही शर्त त्यांना पुरी करावी लागते.

वसाहतीच्या सर्वसामान्य मताधिकार कायद्याप्रमाणे—म्हणजेच वर निर्देशिलेल्या बादशाही फर्मानाप्रमाणे—हिंदी लोकांना ब्रिटिश प्रजाजन या नात्याने सन १८९३ साल उलटून जाईपर्यंत पूर्ण मताधिकार प्राप्त झालेले होते. १८९४ मध्ये, जबाबदार शासनसंस्थेच्या अंमलाखाली दुसऱ्या पार्लमेंटमध्ये १८९४ चा क्रमांक २५ चा कायदा पास करण्यांत आला. त्याअन्वये आशियाखंडांतील लोकांच्या वंशजांना आपलीं नांवे मतदारांच्या याद्यांमध्ये सामील करून घेण्याला अपात्र ठरविण्यांत आलें. फक्त ज्यांची नांवे अगोदरच योग्य रीतीने मतदारांच्या याद्यांमध्ये नोंदलीं गेलीं, तेवढेच फक्त या निर्बंधांतून वगळण्यांत आले होते! असे (हिंदी किंवा आशियाई) लोक मता-

धिकारांशीं परिचित नाहीत असें (या अपात्रतेचें कारण) कायद्याच्या प्रस्तावनेंत सांगण्यांत आलें होतें !

अशा प्रकारचा कायदा पास करण्याचें खरें कारण, हिंदी माणसांची प्रतिष्ठा कमी करावी, व हळूहळू त्याला दक्षिण आफ्रिकन आदिवासींच्या पातळीपर्यंत खाली आणावें, हें होतें. तसें झालें म्हणजे, आगामी काळांत प्रतिष्ठित अगर सन्मान्य हिंदी माणूस वसाहतींत राहणें अशक्य होऊन जाईल, असा कायदा करणाऱ्यांचा इरादा होता. यासंबंधी नाताळच्या विधानसभेला एक विनंती अर्ज सादर करण्यांत आला होता. त्यामध्ये हिंदी लोकांचा प्रातिनिधिक संस्थांशीं परिचय नाही या विधानाला विरोध व्यक्त करण्यांत आला होता, व सदर बिल मागे घेण्यांत यावें, किंवा हिंदी लोक मताधिकार वापरण्यास लायक आहेत की नाहीत याची चौकशी करण्यांत यावी, अशी मागणी करण्यांत आली होती. (सहपत्रक १ परिशिष्ट 'अ' पाहा).^१

हा अर्ज फेटाळून लावण्यांत आला. सदर बिल लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल- (विधानपरिषदे-) पुढे गेलें तेव्हा तेथे दुसरा एक अर्ज सादर करण्यांत आला. तोहि फेटाळला गेला, व बिल मंजूर करण्यांत आलें. (सहपत्रक १, परिशिष्ट 'ब' पाहा).^२

परंतु हा कायदा अंमलांत येण्यापूर्वी इंग्लंडच्या राणीसाहेबांची मंजुरी त्याला मिळणें अवश्य होतें. वसाहतींतील हिंदी समाजाने राणीसरकारच्या मुख्य वसाहत मंत्र्यांकडे विनंतीअर्ज सादर केला, व या कायद्याविरुद्ध निषेध व्यक्त करून हा कायदा नामंजूर तरी करावा, किंवा वर उल्लेखिल्याप्रमाणे चौकशी करवावी अशी मागणी केली. या विनंतीअर्जावर ९००० हिंदी लोकांनी स्वाक्षऱ्या केल्या होत्या. (सहपत्रक १).^३

राणीसरकार व नाताळ मंत्रिमंडळ यांच्यामध्ये यावर बराच पत्रव्यवहार झाला. परिणामी या वर्षाच्या एप्रिल महिन्यांत 'मताधिकार कायदा' नाताळ मंत्रिमंडळाकडून मागे घेण्यांत आला व त्याचेऐवजीं पुढील विधेयक आणण्यांत आलें:--

“ युरोपियन वंशांत जन्म न पावलेले लोक, पार्लमेंटरी मताधिकारावर आधारलेल्या व निवडणूक पद्धतीने बनलेल्या प्रातिनिधिक संस्था अजूनपर्यंत जेथे नाहीत अशा देशांचे मूळ रहिवासी असतील अगर अशा देशांच्या मूळ रहिवाशांच्या पुष्पशाखेंत जन्म पावलेले असतील, तर त्यांना आपलीं नांविं मतदारांच्या याद्यांत दाखल करून घेण्याची पात्रता मिळणार नाही. तशी पात्रता प्राप्त होण्यापूर्वी त्यांनी प्रथम गव्हर्नर-इन-कौन्सिलकडून या (मताधिकार) कायद्याच्या अंमलबजावणींतून आपणाला माफ केलें असल्याबद्दलचा हुकूम मिळविला पाहिजे, त्याशिवाय त्यांना ती पात्रता मिळणार नाही.”

ज्या लोकांचीं नांविं यापूर्वीच मतदारांच्या याद्यांत दाखल झालेलीं आहेत अशा लोकांनाहि या कायद्याच्या अंमलबजावणींतून मुक्त करण्यांत आलें आहे.

१- खंड १, पृ. ७६-८० पाहा

२- खंड १, पृ. ८५-८६ पाहा

३- खंड १, पृ. ९५-१०५ पाहा

या विधेयकासंबंधी एक विनंतीअर्ज लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलकडे सादर करण्यांत आला, त्यांत असें दाखविलें होतें की, हिंदुस्थान देशांत “ पार्लमेंटरी मताधिकारावर आधारलेल्या व निवडणूक पद्धतीने बनलेल्या प्रातिनिधिक संस्था ” कायदेमंडळाच्या स्वरूपांत अस्तित्वांत आहेत, व म्हणून हें विल लोकांची छळणूक करणारें आहे (सहपत्रक २, परिशिष्ट अ).^१ वरील विधेयकांत सांगितलेल्या शर्ती योग्य रीतीने पुऱ्या करण्यासारख्या आमच्या प्रातिनिधिक संस्था लोकरूढ अर्थाने योग्य नसल्या तरी आम्ही आदरपूर्वक निवेदन करतो की, कायदेशीर रीतीने त्या तशा आहेत; व लंडन टाईम्स आणि नाताळचे एक निष्णात न्यायशास्त्रज्ञ, यांचेंहि तेंच मत आहे (सहपत्रक ३ पृ. ११).^२ खुद्द मि. चेंबर्लेन यांनी आपल्या ता. १२ सप्टेंबर १८९५च्या खलिऱ्यांत^३, वर उल्लेखिलेल्या मताधिकार विधेयकाला आपली संमति देण्याला आपली असमर्थता दर्शवून, नाताळ राज्याच्या मंत्र्यांचे युक्तिवादाला उत्तर देतांना इतर अनेक गोष्टींच्या ऊहापोहाबरोबरच म्हटलें आहे की —

“ हिंदुस्थानच्या मूळ रहिवाशांच्या स्वतःच्या देशांत प्रातिनिधिक संस्था नाहीत ही गोष्ट मीहि मान्य करतो, आणि ते स्वतः इतिहासाच्या ज्या कालखंडांत युरोपियन लोकांच्या प्रभावापासून अलिप्त होते, त्या काळांत त्यांनी अशी कोणतीहि शासनाची रचना प्रस्थापित केलेली नव्हती. ” (सहपत्रक ४).

मि. चेंबर्लेन यांना एक विनंतिपत्रक पाठविण्यांत आलें आहे, (सहपत्रक २)^४ आणि लंडनहून आलेल्या खासगी संदेशावरून कळतें की, या गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष वेधलें गेलें आहे. हें विधेयक नाताळच्या पार्लमेंटमध्ये प्रविष्ट केलें जाण्यापूर्वी मंत्र्यांनी तें चेंबर्लेन यांच्या विचारार्थ त्यांजकडे सादर केलें होतें, व त्याच्या अंतर्भूत तत्वाला त्यांनी पूर्वीच मान्यता दिलेली होती. (सहपत्रक ४). परंतु दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांना असा विश्वास वाटतो की, आमच्या विनंतीअर्जांत नमूद केलेल्या सत्य वस्तुस्थितीचा विचार केल्यानंतर मि. चेंबर्लेन यांना आपलें मत बदलावें असें वाटेल.

हिंदुस्थानांत राहणाऱ्या हिंदी लोकांची परिस्थिति आणि दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांची परिस्थिति, यांची तुलनाच करतां येणार नाही, या गोष्टींवर जेवढा जोर द्यावा तेवढा थोडाच होईल. भारतांत हिंदी लोकांचा राजकीय कारणांवरून छळ केला जातो, पण वर्गभेदावरून फारच थोडे कायदे केले जातात. पण नाताळमध्ये वर्गभेदावरून केवळ विशिष्ट वर्गाला पक्षपात करणारे कायदे केले जातात, व हिंदी लोकांचा एवढा अधःपात केला जातो की, त्यांना अस्पृश्यांच्या पातळीला पोचविलें जातें.

१- खंड १. पृ. २५९-२६३ पाहा.

२- हा उल्लेख हिरव्या पुस्तकेविषयी आहे. वर पृ. १६ पाहा.

३- मूळ फोटोच्या नकलेंत १८८५ हा सन दिलेला आहे, तो निवळ हस्तदोष असें उघड दिसतें.

४- खंड १. पृ. २७८-२९८ पाहा.

दक्षिण आफ्रिकानिवासी भारतीयांच्या कष्ट-कथनपर काही टीपा

वर उल्लेखिलेल्या पहिल्या मताधिकार-विधेयकाची चर्चा करतांना लंडन टाइम्सने मताधिकाराचा प्रश्न पुढील स्वरूपांत मांडला आहे. :

“ या वेळीं मि. चेंबर्लॅन यांच्यासमोर ठेविलेला प्रश्न केवळ तात्त्विक चर्चेचा नाही. तो युक्तिवादाचा प्रश्न नसून जातीय भावनांचा प्रश्न आहे. आमच्या स्वतःच्याच प्रजाजनांमध्ये जातीय युद्ध होऊं देणें आम्हांला हानिकारक ठरेल. भारत सरकारने वसाहत-प्रवेश करणाऱ्या हिंदी लोकांना नाताळमध्ये पाठविण्याचें बंद करून एकाएकी नाताळची प्रगति रोखून धरणें; आणि ज्या ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांनी वसाहतीमध्ये वर्षानुवर्षे मितव्यय व दीर्घपरिश्रम करून स्वतःला नागरिकांच्या उच्च दर्जाचा लाभ करून दिला आहे, त्यांना नाताळच्या लोकांनी नागरिकत्वाचे हक्क नाकारणें; या दोन्ही गोष्टी सारख्याच चुकीच्या आहेत. ” (लंडन टाइम्स, ता. २७ जून १८९६).

हिंदी लोकांचा मताधिकार काढून घेण्याच्या प्रश्नाला पोषक म्हणून वसाहत-वाल्यांकडून निरनिराळ्या प्रकारचा जो युक्तिवाद केला जातो, त्याचा समाचार वरील लेखांत घेण्यांत आला असून, त्यांत पुढे असें स्पष्ट केलेलें आहे की, यामध्ये युरोपियन मतदारांना (हिंदी लोकांच्या मोठ्या संख्येने) गडप करण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही; कारण, अगदी ताज्या प्रसिद्ध झालेल्या मतदार-याद्यांवरून असें दिसतें की, सुमारे १०,००० मतदारांमध्ये फक्त २५१ मतदार हिंदी आहेत; आणि वसाहतींत फारच थोडे हिंदी लोक असे आहेत की, ज्यांना अवश्य ती मिळकत-धारणेची पात्रता प्राप्त होऊं शकेल. (सहपत्रक ५ पाहा)^१. प्रस्तुतचें विधेयक हें हिंदी समाजाला छळण्यासाठी योजिलें आहे, व त्यांना सतत चालू राहणाऱ्या कज्जेदलाली-मध्ये गुंतविण्याच्या हेतूने तें आणलें आहे. (सहपत्रक २)

दुसरी तक्रार—भारतीयांचा वसाहत-प्रवेश

सन १८९३ मध्ये नाताळच्या सरकारने पुढील दोघां गृहस्थांचें एक शिष्टमंडळ (कमिशन) हिंदुस्थानांत पाठविलें होतें. ते दोघे सदगृहस्थ म्हणजे, नाताळच्या विधान सभेचे सदस्थ मि. विन्स, व नाताळमधील हिंदी लोकांचे संरक्षक कर्मचारी मि. मेसन, हे होते. हिंदी लोकांनी हल्ली मुदतबंदी कराराच्या ज्या शर्ती कबूल केल्या आहेत, त्यांमध्ये पुढे दर्शविल्याप्रमाणे फेरबदल करण्याला हिंदुस्थान सरकारचें मन वळविण्याची कामगिरी या शिष्टमंडळावर सोपविण्यांत आली होती. सुचविलेले फेरफार असे होते—

- (१) कराराची मुदत पांच वर्षांपासून अनियमित काळापर्यंत वाढवितां यावी, व मुदतीच्या वाढीप्रमाणे मजुरीमध्ये दरमहा वीस शिलिंगांपर्यंत प्रमाणशीर वाढ देण्यांत यावी;
- (२) हिंदी मनुष्यानें पहिली पांच वर्षांची मुदत भरून गेल्यानंतर, आणखी

१- या सहपत्रांत पुढील पृष्ठांमध्ये उल्लेख केलेला व्हाइसरायाचा खलिता होता.

या विधेयकासंबंधी एक विनंतीअर्ज लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलकडे सादर करण्यांत आला, त्यांत असें दाखविलें होतें की, हिंदुस्थान देशांत “ पार्लमेंटरी मताधिकारावर आधारलेल्या व निवडणूक पद्धतीने बनलेल्या प्रातिनिधिक संस्था ” कायदेमंडळाच्या स्वरूपांत अस्तित्वांत आहेत, व म्हणून हें विल लोकांची छळणूक करणारें आहे (सह-पत्रक २, परिशिष्ट अ).^१ वरील विधेयकांत सांगितलेल्या शर्ती योग्य रीतीने पुऱ्या करण्यासारख्या आमच्या प्रातिनिधिक संस्था लोकरूढ अर्थाने योग्य नसल्या तरी आम्ही आदरपूर्वक निवेदन करतो की, कायदेशीर रीतीने त्या तशा आहेत; व लंडन टाईम्स आणि नाताळचे एक निष्णात न्यायशास्त्रज्ञ, यांचेंहि तेंच मत आहे (सहपत्रक ३ पृ. ११).^२ खुद्द मि. चेंबर्लिन यांनी आपल्या ता. १२ सप्टेंबर १८९५च्या खल्लियांत^३, वर उल्लेखिलेल्या मताधिकार विधेयकाला आपली संमति देण्याला आपली असमर्थता दर्शवून, नाताळ राज्याच्या मंत्र्यांचे युक्तिवादाला उत्तर देतांना इतर अनेक गोष्टींच्या ऊहापोहाबरोबरच म्हटलें आहे की —

“ हिंदुस्थानच्या मूळ रहिवाशांच्या स्वतःच्या देशांत प्रातिनिधिक संस्था नाहीत ही गोष्ट मीहि मान्य करतो, आणि ते स्वतः इतिहासाच्या ज्या कालखंडांत युरोपियन लोकांच्या प्रभावापासून अलिप्त होते, त्या काळांत त्यांनी अशी कोणतीहि शासनाची रचना प्रस्थापित केलेली नव्हती. ” (सहपत्रक ४).

मि. चेंबर्लिन यांना एक विनंतिपत्रक पाठविण्यांत आलें आहे, (सहपत्रक २)^४ आणि लंडनहून आलेल्या खासगी संदेशावरून कळतें की, या गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष वेधलें गेलें आहे. हें विधेयक नाताळच्या पार्लमेंटमध्ये प्रविष्ट केलें जाण्यापूर्वी मंत्र्यांनी तें चेंबर्लिन यांच्या विचारार्थ त्यांजकडे सादर केलें होतें, व त्याच्या अंतर्भूत तत्वाला त्यांनी पूर्वीच मान्यता दिलेली होती. (सहपत्रक ४). परंतु दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांना असा विश्वास वाटतो की, आमच्या विनंतीअर्जांत नमूद केलेल्या सत्य वस्तुस्थितीचा विचार केल्यानंतर मि. चेंबर्लिन यांना आपलें मत बदलवें असें वाटेल.

हिंदुस्थानांत राहणाऱ्या हिंदी लोकांची परिस्थिति आणि दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांची परिस्थिति, यांची तुलनाच करतां येणार नाही, या गोष्टींवर जेवढा जोर द्यावा तेवढा थोडाच होईल. भारतांत हिंदी लोकांचा राजकीय कारणांवरून छळ केला जातो, पण वर्गभेदावरून फारच थोडे कायदे केले जातात. पण नाताळमध्ये वर्गभेदावरून केवळ विशिष्ट वर्गाला पक्षपात करणारे कायदे केले जातात, व व हिंदी लोकांचा एवढा अधःपात केला जातो की, त्यांना असृश्यांच्या पातळीला पोचविलें जातें.

१- खंड १, पृ. २५९-२६३ पाहा.

२- हा उल्लेख हिश्या पुस्तिकेविषयी आहे. वर पृ. १६ पाहा.

३- मूळ फोटोच्या नकलेंत १८८५ हा सन दिलेला आहे, तो निवळ हस्तदोष असें उघड दिसतें.

४- खंड १, पृ. २७८-२९८ पाहा.

वर उल्लेखिलेल्या पहिल्या मताधिकार-विधेयकाची चर्चा करतांना लंडन टाइम्सने मताधिकाराचा प्रश्न पुढील स्वरूपांत मांडला आहे. :

“ या वेळीं मि. चेंबर्लॅन यांच्यासमोर ठेविलेला प्रश्न केवळ तात्त्विक चर्चेचा नाही. तो युक्तिवादाचा प्रश्न नसून जातीय भावनांचा प्रश्न आहे. आमच्या स्वतःच्याच प्रजाजनांमध्ये जातीय युद्ध होऊं देणें आम्हांला हानिकारक ठरेल. भारत सरकारने वसाहत-प्रवेश करणाऱ्या हिंदी लोकांना नाताळमध्ये पाठविण्याचें बंद करून एकाएकी नाताळची प्रगति रोखून धरणें; आणि ज्या ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांनी वसाहतीमध्ये वर्षानुवर्षे मितव्यय व दीर्घपरिश्रम करून स्वतःला नागरिकांच्या उच्च दर्जाचा लाभ करून दिला आहे, त्यांना नाताळच्या लोकांनी नागरिकत्वाचे हक्क नाकारणें; या दोन्ही गोष्टी सारख्याच चुकीच्या आहेत. ” (लंडन टाइम्स, ता. २७ जून १८९६).

हिंदी लोकांचा मताधिकार काढून घेण्याच्या प्रश्नाला पोषक म्हणून वसाहत-वाल्यांकडून निरनिराळ्या प्रकारचा जो युक्तिवाद केला जातो, त्याचा समाचार वरील लेखांत घेण्यांत आला असून, त्यांत पुढे असे स्पष्ट केलेलें आहे की, यामध्ये युरो-पियन मतदारांना (हिंदी लोकांच्या मोठ्या संख्येने) गडप करण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही; कारण, अगदी ताज्या प्रसिद्ध झालेल्या मतदार-याद्यांवरून असें दिसतें की, सुमारे १०,००० मतदारांमध्ये फक्त २५१ मतदार हिंदी आहेत; आणि वसाहतींत फारच थोडे हिंदी लोक असे आहेत की, ज्यांना अवश्य ती मिळकत-धारणेची पात्रता प्राप्त होऊं शकेल. (सहपत्रक ५ पाहा)^१. प्रस्तुतचें विधेयक हें हिंदी समाजाला छळण्यासाठी योजिलें आहे, व त्यांना सतत चालू राहणाऱ्या कज्जेदाली-मध्ये गुंतविण्याच्या हेतूने तें आणलेलें आहे. (सहपत्रक २)

दुसरी तक्रार—भारतीयांचा वसाहत-प्रवेश

सन १८९३ मध्ये नाताळच्या सरकारने पुढील दोघां गृहस्थांचें एक शिष्टमंडळ (कमिशन) हिंदुस्थानांत पाठविलें होतें. ते दोघे सदगृहस्थ म्हणजे, नाताळच्या विधान सभेचे सदस्थ मि. विन्स, व नाताळमधील हिंदी लोकांचे संरक्षक कर्मचारी मि. मेसन, हे होते. हिंदी लोकांनी हल्ली मुदतबंदी कराराच्या ज्या शर्ती कबूल केल्या आहेत, त्यांमध्ये पुढे दर्शविल्याप्रमाणे फेरबदल करण्याला हिंदुस्थान सरकारचें मन वळविण्याची कामगिरी या शिष्टमंडळावर सोपविण्यांत आली होती. सुचविलेले फेरफार असे होते—

(१) कराराची मुदत पांच वर्षांपासून अनियमित काळापर्यंत वाढवितां यावी, व मुदतीच्या वाढीप्रमाणे मजुरीमध्ये दरमहा वीस शिलिंगांपर्यंत प्रमाणशीर वाढ देण्यांत यावी;

(२) हिंदी मनुष्यानें पहिली पांच वर्षांची मुदत भरून गेल्यानंतर, आणखी

१- या सहपत्रांत पुढील पृष्ठांमध्ये उल्लेख केलेला व्हाइसरायांचा खलिता होता.

नवीन मुदतीचा करार करण्याचें नाकारलें तर वसाहतीच्या खर्चानें त्याला परत हिंदु-स्थानकडे पाठवितां यावें.

विद्यमान व्हाईसरॉय यांनी नाताळच्या गव्हर्नरांना पाठविलेल्या खलित्यांत म्हटलें आहे की, अशा प्रकारची कृति करण्याची वसाहतवाल्यांनी इच्छा करावी याबद्दल व्यक्तिशः आपल्याला खेद वाटतो; तथापि ब्रिटिश सरकारची संमति मिळाली तर आपण एका शर्तीवर या फेरफारांना मान्यता देण्यास तयार आहों. ती शर्त ही की, (हिंदी मजुरांनी) सक्तीने परत पाठविण्याच्या नियमाचा भंग केला गेल्यास तो केव्हाहि फौजदारी गुन्हा मानला जाणार नाही. (सहपत्रक ५).^१

हिंदुस्थानला जाऊन आलेल्या कमिशन (शिष्टमंडळा) च्या अहवालानुसार नाताळ सरकारने सन १८९५ मध्ये 'हिंदी जनप्रवेश कायदा दुरुस्ती विधेयक' विधिमंडळांत प्रविष्ट केलें. त्यामध्ये इतर गोष्टींबरोबरच प्रवेश करणाऱ्या हिंदी जनांचा करार अनियमित मुदतीपर्यंत वाढविण्याची अगर त्यांना सक्तीने परत पाठविण्याची व्यवस्था करण्यांत आली आहे; त्यामध्ये आणखी असेंही म्हटलें आहे की, जो प्रवेश केलेला हिंदी माणूस अधिक मुदतवाढीचा करार करून देणार नाही, अगर भारतांत परत जाणार नाही, त्याला प्रतिवर्षी ३ पौंड फी (शुल्क) देऊन वसाहतींत राहण्याचा परवाना काढावा लागेल. यावरून दिसून येईल की, वर उल्लेखिलेल्या व्हाईसरॉय यांच्या खलित्यांत घालून दिलेल्या शर्तीच्या पुढे हे विधेयक गेलेलें आहे. नाताळ विधिमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांत या विधेयकाला हरकत घेणारीं विनंतीपत्रकें सादर करण्यांत आलीं, परंतु त्यांचा कांही उपयोग झाला नाही. (सहपत्रक ५, परिशिष्ट अ^२ व ब^३). मि. चेंबर्लिन व हिंदुस्थान सरकार यांच्याकडेहि विनंतीअर्ज पाठविण्यांत आले, त्यांमध्ये विनंती करण्यांत आली की एकतर हे विधेयक मांडलें जाण्यास परवानगीच देऊं नये, किंवा हिंदी लोकांना नाताळमध्ये प्रवेश करण्यालाच बंदी घालावी. (सहपत्रक ६).^४ आमच्या या विनंत्यांना लंडन टाईम्सने ता. ३-५-९५ (९६ ?)च्या अंकांतील अग्रलेखांत जोराचा पाठिंबा दिला आहे.

दहा वर्षांहून अधिक काळापूर्वी, नाताळच्या तत्कालीन गव्हर्नरांनी एक चौकशी-मंडळ नेमून त्याकडे हिंदी लोकांच्या वसाहतप्रवेशाशीं संबद्ध असलेल्या विविध गोष्टींबद्दल अहवाल सादर करण्याचें काम सोपविलें होतें. सदर अहवालांत नमूद केलेल्या गोष्टींचा पुरावा देऊन आमच्या विनंतीपत्रकांत दाखविण्यांत आलें होतें की, त्या वेळीं चौकशीमंडळाचे सदस्य व हल्लीचे अॅटॉर्नी जनरल यांचेसह त्या काळचे सर्व उत्तम लोक यांच्या मताने असला कोणताहि कायदा म्हणजे हिंदी लोकांवर क्रूर अन्याय होईल व ब्रिटिशांच्या कीर्तीला तो कलंकभूत होईल.

१- पृ. ५५ वरील तळटीप क्र. १ पाहा.

२- खंड १, पृ. १४७-१४९ पाहा.

३- खंड १, पृ. १७८-१८० पाहा.

४- खंड १, पृ. १८०-१९२ व १९२-१९५ पाहा.

त्या विनंतिपत्रकाचा मि. चेंब्लेन व हिंदुस्थानसरकार अजून विचार करीत आहेत (सहपत्रक ६).

तिसरी तक्रार : कफ्यू

नाताळमध्ये एक कायदा (सन १८६९ चा क्रमांक १५ चा कायदा) आहे; त्यामध्ये निर्बंध घालण्यांत आला आहे की, कोणाहि गैरेतर व्यक्तीला स्वतःबद्दल समाधानकारक खुलासा देतां आला नाही, अगर आपल्याला नोकरीवर ठेवणाऱ्या मालकाचा परवाना दाखवितां आला नाही, तर रात्रीं ९ वाजल्यानंतर त्याला घराबाहेर पडतां येणार नाही. हा कायदा अजीवात आवश्यक नाही असें कदाचित् म्हणतां येणार नाही; पण त्याची अंमलबजावणी जुलूमजबरदस्तीने केली जाते. शिक्षक अगर इतर सन्मान्य लोक रात्रीं ९ वाजल्यानंतर बाहेर पडण्याचें घाष्टर्य केल्यामुळे, मग ते कसल्याहि महत्त्वाच्या कामाकरिता का जात असेनात, पुष्कळ वेळां भयानक अंधार-कोठडींत डांबले गेले आहेत.

चौथी तक्रार—परवाना-कायदा

या कायद्यामध्ये नियम आहे की, प्रत्येक हिंदी मनुष्याकडे परवाना दाखविण्याबद्दल मागणी करतां येते. या नियमाचा हेतु, मालकाच्या नोकरीवरून पळून गेलेल्या कारारबंद हिंदी मजुरांना शोधून काढणें हा आहे, पण त्याचा उपयोग सर्वसाधारणपणें हिंदी लोकांवर जुलूम करण्याचें साधन म्हणून केला जातो. या शेवटच्या दोन्ही कायद्यांविरुद्ध अद्यापि हिंदी लोकांनी कांही कृति केलेली नाही, परंतु हिंदी लोकांच्या सर्वसामान्य तक्रारींमध्ये त्यांचा समावेश होऊं शकेल, आणि नाताळमधील हिंदी लोकांचें जीवन असह्य व खडतर बनविण्याकडे वसाहतवाल्यांची प्रवृत्ति कशी आहे हें दाखविण्याला त्यांचा उपयोग होऊं शकेल. (या दोन कायद्यांच्या अंमलबजावणीविषयी सहपत्रक ३, पृ. ६ व ७ पाहा).^१

झुलूलँड

हा प्रदेश महाराणींच्या शासनाखालील एक वसाहत असून, त्याचा कारभार महाराणींच्या नांवाने नाताळच्या गव्हर्नरमार्फत चालविला जातो. नाताळच्या मंत्रिमंडळाचा अगर नाताळच्या गव्हर्नराचा-गव्हर्नर या नात्याने-झुलूलँडकडे कांहीहि संबंध नाही. झुलूलँडमध्ये युरोपियनांची लोकसंख्या थोडी, व काफीर (आदिवासी) लोकांची संख्या फार मोठी आहे. तेथे नवीन वस्तीचीं नगरें वसविण्यांत आलीं आहेत. मेल्मॉथ नगर प्रथम वसविलें गेलें. त्या नगरांत सन १८८८ मध्ये हिंदी लोकांनी

नवीन मुदतीचा करार करण्याचें नाकारलें तर वसाहतीच्या खर्चानें त्याला परत हिंदु-स्थानकडे पाठवितां यावें.

विद्यमान व्हाईसरॉय यांनी नाताळच्या गव्हर्नरांना पाठविलेल्या खलित्यांत म्हटलें आहे की, अशा प्रकारची कृति करण्याची वताहतवाल्यांनी इच्छा करावी याबद्दल व्यक्तिशः आपल्याला खेद वाटतो; तथापि ब्रिटिश सरकारची संमति मिळाली तर आपण एका शर्तीवर या फेरफारांना मान्यता देण्यास तयार आहों. ती शर्त ही की, (हिंदी मजुरांनी) सक्तीने परत पाठविण्याच्या नियमाचा भंग केला गेल्यास तो केव्हाहि फौजदारी गुन्हा मानला जाणार नाही. (सहपत्रक ५).^१

हिंदुस्थानला जाऊन आलेल्या कमिशन (शिष्टमंडळा) च्या अहवालानुसार नाताळ सरकारने सन १८९५ मध्ये 'हिंदी जनप्रवेश कायदा दुरुस्ती विधेयक' विधिमंडळांत प्रविष्ट केलें. त्यामध्ये इतर गोष्टींबरोबरच प्रवेश करणाऱ्या हिंदी जनांचा करार अनियमित मुदतीपर्यंत वाढविण्याची अगर त्यांना सक्तीने परत पाठविण्याची व्यवस्था करण्यांत आली आहे; त्यामध्ये आणखी असेंही म्हटलें आहे की, जो प्रवेश केलेला हिंदी माणूस अधिक मुदतवाढीचा करार करून देणार नाही, अगर भारतांत परत जाणार नाही, त्याला प्रतिवर्षी ३ पौंड फी (शुल्क) देऊन वसाहतींत राहण्याचा परवाना काढावा लागेल. यावरून दिसून येईल की, वर उल्लेखिलेल्या व्हाईसरॉय यांच्या खलित्यांत घालून दिलेल्या शर्तीच्या पुढे हे विधेयक गेलेलें आहे. नाताळ विधिमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांत या विधेयकाला हरकत घेणारीं विनंतीपत्रकें सादर करण्यांत आलीं, परंतु त्यांचा कांही उपयोग झाला नाही. (सहपत्रक ५, परिशिष्ट अ^२ व ब^३). मि. चेंबर्लिन व हिंदुस्थान सरकार यांच्याकडेहि विनंतीअर्ज पाठविण्यांत आले, त्यांमध्ये विनंती करण्यांत आली की एकतर हे विधेयक मांडलें जाण्यास परवानगीच देऊं नये, किंवा हिंदी लोकांना नाताळमध्ये प्रवेश करण्यालाच बंदी घालावी. (सहपत्रक ६).^४ आमच्या या विनंत्यांना लंडन टाईम्सने ता. ३-५-९५ (९६ ?)च्या अंकांतील अग्रलेखांत जोराचा पाठिंबा दिला आहे.

दहा वर्षांहून अधिक काळापूर्वी, नाताळच्या तत्कालीन गव्हर्नरांनी एक चौकशी-मंडळ नेमून त्याकडे हिंदी लोकांच्या वसाहतप्रवेशाशी संबद्ध असलेल्या विविध गोष्टींबद्दल अहवाल सादर करण्याचें काम सोपविलें होतें. सदर अहवालांत नमूद केलेल्या गोष्टींचा पुरावा देऊन आमच्या विनंतीपत्रकांत दाखविण्यांत आलें होतें की, त्या वेळीं चौकशीमंडळाचे सदस्य व हल्लीचे अॅटॉर्नी जनरल यांचेसह त्या काळचे सर्व उत्तम लोक यांच्या मताने असला कोणताहि कायदा म्हणजे हिंदी लोकांवर क्रूर अन्याय होईल व ब्रिटिशांच्या कीर्तीला तो कलंकभूत होईल.

१- पृ. ५५ वरील तळटीप क्र. १ पाहा.

२- खंड १, पृ. १४७-१४९ पाहा.

३- खंड १, पृ. १७८-१८० पाहा.

४- खंड १, पृ. १८०-१९२ व १९२-१९५ पाहा.

त्या विनंतिपत्रकाचा मि. चेंबर्लॅन व हिंदुस्थानसरकार अजून विचार करीत आहेत (सहपत्रक ६).

तिसरी तक्रार : कफर्यु

नाताळमध्ये एक कायदा (सन १८६९ चा क्रमांक १५ चा कायदा) आहे; त्यामध्ये निर्बंध घालण्यांत आला आहे की, कोणाहि गैरेतर व्यक्तीला स्वतःबद्दल समाधानकारक खुलासा देतां आला नाही, अगर आपल्याला नोकरीवर ठेवणाऱ्या मालकाचा परवाना दाखवितां आला नाही, तर रात्री ९ वाजल्यानंतर त्याला घराबाहेर पडतां येणार नाही. हा कायदा अजीबात आवश्यक नाही असें कदाचित् म्हणतां येणार नाही; पण त्याची अंमलबजावणी जुलूमजबरदस्तीने केली जाते. शिक्षक अगर इतर सन्मान्य लोक रात्री ९ वाजल्यानंतर बाहेर पडण्याचें धाष्टर्य केल्यामुळे, मग ते कसल्याहि महत्त्वाच्या कामाकरिता का जात असेनात, पुष्कळ वेळां भयानक अंधार-कोठडींत डांबले गेले आहेत.

चौथी तक्रार—परवाना-कायदा

या कायद्यामध्ये नियम आहे की, प्रत्येक हिंदी मनुष्याकडे परवाना दाखविण्याबद्दल मागणी करतां येते. या नियमाचा हेतु, मालकाच्या नोकरीवरून पळून गेलेल्या कारारबंद हिंदी मजुरांना शोधून काढणें हा आहे, पण त्याचा उपयोग सर्वसाधारणपणें हिंदी लोकांवर जुलूम करण्याचें साधन म्हणून केला जातो. या शेवटच्या दोन्ही कायद्यांविरुद्ध अद्यापि हिंदी लोकांनी कांही कृति केलेली नाही, परंतु हिंदी लोकांच्या सर्वसामान्य तक्रारींमध्ये त्यांचा समावेश होऊं शकेल, आणि नाताळमधील हिंदी लोकांचें जीवन असह्य व खडतर बनविण्याकडे वसाहतवाल्यांची प्रवृत्ति कशी आहे हें दाखविण्याला त्यांचा उपयोग होऊं शकेल. (या दोन कायद्यांच्या अंमलबजावणीविषयी सहपत्रक ३, पृ. ६ व ७ पाहा).^१

झुल्लँड

हा प्रदेश महाराणींच्या शासनाखालील एक वसाहत असून, त्याचा कारभार महाराणींच्या नांवाने नाताळच्या गव्हर्नरमार्फत चालविला जातो. नाताळच्या मंत्रिमंडळाचा अगर नाताळच्या गव्हर्नराचा-गव्हर्नर या नात्याने-झुल्लँडकडे कांहीहि संबंध नाही. झुल्लँडमध्ये युरोपियनांची लोकसंख्या थोडी, व काफीर (आदिवासी) लोकांची संख्या फार मोठी आहे. तेथे नवीन वस्तीचीं नगरें वसविण्यांत आलीं आहेत. मेलमॉथ नगर प्रथम वसविलें गेलें. त्या नगरांत सन १८८८ मध्ये हिंदी लोकांनी

‘अर्वेन’ म्हणजे जमिनीचे (घरें बांधण्यासाठी पाडलेले) विभाग सुमारे २००० पौंड किमतीचे खरेदी केले. सन १८९१ मध्ये एशोवे व १८९६ मध्ये नोंदवेनी नांवाचीं दोन-नवीन नगरें वसविण्यांत आलीं. या दोन्ही नगरांमध्ये घर-ठिकाणांच्या जमिनी खरीदण्या-संबंधीचे नियम एकच आहेत, आणि त्याअन्वये फक्त जन्माने युरोपियन असणाऱ्या, किंवा युरोपियनांच्या वंशांत जन्मलेल्या लोकांनाच अशा जमिनीचे कब्जेदार म्हणून मान्यता देण्यांत येईल, असें नमूद करण्यांत आलें आहे (सहपत्रक ७)^१

इंग्लंडच्या गव्हर्नरांकडे या नियमांविरुद्ध निषेध दर्शविणारें एक निवेदनपत्र^२ गेल्या फेब्रुवारी महिन्यांत सादर करण्यांत आलें, परंतु त्यांनी हस्तक्षेप करण्याचें नाकारलें.

त्यानंतर मि. चेंबर्लिन यांजकडे एक विनंतीअर्ज^३ यासंबंधीं पाठविण्यांत आला, व ते या प्रश्नासंबंधीं विचार करीत आहेत. या नियमांचें अवलोकन केल्यावर असें दिसून येईल की, स्वयंशासित वसाहतींतील लोकांना जें करण्याची परवानगी देण्यांत आली आहे, त्याहून या नियमांची मजल फार पुढे गेलेली आहे, आणि ऑरेंज फ्रीस्टेट या राज्यांत हिंदी लोकांच्या प्रवेशाला पूर्ण बंदी करण्याचें जें धोरण स्वीकारण्यांत आलें, तेंच या नियमांत अनुसरण्यांत आलें आहे.

इंग्लंडमधील सोन्याच्या खाणींबाबतच्या कायद्याने हिंदी माणसाने तद्देशीय सोने खरेदी करणें अगर बाळगणें हा शिक्केला पात्र असा गुन्हा ठरविला आहे.

केप कॉलनी

‘केप ऑफ गुड होप’ची ही नाताळच्या वसाहतीप्रमाणेच जबाबदार शासनपद्धति असलेली वसाहत आहे व तिची घटनाहि नाताळच्या घटनेसारखीच आहे. फरक एवढाच की, तेथील विधानसभा व विधानपरिषद् यांमध्ये नाताळच्यापेक्षा जास्त सभासद आहेत, व मताधिकाराची पात्रता भिन्न आहे; म्हणजे, ७५ पौंड किमतीच्या इमारतींत कमीत कमी बारा महिने राहणें ही मिळकतीसंबंधीची पात्रता, व वार्षिक ५० पौंड पगार असणें ही वेतन-पात्रता. मतदारांच्या यादींत आपलें नांव नोंदण्यांत यावें असा हक्क सांगणाऱ्या माणसाला स्वतःच्या नांवाची स्वाक्षरी करतां आली पाहिजे, व आपला पत्ता लिहून देतां आला पाहिजे. हा कायदा १८९२ सालीं मंजूर झाला, व तो खरोखर हिंदी व मलायी मतदारांच्या वाढत्या संख्येवर नियंत्रण घालण्यासाठी करण्यांत आला. नाताळमध्ये अशा प्रकारचे उच्च शिक्षणपात्रतेचे नियम अथवा आर्थिक पात्रतेंत वाढ करणारे नियम केले तर तेथील हिंदी समाजाकडून हरकत घेतली जाणार नाही. या वसाहतीचें क्षेत्रफळ २,७६,३२० चौरस मैल असून त्यांतील लोकसंख्या १८,००,००० आहे, व त्यांपैकी ३,००,००० लोक युरोपियन आहेत. त्या वसाहतींतील हिंदी लोक-

१- हें सहपत्रक उपलब्ध नाही.

२- खंड १, पृ. २५१-५२ पाहा.

३- खंड १, पृ. २५९-२६२ पाहा

संख्या ढोत्रळ मानाने १०,००० होईल, व हे सर्व लोक छोटे व्यापारी, फेरीवाले किंवा मजूर आहेत. ते बहुतेक बंदरांमध्येच, उदाहरणार्थ, पोर्ट इलिझावेथ, ईस्ट लंडन व केप टाऊन येथेच राहिलेले आढळून येतात, व किंबल्ले येथील खाणींमध्येहि आढळतात.

हिंदी लोकांवर अपात्रतेचे जे जे प्रकार लादण्यांत आले आहेत, त्यासंबंधीची समग्र माहिती उपलब्ध नाही. सन १८९४ मध्ये पार्लमेंटने एक कायदा पास केला. त्या-अन्वये, हिंदी लोकांना पदपथा (फूटपाथ) वरून चालण्यास बंदी करणारे व ठराविक भागांत जाऊन राहण्यास भाग पडणारे नियम करण्याचा अधिकार ईस्ट लंडन नगरपालिकेला देण्यांत आला आहे. या विषयाबाबत मि. चेंबर्लॅन यांजकडे खास निवेदन दक्षिण आफ्रिकेंतून पाठविण्यांत आलेले नाही. पण गेल्या वर्षी मि. चेंबर्लॅन यांच्याकडे जें शिष्टमंडळ गेलें होतें, त्याने या विषयाचा थोडासा ऊहापोह केला होता.

केप कॉलनीच्या निरनिराळ्या विभागांत अगर जिल्ह्यांत, हिंदी मनुष्याला व्यापारासाठी परवानगी मिळविणें अत्यंत दुरापास्त असतें. पुष्कळ बाबतींत, मॅजिस्ट्रेट परवाने देण्याचें नाकारतात, पण ते नाकारण्याचीं कारणें मात्र देत नाहीत. कारणें देण्याचें नाकारण्याचा मॅजिस्ट्रेट यांना अधिकार आहे. परंतु बहुतेक वेळां आढळून आले आहे की, युरोपियनांना परवाने देण्यांत आले असतां, हिंदी लोकांना मात्र ते नाकारण्यांत आले, आणि या प्रकाराला अपवाद बहुतेक नाहीच. केप कॉलनीमधील एक जिल्हा-ईस्ट ग्रिक्वालॅंड-यामधील हिंदी लोकांची परिस्थिति नाताळ मर्क्युरी पत्राच्या ता. ३ मार्च १८९६ च्या अंकांत पुढीलप्रमाणे वर्णन केली आहे :

“ इस्माईल सुलेमान नांवाच्या एका अरब गृहस्थाने ईस्ट ग्रिक्वालॅंडमध्ये एक वस्तु-भांडार उभारलें, त्यांत ठेवावयाच्या मालावर कस्टमची जकात दिली, आणि परवान्यासाठी अर्ज केला, तो मॅजिस्ट्रेटने नामंजूर केला ! मि. अंटॉनी फ्रान्सिस यांनी त्या अरब गृहस्थातर्फे (दक्षिण आफ्रिकेंत हिंदी लोकांना कधी कधी ‘ अरब ’ ही संज्ञा दिली जाते) केप कॉलनी सरकारकडे अपील केलें. परंतु केप सरकारने मॅजिस्ट्रेटचाच निकाल कायम केला, व आदेश प्रसृत केला की, कोणाहि कूलीला (हिंदी माणसाला) किंवा अरब माणसाला ईस्ट ग्रिक्वालॅंडमध्ये व्यापारी परवाने देण्यांत येऊं नयेत, आणि ज्या एक दोषांना परवाने देण्यांत आलेले आहेत, त्यांचा धंदा बंद करण्यांत यावा. ”

हा ट्रान्सवालपेक्षाही जादा विक्रम आहे !

चार्टर्ड टेरिटरीज

यांमध्ये माशोना लँड व मेटाबेल लँड हे प्रदेश समाविष्ट आहेत. सुमारे १०० हिंदी हुज्ये व मजूर तेथे स्थायिक होऊन राहिले आहेत. कांही थोडे व्यापारी सुद्धा तेथे गेले आहेत, पण प्रथम त्यांना परवानेच नाकारण्यांत आले आहेत. परंतु कायदा हिंदी लोकांना अनकूल असल्यामुळे, एका धाडशी हिंदी गृहस्थाने केपटाउन येथे सुप्रीम कोर्टाकडे अर्ज करून परवाना मिळविण्यांत यश संपादन केलें.

चार्टर्ड टेरिटरीजमधील युरोपियन लोकांनी आता कायद्यांत दुरुस्ती व्हावी अशी मागणी केली आहे; त्यायोगे यापुढे हिंदी लोकांना त्या प्रदेशांत व्यापारी परवाने मिळण्याला प्रतिबंध व्हावा असा दुरुस्तीच्या मागणींतील हेतु आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील वृत्तपत्रें म्हणतात की केप सरकार तशी दुरुस्ती करण्याला अनुकूल आहे.

ट्रान्सवाल अथवा दक्षिण आफ्रिकी प्रजासत्ताक

हें एक स्वतंत्र प्रजासत्ताक राज्य आहे व त्याच्यावर डच किंवा बोअर लोकांची सत्ता आहे. तेथे दोन सभागृहांचें पार्लमेंट आहे, त्याला 'फोक्स-राड' (लोकसभा) अशी संज्ञा आहे. शिवाय शासन-संचालक कार्यकारी सरकार असून त्याचें नेतृत्व अध्यक्ष हे करतात. त्याचें क्षेत्रफळ सुमारे १,१३,६४२ चौरस मैल असून, गोऱ्या लोकांची संख्या १,१९,२२८ आहे. त्यांतील काळ्या लोकांची संख्या ६,५३,६६२ आहे. या प्रजासत्ताक राज्याचा मुख्य उद्योग जोहानेसबर्ग शहरांतील सोन्याच्या खाणी चालविण्याचा आहे. तेथील एकंदर हिंदी लोकांची संख्या ढोबळ मानाने ५,००० आहे. ते व्यापारी, दुकानदारांचे मदतनीस, फेरीवाले, स्वयंपाकी, हुज्ये किंवा मजूर असून, त्यांपैकी बहुतेकजण जोहानेसबर्ग शहर किंवा ट्रान्सवालची राजधानी प्रिटोरिया येथे स्थायिक होऊन राहिलेले आहेत. व्यापारी सुमारे २०० आहेत व त्यांचें निवळ भांडवल सुमारे १,००,००० पौंड होईल. यांपैकी कांही व्यापाऱ्यांच्या शाखा जगाच्या दुसऱ्या भागांत आहेत, व त्यांचें अस्तित्व ट्रान्सवालमध्ये चालणाऱ्या धंद्यावर मुख्यत्वेकरून अवलंबून आहे. या प्रजासत्ताक राज्यांत सुमारे २००० फेरीवाले आहेत, ते माल खरेदी करून विकतात. सुमारे १५०० युरोपियन हॉटेले किंवा घरे यांमधून सर्व-सामान्य काम करणारे नोकर आहेत. हा अंदाज १८९४ मध्ये केलेला होता. तेव्हापासून वरील धंद्यामधील संख्या पुष्कळच वाढली आहे.

ट्रान्सवाल हें इंग्लंडच्या राणीच्या प्रभुत्वाखाली अंकित असलेलें राज्य आहे. इंग्लंड व ट्रान्सवाल यांच्या दोन सरकारांचे दरम्यान दोन करार झालेले आहेत.

१८८४ सालच्या लंडन कराराचें कलम १४ व १८८१ सालांतील प्रिटोरिया कराराचें कलम २६, यांमध्ये ठराव झाला आहे तो येणेंप्रमाणे :

“ दक्षिण आफ्रिकेतील आदिवासी लोकांखेरीज इतर सर्व लोक ट्रान्सवाल राज्याच्या कायदानुसार वागत असतील तर त्यांना आपल्या कुटुंबासह ट्रान्सवाल राज्याच्या कोणत्याहि भागांत प्रवेश, प्रवास किंवा निवास करण्यास पूर्ण स्वातंत्र्य राहिल. घरे, कारखाने, दुकाने, बखारी आणि घरठिकाणें भाड्याने अगर मालकीने बाळगण्याचा त्यांना अधिकार राहिल. त्यांनी आपला व्यापार स्वतः, अगर आपणाला योग्य वाटेल त्या प्रतिनिधीस नेमून त्याचेमार्फत चालवावा. आपली व्यक्ति अथवा मिळकत, आपला व्यापार अथवा उद्योगधंदा, यांचे बाबतींत, जे कर ट्रान्सवालच्या नागरिकांवर बसविलेले आहेत अगर बसवितां येण्यासारखे आहेत, त्याखेरीज इतर कोणतेहि सर्वसामान्य अगर स्थानिक कर बसविले जाण्यास ते पात्र होणार नाहीत.”

अशा रीतीने या कराराने ब्रिटिश हिंदी लोकांचे व्यापारी आणि मिळकती-वावतचे हक्क पूर्णपणे सुरक्षित राखले आहेत. सन १८८५ च्या जानेवारी महिन्यांत कराराच्या १४ व्या कलमांत असलेला 'आदिवासी' (नेटिव्हज्) या शब्दाचा अर्थ ट्रान्सवाल सरकारला असा लावावयाचा होता की, त्यामध्ये आशियायी लोकांचा अंतर्भाव व्हावा. सर हरक्युलिस रॉबिनसन, दक्षिण आफ्रिकेचे त्या वेळचे हाय कमिशनर, यांनी त्या वसाहतीचे सर्वश्रेष्ठ न्यायमूर्ति सर हेन्री डी व्हिलियर्स यांच्याशी विचारविनिमय करून आपले स्पष्ट मत व्यक्त केले की, ट्रान्सवाल सरकारने 'नेटिव्ह' (आदिवासी) शब्दाचा जो अर्थ केला तो टिकण्यासारखा नाही, आणि 'आशियायी लोक हे आदिवासींखेरीज इतर लोकच' आहेत.

नंतर ट्रान्सवालचे सरकार व ब्रिटिश सरकार यांचे दरम्यान वरील करारामध्ये फेरफार घडवून आणण्याच्या हेतूने वाटाघाटी चालू झाल्या. आदिवासींखेरीज इतर सर्व लोकांना प्राप्त करून दिलेल्या खास हक्कांपासून हिंदी लोकांना कसे वगळतां येईल या विचाराने या वाटाघाटी सुरू झाल्या. सर हरक्युलिस रॉबिनसन यांचा कल ट्रान्सवाल सरकारला अनुकूल होता, आणि त्यांच्या सूचनेला लॉर्ड डर्बी यांजकडून ता. १९ मार्च १८८५ चे पुढील उत्तर आले :

“ करारामध्ये दुरुस्ती करण्यावद्दल तुम्हीं केलेल्या सूचनेचा मी काळजीपूर्वक विचार केला; आणि तुम्हीं सुचविले आहे त्याप्रमाणे व्यवस्था केल्यास ते अधिक इष्ट व दक्षिण आफ्रिकन प्रजासत्ताक राज्याला समाधानकारक वाटेल असे जर तुमचें मत असेल, तर सूचनेप्रमाणे दुरुस्ती करण्याला राणीसाहेबांचे सरकार आनंदाने तयार होईल. दक्षिण आफ्रिकन राज्यसरकारला इष्ट वाटणाऱ्या प्रकारचा कायदा करण्याला बाधक होईल असा कराराचा अर्थ करण्यावद्दल महाराणीचे सरकार आग्रह धरणार नाही, असे आश्वासन मिळाल्यावर, तुम्हीं सुचविलेल्या अर्थानुसार फोक्सराड (लोकसभे) ने कायदा करणे हे अधिक बरोबर होणार नाही का, हा प्रश्न विचार करण्यासारखा वाटतो.”

लॉर्ड डर्बी यांच्या या सूचनेनुसार ट्रान्सवाल फोक्सराड (लोकसभे)ने सन १८८५ चा क्रमांक ३ चा नियम मंजूर केला; तो सर्व हिंदी लोकांना व इतर गौरेतर लोकांना लागू पडतो. त्यामध्ये नमूद करण्यांत आले आहे की, त्यांना (गौरेतर लोकांना) मताधिकार मिळू शकणार नाही; त्यांना स्थावर मिळकत संपादन करतां येणार नाही; असे कृष्णवर्ण लोक व्यापाराच्या हेतूने प्रजासत्ताक राज्यांत येतील, तर येऊन पोचल्यापासून आठ दिवसांचे आंत त्यांनी आपली स्वतंत्र नोंदणी करून घेतली पाहिजे, व नोंदणी फी २५ पौंड दिली पाहिजे. या नियमाचा भंग करणाऱ्यास ३० ते १०० पौंड पर्यंत दंड, अगर दंड न दिल्यास १ ते ६ महिने पर्यंत कैदेची शिक्षा सांगण्यांत आली आहे. या कायद्याने असेंहि ठरविले आहे की, अशा गौरेतर लोकांना वस्ती करून राहण्यासाठी निराळे रस्ते, विभाग व निवासस्थळे नेमून देण्याचा सरकारला अधिकार राहिल. सन १८८६ मध्ये हा कायदा दुरुस्त करण्यांत आला, व २५ पौंड नोंदणी फी कमी करून ३ पौंड करण्यांत आली, व बाकीची कलमें तशीच ठेवण्यांत आली. ट्रान्सवालमधील

हिंदी लोकांच्या बाबतींत कायदा अशा प्रकारचा आहे. हा कायदा पास झाल्यावर हिंदी लोकांनी तारा करून व इतर मार्गांनी हिंदुस्थान सरकार व ब्रिटिश सरकार यांजकडे निवेदन पाठवून सन १८८५ च्या क्रमांक ३ च्या कायद्याविरुद्ध आणि त्यांतील दुरुस्त्यांविरुद्ध निषेध व्यक्त केला, व लंडनच्या कराराची ही सरळसरळ पायमल्ली आहे असें दाखवून दिलें. त्याचा परिणाम असा झाला की, लॉर्ड नट्सफोर्ड यांनी हिंदी लोकांच्या बाजूने कांही निवेदनें सादर केलीं. 'निवास' शब्दाच्या अर्थासंबंधाने या दोन्ही सरकारांचे दरम्यान खूप पत्रव्यवहार झाला. ब्रिटिश सरकारने आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केलें की, 'निवास' याचा अर्थ 'राहण्याची जागा' एवढाच होतो. ट्रान्सवाल सरकारने आग्रह धरिला की, त्या शब्दाच्या अर्थामध्ये राहण्याची जागाच केवळ नव्हे, तर व्यापारी वस्तुभांडारांचाहि अंतर्भाव होतो. अखेर परिणाम असा झाला की, या सर्व प्रश्नांत पूर्वी साधा घोटाळा होता तो आता ब्रह्मघोटाळा होऊन बसला ! व त्या दोन्ही सरकारांचा आपसांत समझौता झाला की, सन १८८५ चा कायदा नं ३ व त्यांतील दुरुस्ती यांची सयुक्तिकता व त्याचा अर्थ यांविषयींचा निर्णय करण्याचें काम लवादाकडे सोपविण्यांत यावें. ऑरेंज फ्रीस्टेटच्या मुख्य न्यायाधीशांना एकटेच लवाद निवडण्यांत आलें; त्यांनी गेल्या वर्षी निर्णय दिला की, १८८५ चा कायदा क्र. ३ व त्याची दुरुस्ती, हे पास करण्याचा ट्रान्सवाल सरकारला न्याय्य अधिकार होता. परंतु त्यांनी कायद्यांतील शब्दांच्या अर्थाचा प्रश्न अनिर्णीत ठेविला, आणि ठरविलें की, जर दोन्ही पक्षांचें कायद्याच्या अर्थाविषयी एकमत झालें नाही, तर त्या प्रश्नाचा निर्णय करण्याची योग्य न्यायस्थळें म्हणजे ट्रान्सवालमधील कोर्ट हींच होत. (सहपत्रक ८).^१

ट्रान्सवालमधील हिंदी लोकांनी ब्रिटिश सरकार व हिंदुस्थान सरकार यांजकडे अर्ज^२ पाठविले. मि. चेंबर्लिन यांनी आपला निर्णय देतांना लवादांचा निवाडा मोठ्या नाखुपीने स्वीकारला; परंतु त्यांनी हिंदी लोकांविषयीं सहानुभूति व्यक्त करून त्यांचें वर्णन पुढील शब्दांनी केलें — "हा शांतताप्रिय, कायद्यांचें पालन करणाऱ्या, गुणी लोकांचा एक समाज आहे;" त्यांची निःसंदेह उद्योगप्रियता, बुद्धिमत्ता व दुर्दम्य चिकाटी हे गुणच कदाचित्, त्यांना आपले उद्योगधंदे चालविण्याच्या कामांत जे अडथळे हल्ली येत असतील ते दूर करण्याला पुरेसे ठरतील. मि. चेंबर्लिन यांनी ट्रान्सवाल सरकारकडे हिंदी लोकांच्या बाबतींत पुढेमाग मित्रभावाची शिष्टाई करण्याचें स्वातंत्र्य राखून ठेविलें आहे.

हा प्रश्न तूर्त तेथेच स्थगित झालेला आहे. लवादाचा निवाडा जरी स्वीकारण्यांत आला आहे, तरी मागील वृत्तांतावरून दिसून येईल की, अजून पुष्कळ प्रश्नांचा निर्णय व्हावयाचा आहे. आता ट्रान्सवालमध्ये हिंदी लोक कोठे राहूं शकतील ? त्यांचीं भांडारें (दुकानें) बंद केलीं जातील का ? तसें झालें तर ते २०० किंवा ३०० व्यापारी

१- हें सहपत्रक म्हणजे बहुधा हा लवादाचा निर्णय असावा.

२- खंड १, पृ. १५६-१७५ व पृ. १७६-१७८ पाहा.

उदरनिर्वाहाकरिता काय करतील ? त्यांना व्यापारहि निराळ्या वस्तीतच करावा लागेल का ? परंतु ट्रान्सवालमध्ये लोकांवर लादण्यांत आलेल्या अपात्रतेच्या बाबींची यादी एवढ्यानेच संपली नाही.

कायदा नं २५ (ता. १० जानेवारी १८९३) याच्या ३८ व्या कलमांत सांगितलें आहे की :

“ या देशांतील मूळ रहिवासी, व अन्य गौरेतर लोक, यांना (युरोपियन) लोकां-साठी राखून ठेविलेल्या गाडीच्या डब्यांतून - म्हणजे पहिल्या व दुसऱ्या वर्गांतून प्रवास करण्याची परवानगी देनां येत नाही. ”

ट्रान्सवालच्या रेल्वेवरील गाड्यांतून पहिल्या किंवा दुसऱ्या वर्गाने अगदी बिन-डागाचे स्वच्छ कपडे घातलेल्या अत्यंत प्रतिष्ठित हिंदी मनुष्याला सुद्धा हक्काने प्रवास करतां येत नाही. त्याला कोणत्याहि दर्जाच्या व कसल्याहि स्थितीतील आदिवासीं-बरोबर तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत कोंबण्यांत येतें. ट्रान्सवालमधील हिंदी समाजाला ही गोष्ट अत्यंत गैरसोयीची झाली आहे.

ट्रान्सवालमध्ये परवान्यांची एक पद्धत आहे. तीप्रमाणे कोणाहि हिंदी माणसाला, एखाद्या तद्देशीय माणसाप्रमाणेच, एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जातांना एक शिल्लिंग किंमतीचा प्रवासी परवाना घ्यावा लागतो.

सन १८९५ मध्ये ब्रिटिश सरकार व ट्रान्सवाल सरकार यांचे दरम्यान सक्तीच्या लष्करभरतीसंबंधी तहनामा झाला. त्याअन्वये ब्रिटिश प्रजाजनांना सक्तीच्या लष्कर-भरतींतून मुक्त करण्यांत आलें. हा तहनामा ट्रान्सवालच्या फोक्सराड (लोकसभे) पुढे त्याच वर्षी मान्यतेसाठी ठेविला गेला.

फोक्सराड (लोकसभेने) ने त्या तहाला कांही फेरफार अगर शर्त जोडून मान्यता दिली. ती शर्त ही की, ‘ ब्रिटिश प्रजाजन ’ याचा अर्थ फक्त ‘ गोरे लोक ’ असा करावयाचा. हिंदी लोकांनी तावडतोब मि. चेंबर्लेन यांना तार केली व एक विनंती-अर्जहि पाठविला (सहपत्रक ९).^१ त्यावर ते हल्ली विचार करीत आहेत.

लंडन टाइम्स पत्राने त्या विषयांवर एक अत्यंत सहानुभूतिपूर्ण व जोरदार लेख लिहिला (साप्ताहिक आवृत्ति, ता. १०-१-१८९६).

जोहानेसबर्ग येथील सोन्याच्या खाणीविषयक कायद्यानुसार हिंदी लोकांनी तद्देशीय सोने बाळगणें हा गुन्हा ठरविण्यांत आला आहे.

ट्रान्सवालमध्ये हिंदी लोकांपुरताच कफर्नूचा अंमल करण्यांत येतो, परंतु तो अगदी निष्कारण आहे.

परंतु या ठिकाणीं नमूद करणें जरूर आहे की, जे (हिंदी लोक) मेमन लोकांचा पोषाक करतात, त्यांना या कायदानुसार कांही कारणाने, त्रास दिला जात नाही. (सहपत्रक ३ पृ. ६.)

जोहानेसर्ग शहरांत पदपथावरून चालण्यासंबंधी एक उपनियम आहे, व प्रिटोरिया शहरांत पोलिसांना सूचना देण्यांत आल्या आहेत, त्यांचा आशय असा की हिंदी लोकांना पदपथावरून चालू देऊं नये. १८९४ मध्ये मद्रास विद्यापीठाचा एक पदवीधर पदपथावरून चालला असतां त्याला लाथ मारून उडवून लावण्यांत आलें!

ऑरेंज फ्री स्टेट

हें एक स्वतंत्र असलेलें उच्च प्रजासत्ताक राज्य आहे. तें ब्रिटिश महाराणीच्या अंकित नाही.

याची घटना बरीचशी ट्रान्सवालच्या घटनेसारखीच आहे. मि. स्टेन हे या प्रजासत्ताकाचे अध्यक्ष आहेत व ब्लूमफॉंटीन ही त्याची राजधानी आहे. त्याचें क्षेत्रफळ ७२००० चौरस मैल असून एकंदर लोकसंख्या २,०७,५०३ आहे. यांपैकी युरोपियनांची संख्या ७७,७१६ आहे, व गौरेतर लोक १,२९,७८७ आहेत. थोडेसे हिंदी लोक सर्वसामान्य नोकर म्हणून कामावर ठेविलेले आहेत. सन १८९० साली या प्रजासत्ताक राज्यांत तीन हिंदी वस्तुभांडारें होतीं, त्यांचें निवळ भांडवल ९००० पौंडाहून अधिक होतें. या व्यापाऱ्यांची हकालपट्टी करण्यांत आली, आणि त्यांची भांडारें नुकसानभरपाई न देतांच बंद करण्यांत आलीं. त्यांना आपली चीजवस्तू वेऊन निघून जाण्याला एक वर्षाचा अवधि देण्यांत आला. याबद्दल ब्रिटिश सरकारकडे निवेदनें धाडण्यांत आलीं. परंतु त्यांचा कांहीहि उपयोग झाला नाही.

सन १८९० च्या कायद्याचें प्रकरण ३३ वें, ज्याला आशियायी गौरेतर लोकांची होणारी वाढती संख्या थांबविण्याचा कायदा अशी संज्ञा देण्यांत आली आहे, त्या-अन्वयेणें कोणाहि हिंदी मनुष्याला त्या देशांत दोन महिन्यांपेक्षा अधिक दिवस राहण्याला प्रतिबंध करण्यांत आला आहे. त्याहून जास्त दिवस राहावयाचें असेल तर त्याने त्या राज्याच्या अध्यक्षकडे अर्ज करून परवानगी घेतली पाहिजे. परवानगी मागण्याचा अर्ज सादर केल्यापासून ३० दिवस उलटून गेल्याशिवाय व इतर कांही जरूर त्या औपचारिक गोष्टी केल्याशिवाय अध्यक्षाला त्या अर्जाचा विचारच करतां येत नाही. इतकें होऊन देखील अर्जदाराला त्या राज्यांत स्थावर मिळकत बाळगतां येणार नाही, किंवा व्यापार अगर शेती-वागाईत हे धंदे करतां येणार नाहीत. असली फक्त राहण्यापुरती फुटकी अर्धवट परवानगी सुद्धा परिस्थितीला अनुसरून अध्यक्षांने वाटलें तर द्यावी, नाहीतर नाकारावी. प्रत्येक हिंदी रहिवाशाला दरवर्षी १० पौंड डोई-कर द्यावा लागतो. व्यापार अथवा शेतीचा धंदा करण्याबाबतच्या कलमाचा पहिल्या प्रथम भंग होईल त्या वेळीं गुन्हा करणारा २५ पौंड दंड अगर तीन महिने साधी अगर सक्त

मजुरीची शिक्षा दिली जाण्यास पात्र होईल. त्यानंतर नियमभंगाच्या सर्व गुन्ह्यांना दुप्पट शिक्षा देण्यांत येईल. (सहपत्रक १०).^१

येथे तक्रारींची यादी बहुतेक संपली आहे.

या टीपांचा उद्देश निरनिराळ्या सहपत्रकांच्या जागीं त्या वापरणें, हा नाही. या संपूर्ण प्रश्नाचा योग्य अभ्यास करण्याला त्यांची जरूरी आहे, असा आमचा आदरपूर्वक दावा आहे. भिन्न भिन्न स्थळांपासून जमविलेली बहुमोल माहिती ज्यांत ग्रथित केलेली आहे, अशीं पत्रकें व विनंतीअर्ज अभ्यासण्याला, खरोखर या टीपांचें चांगलें साह्य होईल.

हा संपूर्ण प्रश्न लंडन टाईम्सने पुढीलप्रमाणे वर्णन केला आहे :

“ ब्रिटिश हिंदी प्रजाजन जेव्हा हिंदुस्थान देश सोडून बाहेर जातात, तेव्हा कायद्याच्या दृष्टीने त्यांना, इतर ब्रिटिश प्रजाजनांना ज्या दर्जाचे राहतां येते, तो दर्जा मिळावा की नाही ? ब्रिटिश सत्तेखालील एका प्रदेशांतून दुसऱ्या प्रदेशांत अनिर्बंधपणे त्यांनी जावें की नाही, आणि संलग्न राज्यांमध्ये ब्रिटिश प्रजाजनांना मिळणाऱ्या अधिकारावर त्यांनी हक्क सांगावा की नाही ? ”

फिरून टाईम्स लिहितो :

“ हिंदुस्थान सरकार व हिंदी प्रजाजन यांना स्वतःला असें वाटतें की, त्यांच्या दर्जाच्या या प्रश्नाचा निर्णय दक्षिण आफ्रिकेतच लागला पाहिजे. जर दक्षिण आफ्रिकेत त्यांना ब्रिटिश प्रजाजनांचा दर्जा संपादन करण्यांत यश आलें तर तो त्यांना इतर ठिकाणी नाकारणे अशक्यप्राय होईल. दक्षिण आफ्रिकेत जर त्यांना तो दर्जा प्राप्त करून घेण्यांत अपयश आलें, तर इतर ठिकाणीं त्यांना तो मिळणें अशक्य होईल. ”

हा प्रश्न सगळ्या साम्राज्याचा प्रश्न म्हणूनच मानला गेला आहे, आणि सर्व पक्षांनी कोणताहि भेदभाव न बाळगतां दक्षिण आफ्रिकेंतील ब्रिटिश हिंदी लोकांना पाठिंबा दिला आहे.

लंडन टाईम्सने या प्रश्नावर चर्चा करून प्रसिद्ध केलेल्या लेखांच्या^२ तारखा पुढीलप्रमाणे आहेत :

२८ जून १८९५	साप्ताहिक आवृत्ति
३ ऑगस्ट १८९५	” ”
१३ सप्टेंबर १८९५	” ”
६ सप्टेंबर १८९५	” ”
१० जानेवारी १८९६	” ”
७ एप्रिल १८९६	टाईम्स
२० मार्च १८९६	साप्ताहिक आवृत्ति
२७ जानेवारी १८९६	टाईम्स

१- हें सहपत्रक म्हणजे बहुधा १८९० सालच्या कायद्याची संहिता असावी.

२- हे लेख म्हणजे लंडन टाईम्सने लिहिलेले अग्रलेख.

आंक. डेलागोआ... वे. या. पोर्तुगीज... देशांत तक्रारी मुळीच नाहीत. ते अनुकूल असा फारक दर्शविण्यास उपयोगी आहेत. (सहपत्रक ३).

— मोहनदास करमचंद गांधी

एका छापील प्रतीच्या छायाचित्रावरून: एस. एन. ११४५

३ : मुंबईतील व्याख्यान

ता. २६ सप्टेंबर १८९६ रोजी गांधीजींनी मुंबई येथे एका जाहीर सभेत 'दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांची गान्हाणी' या विषयावर व्याख्यान दिले. ही जाहीर सभा मुंबईच्या प्रेसिडेन्सी असोसिएशनचे विद्यमाने फ्रामजी कावसजी इन्स्टिट्यूटमध्ये भरविण्यांत आली होती, व नामदार सर फेरोजशाहा मेहता हे सभेचे अध्यक्ष होते. हे भाषण पत्रकरूपाने छापून प्रसिद्ध करण्यांत आले होते. परंतु ते पत्रक उपलब्ध नसल्यामुळे, टाईम्स ऑफ इंडियामध्ये प्रसिद्ध झालेल्या उतान्यांवरून आणि बाँबे गॅझेटमध्ये त्या भाषणाचा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला त्यांत मिळालेल्या आणखी सामग्रीवरून हे भाषण तयार केलेले आहे.

सप्टेंबर २६, १८९६

मी आज आपणांसमोर या अधिकारपत्रावर^१ सहा करणाऱ्या लोकांचा प्रतिनिधि या नात्याने उभा आहे. या सहा करणाऱ्या लोकांचा दावा असा आहे की दक्षिण आफ्रिकेत वास करणाऱ्या एक लक्ष ब्रिटिश हिंदी लोकांचे आपण प्रतिनिधि आहो. दक्षिण आफ्रिका हा देश जोहानेसबर्ग येथील सोन्याच्या अफाट खाणी व भूतपूर्व 'जेम्सन हल्ला' यांमुळे अकस्मात् जगांत प्रसिद्धि पावला आहे. (माझे प्रतिनिधित्व) हीच माझी एकमेव पात्रता आहे. मी फार कमी बोलणारा मनुष्य आहे. तथापि, ज्या कार्याच्या वतीने आज मी या सायंकाळीं तुमच्या समोर समर्थन करण्यासाठी उभा आहे, ते एवढे मोठे आहे की, व्याख्यात्याचे किंवा अधिक समर्पक शब्द योजावयाचा झाल्यास, हे निवेदन वाचणाऱ्याचे दोष आपण दृष्टीआड कराल, अशी मनाची समजूत घालण्याचें मी धाडस करतो. या एक लक्ष हिंदी लोकांचे हितसंबंध भारताच्या ३० कोटी प्रजेच्या हितसंबंधाशीं घनिष्ठपणें निगडित झालेले आहेत. दक्षिण आफ्रिकेत राहणाऱ्या हिंदी लोकांच्या दुःखदैन्यावस्थेच्या प्रश्नाचा हिंदी लोकांचें भावी कल्याण व हिंदुस्थानांतील हिंदी प्रजाजनांचा परदेशप्रवेश यांवर फार अनिष्ट परिणाम

१- हा उल्लेख मागे पृ. ४८-४९ वर छापलेल्या गांधीजींना दिलेल्या अधिकारपत्राबाबत आहे.

घडविणार आहे. म्हणून मोठ्या नम्रतेने मी असें मनांत समजण्याचें धाडस करतो की हा प्रश्न हिंदुस्थानांतील सद्यःकालीन अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नांपैकी एक अजून बनला नसेल तर तो बनला पाहिजे. एवढी प्रस्तावना केल्यानंतर, शक्य तितक्या संक्षेपाने, दक्षिण आफ्रिकेतील ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांवर परिणाम करणारी तेथील सगळी परिस्थिति मी आता आपणांपुढे निवेदन करणार आहे.

आमच्या प्रस्तुत विषयाच्या दृष्टीने, दक्षिण आफ्रिका येणेप्रमाणे निरनिराळ्या राज्यांमध्ये विभागलेली आहे : केप ऑफ गुडहोप ही ब्रिटिश वसाहत, नाताळची ब्रिटिश वसाहत, झुलूलँड ही ब्रिटिश वसाहत, ट्रान्सवाल अगर दक्षिण आफ्रिकन प्रजासत्ताक राज्य, ऑरेंज फ्री स्टेट, चार्टर्ड टेरिटरीज अथवा न्होडेशिया, आणि डेलागोआ बे व बैरा हे पोर्तुगीज प्रदेश.

पोर्तुगीज प्रदेश वगळून बाकीच्या दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सुमारे एक लक्ष हिंदी लोक आहेत; त्यांपैकी बहुसंख्य लोक मद्रास व बंगाल प्रांतांतील मजूर वर्गाचे लोक असून ते अनुक्रमें तामीळ किंवा तेलगू व हिंदी भाषा बोलणारे आहेत. कांही थोडे व्यापारी वर्गातील आहेत, ते मुख्यतः मुंबई इलाख्यांतून गेलेले आहेत. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सर्वसामान्यपणें हिंदी लोकांविषयी द्वेषभावनाच सर्वत्र फैलावलेली आढळते, तिला वृत्तपत्रांनी उत्तेजन दिलें आहे, आणि विधिमंडळांतील सदस्यांनी तिच्याकडे कानाडोळा केला आहे, एवढेंच नव्हे, तर तिला प्रोत्साहनहि दिलें आहे. सर्वसामान्य युरोपियन समाजाच्या दृष्टीने प्रत्येक हिंदी माणूस हा एकजात 'कूली' (हमाल) असतो. वस्तु-भांडारांचे मालक हे 'कूली - दुकानदार' म्हटले जातात. हिंदी कारकून व विद्यालयीन शिक्षक हे 'कूली - कारकून' व 'कूली - शिक्षक' या संज्ञेने ओळखले जातात. अशा स्थितींत व्यापारी किंवा इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या हिंदी लोकांना यत्किंचितहि मान दिला जात नाही, हें स्वाभाविक आहे. हिंदी मनुष्याची संपत्ति अथवा त्याच्या अंगची कर्तबगारी यांचा उपयोग युरोपियन वसाहतवाल्यांच्या हितसंबंधाला फायदेशीर असेल तेवढ्यापुरतीच त्यांची किंमत, नाहीतर त्यांची किंमत शून्य आहे. आम्ही म्हणजे 'मनःपूर्वक शिव्याशाप, बहिष्कार, यांना पात्र असलेली आशियाई घाण' आहो; आम्ही 'सत्यहीन जिह्वांचे (खोटें भाषण करणारे) कूली'; आम्ही म्हणजे "समाजाचें अंतःकरण पोन्नरून खाणारे रोगजंतु;" आम्ही 'बांडगुळें, अर्ध-रानटी आशियाई लोक;' आम्ही 'तांदुळ खाऊन जगतों व दुर्गुणपूर्ण वागतों;' कायद्याच्या पुस्तकांत हिंदी लोकांचें वर्णन 'आशिया खंडांतील आदिवासी व अर्धरानटी जातीचे लोक' असें केलेलें असतें; परंतु वस्तुस्थिति पाहतां आदिवासींचा वंशज असलेला एक तरी हिंदी माणूस दक्षिण आफ्रिकेंत सांपडेल की नाही याची शंकाच आहे. आसामचे संताळ लोक दक्षिण आफ्रिकेंत तेथील आदिवासींच्या इतकेच कामाला निरुपयोगी ठरतील. प्रिटोरिया येथील चेंबर ऑफ कॉमर्स (व्यापारी मंडळा) चे मताने आमचा "धर्म सर्व स्त्रियांना आत्मा नाही, व खिश्न लोक हे नैसर्गिक भक्ष्य आहेत असें मानावयास" शिकवितो;

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळगत.

नं. क्र. ३६९०७ म. गांधींचे संकलित वाक्य

आंक. डेलागोआ... वे. या. पोर्तुगीज प्रदेशांत तक्रारी मुळीच नाहीत. ते अनुकूल असा फरक दर्शविण्यास उपयोगी आहेत. (सहपत्रक ३).

— मोहनदास करमचंद गांधी

एका छापील प्रतीच्या छायाचित्रावरून : एस. एन. ११४५

३ : मुंबईतील व्याख्यान

ता. २६ सप्टेंबर १८९६ रोजी गांधीजींनी मुंबई येथे एका जाहीर सभेत 'दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांची गान्हाणी' या विषयावर व्याख्यान दिले. ही जाहीर सभा मुंबईच्या प्रेसिडेन्सी असोसिएशनचे विद्यमाने फ्रामजी कावसजी इन्स्टिट्यूटमध्ये भरविण्यांत आली होती, व नामदार सर फेरोजशाहा मेहता हे सभेचे अध्यक्ष होते. हे भाषण पत्रकरूपाने छापून प्रसिद्ध करण्यांत आले होते. परंतु ते पत्रक उपलब्ध नसल्यामुळे, टाईम्स ऑफ इंडियामध्ये प्रसिद्ध झालेल्या उतान्यांवरून आणि बाँचे गॅझेटमध्ये त्या भाषणाचा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला त्यांत मिळालेल्या आणखी सामुग्रीवरून हे भाषण तयार केलेले आहे.

सप्टेंबर २६, १८९६

मी आज आपणांसमोर या अधिकारपत्रावर^१ सहा करणाऱ्या लोकांचा प्रतिनिधि या नात्याने उभा आहे. या सहा करणाऱ्या लोकांचा दावा असा आहे की दक्षिण आफ्रिकेत वास करणाऱ्या एक लक्ष ब्रिटिश हिंदी लोकांचे आपण प्रतिनिधि आहो. दक्षिण आफ्रिका हा देश जोहानेसबर्ग येथील सोन्याच्या अफाट खाणी व भूतपूर्व 'जेम्सन हल्ला' यांमुळे अकस्मात् जगांत प्रसिद्धि पावला आहे. (माझे प्रतिनिधित्व) हीच माझी एकमेव पात्रता आहे. मी फार कमी बोलणारा मनुष्य आहे. तथापि, ज्या कार्याच्या वतीने आज मी या सायंकाळीं तुमच्या समोर समर्थन करण्यासाठी उभा आहे, ते एवढे मोठे आहे की, व्याख्यात्याचे किंवा अधिक समर्पक शब्द योजावयाचा झाल्यास, हे निवेदन वाचणाऱ्याचे दोष आपण दृष्टीआड कराल, अशी मनाची समजूत घालण्याचे मी धाडस करतो. या एक लक्ष हिंदी लोकांचे हितसंबंध भारताच्या ३० कोटी प्रजेच्या हितसंबंधाशी घनिष्ठपणे निगडित झालेले आहेत. दक्षिण आफ्रिकेत राहणाऱ्या हिंदी लोकांच्या दुःखदैन्यावस्थेच्या प्रश्नाचा हिंदी लोकांचे भावी कल्याण व हिंदुस्थानांतील हिंदी प्रजाजनांचा परदेशप्रवेश यांवर फार अनिष्ट परिणाम

१- हा उल्लेख मागे पृ. ४८-४९ वर छापलेल्या गांधीजींना दिलेल्या अधिकारपत्रावावत आहे.

घडविणार आहे. म्हणून मोठ्या नम्रतेने मी असें मनांत समजण्याचें घाडस करतां की हा प्रश्न हिंदुस्थानांतील सद्यःकालीन अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नांपैकी एक अजून बनला नसेल तर तो बनला पाहिजे. एवढी प्रस्तावना केल्यानंतर, शक्य तितक्या संक्षेपाने, दक्षिण आफ्रिकेंतील ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांवर परिणाम करणारी तेथील सगळी परिस्थिति मी आता आपणांपुढे निवेदन करणार आहे.

आमच्या प्रस्तुत विषयाच्या दृष्टीने, दक्षिण आफ्रिका येणेप्रमाणे निरनिराळ्या राज्यांमध्ये विभागलेली आहे : केप ऑफ गुडहोप ही ब्रिटिश वसाहत, नाताळची ब्रिटिश वसाहत, झुलूलंड ही ब्रिटिश वसाहत, ट्रान्सवाल अगर दक्षिण आफ्रिकन प्रजासत्ताक राज्य, ऑरेंज फ्री स्टेट, चार्टर्ड टेरिटरीज अथवा न्होडेशिया, आणि डेलागोआ बे व बैरा हे पोर्तुगीज प्रदेश.

पोर्तुगीज प्रदेश वगळून बाकीच्या दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सुमारे एक लक्ष हिंदी लोक आहेत; त्यांपैकी बहुसंख्य लोक मद्रास व बंगाल प्रांतांतील मजूर वर्गाचे लोक असून ते अनुक्रमेण तामीळ किंवा तेलगू व हिंदी भाषा बोलणारे आहेत. कांही थोडे व्यापारी वर्गातील आहेत, ते मुख्यतः मुंबई इलाख्यांतून गेलेले आहेत. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सर्वसामान्यपणें हिंदी लोकांविषयी द्वेषभावनाच सर्वत्र फैलावलेली आढळते, तिला वृत्तपत्रांनी उत्तेजन दिलें आहे, आणि विधिमंडळांतील सदस्यांनी तिच्याकडे कानाडोळा केला आहे, एवढेंच नव्हे, तर तिला प्रोत्साहनहि दिलें आहे. सर्वसामान्य युरोपियन समाजाच्या दृष्टीने प्रत्येक हिंदी माणूस हा एकजात 'कूली' (हमाल) असतो. वस्तु-भांडारांचे मालक हे 'कूली - दुकानदार' म्हटले जातात. हिंदी कारकून व विद्यालयीन शिक्षक हे 'कूली - कारकून' व 'कूली - शिक्षक' या संज्ञेने ओळखले जातात. अशा स्थितींत व्यापारी किंवा इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या हिंदी लोकांना यत्किंचितहि मान दिला जात नाही, हें स्वाभाविक आहे. हिंदी मनुष्याची संपत्ति अथवा त्याच्या अंगची कर्तव्यगारी यांचा उपयोग युरोपियन वसाहतवाल्यांच्या हितसंबंधाला फायदेशीर असेल तेवढ्यापुरतीच त्यांची किंमत, नाहीतर त्यांची किंमत शून्य आहे. आम्ही म्हणजे 'मनःपूर्वक शिव्याशाप, बहिष्कार, यांना पात्र असलेली आशियाई घाण' आहों; आम्ही 'सत्यहीन जिव्हांचे (खोटें भाषण करणारे) कूली'; आम्ही म्हणजे "समाजाचें अंतःकरण पोवरून खाणारे रोगजंतु;" आम्ही 'बांडगुळें, अर्ध-रानटी आशियाई लोक;' आम्ही 'तांदुळ खाऊन जगतों व दुर्गुणपूर्ण वागतों;' कायद्याच्या पुस्तकांत हिंदी लोकांचें वर्णन 'आशिया खंडांतील आदिवासी व अर्धरानटी जातीचे लोक' असें केलेलें असतें; परंतु वस्तुस्थिति पाहतां आदिवासींचा वंशज असलेला एक तरी हिंदी माणूस दक्षिण आफ्रिकेंत सांपडेल की नाही याची शंकाच आहे. आसामचे संताळ लोक दक्षिण आफ्रिकेंत तेथील आदिवासींच्या इतकेच कामाला निरुपयोगी ठरतील. प्रिटोरिया येथील चेंबर ऑफ कॉमर्स (व्यापारी मंडळा) चे मताने आमचा "धर्म सर्व स्त्रियांना आत्मा नाही, व स्त्रिश्चन लोक हे नैसर्गिक भक्ष्य आहेत असें मानावयास" शिकवितो;

त्याच संस्थेने असेंहि मत व्यक्त केलें आहे की, “ दक्षिण आफ्रिकेंतील साऱ्या समा-जाला या (हिंदी) लोकांच्या गलिच्छ सवयी व अनैतिक आचारविचार यामुळे धोका उत्पन्न झाला आहे. ” परंतु खरें पाहतां, दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांमध्ये महारोग झालेल्या एकाहि व्यक्तीचें उदाहरण घडलेलें नाही. आणि प्रिटोरियाचे डॉ. व्हील यांनी आपलें मत व्यक्त केलें आहे की, “ अत्यंत खालच्या दर्जाचे हिंदी लोक अत्यंत खालच्या दर्जाच्या गोऱ्या लोकांपेक्षा अधिक चांगल्या रीतीने, अधिक चांगल्या घरांत व स्वच्छतेबद्दल अधिक काळजी घेऊन राहतात. ” त्यांनी आणखी असेंहि नमूद करून ठेविलें आहे की, “ इतर प्रत्येक राष्ट्रपैकी (महारोगासारख्या) सांसर्गिक रोगाने पछाडलेले एक अगर अनेक लोक त्या रोग्यांसाठी स्थापिलेल्या हॉस्पिटलांत केव्हांना केव्हा तरी जाऊन आलेले असतात, परंतु या रोगाने ग्रसलेला एकहि हिंदी माणूस आढळत नाही. ”

दक्षिण आफ्रिकेच्या बहुतेक भागांत नोकरीवर ठेवणाऱ्या मालकांचा परवाना बरोबर असल्याशिवाय आम्हांला रात्रीं ९ वाजल्यानंतर घराबाहेर पडतां येत नाही. परंतु जे हिंदी लोक मेमन लोकांचा पोषाक वापरतात त्यांच्या बाबतींत अपवाद केलेला आहे. आम्हांला प्रवेश नाकारण्यासाठी हॉटेलाचे दरवाजे बंद केले जातात ट्रॅमगाड्यांतून आम्ही जाऊं लागलों तर आमच्यावर शारीरिक हल्ला हटकून व्हायचाच. घोड्याच्या गाड्या आमच्यासाठी नाहीत. ट्रान्सवालमधील बार्बरटन व प्रिटोरिया या शहरांचे दरम्यान, आणि जोहानेसबर्ग व चार्ल्सटाऊन यांचे दरम्यान रेल्वे नव्हती तेव्हा त्यांमध्ये प्रवास करताना, हिंदी लोकांना घोड्याच्या गाडीच्या आंतल्या बाजूस बसण्याला परवानगी नसे व आजहि नाही, परंतु बाहेर गाडीवानाशेजारी बसण्याची त्यांच्यावर सक्ति केली जात असे व आजहि केली जाते. ट्रान्सवाल प्रदेशांत हिंवाळा फार कडक असतो; अशा काळांत सकाळच्या झोंबणाऱ्या थंडींतून असा प्रवास करणें हें कठीण दिव्यच होय. गाडीवानाशेजारी बसून जायला लावण्यामध्ये जो अपमान होतो तो वेगळाच. घोडागाडीचा हा प्रवास फार लांब अंतराचा असतो, आणि ठराविक वेळीं मधून मधून उतारुंना आहार व विश्रांतीसाठी मुक्काम यांची व्यवस्था करण्यांत येते. अशा ठिकाणीं आहारार्थ मांडलेल्या टेबलाशीं हिंदी माणसाला बसूं दिलें जात नाही, किंवा विश्रांतीसाठी मुक्कामहि करूं दिला जात नाही. जास्तींत जास्त म्हणजे हिंदी माणसाला मुद्पाकवान्याच्या मागील बाजूस जाऊन भोजन खरेदी करतां येतें, व मग तशा त्या परिस्थितींत जेवढी उत्तम सोय करून घेतां येईल तेवढी करून त्यानें जेवावें ! हिंदी लोकांना जे अवर्णनीय हाल सहन करावे लागतात त्यांचीं जेकडोंनी उदारहणें सांगतां येतील. सार्वजनिक स्नानगृहें हिंदी लोकांसाठी नाहीत. माध्यमिक शाळांमध्ये (हायस्कूलें) हिंदी लोकांना प्रवेश मिळत नाही. मी नाताळ सोडून जाण्यापूर्वी पंधरा दिवस आधी एका हिंदी विद्यार्थ्याने दरबान हायस्कूलमध्ये प्रवेश मिळविण्यासाठी अर्ज केला, तो नामंजूर करण्यांत आला. प्राथमिक शाळासुद्धा हिंदी लोकांना पूर्णपणें खुल्या आहेत असें नाही. नाताळमधील एक खेडेगाव-वेरुलम-येथील इंग्लिश चर्चमधून एका हिंदी

मिशनरी शाळाशिक्षकाला बाहेर हाकलून लावण्यांत आले. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सर्वत्र हिंदी लोकांविषयीचा कायद्यांमध्ये एकसूत्रता आणावी, यासाठी आणि हिंदी लोकांतर्फे ब्रिटिश सरकारने चालविलेल्या साखरपेरणीविरुद्ध संयुक्त फळी उभी करण्यासाठी एक 'कूली परिषद्' (हेंच त्या परिषदेला देण्यांत आलेले सरकारी अधिकृत नांव आहे) भरविण्याचा नाताळ सरकार अत्युत्सुकतेने प्रयत्न करीत आहे. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये हिंदी लोकांविरुद्ध अशा प्रकारची सार्वत्रिक भावना आहे. याला अपवाद फक्त पोर्तुगीज प्रदेशांचा आहे. तेथे हिंदी मनुष्याला आदराने वागविले जाते, आणि तेथे इतर प्रजाजनांहून निराळ्या अशा हिंदी लोकांच्या कांही तक्रारी नाहीत. अशा (वर वर्णन केलेल्या) देशांत राहणें हिंदी लोकांना किती कठीण होत असलें पाहिजे याची सहज कल्पना करतां येईल. सद्गृहस्थहो, आमचे (आजच्या सभेचे) अध्यक्ष महाशय जर दक्षिण आफ्रिकेला गेले, तर त्यांना हॉटेलमध्ये उतरण्यास जागा मिळणें हें सर्वसामान्य संभाषणांतील शब्दप्रयोग वापरावयाचा झाल्यास—'भयंकर कठीण' आहे असें आढळून येईल. नाताळमधील रेल्वेच्या पहिल्या वर्गाच्या डब्यांत बसणें हें त्यांना फारसें सुखावह वाटणार नाही. फोक्सरस्टला आगगाडी जाऊन पोचल्यावर सम्यतेचे व शिष्टाचाराचे सर्व नियम धाब्यावर बसवून त्यांना त्यांच्या पहिल्या वर्गाच्या डब्यांतून खाली उतरविलें जाईल, आणि ज्यामध्ये काफिर आदिवासींना शेळ्यामंड्याप्रमाणे कोंबण्यांत येतें अशा एका टिनच्या डब्यांत त्यांना बसविलें जाईल! जर ते कधी काळीं दक्षिण आफ्रिकेला आले, तर मी त्यांना खात्रीपूर्वक आश्वासन देऊं शकतो की, त्यांचें वादशाही थाटाचें भव्य स्वागत करून आम्ही या सर्व अपरिहार्य गैरसोयींची पूर्ण भरपाई करून देऊं. निदान आजच्या घटकेला तरी आम्ही इतके ऐक्यभावाने व उत्साहाने कामें करीत आहों. आपले देशबांधव किती विकट परिस्थितींत सापडलेले आहेत हें केवळ पाहण्यासाठी व पटवून घेण्यासाठी तरी निदान आमच्या देशाच्या थोर पुढाऱ्यांनी या कष्टमय प्रदेशाला भेट द्यावी अशी आमची मनीषा आहे. युरोपियन लोकांनी आमच्यावर नीचावस्था लादण्याचा जो प्रयत्न चालू केला आहे त्याविरुद्ध आमचा हा अविश्रांत लढा सुरू आहे. युरोपियनांची आकांक्षा आम्हांला असंस्कृत काफिरांच्या हीन पातळीवर नेण्याची आहे. काफिरांचा धंदा शिकारीचा आहे, आणि त्यांची आयुष्यांतील एकमेव महत्त्वाकांक्षा म्हणजे ठराविक संख्येचीं गुरें विकत घेऊन त्यांच्या किमतींत बायको खरेदी करणें, व नंतर आपलें सर्व आयुष्य ऐदीपणांत व नग्नावस्थेंत घालविणें, एवढीच असते. आम्ही वाचतो की, क्रिश्चन सरकारांचा उद्देश, ज्या लोकांशीं त्यांचा संबध येतो अगर ज्या लोकांवर ते नियंत्रण चालवितात, त्यांचा उद्धार करणें हा असतो. पण दक्षिण आफ्रिकेंत मात्र याच्या उलट परिस्थिति आहे. तेथे जाणून बुजून उच्चारण्यांत आलेला हेतु म्हणजे हिंदी माणसाला सुधारणेच्या मोजमापाने उच्च स्थितीप्रत जाऊं द्यावयाचें नाही, तर त्याला काफिरांच्या नीचावस्थेप्रत खाली ढकलावयाचें, हा आहे. नाताळचे ॲटॉर्नी जनरल यांच्या शब्दांत

सांगावयाचें तर, “ त्याला (हिंदी माणसाला) सतत लाकूडफोड्या व पाणक्या बनवून ठेवण्याचें; ” “ भविष्यकाळांत जें दक्षिण आफ्रिकन राष्ट्र उभारलें जाणार आहे, त्याचा घटक बनण्याला हिंदी मनुष्याला मोकळीक द्यावयाची नाही. ” नाताळच्या दुसऱ्या एका विधिमंडळ-सदस्याच्या भाषेंत सांगावयाचें तर, “ हिंदी-मनुष्याचें जीवन त्याच्या स्वतःच्या देशांत नाताळच्या वसाहतींतल्यापेक्षा अधिक सुखावह बनविणें, ” हा त्यांचा जाहीर केलेला उद्देश आहे. या अवनतीविरुद्ध चालविलेला संघर्ष इतका तीव्र आहे की, आमची सर्व शक्ति प्रतिकारांतच खर्च होऊन जाते. त्यामुळे, अंतर्गत प्रयत्नांनी आपली सुधारणा घडवून आणण्याला आमच्यामध्ये फारसे त्राणच राहिलेले नाही.

आता मी विशिष्ट राज्यांचा उल्लेख करून, निरनिराळ्या राज्यांतील सरकारांनी “ ब्रिटिश हिंदी माणूस तेथे राहणें अशक्य करून सोडण्यासाठी ” हिंदी लोकांचा छळ करण्याकरिता सर्वसाधारण लोकांशीं एकजूट करी केली आहे तें दाखवितों. नाताळची वसाहत ही एक स्वयंशासित ब्रिटिश वसाहत असून त्यामध्ये मतदारांनी निवडून दिलेल्या ३७ सभासदांची एक विधानसभा, व गव्हर्नरने नियुक्त केलेल्या १२ सभासदांची विधानपरिषद आहे. गव्हर्नर हा इंग्लंडच्या महाराणीचा प्रतिनिधि म्हणून तिकडून आलेला असतो. नाताळमध्ये युरोपियन लोक ५०,०००, तद्देशीय अगर झुलू लोक ४,००,०००, आणि हिंदी लोकसंख्या ५,१,००० आहे. सन १८६० मध्ये हिंदी लोकांना आर्थिक मदत देऊन नाताळमध्ये आणविण्याचा निर्णय घेण्यांत आला; कारण, नाताळच्या विधानसभेतील एका सदस्याच्या शब्दांत सांगावयाचें तर, त्या वेळीं “ वसाहतीची प्रगतिच नव्हे तर जवळ जवळ अस्तित्वसुद्धा डळमळीत झालें होतें, ” व झुलू लोक हे अत्यंत ऐदी असून काम करण्याला नालायक आहेत असें आढळून आलें होतें. सध्या, नाताळच्या सर्व वसाहतींतील उद्योगधंदे व सफाई-स्वच्छता हीं हिंदी मजुरांवर पूर्णपणें अवलंबून आहेत. हिंदी लोकांनी नाताळच्या वसाहतीला ‘ दक्षिण आफ्रिकेचें उद्यान ’ बनविलें आहे ! नाताळमधील आणखी एका प्रमुख नागरिकाने वर्णन केल्याप्रमाणे, “ हिंदी लोकांचा वसाहतींत प्रवेश झाल्यापासून तिची भरभराट झाली; पदार्थांचे भाव वाढले; पूर्वीप्रमाणें यःकश्चित् किंमतीला वस्तू पैदा करणें किंवा विकणें यांत लोकांना समाधान वाटेनासें झालें. ” तेथील ५,१,००० हिंदी लोकांपैकी ३०,००० लोकांनी आपली कराराची मुदत पुरी केली असून ते आता स्वतंत्र मजूर, बागवान, फेरीवाले, फळविके, अगर छोटे दुकानदार, वगैरे निरनिराळ्या प्रकारचे धंदे करीत आहेत. कांही थोड्या लोकांनी, परिस्थिति प्रतिकूल असतां हि, आपल्या उद्योगशीलतेने शिक्षण घेऊन शाळाशिक्षक, दुभाष्ये, व सर्वसामान्य कारकून म्हणून काम करण्याची लायकी प्राप्त करून घेतली आहे. हल्ली १६,००० हिंदी लोक आपल्या मुदतबंद कराराखाली मजूर म्हणून काम करीत आहेत, आणि सुमरें ५,००० हे व्यापारी, दुकानदार, अगर त्यांचे मदसनीस असून आपल्या खर्चाने तेथे आलेले आहेत. हे व्यापारी अगर दुकानदार मुंबई इलाख्यांतले असून त्यांपैकी बहुतेक जण मेमन मुसलमान आहेत. कांही

थोडे पारशी आहेत, त्यांमध्ये दरवानचे श्री. रुस्तुमजी हे प्रमुख असून, दानशूरत्वामध्ये ते सर दिनशा माणेकजी पेटिट यांच्या तोडीचे आहेत. त्यांच्याकडे गेलेला कोणीहि गरीब माणूस आपला अंतरात्मा संतुष्ट झाल्याखेरीज परत जात नाही. दरवानच्या किनाऱ्यावर उतरलेल्या कोणाहि पारशी सद्गृहस्थाला श्री. रुस्तुमजी यांचें भरपूर आदरातिथ्य मिळाल्याशिवाय राहणार नाही. श्री. रुस्तुमजी हे देखील तेथील छळणुकींतून सुटलेले नाहीत. ते सुद्धा 'कूली'च आहेत. दोन हिंदी सद्गृहस्थ मोठे जहाज-मालक आहेत, व त्यांची पुष्कळ जमीन मिळकतहि आहे. परंतु ते 'कूली जहाज-मालक' व त्यांची जहाजे सुद्धा 'कूली-जहाजे' संबोधिली जातात.

एका हिंदी मनुष्याला दुसऱ्या हिंदी मनुष्याविषयीं जो सर्वसामान्य आपलेपणा, वाटतो, त्यापेक्षाहि हिंदुस्थानांतील तीन मुख्य इलाख्यांतील लोकांना या प्रश्नाबद्दल विशेष आस्था वाटते. मुंबई प्रांताने इतर प्रांतांप्रमाणे आपल्या सत्पुत्रांना मोठ्या संख्येने दक्षिण आफ्रिकेंत पाठविलेले नाही हें खरें. पण त्याची भरपाई मुंबई प्रांताच्या पुत्रांनी आपले वजन व मोठी संपत्ति यांच्यायोगे केली आहे, व इतर प्रांतांतून गेलेल्या आपल्या कमी भाग्यशाली बांधवांच्या हितसंबंधाचे ते रक्षणकर्ते बनले आहेत. आणि असाहि संभव आहे की, हिंदुस्थानांतहि, दक्षिण आफ्रिकेंत गेलेल्या आपल्या बांधवांना त्यांच्या हालअपेष्टांतून मुक्त करण्यासाठी साहाय्य देण्याच्या प्रयत्नांत मुंबई प्रांतच आघाडीवर राहिल. १

सन १८९४ च्या विधेयकाच्या प्रस्तावनेंत, हिंदी लोक प्रातिनिधिक संस्थांशीं परिचित नाहीत, असें विधान केलेले आहे. परंतु त्या विधेयकाचा खरा हेतु, हिंदी लोक नालायक आहेत म्हणून त्यांना मताधिकार नाकारणें हा नसून, भारतीयांना नीचावस्थेंत नेण्याचा युरोपियन वसाहतवाल्यांचा उद्देश आहे. वर्गभेदावर आधारलेले कायदे पास करण्याचा आपला हक्क शाबीत करणें व युरोपियनांना देण्यांत येणाऱ्या वागवणुकीपेक्षा निराळी वागवणूक हिंदी लोकांना देणें हा युरोपियन वसाहतवाल्यांचा उद्देश आहे. सदर विधेयकाच्या दुसऱ्या वाचनाच्या वेळीं विधिमंडळांतील सभासदांनी जीं भाषणें केलीं, त्यांवरूनच नव्हे तर वृत्तपत्रांतील लेखांवरूनहि ही गोष्ट उघड दिसून येते. हिंदी लोक आपल्या मतसंख्येने युरोपियनांना गिळून टाकतील, म्हणून हिंदी लोकांना मताधिकार नाकारणें हें सोयीचें आहे, अशीहि सबब त्यांनी सांगितली ! परंतु ही सबबहि पोकळ होती व आजहि ती टिकण्यासारखी नाही. सन १८९१ मध्ये युरोपियनांचे मतदार दहा हजार असतां हिंदी मतदार फक्त २५१ होते. बहुतेक हिंदी लोक इतके गरीब असतात की, त्यांना मिळकतीने प्राप्त होणारी मतदाराची पात्रता मिळूच शकत नाही. आणि नाताळमधील हिंदी लोकांनी राजकारणांत कधीहि लुडबुड केलेली नाही, व त्यांना

१- बाँबे प्रेसिडेन्सी अँसोसिएशन या संस्थेने नंतर भारत मंत्री (सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इन्डिया) यांना एक विनंतीअर्ज पाठवून, दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या तक्रारी दूर करण्याबद्दल आवाहन केले.

राजकीय सत्तेची आकांक्षा नाही, ही सर्व वस्तुस्थिती 'नाताळ मर्क्युरी' पत्राने कबूल केली आहे, व तें पत्र नाताळ सरकारचें मुखपत्र आहे. या गोष्टींच्या समर्थनार्थ उतारे पाहावयाचे असतील तर हिंदुस्थानांत प्रकाशित केलेली माझी छोटी पुस्तिका^१ आपल्या नजरेला आणणें मला भाग आहे. आम्हीं नाताळच्या स्थानिक पार्लमेंटकडे विनंतीअर्ज केला, आणि हिंदी लोक प्रातिनिधिक संस्थांशीं अपरिचित नाहीत असें दाखवून दिलें. पण आम्हांला आमच्या प्रयत्नांत यश मिळालें नाही. नंतर आम्हीं त्या वेळचे वसाहत मंत्री लॉर्ड रिपन यांच्याकडे विनंतीअर्ज पाठविला. दोन वर्षे पत्रव्यवहार केल्यानंतर १८९४ चें विधेयक मार्गे घेण्यांत आलें व त्याचेऐवजी दुसरें विधेयक आणण्यांत आलें. तें रद्द झालेल्या पूर्वीच्या इतकें वाईट नसलें तरी एकंदरींत अनिष्टच आहे. त्यामध्ये पुढीलप्रमाणे नियम नमूद करण्यांत आला आहे — “ज्या देशांमध्ये यापूर्वी पार्लमेंटरी मताधिकारावर आधारलेल्या, निवडणुकीने बनलेल्या प्रातिनिधिक संस्था नव्हत्या, अशा देशांच्या मूळ रहिवाशांची, अगर त्या रहिवाशांच्या पुरुष शाखेच्या वंशजांचीं नांवे, गव्हर्नर — इन कौन्सिलने या कायद्याच्या अंमलबजावणींतून त्यांना मुक्त केल्याचा हुकूम त्यांनी प्रथम मिळविल्याशिवाय, मतदारांच्या याद्यांत सामील केलीं जाणार नाहीत.” ज्या लोकांचीं नांवे पूर्वीच मतदारांच्या याद्यांत समाविष्ट होतीं, त्यांना या कायद्याच्या अंमलबजावणींतून वगळण्यांत आलें आहे. हें विधेयक विधानसभेंत मांडलें जाण्यापूर्वी मि. चेंबर्लॅन यांजकडे त्यांच्या संमतीसाठी पाठविण्यांत आलें होतें. या संबंधांत जीं कागदपत्रें प्रकाशित करण्यांत आलीं आहेत, त्यांवरून पाहतां मि. चेंबर्लॅन यांचें असें मत दिसतें की, हिंदुस्थानांत पार्लमेंटरी मताधिकारावर आधारलेल्या, निवडणुकीने बनलेल्या प्रातिनिधिक संस्थाच नाहीत. नाताळ पार्लमेंटमध्ये आम्हांला यश आलें नाही, म्हणून मि. चेंबर्लॅन यांजकडे विनंतीअर्ज करून आम्हीं कळविलें की, या विधेयकाच्या शर्ती पुऱ्या करण्याच्या दृष्टीने, कायदेशीर शब्दप्रयोग करावयाचा तर हिंदुस्थानांत पार्लमेंटरी मताधिकारावर आधारलेल्या निवडणुकीने बनलेल्या प्रातिनिधिक संस्था पूर्वी होत्या व हल्लीहि आहेत. असें लंडन टाइम्स पत्राचें मत आहे; असें नाताळमधील वृत्तपत्रांचें मत आहे; तसेंच, ज्या सभासदांनी या विधेयकावर अनुकूल मते नोंदविलीं त्यांचेंहि मत असेंच आहे, व नाताळमधील एका श्रेष्ठ न्यायशास्त्रज्ञाचेंहि असेंच मत आहे. येथील बड्या न्यायशास्त्रविशारदांचें मत जाणण्याची आम्हांला फार उत्सुकता आहे. असलें विधेयक पास करण्यांतील हेतु 'टॉस अपचा' खेळ खेळून हिंदी लोकांना सतावून सोडण्याचा आहे. नाताळ विधानपरिषदेच्या अनेक सभासदांना -- ते एरवी हिंदी लोकांना विरोधी असतां हि, वाटलें की, या विधेयकाने हिंदी समाजांतील लोकांना कधीहि न संपणाऱ्या कज्जेकफावतींत गुंतून पडावें लागेल, आणि त्यांच्यामध्ये प्रक्षोभ निर्माण होईल.

सरकारी मुखपत्राच्या विवेचनाचा सारांश असा आहे:-- “आम्ही हेंच विधेयक

स्वीकारूं, दुसरें कोणतेंहि स्वीकारणार नाही. जर आम्ही यशस्वी झालों, म्हणजे, विधे-
यकांत नमूद केलेल्या प्रातिनिधिक संस्था हिंदुस्थान देशामध्ये नाहीत अशी घोषणा
करण्यांत आली, तर ठीकच. जर तसें झालें नाही तरी आमचें कांही नुकसान होणार नाही.
आम्ही दुसरें विधेयक पुढे आणूं; आम्ही मिळकतीने मिळणाऱ्या मतदानपात्रतेची उंची
वाढवूं, व मतदारांसाठी शैक्षणिक कसोटीची अट घालूं. अशा विधेयकालाहि हरकत
घेण्यांत आली, तरीहि आम्हांला भीति वाळगण्याचें कारण नाही. कारण भीतीचें कारणच
मुळांत आहे कुठे? हिंदी माणूस आम्हांला कधीहि दडपून टाकूं शकणार नाही.” मला
तितका वेळ उपलब्ध असता तर त्या वृत्तपत्राचे अगदी प्रत्यक्ष शब्दच उद्धृत केले असते.
ते मीं वर उल्लेखिलेल्या शब्दांहून फार कडक आहेत. ज्यांना यासंबंधी विशेष कुतूहल
असेल त्यांनी माझ्या हिरव्या पुस्तिकेंत ते पाहावे. तर, अशा रीतीने नाताळ ‘पास्टर’च्या
भयानक चाकू--सुरीखाली चीरफाड केले जाण्यालायक आम्ही लोक ठरलों आहों. फक्त
फरक एवढाच की, पारिस येथील विज्ञान--विशारद पास्टर हा आपली शस्त्रक्रिया लोकांच्या
हिताच्या दृष्टीने करीत असे; आमचा नाताळचा पास्टर केवळ आपल्या लहरीखातर जी
चीरफाड करतो ती त्यापासून होणाऱ्या करमणुकीच्या आनंदासाठी करतो. मि. चेंबर्लिन
यांजकडे केलेल्या विनंतीअर्जाचा ते विचार करीत आहेत.

हिंदुस्थानांतील परिस्थिती नाताळमधील परिस्थितीपेक्षा पूर्णपणें भिन्न आहे, या
गोष्टीवर मी जेवढा जोर देईन तेवढा थोडाच होईल. हिंदुस्थानांतील श्रेष्ठ दर्जाच्या लोकांनी
मला प्रश्न विचारला की, “ हिंदुस्थानांतच आम्हांला मिळालेला अधिकार इतका काल्प-
निक व भ्रमोत्पादक असतां, तुम्हांला नाताळमध्ये मताधिकार कशाला हवा आहे?
त्याला आमचें नम्र उत्तर असें की, नाताळमध्ये मताधिकार मागणारे आम्ही नाही,
तर नाताळमध्ये आम्ही उपभोगीत असलेला मताधिकार आमच्यापासून हिरावून घेण्याचा
प्रयत्न करणारे युरोपियन लोक आहेत. सारा फरक आहे तो यांतच आहे. मताधिकार
नष्ट झाल्याने नीचावस्था प्राप्त होईल. हिंदुस्थानांत अशी स्थिति मुळीच नाही. भारतांतील
प्रातिनिधिक संस्था हळूहळू, परंतु निश्चितपणें, अधिक व्यापक स्वरूपाच्या बनविण्यांत
येत आहेत. असल्या संस्थांचा उपभोग घेण्याची नाताळमध्ये आम्हांला बंदी करण्यांत
येत आहे. शिवाय, लंडन टाईम्स म्हणतो त्याप्रमाणे, “ इंग्लंडमध्ये इंग्रज माणसाला जो
मताधिकार भोगतां येतो, तोच हिंदुस्थानांच्या हिंदी मनुष्यालाहि आहे.” नाताळांत तसा
प्रकार नाही. युरोपियन माणूस व हिंदी माणूस हे मनुष्य म्हणून एकाच वर्गाचे असले,
तरी युरोपियनांना एक न्याय, तर हिंदी लोकांना दुसराच न्याय मिळतो. आणखी विशेष
असा की, नाताळमधील हिंदी लोकांवर लादलेली मताधिकार-हीनता हें राजकीय धोरणाचें
कृत्य नसून व्यापारी धोरण आहे, व हें धोरण प्रतिष्ठित हिंदी मनुष्याच्या वसाहतींत
होणाऱ्या प्रवेशाला आळा घालावा या हेतूने अंगिकारलेलें आहे. हिंदी माणूस हा ब्रिटिश
प्रजाजन असल्यामुळे एखाद्या ब्रिटिश राज्यांत अगर वसाहतींत इतर ब्रिटिश प्रजाजनांना
जे विशेष हक्क उपभोगतां येतात, ते त्याला न्यायतः मिळाले पाहिजेत. ज्याप्रमाणे

इंग्लंडला जाणारा कोणीहि हिंदी मनुष्य इंग्लंडमधील संस्थांचा फायदा इंग्रजांच्या बरो-बरीने पुरेपुर घेऊं शकतो, त्याच प्रकारें इतर ब्रिटिश प्रदेशांतहि हिंदी मनुष्याला तसाच फायदा घेतां आला पाहिजे. परंतु खरी गोष्ट अशी की, हिंदी लोकांच्या मतांनी इंग्रजांचीं मते व्यर्थ ठरण्याची भीति मुळीच नाही; युरोपियनांना जें कांही हवें आहे तें म्हणजे वर्गभेदावर आधारलेले कायदे. मताधिकाराचे बाबतींत झालेला कायदा म्हणजे केवळ चंचु-प्रवेश आहे. हिंदी लोकांना म्युनिसिपल मताधिकार आहे तोहि हिरावून घेण्याचा त्यांचा इरादा आहे. पहिलें मताधिकार विधेयक विधिमंडळांत जेव्हा प्रथम प्रविष्ट करण्यांत आलें तेव्हा एका सदस्याने सूचना केली की, हिंदी लोकांचा म्युनिसिपल मताधिकार काढून घेण्यांत यावा; या सूचनेला उत्तर देतांना अॅटॉर्नी जनरल यांनी त्याविषयी विचार चालू आहे असें उत्तर दिलें. दुसऱ्या एका सभासदाने सुचविलें की, आपण हिंदी प्रश्नाचा विचार करीत आहों, तेव्हा हिंदी लोकांना वसाहतींतील सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये प्रवेश देण्याचें बंद करण्यांत यावें.

केप कॉलनी या वसाहतीचें सरकारहि नाताळच्या सरकारच्याच धर्तीवर आहे. तेथेसुद्धा हिंदी लोकांची परिस्थिति अधिक बिघडली आहे. नुकतेंच केप पार्लमेंटने एक विधेयक मंजूर केलें आहे, त्याअन्वये ईस्ट लंडन म्युनिसिपालिटीला हिंदी लोकांना पदपथांवरून चालण्यास बंदी करणारा, तसेंच ठराविक विभागांत राहण्यास सक्ती करणारा, असे नियम करण्याचा अधिकार देण्यांत आला आहे. या राहण्याच्या जागा सामान्यतः रोगोत्पादक दलदलीच्या असून मनुष्यवस्तीला अयोग्य असतात, आणि व्यापाराच्या दृष्टीने तर निश्चितपणें निरुपयोगी असतात. झुल्लँड ही राजशासनांकित वसाहत आहे. म्हणूनच ती ब्रिटिश सरकारच्या प्रत्यक्ष अंमलाखाली आहे. त्या राज्यांत नोंदवेनी व एशोवे या नगरांसंबंधी नियम करण्यांत आले आहेत, त्यांचा आशय असा की, हिंदी लोकांना त्या दोन नगरांत जमीन मालकीने बाळगतां येणार नाही, किंवा अन्य रीतीने संपादन करतां येणार नाही. परंतु मेलमॉथ नांवाच्या त्याच देशांतील नगरांत हिंदी लोकांना २०० पौंड किंमतीची जमीन मालकीने बाळगतां येते. ट्रान्सवाल हें डच प्रजासत्ताक राज्य आहे; जेम्सनचा हल्ला, व पाश्चात्य देशांतील सुवर्ण-शोध करणाऱ्यांचे एल डोरॅडो, यांबद्दल प्रसिद्ध असलेला हा देश आहे. त्यामध्ये ५००० हिंदी लोक आहेत, त्यांपैकी कित्येकजण व्यापारी व वस्तु-भांडार-दुकानांचे मालक आहेत. इतर फेरीवाले, हुज्ये, व घरकाम करणारे नोकर आहेत. ब्रिटिश सरकार व ट्रान्सवाल सरकार यांचे दरम्यान करार^१ झाला त्याअन्वये “आदिवासींखेरीज इतर सर्व लोकांना व्यापार व मिळकत यासंबंधीचे हक्क सुरक्षित करून दिले, व तदनुसार हिंदी लोक १८८५ सालापर्यंत अनिर्वंधपणें व्यापार करीत होते. परंतु त्या वर्षी ब्रिटिश सरकारबरोबर कांही पत्रव्यवहार केल्यानंतर ट्रान्सवालच्या फोक्सराड-

(लोकसभे) ने एक कायदा पास केला. त्याच्या योगाने हिंदी लोकांचा ठराविक नेमून दिलेल्या स्थानांशिवाय इतरत्र व्यापार करण्याचा हक्क, व जमीन मिळकतीची मालकी मिळविण्याचा हे हक्क काढून घेण्यांत आले; व त्या देशांत जाऊन स्थायिक राहू इच्छिणाऱ्या प्रत्येक हिंदी मनुष्यावर तीन पौंडांची नोंदणी फी वसविण्यांत आली! त्या बाबतींत झालेल्या लांबलचक वाटाघाटींचा इतिहास पाहावयाचा असल्यास, जिज्ञासूंना माझ्या हिरव्या पुस्तिकेचें वाचन करण्यास मला पुन्हा विनंति केली पाहिजे. त्या वाटाघाटींचा परिणाम तो प्रश्न लवादाकडे निर्णयाकरिता सोपविण्यांत झाला. लवादाचा निर्णय वस्तुतः हिंदी लोकांविरुद्ध झाला. तेव्हा नामदार वसाहतमंत्री यांजकडे एक विनंतीअर्ज धाडण्यांत आला; त्याचा परिणाम असा झाला की, लवादाचा निर्णय स्वीकारण्यांत आला, परंतु हिंदी लोकांच्या तक्रारीची न्याय्यता पूर्णपणें मान्य करण्यांत आली. ट्रान्सवालमध्ये परवान्याची पद्धत अत्यंत क्रूर स्वरूपांत चालू आहे. साउथ आफ्रिकेंतील इतर भागांत पहिल्या व दुसऱ्या वर्गांच्या उतारुंची परिस्थिति रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांकडून असह्य केली जाते; तर ट्रान्सवालमधील लोक एक पाऊल आणखी पुढे गेले आहेत; कारण ट्रान्सवालमध्ये हिंदी लोकांना पहिल्या व दुसऱ्या वर्गांतून रेल्वेने प्रवास करण्यालाच कायद्याने मनाई केली आहे! त्यांचा दर्जा कोणताहि असो, त्यांना दक्षिण आफ्रिकेच्या आदिवासी लोकांच्या बरोबर एकाच डब्यांत कोंबण्यांत येतें. सोन्याच्या खाणीसंबंधीच्या कायद्यांनी हिंदी लोकांनी देशी सोने खरेदी करणें हा गुन्हा ठरविला आहे. आणि जर ट्रान्सवाल सरकारला आपल्या मताप्रमाणे वागू देण्यांत आलें तर, हिंदी लोकांना निर्जीव मालमत्तेप्रमाणे वागवीत असून सुद्धा, त्यांना लष्करांत सक्तीने नोकरी करण्यास ते भाग पाडतील. ही गोष्ट सकृद्दर्शनींच उघडउघड अमानुष वाटते; कारण लंडन टाईम्सने वर्णिल्याप्रमाणे “ आता आम्हांला ट्रान्सवालच्या शिपायांच्या संगिनींनी पुढे हाकललेले ब्रिटिश हिंदी, प्रजाजन ब्रिटिश लष्कराच्या संगिनींकडून भोसकले जाण्यासाठी चाललेले पाहायला मिळतील!” दक्षिण आफ्रिकेंतील दुसरें डच प्रजासत्ताक राज्य ऑरेंज फ्री स्टेट, या राज्याने तर हिंदी लोकांचा द्वेष करण्याचे बाबतींत सर्वांवर ताण केली आहे! त्या सरकारच्या मुख्य मुखपत्राच्या भाषेंत सांगावयाचें तर, “ ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनाला काफिरांच्या वर्गांत घालून त्याने ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांचें तेथील अस्तित्व अशक्य करून सोडलें आहे.” व्यापार करणें, बागबागायत करणें, अगर जमीन मिळकत मालकीने घेणें, यांचा हक्क हिंदी माणसाला त्या राज्याने नाकारला आहेच; पण शिवाय तेथे राहणें हेंहि अगदी विशेष, व अपमानास्पद परिस्थितींतल्या शिवाय, त्याने हिंदी लोकांना अशक्य केलें आहे.

दक्षिण आफ्रिकेंतील निरनिराळ्या राज्यांमध्ये हिंदी लोकांची परिस्थिति ही थोडक्यांत अशा प्रकारची आहे. वर उल्लेखिलेल्या निरनिराळ्या राज्यांमध्ये ज्या हिंदी मनुष्याचा इतका तीव्र द्वेष केला जातो, त्यालाच नाताळपासून फक्त ३०० मैल अंतरावर

असलेल्या प्रदेशांत—म्हणजे, डेलागोआ वेमध्ये अत्यंत आदरपूर्वक वागविलें जातें. या द्वेषभावनेचें खरें कारण, दक्षिण आफ्रिकेंतील प्रमुख वृत्तपत्र केप टाईम्स याने—त्याचे संपादकत्व दक्षिण आफ्रिकेंतील पत्रकारांमध्ये अग्रगण्य असलेलें श्री. सेंट लेजर यांज कडे असतांना — वर्णिल्याप्रमाणे असें आहे :—

“जीमुळे (हिंदी लोकांविषयी) तीव्र द्वेषभावना निर्माण झाली आहे, ती गोष्ट म्हणजे या व्यापाऱ्यांना प्राप्त झालेली सुस्थिति ही होय. आणि त्यांच्या या सुस्थितीचा विचार करूनच त्यांच्या व्यापारांतील प्रतिस्पर्ध्यांनी आपला स्वार्थ साधण्यासाठी, सरकारच्या द्वारा त्यांच्यावर असे निर्वेध लादण्याचा प्रयत्न चालविला आहे, की तो उघड उघड अन्याय आहे असें दिसतें.”

केप टाईम्स पुढे लिहितो.

“ हिंदी लोकांवर होणारा अन्याय इतका ढळढळीत आहे की, त्यांना केवळ व्यापारांत यश लाभल्यामुळे आमच्या देशवांधवांनी त्यांना दक्षिण आफ्रिकेच्या आदिवासी लोकांप्रमाणे वागविण्याची इच्छा धरावी, याबद्दल शरम वाटते. सत्तारूढ वंशाबरोवरीच्या स्पर्धेत हे व्यापारी एवढे यशस्वी ज्या गोष्टीमुळे झाले आहेत ती गोष्टच ते त्या हीन पातळीपेक्षा किती उच्च दर्जाचे आहेत हें सिद्ध करण्यास पुरेशी आहे.”

वरील मजकूर १८८९ मध्ये लिहिला गेला तेव्हा तो वस्तुस्थितीचें यथार्थ चित्र रेखाटणारा ज्या प्रमाणांत होता, त्याच्या दुप्पट आज तो यथार्थ आहे. कारण, दक्षिण आफ्रिकेच्या विधिमंडळांनी महाराणीच्या हिंदी प्रजेचें स्वातंत्र्य संकुचित करण्यासाठी निर्वेध घालणारे कायदे पास करण्यांत आश्चर्यकारक कृतिशीलता प्रकट केली आहे !

आमच्याविरुद्ध वाढत चाललेली विरोधाची लाट थोपवून घरण्यासाठी आम्ही छोट्या प्रमाणावर एक लहानशी संस्था^१ स्थापन केली आहे. तिचा हेतु आमची गाऱ्हाणीं दूर करून घेण्याकरिता जरूर ते उपाय योजणें हा आहे. आम्हांला वाटतें की आमच्याविषयींची त्रिचरी अप्रिय भावना हिंदुस्थानांतील हिंदी लोकांविषयी योग्य माहिती नसल्यामुळे उद्भवलेली आहे. म्हणून सर्वसामान्य जनतेच्या बाबतींत आवश्यक तेवढी माहिती पुरवून आम्ही लोकमत शिक्षित करण्याचा प्रयत्न करतो. आमच्यावर लादलेल्या कायदेशीर अपात्रतेच्या बाबतींत आमची परिस्थिति जनतेसमोर ठेवून इंग्लंडमधील लोकमतावर व येथील (हिंदुस्थानांतील) लोकमतावर आम्हीं प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न केला आहे. तुम्हांला माहितच आहे की, इंग्लंडमधील हुजूर व उदार पक्षाने आम्हांला कसलाहि फरक न दाखवितां, सारखाच पाठिंबा दिला आहे. ंडन टाईम्सने अत्यंत सहानुभूतिपूर्वक आमच्या आंदोलनाला अनुकूल असे आठ अग्रलेख लिहिले आहेत. या एकाच गोष्टीमुळे आमचा दर्जा दक्षिण आफ्रिकेंतील युरोपियनांचे दृष्टीने एका पायरीने उंचावला आहे, व तेथील वृत्तपत्रांचा सूर बदलून पुष्कळच सुधारला आहे.

अनुक्रम... 3. 6. 20. 6 वि: ७७ च्य री.
 संक्र... १२५७ नो: दि: ...

मुंबईतील व्याख्यान

१५-९-

आमच्या मागण्यांविषयी आमची भूमिका मी अधिक स्पष्टपणे मांडू इच्छितो. आम्ही हें जाणतो की, जे अपमान व घृणास्पद वागवणूक तेथील सर्वसामान्य लोकांकडून आम्हांला देण्यांत येते, ते प्रकार ब्रिटिश सरकारला प्रत्यक्ष हस्तक्षेप करून बंद करता येणार नाहीत. ब्रिटिश सरकारला असा हस्तक्षेप करण्याबद्दल आम्ही विनंती करीत नाही. आम्ही हे प्रकार जनतेच्या नजरेला आणित आहो; ते अशासाठी की, सर्व प्रकारच्या समाजांमधल्या न्यायप्रिय व्यक्ति आणि वृत्तपत्रें यांच्याकडून त्याबद्दल नापसंती व्यक्त करण्यांत आल्याने, हालअपेष्टांची तीव्रता कमी होईल, व अखेरीस हे प्रकार अजीवात नष्ट केले जातील. परंतु या द्वेषभावनेचें प्रतिबिंब वसाहतींच्या कायदेकानूंमध्ये पडलेलें दिसून येऊं नये अशाविषयी आम्ही ब्रिटिश सरकारला विनंतीपूर्वक आवाहन करतो, व आमची ही विनंती व्यर्थ ठरणार नाही अशी आम्ही आशा बाळगतो. आमची स्वतंत्रता कोणत्याहि रूपाने अथवा प्रकाराने संकुचित करणारे कायदे कोणत्याहि विधिमंडळांत आणले गेले तर त्यांना मान्यता नाकारण्यांत यावी अशी ब्रिटिश सरकारला अवश्य विनंती करीत आहो.

आणि या मुद्द्यावरून माझा शेवटचा प्रश्न उपस्थित होतो, त्याचा मी विचार करणार आहे. तो हा की, वसाहतींनी व त्यांच्याशीं समान दर्जा असेलेल्या संबद्ध राज्यांनी केलेल्या कृत्यांमध्ये ब्रिटिश सरकारला कोठपर्यंत हस्तक्षेप करतां येईल? झुलूलंडच्या संबंधांत हा प्रश्न उपस्थित होत नाही; कारण ती राजशासित वसाहत आहे, व तिच्यावर ब्रिटिश मंत्रिमंडळाच्या केंद्रस्थानांतून (डाउनिंग स्ट्रीट) गव्हर्नरमार्फत थेट अंमल चालतो. नाताळ व केप ऑफ गुड होप या ज्याप्रमाणे स्वायत्त अगर जबाबदार राज्यपद्धती असलेल्या वसाहती आहेत, तशी ही वसाहत नाही. नाताळ व केप ऑफ गुड होप यांच्या बाबतींत विचार करतां, नाताळच्या घटना कायद्याच्या ७व्या कलमांत असें नमूद करण्यांत आलें आहे की, नाताळच्या स्थानिक पार्लमेंटने कोणताहि कायदा मंजूर केला तरीहि, इतकेंच नव्हे तर त्याला गव्हर्नरची संमति मिळाल्यानंतर सुद्धा, दोन वर्षे पुरीं होण्याच्या आंत, राणीसरकारांना त्या कायद्याला मान्यता देण्याचें नाकारतां येईल. वसाहतींनी जुलमी कायदे करण्याला प्रतिबंधक असा हा एक संरक्षक निर्बंध आहे. गव्हर्नरला ब्रिटिश अगर महाराणी यांच्याकडून आदेश दिले जातात त्यांमध्ये कित्येक विधेयकें अशीं सांगितलेलीं आहेत की, राणीसरकारची पूर्वसंमति घेतल्याशिवाय गव्हर्नरला त्या बिलांना संमति देतां येणार नाही. अशा विधेयकांमध्ये, वर्गभेदावर आधारलेल्या विधेयकांचा समावेश होतो. मी एक उदाहरण देण्याचें धाडस करतो. वर उल्लेखिलेलें वसाहत - प्रवेश - कायदा - दुरुस्ती विधेयक पास होऊन त्याला गव्हर्नरची मान्यता मिळाली आहे; परंतु राणीसाहेबांची मान्यता मिळाल्यानंतरच त्याची अंमलबजावणी होईल. अजून तशी मान्यता त्याला मिळालेली नाही. यावरून आपणांला दिसून येईल की, राणीसरकारचा हस्तक्षेप हा सरळसरळ असून निश्चित स्वरूपाचा आहे. वसाहतींतील कायद्यांमध्ये हस्तक्षेप करण्याला ब्रिटिश सरकार नाखूष असतें हें

खरें असलें तरी, आजच्या प्रसंगाहून कमी निकडीच्या प्रसंगां सुद्धा ब्रिटिशसरकारने अत्यंत खंवीरपणे आपला विरोध व्यक्त केला आहे. आपणांला माहीतच आहे की, पहिलें मताधिकार बिल नामंजूर झालें तें ब्रिटिश सरकारच्या अशा प्रकारच्या इष्ट हस्तक्षेपामुळेच झालें. आणि महत्त्वाची गोष्ट ही की, ब्रिटिश सरकारच्या हस्तक्षेपाला वसाहतवाले नेहमी भितात; इंग्लंडमध्ये हिंदी लोकांविषयी जी सहानुभूति व्यक्त करण्यांत आली, व कांही महिन्यांपूर्वी मि. चेंबर्लॅन यांच्याकडे गेलेल्या शिष्टमंडळाला त्यांनी जें उत्तर दिलें, त्याचा परिणाम होऊन दक्षिण आफ्रिकेंतल्या बहुतेक वृत्तपत्रांनी - निदान त्यांतल्या त्यांत नाताळमधील वृत्तपत्रांनी - आपला सूर बदलला आहे. त्यांना वाटूं लागलें आहे की वसाहत-प्रवेश विधेयक किंवा त्यासारखीं अन्य विधेयकें राणीसरकारची मंजूरी मिळवूं शकणार नाहीत. ट्रान्सवालच्या बाबतींत दोन्ही सरकारांचे दरम्यान करारच झालेला आहे. ऑरेंज फ्री स्टेटच्या बाबतींत मी एवढेंच म्हणूं शकतां की, एखाद्या मित्रराष्ट्राने महाराणीच्या प्रजाजनांपैकी कांहीना आपल्या प्रदेशांत प्रवेश करण्याची मोकळीक नाकारणें हें मित्रभावाच्या विरुद्ध कृत्य आहे. आणि या दृष्टीने त्याच्यावर परिणामकारक रीतीने बंधन घालतां येईल.

सज्जनहो, दक्षिण आफ्रिकेहून आलेल्या ताज्या बातम्यांवरून समजतें की, युरोपियन लोक हिंदी लोकांना उखडून काढण्यासाठी जोराने प्रचार करीत आहेत. हिंदी कामगारांना आणण्याविरुद्ध ते हरत-हेची चळवळ ^१ करीत आहेत. दक्षिण आफ्रिकेंत आम्ही चारी बाजूंनी घेरले गेलों आहों. आम्ही अजून बाल्यावस्थेंत आहोंत. तुमच्याकडे संरक्षणाबद्दल विनंतीपूर्वक मागणी करण्याचा आम्हांला अधिकार आहे. आम्हीं आमच्या परिस्थितीविषयी तुमच्यापुढे निवेदन केलें आहे; आणि दडपशाहीचें जोखड आमच्या मानेवरून दूर करण्यांत आलें नाही, तर त्याची जबाबदारी बऱ्याच अंशीं तुमच्यावर राहिल. त्या जोखडाच्या भाराखाली दवून गेलेले आम्ही दुःखाने फक्त आक्रंदन करूं शकतां. तुम्ही आमचे वडील व अधिक स्वतंत्र बांधव या नात्याने आमची हालअपेष्टा दूर करणें तुमच्या हातीं आहे. आम्ही कंठरवाने केलेली प्रार्थना व्यर्थ जाणार नाही असा आम्हांला विश्वास वाटतो.

टाईम्स ऑफ इंडिया, २७ - ९ - १८९६

बॉवे गॅझेट,

२७ - ९ - १८९६

१ युरोपियन लोकांनी दरवानमध्ये जाहीर सभा भरवून हिंदी वसाहत - प्रवेश - विश्वस्त - मंडळाने (इंडियन इमिग्रेशन ट्रस्ट बोर्डाने) नाताळमधोल टागाट साखर क्षेत्रात काम करण्यासाठी हिंदी कामगारांना परवानगी देण्याचा जो निर्णय घेतला त्याविरुद्ध निवेदन व्यक्त केला. ' आशियाई लोकांचा हल्ला ' असें ज्याचें वर्णन करण्यांत आलें त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी ' युरोपियन संरक्षण संघ व वसाहतो देशभक्त संघ ' स्थापन करण्यांत आले.

४ श्री. फर्दुनजी सोराबजी तल्यारखान यांना लिहिलेलें पत्र

श्री रेवाशंकर जगजीवन आणि कंपनी यांचेकडे

चंपागल्ली, मुंबई

ऑक्टोबर १०, १८९६ १

प्रिय श्री. तल्यारखान,

मी तुम्हांला यापूर्वीच पत्र पाठवून, दक्षिण आफ्रिकेंतल्या प्रमुख लोकांचीं नांविं कळवूं शकलों नाही याबद्दल आपण उदारपणाने मला क्षमा करा अशी आशा आहे. त्याचें कारण असें की मी घरच्या खाजगी कामांत अगदी व्यग्र होऊन गेलों होतो. हें पत्र मी मध्यरात्री लिहित आहे.

मी उद्या (रविवारी) संध्याकाळच्या टपालगाडीने मद्रासला जाण्यासाठी निघणार आहे. तेथे मला पंधरा दिवसांहून अधिक राहावें लागणार नाही अशी अपेक्षा आहे. तेथे माझें कार्य यशस्वी झालें तर मी तेथून कळकल्याला जाईन, व त्यानंतर आजपासून एक महिन्याचे आंत मुंबईस परत येईन. त्यानंतर जी पहिली आगबोट मिळेल तिने मी नाताळला जाईन.

नाताळहून आलेल्या ताज्या वृत्तपत्रांवरून असें दिसतें की आमच्या समोर अजून मोठा लढा उभा आहे. जर आमच्या कार्याला जरूर तेवढें सामर्थ्य उपयोगांत आणावयाचें असेल, तर तुमच्या कार्यक्षमतेच्या दोन मनुष्यांना पुरेल एवढें भरपूर काम त्याच संबंधांत करावें लागेल. मला अशा आहे की, तुम्ही नाताळमध्ये^२ येऊन

१ - मूळ पत्रावर १०-८-१८९६ अशी तारीख आहे. ती चुकीची असून १०-१०-१८९६ बद्दल (हस्त दोषाने) पडली असावी, हें उघड आहे. ' भारतात गेलेल्या शिष्टमंडळाच्या खर्चाचा हिशेब ' लिहितांना गांधीजींनी जी नोंद केली आहे. तीवरून दुसऱ्या दिवशी म्हणजे ता. ११ ऑक्टोबर रोजी गांधीजी मद्रासला जाण्याकरितां निघाले, हें स्पष्ट होतें, व त्यावरून याला पुष्टि मिळते. (पुढे कलम १८ मधील दि ११ ऑक्टोबरची नोंद पाहा). शिवाय ता. ११ ऑगस्ट रोजी मंगळवार होता. रविवार नव्हे. ऑक्टोबरची ११ तारीख रविवार रोजी होती. सदर पत्रात " उद्या संध्याकाळच्या मेलगाडीने (रविवारी) " असे शब्द आहेत तथा विधानाशी या गोष्टीचा मेळ बरोबर जमतो.

२ - गांधीजी आणि श्री. तल्यारखान यांच्यामध्ये श्री. तल्यारखान यांनी द. आफ्रिकेंत जाण्याबद्दल पूर्वी काहीतरी पत्रव्यवहार झाला असावा असें दिसते.

नाताळ इंडियन काँग्रेसपुढे ऑक्टोबर १, १८९६ रोजी केलेल्या भाषणांत गांधीजींनी सांगितलें होतें की, आपण भारतांत गेल्यावर पुष्कळ चांगल्या हिंदी वॅरिस्टांना नाताळात येण्याला प्रवृत्त करूं - (पाहा खंड १, पृ. २१०)

तल्यारखान आणि गांधीजी वॅरिस्टर झाल्यावर एकाच बोटीने भारतांत परत आले होते.

मला मिळण्याचे मार्गांत तुम्हाला कांहीहि प्रत्यवाय आढळणार नाही. आपलें उद्दिष्ट त्यासाठी लढा करण्याइतक्या महत्वाचें आहे, अशी माझ्या मनाची निश्चिती आहे.

तुम्हांला मला पत्र लिहिण्याचें असेल तर वर दिलेल्या पत्त्यावर लिहावें, म्हणजे तुमचीं पत्रें मद्रास येथे मला पाठविलीं जातील. मी तेथे कोणत्या हॉटेलमध्ये उतरेन तें मला माहीत नाही. नाताळ मधील हॉटेलांतील व्यवस्थेने (हॉटेलांविषयी) माझ्या मनांत धास्ती उत्पन्न झाली आहे.

आपला स्नेहांकित

मोहनदास करमचंद्र गांधी

मूळ इंग्रजी पत्रावरून. श्री. तल्यारखान यांचे पुत्र
श्री. रुस्तुमजी एफ. तल्यारखान यांच्या सौजन्याने.

५ नाताळमधील हिंदी लोक

मुंबई,

ऑक्टोबर १७, १८९६

श्री. संपादक,
टाईम्स ऑफ इंडिया, यांस वि. वि.

महाशय,

आपल्या वजनदार पत्रामध्ये पुढील मजकुरास आपण अवकाश दिल्यास मी आपला ऋणी होईन.

दक्षिण आफ्रिकेंत राहणाऱ्या हिंदी लोकांच्या तक्रारींविषयी मी जी पुस्तिका प्रसिद्ध केली आहे, तींतील मजकुराविषयी नाताळचे एजंट जनरल यांनी रायटर (वृत्तसंस्थे) च्या प्रतिनिधीला असें सांगितल्याचें समजतें की, रेल्वे व ट्रामगाड्या यांचे कर्मचारी हिंदी लोकांना पशुंप्रमाणे वागवितात हें म्हणणें खरें नाही; मुदतीच्या कराराने नाताळला आलेले हिंदी (मजूर) लोक परतीच्या तिकिट्यांचा फायदा न घेतां नाताळांतच राहतात, ही गोष्टच माझ्या पुस्तिकेंतील विधानांना चोख उत्तर आहे; आणि न्यायालयामध्ये हिंदी लोकांना न्याय मिळत नाही, ही गोष्ट खरी नाही. पहिली गोष्ट अशी की माझ्या पुस्तिकेंत सर्वंध दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या तक्रारीं-वद्दल ऊहापोह केलेला आहे. दुसरें असें की, नाताळमध्ये रेल्वे व ट्रामगाड्यांचे कर्मचारी लोक हिंदी लोकांना पशुंप्रमाणे वागवितात या विधानांतील सत्यतेवद्दल मी मी खात्री देतो. मी केलेल्या आरोपाला कांही अपवाद असतील तर त्यांमुळे

सर्वसामान्य नियमाची सत्यताच सिद्ध होते. असे अनेक प्रकार खुद्द माझ्या पाहण्यांत आले आहेत. एकाच रात्रीच्या प्रवासांत, युरोपियन उतारुंच्या सोयीकरिता एका डब्यांतून दुसऱ्या डब्यांत तीनदा काढून लावले जाणें ही पशूसारखी वागणूक नाही तर दुसरें काय आहे? प्रथमदर्शनींच सन्मान्य वाटणाऱ्या हिंदी लोकांना लत्ताप्रहार व धक्काबुक्की केली जाणें अगर स्टेशनमास्तरकडून त्यांना शिवीगाळ केली जाणें हीं दृश्ये विलक्षण नसून सर्वसाधारण अनुभवाचीं वाटतात. दरवानमधील पश्चिमेकडील स्टेशनला तर हिंदी लोकांचा थरकांप उडतो इतकें तेथील स्टेशनमास्तराचें सौजन्य अमर्याद आहे! आणि जेथे हिंदी लोकांना फूटबॉलप्रमाणे लथेने इकडून तिकडे ठोकरले जातें असें हें कांही एकच स्टेशन नव्हे! याबद्दल अगदी स्वतंत्र साक्ष 'नाताळ मर्क्युरी' पत्राच्या (ता. २४-११-१८९३) च्या अंकांत आढळून येते, ती येथे देतो :

‘ आमच्या नजरेस अनेकवार पडलें आहे की, गौरेतर लोकांना कांही गुदमरून टाकण्याइतकी सभ्यतेची वागणूक मिळत नाही; आणि युरोपियन लोकांशीं ज्या आदराने नाताळ जनरल रेल्वेचे गोरे नोकर वागतात तितक्या आदराने त्यांनी गौरेतर लोकांशीं वागणूक ठेवावी अशी अपेक्षा धरणें तारतम्य दृष्टीने योग्य नसलें तरी गौरेतर उतारुंशीं वागतांना कर्मचारी लोक जर जराशी सौजन्याची वर्तणूक ठेवतील तर त्यांच्या इभ्रतीला बाध येईल असें आम्हांला वाटत नाही. ”

ट्रामगाड्यांमध्येहि हिंदी लोकांचा अनुभव तितकाच वाईट आहे. त्रिनडागाचा स्वच्छ पोषाख केलेल्या व सभ्य वर्तणुकीच्या हिंदी लोकांना युरोपियन लोकांच्या लहरी सांभाळण्याकरिता, एका जागेवरून दुसऱ्या जागेकडे धक्के मारून लोटण्यांत आलेले आहे. खरोखर ट्रामगाड्यांचे कर्मचारी 'सामी' ला 'वरच्या मजल्यावर' जाण्याची सक्ति करतात. कांहीजण त्यांना पुढच्या बाजूच्या जागांवर बसू देत नाहीत. आदर-सन्मान यांचें तर नांवच नको. एका हिंदी सरकारी अधिकाऱ्याला, ट्रामगाडींत बसण्या-जोगी पुष्कळ जागा असतांना गाडीच्या पद-पायरीवर (फुटबोर्ड) उभे करण्यांत आले ! त्याला उद्देशून नाताळमध्ये प्रचलित असलेल्या विशिष्ट उपमर्दकारक पद्धतीच्या आवाजांत 'सामी असें संबोधण्यांत आले !

माझे निवेदन नाताळच्या जनतेसमोर गेलीं दोन वर्षे आहे; आणि त्यांतील विधानें नाकबूल करणारें प्रत्युत्तर प्रथमच आज दोन वर्षांनीं एजंट-जनरल यांजकडून दिलें जात आहे ! इतका दीर्घ विलंब कां वरें? हिंदी लोक परतीच्या तिकिटांचा फायदा घेत नाहीत याविषयी, एजंट जनरल यांच्याबद्दल योग्य आदर बाळगून मला सांगावयाचें आहे की, हें विधान अगदी वीट येईपर्यंत वृत्तपत्रांतून पुन्हा पुन्हा उगाळलें गेलें आहे; आणि आता एका श्रेष्ठ अधिकाऱ्याकडून तें केलें गेल्यामुळे जरी त्याला गौरवस्थान प्राप्त झालें असलें तरी त्यामध्ये त्याच्या पात्रतेपेक्षा अधिक सिद्ध करण्याची जादा शक्ति येऊं शकणार नाही. जास्तीत जास्त त्यामुळे एवढेंच सिद्ध होईल की, करारबंद मजुराची स्थिति फारशी दुःखद नसते; आणि उदरनिर्वाह करण्यासाठी नाताळ

हैं स्थान हिंदी लोकांना फार चांगलें आहे. या दोन्ही गोष्टी मी मान्य करण्यास तयार आहे. परंतु या गोष्टींमुळे, हिंदी लोकांचें स्वातंत्र्य अनेक प्रकारांनी संकुचित करणाऱ्या वसाहतींच्या कायद्यांचें अस्तित्व कांही नाशावीत होत नाही. त्यामुळे वसाहतींत हिंदी लोकांविरुद्ध आढळून येणारा द्वेषभाव अस्तित्वांत नाही असें सिद्ध होत नाही. हिंदी लोक नाताळांत राहत असले तर ते असली वाईट वागवणूक मिळत असूनहि राहतात. त्यामुळे त्यांचें आश्चर्यकारक सहिष्णुत्व मात्र सिद्ध होतें. दक्षिण आफ्रिकेंतील एक प्रचलित शब्दप्रयोग वापरावयाचा झाल्यास, 'कूली-लवाड निवाड्या' संबंधी मि. चेंबर्लेन यांनी पाठविलेल्या खलित्यांत मोठ्या वक्तृत्वपूर्ण शब्दांनी त्यांच्या या गुणाची प्रशंसा केली आहे!

दक्षिण आफ्रिकेहून आलेल्या ताज्या वृत्तपत्रांतील बातम्यांवरून, नाताळ सरकारच्या दुर्दैवाने, हिंदी माणूस हा क्रूरपणें गांजला जाणारा एक जीव आहे, या माझ्या विधानाला अधिकच पुष्टि मिळाली आहे. गेल्या आगस्ट महिन्यांत युरोपियन कारागिरांची एक सभा झाली, ती हिंदी कारागिरांच्या नियोजित प्रवेशाविरुद्ध निषेध करण्याकरिता भरविलेली होती. त्यामध्ये झालेलीं भाषणें वाचण्याला नाताळच्या एजंट जनरलना फार कुतूहल वाटेल. त्या सभेंत हिंदी लोकांचा 'काळे कृमि-कीटक' अशा शब्दांनी उल्लेख करण्यांत आला. सभेंत एक आवाज ऐकूं आला : "आम्ही टोकापर्यंत (दरवान बंदरापर्यंत) जाऊं व त्यांना आंत येण्याला अटकाव करूं." युरोपियन मुलांची एक तुकडी सहलीसाठी गेली असतां त्यांनी हिंदी व.काफीर मुलांना लक्ष्य म्हणून करून त्यांच्या तोंडावर छरे मारले, व कित्येक निरुपद्रवी मुलांना जखमी केलें! हा द्वेषभाव इतका खोल गेला आहे की (युरोपियनांचीं) मुलें स्वयंस्फूर्तीनेच हिंदी मुलांचा तिरस्कार करूं लागलीं आहेत. शिवाय हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे की, परतीच्या तिकिटांच्या गोष्टीचा व्यापान्यांशीं कांहीहि संबंध नाही. कारण ते स्वतःच्या खर्चाने नाताळला जातात, आणि त्यांना या हालजाचांचा कठोर अनुभव अतिशय जाणवतो. यांतील मुद्द्याची गोष्ट ही की, वस्तुस्थितिनिदर्शक एकच गोष्ट ही मनाने मानावयाच्या शेकडों विधानांहून जोरदार असते. माझ्या पुस्तिकेंत माझ्या स्वतःच्या पदरचें असें कांहीच नाही. ती वस्तुस्थितीच्या गोष्टींनी खचून भरलेली आहे. या गोष्टी बहुतेक युरोपियन स्थळांतून आलेल्या असून, एजंट-जनरल मि. पीस यांच्या नागड्या मताविरुद्ध माझे विधान सिद्ध करण्यासाठी मिळविल्या आहेत. आमच्या पुस्तिकेंतील निवेदनाला मि. पीस यांचें निवेदन एवढेंच जर उत्तर असेल, तर अजून नाताळ प्रदेश ही हिंदी लोकांना राहण्याला सामान्य सुखसोयींची जागा बनवण्यासाठी अद्यापि कितीतरी गोष्टी करावयाला हव्या आहेत. हिंदी लोकांना न्यायालयांत न्याय मिळण्याचे बाबतींत मी फारसें सांगू इच्छित नाही. हिंदी लोकांना न्यायालयांत न्याय मिळत नाही असें मी कधीच म्हटलेलें नाही; परंतु त्यांना नेहमीच न्याय मिळतो व तो सर्वच न्यायालयांत मिळतो हें मात्र मी मान्य करणार नाहीं.

महाशय, मला अतिशयोक्ति करण्याची संवय नाही. तुम्हीं सरकारी रीत्या चौकशीची मागणी केली आहे; आम्हींहि तेंच केले आहे. आणि नाताळच्या सरकारला जर अप्रिय प्रकार उजेडांत येण्याची भीति नसेल तर अशी चौकशी शक्य तितक्या लौकर करण्यांत यावी. चौकशी झाल्यास, या पुस्तिकेंत ज्या गोष्टींचें वर्णन आहे त्याहून कितीतरी अधिक गोष्टी सिद्ध होतील अशी खात्री देण्यास मला विलकुल हरकत वाटत नाही. पुस्तिकेंत फक्त अशाच गोष्टींचा उल्लेख मी केला आहे, की ज्या अगदी सहजगत्या सिद्ध होऊं शकतील. महाशय, आमची (वसाहतींतील) अवस्था अत्यंत अनिश्चित स्वरूपाची आहे, आणि आपण यापूर्वी आपला पाठिंबा जसा उदारपणें आम्हांला दिला, तसा अजून दीर्घकाळपर्यंत यापुढेहि तो मिळणें आम्हांला जरूर पडेल. वसाहत-प्रवेश-कायद्यांत दुरुस्ती करणाऱ्या ज्या विधेयकाचा आपण व आपल्या सहकारी पत्रकारबंधूंनी जोरदार भाषेंत निषेध केला होता, तें पास होऊन आता त्याला महाराणींकडून मान्यताहि मिळाली आहे, असें या आठवड्यांत इकडे आलेल्या वृत्तपत्रांवरून दिसतें. आपल्या वाचकांना स्मरण देण्यासाठी सांगतों की, मूळ कायद्यांत कराराची मुदत पांच वर्षांची होती ती या दुरुस्ती विधेयकांत बदलून अनिश्चित दीर्घकाळाची करण्यांत आली आहे; आणि कराराची पहिलीं पांच वर्षे पुरीं झाल्यावर फेर-करार करून देण्याचें तो माणूस जर नाकारील, तर त्याला मालकाच्या खर्चाने हिंदुस्थानला परत पाठविलें जाईल. आणि कराराची ती शर्त जो पाळणार नाही, त्याला दरसाल ३ पौंडांचा डोई-कर (कराराच्या मजुरीच्या दराप्रमाणे जवळजवळ सहा महिन्यांची कमाई) प्रतिवर्षी द्यावा लागेल. हें विधेयक पास झालें त्या वेळीं सर्व बाजूंनी एकमताने तें अन्याय्य म्हणून त्याचा धिक्कार केला होता. नाताळांतील वृत्तपत्रांना सुद्धा, या विधेयकाला राणीची मान्यता मिळेल की काय याबद्दल संशय वाटत होता. तथापि तें विधेयक आता कायदा म्हणून घोषित करण्यांत आलें असून तें ता. ८ ऑगस्ट पासून अंमलांत येणार आहे.

आमचें सर्वांत उत्तम व कदाचित् एकमेव संरक्षणाचें शस्त्र म्हणजे प्रचार, प्रसिद्धि हें आहे. आमच्या हितचितकांपैकी एकजण म्हणतो की, “ आमच्या तक्रारी इतक्या गंभीर स्वरूपाच्या आहेत की, त्या माहित होतांच त्या दूर करणें जरूर आहे हें ऐकणाऱ्याला पटेल. ” वसाहत-मंत्र्यांनी हें जें (दुरुस्ती-विधेयकाला मंजुरी देण्याचें) कृत्य केलें, त्यासंबंधी आपण व आपले सहकारी पत्रकारबंधु यांनी आपलें मत व्यक्त करावें अशी मी आपणाला प्रार्थना करतो. वसाहत मंत्र्याचें कार्यालय हें आमचें सुरक्षित आश्रयस्थान आहे असें आम्हांला वाटत होतें. तो आमचा भ्रम यापुढे दूर करावा लागेल, असा संभव आहे. हें विधेयक नामंजूर करणें शक्य नसेल, तर नाताळला सरकारच्या मदतीने हिंदी मजुरांना पाठविण्याचें स्थगित करण्यांत यावें अशी विनंती आम्हीं केली आहे.^१ ती आमची विनंति मान्य केली जावी यासाठी आम्ही

जे पुन्हा प्रयत्न करीत आहों त्यांना फिरून पाठिंबा जनतेकडून मिळेल असा विश्वास आम्हीं बाळगावा काय !

टाईम्स ऑफ इंडिया,
ता. २०-१०-१८९६

आपला,
मोहनदास करमचंद गांधी.

६. गोपाळ कृष्ण गोखले यांना पत्र^१

बकिंगहॅम हॉटेल,
मद्रास.
ऑक्टोबर १८-१८९६

प्रोफेसर गोखले,
पुणे.

महाराज,

दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या प्रश्नासंबंधी मी कांही कागदपत्रें श्री. सोहोनी यांजकडे देऊन ठेवीन असें अभिवचन दिलें होतें. ती गोष्ट मी अजिबात विसरून गेलों याबद्दल मला खेद वाटतो. आता मी ते कागदपत्र बुकपोष्टाने पाठवीत आहे व ते आपणाला कांहीतरी उपयोगी पडतील अशी मला आशा वाटते.

आम्हांला आमचें उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी क्रियाशील अशा प्रमुख कार्यकर्त्यांच्या एका समितीची फार जरूरी आहे. या प्रश्नाचा परिणाम केवळ दक्षिण आफ्रिकावासी हिंदी लोकांवरच नव्हे तर हिंदुस्थानाबाहेर जगाच्या सर्व भागांत राहणाऱ्या हिंदी लोकांवर घडणार आहे. आस्ट्रेलियांतील वसाहती जगाच्या तिकडील भागांत हिंदी लोकांच्या प्रवेशाला प्रतिबंध करणारे कायदे करीत आहेत अशाबद्दलची तार आपण वाचली असेल असें मला खात्रीपूर्वक वाटतें. त्या कायद्याला राणी सरकारची संमति मिळेल असा संभव आहे. मी नम्रतापूर्वक म्हणतां की, आमच्या थोर लोकांनी त्वरित हा प्रश्न हातीं घ्यावा. नाहीतर थोड्याच काळांत हिंदी लोकांची हिंदुस्थानाबाहेर जाऊन धाडसी उद्योग करण्याची प्रवृत्ति नष्ट होऊन जाईल. माझ्या

१ - गांधीजी मद्रासच्या मार्गावर असतां पुणे येथे श्री. गोपाळ कृष्ण गोखले यांना भेटले होते (पुढे कलम १८ पाहा.)

नम्र मताने, या तारेच्या विषयावर कलकत्ता येथील ब्रादशाही कायदेमंडळांत,^१ तसेंच इंग्लंडच्या लोकसभेत प्रश्न विचारण्यांत यावेत. खरें पाहतां हिंदुस्थानसरकारच्या या प्रश्नाबाबतच्या उद्देशासंबंधी कांहीतरी चौकशी तात्काळ झाली पाहिजे.

माझ्या संभाषणामध्ये आपण अत्यंत आस्थेनें लक्ष घातलेलें पाहून वरील मजकूर लिहिण्याचें धाडस करावें असें मला वाटलें.

आपला आज्ञांकित,
मोहनदास करमचंद्र गांधी.

मूळ प्रतीच्या छायामुद्रित नकलेवरून,
एस्. एन्. ३७१६,

७. श्री. एफ्. एस्. तल्यारखान यांना पत्र

बकिंगहॅम हॉटेल,
मद्रास,
ऑक्टोबर १८-१८९६

प्रिय श्री. तल्यारखान,

तुमचें महत्वाचें पत्र पोचलें, त्याबद्दल मी फार आभारी आहे.

तुम्हीं केलेला प्रश्न अगदी सयुक्तिक आहे. आणि त्याचें मी अतिशय प्रांजल-पणाने उत्तर देईन याबद्दल खात्री बाळगा.

आपण दोघांनी भागीदारीने काम करावयाचें आहे असें गृहीत धरून मी चालत आहे. तुम्ही स्वतंत्र रीतीने ताबडतोब काम सुरू करण्याचा प्रश्नच उपस्थित करावयास नको.

दरबानमध्ये माझ्या तिजोरीमध्ये सुमारे ३०० पौंडांचे चेक पडून आहेत, ते १८९७ च्या ता. ३१ जुलैपर्यंतच्या कराराने मला कामासाठी नियुक्त राखल्याबद्दलची फी^२ म्हणून आहेत. ही रक्कम भागीदारींतून काढून घेणार आहे, व ज्या खर्चाची जबाबदारी मी घेतली आहे तो खर्च, व शक्यतर माझ्या ऑफिससंबंधाचा खर्च त्यांतून भागविणार आहे. 'शक्यतर' असें मी म्हणतो याचें कारण शिल्क राहणाऱ्या रकमेंतून दरबान येथील खर्च भागणार नाही, असा संभव आहे.

जर मागील अनुभव या कामीं कांही मार्गदर्शक होऊं शकला तर मला वाटतें

१ - गोखले हे व्हाईसरॉयच्या कायदेमंडळाचे सभासद होते.

२ - हा उल्लेख गांधीजींना व्यापारी लोकांनी आपल्या वैयक्तिक कामासाठी दिलेल्या व्यावसायिक फीविषयीचा आहे.

मी विनधोक म्हणूं शकतो की, आमचें पहिल्या सहा महिन्यांचें संयुक्त उत्पन्न दरमहा ७० पौंड होईल. त्यामधून संयुक्त खर्चाचा आकडा दरमहा—अर्थात् आम्ही एकाच घरांत राहिलों तर—५० पौंड होईल यामुळे सहा महिन्यांचे अखेरीस आमच्यापाशी १२० पौंड निव्वळ नफा राहिल व तो दोगांना सारखा वाटून घेतां येईल. हा कमीतकमी अंदाज आहे. आणि मला तर वाटतें मी इतकी रक्कम एकटाच मिळवूं शकेन, आणि त्याबरोबरच हिंदी लोकांविषयींचें कामहि चालवूं शकेन. परंतु आम्ही दरमहा १५० पौंड मिळवूं शकलों तर मला आश्चर्य वाटणार नाही.

एवढें आश्वासन मी देऊं शकतो. तुम्ही नाताळला जाण्याचा आपला प्रवासखर्च स्वतः सोसावा. तुमचा तेथील प्रवासखर्च ऑफिसांतून दिला जाईल. तुमचें भोजन, फराळ व राहणें, यांचा खर्च ऑफिसच्या उत्पन्नांतूनच भागविला जाईल. याचा अर्थ असा की, पहिल्या सहा महिन्यांत जर कांही नुकसान आलें तर तें मी सोशीन. उलट, फायदा झाला तर त्याचा वाटा तुम्हांला मिळेल.

अशा रीतीने सहा महिन्यांच्या शेवटीं, जर तुम्हांला कदाचित् आर्थिक फायदा झाला नाही, तर तुम्हांला एका निराळ्या प्रकारचा अनुभव मिळूं शकेल, की तसा हिंदुस्थानांत मिळणार नाही. जगाच्या त्या भागांत आपल्या देशवांधवांची स्थिति काय आहे हें तुम्हांला अनुभवाने कळेल, आणि एक नवीन देशहि पाहायला मिळेल. मला खात्री वाटते की, तुमचे मुंबईतले संबंध असे आहेत की, सहा महिने तुम्ही मुंबईतून बाहेर गेलेले असलां, आणि नाताळमध्ये तुमच्या पदरी निराशा आली असली तरी तुमच्या भावी जीवनक्रमावर त्याचा अनिष्ट परिणाम होणार नाही. मीं जें वर सांगितलें आहे त्यामुळे तुमचा मुंबईचा सहा महिन्यांचा तोटा भरून निघेल.

कांही असलें तरी, मला ही गोष्टी जितकी स्पष्टपणें सांगतां येईल तितकें थोडेंच होईल—की आमच्या दर्जाच्या कोणाहि मनुष्याने अलोट संपत्ति मिळविण्याच्या इच्छेने दक्षिण आफ्रिकेला जाऊं नये. तुम्हां तेथे स्वार्थत्यागी वृत्तीनेच जावें. संपत्ति दोन हात दूर राखावी हें बरें. असें केल्यास ती कदाचित् तुमची मनधरणी करील. तुम्ही तिच्याकडे दृष्टिक्षेप कराल तर ती अशी कांही नखरेवाज आहे की तुमचा ती खात्रीने अपमान करील. दक्षिण आफ्रिकेंतला माझा अनुभव असा आहे.

कामविषयीं म्हणाल तर, पैसा मिळण्याचा प्रश्न सोडून दिल्यास, तुमच्या कार्यशक्तीला पुरेसें वाटेल त्यापेक्षाहि अधिक काम तुम्हांला मिळेल, व तेंहि कायद्याचें काम मिळेल.

एकत्र आहार करण्याचे बाबतींत कदाचित् थोडी अडचण भासण्याचा संभव आहे. जर तुम्हांला शाकाहारी अन्नावर गरज भागवून घेतां येईल, तर इंग्रजी व हिंदी, दोन्ही पद्धतींनी तयार केलेले अत्यंत रुचिकर पदार्थ आपल्या खाण्याच्या मेजावर मी ठेवूं शकेन. पण तें शक्य होणार नसेल तर आपणाला दुसरा आचारी ठेवावा लागेल. कसेंहि असलें तरी ती कांही अलंघनीय अशी अडचण नव्हे. मला विश्वास वाटतो की

मीं सर्व परिस्थिति यथार्थ व स्पष्ट रीतीने तुमच्यापुढे ठेविली आहे. जर कांही मुद्द्यां-
वर स्पष्टीकरण पाहिजे असेल तर आपण तें फक्त सांगावें, की लगेच त्याबद्दल खुलासा
करीन. आर्थिक विचारांनी तुमच्या वेतांत व्यत्यय येऊं देणार नाही अशी मी आशा
वाळगतां. मला खात्री वाटते की मी जेवढें काम केले त्यापेक्षाहि तुम्ही अधिक करूं
शकाल.

मी इकडे सर्व थोर लोकांच्या गाठीभेटी घेत आहे. मद्रास टाईम्सने आम्हांला
पूर्ण पाठिंबा दिला आहे व गेल्या शुक्रवारीं त्याने एक सुंदर सणसणीत अग्रलेख प्रसिद्ध
केला. मद्रास मेल पत्राने लेख लिहिण्याचें अभिवचन दिलें आहे. जाहीर सभा^१ बहुधा
शुक्रवारीं होईल. सभा झाल्यावर मी कलकत्याला जाईन व तेथून पुण्यास जाईन. प्रोफे-
सर भांडारकरांनी आपला पूर्ण पाठिंबा देण्याचें आश्वासन दिलें आहे, आणि ते
आम्हांला पुष्कळ मदत करूं शकतील असें मला वाटतें. मी इकडे येतांना पुण्यांत एक
दिवस मुक्काम केला होता.

मला वाटतें की, वसाहतप्रवेश विलाला राणीची संमति मिळाली आहे. (घटना
एकामागून एक इतक्या शीघ्र गतीने घडत आहेत की मला त्यांचें लवकर विस्मरण
होतें.) हा एक अनपेक्षित व भयानक आघात आहे. आता सरकारच्या मदतीने होत
असलेला हिंदी लोकांचा वसाहत प्रवेश स्थगित करण्यांत यावा अशी विनंती मी
फिरून करणार आहे. नाताळच्या एजंट जनरलने आमच्या निवेदनाला दिलेलें
प्रतिवादात्मक भ्रामक युक्तिवादाचें प्रत्युत्तर तुम्हीं वृत्तपत्रांत वाचलेंच असेल. त्यावरून
या चळवळीची लंडनमध्येहि आवश्यकता आहे असें दिसून येतें. तेथे मला जितकें
कार्य करतां येईल त्यापेक्षा तुम्हांला अधिक करतां येईल अशी मला खात्री वाटते.

तुम्ही मजबरोबर नाताळला जाऊं शकला तर फार बरें होईल. मी असेंहि
सांगूं शकतां की, त्या वेळीं एस्. एस्. क्रूझ बोट जर उपलब्ध असली तर मी तुमचा
विनामूल्य प्रवास घडवूं शकेन.

आपला हितचिंतक,

मोहनदास करमचंद गांधी

मला तुमचें पत्र आजच मिळालें.

— मो. क. गांधी.

मुळावरून श्री. आर. एफ्. एस्. तल्यारखान यांच्या सौजन्याने.

अनुक्रम... ३.६.९०६... दि: ... चरी...
क्रमांक... १२६५... नों दि: ...
१६-९-५५

८ भेट देणाऱ्यांच्या शेरबुकांत

ता. २६ आक्टोबर १९९६ रोजी गांधीजींनी मद्रास येथील “हिंदु थिऑ-
लॉजिकल हायस्कूल” ला भेट दिली. त्या वेळीं भेट देणाऱ्यांच्या शेरबुकांत त्यांनी
पुढीलप्रमाणे अभिप्राय नमूद केलेला आढळतो.

आक्टोबर २६-१९९६

या उत्कृष्ट संस्थेला भेट देण्याचा मला सन्मान प्राप्त झाला होता. संस्था पाहून
मला अतिशय आनंद झाला. मी स्वतः गुजराती हिंदु असल्यामुळे, ही संस्था एका
गुजराती हिंदु सद्गृहस्थाने स्थापन केली हे कळल्यावर मला फार अभिमान वाटतो.
मी या संस्थेला उज्वल भविष्यकाळ प्राप्त होवो असें इच्छितो, आणि उज्वल भविष्यकाळ
लाभण्यासारखी तिची पात्रता आहे, अशी मला खात्री वाटते. माझी सदिच्छा एवढीच
की अशा संस्थांचे जाळे हिंदुस्थान देशांत सर्वत्र पसरावे, आणि आर्यधर्माचे त्याच्या
मूळच्या विशुद्ध स्वरूपांत संरक्षण करण्याला त्यांनी साधनीभूत व्हावे.

हिंदु, ता. २८-१०-१९९६

९ मद्रास येथील व्याख्यान

मद्रास येथे ता. २६ आक्टोबर १९९६ रोजी पंचआप्पा सभागृहांत भरलेल्या
तुफान गर्दीच्या सभेत, गांधीजींनी दक्षिण आफ्रिकेतील आपल्या देशबांधवांच्या
हालअपेक्षांच्या विषयावर व्याख्यान दिले. सभेतील श्रोतृसमूहाने गांधीजींच्या
भावाहनाला उत्तेजनकारक प्रतिसाद दिला; ही सभा म्हणजे दक्षिण आफ्रिकेतील
‘संकटाच्या वादळी ढगाला दिसणारी आशेची रूपेरी कडाच’ ठरली !

आक्टोबर २६, १९९६

अध्यक्ष महाराज व सद्गृहस्थहो,

आज मी आपणांसमोर दक्षिण आफ्रिकेत राहणाऱ्या १००,००० ब्रिटिश हिंदी
बांधवांतर्फे कैफियत मांडणार आहे. दक्षिण आफ्रिका ही सोन्याची भूमि व जेम्सन

हल्ल्याचा प्रदेश म्हणून प्रसिद्ध आहे. हें पत्रक^१ आपणाला दाखवील की, त्यावर सहा करणाऱ्या लोकांनी मला प्रतिनिधि नेमिलें आहे, व आपण त्या एक लक्ष हिंदी लोकांचे प्रतिनिधि आहों, असा या सही करणाऱ्यांचा दावा आहे. या एक लक्षा-पैकी बहुसंख्य लोक मद्रास व बंगाल या भागांतून गेलेले आहेत. हिंदी देशबांधव म्हणून तुम्हांला त्या लोकांबद्दल आस्था वाटेल त्यापेक्षाहि तुमची आस्था विशेष अधिक असणार.

आमच्या विषयाच्या सोईकरिता, दक्षिण आफ्रिकेचे पुढील विभाग करतां येतील : नाताळ आणि केप ऑफ गुडहोप हे स्वयंशासित वसाहतीचे दोन ब्रिटिश प्रदेश, झुलूलँड ही राणीच्या अमलाखालील वसाहत, ट्रान्सवाल अथवा दक्षिण आफ्रिकेंतील प्रजासत्ताक राज्य, ऑरेंज फ्री स्टेट, चार्टर्ड टेरिटरीज, आणि डेलागोआ वे व वैरा हे पोर्तुगीज प्रदेश.

दक्षिण आफ्रिकेमध्ये आज हिंदी लोकांची वस्ती झालेली आढळून येते, ती-बद्दल त्या प्रदेशावर नाताळच्या वसाहतीचे उपकार आहेत. सन १८६० मध्ये, नाताळ पार्लमेंटच्या एका सभासदाच्या शब्दांत सांगायचे तर, जेव्हा “त्या वसाहतीचें अस्तित्व डळमळीत झालें होतें,” तेव्हा नाताळच्या वसाहतीने करारचंद्र हिंदी लोकांचा प्रवेश आपल्या प्रदेशांत करून दिला. अशा तऱ्हेचा अंतःप्रवेश हा कायद्याने नियंत्रित केलेला असतो, आणि अगदी थोड्या खास मर्जीतल्या राज्यांनाच त्याची परवानगी मिळते— उदाहरणार्थ, मॉरिशस, फिजी, जमेका, स्ट्रेट्स सेटलमेन्ट्स, डमरारा, इत्यादिकांनाच फक्त ती परवानगी आहे, आणि हे हिंदी लोकहि कलकत्ता व मद्रास येथूनच नेले पाहिजेत अशी अट आहे. या हिंदी-जन प्रवेशाचा परिणाम नाताळमधील दुसऱ्या एका प्रमुख सद्गृहस्थाने — मि. सॉंडर्स यांनी असा वर्णन केला आहे — “भारतीयांचें आगमन समृद्धीला कारण झालें; वस्तूंच्या किंमती वाढल्या; आता लोक उत्पादित वस्तु यःकश्चित् भावाने विकून टाकण्यास अगर निर्माण करण्यास खुषी राहिले नाहीत; कारण त्यांना अधिक कमाई करतां येऊं लागली आहे. वसाहतीचा साखरेचा व चहाचा धंदा, तसेंच साफसफाई, आणि माशांचा पुरवठा, हीं सर्व मद्रास व कलकत्ता येथून मुदतबंदी कराराने नेलेल्या मजुरांवर सर्वस्वी अवलंबून आहेत. सुमारे सोळा वर्षांपूर्वी मुदतीच्या कराराने गेलेल्या हिंदी लोकांच्या निमित्ताने स्वतंत्र हिंदी नागरिक व्यापारी रूपाने तेथे आकर्षिले गेले. त्यांच्या तेथे जाण्यांत आपल्या देशबांधवांच्या गरजा भागविणें एवढाच हेतु होता. परंतु मागाहून आफ्रिकेचा मूळ नागरिक झुलू किंवा काफीर हाच फायदेशीर गिऱ्हाईक आहे असें त्यांना आढळून आलें. हे व्यापारी मुंबई प्रांतांतील मुसलमानांपैकी आहेत. त्यांची परिस्थिति इतर हिंदी बांधवांच्या मानाने कमी दुर्दैवाची असल्यामुळे तेथील सर्व हिंदी लोकांच्या हितसंबंधांचे, व्यापारी हे

रक्षणकर्ते बनले आहेत. अशा रीतीने, तीनहि प्रांतांतले हिंदी लोक संकटें व हितसंबंधाची एकरूपता, यामुळे संघटित समाजामध्ये एकरूप बनले आहेत, आणि स्वतःला मद्रासी, बंगाली अगर गुजराती म्हणवून घेण्यापेक्षा हिंदी म्हणवून घेण्यांत त्यांना अभिमान वाटतो. मात्र अगदी जरूरच तर ते आपापल्या प्रांताचे म्हणवून घेतात. हें आपलें मी जातां जातां सांगितलें, एवढेंच.

हे हिंदी लोक आता सर्व दक्षिण आफ्रिकाभर पसरले आहेत. नाताळचा राज्यकारभार, मतदारांनी निवडून दिलेल्या ३७ सभासदांची विधानसभा, राणीचें प्रतिनिधित्व करणाऱ्या गव्हर्नरने नेमिलेल्या ११ सभासदांची विधान परिषद, आणि ५ सभासदांचें बदलतां येणारें मंत्रिमंडळ, यांच्या द्वारा चालतो. नाताळमध्ये युरोपियनांची लोकसंख्या ५०००, तेथील आदिवासींची संख्या ४००,००० व हिंदी लोकांची संख्या ५१,००० आहे. या ५१००० हिंदी लोकांपैकी सुमारे १६००० लोक हल्ली मुदतीच्या करारानुसार काम करीत आहेत; ३०००० लोकांनी कामाच्या कराराची मुदत पुरी केली असून आता ते घरकामी नोकर, बागवान, फेरीवाले, आणि छोटे दुकानदार इत्यादि धंदे वरीत आहेत. सुमारे ५००० लोक स्वखर्चाने त्या वसाहतींत गेलेले असून, ते व्यापारी दुकानदार, दुकानदारांचे मदतनीस, अगर फेरीवाले आहेत. कांही थोडे लोक शाळाशिक्षक, दुभाष्ये आणि कारकून आहेत.

केप ऑफ गुडहोप या स्वायत्त वसाहतीमध्ये हिंदी लोकांची संख्या १००००च्या आसपास असून ते व्यापारी, फेरीवाले अगर मजूर आहेत. त्या प्रदेशाची एकंदर लोकसंख्या १८००,००० असून त्यापैकी युरोपियन लोक ४०००००हून अधिक नाहीत. बाकीचे लोक त्या देशांतील आदिवासी आणि मलायांतील लोक आहेत.

ट्रान्सवालच्या प्रजासत्ताक राज्याचा कारभार निवडणुकीने बनलेलीं दोन विधिमंडळें, एक कार्यकारी मंत्रिमंडळ व त्याचें नेतृत्व करणारा अध्यक्ष, यांजकडून चालविला जातो. त्या प्रदेशांतील हिंदी लोकांची संख्या ५००० असून त्यांपैकी २००० लोक व्यापारी आहेत, व त्यांचें निवळ भांडवल सुमारे १००,००० पौंडांचें आहे. बाकीचे लोक फेरीवाले, आणि हुज्ये अगर घरकामी नोकर असून, हे घरकामी नोकर मद्रास प्रांतांतले आहेत. ट्रान्सवालमधील गोऱ्या लोकांची संख्या अंदाजे १२०,००० आणि काफिर लोकांची संख्या ६५०,००० आहे. या प्रजासत्ताक राज्यावर इंग्लंडच्या राणीची अधिसत्ता आहे. आणि ग्रेटब्रिटन व ट्रान्सवाल यांचे दरम्यान करार झाला असून त्याअन्वये दक्षिण आफ्रिकेतील मूळ रहिवासी वगळून बाकीच्या सर्व लोकांना त्या प्रजासत्ताक राज्याच्या नागरिकांच्या बरोबरीने मिळकतीचे, व्यापाराचे व शेतीचे हक्क संरक्षित करून देण्यांत आले आहेत.

इतर राज्यांतून म्हणण्यासारखी हिंदी लोकांची वस्ती नाही. त्याचें कारण लोकांना भोगाव्या लागणाऱ्या हालअपेष्टा, या होत. फक्त पोर्तुगीज प्रदेशांत हिंदी लोकांची संख्या मोठी आहे, व तेथे हिंदी लोकांना कसलाहि त्रास दिला जात नाही.

दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांचीं गाऱ्हाणीं दोन प्रकारचीं आहेत—पहिलीं, तेथील लोकांमध्ये हिंदी लोकांविरुद्ध निर्माण झालेल्या द्वेषभावनेमुळे उद्भवणारीं; व दुसरीं त्यांच्यावर लादल्या जाणाऱ्या कायदेशीर अपात्रतेतून निर्माण होणारीं. पहिल्या प्रकारच्या गाऱ्हाण्यांचा विचार करूं. दक्षिण आफ्रिकेत हिंदी मनुष्याचा सर्वांत अधिक द्वेष केला जातो. प्रत्येक हिंदी मनुष्याला सर्रास, कोणताहि फरक न करतां, 'कूली' या नांवाने संबोधिलें जातें. त्याचा 'सामी,' 'रामासामी' अशा नांवाने उल्लेख केला जातो, पण 'हिंदी' म्हणून केव्हाहि केला जात नाही. हिंदी शिक्षकांना 'कूली शिक्षक' म्हटलें जातें. हिंदी वस्तु-भांडारांच्या मालकांना 'कूली भांडारवाले' असें म्हटलें जातें. मुंबईचे दोन सद्गृहस्थ श्री. दादा अब्रदुल्ला व श्री. मुसा हाजी कासीम यांच्या मालकीच्या आगबोटी आहेत, त्या 'कूली बोटी' आहेत.

मद्रासच्या व्यापाऱ्यांची एक अतिशय प्रतिष्ठित पेढी आहे, तिचें नांव 'ए. कोलंडावेलु पिल्ले आणि कंपनी' असें आहे. त्यांनी दरबान शहरांत अनेक इमारतींचा एक चौक बांधिला आहे. या इमारतींना 'कूली भांडारें' असें म्हणतात, व त्यांच्या मालकांना 'कूली मालक' म्हणतात. आणि सद्गृहस्थ हो, या सभागृहांत बसलेल्या लोकांपैकी कोणीहि मनुष्य व कूली यांच्यांत जितका फरक आहे, तितकाच वरील पेढीचे भागीदार व्यापारी व कूली यांमध्ये फरक आहे! रेल्वे व ट्रामगाड्यांचे कर्मचारी हे आम्हांला पशूंसारखे वागवितात. याला विरोधी प्रत्युत्तर अधिकारी गोटांतून देण्यांत आलें असलें तरीहि मी फिरून हें विधान करतां. या अधिकारी वर्गाच्या तर्फें देण्यांत आलेल्या विरोधी प्रत्युत्तरासंबंधी थोड्याच वेळाने मी ऊहापोह करणार आहे. आम्हांला पदपथांवरून बिनधोकपणें चालणें अशक्य झालें आहे. बिनडागाचे स्वच्छ कपडे पेहरणारा एक मद्रासी गृहस्थ दरबान शहरांतील मुख्य रस्त्यांच्या पदपथांवरून चालण्याचें काळजीपूर्वक टाळतो, कारण तसें चालल्यास आपणांला कोणी-तरी ढकलून देईल किंवा आपला आपमान करील अशी भीति वाटत असते.

आम्ही 'मनःपूर्वक शिष्याशापांनी धिक्कारण्यालायक' असलेली 'आशियाई घाण' आहों; 'आम्ही दुर्गुणांच्या खाणी' व 'तांदूळ खाणारे प्राणी' आहों. 'दुर्गंधियुक्त कूली,' 'तेलकट चिंध्यांच्या दुर्गंधावर जगणारे,' 'काळे किडे' असें आमचें वर्णन केले जातें. कायद्यांच्या पुस्तकांत आमचें वर्णन 'अर्ध-रानटी आशियायी लोक' अगर 'आशियाखंडांतील असंस्कृत जाती-जमातींचे लोक,' असें केलेलें आहे. आम्ही 'सशांप्रमाणे प्रजोत्पत्ति करणारे' आहों; दरबानमधील नुकत्याच भरलेल्या एका सभेंत एक सद्गृहस्थ म्हणाला की, 'यांना सशांप्रमाणे गोळ्या घालून ठार करतां येत नाही याबद्दल खेद वाटतो.' ट्रान्सवाल प्रदेशांतील कांही शहरांचे दरम्यान वाहतुक करणाऱ्या घोडागाड्या आहेत. आम्ही त्या गाड्यांत बसूं शकत नाही. या गाड्यांवर बाहेर (गाडीवानाशेजारीं) तेथील अतिशय कडक हिवाळ्याच्या थंडींत, अगर भाजणाऱ्या उन्हांत (आम्हां हिंदी लोकांना कडक उन्हाची सवय असली तरीहि) बसणें हें

भयंकर दिव्य आहे. तसें गाडीवर बाहेर बसवें लागण्यांत जी अप्रतिष्ठा हेतुपूर्वक योजिलेली असते ती निराळीच. भोजनालयांत आम्हांला प्रवेश नाकारला जातो. खरोखर अशाहि गोष्टी घडल्या आहेत की, युरोपियनांच्या ठिकाणीं सन्मान्य हिंदी लोकांना सुद्धा फराळ करावयास मिळणें कठीण जातें! थोड्याच दिवसांपूर्वी, नाताळ मधील डंडी नांवाच्या गावीं युरोपियनांच्या एका टोळीने एका हिंदी वस्तुभांडाराला आग लावली, व नुकसान केलें. दुसऱ्या एका टोळीने व्यापारी रस्त्यावरील एका हिंदी भांडारांत पेटते फटाके टाकले !

ही तीव्र द्वेषभावना दक्षिण आफ्रिकेंतील निरनिराळ्या राज्यांमध्ये जे कायदे करण्यांत आले त्यांत प्रतिबिंबित झालेली आहे. या कायद्यांनी हिंदी लोकांच्या स्वतंत्रतेवर अनेक प्रकारचे निर्बंध लादण्यांत आलेले आहेत. प्रथम नाताळचीच गोष्ट घेऊं. हिंदी लोकांच्या दृष्टीने या देशाचें महत्त्व सर्वांत जास्त आहे. तेथे हिंदी लोकांसंबंधीचे कायदे करण्यांत अतिशय कार्यतत्परता दाखविण्यांत आली आहे. सन १८९४ सालापर्यंत, त्या वसाहतीच्या सर्वसामान्य मतधिकार कायद्या-अन्वये हिंदी लोकांना युरोपियनांच्या बरोवरीने मताधिकाराचे हक्क मोगतां येत होते. त्या कायद्याने ब्रिटिश प्रजाजन असलेल्या प्रत्येक सज्जान पुरुषाला, जर त्याच्याजवळ ५० पौंड किंमतीची स्थावर मिळकत असेल, किंवा तो वार्षिक १० पौंड भाडें देणारा असेल तर, आपलें नांव मतदारांच्या यादींत समाविष्ट करून घेण्याचा हक्क दिला होता. झुळू लोकांसाठी मताधिकार-पात्रता वेगळी ठरविण्यांत आलेली आहे. सन १८९४ मध्ये, नाताळच्या विधिमंडळाने एक कायदा पास करून, आशियाई लोकांचा नांवाने ^१ स्पष्ट उल्लेख करून, त्यांचा मताधिकार काढून घेतला ! तेथील स्थानिक पार्लमेंटमध्ये आम्हीं त्याला खूप विरोध केला, पण आम्हांला यश आलें नाहीं. त्यानंतर आम्ही वसाहतमंत्र्यांकडे^२ विनंतीअर्ज केला; त्याचा परिणाम होऊन यंदा तें विवेक मागे घेण्यांत आलें, आणि त्याच्या ऐवजी दुसरें विवेक मांडण्यांत आलें. दुसरें विवेक पहिल्याइतकें वार्ड नसलें तरी तें वार्डच^३ आहे. त्यांत असें सांगितलेलें आहे की, ज्या देशामध्ये यापूर्वी पार्लमेंटरी मताधिकारावर आधारलेल्या निवडणुकीने बनलेल्या प्रातिनिधिक संस्था अस्तित्वांत नसतील, त्या देशांतील मूळ रहिवासी (युरोपियनांचे वंशज नसतील तर) मतदारांच्या याद्यांमध्ये समाविष्ट केले जाण्यास पात्र ठरणार नाहींत. तशी पात्रता ठरव्यास त्यांनी प्रथम गव्हर्नर-इन्-कौन्सिलकडून माफीबद्दलचा हुकूम मिळवून आणिला पाहिजे. ज्यांचीं नांवां यापूर्वीच योग्य रीतीने मतदारांच्या याद्यांमध्ये दाखल झालेलीं असतील, त्यांना या विवेकाच्या कक्षंतून वगळण्यांत आलें आहे. हे विवेक विधिमंडळांत प्रविष्ट करण्यापूर्वी मि. चेंबर्लिन यांजकडे सादर करण्यांत आलें

१ - मागे पृ. १३ पाहा.

२ - कित्ता.

३ - मागे पृ. १३-१५ पाहा.

होतें, व त्यांनी त्याला संमति दिली आहे. हिंदुस्थानमध्ये अशा प्रकारच्या प्रातिनिधिक संस्था आहेत या मुद्द्यावर आम्हीं या विधेयकाला विरोध केला. या विधेयकाचा हेतु आशियाई लोकांचा मताधिकार हिरावून घेणें हा असेल तर वरील कारणास्तव तो उद्देश सफल होणार नाही; म्हणूनच हें केवळ छळगुकीच्या स्वरूपाचा कायदा असून, आम्हांला निरंतर कजेकफावतींत व खर्चांत गुरफटवून टाकणारें आहे. ही आमची हरकत सर्वांनीच मान्य केली आहे. ज्या सभासदांनी विधेयकाला अनुकूल मतें दिलीं, त्यांनाहि असेंच वाटत होतें. नाताळ सरकारचें मुखपत्र ^१ या प्रश्नावर काय म्हणतें त्याचा मथितार्थ असा :

“ हिंदुस्थानामध्ये अशा प्रातिनिधिक संस्था आहेत हें आम्हांला माहित आहे, आणि म्हणून हें विधेयक हिंदी लोकांना लागू होणार नाही. पण आम्हांला तेंच विधेयक हवें आहे; दुसरें कोणतेंहि नको. जर त्यामुळे हिंदी लोकांचा मताधिकार नष्ट होणार असेल तर मग आम्हांला अधिक काय हवें आहे? जर त्याने हिंदी लोकांचा मताधिकार जाणार नसला तरीहि आम्हांला भिण्याचें कांहीच कारण नाही; कारण हिंदी लोकांना या देशांत राजकीय वर्चस्व कधीच मिळणें शक्य नाही; आणि जरूर तर आम्ही शिक्षणाची कसोटी ठेवूं शकतो, अथवा मिळकतीच्या लायकीची मर्यादा वाढवूं शकतो. त्यामुळे सर्व हिंदी लोकांचा मताधिकार नष्ट होईल, पण एकाहि युरोपियन मनुष्याला मतदान करण्यास प्रतिबंध होऊं शकणार नाही. ”

अशा प्रकारें नाताळचें विधिमंडळ हिंदी लोकांच्या नुकसानीस कारण होणारा टॉस अपचा खेळ खेळत आहे. नाताळच्या 'पास्टर'च्या प्राणघातक सुरीचाकू-खाली चीरफाड करण्यालायक असे विषय आम्ही बनून राहिलों आहोंत. परंतु पारिसचे 'पास्टर' व नाताळचे 'पास्टर' यांमध्ये फरक एवढाच की, पारिसचा 'पास्टर शास्त्रज्ञ' मानवजातीच्या कल्याणाच्या उद्देशाने चीरफाड करीत असे, तर नाताळचा हा 'पास्टर' केवळ आपल्या लहरीवातर करमणुकीकरिता चीरफाड करीत आहे! या कायद्याचा हेतु राजकीय स्वरूपाचा नाही. हिंदी लोकांना अवनतीच्या गर्तेत गाडून टाकणें हाच केवळ हेतु आहे. नाताळ पार्लमेंटमधील एका सभासदाच्या शब्दांत सांगावयाचें झाल्यास, या विभाचा उद्देश "नाताळपेक्षा हिंदी लोकांचें जीवन त्यांच्याच देशांत अधिक सुखी करणें" हा आहे. दुसऱ्या एका प्रमुख नाताळ-नागरिकाच्या शब्दांत, "हिंदी मनुष्याला चिरकाल लाकूडफोड्या व पाणक्या बनवून ठेवणें" हा विधेयकाचा उद्देश आहे. आज नाताळमध्ये हिंदी मतदार फक्त २५^१ आहेत, तर त्याच्या उलट युरोपियन मतदार १०००० आहेत. या एकाच गोष्टीवरून हिंदी मतदारांची संख्या युरोपियन मतदारांच्या संख्येला गिळून टाकील किंवा उखडून टाकील अशी भीतिच नाही. या प्रश्नाचा अधिक विस्तृत वृत्तांत माझ्या हिरव्या पुस्तिकेंत तुम्हांला वाचायला मिळेल. 'लंडन टाइम्स' या पत्राने आम्हांला आमच्या

१ - हा उल्लेख 'नाताळ मॅज्युरी' पत्राबद्दलचा आहे.

या संकटप्रसंगीं सतत पाठिंबा दिला आहे. मताधिकाराच्या नाताळमधील प्रश्नाचा ऊहापोह करतांना, ता. २७ जून १८९६ च्या आपल्या अंकांत लंडन टाइम्स पुढील-प्रमाणे उल्लेख करतो :

“ मि. चेंबर्लॅन यांच्यासमोर मांडण्यांत आलेला प्रश्न केवळ तात्त्विक चर्चेचा नाही. तो केवळ युक्तिवादाचा विषय नसून जातीय भावनेचा प्रश्न आहे. आमच्या स्वतःच्या प्रजांच्या निरनिराळ्या वंशांमध्ये युद्ध होऊं देणें हें आम्हांला हानिकारक होईल. नाताळमध्ये हिंदी लोकांचा प्रवेश होऊं देण्याचें थांबवून, नाताळची प्रगती अकस्मात रोखून धरणें हें, नाताळने ब्रिटिश हिंदी लोकांना नागरिकत्वाचे हक्क नाकारण्याइतकेंच चुकीचें होईल. कारण, हिंदी लोकांनीं अनेक वर्षे काटकसरीने राहून व वसाहतींत परिश्रम करून नागरिकांच्या प्रत्यक्ष दर्जापर्यंत स्वतःची उन्नति करून घेतली आहे.”

आशियायी मतदारांची संख्या युरोपियन मतदार संख्येला गिळंकृत करण्याचा धोका जर खरोखरच उत्पन्न झाला असेल तर मतदारांवर शैक्षणिक कसोटी लादण्याला अगर मिळकतीच्या पात्रतेची मर्यादा वाढविण्याला आम्ही हरकत घेणार नाही. वर्गभेदावर आधारलेल्या कायद्याला व त्यामुळे अपरिहार्य होणाऱ्या अवनतीच्या स्थितीला आमची हरकत आहे. या विधेयकाला हरकत करतांना आम्ही कोणतेहि नवीन हक्क मागत नाहीं; तर जो हक्क आज आम्ही उपभोगीत आहों, त्याचें अपहरण करूं देण्याला आमची हरकत आहे.

नाताळ सरकारने गेल्या वर्षी हिंदी वसाहत-प्रवेश कायद्यांत दुरुस्ती करण्याचें विधेयक विधिमंडळांत प्रविष्ट केलें. हिंदी लोकांना अडाणी काफिरांच्या हीन अवस्थेला नेऊन पोचविण्याच्या, आणि, नाताळच्या ॲटॉर्नी जनरलच्या शब्दांत, “ भावी काळांत उभारल्या जाणाऱ्या दक्षिण आफ्रिकन राष्ट्रांचे घटक बनण्याला प्रतिबंध करण्याच्या ” धोरणाला पूर्ण अनुसरूनच हें विधेयक आणिलेलें होतें. मला सांगण्याला दुःख वाटतें की, आमच्या आशांचा भंग करून या बिलाला राणीसरकारची मंजुरी मिळाली! ही बातमी मुंबईच्या सभेनंतर आम्हांला मिळाली, आणि म्हणून या प्रश्नाचा कांहीशा विस्ताराने ऊहापोह करणें अवश्य झालें आहे. शिवाय, या प्रांतावर या प्रश्नाचा अधिक त्वरित परिणाम घडणार असून त्याचा अभ्यास येथेच चांगला करतां येण्यासारखा आहे.

सन १८९४ च्या ता. १८ ऑगस्टपर्यंत मुदत-करारबंद मजूर पांच वर्षांच्या नोकरीच्या कराराने वसाहतींत जात असत. त्यांच्या मोबदल्यांत त्यांना नाताळ येथे जाण्याला मोफत प्रवास--तिकीट, त्यांना व त्यांच्या कुटुंबियांना मोफत भोजन व राहण्याची व्यवस्था, पहिल्या वर्षी दरमहा दहा शिलिंगप्रमाणे व नंतर दरवर्षी एक शिलिंग दरमहा जादा मजुरी मिळत असे. नंतर आणखी पांच वर्षे स्वतंत्रपणें मजूर म्हणून ते वसाहतींत राहिल्यास त्यांना परतीचा मोफत प्रवास हिंदुस्थानपर्यंत मागण्याचा हक्क असे. आता यामध्ये फरक करण्यांत आला आहे; आणि यापुढे वसाहत-प्रवेशकांना कराराखाली कायमचेंच वसाहतींत राहावें लागेल, व त्यांची मजुरी कराराच्या नोकरीच्या नवव्या वर्षाच्या अखेरीस दरमहा २० शिलिंगपर्यंत वाढेल; किंवा (तसें न केल्यास) त्यांना

हिंदुस्थानांत परत यावे लागेल, अगर कराराची नोकरी करीत असतां मिळणाऱ्या मजुरीच्या वार्षिक उत्पन्नाच्या निम्माइतकी रक्कम—म्हणजे ३ पौंड सालिना डोईकर द्यावा लागेल. नाताळ सरकारने सन १८९३ मध्ये दोन सभासदांचें एक शिष्टमंडळ हिंदुस्थानला पाठविलें होतें व डोईकर बसविण्याच्या गोष्टीखेरीज इतर जे फरक विलांत केलेले होते त्याला हिंदुस्थान सरकारने मान्यता द्यावी म्हणून त्याला अनुकूल करून घेण्याची कामगिरी त्यांच्याकडे सोपविलेली होती. हल्लीचे व्हाईसरॉय यांनी (विलांतील तरतुदी-बद्दल) आपली संमति देण्याला नाखुशी व्यक्त केली, परंतु ब्रिटिश सरकारच्या मंजुरीच्या अटीवर विलांत सुचविलेले फरक करण्याला मान्यता दिली. मात्र सक्तीने मजुरांना हिंदुस्थानला परत पाठविण्याच्या अटीचा भंग हा फौजदारी गुन्हा ठरविण्याच्या सूचनेला आपण संमति देणार नाही असें त्यांनी निश्चून सांगितलें. नाताळ सरकारने अडचणींतून, डोईकर बसविण्याचें कळम घालून, मार्ग काढिला आहे !

त्या कलमाचा ऊहापोह करतांना, नाताळचे अॅटॉर्नी—जनरल म्हणाले की, हिंदी मनुष्याने भारताकडे परत जाण्याचें अगर डोईकर देण्याचें नाकारल्यास, त्याला तुरुंगांत पाठवितां येणार नाही हें खरें असतें तरी, त्याच्या झोपडीमध्ये कोणतीहि उपयुक्त वस्तु असेपर्यंत ती जप्त केली जाण्याला पात्र राहणारच आहे. त्या विलाला आम्हीं स्थानिक पार्लमेंटमध्ये कडकडीत विरोध केला, आणि त्यांत अपयश आल्यामुळे मि. चेंबर्लॅन यांजकडे विनंतीअर्ज पाठवून, या विलाला एकतर मंजुरी देऊं नये, किंवा नाताळला हिंदुस्थानांतून मजूर पाठविणें बंद करावें असें मागणें केलें.

वरील विधेयकाची योजना दहा वर्षांपूर्वीच करण्यांत आली होती, व तिला नाताळ वसाहतींतील सर्व श्रेष्ठ लोकांनी अत्यंत कडक विरोध केला होता. त्यानंतर नाताळमधील हिंदी लोकांच्या बाबतींतील विविध प्रश्नांसंबंधी चौकशी करण्याकरिता एक कमिशन (अधिकारी-मंडळ) नेमण्यांत आलें. या मंडळाच्या सदस्यांपैकी एकजण—मि. सॉडर्स—आपल्या वैयक्तिक जोड—पत्रकांत म्हणतात :

“ हिंदी लोकांच्या कराराची मुदत संपल्यानंतर त्यांनी फेर--करार करून दिला नाही तर त्यांना हिंदुस्थानांत सक्तीने परत पाठविण्याविषयी कायदा करण्याचे बाबतीत या मंडळाने जमी कांहीहि शिफारस केली नसली, तरी असल्या प्रकारच्या कोणत्याहि कल्पनेचा मी जोराचा निषेध करतो; आणि माझी खात्री आहे की, जे अनेक लोक आता या योजनेचा पुरस्कार करीत आहेत, त्यांना तिचा अथ बरोबर ध्यानांत आल्यास, माझ्या इतक्याच तीव्रतेने ती झिडकारून लावावी असें वाटेल पाहिजे तर हिंदी लोकांना वसाहतींत प्रवेश करण्याला बंदी करा व त्याच्या परिणामांना तोंड द्या, परंतु जो धडधडीत अन्याय आहे असें मी सिद्ध करूं शकेन, असें कांहीं करूं नका !

आमच्या नोकरांपैकी चांगल्या व वाईट दोन्ही प्रकारच्या लोकांपासून शक्य तितका उत्तम फायदा घेऊन नंतर त्यांच्या परिश्रमांचें फळ उपभोगण्याचें सुख त्यांना नाकारणें; जेव्हा त्यांच्या आयुष्यांतील उत्कृष्ट भाग आमच्या फायद्यासाठी खर्च झाला असतां त्यांना सक्तीने परत घालवून लावणें (आम्हांला शक्य असेल तर, पण तें शक्य होणार नाही) असा आमच्या नवीन योजनेचा अर्थ होत नाही काय ? तसा अर्थ नसेल

तर दुसरें काय आहे ? तुम्ही त्यांना परत कोठे पाठवणार ? ते तरुण असतां त्यांना सोसावी लागणारी भावी उपासमारीची स्थिति टाळण्यासाठी जेथून ते निघाले तिकडेच तुम्हीं त्यांना पाठवणार, नाही तर काय ? जर आम्ही शायलॉकप्रमाणे एक रत्तल-भर मांस काढून वेण्याचा आग्रह धरला, तर शायलॉकला जें फळ भोगावें लागलें तसेंच आम्हांलाहि भोगावें लागेल !

आमची वसाहत हिंदी लोकांच्या प्रवेशाला बंदी घालूं शकेल, आणि तीहि कित्येक 'लोकप्रियतेचें पूजन' करूं इच्छितात त्यांपेक्षा अधिक सुलभतेने व दिकाऊ रीतीने करूं शकेल. परंतु मुदतीच्या कराराची नोकरी संपतांच त्या लोकांना घालवून देणें हें आमच्या वसाहतीच्या आवांक्रयाबाहेरचें आहे. आणि मी (वसाहतसरकारला) विनंती करतो की, त्यांनी तसा प्रयत्न करून एका चांगल्या नांवलौकिकाला बट्टा लावूं नये."

चर्चेखालील विधेयक पार्लमेंटमध्ये मांडणारे अॅटॉर्नी जनरल यांनीं कमिशन (अधिकारी -- मंडळा) समोर साक्ष देतांना पुढील विचार व्यक्त केले :

“ ज्यांची कराराची मुदत संपून गेली आहे अशा हिंदी लोकांविषयी विचार करतां हद्दपारी शिसेचा गुन्हा केल्याशिवाय कोणाहि मनुष्याला जगाच्या कोणत्याहि भागांत जाण्याची सक्ति केली जावी, ही गोष्ट मला योग्य वाटत नाही. या प्रश्नाबद्दल खूपच चर्चा चाललेली मला ऐकूं येते; पुन्हा पुन्हा मला सांगितलें जातें की मी आपला दृष्टिकोन बदलावा, परंतु तसें करणें मला शक्य झालेलें नाही. एक मनुष्य तत्त्वतः त्याच्या संमतीने येथे आणिला जातो, व्यवहारतः पुष्कळदा त्याच्या संमतीशिवाय आणिला जातो; तो आपल्या आयुष्याचीं पांच उत्कृष्ट वर्षें येथे खर्च करतो, नवीन स्नेहसंबंध जोडतो, जुने विसरून जातो, कदाचित येथे घराह बांधून स्थायिक होतो; अशा मनुष्याला, न्याय्य व अन्याय्य गोष्टींसंबंधीच्या माझ्या दृष्टीप्रमाणे, परत घालवून देणें अयोग्य आहे. हिंदी लोकांकडून जेवढें काम करून घेतां येईल तेवढें घेऊन नंतर त्यांना घालवून देणें. यापेक्षां हिंदी लोकांना यापुढे वसाहतींत प्रवेश बिलकुल करूं न देणें हें असंख्य पटींनीं अधिक बरें ! वसाहत अथवा वसाहतीचा भाग हिंदी लोकांना प्रवेश करूं देण्यास इच्छितो असें दिसतें, परंतु हिंदी लोकांच्या वसाहत-प्रवेशाचे परिणाम टाळण्याची मात्र त्याला उत्सुकता आहे. माझ्या माहितीप्रमाणें हिंदी लोक वसाहतींतील लोकांचें कांहीच नुकसान करीत नाहींत; कांही बाबतींत तर त्यांचा वसाहतवास आम्हांला फार उपकारक ठरला आहे. ज्या मनुष्याने पांच वर्षेपर्यंत उत्तम प्रकारचें वर्तन केले आहे, त्याला देशाच्या बाहेर घालवून लावण्याला योग्य असें कारण अजूनपर्यंत माझ्या ऐकिवांत नाही. ”

नाताळच्या शिष्टमंडळाचे सदस्य या नात्याने, वर उल्लेखिलेले फरक वसाहत प्रवेशकायद्यामध्ये करण्याला हिंदुस्थानसरकारचें मन वळविण्यासाठीं आलेले मि. विन्स यांनीं दहा वर्षांपूर्वीं कमिशनसमोर साक्ष देतांना काय म्हटलें तें पहा :

“ माझे मत असें आहे की, कराराची मुदत पुरी झाल्याबरोबर सर्व हिंदी मजुरांना परत हिंदुस्थानकडे जाण्याबद्दल सक्ति करावी ती काढण्यांत आलेली कल्पना हिंदी लोकांवर घोर अन्याय करणारी आहे, व हिंदुस्थान सरकार तिला केव्हाहि मान्यता देणार नाही माझ्या मतें, स्वतंत्र हिंदी लोक म्हणजे समाजाचा अत्यंत उपयुक्त असा भाग आहे. ”

परंतु थोर लोकांना आपलीं मते आपल्या कपड्यांइतकींच त्वरित व वरचेवर बदलण्याची मुभा असते. त्याबद्दल त्यांना कांहीहि दंड भोगावा लागत नाही; उलट फायदाच होतो !

आपल्या मतांत होणारे असले फेरबदल हे आपल्या प्रामाणिक व निश्चयात्मक विश्वासाचे परिणाम आहेत, असें ते सांगतात. तथापि सहस्रपट खेदाची गोष्ट ही की, करारबंद मजुराला हिंदुस्थान सरकार ह्या फेरबदलाला कधीहि संमति देणार नाही अशी वाटणारी धास्तीपूर्ण अपेक्षा त्याच्या दुदैवाने सफल होऊं शकली नाही.

लंडन स्टार पत्राने हें विधेयक वाचल्यावर आपल्या भावना पुढील शब्दांत व्यक्त केल्या :

“ ही तपशीलवार माहिती, ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांवर लादल्या जाणाऱ्या दुष्ट हाल-अपेष्टांवर प्रकाश पाडण्याला पुरेशी आहे. याचें आणखी एक उदाहरण म्हणजे हिंदी-वसाहत-प्रवेश-कायदा-दुरुस्तीचें विधेयक हें आहे. या विधेयकाचा उद्देश हिंदी लोकांना गुलामगिरीच्या दशेप्रत नेऊन पोचविण्याचा आहे. हें विधेयक म्हणजे एक राक्षसी अन्याय आहे. ब्रिटिश प्रजाजनांचा अपमान आहे, त्याच्या निर्माणकर्त्यांना ती एक लज्जास्पद गोष्ट आहे, व आम्हांला तें लांछन आहे ! ज्या हिंदी लोकांना शाही घोषणेने व कायद्याने न्यायाचे दृष्टीने आमच्या बरोबरीचे ठरविलेले आहे, त्यांच्यावर दक्षिण आफ्रिकेन व्यापाऱ्यांच्या धंदेवाईक लोभीपणामुळे असा घोर अन्याय लादला जाऊं नये अशी काळजी घेणें हें प्रत्येक इंग्रज मनुष्याचें कर्तव्य आहे. ”

लंडन टाइम्सने देखील आमच्या विनंतीअर्जाला पाठिंबा देतांना कायम मुदत-बंदीच्या स्थितीची “गुलामगिरीच्या स्थितीशीं धोकादायक सादृश्य दर्शविणारी” अशी तुलना केली आहे. लंडन टाइम्सने आणखी म्हटलें आहे की :

“ हिंदुस्थानसरकारपाशी एक सोपा इलाज आहे. (ब्रिटिश सत्तेखालील) परदेशी प्रदेशांत प्रवेश करणाऱ्या हिंदी लोकांच्या सद्यःकालीन कल्याणाद्वल व भविष्यकालीन सन्मान्य दर्जाबद्दल जरूर ती हमी मिळेपर्यंत ज्याप्रमाणे हिंदी लोकांना परदेशांत पाठवावयाचें त्याने स्थगित केले आहे, त्याप्रमाणेच दक्षिण आफ्रिकेलाहि मुदतबंद करारावर हिंदी लोकांना पाठविण्याचें त्याला स्थगित करतां येईल. ही बाब दोन्ही पक्षांनी ससमजूतदारपणाच्या व मिळतें घेण्याच्या वृत्तीने कृति करण्याची आहे. परंतु हिंदी जनतेच्या प्रत्येक वर्गाकडून जो अधिक व्यापक प्रकारचा हक्क सांगितला जात आहे, त्यासंबंधी उपाययोजना करणें कदाचित हिंदुस्थान सरकारला भाग पडेल. तो हक्क म्हणजे हिंदी जातीच्या लोकांना ब्रिटिश प्रजाजनांच्या पूर्ण दर्जाने ब्रिटिश साम्राज्यांत व संबद्ध राज्यांत व्यापार व मोलमजुरी करण्याचा अधिकार असला पाहिजे हा होय. ”

या विधेयकाला राणीसरकारची मंजूरी मिळाल्याची बातमी कळविणारीं नाताळहून जीं पत्रें मला आलीं आहेत, त्यांमध्ये हिंदी लोकांना दक्षिण आफ्रिकेंत पाठविणें स्थगित करून घेण्याचे कामीं आपणाला मदत करण्याबद्दल हिंदुस्थानच्या लोकांना

विनंती करावी अशी सूचना मला करण्यांत आली आहे. मला पूर्ण जाणीव आहे की, हिंदी लोकांचें भारताबाहेर प्रयाण स्थगित करण्याच्या कल्पनेचा काळजीपूर्वक विचार करणें जरूर आहे. माझे नम्रतापूर्वक असें मत आहे की, हिंदी लोकांच्या सर्वसामान्य हिताच्या दृष्टीने दुसरा कोणताहि निर्णय घेणें शक्य नाही. हिंदी लोक हिंदुस्थानांतून परदेशांत गेल्याने त्यांच्या मूळ गर्दीच्या जिल्ह्यांतील गर्दी थोडी कमी होते असें समजलें जातें, व परदेशांत जाणाऱ्याचाही फायदा होतो. विधेयकांतील शर्ती-प्रमाणे डोईकर न भरतां हिंदी लोक जर भारताकडे परत आले, तर गर्दी तर मुळींच कमी होणार नाही; आणि परत आलेले भारतीय हे दुसरें कांही होण्यापेक्षा अडचणीचें कारण मात्र निर्माण होईल; कारण त्यांना काम मिळणें कठीण पडेल, आणि मिळवून आणलेल्या भांडवलावरील व्याजावर निर्वाह करण्याइतकी त्यांची मिळकत पुरेशी असणें शक्य नाही. जाऊन परत आलेल्या लोकांचा कसलाच फायदा होणार नाही, हें निश्चित आहे. आणि सरकारला त्यांच्याकरिता कांही करणें शक्य झालें तरीहि त्यांना मजुरापेक्षा अधिक उच्च दर्जा मिळूं दिला जाणार नाही. खरी गोष्ट अशी आहे की, त्यांना नीचावस्थेकडे जाण्याला मदत केली जात आहे. अशा परिस्थितींत, नवीन कायद्यांत फरक होणें किंवा तो रद्द होणें हें शक्य नसेल तर त्यांना नाताळकडे जाण्यास परवानगी देणेंच स्थगित करावें अशी जी विनंती आम्हीं केली आहे, तिला पाठिंब्या द्यावा असें नम्रपणें आपणांला सुचवितों.

मुदतबंदी कराराप्रमाणें नोकरी करीत असतां हिंदी लोकांना कसें वागविलें जातें हें जाणण्याची साहजिकच तुम्हांला उत्सुकता वाटत असणार. अर्थात कशाहि परिस्थितींत तें जीवन अल्हादकारक असणें शक्य नाही; परंतु जगाच्या दुसऱ्या भागांत गेलेल्या हिंदी लोकांपेक्षा त्यांची स्थिति अधिक वाईट आहे असें मला वाटत नाही. पण त्याबरोबरच, काळ्या लोकांविरुद्ध जी भयानक द्वेषभावना पसरलेली आहे त्याचा हिस्सा त्यांनाहि भोगावा लागतोच. या गोष्टीचा मी येथे फार संक्षेपाने उल्लेख करणार आहे; व जिज्ञासूंना 'हिरव्या पुस्तिकें' तील हकीकत वाचण्याची शिफारस करतो. कारण त्यामध्ये या गोष्टीचा पूर्ण ऊहापोह केलेला आहे. नाताळमधील कित्येक जमिनीमध्ये आत्महत्येमुळे होणारी शोचनीय मृत्युसंख्या बरीच आहे. मुदतबंद कराराखाली नोकरी करणाऱ्या हिंदी मजुराला आपणाला वाईट वागणूक दिल्याबद्दल आपली नोकरी दुसरीकडे बदलून घेणें अतिशय कठीण असतें. करारबद्ध मजूर करारांतून मुक्त झाल्यावर, त्याला एक मोफत परवाना दिला जातो, तो जेव्हा कोणी मांगल तेव्हा दाखवावा लागतो. करारबंद मजूर कामावरून पळून गेला तर त्याला शोधून काढतां यावें म्हणून ही व्यवस्था केलेली आहे. या पद्धतीची अंमलबजावणी गरीब विचारांच्या स्वतंत्र हिंदी मजुरांना फार तापदायक होते, आणि प्रतिष्ठित हिंदी लोकांनाहि अतिशय अडचणीच्या परिस्थितींत टाकते. अन्याय्य द्वेषभावना नसती तर या कायद्याने खरोखर विशेष त्रास झाला नसता. वसाहत-प्रवेशक हिंदी लोकांचा 'संरक्षक अधिकारी' सहानुभूतिपूर्ण सन्मान्य

सद्गृहस्थ, विशेषतः हिंदी व वरिष्ठ दर्जाचा असेल, आणि त्याला तामीळ, तेलगू व हिंदुस्थानी या भाषा येत असतील, तर तो करारबंद मजुरांच्या जीवनांतील हालअपेष्टा पुष्कळशा कमी करू शकेल. ज्या करारमुक्त मजुरांचा मोफत परवाना हरवलेला असेल, त्याला सामान्यतः त्याच्या नकलेसाठी ३ पौंड रोख फी भरावी लागते. ही पद्धत म्हणजे शुद्ध लूटमारीचा प्रकार आहे !

नाताळमध्ये हिंदी माणसाला रात्री ९ वाजल्यानंतर घराबाहेर जावयाचें असल्यास बरोबर परवाना घेऊन जावें लागतें. या नियमाचा भंग झाल्यास रात्रभर अंधान्या कोठडींत कैद होऊन राहावें लागतें. या नियमामुळे हिंदी लोकांमध्ये, विशेषतः या (मद्रास) इलाख्यांतील सद्गृहस्थांमध्ये फार संताप निर्माण झाला आहे. पुष्कळ करारबंद मजुरांचीं मुलें चांगल्या प्रकारचें शिक्षण घेतात, व सर्वसामान्यपणें इंग्रजी पद्धतीचा पोषाक करतात. ते अतिशय नाजूक भावनांचे लोक असून, रात्री ९ वाजल्यानंतर घराबाहेर पडण्याच्या नियमाखाली पकडले जाण्याची शक्यता त्यांच्या बाबतींत अधिक आहे. हिंदी माणसाने युरोपियन पोषाक केला म्हणून नाताळमध्ये त्याचा दर्जा अधिक समजला जात नाही. परिस्थिति थोडीशी उलट आहे म्हणाना ! कारण मेमन व्यापाऱ्याचा पायघोळ अंगरखा घालणाऱ्याची अशा त्रासापासून मुक्तता होते ! आमच्या 'हिरव्या पुस्तिकेंत' एका संतोषजनक प्रसंगाचें वर्णन दिलेलें आहे. कांही वर्षापूर्वी घडलेल्या त्या प्रसंगामुळे अशा प्रकारचा (मेमन लोकांसारखा) पोषाक केलेल्या लोकांना दरबानच्या पोलिसांनी रात्री ९ वाजल्यानंतर अटक करण्याचें बंद केलें होतें. या कायद्याखाली, नुकतेंच कांही महिन्यापूर्वी एक तामीळ शिक्षिका, एक तामीळ शाळा-शिक्षक व रविवारच्या शाळेंतील एक तामीळ शिक्षक, यांना पकडून अंधार-कोठडींत डांबून ठेविलें होतें ! त्या सर्वांना न्यायालयांत न्याय मिळाला, पण हें नांवाला समाधान होतें ! तथापि त्याचा परिणाम असा झाला की, नाताळमधील नगर-पालिका कायद्यामध्ये असा फेरबदल करून मागत आहेत, की त्यायोगें लोक न्यायालयांतही दंड-शिक्षेविना सुटून जाणार नाहीत.

दरबानमध्ये एक नियम आहे, त्या अन्वयेणें कृष्णवर्ण नोकरांच्या नांवाची नोंदणी सक्तीची केली आहे. काम न करणाऱ्या काफिरांसाठी हा नियम कदाचित् चांगला असेल, पण हिंदी लोकांच्या बाबतींत हा नियम अगदी निरुपयोगी आहे. पण धोरण असें आहे की, जेव्हा जेव्हा शक्य असेल तेव्हा हिंदी लोकांना काफिर लोकांच्या पंक्तीला बसावावयाचें.

नाताळमधील तक्रारींची यादी एवढ्यांत पुरी झालेली नाही. आणखी माहिती हवी असल्यास चौकस लोकांनी हिरवी पुस्तिका पाहावी, अशी विनंती आहे.

परंतु सद्गृहस्थहो, नुकतेंच नाताळचे एजंट-जनरल यांनी तुम्हांला सांगितलें आहे की, नाताळमध्ये हिंदी मनुष्याला वागविलें जातें त्याहून अधिक चांगल्या रीतीने कोठेच वागविलें जात नाही ! मुद्दतबंद कराराने नाताळांत आलेल्या हिंदी मजुरांपैकी

विनंती करावी अशी सूचना मला करण्यांत आली आहे. मला पूर्ण जाणीव आहे की, हिंदी लोकांचें भारताबाहेर प्रयाण स्थगित करण्याच्या कल्पनेचा काळजीपूर्वक विचार करणें जरूर आहे. माझें नम्रतापूर्वक असें मत आहे की, हिंदी लोकांच्या सर्वसामान्य हिताच्या दृष्टीने दुसरा कोणताहि निर्णय घेणें शक्य नाही. हिंदी लोक हिंदुस्थानांतून परदेशांत गेल्याने त्यांच्या मूळ गर्दीच्या जिल्ह्यांतील गर्दी थोडी कमी होते असें समजलें जातें, व परदेशांत जाणाऱ्याचाही फायदा होतो. विवेकांतील शर्ती-प्रमाणे डोईकर न भरतां हिंदी लोक जर भारताकडे परत आले, तर गर्दी तर मुळींच कमी होणार नाही; आणि परत आलेले भारतीय हे दुसरें कांही होण्यापेक्षा अडचणीचें कारण मात्र निर्माण होईल; कारण त्यांना काम मिळणें कठीण पडेल, आणि मिळवून आणलेल्या भांडवलावरील व्याजावर निर्वाह करण्याइतकी त्यांची मिळकत पुरेशी असणें शक्य नाही. जाऊन परत आलेल्या लोकांचा कसलाच फायदा होणार नाही, हें निश्चित आहे. आणि सरकारला त्यांच्याकरिता कांही करणें शक्य झालें तरीहि त्यांना मजुरापेक्षा अधिक उच्च दर्जा मिळूं दिला जाणार नाही. खरी गोष्ट अशी आहे की, त्यांना नीचावस्थेकडे जाण्याला मदत केली जात आहे. अशा परिस्थितींत, नवीन कायद्यांत फरक होणें किंवा तो रद्द होणें हें शक्य नसेल तर त्यांना नाताळकडे जाण्यास परवानगी देणेंच स्थगित करावें अशी जी विनंती आम्हीं केली आहे, तिला पाठिंब्याचा वा असें नम्रपणें आपणांला सुचवितो.

मुदतबंदी कराराप्रमाणें नोकरी करीत असतां हिंदी लोकांना कसें वागविलें जातें हें जाणण्याची साहजिकच तुम्हांला उत्सुकता वाटत असणार. अर्थात कशाहि परिस्थितींत तें जीवन अल्हादकारक असणें शक्य नाही; परंतु जगाच्या दुसऱ्या भागांत गेलेल्या हिंदी लोकांपेक्षा त्यांची स्थिति अधिक वाईट आहे असें मला वाटत नाही. पण त्याबरोबरच, काळ्या लोकांविरुद्ध जी भयानक द्वेषभावना पसरलेली आहे त्याचा हिस्सा त्यांनाहि भोगावा लागतोच. या गोष्टीचा मी येथे फार संक्षेपाने उल्लेख करणार आहे; व जिज्ञासूंना ' हिरव्या पुस्तिकें ' तील हकीकत वाचण्याची शिफारस करतो. कारण त्यामध्ये या गोष्टीचा पूर्ण ऊहापोह केलेला आहे. नाताळमधील कित्येक जमिनींमध्ये आत्महत्येमुळे होणारी शोचनीय मृत्युसंख्या बरीच आहे. मुदतबंद कराराखाली नोकरी करणाऱ्या हिंदी मजुराला आपणाला वाईट वागणूक दिल्याबद्दल आपली नोकरी दुसरीकडे बदलून घेणें अतिशय कठीण असतें. करारबद्ध मजूर करारांतून मुक्त झाल्यावर, त्याला एक मोफत परवाना दिला जातो, तो जेव्हा कोणी मागेल तेव्हा दाखवावा लागतो. करारबद्ध मजूर कामावरून पळून गेला तर त्याला शोधून काढतां यावें म्हणून ही व्यवस्था केलेली आहे. या पद्धतीची अंमलबजावणी गरीब बिचाऱ्या स्वतंत्र हिंदी मजुरांना फार तापदायक होते, आणि प्रतिष्ठित हिंदी लोकांनाहि अतिशय अडचणीच्या परिस्थितींत टाकते. अन्याय्य द्वेषभावना नसती तर या कायद्याने खरोखर विशेष त्रास झाला नसता. वसाहत-प्रवेशक हिंदी लोकांचा ' संरक्षक अधिकारी ' सहानुभूतिपूर्ण सन्मान्य

मद्रास येथील व्याख्यातक

सद्गृहस्थ, विशेषतः हिंदी व वरिष्ठ दर्जाचा असेल, आणि त्याला तामीळ, तेलगू व हिंदुस्थानी या भाषा येत असतील, तर तो करारबंद मजुरांच्या जीवनांतील हालअपेष्टा पुष्कळशा कमी करू शकेल. ज्या करारमुक्त मजुरांचा मोफत परवाना हरवलेला असेल, त्याला सामान्यतः त्याच्या नकलेसाठी ३ पौंड रोख फी भरावी लागते. ही पद्धत म्हणजे शुद्ध लूटमारीचा प्रकार आहे !

नाताळमध्ये हिंदी माणसाला रात्री ९ वाजल्यानंतर घराबाहेर जावयाचें असल्यास बरोबर परवाना घेऊन जावें लागतें. या नियमाचा भंग झाल्यास रात्रभर अंधाच्या कोठडींत कैद होऊन राहावें लागतें. या नियमामुळे हिंदी लोकांमध्ये, विशेषतः या (मद्रास) इलाख्यांतील सद्गृहस्थांमध्ये फार संताप निर्माण झाला आहे. पुष्कळ करारबंद मजुरांचीं मुलें चांगल्या प्रकारचें शिक्षण घेतात, व सर्वसामान्यपणें इंग्रजी पद्धतीचा पोषाक करतात. ते अतिशय नाजूक भावनांचे लोक असून, रात्री ९ वाजल्यानंतर घराबाहेर पडण्याच्या नियमाखाली पकडले जाण्याची शक्यता त्यांच्या बाबतींत अधिक आहे. हिंदी माणसाने युरोपियन पोषाक केला म्हणून नाताळमध्ये त्याचा दर्जा अधिक समजला जात नाही. परिस्थिति थोडीशी उलट आहे म्हणाना ! कारण मेमन व्यापाऱ्याचा पायघोळ अंगरखा घालणाऱ्याची अशा त्रासापासून मुक्तता होते ! आमच्या 'हिरव्या पुस्तिकेंत' एका संतोषजनक प्रसंगाचें वर्णन दिलेलें आहे. कांही वर्षापूर्वी घडलेल्या त्या प्रसंगामुळे अशा प्रकारचा (मेमन लोकांसारखा) पोषाक केलेल्या लोकांना दरबानच्या पोलिसांनी रात्री ९ वाजल्यानंतर अटक करण्याचें बंद केलें होतें. या कायद्याखाली, नुकतेंच कांही महिन्यापूर्वी एक तामीळ शिक्षिका, एक तामीळ शाळा-शिक्षक व रविवारच्या शाळेंतील एक तामीळ शिक्षक, यांना पकडून अंधार-कोठडींत डांबून ठेविलें होतें ! त्या सर्वांना न्यायालयांत न्याय मिळाला, पण हें नांवाला समाधान होतें ! तथापि त्याचा परिणाम असा झाला की, नाताळमधील नगर-पालिका कायद्यामध्ये असा फेरबदल करून मागत आहेत, की त्यायोगें लोक न्यायालयांतही दंड-शिक्षेविना सुटून जाणार नाहीत.

दरबानमध्ये एक नियम आहे, त्या अन्वयेणें कृष्णवर्ण नोकरांच्या नांवाची नोंदणी सक्तीची केली आहे. काम न करणाऱ्या काफिरांसाठी हा नियम कदाचित् चांगला असेल, पण हिंदी लोकांच्या बाबतींत हा नियम अगदी निरूपयोगी आहे. पण धोरण असें आहे की, जेव्हा जेव्हा शक्य असेल तेव्हा हिंदी लोकांना काफिर लोकांच्या पंक्तीला बसावावयाचें.

नाताळमधील तक्रारींची यादी एवढ्यांत पुरी झालेली नाही. आणखी माहिती हवी असल्यास चौकस लोकांनी हिरवी पुस्तिका पाहावी, अशी विनंती आहे.

परंतु सद्गृहस्थहो, नुकतेंच नाताळचे एजंट-जनरल यांनी तुम्हांला सांगितलें आहे की, नाताळमध्ये हिंदी मनुष्याला वागविलें जातें त्याहून अधिक चांगल्या रीतीने कोठेच वागविलें जात नाही ! मुदतबंद कराराने नाताळांत आलेल्या हिंदी मजुरांपैकी

बहुसंख्य लोक परतीच्या तिकिटांचा फायदा घेत नाहीत ही गोष्टच माझ्या पुस्तिकेंतील विधानांना सर्वोत्तम उत्तर आहे, आणि रेल्वेचे व ट्रामगाड्यांचे कर्मचारी हिंदी लोकांना पशुप्रमाणे वागवीत नाहीत, व न्यायालयांमध्ये त्यांना न्याय देण्याचे नाकारित नाहीत.^१

एजंट-जनरल यांजबद्दल जास्तीत जास्त आदरभाव बाळगूनहि, त्यांच्या पहिल्या विधानाबद्दल मला एवढेंच सांगावयाचें की, रात्रीं नऊ वाजल्यानंतर परवान्याशिवाय बाहेर फिरतांना सांपडल्यास कैदेंत डांबून ठेवले जाणें; स्वतंत्र देशांत नागरिकत्वाचा अगदी प्राथमिक अधिकारहि नाकारला जाणें; गुलामापेक्षा, जास्तीत जास्त स्वतंत्र मजुरा-पेक्षा, वरचा दर्जा नाकारला जाणें; आणि वर सांगितलेल्या निर्वंधासारखे निर्वंध लादले जाणें; ही जर चांगल्या वागणुकीचीं उदाहरणें असतील, तर चांगल्या वागणुकीविषयीच्या त्यांच्या कल्पना मोठ्या विलक्षण असल्या पाहिजेत. आणि असली वागणूक ही जर जगभर हिंदी लोकांना मिळणाऱ्या वागणुकीपेक्षा सर्वोत्तम वागणूक म्हणावयाची, तर सामान्य व्यवहारज्ञानाच्या दृष्टीने हिंदी लोकांची जगाच्या दुसऱ्या भागांतील स्थिति अत्यंत दुःखमय असली पाहिजे. या बाबतींतली खरी गोष्ट अशी की, एजंट-जनरल मि. वॉल्टर पीस यांना सरकारी चष्म्यांतूनच सगळ्या गोष्टी पाहाव्या लागतात; आणि सरकारी रीत्या घडणारी प्रत्येक बाब ही त्यांना अगदी मोहक वाटणारच. हिंदी लोकांवर लादण्यांत आलेल्या कायदेशीर अपात्रतेच्या गोष्टी नाताळ सरकारच्या कृत्याचा धिक्कार करणाऱ्या आहेत; आणि आपला स्वतःचाच धिक्कार एजंट जनरल करतील अशी अपेक्षा बाळगणें कसें शक्य आहे? जर ते (एजंट-जनरल) किंवा ते ज्याचे प्रतिनिधि आहेत तें सरकार, वर नमूद केल्या गेलेल्या कायदेशीर अपात्रतेच्या गोष्टी या ब्रिटिश घटनेच्या मूलभूत तत्वांना विरोधी आहेत, एवढेंच नुसतें कबूल करतील, तर मला या सायंकाळच्या सभेंत तुमच्या समोर उभें राहण्याचें कारण पडलें नसतें. मी अत्यंत आदरपूर्वक विधान करतो की, एजंट-जनरल महाशयांनीं व्यक्त केलेल्या मत-पत्रकांना, आरोपीने स्वतःच्या गुन्ह्याबद्दल केलेल्या निवेदनाहून अधिक महत्त्व देतां येणार नाही.

मुद्दतबंदीचा करार करणारे मजूर सामान्यतः परतीचा तिकिटांचा फायदा घेत नाहीत या वस्तुस्थितीला मी हरकत घेत नाहीं; परंतु आमच्या तक्रारींना तें सर्वोत्तम उत्तर आहे या म्हणण्याला आमचा जोराचा विरोध आहे. त्या गोष्टीने कायदेशीर अपात्रतेचें अस्तित्व शाबीत कसें होऊं शकेल? त्यामुळे जें कांही फारतर सिद्ध होऊं शकेल तें एवढेंच की, जे हिंदी लोक परतीच्या तिकिटांचा फायदा घेत नाहीत त्यांना एकतर त्या अपात्रतेच्या निर्वंधाची पर्वा वाटत नसावी, किंवा तशा अपात्रतेच्या गोष्टी सोसूनहि ते वसाहतीमध्ये राहतात. यांपैकी पहिली गोष्ट खरी असेल तर जाणत्या लोकांचें हें कर्तव्य आहे की, हिंदी लोकांना त्यांच्या परिस्थितीची योग्य जाणीव करून

१ - हा परिच्छेद व याच्या नंतरचे " हिंदी समाजाची भरभराट " - या शब्दात सुरू होणाऱ्या (पुढे, पान १०६ पाहा) परिच्छेदापर्यंतचे परिच्छेद नाताळच्या एजंट जनरलला उत्तर म्हणून आहेत हिरव्या पुस्तिकेची प्रस्तावना पाहा (पृ. १); त्याचप्रमाणे मागे पृ. ३१-३७ पाहा.

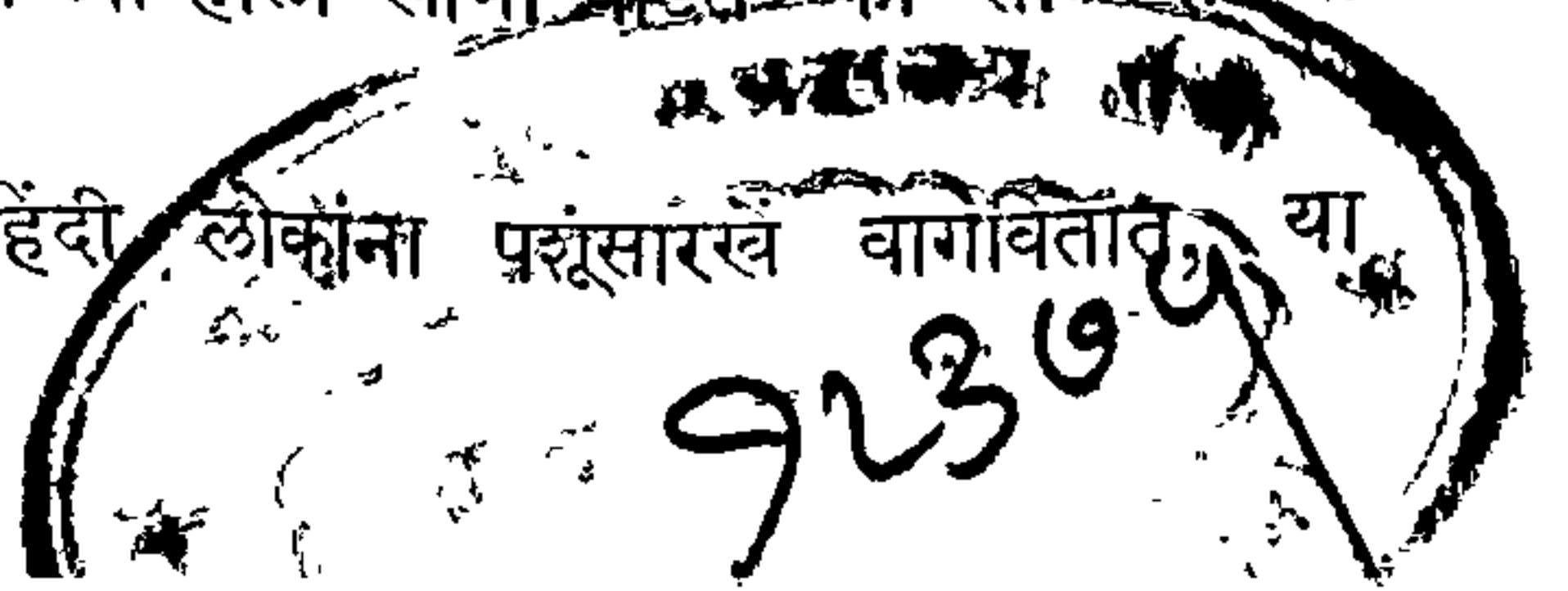
द्यावी, आणि त्या अपमानासमोर नतमस्तक होणें हा अधःपात आहे, हें नीट सम-
जण्याजोगें त्यांना ज्ञान द्यावें. त्यांपैकी दुसरी खरी असेल तर हिंदी राष्ट्राच्या सहिष्णुतेचें व
क्षमाशीलतेचें तें आणखी एक उदाहरण आहे. ट्रान्सवालच्या लवाद-निर्णयाचे वेळीं
मि. चेंबर्लॅन यांनी त्यासंबंधी जो खलिता लिहिला त्यांत हिंदी लोकांचा हा गुण मान्य
केला होता. हिंदी लोक या अपात्रतेच्या अपमानास्पद गोष्टी सहन करतात म्हणून
त्या दूर करूं नयेत हें ठरत नाही, अगर त्याचा अर्थ हिंदी लोकांना शक्य तितकी उत्तम
वागवणूक दिली जाते, असाहि करतां येत नाही.

शिवाय, जे लोक हिंदुस्थानला परत येण्याऐवजी वसाहतींत स्थायिक होऊन
राहतात ते कोण असतात? ते सवात दरिद्री अशा वर्गातील असतात, व ते अर्ध-उपास-
मारीच्या स्थितींत हिंदुस्थानामध्ये राहत होते असाहि संभव आहे. ते नाताळला,
(कांही सहकुटुंब) गेले ते शक्यतर तेथे स्थायिक होऊन राहण्याच्या उद्देशाने गेले. हे
लोक आपली मुदतबंद कराराची नोकरी संपल्यावर मि, सॉडर्स म्हणतात त्याप्रमाणे
' अर्ध-उपासमारीच्या परिस्थितीला तोंड देण्याकरिता ' परत जाण्याऐवजी, ज्या देशांतील
हवा अत्यंत उत्कृष्ट आहे आणि जेथे चांगल्या रीतीने उपजीविका करतां येईल अशा
देशांत स्थायिक होऊन राहण्याचें त्यांनी ठरविलें तर त्यांत आश्चर्य काय आहे? उपास-
मारीच्या कच्चाट्यांत सापडलेला मनुष्य सामान्यतः भाकरीच्या एका तुकड्यासाठी कशाहि
प्रकारची जवरदस्तीची वागवणूक सहन करील.

ट्रान्सवालमध्ये उइटलॅंडर (परदेशी गोरे लोक) आपल्या तक्रारींची लांबलचक
यादी तयार करित नाहीत काय? आणि त्यांना तेथे जी वाईट वागणूक मिळते ती
सहन करून सुद्धा ते हजारोच्या संख्येने तेथे जात नाहीत काय? ते तसे जातात याचें
कारण आपल्या पुरातन देशांतल्यापेक्षा ट्रान्सवालमध्ये अधिक सुलभतेने त्यांना उपजीविका
करतां येते, हें नव्हे काय?

आणि ही गोष्ट लक्षांत धरली पाहिजे की, मि. पीस यांनी आपलें निवेदन
करतांना, जो स्वतंत्र हिंदी व्यापारी स्वतःच्या खर्चाने वसाहतीकडे जातो, आणि ज्याला
अपमानास्पद वागवणूक व अपात्रतेच्या गोष्टी यांच्या वेदना तीव्रतेने भासतात, त्याची
गोष्ट ध्यानांत घेतलेलीच नाही. तुम्हांला हाल-जाचांची वागवणूक सहन होत नसेल
तर तुम्ही ट्रान्सवालला जाऊं नका, असें उइटलॅंडर (परदेशी गोऱ्या) माणसाला
सांगणें हें जर अयोग्य आहे, तर धाडशी हिंदी व्यापाऱ्याला तसें म्हणणें हें अधिकच
अयोग्य होईल. आम्ही त्या सामाज्याच्या कुटुंबाचे घटक आहों, आणि त्याच
आईचीं-दत्तक असलों तरी-मुलें आहोत, व युरोपियन मुलांना जे हक्क व विशेषाधिकार
प्राप्त होऊं शकतात, ते मिळण्याची आम्हांला हमी दिलेली आहे. तशा विश्वासाने
आम्ही नाताळच्या वसाहतीला गेलों, आणि आम्हांला खात्री वाटते की-तो आमचा
विश्वास योग्य आधारावर अधिष्ठित होता.

रेल्वेचे व ट्रामगाड्यांचे कर्मचारी हिंदी लोकांना प्रसूसारखें वागवतात, या

हिरव्या पुस्तिकेंतील विधानाला एजंट जनरल यांनी विरोध केला आहे. मीं जीं विधानें केलीं आहेत तीं जरी चुकीची ठरलीं, तरी त्यामुळे हिंदी लोकांवर लादण्यांत आलेल्या कायदेशीर अपात्रतेच्या गोष्टी नाशाबीत ठरत नाहींत. अपात्रतेच्या गोष्टींच्या एकाच विषयाबद्दल विनंतीअर्ज करण्यांत आले आहेत, आणि त्या दूर करण्याबद्दल आम्हीं ब्रिटिश व हिंदुस्थान सरकारें यांना सरळ हस्तक्षेप करण्याची विनंती केली आहे. पण हें म्हणण्याचें धाडस करतों की, एजंट-जनरल यांना चुकीची माहिती देण्यांत आली आहे; आणि फिरून माझ्या आरोपाचा उच्चार करतों की, रेल्वे व ट्रामगाड्या यांचे कर्मचारी हिंदी लोकांना पशुप्रमाणे वागवितात हें निश्चित आहे. हें विधान मीं दोन वर्षांपूर्वी अशा जागीं केलें होतें, की (जर तें चुकीचें असतें तर) त्याला तत्काळ विरोध करण्यांत आला असता ! नाताळमधील स्थानिक पार्लमेंटच्या सदस्यांना उद्देशून एक 'प्रकट पत्र' लिहिण्याचा मान मला मिळाला होता. सर्व वसाहतभर त्याचा व्यापक प्रसार झाला होता, आणि दक्षिण आफ्रिकेंतील जवळजवळ प्रत्येक वृत्तपत्राने त्याची दखल घेतली होती ! त्याचें खंडन तर त्या वेळीं कोणीच केलें नाही. कांही वृत्तपत्रांनी तर त्यांतील विधानांची सत्यता कबूलहि केली. अशा परिस्थितींत येथे प्रसिद्ध केलेल्या माझ्या पत्रकांत तें (प्रकट पत्र) उद्धृत करण्याचें धाडस मीं केलें. अतिशयोक्तीचें वर्णन करण्याचा माझा स्वभाव नाही, आणि मला स्वतःला अनुकूल असा पुरावा प्रसिद्ध करावा लागणें हें मला अत्यंत अप्रिय वाटतें; परंतु माझीं विधानें खोटीं आहेत असें भासविण्याचा प्रयत्न केला गेल्यामुळेच व त्यायोगें ज्या ध्येयाचा मी पुरस्कार करीत आहे त्यालाहि कमीपणा आणण्याचा प्रयत्न करण्यांत आल्यामुळेच, माझ्या कार्याच्या हितरक्षणार्थ, माझ्या 'प्रकट पत्रा'बद्दल (ज्यांत तें विधान केलेलें होतें) दक्षिण आफ्रिकेंतल्या वृत्तपत्रांना काय वाटत होतें तें तुम्हाला सांगणें माझें कर्तव्य आहे असें मला वाटतें.

जोहानेसबर्ग येथील प्रमुख पत्र 'स्टार' म्हणतें की :

“ श्री. गांधी जोरदारपणें, संयमाने व मनोव्रेधक रीतीने लिहितात. ते वसाहतींत आले तेव्हापासून त्यांना स्वतःला थोडासा अन्याय सहन करावा लागला होता; पण त्या गोष्टीमुळे त्यांची भावना कलुषित झालेली नाही, आणि प्रकट पत्राच्या एकंदर धवनीला कांहीहि आक्षेप न्याय्य बुद्धीने घेतां येण्यासारखा नाही. श्री. गांधी यांनी उपस्थित केलेला प्रश्न त्यांनी लक्षांत भरण्यासारख्या संयमाने चर्चिला आहे ”

नाताळ सरकारचें मुखपत्र 'नाताळ मर्क्युरी' म्हणतें :

“ श्री. गांधी हे शांतपणें व सौम्यतेने लिहितात. जितक्या निःपक्षपातीपणें त्यांनी बोलावें अशी लोकांची अपेक्षा असेल, तितके ते निःपक्षपाती आहेत. एवढेंच नव्हे तर अपेक्षेपेक्षाहि ते अधिक निःपक्षपाती आहेत असेंहि म्हणतां येतें. ते प्रथम या वसाहतींत आले तेव्हा लॉ सोसायटीकडून त्यांना फारशी न्याय्य वागवणूक देण्यांत आली नव्हती हें लक्षांत घेता, त्यांची निःपक्षपाती वृत्ति अपेक्षेपेक्षां उच्च दर्जाची वाटते. ”

मीं जर निराधार विधानें केलीं असतीं, तर वृत्तपत्रांनी मला जें प्रशंसापत्र दिलें आहे, तसें कधीच दिलें नसतें.

सुमारे दोन वर्षांपूर्वी एका हिंदी गृहस्थाने नाताळ रेल्वेवर एक दुसऱ्या वर्गाचें तिकीट खरेदी केलें. फक्त एकच रात्रीच्या प्रवासांत त्याला तीन वेळा त्रास देण्यांत आला, आणि युरोपियन प्रवासी लोकांना खुष करण्यासाठी त्याला दोनदा डबा बदलावा लागला. यासंबंधीचा खटला न्यायालयांत आला तेव्हा न्यायाधीशाने त्या हिंदी गृहस्थाला दहा पौंड नुकसानभरपाई देवविली. त्या प्रकरणांत फिर्यादीने दिलेली जबाबी पुढे दिल्याप्रमाणे आहे :

“ दुपारीं दीड वाजतां चार्लस टाऊनहून निघणाऱ्या गाडीच्या दुसऱ्या वर्गाच्या एका डब्यांत मी चढलों. त्या डब्यांत दुसरे तीन हिंदी लोक होते, परंतु ते न्यूकॅसल स्टेशनवर उतरून गेले. एका गोऱ्या मनुष्याने डब्याचें दार उघडलें, व मला खूण करून म्हणाला, ‘सामी, बाहेर ये.’ मी ‘कां’ म्हणून विचारलें तेव्हा तो गोरा माणूस म्हणाला, ‘जास्त गडबड करूं नकोस, बाहेर ये; मला येथे दुसऱ्या एकाला बसवावयाचें आहे.’ मी विचारलें, ‘मी आपलें भाडें दिलें असतां इथून बाहेर कां येऊं?’ तेव्हा तो गोरा माणूस निघून गेला व एका हिंदी माणसाला बरोबर घेऊन परत आला. तो हिंदी माणूस रेल्वेचा नोकर असावा असें मला वाटतें. डब्यांतून बाहेर पडण्याबद्दल मला सांगावें असें त्या हिंदी मनुष्याला सांगण्यांत आलें, तेव्हा तो हिंदी माणूस म्हणाला — ‘गोरा साहेब तुम्हांला बाहेर पडायला हुकूम करतो आहे, म्हणून तुम्हीं बाहेर पडलेंच पाहिजे.’ एवढें सांगून तो हिंदी मनुष्य निघून गेला. मी त्या गोऱ्याला विचारलें— ‘तुम्ही मला इकडून तिकडे हालविणार तें कशाकरिता? मी माझें भाडें दिलें आहे, आणि मला येथे बसण्याचा हक्क आहे.’ हें ऐकतांच गोरा संतापला व मला म्हणाला, ‘ठीक आहे; तुला बाहेर पडायचें नसेल तर तुला धक्का मारून बाहेर घालवीन.’ तो गोरा माणूस डब्यांत चढला, आणि माझा दंड पकडून मला बाहेर खेचूं लागला. तेव्हा मी म्हटलें, ‘मला सोड; मी बाहेर येतो.’ मी त्या डब्यांतून बाहेर पडलों, व त्या गोऱ्याने मला दुसरा एक दुसऱ्या वर्गाचा डबा दाखविला, व त्यांत जाऊन बसण्यास सांगितलें. मी त्याप्रमाणें जाऊन बसलों. तो डबा रिकामाच होता. ज्या डब्यांतून मला काढलें त्या डब्यांत बँड वाजविणाऱ्या कांही लोकांना बसविण्यांत आलें, असें मला वाटतें. तो गोरा माणूस न्यूकॅसल येथे रेल्वेचा सुपरिंटेंडंट होता. यानंतर मारिटझबर्गपर्यंत माझा प्रवास निर्विघ्नपणें झाला. मला शोप लागली होती, व मारिटझबर्ग येथे मी जागा झालों तेव्हां माझ्या डब्यांत एक गोरा माणूस, गोरी बाई, व एक मूल अशी माणसें बसलेलीं आढळलीं. एक गोरा माणूस डब्याशीं आला व डब्यांत बसलेल्या गोऱ्याला त्याने विचारलें, ‘हा तुमचा बॉय (नोकर) काय?’ माझ्या डब्यांतल्या सहप्रवासी गोऱ्याने आपल्या मुलाकडे बोट दाखवून म्हटलें, ‘होय, हा माझाच बॉय (मुलगा) आहे—’ बाहेरचा गोरा त्याला म्हणाला, ‘मी या मुला (बाय) बद्दल नाही बोलत; तो कोपऱ्यांत बसलेला भिकारडा कूली आहेना, त्याच्याबद्दल विचारलें.’ हीं वेचक मुक्ताफळें काढणारा माणूस एक रेल्वे-कर्मचारी, ‘शंटर’ होता! त्याला डब्यांत बसलेला गोरा माणूस म्हणाला, ‘जाऊं द्या हो! त्याची फिकीर तुम्ही करूं नका; बसण्या त्याला’ तेव्हा डब्याबाहेरचा (रेल्वे कर्मचारी असलेला) गोरा

म्हणाला, “एका कूलीला गोऱ्या लोकांबरोबर त्याच डब्यांत बसूं देणार नाही.” नंतर तो मला उद्देशून म्हणाला, ‘सामी, बाहेर पड.’ मी म्हटलें, “का बाबा ? मला न्यूकॅसल स्टेशनवर दुसऱ्या डब्यांतून काढून ह्या डब्यांत बसविलें” तो गोरा म्हणाला, ‘तें कांही असो; तुला बाहेर यायलाच हवें!’ असें म्हणून तो डब्यांत शिरूं लागला, तेव्हां, न्यूकॅसल स्टेशनवर जो अनुभव आला तशीच हिसकाहिसकी हा करणार, असें वाटून तें टाळण्यासाठी मी म्हटलें, ‘ठीक आहे, मी बाहेर पडतो.’ असें म्हणून मी त्या डब्यांतून बाहेर गेलों, त्या गोऱ्याने दुसरा एक दुसऱ्या वर्गाचा डबा मला दाखविला, त्यांत मी शिरलों. हा डबा कांही वेळ रिकामाच होता, पण गाडी सुटून जाण्यापूर्वी त्यांत एक गोरा माणूस शिरला. दुसरा एक गोरा (तोच रेल्वे कर्मचारी) तेथे आला व डब्यांतील गोऱ्याला उद्देशून म्हणाला, ‘त्या गलिच्छ कूलीबरोबर प्रवास करण्याची तुमची इच्छा नसेल तर मी तुम्हांला दुसरा डबा शोधून देतो.’ (नाताळ अडव्हर्टायझर, २२ नोव्हेंबर १८९३, बुधवार).

तुमच्या लक्षांत आलेंच असेल की, त्या हिंदी माणसाच्या डब्यांतील गोऱ्या सहप्रवाशाची हरकत नव्हती तरीहि मारिट्झवर्ग येथील रेल्वे कर्मचाऱ्याने त्याला वाईट रीतीने वागविलें. जर ही वागणूक पशुतुल्य म्हणावयाची नाही, तर कोणती म्हणावयाची हें मी जाणून घेऊं इच्छितों. आणि अशा घटना वरचेवर घडून येतात व चीड उत्पन्न करतात.

या खटल्यांत प्रतिवादीच्या तफेंचा एक साक्षीदार पढविलेला होता असें आढळून आलें. हिंदी उतारुंना सौजन्याने वागविलें जातें काय, असा प्रश्न त्या साक्षीदाराला न्यायाधीशाने विचारला असतां साक्षीदाराने ‘होय’ असें उत्तर दिलें. तेव्हा खटला चालविणारे न्यायाधीश त्याला उद्देशून असें म्हणाल्याचें समजतें— “तर मग तुमचें मत माझ्या मताहून भिन्न आहे; ही मोठी विलक्षण गोष्ट आहे की, ज्या लोकांचा रेल्वेशी संबंध नाही, त्यांच्या नजरेला तुमच्यापेक्षा जास्त गोष्टी पडतात.”

द्रवान शहरांतील ‘नाताळ अडव्हर्टायझर’ नांवाच्या एका युरोपियन दैनिक पत्राने वरील खटल्याविषयी पुढील उद्गार काढिले आहेत :

“खटल्यांतील पुराव्यावरून निर्विवादपणें शाबूत झालें की, सदर अरबाला (हिंदी-गृहस्थाला) वाईट रीतीने वागविण्यांत आले होते; आणि अशा प्रकारच्या हिंदी लोकांना दुसऱ्या वर्गाचीं तिकिटें दिलीं जातात हें पाहून तरी फिर्यादीला निष्कारण त्रास व अपमान यांची वागवणूक मिळावयास नको होती. युरोपियन व कृष्णवर्णीय उतारू यांच्या दरम्यान कटकटी उद्भवण्याचा धोका कमी होईल अशी कांही निश्चित उपाययोजना झाली पाहिजे. ही उपाययोजना अंमलात आणतांना, काळ्या अथवा गोऱ्या, कोणत्याहि मनुष्याला त्रासदायक वाटेल अशा रीतीने त्याची अंमलबजावणी होतां कामा नये.”

त्याच खटल्यासंबंधी लिहितांना नाताळ मर्क्युरीने लिहिलें आहे :

दक्षिण आफ्रिकेंत सर्वच हिंदी लोकांना केवळ मजूर म्हणून वागविण्याची मनोवृत्ति लोकांमध्ये सर्वत्र आढळून येते, मग ते हिंदी लोक कितीहि शिकलेले असोत, किंवा

आपल्या वागण्यामध्ये कितीही स्वच्छ असोत वा नसोत. आमच्या रेल्वेवर आमच्या अनेकवार निदर्शनास आले आहे की, काळ्या लोकांना सभ्य रीतीने मुळीच वागविले जात नाही; आणि गोऱ्या उतारूंना जी आदराची वागणूक एन्. जी. आर. (नाताळ सरकारी रेल्वे)च्या गोऱ्या कर्मचाऱ्यांकडून दिली जाते, तशीच काळ्या लोकांनाहि दिली जावी अशी अपेक्षा धरणे व्यवहारी दृष्टीने योग्य होणार नाही हे खरे असले तरीहि, काळ्या लोकांशीं व्यवहार करतांना रेल्वे कर्मचारी थोडे अधिक सौजन्याने वागले तर ते त्यांच्या इभ्रतीला बाधक खचित होणार नाही, असें आम्हांला वाटते.” (ता. २४-११-१८९३)

दक्षिण आफ्रिकेतील एक प्रमुख वृत्तपत्र ‘केप टाइम्स’ म्हणते:

“नाताळ देशाने एक विचित्र देखावा दाखविला आहे! ज्या लोकांशिवाय त्या देशाचें काम चालणें कठिण होईल त्याच वर्गाच्या लोकांवद्दल नाताळमधील लोकांना पराकाष्ठेचा तिरस्कार वाटतो. त्या वसाहतींतून हिंदी लोकांना काढून घेतले तर तेथील व्यापाराला खात्रीने जो पक्षघात होईल त्याची कल्पनाच केलेली बरी! आणि तरीहि हिंदी माणूस सर्वापेक्षा अधिक तुच्छ मानला जातो. त्याने ट्रामगाड्यांत दसून जातां कामा नये; युरोपियन लोकांसह आगगाडीच्या एकाच डब्यांत बसतां कामा नये; खाणावळवाले त्याला जेवण देत नाहीत अगर मुक्कामाला जागा देत नाहीत, व सार्वजनिक स्नानगृहांत जाऊन स्नान करण्याची त्यांना मनाई आहे.” (५-७-१८९१)

नाताळमधील हिंदी लोकांशीं ज्यांचा घनिष्ठ संबंध आहे, अशा मि. ड्रमंड नांवाच्या एका अँग्लो-इंडियन गृहस्थांचें मत आता एका. ‘नाताळ मर्क्युरी’ या पत्रांत ते लिहितात:

“येथील बहुसंख्य लोक ही गोष्ट विसरतात असें दिसते—की, ते (हिंदी लोक) ब्रिटिश प्रजाजन आहेत, त्यांची महाराणी ही आमचीहि राणीच आहे; आणि केवळ या एकाच गोष्टीमुळे त्यांच्याविषयीं ‘कूली’ या तिरस्कारजन्य अपशब्दाचा उपयोग येथे केला जातो तसा केला जाऊं नये असें कोणालाहि वाटे. हिंदुस्थानांत हिंदी लोकांना ‘निगर’ (हबशी) या तिरस्कारपूर्ण शब्दाने उल्लेखणें, आणि ते आदर किंवा सौजन्य दाखविलें जाण्याला बिलकुल पात्र नाहीत अशा रीतीने त्यांना वागविलें हें फक्त गोऱ्या लोकांपैकीं हलक्या दर्जाचे लोकच करतात. या वसाहतींतल्या अनेकांच्या मताप्रमाणेच त्या (हलक्या दर्जाच्या गोऱ्या) लोकांच्या दृष्टीने हिंदी माणूस हा एक जड ओझे किंवा निर्जीव यंत्र आहे, अशा रीतीने त्यांच्याकडून त्याला वागवणूक मिळते. हिंदी लोकांविषयीं सर्वसामान्यपणें ‘पृथ्वीवरील घाण’ या किंवा असल्या शब्दांनी अज्ञानी किंवा असंस्कृत लोक उल्लेख करतात. ही सामान्य अनुभवाची गोष्ट आहे, व ती शोचनीय गोष्ट आहे. हिंदी लोकांचें गुणग्रहण गोरे लोक करीत नाहीत, तर त्यांचे असलेले गुण नाकारून निंदा मात्र करतात; हेंच त्यांना गोऱ्यांकडून मिळणारें बक्षीस असतें.”

रेल्वेचे कर्मचारी हिंदी लोकांना पशूसमान वागवितात हें माझे विधान सिद्ध करण्याला मीं पुरेसा पुरावा दिला आहे, असें मला वाटते. ट्रामगाड्यामध्ये आतील जागांवर बसण्याची त्यांना मनाई आहे, व इकडील शब्दप्रयोगाप्रमाणे त्यांना ‘वरच्या मजल्यावर’ पाठविलें जातें. त्यांना बहुधा एका जागेवरून दुसऱ्या जागेकडे जावें लागतें, अथवा

पुढील रांगेंतील जागांवर बसण्याची बंदी त्यांचेवर घालण्यांत आली आहे. माझ्या माहितीचे एक तामीळ भाषा बोलणारे हिंदी कर्मचारी आहेत, ते अगदी अद्यावत् युरोपियन धर्तीचा पोषाक करतात, त्यांना आंत बसायला जागा असूनहि ट्रामगाडीच्या पायफळीवर उभें करण्यांत आलें !

हिंदी लोकांना न्यायालयांत न्याय मिळतो. या विधानासंबंधी मला सांगावयाचें असें की, न्याय मिळत नाही असें मीं म्हटलेलें नाही; त्याबरोबरच त्यांना सर्वच न्यायालयांत नेहमी न्यायच मिळतो असेंहि मी मान्य करणार नाहीं.

हिंदी समाजाची भरभराट सिद्ध करण्याला आकडेवारी देण्याची जरूरी नाही. नाताळला जाणारे हिंदी लोक आपली उपजीविका करतात आणि तीहि छळ होत असतांहि करतात, हें आम्ही नाकबूल करीत नाही.

ट्रान्सवालमध्ये आम्हांला जमीनमिळकत मालकीने घेण्याला बंदी आहे; ठराविक निराळ्या भागांखेरीज इतर ठिकाणीं राहण्याला किंवा व्यापार करण्याला आम्हांला मोकळीक नाही. “ शहरांतील केरकचरा रचून ठेवण्याचीं ठिकाणें; शहर व ती वस्ती यांचे दरम्यानच्या घाण नाल्यांतून झिरपणाऱ्या घाणेरड्या पाणशिवाय दुसरें पाणी तेथे मिळत नाही, ” असें वेगळ्या जागांचें वर्णन ब्रिटिश एजंटाने केलेलें आहे. जोहानेसबर्ग व प्रिटोरिया या शहरांतील पदपथावरून चालण्याला आम्हांला बंदी आहे; रात्रीं ९ वाजल्यानंतर आम्हीं घराबाहेर पडतां कामा नये. परवाने जवळ बाळगल्या-शिवाय आम्हांला प्रवास करतां येत नाही. रेल्वेगाड्यांनी पहिल्या अगर दुसऱ्या वर्गांतून प्रवास करण्याला आम्हांला कायद्याचा प्रतिबंध आहे. ट्रान्सवालमध्ये स्थायिक होऊन राहावयाचें झाल्यास आम्हांला ३ पौंड जादा नोंदणी फी भरावी लागते; आणि जरी आम्हांला ‘जंगम माल’ मानून वागवणूक देण्यांत येत असली व आम्हांला कसलेच हक्क नसले तरी आम्हांला सक्तीची लष्करी नोकरी करण्याचा हुकूम मात्र दिला जाण्याचा संभव असतो. मि. चेंबर्लेन यांजकडे या विषयासंबंधाने आम्हीं एक विनंतीअर्ज पाठविला आहे त्याकडे त्यांनी दुर्लक्ष केलें तर ही लष्करी नोकरीची सक्ती आमच्यावर लादली जाईल. ट्रान्सवालमधील हिंदी लोकांवर परिणाम करणाऱ्या या सगळ्या प्रकरणाचा इतिहास फार मनोरंजक आहे; परंतु मला खेद वाटतो तो एवढाच की, वेळाच्या अभावीं मला त्याचा सविस्तर वृत्तांत सांगतां येत नाही. तथापि हिरवी पुस्तिका वाचून या प्रकरणाचा अभ्यास करण्याची मी आपणांला शिफारस करतां. हिंदी मनुष्याने तद्देशीय सोने खरेदी करणें हा गुन्हा आहे हेंही मला तुमच्या पुढे सांगितल्यावांचून ठेवतां कामा नये.

‘ऑरेंज फ्रीस्टेट’च्या प्रधान मुखपत्राने वर्णिल्याप्रमाणें, त्या वसाहतीने ब्रिटिश हिंदी लोकांना काफिरांच्या वर्गांत घालून ब्रिटिश हिंदी प्रजाजन या नात्याने त्यांचें तेथे अस्तित्वच अशक्य केलें आहे. त्या वसाहतीने एक खास कायदा पास करून आम्हांला व्यापार व शेती करणें, अगर मिळकतीची मालकी संपादन करणें या गोष्टी

करण्याला कोणत्याही परिस्थितीत प्रतिबंध केला आहे. आमचा अधःपात करणाऱ्या या शर्तीपुढे आम्हीं जर शरणागति पत्कारिली, तर आणखी कांही अपमानास्पद उपचार करून घेऊन आम्हांला तेथे राहण्याची परवानगी मिळू शकेल. त्या राज्यांतून आम्हांला हकलून लावण्यांत आले, आमचीं भांडारें बंद करण्यांत आलीं व आमचें सुमारें ९००० पौंडाचें नुकसान करण्यांत आलें. आणि ही आमची तक्रार अजूनहि दुर्लक्षितच राहिली आहे !

केप पार्लमेंटने एक कायदा पास केला आहे. त्याअन्वये वसाहतींतील ईस्ट लंडन नगरपालिकेला, हिंदी लोकांना पदपथांवरून चालण्याला बंदी करणारे, व ठराविक भागांत राहण्याला भाग पाडणारे उपनियम बनविण्याचा अधिकार देण्यांत आला आहे. हिंदी लोकांना व्यापार करण्याचे परवाने देऊं नयेत अशाबद्दल ईस्ट ग्रिकालँडच्या अधिकाऱ्यांना त्यानें आदेश पाठविला आहे ! आशियाई लोकांच्या प्रवेशाने होणारी त्यांची संख्यावाढ बंद करणारे कायदे मंजूर करण्याला ब्रिटिशसरकारचें मन वळविण्यासाठीं केप सरकार ब्रिटिशसरकारशीं पत्रव्यवहार करीत आहे.

चार्टर्ड टेरिटरीजमधील लोक आशियाई व्यापाऱ्याला आपल्या प्रदेशांत प्रवेश करण्याची बंदी घालण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

सम्राज्ञीच्या शासनांकित झुल्लँड या वसाहतीत, एशोवे व नोंदवेनी या नगरांमध्ये आम्हांला जमीन मिळकत मालकाने अगर अन्य रीतीने संपादितां येत नाहीं. हा प्रश्न हल्ली मि. चेंबर्लिन यांच्यासमोर विचारार्थ गेलेला आहे. ट्रान्सवालप्रमाणेच त्या वसाहतींतहि हिंदी माणसाने देशी सोने खरेदी करणें हा गुन्हा ठरविण्यांत आला आहे.

अशा रीतीने चारी बाजूंनी निर्वंध घालून आमचा कोंडमारा करण्यांत आला आहे. आणि येथे व इंग्लंडमध्ये आमच्यातर्फें जर अधिक प्रयत्न करण्यांत आले नाहीत तर दक्षिण आफ्रिकेमधील समान्य हिंदी माणूस हा समूळ नष्ट केव्हा होईल हा फक्त कांही कालावधीचाच प्रश्न आहे.

आणि हा केवळ स्थानिक प्रश्न नाही. लंडन टाईम्सने म्हटल्याप्रमाणे, “हिंदुस्थानाबाहेर ब्रिटिश हिंदी नागरिकांचा दर्जा काय राहणार ” त्याचा हा प्रश्न आहे. गर्जनाकार (लंडनटाईम्स) म्हणतो, “जर हिंदी लोक दक्षिण आफ्रिकेंत समान दर्जा संपादन करू शकले नाहीत, तर तो दुसऱ्या कोणत्याहि भागांत संपादन करणें त्यांना कठीण जाईल. तुम्हीं वृत्तपत्रांत वाचलें असेलच की, हिंदी लोकांना ऑस्ट्रेलियाच्या भागांत स्थायिक होण्याला प्रतिबंध करण्यासाठी ऑस्ट्रेलियन वसाहतींनी कायदे पास केले आहेत. ब्रिटिश सरकार त्या प्रश्नाचा कसा काय निर्णय करतें तें पाहणें मोठें कौतुकास्पद होईल.

दक्षिण आफ्रिकेंतील वृत्तपत्रकारांचे मेरुमणि मि. सेंट लेजर हे दक्षिण आफ्रिकेंतील प्रधान मुखपत्र ‘केप टाईम्स’ याचे संपादक असतां, या विद्वेषाचें खरें कारण ‘केप टाईम्स’ने पुढील शब्दांत वर्णन केलें होतें :

“ ज्यामुळें एवढा प्रबळ शत्रुभाव आजपर्यंत निर्माण झाला ती गोष्ट म्हणजे या व्यापार्यांना मिळालेली प्रतिष्ठा ही होय. आणि या त्यांच्या प्रतिष्ठेचा विचार करूनच, त्यांच्या व्यापारी प्रतिस्पर्ध्यांनी सरकारच्या द्वारा त्यांच्यावर अशी परिस्थिति लादण्याचा जो प्रयत्न केला आहे, तो आपल्या स्वार्थासाठी अन्याय चालविला आहे असें वरवर पाहिलें तरी दिसून येतें.

तेंच पत्र पुढे म्हणतें :

“ हिंदी लोकांवर लादला जाणारा अन्याय इतका दळदळीत आहे की, केवळ ते व्यापारांत यशस्वी झाले म्हणून त्यांना दक्षिण आफ्रिकेंतील आदिवासींच्या दर्जाने वागवावें अशी इच्छा करणाऱ्या आपल्याच देशबांधवांबद्दल कोणालाही शरम वाटावी ! सत्ताधारी जातीशी स्पर्धा करून त्यांनी एवढें यश मिळविलें ही एकच गोष्ट त्यांना त्या नीच दर्जापेक्षां उन्नत ठरविण्याला पुरेशी आहे. ”

वरील वर्णन १८८९ सालीं लिहिलें गेलें तेव्हां जितकें खरें होतें, त्याच्या दुप्पट आज तें खरें आहे. कारण महाराणींच्या हिंदी प्रजाजनांचें स्वातंत्र्य संकुचित करणारे कायदे पास करून घेण्यासाठीं दक्षिण आफ्रिकेंतील विधिमंडळांनी हल्ली अद्भुत कार्यतत्परता दाखविली आहे.

आहीं (हिंदी लोकांनी) तेथे राहण्याला इतरहि हरकती उपस्थित करण्यांत आल्या आहेत, परंतु त्या परीक्षणाच्या योग्यतेच्या नाहीत; शिवाय मीं ‘ हिरव्या पुस्तिकें ’त त्यांचा ऊहापोह केलेलाच आहे. परंतु ‘ नाताळ अॅडव्हर्टायझर ’ पत्रांतून मी एक उतारा येथे देतां. या पत्राने त्या हरकतींपैकीं एकीचा उल्लेख केला आहे व त्यावर राजनीतिनैपुण्यदर्शक उपायहि सुचविला आहे. ती हरकत ज्या प्रमाणांत लागू असेल त्या प्रमाणांत अॅडव्हर्टायझरने केलेल्या सूचनेशीं आम्ही पूर्ण सहमत आहों. हें पत्र युरोपियनांच्या व्यवस्थापकत्वाखाली चालतें, व एका काळीं त्याचा आम्हांला ऋडकडीत विरोध होता. साम्राज्यवादी दृष्टिकोनांतून या सर्व प्रश्नांची चर्चा करून, हें पत्र चर्चेचा समारोप करतें तो असा :

“ म्हणून अजूनहि बहुधा हाच निष्कर्ष निघेल की, हल्ली ब्रिटिश वसाहतीमध्ये हिंदी लोकांच्या प्रवेशाच्या अनुषंगाने जे दोष उत्पन्न झाले आहेत, ते, हिंदी लोकांना बाहेर घालविण्याच्या जीर्ण व परित्यक्त धोरणाच्या स्वीकाराने दूर करतां येणार नाहीत; तर जे हिंदी लोक वसाहतींत स्थायिक होतील त्यांची सुधारणा करणारे कायदे हळूहळू, सुसंस्कृत व प्रगतिपर पद्धतीने त्यांना लागू करण्याचें धोरण स्वीकारल्याने ते दूर करतां येतील. हिंदी लोकांविरुद्ध एक मुख्य आक्षेप असा की, ते युरोपियनांच्या नियमानुसार वागत नाहीत. यावर उपाय म्हणजे, त्यांना अधिक चांगल्या निवासस्थानांत राहावयास लावून व त्यांच्या ठिकाणी नवीन गरजांची आवड निर्माण करून त्यांची जीवनपद्धति हलकेहलके सुधारून वरच्या दर्जाची करणें, हा आहे. अशा स्थाईक होणाऱ्या लोकांना बाहेर घालवून पूर्वीची स्थिति कायम राखण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा, त्यांनी नवीन परिस्थितीशीं सुसंगत अशा उच्च पद्धतीने राहावे अशी त्यांच्याकडे मागणी करणें हें अधिक सोपें ठरेल, कारण तें मानव जातीच्या थोर पुरोगामी आंदोलनाशीं अधिक सुसंगत आहे. ”

आम्हांला असेंहि वाटतें की, हिंदी लोकांविषयीं पसरलेली बरोचशी द्वेषभावना ही हिंदुस्थानांतील हिंदी लोकांविषयी दक्षिण आफ्रिकेंतील लोकांना योग्य प्रकारें ज्ञान नसल्यामुळे निर्माण झालेली आहे. म्हणून आम्ही दक्षिण आफ्रिकेंतील लोकांना जरूर ती माहिती पुरवून लोकमत शिक्षित करण्याचा प्रयत्न करित आहों. आमच्यावर लादण्यांत येणाऱ्या कायदेशीर अपात्रतेच्या बाबतींत, इंग्लंडांतील व येथील लोकमतावर प्रभाव पाडून तें आमच्या बाजूला वळवून घेण्याचा आम्ही प्रयत्न करित आहों. तुम्हांला माहित आहेच की इंग्लंडमधील हुजूर व उदार या दोन्ही पक्षांच्या लोकांनी कोणताही भेद न करतां आम्हांला पाठिंबा दिला आहे. लंडन टाइम्सने आमच्या कार्याला अनुकूल असे आठ अग्रलेख सहानुभूतिपूर्वक प्रसिद्ध केले आहेत. या एकाच गोष्टीमुळे दक्षिण आफ्रिकेंतील लोकांच्या दृष्टीने आम्ही एक पायरो उंच चढलों आहों, व तेथील वृत्तपत्रांचा सूरहि बदलून चांगल्या प्रकारें सुधारला आहे. काँग्रेसची ब्रिटिश कमिटी दीर्घकाळापासून आमच्यासाठी काम करित आहे. श्री. मंचरजी भावनगरी ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये निवडून गेल्यापासून, संधि सांपडेल तेव्हा आमच्या कार्याची माहिती सांगून लोकमत अनुकूल बनविण्याचा यत्न करित आहेत. लंडनमधील आमचा एक सर्वांत उत्कृष्ट हितचिंतक म्हणतो :

“ हा अन्याय इतका गंभोर आहे की, त्याची जाणीव होतांच तो दूर करण्याची तीव्र उत्कंठा मनुष्यामध्ये उत्पन्न झालीच पाहिजे, असें मला वाटतें. सर्व प्रसंगीं व सर्व उपयुक्त मार्गांनी आग्रहपूर्वक एक मागणी करित राहणें मी माझे कर्तव्य समजतो; ती ही की, ब्रिटिश राजसत्तेखालील सर्व हिंदी प्रजाजनांना सामाज्याच्या कोणत्याही भागांत व सहकारी राज्यांमध्ये ब्रिटिश प्रजाजनांचा संपूर्ण दर्जा उपभोगतां आला पाहिजे. आपण व दक्षिण आफ्रिकेंतील आमचे सर्व मित्र, यांनी ही भूमिका खंबीरपणें स्वीकारिली पाहिजे. अशा प्रश्नाचे बाबतींत तडजोड अशक्य आहे. कारण कोणत्याही तडजोडींत हिंदी जातींचा ब्रिटिश प्रजाजन या नात्याचा संपूर्ण दर्जा प्राप्त करून घेण्याचा मूलभूत हक्क सोडून दिला जाईल. तो हक्क त्यांनी शांततेच्या काळांतील आपल्या राजनिष्ठेने आणि युद्धामधील आपल्या सेवेने संपादन केला आहे; १८५८ सालीं राणीच्या जाहीरनाम्यामध्ये त्या हक्काचें गंभीरपणें अभिवचन देण्यांत आलें; आणि तो हक्क आतां ब्रिटिश सरकारने स्पष्टपणें मान्य केला आहे. ”

तेच सद्गृहस्थ दुसऱ्या एका पत्रांत लिहितात :

“ मला सबळ आशा आहे की, अखेरीस न्याय दिला जाईलच. तुमचें उद्दिष्ट चांगलें आहे. तुम्ही आपली भूमिका खंबीरपणें घेतलीत की यश हमखास मिळेलच. ती भूमिका ही की, दक्षिण आफ्रिकेंतील ब्रिटिश प्रजाजनांना ब्रिटिश प्रजाजन या नात्याने राणी व ब्रिटिश पार्लमेंट यांनी जो दर्जा देण्याचें अभिवचन दिलें होतें, तो त्यांचा दर्जा आमच्या स्वतःच्या वसाहतींत व स्वतंत्र मित्र राज्यांमध्ये सारखाच हिरावून घेतला जात आहे. ”

इंग्लंडच्या लोकसभेचे एक माजी उदारपक्षीय सदस्य म्हणतात :

“ वसाहत सरकारने तुम्हांला लज्जास्पद रीतीने वागविलें आहे. आणि ब्रिटिश

सरकारने वसाहतींना आपलें धोरण बदलण्यास भाग पाडले नाही तर तें सरकारहि तुम्हाला तशीच वागवणूक देईल.”

एक हुजुर पक्षीय सभासद म्हणतात :

“ मला पूर्ण जाणीव आहे की, ही परिस्थिति अनेक अडचणींनी भरलेली आहे; परंतु कांही मुद्दे स्पष्टपणें दिसून येतात; आणि मला जें कांही समजलें आहे त्यावरून असें म्हणणें खरें ठरेल की, हिंदुस्थानामध्ये जो दिवाणी स्वरूपाचा करार असें समजलें जातें, त्याचा भंग दक्षिण आफ्रिकेंत गुन्हा मानून दंडनीय ठरविण्यांत आला आहे. ही गोष्ट निःसंशय हिंदी कायद्याच्या सिद्धातांच्या विरुद्ध आहे, आणि हिंदुस्थानमध्ये ब्रिटिश प्रजाजनांना ज्या हक्काची हमी देण्यांत आली आहे, त्या हक्काची ही पायमल्ली आहे असें मला वाटतें. शिवाय, हें पूर्ण स्पष्ट आहे की, बोअर प्रजासत्ताक राज्यामध्ये व कदाचित् नाताळमध्येहि, सरकारचा उषड उद्देश हिंदुस्थानच्या प्रजाजनांना पाठलाग करून हुसकून लावणें, आणि त्यांना आपला धंदा अपमानकारक परिस्थितींत चालविण्यास भाग पाडावें, असा आहे. ट्रान्सवालमध्ये ब्रिटिश प्रजाजनांच्या स्वातंत्र्याची पायमल्ली करण्याच्या प्रकारांचें समर्थन करण्यासाठी ज्या सबबी पुढे केल्या जातात त्या अगदीच क्षुल्लक असून त्यांचा क्षणभरहि विचार करण्याच्या लायकीच्या नाहीत.”

आणखी एक हुजूरपक्षीय सभासद म्हणतात :

“ तुमचा उद्योग प्रशंसनीय आहे, व तुमच्या मागण्या न्याय्य आहेत. म्हणून मी तुम्हांला माझ्या शक्त्यनुसार मदत करण्याला तयार आहे.”

इंग्लंडमध्ये अशा प्रकारें सहानुभूति निर्माण झाली आहे. येथे सुद्धा त्याच प्रकारची सहानुभूति आम्हांला मिळत आहे, हें मी जाणतो. परंतु आमच्या कार्याकडे तुमचें लक्ष यापेक्षाहि अधिक प्रमाणांत लागलें पाहिजे, असें माझें नम्र मत आहे.

हिंदुस्थानांत काय होणें जरूर आहे, ते ‘मॉस्लेम क्रॉनिकल’ पत्राने आपल्या एका आवेशपूर्ण अग्रलेखांत मोठ्या परिणामकारक रीतीने व्यक्त केलें आहे :

“ येथे (हिंदुस्थानांत) इतर अनेक गोष्टींबरोबरच विचारशील लोकमत आहे आणि सद्बुद्धिप्रेरित सरकार आहे; त्यामुळे येथे ज्या अडचणींना आम्हांला तोंड द्यावें लागतें त्या आमच्या देशबांधवांच्या हिताच्या आड येणाऱ्या त्या देशांतील अडचणींच्या मानाने अगदी क्षुल्लक भासतात. म्हणून आमच्या बांधवाना ज्या हालअपेष्टा तेथे भोगाव्या लागत आहेत त्या दूर करण्यासाठी आंदोलन सुरू करण्याच्या उद्देशाने, विचारशील लोकमत बनविण्यासाठी, सर्व सार्वजनिक संस्थांनी आपलें लक्ष या महत्त्वाच्या विषयावर केंद्रित करण्याची वेळ आता प्राप्त झाली आहे. खरें सांगावयाचें तर हे हाल इतके असह्य आणि संतापजनक झाले आहेत व दिवसे-दिवस होत आहेत की, त्यासाठी जरूर असलेली चळवळ सुरू करण्याला एक दिवसाचाहि विलंब करणें योग्य होणार, नाही.”

आमच्या भूमिकेचें विवरण मी जरा अधिक स्पष्टपणें करतां. आम्हांला माहीत आहे की, सर्वसामान्य लोकांकडून आमचा जो अपमान व अप्रतिष्ठा केली जाते,

ती ब्रिटिश सरकार हस्तक्षेप करून सरळ दूर करू शकणार नाही, अशा प्रकारचा हस्तक्षेप त्या सरकारने करावा अशी आम्ही विनंतीही करीत नाही. आम्ही या गोष्टी जनतेच्या निदर्शनास आणीत आहो; अशासाठी की, त्यायोगे सर्व समाजांतील न्यायबुद्धीचे लोक व वृत्तपत्रे यांनी त्याबद्दल आपली नापसंती व्यक्त केल्यावर त्यांची तीव्रता कमी होईल आणि अखेर त्या अजीबात नष्ट होतील असाहि संभव आहे. परंतु ब्रिटिश सरकारला आम्ही अशी विनंती अवश्य करू की अशा द्वेषभावनेचे प्रतिबिंब कायदे-कानूंमध्ये पडू देण्याविरुद्ध त्यांनी संरक्षण द्यावे, आणि ही आमची विनंती व्यर्थ जाणार नाही अशी आम्हांला आशा आहे. आमचे स्वातंत्र्य कोणत्याहि स्वरूपांत संकुचित करणाऱ्या वसाहतींच्या विधिमंडळांच्या सर्व कायद्यांना मंजुरी नाकारण्याबद्दल आम्ही ब्रिटिश सरकारला विनंती करतो. आणि यांतूनच निघणाऱ्या शेवटच्या प्रश्नाचा आता मी विचार करतो. 'वसाहती व इतर संबद्ध राज्ये यांनी अशा प्रकारे केलेल्या (कायदे करण्याच्या) कृतीच्या बाबतींत ब्रिटिश सरकार किती मर्यादेपर्यंत हस्तक्षेप करू शकेल' असा तो प्रश्न आहे. इंग्लंडपुरता हा प्रश्न उपस्थित होत नाही. कारण, ती राजसत्तांकित वसाहत असून तिचा कारभार थेट डाउनिंग स्ट्रीटकडून (ब्रिटिश पंतप्रधानांकडून) गव्हर्नरमार्फत चालतो. नाताळ व केप ऑफ गुडहोप यांचेसारखी ही स्वयंशासित किंवा जबाबदार राज्यकारभार असलेली वसाहत नव्हे. या दोन वसाहतींचे बाबतींत घटना-कायद्याने अशी व्यवस्था केली आहे की, त्यांतील स्थानिक पार्लमेंटने पास केलेला व गव्हर्नरने संमति दिलेला कोणताहि कायदा दोन वर्षांचे आंत राणीसरकारला नामंजूर करतां येईल. वसाहतींनी जुलमी कायदे करण्याविरुद्ध हा एक संरक्षक निर्वेध घालण्यांत आला आहे. सरकारला महाराणींकडून आदेश देण्यांत आले आहेत त्यांत, आणि घटना कायद्यांत कांही विधेयकांची यादी देण्यांत आली आहे. त्या विधेयकांना गव्हर्नरने राणीसरकारची पूर्वमान्यता मिळाली असल्याशिवाय, आपली संमति देतां कामा नये. अशा विधेयकांमध्ये, वर्गविषयक कायदा करण्याचा ज्यांचा उद्देश आहे अशा-उदाहरणार्थ, मताधिकार विधेयक, वसाहत-प्रवेश विधेयक, इत्यादि विधेयकांचा समावेश होतो. राणीसरकारचा हस्तक्षेप अशा प्रकारे थेट व निश्चित स्वरूपाचा असतो. वसाहतींच्या विधिमंडळांनी मंजूर केलेल्या कायद्यांमध्ये हस्तक्षेप करण्याला ब्रिटिश सरकार सहसा तयार होत नाही हे खरे असले तरी, प्रस्तुतपेक्षा कमी तातडीच्या प्रसंगी-सुद्धा ब्रिटिश सरकारने वसाहतींच्या विरोधाला न जुमानतां आपल्या मताला चिकटून राहण्याचा खंबीरपणा धारण केला, अशींही उदाहरणे घडलीं आहेत. आपणाला माहीतच आहे की, पहिले मताधिकार विधेयक अशा प्रकारच्या हितकर हस्तक्षेपामुळेच रद्द झाले. शिवाय, वसाहतवाल्यांना नेहमीच अशा हस्तक्षेपाचे फार भय वाटत असते. आणि इंग्लंडमध्ये हिंदी लोकांविषयी व्यक्त झालेल्या सहानुभूतीमुळे, आणि कांही महिन्यांपूर्वी मि. चेंबर्लेन यांच्या मुलाखतीस गेलेल्या शिष्टमंडळाला त्यांनी दिलेल्या सहानुभूतिपूर्ण उत्तरामुळे, दक्षिण आफ्रिकेंतल्या - निदान नाताळमधल्या तरी - बहुतेक वृत्तपत्रांनी आपला

पवित्रा आतां खूपच बदलला आहे! ट्रान्सवालच्या बाबतींत लंडन-करार झालेला आहेच. ऑरेंज फ्री स्टेटविषयी सांगावयाचें तर मला एवढेंच म्हणतां येईल की, महाराणींच्या प्रजाजनांपैकी कांहींच्या विरुद्ध आपले दरवाजे बंद करणें, हें मित्रभाव प्रकट करणाऱ्या राज्याचें मित्रभावविरोधी वर्तन आहे. आणि या दृष्टीने त्याला परिणामकारक रीतीने आळा घालतां येईल असें माझे मत आहे.

हस्तक्षेपाच्या मुद्द्यासंबंधी व या एकंदर सर्वसामान्य प्रश्नासंबंधी लंडन टाईम्सने लिहिलेल्या लेखांतील कांही उतारे येथे उद्धृत करणें अयोग्य होईल असें वाटत नाही :

“या सान्या प्रश्नाचा निष्कर्ष असा आहे : राणीसरकारच्या हिंदी प्रजाजनांना अधःपतित व बहिष्कृत जातीचे लोक म्हणून एका मित्रराज्याच्या सरकारकडून वागणूक मिळावयाची, की इतर ब्रिटिश प्रजाजनांना जे हक्क व जो दर्जा उपभोगावयास मिळतो तोच हिंदी प्रजाजनांना मिळावयाचा ? जे प्रमुख मुसलमान व्यापारी मुंबईच्या लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलमध्ये (विधिमंडळांत) बसूं शकतील, त्यांना मानाहानि व अत्याचार सहन करावे लागतील अशी वागणूक दक्षिण आफ्रिकन प्रजासत्ताक राज्यांत द्यावयाची काय ? आम्हीं आमच्या हिंदी प्रजाजनांना एकसारखे सांगत आहों की, ‘तुमच्या देशाचें आर्थिक भवितव्य तुम्ही देशाच्या बाहेर अनेक ठिकाणीं पसरणें व आपला परदेशांशीं व्यापार वाढविणें यावर अवलंबून आहे. महाराणींच्या अंकित असलेल्या प्रत्येक प्रदेशांतल्या प्रजेला अन्य देशामध्ये जें संरक्षण मिळू शकतें, तें जर हिंदुस्थानसरकार आपल्या प्रजाजनांना देऊं शकलें नाही, तर तें त्यांना काय उत्तर देऊं शकेल ?

हिंदुस्थानचे लांक हिंदुस्थानबाहेर जातांक्षणींच ब्रिटिश प्रजाजन या नात्याचे त्यांचे सर्व हक्क नष्ट होणार असतील आणि परदेशचीं सरकारें त्यांना अधःपतित व बहिष्कृत जात म्हणून वागविणार असतील तर, आमच्या हिंदी प्रजाजन बांधवांना आम्ही ‘परदेशी व्यापार वाढवा’ म्हणून सांगणें ही त्यांची धट्टा केल्यासारखें होईल.

दुसऱ्या एका लेखांत लंडन टाईम्स म्हणतो :

‘हा विषय सद्भावनांचा आणि मैत्रीच्या वाटाघाटीसाठी इतरांवर प्रभाव पाडण्याचा आहे. अशा वाटाघाटी करण्याचें अभिवचन मि. चेंबर्लन यांनी दिलें आहे. तें देताना त्यांनी धोक्याचा इशाराहि दिलेला आहे, की या वाटाघाटी कंटाळवाण्या होतील, प्रश्न सहजासहजीं सुटणार नाहीच. केप कॉलनी व नाताळ या वसाहतींच्या बाबतींत हा प्रश्न सोपा झाला आहे, कारण वसाहतमंत्रालय वसाहतींशीं जास्त अधिकारयुक्त वाणीने बोलू शकेल.

हा प्रसंग अशांपैकी एक आहे, की सरकारीरीत्या सरळपणें उत्तरे देण्यापेक्षा अधिक व्यापक प्रश्न त्यांनून उद्भवतात. आम्ही एका विश्वव्यापी साम्राज्याच्या केंद्रस्थानीं आहों; आजचा काळ असा आहे की, प्रवास सोपा झाला आहे व दिवसेदिवस कालावधि व खर्च या दोन्ही दृष्टींनी अधिक अधिक सोपा होत आहे. साम्राज्याचे कांही भाग लोकसंख्येच्या गर्दाने दाटलेले आहेत, दुसरे काही त्या मानाने रिकामेच आहेत, आणि गर्दीच्या भागांनून विरळ वस्तीच्या भागांकडे जाणारा ओघ सतत चालू आहे. साम्राज्यांतील जे प्रजाजन वर्ण, धर्म व जीवनपद्धति, यामध्ये आमच्यापासून अथवा

एखाद्या विशिष्ट स्थळाच्या रहिवाशांपासून वेगळे असतात व त्या स्थळीं उपजीविकेसाठी जातात, तेव्हा काय होणार ? जातिविषयक द्वेषभावना व विरोध, व्यापारांतील मत्सर-भाव, स्पर्धेची भीति, या गोष्टींवर नियंत्रण कसे ठेवणार ? याचें उत्तर अर्थातच असें - ' वसाहत-कार्यालयामध्ये समजूतदार धोरणाचा अवलंब करून. '

हिंदी लोकांच्या गरजा फारच थोड्या आहेत. लोकसंख्येची सतत वाढ हिंदुस्थानांत अशी होत आहे की देशाबाहेर लोकांची जाण्याची प्रवृत्ति होणें अपरिहार्य आहे; आणि हें परदेशगमन दिवसेदिवस वाढत जाणार. आफ्रिकेतील आमच्या गोऱ्या प्रजाजन बांधवांनी हें समजून घेणें इष्ट आहे की, हिंदुस्थानांतून लोकसंख्येचा हा ओघ वाहता राहणार आहे; 'केप' मध्ये आपल्या उपजीविकेची साधनें शोधण्याचा ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांना पूर्ण हक्क आहे; आणि ते तेथे जातील तेव्हा, साम्राज्याच्या सर्वसाधारण हिताच्या दृष्टीने त्यांना चांगली वागणूक मिळणें जरूर आहे. खरोखर ही भयोत्पादक गोष्ट आहे की, सर्वसामान्य वसाहतवाला-मग तो कोठेहि स्थायिक झालेला असला तरी - जें साम्राज्य त्याला संरक्षण देतें त्याच्या हितापेक्षा स्वतःच्या तात्कालिक संकुचित हिताकडे अधिक लक्ष देतो; आणि हिंदु किंवा पारशी हा आपला प्रजाजनबांधव आहे असें ओळखणें त्याला जड जातें. वसाहत कार्यालयाचें हें कर्तव्य आहे की त्याची समजूत घालून, इतर ब्रिटिश प्रजाजनांना (ते कोणत्याहि वर्णाचे असोत) न्याय्य वागणूक देण्याला त्याला प्रवृत्त करावें. "

आणखी एक उतारा :

भारतांत इंग्रज, हिंदु व मुसलमान या तिन्ही समाजांसमोर एक प्रश्न उभा राहिला आहे. तो हा की, ज्या नव्या औद्योगिक चळवळींची इतका काळ व इतक्या उत्सुकतेने मार्गप्रतीक्षा केली जात होती, त्यांचा प्रारंभ झाल्यावर हिंदी व्यापारी व कामकरी यांना कायद्याच्या दृष्टीने इतर ब्रिटिश प्रजाजनांना जो दर्जा उपभोगावयास मिळतो तोच मिळेल की नाही ? त्यांना ब्रिटिश सत्तेखाली असलेल्या एका प्रदेशांतून दुसऱ्या प्रदेशांत मोकळेपणाने जातां येईल किंवा नाही, आणि संबंधी मित्रराज्यांमध्ये ब्रिटिश प्रजाजनांचे हक्क त्यांना मागतां येतील की नाही ? की आपल्या साधारण उद्योगधंद्यासाठी प्रवास करतांना परवाने व पास बाळगण्याची योजना त्यांच्यावर लादून आणि ट्रान्स-वाल सरकारने केले आहे त्याप्रमाणे त्यांना आपल्या धंद्याच्या कायम वस्तीच्या ठिकाणीं गलिच्छ जागीं राहण्याची त्यांच्यावर सक्ती करून, बहिष्कृत जातींप्रमाणे त्यांना वागवावयाचें आहे ? हिंदी साम्राज्याच्या हद्दीबाहेर जे लोक आपली परिस्थिति सुधारण्याकरिता व नशिब काढण्याकरिता गेले आहेत, अशा सर्व हिंदी माणसांना हा प्रश्न लागू पडतो. मि. चेंबर्लिन यांचे शब्द, आणि हिंदी वृत्तपत्रांच्या प्रत्येक भागाने या प्रश्नासंबंधी जी खंबीर व अविचल भूमिका घेतली आहे, त्यावरून स्पष्ट दिसतें की, अशा प्रश्नांना फक्त एकच उत्तर शक्य आहे. "

त्याच वृत्तपत्रांतून आणखी एक उतारा उद्धृत करण्याची मोकळीक मी घेतों :

" मि. चेंबर्लिन यांच्या समोर जो प्रश्न निकालासाठी ठेवण्यांत आला होता, तो व्यावहारिक भाषेत सहजासहजी सांगतां येणार नाही. एका बाजूस, परदेशी राज्यांतील तक्रारींसंबंधाने विचार करित असतां, त्यांनी सर्व ब्रिटिश प्रजाजनांना समान हक्क असले पाहिजेत हें तत्त्व स्पष्ट केले. खरें सांगायचें तर, तें तत्त्व नाकारणें कठीण गेलें

असतें. आमचे हिंदी प्रजाजन जगाच्या जुन्या अर्ध्या भागांत ग्रेट ब्रिटनच्या लढाया इतक्या निष्ठेने व धैर्याने लढत आले आहेत, की सर्व ब्रिटिश लोकांकडून त्यांनी त्याबद्दल प्रशंसा संपादन केली आहे. ग्रेट ब्रिटनच्या पदरीं हिंदी जातीची जी युद्धक्षम शक्ति राखून ठेविलेली आहे, तीमुळे ब्रिटनचा राजकीय प्रभाव व प्रतिष्ठा फार वाढली आहे; आणि त्या लोकांचें रक्त आणि शौर्य लढाईच्या कामीं वापरून, शांततेच्या काळचें धाडस दाखवितांना मात्र त्यांना ब्रिटिशांच्या नांवाचा फायदा वेळं घावयाचा नाही, हें ब्रिटिशांच्या न्यायप्रियतेच्या वृत्तीला कलंक लावण्यासारखें आहे. हिंदी कामकरी व व्यापारी मध्यआशियापासून ऑस्ट्रेलियापर्यंत आणि स्ट्रेटस सेटलमेंटसपासून कानेरी वेटापर्यंत, हलके हलके सान्या जगभर पसरत आहेत. जेथे जेथे हिंदी माणूस जातो तेथे तेथे तसाच उपयुक्त, चांगलें काम करणारा, कोणत्याहि स्वरूपाच्या सरकारच्या अंमलाखाली कायद्याप्रमाणे वागणारा, थोड्यांत गुजारा करणारा, आणि उद्यमशील आचरणाचा माणूस ठरतो. परंतु या त्याच्या गुणांनीच, तो ज्या ठिकाणी मजुरी करण्यासाठी जातो तेथे इतरांना भीतिजनक असा प्रतिस्पर्धी ठरतो! वसाहतींत प्रवेश केलेले हिंदी मजूर व छोटे व्यापारी यांची एकूण संख्या कांही लाखच असली तरी, आज परदेशांत किंवा ब्रिटिश वसाहतींत त्यांची संख्या एवढी भासते की त्यांच्याबद्दल इतरांना असूया वाटूं लागली आहे, व त्यांच्यावर राजकीय अन्याय करण्याची प्रवृत्ति होऊं लागली आहे. परंतु ज्या परिस्थितीचें गेल्या जूनमध्ये आम्हीं दिग्दर्शन केलें व जी गेल्या आठवड्यांत मि. चेंबर्लेन यांच्यापुढे एका शिष्टमंडळाने निवेदन केली, तीवरून हिंदी मजुराला अशा प्रकारच्या असूयेपासून वांचविलें पाहिजे आणि इतर ब्रिटिश प्रजाजन जे हक्क उपभोगतात ते त्याला उपलब्ध करून दिले पाहिजेत अशा प्रकारची आवश्यकता आता उत्पन्न झाली आहे. ”

सद्गृहस्थहो, मुंबईतील जनतेने आपला पाठिंबा निःसंदेहपणें व्यक्त केला आहे. आम्ही अजून अल्पवयीन व अननुभवी आहों; तुम्ही आमचे वडील व अधिक स्वतंत्रता भोगणारे बांधव, म्हणून संरक्षणार्थ तुम्हांला आळविण्याचा आम्हांला हक्क आहे. जुलमाच्या जोखडाखाली दबून गेलों असल्यामुळे आम्ही तीव्र वेदनेमुळे केवळ आक्रंदन करूं शकतो. तुम्हीं आमची हाक ऐकली आहे. हें जोखड आमच्या मानेवरून^१ काढण्यांत आलें नाही तर त्याचा दोष तुमच्यावर येईल.

या व्याख्यानाची एक प्रत मद्रास येथील प्राइस करंट प्रेसमध्ये १८९६ मध्ये छापली होती व ती गांधीजींनी त्या सभेंत प्रस्तुत केली होती; तिच्या नकलेवरून.

१- या सभेंत त्यानंतर दक्षिण आफ्रिकेंतील भारतीयांना सोसाव्या लागणाऱ्या वाईट वागणुकीबद्दल निषेध-प्रदर्शक आणि तिचें निराकरण व्हावें असा ठराव मान्य झाला.

धराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थान
प्रक्रमा .. १३.६.९०.७. वि: ... ५२१
क्रमांक .. १२५७ ... नो: वि:
१६-२

१०. आभारप्रदर्शक सदेश

मद्रास

ऑक्टोबर २७, १८९६

श्री. संपादक, 'हिंदु'
मद्रास, यांचे सेवेशीं—
महाशय,

काल सायंकाळीं मद्रासच्या जनतेने अत्यंत कौतुकावह रीतीने दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या प्रश्नाला एकजुटीने पाठिंबा दिला याबद्दल मीं लोकांना धन्यवाद दिले नाहीत तर कृतघ्नतेचा दोष मजवर येईल. सभा अत्यंत यशस्वी झाली, आणि खरोखर ती यशस्वी करण्यासाठी सर्व लोक अहमहमिकेने प्रयत्न करीत आहेत असें वाटलें. या चळवळीला तुम्हीं हार्दिक पाठिंबा दिला याबद्दल तुम्हांला नम्रपणें धन्यवाद देतो. आपल्या या पाठिंब्यावरून आमचा प्रश्न संपूर्णपणें न्याय्य व पवित्र आहे व आमच्या तक्रारी किती सत्यस्वरूपाच्या आहेत तें दिसून येतें. मद्रासच्या महाजनसभेच्या सौजन्यशील कार्यवाहांना माझे विशेष धन्यवाद आहेत; त्यांनी सभेची योजना अविरत परिश्रम घेऊन केली, व हा प्रश्न त्यांनी आपला मानून काम केलें. मी एवढीच आशा बाळगतां की, अजूनपर्यंत जी सहानुभूति व पाठिंबा आम्हांला देण्यांत आला, तो यापुढेहि चालूं राहील व आम्हांला लवकरच न्याय मिळेल. आपणाला व एकंदर जनतेला मी खात्री देतो की, गेल्या रात्रीच्या सभेची बातमी दक्षिण आफ्रिकेला पोचेल तेव्हा तेथील हिंदी लोकांचीं अंतःकरणें आनंद आणि कृतज्ञता यांनी भरून जातील. आमच्या डोक्यावर आपत्तींचे जे काळेकुट्ट ढग पसरले आहेत त्याच्या कडेला या सभा म्हणजे आशेची रुपेरी कडाच होय. काल रात्रीं फार उशीर झाल्यामुळे मला माझ्या भावना व्यक्त करण्याला वेळ मिळाला नाही; म्हणून या पत्राचें प्रयोजन.

आमच्या पत्रकाच्या (हिरव्या पुस्तकेच्या) प्रती मिळव्या यासाठी जी गर्दी उडाली तो देखावा मी सहजासहजी विसरणार नाहीं. त्या पुस्तकेची दुसरी आवृत्ति मी काढणार आहे, आणि तिच्या प्रती जेव्हा तयार होतील तेव्हा त्या सभेच्या परोपकारी कार्यवाहांकडून मिळूं शकतील.

११. श्री. फर्दुनजी सोराबजी तल्यारखान यांना पत्र

ग्रेट ईस्टर्न हॉटेल,
कलकत्ता
नोव्हेंबर ५, १८९६

प्रिय श्री. तल्यारखान,

तुमचें मागचें पत्र मला येथील पत्त्यावर परत पाठविण्यांत आलें. मीं मद्रासहून तुम्हांला पत्र पाठविलें त्यांत माझा कळकत्याचा पत्ता कळविला होता; नंतर मी येथे आल्यावर तुम्हांला पत्र लिहिलें. तुम्हांला माझीं दोन्हीं पत्रें पोंचलीं असतील अशी मी आशा करतो.

नाताळला जाण्यामध्ये तुम्हाला आर्थिक स्वार्थत्याग करावा लागेल हें अगदी खरें आहे. परंतु आमचें कार्य त्या स्वार्थत्यागाच्या योग्यतेचें आहे याबद्दल माझी खात्री आहे.

ता. २० च्या पूर्वी 'कूरलँड' बोट सुटेल ती पकडण्याचा मी प्रयत्न करीन. तोंपर्यंत तुम्ही तयार व्हावें अशी इच्छा आहे.

तुम्ही नाताळच्या नवीन मताधिकार कायद्याचा विचार कराल का, आणि मुंबईच्या कांही श्रेष्ठ दर्जाच्या कायदेतज्ञांचा अभिप्राय, तो ते विनामूल्य देतील तर, मिळवाल का ? मताधिकार कायद्यासंबंधी जो विनंतीअर्ज पाठविला आहे त्यामध्ये तुम्हांला त्या विधेयकाची मूळ संहिता मिळेल, व पुस्तिकेंत त्यासंबंधी एका कायदेपंडिताचें मतहि मिळेल. येथे कायदेपंडितांचें मत मिळाल्यास तें नाताळांत आम्हांला फार उपयोगी पडेल.

मला वाटतें की, येथील सभा शुक्रवारीं एका आठवड्याने होईल. त्याचा अखेर निर्णय उद्या केला जाईल.

आपला स्नेहांकित
मोहनदास करमचंद गांधी.

मूळ अस्सल पत्राकरून केलेली नकल.

श्री. आर. एफ. एस्. तल्यारखान यांच्या सौजन्याने.

१२. 'स्टेट्समन'च्या प्रतिनिधीला मुलाखत

गांधीजींनी भारतांत केलेल्या दौऱ्यामध्ये कलकत्ता येथे स्टेट्समन पत्राच्या प्रतिनिधीने त्यांची मुलाखत घेतली होती. त्या मुलाखतीचा हा वृत्तांत आहे.

नोव्हेंबर १०, १८९६

स्टेट्समनच्या प्रतिनिधीने विचारलें : “ मिस्टर गांधी, दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या तक्रारींविषयी थोडक्यांत तुम्ही आम्हांला माहिती सांगाल काय ? ”

श्री. गांधींनी उत्तर दिलें : “ दक्षिण आफ्रिकेच्या पुष्कळ भागांमध्ये हिंदी लोक आहेत; नाताळ, केप ऑफ गुड होप, दक्षिण आफ्रिकन प्रजासत्ताक राज्य, ऑरेंज फ्री स्टेट, व इतर वसाहतींमध्ये ते राहतात. या सर्व ठिकाणीं कमी अधिक प्रमाणांत त्यांना नागरिकत्वाचे सर्वसामान्य हक्क नाकारले जातात. परंतु मी विशेषेकरून नाताळमधील हिंदी लोकांचें प्रतिनिधित्व करीत आहे. नाताळमधील एकंदर लोकसंख्या सुमारे पांच लक्षांची असून त्यांपैकी हिंदी लोक ५०००० आहेत. नाताळमध्ये प्रथम गेलेले हिंदी लोक हे मुदतबंदी कराराअन्वये गेलेले मजूर होते. ते मद्रास व बंगाल प्रांतांतून नाताळमधील निरनिराळ्या मळ्यांमध्ये काम करण्यासाठी नेण्यांत आले होते. ते बहुतेक हिंदु होते, पण त्यांपैकी कांही थोडे मुसलमान होते. आपल्या नोकरीच्या कराराची मुदत पुरी करून ते स्वतंत्र झाल्यावर त्यांनी त्या देशांतच रहावयाचें ठरविलें. कारण, बाजारांत फळें विकणारे बागवान अगर भाजी विकणारे फेरीवाले म्हणून धंदा केला असतां, आपणाला दरमहा तीन ते चार पौंडपर्यंत प्राप्ति होऊं शकेल असें त्यांना आढळून आलें. अशा रीतीने त्या वसाहतींत स्थायिक झालेले तीस हजार स्वतंत्र मजूर आहेत, आणि सुमारे सोळा हजार लोक मुदतबंदी कराराखाली मजूर म्हणून काम करीत आहेत. याशिवाय हिंदी लोकांचा आणखी एक निराळा वर्ग तेथे आहे. त्यांची संख्या सुमारे ५००० आहे. ते मुंबईकडील असून व्यापारधंद्याच्या आकर्षणाने तेथे गेलेले आहेत. यांपैकी कांही जण भरभराटीच्या परिस्थितींत आहेत. बरेचजणांनी जमिनजुमला खरेदी केलेला आहे, व दोघांच्या मालकीचीं गलबतें आहेत. हिंदी लोक त्या देशांत वीस किंवा अधिक वर्षे राहिलेले आहेत, आणि त्यांची भरभराट होत गेल्यामुळे ते संतुष्ट व सुखी होते. ”

“ तर मग, मि. गांधी, हल्ली चाललेल्या या कटकटीचें कारण काय बरें ? ”

“ केवळ व्यापारांतील चढाओढाची असूया. वसाहतींतील लोकांना हिंदी लोकांना मजूर म्हणून ठेवून जास्तींत जास्त फायदा काढावयाचा होता, कारण त्या देशांतील मूळ रहिवासी शेतांत काम करणार नाहीत, व युरोपियन लोकांना काम

करतां येत नाही. परंतु हिंदी माणसाने युरोपियनाचा व्यापारांतील प्रतिस्पर्धी म्हणून प्रवेश केला मात्र, तोंच त्याच्या मार्गात विघ्नें उपस्थित करण्यांत आलीं, अडथळे निर्माण करण्यांत आले, आणि संघटित रीतीने त्याचा छळ करून अपमान करण्यांत आला. आणि हळुहळू ही द्वेषाची व जुलूमाची भावना देशाच्या कायद्यामध्ये प्रतिबिंबित करण्यांत आली. लोक मताधिकाराचा हक्क कित्येक वर्षे उपभोगित होते, त्या मताधिकाराला त्यांना ठराविक मिळकत असण्याची अट होती. १८५४ सालीं मतदारांच्या यादींत एकूण २५१ हिंदी मतदार होते, व त्यांचे उलट ९३०९ युरोपियन मतदार होते. परंतु तेथील सरकारला एकाएकी वाटूं लागलें, किंवा वाटूं लागलें असल्याचा त्याने ब्रह्मणा केला की, आशियाई लोकांची मतदारसंख्या युरोपियन मतदारसंख्येला गिळून टाकील. म्हणून त्यांनी विधानसभेंत एक विधेयक आणिलें; त्याअन्वये ज्यांचीं नांवे मतदारांच्या यादींत पूर्वीच योग्य रीतीने घातलीं गेलीं असतील त्यांच्या खेरीज इतर सर्व आशियाई लोकांचा मताधिकार काढून टाकण्यांत यावा असें सुचविलें होतें. या विधेयकाविरुद्ध हिंदी लोकांनी विधानसभा व विधानपरिषद् यांचेकडे दोन अर्ज केले, पण त्याचा कांही उपयोग न होतां, बिल मंजूर होऊन त्याचें कायद्यांत रूपांतर झालें. तेव्हा हिंदी लोकांनी लॉर्ड रिपन यांजकडे विनंतीअर्ज पाठविला. लॉर्ड रिपन हे त्या वेळीं वसाहतीच्या खात्याचे प्रमुख मंत्री होते. त्याचा परिणाम होऊन हा कायदा आता रद्द करण्यांत आला आहे, व त्याचे जागीं दुसरा कायदा आणण्यांत आला आहे. त्या कायद्यामध्ये असें नमूद करण्यांत आलें आहे की, ज्या देशांत यापूर्वी पार्लमेंटरी मताधिकारावर आधारलेल्या व निवडणूक पद्धतीने बनलेल्या प्रातिनिधिक संस्था नसतील, अशा देशांच्या रहिवासी लोकांना, अगर त्यांच्या पुरुषशाखेंतील वंशजांना मतदारांच्या याद्यांत समाविष्ट केलें जाणार नाही. त्यांचीं नांवे मतदारांच्या याद्यांत दाखल होण्यापूर्वी प्रथम त्यांनी आपण या कायद्याच्या अंमलबजावणीपासून मुक्त आहोंत अशा अर्थाचा हुकूम गव्हर्नर इन कौन्सिलकडून मिळविला पाहिजे.” ज्यांचीं नांवे योग्य रीतीने मतदारांच्या याद्यांत दाखल झालेलीं आहेत त्यांना या कायद्याच्या अंमलबजावणीतून मुक्त ठेवण्यांत आलें आहे. हें विधेयक प्रथम मि. चेंबर्लेन यांजकडे सादर करण्यांत आलें. त्यांनी व्यवहारतः त्याला मान्यता दिली आहे. तरीहि त्याला विरोध करणें इष्ट आहे असें आम्हीं ठरविलें, आणि तें रद्द करून घेण्याच्या उद्देशाने, आम्ही मि. चेंबर्लेन यांजकडे एक विनंतीअर्ज पाठविला आहे, व यापूर्वी आम्हांला ज्या प्रमाणांत लोकांचा पाठिंबा मिळाला त्याच प्रमाणांत आताहि मिळेल अशी आम्हांला आशा वाटते.

मुलाखत घेणाऱ्या पत्रप्रतिनिधीने विचारलें : “तर मग आम्हीं असें समजावयाचें काय, की ज्या क्वीज (मजुरां) पैकी बहुसंख्य लोकांना आपल्या स्वतःच्या देशांत स्वतंत्र संस्थांमध्ये प्रवेश करण्याची कधीच इच्छा झाली नसती, त्यांना नाताळमध्ये राजकीय सत्ता हस्तगत करण्याची इच्छा निर्माण झाली आहे ? ”

श्री. गांधी यांनी उत्तर दिले : “ मुळींच नाही. सरकारकडे व जनतेकडे आम्ही जीं निवेदनं केलीं त्या सर्वांमध्ये आम्ही अतिशय काळजी घेऊन असं नमूद केलें आहे की, युरोपियन लोकांशीं तुलना करतां, आमच्यावर ज्या कायदेशीर अपात्रतेच्या त्रासदायक गोष्टी लादण्यांत येत आहेत व ज्यांचा उद्देश आम्हांला नीचावस्थेप्रत नेण्याचा आहे, त्या दूर करून घेणें हा आमच्या चळवळीचा उद्देश आहे. हिंदी लोकांना वसाहत-प्रवेश करण्यापासून अधिक निरुत्साहित करण्यासाठी नाताळच्या विधिमंडळाने एक विधेयक पास केलें आहे. त्यायोगे मुदतबंद कराराखाली तिकडे गेलेल्या हिंदी लोकांना, त्या वसाहतींत ते राहतील तोपर्यंत सतत कराराखालील मजूर म्हणून ठेवण्याची योजना करण्यांत आली आहे; आणि कराराची पहिली पांच वर्षांची मुदत संपताच नवीन करार करून देण्याचे ते जर नाकारतील तर त्यांना हिंदुस्थानला परत पाठवावयाचें, किंवा जर ते परत जाण्याचें नाकारतील तर त्यांच्यापासून दरसाल ३ पौंड डोईकर सक्तीने वसूल करावयाचा, अशीहि त्या विधेयकांत तरतूद केलेली आहे. आमच्या दुर्दैवाने, १८९३ साली नाताळहून हिंदुस्थानला आलेल्या शिष्टमंडळाने केलेल्या एकतर्फी शिष्टाई-वरून हिंदुस्थानसरकारने सक्तीच्या कराराच्या तत्वाला मान्यता दिली आहे. परंतु आम्ही त्याविरुद्ध ब्रिटिश व हिंदुस्थान-दोन्ही सरकारांकडे विनंतिअर्ज पाठविणार आहों.”

मुलाखत घेणाऱ्या पत्रप्रतिनिधीने गांधीजींना स्मरण करून दिलें : “ नाताळमधील हिंदी लोकांचा गोरे वसाहतवाले दररोज छळ करीत असतात याविषयी आम्ही बरेंचसें ऐकलें आहे. (त्याविषयीं कांही सांगा). ”

श्री. गांधींनी उत्तर दिलें : “ तें खरेंच आहे! आणि कायदा युरोपियन (वसाहतवाल्या) लोकांना या छळणुकीच्या बाबतींत उघड किंवा गुप्त रूपाने मदत देत असतो. कायदा सांगतो की, हिंदी माणसाने रस्त्याच्या पदपथांवरून चालतां कामा नये, तर रस्त्याच्या मध्यभागावरून चालत गेलें पाहिजे; त्याने रेल्वेच्या गाड्यांतील पहिल्या अगर दुसऱ्या वर्गातून जातां कामा नये; रात्रीं नऊ वाजल्यानंतर परवाना घेतल्याशिवाय त्याने घराबाहेर पडतां कामा नये; त्याला गुरें हाकीत न्यावयाचीं असल्यास त्याने परवाना काढला पाहिजे; इत्यादि, इत्यादि. या विशेष कायद्यांचा जुलूम केवढा असेल त्याची कल्पना करा आणि असल्या कायद्यांचें उल्लंघन केल्याबद्दल अत्यंत सन्मान्य हिंदी लोकांना - जे तुमच्या लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलांत बसण्याच्या योग्यतेचे आहेत, - दररोज अपमान, हल्ले, व पोलिसाकडून अटक या प्रकारांचा अनुभव घ्यावा लागतो! आणि या कायदेशीर अपात्रतेच्या भरीला सामाजिक अपात्रतेचा अन्याय शिवाय आहेच. कोणत्याहि हिंदी मनुष्याला ट्रामगाड्यांत बसूं देत नाहीत, सार्वजनिक हॉटेलांत अगर स्नानगृहांत त्यांना जागा दिली जात नाही! ”

वृत्तपत्र प्रतिनिधि - “ ठीक आहे. मि. गांधी, कल्पना करा की या कायदेशीर अपात्रतेच्या गोष्टी काढून टाकण्यामध्ये तुम्हांला यश आलें अशी कल्पना करा; पण सामाजिक अपात्रतेचें काय? तुम्ही एखादा माणूस विधिमंडळांत पाठवूं शकलां नाही

यामुळे तुमच्या मनाला जो खेद होईल त्यापेक्षा सामाजिक अपात्रतेचे हे निर्बंध तुम्हांला शतपट अधिक टोचणार नाहीत का, त्रास देणार नाहीत का, चीड व संताप आणणार नाहीत का ? ”

श्री. गांधींनी त्या पत्रप्रतिनिधीला निरोप देतांना नमस्कार करतांना किंचित् शंका-युक्त मनाने म्हटलें, “जेव्हा कायदेशीर अपात्रता काढून टाकली जाईल, तेव्हा सामाजिक छळणूकहि हळूहळू नाहीशी होईल. ”

स्टेट्समन, १२-११-१८९६

१३. दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोक

कलकत्ता

नोव्हेंबर १३, १८९६

श्री. संपादक, ‘इंग्लिशमन’
कलकत्ता, यांचे सेवेशीं
महाशय,

“मोहनलाल (माझे जन्मनाम) यांना पाठवा; रोड हिंदी लोकांना वेगळ्या वस्तींत खेचून घालीत आहे.” हे काल नाताळहून दादा अबदुल्ला आणि कंपनीच्या मुंबईतील एजंटाना आलेल्या तारेंतील शब्द आहेत. दादा अबदुल्ला आणि कंपनी ही दक्षिण आफ्रिकेंतील एक मोठी व्यापारी पेढी आहे. एजंटानी अतिशय सौजन्याने तो संदेश मला पाठविला. यामुळे मला कलकत्त्याहून एकदम निघून जाणें आवश्यक झालें आहे.

तारेंतील ‘रोड’ हा शब्द चुकीचा आहे. मला वाटतें की तो ‘व्होइस’^१ असा शब्द असावा, व त्याचा अर्थ ‘केप सरकार’ असा आहे. तारेच्या संदेशाचा अर्थ त्यामुळे असा होतो की, केपसरकार हिंदी लोकांना विशिष्ट निरनिराळ्या जागांमध्ये जाऊन राहण्याला सक्तीने भाग पाडीत आहे. आणि ही गोष्ट असंभवनीय नाही, कारण केप पार्लमेंटने ईस्ट लंडन म्युनिसिपालिटीला हिंदी लोकांना वेगळ्या वस्तींत हलविण्याचा अधिकार दिला आहे. तरीहि, हा सगळा हिंदी प्रश्न आज मि. चेंबर्लेन

१- नंतर गांधीजींना आढळून आलें की, मूळ तारेंत वापरलेला शब्द ‘रोड’ नसून ‘राड’ (Raad) असा होता. तो शब्द लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली या शब्दाला उच्च भाषेंतील प्रतिशब्द आहे. गांधीजींचें ‘इंग्लिशमन’ पत्राला लिहिलेलें ता. ३० नोव्हेंबर १८९६ चें पत्र पाहा - पुढे पृ. १३०.

यांच्यापुढे निर्णयासाठी गेलेला आहे हें पाहिल्यावर तरी अशा प्रत्यक्ष कृतीच्या हालचाली कांही काळ तरी स्थगित करण्यांत येतील अशी कल्पना होती.

या संदेशावरून या प्रश्नाचें प्रचंड महत्त्व, तसेंच ह्यासंबंधी दक्षिण आफ्रिकेतील लोकांची उत्कट भावना, या गोष्टी दिसून येतात. त्यांना हा अपमान अत्यंत तीव्रतेने जाणवला नसता तर त्यांनी इतक्या खर्चाचा संदेश पाठविला नसता. निराळ्या वस्तींत हलविलें जाणें म्हणजे त्या प्रसंगांत सांपडलेल्या व्यापाऱ्यांना तो कदाचित् सर्वनाशच ठरण्याचा संभव आहे. परंतु दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी माणसाच्या कल्याणाची पर्वा कोण करतो ?

लंडन टाइम्स म्हणतो :

भारतांत इंग्रज, हिंदु व मुसलमान, या तीनहि समाजासमोर एक समस्या उभी राहिली आहे. ती ही की, ज्या नव्या औद्योगिक चळवळींची इतका काळ व इतक्या उत्सुकतेने मार्गप्रतीक्षा केली जात होती, त्यांचा प्रारंभ झाला असतां, हिंदी व्यापारी व कामकरी यांना कायद्याच्या दृष्टीने इतर ब्रिटिश प्रजाजनांना जो दर्जा उपभोगावयास मिळतो तोच मिळेल की नाही ? ब्रिटिश सत्तेखाली असलेल्या एका प्रदेशांतून दुसऱ्या प्रदेशांत त्यांना मोकळेपणाने जातां येईल की नाही, आणि संबंधी मित्रराज्यांमध्ये ब्रिटिश प्रजाजनांचे हक्क त्यांना मागतां येतील की नाही ? की आपल्या साधारण उद्योगधंद्यासाठी परवाने व पास वाळगण्याची अट त्यांच्यावर लादून आणि ट्रान्सवाल सरकारने केले आहे त्याप्रमाणे त्यांना आपल्या धंद्यासाठी नेमून दिलेल्या कायम वस्तीच्या ठिकाणीं, गलिच्छ जाग्यांत राहण्याची सक्ति करून बहिष्कृत जातींप्रमाणे त्यांना वागवावयाचें आहे ? हिंदी साम्राज्याच्या बाहेर जे लोक आपली परिस्थिति सुधारण्याकरिता व नशीब काढण्याकरिता गेले आहेत, अशा सर्व हिंदी माणसांना हे प्रश्न लागू पडतात. मि. चेंबर्लिन यांनी वापरलेले शब्द, आणि हिंदी वृत्तपत्रांच्या प्रत्येक वर्गाने या प्रश्नांसंबंधी घेतलेली ठाम व खंबीर भूमिका, यांवरून स्पष्ट दिसतें की, अशा प्रश्नांना फक्त एकच उत्तर शक्य आहे.

म्हणून, हें स्पष्ट आहे की या प्रश्नाचा परिणाम हल्ली दक्षिण आफ्रिकेत राहणाऱ्या हिंदी लोकांवरच केवळ घडतो असें नाही, तर ज्यांना ज्यांना हिंदुस्थानबाहेर नशीब काढायला जावयाचें असेल त्यांच्यावरहि घडतो; आणि या प्रश्नाला फक्त एकच उत्तर शक्य आहे. मला आशा आहे की एकच उत्तर त्याला दिलें जाईल.

त्या देशांत हिंदी लोकांवर अपात्रतेचे जे प्रकार एकावर एक रचिले जात आहेत त्याविरुद्ध अँग्लो-इंडियन व हिंदी, सर्व संस्थांनी जर निषेध व्यक्त केला, आणि जर हिंदुस्थानच्या प्रत्येक महत्त्वाच्या शहरांत त्या वाईट वागवणुकीबद्दल नापसंती व्यक्त करण्यासाठी जाहीर सभा भरतील, तर जरूरीपेक्षा जास्त खटपट केली असें होणार नाही.

दक्षिण आफ्रिकेतील निरनिराळीं सरकारें काय काय खटपटी करित आहेत, आणि त्यांच्या दृष्टीने या गोष्टीचें यशस्वी पर्यवसान होण्यासाठी वसाहत मंत्रालयावर केवढा दबाव आणला जात आहे हें जनतेला समजणें अवश्य आहे. तेथे सर्व देश-

भर जाहीर सभा भरविण्यांत येत असून, 'कूली' लोकांच्या प्रवेशाला बंदी करण्याची मागणी तेथील सर्व सरकारांकडे केली जात आहे. निरनिराळ्या शहरांचे मेयर आपली काँग्रेस भरवीत असून, आशियाई लोकांच्या येणाऱ्या ओघावर नियंत्रण घालावे अशी मागणी करणारे ठराव करीत आहेत. 'केप कॉलनी'चे प्रधानमंत्री सर गॉर्डन स्प्रिग यांचा वसाहत मंत्रालयाशी हालचालीचा पत्रव्यवहार सुरू असून त्याचा निकाल आपल्या दृष्टीने समाधानकारक लागेल अशी त्यांना आशा वाटत आहे. नाताळचे एक प्रमुख राजकारणी गृहस्थ मि. मेडॉन हे सभांतून आपल्या श्रोतृवृंदांना सांगत आहेत की, (नाताळ) वसाहतीचे इंग्लंडमधील मित्र, वसाहतीचा दृष्टिकोन मि. चेंबर्लॅन यांचे समोर जोरदार रीतीने मांडण्यासाठी शक्य ते प्रयत्न करीत आहेत. नाताळचे प्रधानमंत्री सर जॉन रॉबिन्सन हे आपली शरीरप्रकृति सुधारण्यासाठी इंग्लंडला गेले असून मि. चेंबर्लॅन यांजबरोबर महत्त्वाच्या राज्यविषयक बाबींसंबंधी चर्चा करण्याचाहि त्यांचा तेश्चे जाण्यांत हेतु आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील बहुतेक सर्व वृत्तपत्रे वसाहतीच्या दृष्टिकोनांतून या विषयाची चर्चा करीत आहेत. आमच्या विरुद्ध ज्या शक्ति काम करीत आहेत त्यांपैकी वर उल्लेखिलेल्या या संख्येने थोड्या-शाच आहेत. पार्लमेंटच्या एका माजी सभासदाने सहानुभूति दर्शविणाऱ्या आपल्या पत्रांत म्हटल्याप्रमाणे, 'हा सर्व संघर्ष विपम शक्तींचे दरम्यान आहे', परंतु 'न्याय आमच्या पक्षाला आहे.' आमचें उद्दिष्ट पूर्णपणें न्याय्य व पवित्र नसतें तर त्याचा शेवट कधीच झाला असता !

आणखी एक गोष्ट. या विषयाकडे ताबडतोब लक्ष देणें जरूरीचें आहे. हा प्रश्न सध्या अघांतरीच आहे; तो फार दिवस अनिर्णित राहणें शक्य नाही. आणि या वेळीं जर त्याचा निकाल हिंदी लोकांना प्रतिकूल लागला, तर त्याचा फेरविचार केला जाणें कठीण होईल. म्हणून, अँग्लोइंडियन व हिंदी जनतेने आमच्यातर्फें काम करण्याची आताच योग्य वेळ आहे. ही वेळ गेली तर ती पुन्हा कधीच येणार नाही. एका सन्मान्य हुजूरपक्षीय सभासदाने म्हटलें आहे की, "हा अन्याय एवढा गंभीर स्वरूपाचा आहे की, त्याचें निवारण करण्याला प्रवृत्त होण्यासाठी लोकांना तो माहीत झाला तरी पुरे होईल."

होय महाशय, अँग्लोइंडियन जनतेलासुद्धा आम्हांला सक्रिय मदत करण्याबद्दल माझें विनंतिपूर्ण आवाहन आहे. आम्ही आमचें आवाहन समाजाच्या एखाद्या संस्थेला अगर एखाद्या वर्गाला उद्देशून मर्यादित केलेलें नाही. आम्हीं सर्वांकडे मदत मागण्यासाठी जाण्याचें धाडस केले आहे, आणि अजूनपर्यंत आम्हांला सर्वांकडून सहानुभूतिच प्राप्त झाली आहे. लंडन टाइम्स व टाइम्स ऑफ इंडिया हीं पत्रे आमच्या कार्याला फार दिवसांपासून पाठिंबा देत आलीं आहेत. मद्रासमधील सर्व वृत्तपत्रांनी आम्हांला पूर्ण पाठिंबा दिला आहे. आपण आम्हांला निःशंकपणें साहाय्य केले आहे व आम्हांला आपले अत्यंत ऋणी करून ठेवले आहे. काँग्रेसच्या ब्रिटिश कमिटीने आम्हांला विनमोल

मदत केली आहे. श्री. भावनगरी हे पार्लमेंटमध्ये गेल्यापासून सतत आमच्यातर्फे जागरूक राहून काम करीत आहेत. ते वेळीं अवेळीं आमच्या तक्रारींना वाचा फोडीत असतात. ब्रिटिश लोकसभेच्या इतर अनेक हुजूरपक्षीय सभासदांनी आम्हांला पाठिंबा दिला आहे. यास्तव, आम्ही अँग्लोइंडियन समाजाकडे साहाय्याबद्दल विनंति करीत आहो, ही कांही केवळ औपचारिक गोष्ट नव्हे. तुमच्या सर्व व्यवसायबंधूंना हे पत्र आपल्या वृत्तपत्रांतून उद्धृत करण्याची विनंति करण्याचें मी धाडस करतो. मला शक्य असतें तर मीच सर्व वृत्तपत्रांना या पत्राच्या प्रती पाठवून दिल्या असत्या.^१

इंग्लिशमन, ता. १४-११-१८९६

— मोहनदास करमचंद गांधी

१४. ‘इंग्लिशमन’ पत्राच्या प्रतिनिधीला मुलाखत

गांधीजींच्या कलकत्यांतील मुक्कामांत ‘इंग्लिशमन’ पत्राच्या प्रतिनिधीने त्यांची मुलाखत घेतली. दक्षिण आफ्रिकेंतील गोऱ्या लोकांची हिंदी लोकांविषयी शत्रुभावना प्रथम कधीपासून प्रकट दिसूं लागली, असा प्रश्न त्याने गांधीजींना विचारला. या व इतर प्रश्नांना गांधीजींनी दिलेलीं उत्तरे पुढे देण्यांत येत आहेत.

नोव्हेंबर १३, १८९७

“हिंदी लोक अगदी प्रथम आफ्रिकेंत गेले त्या दिवसांपासूनच त्यांच्याविषयी अप्रीतीची भावना नेहमीच अस्तित्वांत होती; परंतु आमचे लोक जेव्हा व्यापार करूं लागले तेव्हा वसाहतवाल्यांची विरोधी भावना स्पष्टपणें प्रकट दिसूं लागली, आणि अपात्रतेचे निर्बंध लादण्याच्या स्वरूपांत ती साकार झाली.”

“तर मग तुम्ही ज्या तक्रारींविषयी बोलत आहां त्या सर्व व्यापारी मत्सर-भावनेंतून उद्भवल्या आहेत आणि स्वार्थमूलक आहेत, असें समजावयाचें काय ?”

“अगदी बरोबर. या सगळ्या गोष्टींचें मूळ तेंच आहे. वसाहतवाले आम्हांला घालवूं इच्छितात, कारण आमचे व्यापारी त्यांच्याशीं स्पर्धा करतात ती त्यांना आवडत नाही.”

“ही स्पर्धा योग्य व न्याय्य आहे काय ? माझ्या प्रश्नाचा अर्थ असा की, ती न्याय्य आणि प्रकट रूपाने सुरू होऊन चालू राहते काय ?”

“ही स्पर्धा अगदी उघड असते, आणि हिंदी लोकांकडून ती संपूर्ण न्याय्य व योग्य प्रकारें चालविली जाते. व्यापार करण्याच्या सर्वसामान्य पद्धतीबद्दल दोन

१- गांधीजी कलकत्याहून मुंबईकडे जाण्यासाठी ता. १३ नोव्हेंबर रोजी निघाले. पुढे कलम १८ मधील १३ नवंबरची नोंद पाहा.

शब्द सांगितले तर माझा मुद्दा अधिक स्पष्ट होईल. व्यापारांत शिरलेले बहुतेक हिंदी लोक आपला माल मोठ्या ठोकवंद युरोपियन व्यापारी पेढ्यांकडून खरेदी करतात, व मग खेडोपाडीं तो माल घेऊन किरकोळ विक्रीसाठी फिरत जातात. किंबहुना मी नाताळ देशाविषयींच्या माझ्या स्वतःच्या विशेष माहितीवरून आणि अनुभवावरून सांगू शकतो की नाताळची वसाहत आपल्या मालाच्या पुरवठ्यासाठी जवळजवळ सर्वस्वीं या प्रवासी व्यापाऱ्यांवर अवलंबून असते. तुम्हांला माहितच आहे की त्या भागांत दुकानें फारच थोडीं आहेत; निदान तीं शहरांपासून तरी दूर आहेत; आणि ही उणीव भरून काढून हिंदी माणूस प्रामाणिकपणें आपली उपजीविका करतो. असें सांगितलें जातें की छोटा युरोपियन व्यापारी हिंदी व्यापाऱ्यांनी स्थानभ्रष्ट केला. ही गोष्ट कांही अंशीं खरी आहे, पण तो दोष युरोपियन व्यापाऱ्यांचा आहे. तो आपल्या दुकानांतच बसण्यांत समाधान मानतो, त्यामुळे गिऱ्हाइकांना त्याच्या दुकानांत यावें लागतें. म्हणून, जेव्हा हिंदी व्यापारी खूप मेहनत करून आपला माल विकण्यासाठी घेऊन गिऱ्हाइकांकडे जातो, तेव्हा त्याच्या मालाची चटकन विक्री होते यांत आश्चर्य नाही. शिवाय युरोपियन व्यापारी अगदी थोड्या प्रमाणांत सुद्धा आपला माल घेऊन फेरी करण्यास जाणें पसंत करणार नाही. हिंदी माणसाच्या व्यापारी कर्तबगारीचा, आणि सर्वसामान्यपणें त्याच्या प्रामाणिकपणाचा कदाचित सर्वांत सबळ पुरावा हा की, बड्या बड्या व्यापारी पेढ्या त्याला उधारीवर माल देतात, आणि खरें पाहतां त्यांच्यापैकी पुष्कळजण आपल्या व्यापाराचा अधिकांश भाग त्याच्यामार्फत चालवितात. नाताळमध्ये हिंदी माणसाला होणारा विरोध हा समाजाच्या एका लहानशा हिश्याचा विरोध आहे, आणि युरोपियन समाजाच्या बऱ्याच मोठ्या भागाच्या खऱ्या भावना त्या विरोधांत प्रतिबिंबित होत नाहीत, ही कांही गुप्त गोष्ट नाही.”

“नाताळमधील हिंदी रहिवाशांवर लादलेल्या कायदेशीर अपात्रतेच्या बाबी थोडक्यांत कोणत्या आहेत ? ”

“हां, प्रथम ‘कफ्यू’चा नियम आहे. त्या नियमाअन्वये, कोणाहि काळ्या-इसमाला, तो मुदतवंद कराराखाली मजूर असेल तर, आपल्या मालकाकडून वेतलेल परवाना जवळ बाळगत्याखेरीज, रात्रीं ९ वाजल्यानंतर घराबाहेर फिरण्याची मनाई करण्यांत आली आहे. जर तो काळा मनुष्य मजूर नसेल तर घराबाहेर फिरण्याला समाधानकारक कारण त्याला दाखवितां आलें पाहिजे. या बाबतींत तक्रारीचें मोठें कारण असें की, हा कायदा पोलिसांकडून लोकांवर जुलूम करण्यासाठी हत्यार म्हणून वापरलें जाईल. उत्तम कपडे पेहेरलेल्या सन्मान्य, सुशिक्षित हिंदी लोकांना कधी कधी पोलिसांकडून निरनिराळ्या प्रकारचा अपमान सहन करावा लागतो; पोलिसांकडून त्यांना अटक केली जाते; कैदखान्याकडे त्यांना पायीं रखडत नेण्यांत येतें; रात्रभर कैदेंत डांबून पडावें लागतें; दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं त्यांना मॅजिस्ट्रेटसमोर उभे करण्यांत येतें; आणि त्यांचा निर्दोषीपणा शाबीत झाल्यावर त्यांना सोडून देण्यांत येतें. पण खेदाच

अगर क्षमायाचनेचा एक शब्दहि त्यांना बोलला जात नाही. अशा प्रकारच्या घटना कांही थोड्या नाहीत ! त्यानंतर मताधिकार हिरावून घेण्याची बाब आहे, तिचा उल्लेख आपण प्रसिद्ध केलेल्या लेखांत येऊन गेला आहे. खरी गोष्ट अशी की, हिंदी लोकांनी दक्षिण आफ्रिकन राष्ट्रांचे घटक व्हावे अशी वसाहतवाल्यांची इच्छा नाही म्हणूनच त्यांचा मताधिकार काढून घेण्यांत आला आहे. हलकीं कामें करणारा एक क्षुद्र नोकर म्हणून हिंदी माणसाशी संबंध आला तर तो सुसह्य मानला जाईल; नागरिक म्हणून कधीच तो सहन केला जाणार नाही.”

“एका परकी देशामध्ये राजकीय हक्क उपभोगण्याच्या प्रश्नासंबंधी हिंदी लोकांची वृत्ति कशा प्रकारची झाली आहे ?”

“त्या देशाचे मूळ रहिवासी नसणारे लोक स्वतंत्रतेने जे हक्क उपभोगतात, ते आपणालाहि उपभोगतां यावे असा दावा सांगणाऱ्या मनुष्याची जी वृत्ति तीच हिंदी लोकांची आहे. राजकीय दृष्टीने बोलवयाचें तर, हिंदी मनुष्याला मताधिकार नको आहे, पण अस्तित्वांत असलेला मताधिकार आपणापासून हिरावून घेतला जाण्याच्या अपमानाचा त्याला संताप येतो; म्हणूनच तो मताधिकार फिरून दिला जावा अशी मागणी करीत आहे. शिवाय, सर्व भारतीय लोकांना एकाच वर्गांत घातलें जातें, आणि त्यांच्यापैकी अधिक सुधारलेल्यांना त्यांच्या योग्य दर्जाप्रमाणे वागविलें जात नाही, ही त्यांना अधिक अन्यायाची गोष्ट वाटते. मिळकतीच्या पात्रतेची मर्यादा वाढवावी व शैक्षणिक लायकीची अट नवीन घालावी असेंहि आम्हीं सुचविलें. त्यायोगें प्रत्येक हिंदी मतदाराला लायकीच्या कसोटीचें चिन्ह प्राप्त होईल. परंतु ही सूचना तिरस्कारपूर्वक धुडकावून लावण्यांत आली. त्यावरून वसाहतवाल्यांचा उद्देश हिंदी लोकांची वेइज्जत करण्याचा व त्यांचे राजकीय हक्क हिरावून घेऊन त्यांना चिरकाल असहाय करून सोडण्याचा आहे, असें सिद्ध होतें. त्यानंतर, मुदतबंदीचा करार पुरा झाल्यानंतर जे हिंदी लोक वसाहतींत राहतात त्यांच्यावर सालिना ३ पौंड डोईपट्टीचा पक्षघाती कर आहे. आणखी असें की, हिंदी माणसाला सामाजिक दर्जाच राहिलेला नाही. खरोखर त्याला सामाजिक दृष्ट्या ‘महारोगी’ किंवा अस्पृश्य मानण्यांत येतें. त्याच्यावर सर्व प्रकार अपमान लादले जातात. हिंदी माणसाचा दर्जा कांहीहि असो, सर्व दक्षिण आफ्रिकाभर हिंदी माणूस हा ‘कूली’ समजला जातो, व तशा प्रकारची त्याला वागवणूक मिळते. रेल्वेमध्ये त्याला एका विशिष्ट वर्गांतच बसावें लागतें; आणि नाताळमध्ये जरी त्याला पदपथावरून चालण्याची मुभा असली तरी इतर प्रदेशांत त्याला ती सवलत देण्यांत येत नाही.

“या वसाहत राज्यांमध्ये हिंदी लोकांना कशी वागवणूक दिली जाते तें आम्हांला सांगाल काय ?”

“इंग्लंडमध्ये नोंदवेनी व एशोवे या दोन नगरांमध्ये कोणाहि हिंदी मनुष्याला जमीन विकत घेण्याचा अधिकार नाही.”

“ ही बंदी कां घालण्यांत आली ? ”

“ सांगतो; झुल्लँडमध्ये मेलमॉथ हें नगर प्रथम वसविण्यांत आलें, तेन्ना अशा प्रकारचा कोणताहि निर्वेध नव्हता, आणि नाताळमधील हिंदी लोक जमीन विकत घेण्याच्या हक्काचा फायदा घेत असत. अशी खरेदी केलेली जमीनमिळकत सुमारे २००० पौंड किंमतीची असेल. नंतर जमीन खरेदीची मनाई करणारा हुकूम काढण्यांत आला, आणि तो त्यानंतर वसविल्या जाणाऱ्या नगरांना लागू करण्यांत आला. हा केवळ व्यापारी असूयेचा परिणाम होता; कारण ज्याप्रमाणे नाताळमध्ये हिंदी लोकांनी व्यापारांत प्रवेश केला होता, त्याप्रमाणे झुल्लँडमध्येहि ते व्यापाराकरिता येतील अशी वसाहतवाल्यांना भीति वाटत होती.

ऑरेंज रिव्हर फ्री स्टेटमध्ये हिंदी लोकांना काफिरांच्या वर्गांत बसवून त्यांचें तेथील अस्तित्वच अशक्य करून सोडण्यांत आलें आहे. स्थावर मिळकत धारण करण्याची त्याला परवानगी नाही, आणि त्या राज्यांत स्थायिक झालेल्या प्रत्येक हिंदी माणसाला सालिना दहा शिलिंग कर द्यावा लागतो. या जुलमी कायद्यामुळे केवढा अन्याय घडला याची कल्पना एका गोष्टीवरून तुम्हांला येईल. ती गोष्ट अशी की, हे कायदे अंमलांत आले तेन्ना, हिंदी लोकांना (त्यांमध्ये बहुसंख्य लोक व्यापारी होते,) तें राज्य सोडून जावें लागलें; त्याबद्दल त्यांना कांहीहि भरपाई मिळाली नाही; व त्यांचें एकूण नुकसान सुमारे ९००० पौंड झालें. ट्रान्सवालमध्ये परिस्थिति कांही अधिक चांगली नाही. तेथे हिंदी लोकांना व्यापार करण्याची किंवा ठराविक वस्ती सोडून इतर ठिकाणी राहण्याची मनाई करण्यांत आली आहे. यांपैकी दुसऱ्या मनाई हुकमाचे बाबतींत न्यायालयांत कामें चालू आहेत. सात पौंड विशेष नोंदणी फी द्यावी लागते; रात्री नऊ वाजतां बाहेर न पडण्याचा हुकूम अंमलांत आणलेला आहे, पदपथांवरून चालण्याला (निदान जोहानेसबर्ग शहरांत तरी) बंदी घातलेली आहे; आणि रेल्वे गाड्यांमध्ये पहिल्या व दुसऱ्या वर्गांतून प्रवास करण्याला हिंदी लोकांना परवानगी नाही. अशा रीतीने तुम्हांला दिसून येईलच की, हिंदी लोकांचें ट्रान्सवालमधील जीवन त्रिलकुल आनंदहीन आहे. आणि तरीहि, इतके अपात्रतेचे निर्वेध असूनसुद्धा, नव्हे निष्कारण अपमान-उपमर्द सहन करूनहि, हिंदी लोक सक्तीने लष्करांत भरती केले जाण्यास पात्र आहेत; मात्र मि. चेंबर्लिन यांनी हस्तक्षेप केला तरच ही आपत्ति टळू शकेल. सक्तीच्या लष्करभरतीबाबतच्या तहनाम्यानुसार अशा सक्तीच्या नोकरींतून सर्व ब्रिटिश प्रजाजनांना माफ करण्यांत आलें आहे; परंतु ट्रान्सवालच्या लोकसभेंत या प्रश्नावर विचार चालू असतां, त्यांनी त्या नियमाला एका ठरावाची पुस्ती जोडिली की, ‘ ब्रिटिश प्रजाजन ’ याचा अर्थ ‘ गोरे ब्रि. प्रजाजन, ’ असाच केला जाईल. परंतु हिंदी लोकांनी या प्रश्नाबाबत ब्रिटिश सरकारकडे अर्ज केला आहे. त्याच धर्तीवर केप कॉलनी या वसाहतीनेहि नुकतीच ईस्ट लंडन म्युनिसिपालिटीला हिंदी लोकांना व्यापाराची बंदी करण्याचा हुकूम काढण्याबाबत परवानगी दिली.

तसेंच पदपथांवर चालणें, व ठराविक लोकवस्तोंत राहणें, या गोष्टींनाहि मनाई करणारा नियम करण्याची परवानगी दिली आहे. अशा रीतीने तुम्हाला दिसून येईल की, दक्षिण आफ्रिकेंत सर्वत्र हिंदी लोकांविरुद्ध एकजुटीची चढाई करण्यांत येत आहे! तरीहि आम्ही कोणतेही विशेष अधिकार मागत नाही, केवळ आमचे न्याय्य हक्क द्या एवढीच आमची मागणी आहे.”

“ इतकें तक्रारीबद्दल झालें. या तक्रारी दक्षिण आफ्रिकाभर सार्वत्रिक आहेत. आता मि. गांधी, मला सांगा की तिकडील न्यायालयामध्ये हिंदी वकिलांची परिस्थिति काय आहे ?

“ होय, या बाबतींत मात्र अॅडव्होकेट्स् व अॅटॉर्नीज यांमध्ये, ते कोणत्याहि जातीचे असले तरी, फरक केला जात नाही; न्यायालयांमध्ये, फक्त कार्यक्षमतेचाच प्रश्न असतो. वसाहतींमध्ये पुष्कळ वकील आहेत, पण त्यांचें न्यायालयीन कार्य-कौशल्य फारसें वरच्या दर्जाचें नाही. कित्येक युरोपियन वकील तेथे आहेत; आणि इंग्लंड-मध्ये शिक्षण, पदवी व कामाचा अनुभव घेतलेल्या इंग्रज वकिलांच्या हातांतच वकिलीचा सगळा धंदा आहे, हें सांगण्याची जरूरीच नाही. परंतु, आमच्यापैकी ज्या कोणी इंग्रजी पदवी घेतलेली आहे, त्यांना इंग्रजांबरोबरचा समान दर्जा प्राप्त होण्याला कारण ती पदवीच असते, असें मला वाटतें. फक्त हिंदी पदवी घेतलेल्या माणसाला तेथे जागा नाही. मात्र मला वाटतें की, दक्षिण आफ्रिकेमध्ये हिंदी वकिलांना आपल्या तेथील देशबांधवांबद्दल सहानुभूति व प्रेम वाटत असेल तर कामधंदा चालण्याला भरपूर अवकाश आहे. ”

दक्षिण आफ्रिकेंतील राजकीय घडामोडींसंबंधाने श्री. गांधी यांनी कांहींच मत व्यक्त केलें नाही.

इंग्लिशमन, ता. १४-११-१८९६

१५ पुणे येथील भाषण

(ता. १६ नोव्हेंबर १८९६ रोजी पुणे येथील सार्वजनिक सभेच्या विद्यमाने 'जोशी सभागृहांत' भरलेल्या नागरिकांच्या जाहीर सभेत गांधीजींनी दक्षिण आफ्रिकेत राहण्याच्या हिंदी लोकांच्या हाल अपेष्टांबाबत भाषण केले. डॉ. राम-कृष्णपंत भांडारकर हे सभेचे अध्यक्ष होते. गांधीजींचे भाषण झाल्यावर, लोकमान्य टिळकांनी मांडलेला एक ठराव सभेत मंजूर करण्यांत आला. या ठरावामध्ये दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांविषयी सहानुभूति व्यक्त करण्यांत आली होती; व लोकमान्य टिळक, प्रोफेसर गोखले आणि इतर सहाजण यांच्या एका समितीला, हिंदी लोकांवर लादण्यांत आलेल्या अपात्रतेच्या प्रकारांबद्दल हिंदुस्थान सरकारकडे विनंतीअर्ज सादर करण्याचा अधिकार देण्यांत आला. गांधीजींच्या या भाषणाचा वृत्तांत नेहमीच्या सर्वसामान्य साधनांचे द्वारा उपलब्ध झालेला नाही. गांधीजींच्या भाषणाचा थोडासा उल्लेख ज्यांत आहे असा हा पुढील वृत्तांत, हिंदुस्थान सरकारच्या गृहखात्यासाठी पुण्यांत तयार केलेला गुप्त वार्तालेख आहे.)

नोव्हेंबर १६, १८९६

“हें व्याख्यान त्या विषयावर लिहिलेल्या एका पत्रकांतून घेतलेल्या व सभेत वाचलेल्या उतान्यांनी मुख्यतः भरलेले होते, व त्यांत मधून मधून त्यांवर धावती टीका केलेली होती. या पत्रकांत, हिंदी लोकांना दक्षिण आफ्रिकेत ज्या निरनिराळ्या प्रकारांनी वागविले जाते त्याविषयीची हकीकत दिलेली आहे, व त्याच्या शेवटी दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांचे प्रतिनिधी म्हणून सांगितल्या जाणाऱ्या लोकांचीं नांवे दिलेली आहेत. या लोकांनी श्री. गांधी यांना, आपल्या तक्रारी अधिकारी वर्गासमोर व सर्वसामान्य लोकांसमोर ठेवण्यासाठी, नियुक्त केले आहे.

व्याख्यात्यांनी सरकारला निवेदन व विनंतीअर्ज पाठवून, दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या परिस्थितींत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी शक्य ते करण्या बद्दल, आपल्या श्रोतृवर्गाला आवाहन केले.

मुंबई पोलिस वृत्तांतांचे सारांश, १८९६, पृ. ४०५

१६. व्हाईसराय यांना केलेली तार^१

नोव्हेंबर ३०, १७३७

मला दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांकडून तारेने संदेश आला आहे की, ट्रान्सवाल सरकार हिंदी लोकांवर निराळ्या वस्तींत जाण्याची सक्ती करित आहे. कसोटीच्या दाव्याची चौकशी होईपर्यंत या बाबतींत पुढील काम स्थगित करण्यांत यावे अशी मि. चेंबर्लेन यांची विनंती असतां हि हें करण्यांत आलें असें स्पष्ट दिसते. ट्रान्सवालने केलेली ही कृति, अधिक दोषास्पद नसली तरी निदान आंतरराष्ट्रीय शिष्टाचाराचा भंग आहे, असें म्हणण्याचें मी धाडस करतो, आणि निराळ्या वस्तींत हिंदी लोकांना हलविण्याचें काम स्थगित करण्याबद्दल ताबडतोब कांहीतरी कृति करावी अशी प्रार्थना आहे. शेकडो ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांचें अस्तित्व धोक्यांत आहे.

बंगाली, ता. १-१२-१८९६

१ - गांधीजींनी व्हाईसरायला पाठविलेल्या तारेचा हा मजकूर बंगाली 'पत्राच्या ता. १-१२-१८९६ च्या अंकांत प्रसिद्ध झालेल्या पूर्ण मजकुरावर आधारलेला आहे. त्या काळाची संबंधित कागदांची सरकारी फाईल सरकारच्या कांही जुन्या दप्तरांमध्ये होती. त्या दप्तरांतील कागदपत्रे राखून ठेवण्याची जरूरी नाही म्हणून नेहमोच्या पद्धतीप्रमाणे हिंदुस्थान सरकारने स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी नष्ट करून टाकली. त्यामुळे व्हाईसराय यांना मिळालेली मूळ तार आज उपलब्ध नाही. गांधीजींनी या तारेची एक प्रत टाइम्स ऑफ इंडियालाहि पाठविली होती. त्याने ती संपादित करून त्यांतील शेवटचें वाक्य गाळलें व ती ता. ३०-११-१८९६ च्या आपल्या अंकांत प्रसिद्ध केली.

१७. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोक

मुंबई

नोव्हेंबर ३०, १८९६

श्री. संपादक

‘ इंग्लिशमन ’

कलकत्ता, यांचे सेवेशीं

महाशय,

दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या तक्रारींविषयी मी आपणांला ता. १३ रोजीं जें पत्र लिहिलें, त्यासंबंधांत दक्षिण आफ्रिकेतून आलेली मूळ तक्र मला वाचावयास मिळाली. कलकत्ता येथे मला मिळालेल्या तारेच्या संदेशांत ‘रोड’ शब्द होता, त्या ऐवजी मूळ तारेंत ‘राड’ (Raad) शब्द आहे. आता त्या तार-संदेशाचा अर्थ अगदी स्पष्ट होतो. तो असा की, ट्रान्सवाल सरकार हिंदी लोकां-वर वेगळ्या वस्तींत जाऊन राहण्याची सक्ति करीत आहे. यामुळे ती गोष्ट अधिकच गंभीर ठरत आहे.

दक्षिण आफ्रिकेच्या प्रजासत्ताक राज्यांतील हिंदी लोकांच्या प्रश्नासंबंधी लवादांनी दिलेल्या निर्णयाचा स्वीकार करतांना, दक्षिण आफ्रिकेचे हायकमिशनर यांनी ता. २४ जून १८९५ रोजीं केलेल्या तारेंत लिहिलें आहे की,

“वसाहतमंत्री यांना हिंदी लोकांकडून तार आली आहे. तींत म्हटलेलें आहे की, ‘आपणांला वेगळ्या वस्तींत निघून जाण्याबद्दल सूचना मिळाली आहे,’ आणि त्यांनी विनंती केली आहे की, या हुकुमाची अंमलबजावणी स्थगित करण्यांत यावी. म्हणून माझी आपल्या सरकारकडे प्रार्थना अशी की, १८९३ मधील ठराव व परिपत्र रद्द केलें जाऊन, लवादनिवाड्याशीं सुसंगत असें कायद्याचें स्वरूप बनविण्यांत येईपर्यंत, व त्यायोगें दक्षिण आफ्रिकेच्या प्रजासत्ताकाच्या न्यायालयांमध्ये कसोटीचा दावा चालेपर्यंत, या बाबतींत अंमलबजावणी स्थगित करणेंत यावी.”

वर उल्लेखिलेला ठराव व परिपत्र हीं रद्द करण्यांत आलीं आहेत, पण माझ्या माहितीप्रमाणे (कारण मला दक्षिण आफ्रिकेतील वृत्तपत्रें नियमितपणें येथे वाचायला मिळतात) कसोटीच्या दाव्याची चौकशी अजून झालेली नाही. अर्थातच ट्रान्सवाल सरकारने केलेली कृति ही, मी म्हणण्याचें धाडस करतां की, अधिक दोषास्पद न

मानली तरी निदान आंतरराष्ट्रीय शिष्टाचाराचा भंग करणारी आहे. ट्रान्सवालमधील हिंदी लोकांचें एकंदर भांडवल एक लक्ष पौंडाहून जास्त किंमतीचें आहे हें तुमच्या लक्षांत फिरून आणून देण्याचें मी धाडस करतो, आणि त्यांना वेगळ्या वस्तींत हलविलें गेल्यास तो हिंदी व्यापाऱ्यांना सर्वनाशच वाटेल. या प्रश्नाचा तात्कालिक परिणाम महाराणींच्या शेकडो प्रजाजनांचें प्रत्यक्ष अस्तित्वच धोक्यांत येण्याला कारण होणार आहे. ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांचा दोष असलाच तर एवढाच आहे की, ते सोशीक, मितव्ययी व मेहनती आहेत.

माझी नम्र सूचना आहे की, या प्रश्नाकडे भारतांतील सर्व नागरिकांनी तत्काळ व काळजीपूर्वक लक्ष द्यावें.

मोहनदास करमचंद गांधी

इंग्लिशमन, ता. ८-१२-१८९६

१८. भारतांतील शिष्टमंडळाच्या खर्चाचा तक्ता

भारतांतील दौऱ्याचे संबंधांत, प्रवास, छपाई व इतर प्रत्यक्ष होणाऱ्या खर्चाकरिता गांधीजींना ७५ पौंडांचा ड्राफ्ट देण्यांत आला होता. गांधीजींनी खर्चाचा तपशीलवार डिशेच ठेविला होता, व तो हिंदुस्थानांतून परत गेल्यावर नाताळच्या हिंदी काँग्रेससमोर ठेविला होता. तोच येथे उद्धृत केला आहे. विषयानुरोधाने गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या कांही पैलूंवर त्यामुळे प्रकाश पडत असून, त्या आरंभीच्या अवस्थेंतहि ते विशेष स्पष्टपणें दिसून येतात.

नाताळ हिंदी काँग्रेस

एम्. के. गांधी यांना ड्राफ्ट

दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या तक्रारींविषयींच्या आंदोलनाचे बाबतींत झालेल्या प्रत्यक्ष खर्चाचा तपशील :

५ जुलै १८९६

रु. आ. पै.

अलाहाबाद येथे सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत

व आदल्या दिवशी संध्याकाळी-संपादक वगैरे

मंडळींना भेटण्यासाठी गाडीभाडे

६- ०- ०

हॉटेल खर्च

५- ८- ०

वर्तमानपत्रें

२-१२- ६

बक्षिशी

०- ८- ०

(१) ऑगस्ट

पत्रके-पुस्तिका इत्यादि नोजे	४- ८- ०
मुंबई ते राजकोट अर्ध्या भाड्याचें परतीचें तिकिट	२०- १- ६

१७ ऑगस्ट

वढवाण येथे पाणी	०- २- ०
हमाल	०- ४- ०
गरीब माणसाला	०- १- ०
तारेच्या शिपायाला	०- १- ०
स्टेशनमर्धाल शिपायाला	०- ४- ०

१९ ऑगस्ट

गाडी अँटरोडपर्यंत	०- ५- ०
अँटरोड ते वांद्रा व परत	०- १२- ०
अँटरोड ते पायधुणी	०- ४- ०

२० ऑगस्ट

गाडी घरापासून कोटापर्यंत	०- ५- ०
फोर्टपासून जी. बी. के. रस्ता	०- १०- ०
घर ते अपोलो बंदर	०- १२- ०
अपोलो बंदर ते मार्केट	०- १- ०
मार्केट ते घर	०- २- ०

२१ ऑगस्ट

गाडी	०- ५- ०
पोस्टाची तिकिटें	१- ०- ०

२२ ऑगस्ट

गाडीभाडें	१- ७- ०
फळें	०- २- ०

२४ ऑगस्ट

गाडीभाडें	०- ४- ०
-----------	---------

२५ ऑगस्ट

गाडीभाडें	०- ४- ०
-----------	---------

२७ ऑगस्ट

गाडीभाडें	०- १- ०
लालूला बक्षिशी	०- ४- ०

३१ ऑगस्ट

काळी शाई	०- १- ०
----------	---------

भारतांतील शिष्टमंडळाच्या

भराठी ग्रंथ संग्रहालय,
 पुणे
 अनुक्रम क्र. १२५८
 भाग क्र. १२५८
 दि. १६-९-१९६८

१ सप्टेंबर			
ट्रम भाडें		०-	४-०
३ सप्टेंबर			
शाई		०-	४-०
धोबी		०--	८-०
कागद		०--	२--०
४ सप्टेंबर			
पोस्टाची तिकिटें		१--	०--०
११ सप्टेंबर			
काडें		१--	४--०
गाडीभाडें		०--	१२--०
छोकऱ्याला		०--	२--०
स्टेशनपर्यंत गाडी		०--	६--०
काँग्रेसचा अहवाल		१--	०--०
राजकोटला जाऊन परत येण्याचें तिकीट		४८--	३--३
पास काढले		०--	२-०
आचारी व नोकर यांना बक्षिशी		२--	०-०
पेन्सिल		०-	३-०
वृत्तपत्रें		१--	०--०
तार		१-	०--०
फळें		०--	१०--६
गाडीभाडें		०-	४-०
२३ सप्टेंबर			
बढवाण येथे हमाली		१--	०--०
२४ सप्टेंबर			
ड्रायव्हरला बक्षिस		०-	८-०
पोस्टाची तिकिटें		१-	०-०
वृत्तपत्रें		०--	१४-०
सामानसुमान		१३-	८--०
हमाल		०-	१२-०
पाणी व शिपाई		०-	६-०
पुस्तिकांना तिकिटें		३०-	०-०
पाणी		०-	०-६
तार		१-	०--०

२५ सप्टेंबर

स्टेशन ते घरपर्यंत गाडी

१-- ४-- ०

गाडी व ट्राम

०-- ९-- ०

२६ सप्टेंबर

गाडी

०-- ४-- ०

२७ सप्टेंबर

वर्तमानपत्रें

१-- ४-- ०

प्लेटफॉर्म पास

०-- ०-- ६

गाडी

०-- ५-- ०

३० सप्टेंबर

गाडी

०--१०-- ०

९ ऑक्टोबर

गाडी

०-- ४-- ०

गाडी व वृत्तपत्रें

०-- ८-- ६

चॅम्पियन

०-- ४-- ०

फोटोग्राफ

०-- १५-- ०

१० ऑक्टोबर

टार्जम्स

०-- ८-- ०

ट्राम गाडी

०-- २-- ०

सावण

०-- १-- ०

११ ऑक्टोबर

मद्रासचे रेल्वेभाडें

४९--११-- ०

गाईड

०-- १-- ०

श्री. सोहोनी ^१ यांना तार

२-- ०-- ०

सामान

५-- ८-- ०

सावण

०-- ४-- ०

गाडीभाडें

०-- ४-- ०

हमाल

०-- ४-- ०

१२ ऑक्टोबर

पुण्यांत गाडीभाडें

१-- ०-- ०

हमाल

०-- ४-- ०

धमार्दाय

०-- ८-- ०

गाडी (सर्व दिवसभर)	४-- ८-- ०
हमालांना	१-- ०-- ०
श्री. सोहोनी यांच्या मुलाला	१-- ०-- ०
कॉफी	०-- ६-- ०
वृत्तपत्र	०-- २-- ०
छोकरा	०-- २-- ०
१३ आक्टोबर	
फराळ	०-- १४-- ०
भोजन	१-- १४-- ०
सायंकाळी भोजन	२-- २-- ०
फळे	०-- २-- ०
पाणी	०-- १-- ०
१४ आक्टोबर	
रेल्वे स्टेशन, मद्रास	०-- ४-- ०
गार्ड	०-- ४-- ०
हमाल	०-- २-- ०
गाडी सर्व दिवसभर	४-- २-- ३
जादूगार	०-- ०-- ६
वृत्तपत्रे व लिफाफे	२-- १०-- ८
स्टेशनपर्यंत गाडी	१-- ८-- ०
१५ आक्टोबर	
गाडी	४-- ६-- ०
पत्र नेणाऱ्याला	०-- १०-- ०
वृत्तपत्र	०-- ४-- ०
टाम	०-- १-- ०
१६ आक्टोबर	
पोस्टाची तिकिटें	१-- ०-- ०
गाडी	२-- ३-- ०
वृत्तपत्रें	०-- ८-- ०
धोबी	१-- ०-- ०
१७ आक्टोबर	
वृत्तपत्रें	०-- १४-- ०
गाडी (सर्व दिवसभर)	४-- ३-- ०
१८ आक्टोबर	
गाडी (अर्धा दिवस)	२-- ३-- ०

अँड्र्यूज यांस देणगी	७- ०- ०
गंधक - मलम	०- २- ०
१९ आक्टोबर	
ट्राम भाडें	०- ९- ०
वाच्छा ^१ यांस तार	१- ६- ०
वृत्तपत्रें	१- ०- ०
२० आक्टोबर	
धोबी	०- ४- ०
वृत्तपत्रें	०- १२- ०
पंखा - हमाल	०- २- ०
२१ आक्टोबर	
पत्रें लिहिण्याचे कागद	०- १४- ०
शाई व टाचण्या	०- ३- ०
फीत	०- १- ०
जादूगार	०- ८- ०
वृत्तपत्रें	०- १०- ०
बुटांचे बंद	०- १- ०
२२ आक्टोबर	
गाडी	२- ४- ०
मिठाई	०- ५- ३
फोटोग्राफ	०- ६- ०
वृत्तपत्रें	०- १२- ०
ट्राम	०- १३- ०
२३ आक्टोबर	
गाडी	५- ०- ०
ट्राम	०- १०- ०
पोस्टाचीं तिकिटें	०- ८- ०
२४ आक्टोबर	
शालेंतील मुलांना	०- १३- ०
गाडी भाडें	२- १०- ०
अँड्र्यूज	०- ८- ०
ट्रामगाडी	०- १- ०

पत्र नेणान्याला	०- ४- ०
वृत्तपत्रे	०-१०- ०
धोबी	०-१२- ०
ईस्ट इंडियन आसाम कूलीज ^१	१- ०- ०
लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलस	०- ६- ०
लोकल गव्हर्नमेंट रिटर्न्स	५- ०- ०
कौन्सिलांचा कायदा	०- ६- ०
परदेशी अहवाल	२- ०- ०
दक्षिण आफ्रिका प्रजासत्ताक पत्रके ^२ [तक्रारी बाबत]	०- ८- ०
भारताच्या नैतिक व भौतिक प्रगतीबाबत अहवाल ^३	१-१२- ०
मद्रास डिस्ट्रिक्ट [म्युनिसिपल अॅक्ट]	१- ०- ०
मद्रास लोकल बोर्डस अॅक्ट	०-१०- ०
तामीळ पुस्तके	४-१२- ६
अॅड्यूज यांना पुस्तकांकरिता	१- ९- ०
२६ ऑक्टोबर	
निवडून घेतलेली तामीळ पुस्तके	७- ०- ७
गाडीभाडे	०- ८- ०
ट्रामभाडे	०- ४- ०
वृत्तपत्रे	०- ८- ०
गाडीभाडे	२- ४- ०
२७ ऑक्टोबर	
गाडीभाडे	३ --४-- ०
अंतर्देशीय तारा	१८--१२ - ०
मद्रास स्टॅंडर्ड खाते तारा व भाषण	३० -- ०-- ०
खानसाम्याला बक्षिशा	९ --०-- ०
हुजुन्याला	१ --०-- ०

१ - स्थानिक कायदेकानूंच्या या खरेदीवरून, दक्षिण आफ्रिकेत उपयोग करण्यासाठी मताधिकार व भारतांतील प्रातिनिधिक शासनपद्धति, आसामच्या चहा-मळ्यांतील कराराने मजूर लावण्याच्या पद्धतीच्या शर्ती, व इतर संबद्ध विषय, यासंबंधी गांधीजींना शक्य तितकी माहिती गोळा करण्याची इच्छा होती हे दिसून येते. त्यांनी तामीळ, हिंदी, उर्दू व बंगाली भाषांतोल पुस्तके खरेदी केली यावरून दक्षिण आफ्रिकेत आपले देशबांधव ज्या भाषा मोठ्या प्रमाणांत बोलत होते त्या शिकण्याबद्दलची त्यांची तीव्र इच्छा दिसून येते.

२ - दक्षिण आफ्रिकन प्रजासत्ताक राज्य- (ट्रान्सवाल).

३ - त्या वर्षात भारतामध्ये जी नैतिक व भौतिक प्रगति झाली तसेच भारताची परिस्थिति काय होती, याबद्दलचा अहवाल-तत्कालीन हिंदुस्थान सरकारने ब्रि. पार्लमेन्टला सादर करण्याकरिता दरवर्षी प्रसिद्ध केलेला.

भंग्याला	०-- ८ -- ०
स्वयंपाकी	१-- ० -- ०
माळ्याला	०-- २ -- ०
राखणदार	०-- २ -- ०
कलकत्याला सामान सुमान	३-- ० -- ०
अँडयूज	५-- ० -- ०
हॉटेलचा खर्च	७४-- ४ -- ० .
वृत्तपत्रें	०-- १०-- ०
धोबी	०-- १२-- ०
पंखा--हमालांना (१४ दिवसाकरितां)	३-- ४-- ०
कलकत्याचें भाडें	१२२-- ७-- ०
गार्ड	०-- २-- ०
पोस्टाचीं तिकिटें	०-- ४-- ०
आर्कोनम येथे भोजन	१-- ०-- ०
२८ आक्टोबर	
फराळ	१-- ६-- ०
भोजन	१-- १३-- ०
वृत्तपत्रें	०-- १०-- ०
पाणी	०-- ०-- ६
पहारेवाला	०-- ८-- ०
भोजन (सायंकाळीं)	२-- ८-- ६
हमाल	०-- २-- ०
२९ आक्टोबर	
फराळ	१-- १०-- ०
कॉफी	०-- ४-- ०
मनमाड येथे हमालास ^१	०-- ३-- ०
भुसावळ येथे हमालास ^१	०-- ३-- ०
पायोनियर	०-- ४-- ०
भोजन (दुपारचें)	०-- ११-- ०
भोजन (सायंकाळीं)	२-- ६-- ०
नागपूर येथे हमालास	०-- ४-- ०
३० ऑक्टोबर	
नागपूर येथे गाडी	१-- ८-- ०

हॉटेल	३- ४- ०
हमाल, हुजऱ्या, वगैरे	१-१५- ०
दुपारी फराळ	०- ६- ०
भोजन (सायंकाळी)	१-११- ०
वृत्तपत्रें	०- ४- ०
१ ते ७ ऑगस्ट	
(१) पुस्तिकांसाठी पोस्टाची तिकिटें १	४१- ८- ०
१७ ऑगस्ट	
तार—मुंबई	१- ४- ०
ठाकरसी—पुस्तिकेच्या कामाबद्दल पुरस्कार	१-३०- ०
५०० पुस्तिकांची बांधणी व पार्सल करणें	३-१०- ०
पत्रांचे कागद	२-१२- ०
‘ पिकविक ’ टाक	०- ६- ०
पेन्सिली	०- ३- ०
पोस्टाने पुस्तिका पाठविण्यासाठी एक रीम कागद	२- ०- ०
७ ऑगस्ट	
थॅकर्स डिरेक्टरी	२५- ०- ०
३१ ऑक्टोबर	
कलकत्याचे मार्गावर चहा व पाव	०- ९- ०
फराळ	१-१५- ०
दुपारचा फराळ	०- ७- ०
वृत्तपत्र	०- २- ०
स्टेशनवर हमालास	०- ६- ०
भसनसोल येथे हमालास	०- २- ०
हॉटेलमध्ये हमालास	०- ४- ०
हॉटेलपर्यंत गाडी	१- ०- ०
गाडीभाडे व नाटक	४-१२- ०
१ नोव्हेंबर	
धोबी	०-१०- ६
बुटांचें पॉलिश, पिंगट चामडे, पेस्ट, ब्रॅश	१- ९- ६
गाडीभाडे	३- ०- ०

१ - गांधीजींनी दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांकरितां केवढा धुमधडाक्याचा पत्रक-
परचार केला त्याचा पुरावा या व अशा प्रकारच्या खर्चाच्या तपशिलांवरून मिळतो.

पोस्टाची तिकिटें-रजिस्टर्ड पत्र	०- ५- ०
स्टॅडर्डला तार	०- ८- ०
२ नोव्हेंबर	
गाडीभाडें	३- ०- ०
पोस्टाची तिकिटें	०- ४- ०
मुंबईला पुस्तकांचें पार्सल	४- १२- ०
पत्रें नेणान्याला	०- ४- ०
३ नोव्हेंबर	
गाडीभाडें	३- ८- ०
केस कापणे व दाढी	०- १०- ०
पोस्टाची तिकिटें	०- ८- ०
पार्सलें नेणान्याला	०- २- ०
धर्मादाय	०- ०- ६
४ नोव्हेंबर	
धोबी	०- ८- ०
वस्तान्याला धार लावणें	०- ८- ०
स्टॅडर्डला तार	०- ८- ०
गाडीभाडें	१- १०- ०
५ नोव्हेंबर	
गाडीभाडें	२- ०- ०
धोबी	०- ४- ०
बबजी	४- ०- ०
६ नोव्हेंबर	
गाडीभाडें	५- ४- ०
७ नोव्हेंबर	
नाटक	४- ०- ०
गाडीभाडें	१- १०- ०
८ नोव्हेंबर	
धोबी	०- ४- ०
९ नोव्हेंबर	
हिंदी व उर्दू पुस्तकें	०- १२- ६
उर्दू व बंगाली पुस्तकें	४- ८- ०
सरकारी भहवाल	२- ८- ०
गाडीभाडें	१- २- ०

पोस्टाची तिकिटें	०-- ८-- ०
श्री. पी. एन्. मुकर्जी यांना तार	२-- ६-- ०
धोबी	०-- ४-- ०
१० नोव्हेंबर	
सरकारी अहवाल-बंगाल सेक्रेटारिएट	११--१२-- ०
गाडीभाडें	१--१३-- ०
११ नोव्हेंबर	
वृत्तपत्रें	०-- ५-- ०
पत्रें नेणान्याला	०-- ४-- ०
म्युनिसिपल कायदे	०-- १२-- ०
हमालास	०-- १-- ०
गाडीभाडें	०-- १-- ०
१२ नोव्हेंबर	
तारा-स्टॅडर्ड, अबदुल्ला कंपनी	४--१४-- ०
धोबी	०-- ३-- ०
पत्रें नेणान्याला	०-- ४-- ०
वृत्तपत्र	०-- १-- ०
गाडीभाडें	१-- ०-- ०
१३ नोव्हेंबर	
मुंबईचे तिकिट	९१--११-- ०
टिळकांना तार ^१	२-- ०-- ०
बंगाली	११--१०-- ०
गाडीभाडें	२-- २-- ०
हमालांना	०--१०-- ०
पाण्याचे भाडें, पाणी	०-- ४-- ०
बन्नजीला	६-- ०-- ०
आचान्याला बक्षिस	१-- ०-- ०
द्वाररक्षकांना	१-- ४-- ०
झाडूवाल्याला	०-- ४-- ०
स्नानगृह - रक्षकास	०--१२-- ०
पोस्टाची तिकिटें	०--१२-- ०
अब्बा मियाँ यांस पार्सलासाठी	३-- ०-- ०
हॉटेलचा खर्च	१००--१४-- ०

१४ नोव्हेंबर

फराळ व बक्षिशी	१-- १०-- ०
भोजन	२-- ०-- ०
कॉफी	०-- ५-- ०
भोजन (सायंकाळचें)	२-- २-- ०
दोरा	०-- ४-- ०
सफरचंद	०-- २-- ०
गाडीवान मुसा हुसेन	१-- ०-- ०
धोबी	०-- ८-- ०
तार - टिळकांना	१-- २-- ०

१५ नोव्हेंबर

फराळ	१-- १०-- ०
भोजन	१-- २-- ०
अब्बा मिर्यो यांस तार	०-- ८-- ०
तारेच्या शिपायास	०-- ०-- ९
भोजन (सायंकाळचें)	२-- ६-- ०
पोस्टाचीं तिकिटें	२-- ०-- ०

१६ नोव्हेंबर

मुंबई ते पुणे रेल्वे भाडें	१४-- १४-- ०
हमालास	०-- ४-- ०
गाडीभाडें	१-- ८-- ०
पुण्यांत गाडीभाडें	१-- १०-- ०
लेभोनेड	०-- ६-- ०
पुण्यास तार	१-- ०-- ०

१७ नोव्हेंबर

हमालास	०-- ३-- ०
गाडीभाडें	०-- ४-- ०

१८ नोव्हेंबर

पोस्टाचीं तिकिटें	१-- ०-- ०
-------------------	-----------

१९ नोव्हेंबर--

गाडीभाडें	०-- १०-- ०
न्हावी	०-- ४-- ०

२० नोव्हेंबर--

ट्रामगाडी	०-- १-- ०
-----------	-----------

२१ नोव्हेंबर		
गाडीभाडे—	०—	९— ०
२७ नोव्हेंबर—		
पोस्टाची तिकिटें	०—	२— ०
वृत्तपत्रें	१—	८— ०
२८ नोव्हेंबर		
गाडीभाडे	०—	१— ६
चॅंपियन पत्राची वर्गणी	६—	०— ०
बाँबे गॅझेट	१—	०— ०
बाँबे डिस्ट्रिक्ट बोर्ड्स अॅक्ट	२—	०— ०
बैलगाडी	०—	८— ०
भाचाऱ्याला बक्षिशी	५—	०— ०
३० नोव्हेंबर		
घाटीला बक्षिशी	२—	०— ०
लालू नोकराला	१०—	०— ०
तिकिटें-- २० पत्रें रजिस्टर करून पोस्टाने पाठविण्यासाठी	२—	०— ०
लिफाफे	०—	४— ०
टाक	०—	३— ०
पुस्तिकेकरितां कागद बिलांत नमूद केल्याप्रमाणे	८४—	०— ०
२३ सप्टेंबर		
झुलुलँड-अर्ज ^१	१५—	७— ०
वसाहत-प्रवेश अर्ज ^२	४२—	४— ०
तक्रारीबाबत टीपा ^३	२०—	०— ०
पुस्तिकेच्या ६००० प्रती छापणें	११०—	०— ०
८ सप्टेंबर		
मुंबईतील भाषण (१२० प्रती)	५०—	०— ०
रु. ३०० चें रजिस्टर्ड मद्रासला	०—	३— ९
कलकत्याला पुस्तकें पाठविण्यासाठी पॅकेज	०—	४— ०
२०० रु. कलकत्याला रजिस्ट्रेशन	०—	३— ३
सप्टेंबर		
टार्न्स ऑफ इंडिया डिरेक्टरी	१०—	१५— ०

१- खंड १ पृ २५१-५२ व पृ. २५९-६३ पाहा.

२- किता. पृष्ठें १८० व १९२ ते २३० पाहा.

३- खंड २, पृष्ठें ५० ते ६६ पाहा.

संग्रहालय, मागे, स्थळपुस्तक
 क्रम..... ३८२०६
 दि. म. गांधीचि संकलित वाङ्मय
 कि. १२४४
 आक्टोबर.....

रु. २००/- मनिऑर्डरने पाठविण्याला	२- १- ०
मद्रासला तार	२- ०- ०
नोव्हेंबर	
पत्रासाठी कागद	०- ३- ३
३० नोव्हेंबर	
व्हाइसराय यांच्या सेक्रेटरीला तार ^१	५- ४- ०
२७ सप्टेंबर	
दरबानला तार	९९- ६- ०
२१ सप्टेंबर	
सर डब्ल्यु. डब्ल्यु. हंटर ^२ यांना तार	११३-- २-- ०
भीमभाई यांस नकला, मदत करण्याबद्दल वगैरे	२०- ०-- ०
फळें	२- ६- ०
टांक	०-- ४-- ०
पोस्टाची निकिटे	०- ८- ०
पुस्तकें इन्स्टिट्यूटकडे नेण्यासाठी हमालास	३-- १- ०
२८ नोव्हेंबर	
काँग्रेसचा शिक्षा	१- ८- ०
१७ ऑगस्ट	
राजकोट ते वढवाण	४- १३- ०
मुंबईस तार	१-- ४- ०
एकूण	१६६६- ६-- १
२९ नोव्हेंबर	
मद्रास स्टॅण्डरला दिले - पुस्तिकेचे खाते	१००- ०- ०
	१७६६- ६- १३
कस्टमखात्याला पुस्तिकांसाठी दिले	०-- ६-- ६

साबरमती संग्रहालयांतील हस्तलिखित
 ऑफिस - प्रतीवरून एस. एन्. १३१०

१- मागे पृ. १२९ पाहा.

२- ही तार उपलब्ध नाही.

३- मूळ खर्चाच्या तक्त्यात प्रत्येक पृष्ठावर शेवटी वेरीज दिलेलो आहे व तो आकडा पुढील पृष्ठावर आरंभी दिलेला आहे. पण वेरजेचे हे आकडे येथे गाळले आहेत व फक्त शेवटची मोठी वेरीज तेवढी दिली आहे.

१९. क्रूरलँड आगबोटीवरील मुलाखत

गांधीजींना दक्षिण आफ्रिकेला येण्याबद्दल तारेने बोलावणें आल्यावरून^१ गांधीजी 'क्रूरलँड' बोटीने ता. १८ डिसेंबर १८९६ रोजीं दरबानला पोचले. दुसरी एक बोट, नादेरी, ही चारशे हिंदी उतासूंना घेऊन त्याच वेळीं बंदरांत येऊन दाखल झाली. परंतु या दोन्ही जहाजांना जहाज नांगरण्याच्या बाहेरच्या मर्यादेच्या आंत येण्याला परवानगी देण्यांत आली नाही. त्याचें बाह्यतः कारण असें सांगण्यांत आलें की, हीं दोन्ही जहाजे मुंबईहून आलेलीं होतीं, व मुंबईत प्लेगची साथ पसरलेली होती. या उतासूंना तीन आठवड्यांहून अधिक दीर्घकालीन अटकेत अलग ठेवण्यांत आलें होतें. बंदराच्या किनाऱ्यावर युरोपियनांनी, हिंदी लोक किनाऱ्यावर उतरून नयेत म्हणून, अत्यंत तीव्र स्वरूपाची चळवळ उभारली होती. हिंदी लोकांचें आगमन हा मोठ्या प्रमाणावर करण्यांत येत असलेला 'आशियाई हळा' आहे असें अतिशयोक्तिपूर्ण वर्णन करण्यांत आलें होतें. ता. १३ जानेवारी १८९७ रोजीं गांधीजींची बोटीवरच नाताळ अँडव्हर्टायझरच्या प्रतिनिधीने मुलाखत घेतली. त्या मुलाखतीचा सारांश पुढे देण्यांत येत आहे—

जानेवारी [१३,]^१ १८९७

प्रतिनिधीने गांधीजींना पहिला पृच्छकाला अनुकूल उत्तर काढण्यासाठी विचारलेला प्रश्न असा होता: "निदर्शन समितीच्या^२ कार्यपद्धतीबद्दल तुम्हांला काय वाटतें?"

"माझे निश्चित मत आहे की, हें निदर्शन अत्यंत अविचारीपणाचें आहे. विशेषतः जे ब्रिटिश राजसिंहासनाशीं आपण एकनिष्ठ आहों असा वाणा मिरवितात, त्या अनेक वसाहतवाल्यांकडून तें केलें जात आहे. त्यामुळे तर तें फारच अविचारीपणाचें आहे. मला ही गोष्ट या थराला जाईल असें कधीच वाटलें नव्हतें. आपल्या

१- मुलाखतीची ही तारीख असली पाहिजे हें उघड दिसतें. खुद्द गांधीजींनी आपल्या आत्मचरित्रांत हा उल्लेख केला आहे (पृ. १९६) "बोटीतून जमिनीवर उतरण्याच्या दिवशीं, पिवळें निशाण खाली उतरविण्यांत आल्यावर नाताळ अँडव्हर्टायझरचा एक प्रतिनिधि माझे मुलाखत घेण्यास आला;" आणि तो प्रतिनिधि ता. १४ जानेवारीच्या त्या पत्राच्या अंकांत प्रसिद्ध झालेल्या मुलाखतीच्या वृत्तांतांत सांगतो की, आपण गांधीजींची मुलाखत 'काल सकाळीं' घेतली.

२- हिंदी उतारू बोटीवरून जमिनीवर उतरून नयेत म्हणून युरोपियनांनी बंदरांत निदर्शन संघटित करण्यासाठी बनविलेली समिति,

या निदर्शनाने ते अराजनिष्ठेची वृत्ति निश्चितपणें दर्शवीत आहेत, आणि याचे परिणाम केवळ वसाहतींतच सर्वत्र जाणवतील असें नव्हे, तर ब्रिटिश साम्राज्यांत ते जाणवतील आणि हिंदी साम्राज्यांत तर विशेषच जाणवतील.”

“ ते कसे काय ? ”

“ जे हिंदी लोक येथे येतात, त्यांना ज्या गोष्टींपासून अनिष्ट परिणाम भोगावा लागतो, त्या गोष्टींचा परिणाम हिंदुस्थानांतील लोकांवरहि अनिष्ट होतो.”

“ हिंदी लोकांच्या मनांत या देशाविषयी द्वेषभाव निर्माण होईल असा तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ काय ? ”

“ होय; आणि त्यामुळे हिंदी लोकांच्या मनांत जी भावना निर्माण होईल ती नष्ट करणें सहजासहजी शक्य होणार नाही. शिवाय, इतर ब्रिटिश वसाहतींमध्ये परस्परसंपर्कामुळे हिंदुस्थानाविषयी विरोधी भाव निर्माण होईल. या क्षणाला हिंदी लोक व वसाहतवाले यांच्यामध्ये सामान्यतः फार मोठा विरोधी भाव आहे असें माझे म्हणणें नाही. परंतु मला निश्चितपणें वाटतें की, वसाहतवाल्यांनीं जी कृति येथे आरंभिली आहे, तीवरून हिंदुस्थानांतील लोक सहजच अनुमान काढतील की, दुसऱ्या प्रत्येक ब्रिटिश वसाहतीचीहि तीच वृत्ति असणार; आणि या वेळीं ज्या प्रकारें या चळवळीची मर्यादा वाढली आहे, त्यावरून तो समज दृढ होण्यालाच पुष्टि मिळेल. वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध होणाऱ्या तारा व बातम्या आम्ही वाचतो त्यांवरून दक्षिण आफ्रिकेंत तरी तशी स्थिति दृष्टोत्पत्तीस येते. ”

‘ ब्रिटिश प्रजाजन ’ असल्याचा युक्तिवाद

“ अर्थातच तुमचा ठाम विश्वास आहे की नाताळला हिंदी लोकांच्या प्रवेशाला प्रतिबंध करण्याचा हक्क नाही, असेंच ना ? ”

“ मला निश्चित तसें वाटतें. ”

“ आपल्या म्हणण्याला आधार काय ? ”

“ आधार हा की, ते ब्रिटिश प्रजाजन आहेत; शिवाय दुसरें कारण असें की, नाताळची वसाहत हिंदी लोकांच्या एका वर्गाला प्रवेश करूं देत आहे, आणि दुसऱ्या हिंदी लोकांच्या वर्गाला येण्याला हरकत करीत आहे. ”

“ होय. ”

“ हें अगदी विसंगत आहे. दुवळा व ज्वरदस्त यांमधील भागीदारीप्रमाणे ही एक अत्यंत विप्रम प्रकारची भागीदारी दिसते. हिंदी लोकांपासून जेवढा फायदा उकळतां येण्यासारखा आहे, तेवढा ते वेणार, परंतु हिंदी लोकांना मात्र कसलाहि फायदा घेऊं देणार नाहीत. ”

१ - हा संदर्भ स्वतंत्र हिंदी लोकांना-व्यापारी व कारागीर यांना अनुलक्षून आहे. त्यांचा फरक करारवाल्या भजुरांशी दाखविला आहे : त्यांना येण्याला परवानगी होती.

“ या प्रश्नाबाबत हिंदुस्थान सरकार काय धोरण ठेवील ? ”

“ तें मला सांगतां येत नाही. हिंदुस्थानसरकारचा या बाबतींत काय विचार आहे तें मला माहित नाही. तो विचार हिंदी लोकांना विरोधी असणें शक्य नाही, त्यांना सहानुभूति ही वाटणारच; पण ते काय धोरण स्वीकारतील हें कितीतरी गोष्टींवर अवलंबून आहे, व त्याबद्दल तर्क करणें हें अत्यंत कठीण आहे. ”

“ स्वतंत्र हिंदी लोकांचा वसाहतप्रवेश जर बंद केला तर हिंदुस्थानसरकार मुदतबंदी करारावर मजूर पाठविणेंहि बंद करील असा संभव आहे काय ? ”

“ मी तशी आशा बाळगतां. ^१ परंतु हिंदुस्थान सरकार तसें करील की नाही, ही निराळी गोष्ट आहे. ”

निदर्शनाच्या प्रश्नाचा पुन्हा उल्लेख करून श्री. गांधी म्हणाले : “ मला सर्वांत अधिक विचार पडला आहे तो या गोष्टीचा की, निदर्शनें करणाऱ्यांनी या प्रश्नाच्या साम्राज्यविषयक बाजूकडे मुळीच लक्ष पुरविलेले नाही. ही सर्वमान्य गोष्ट आहे की, हिंदी साम्राज्य हें ब्रिटिश राजमुकुटांतलें सर्वांत तेजस्वी रत्न आहे. संयुक्त ब्रिटिश राज्याचा बहुतेक व्यापार हिंदी साम्राज्याबरोबरच चालतो, आणि ग्रेटब्रिटनकडून जगाच्या बहुतेक सर्व भागांत लढल्या जाणाऱ्या लढायांसाठी कित्येक अत्यंत शूर सैनिक हिंदुस्थानने पुरविले आहेत. ”

“ ते ईजिप्तच्या पलीकडे कधीच गेलेले नाहीत, ” असें मुलाखत घेणाऱ्या प्रतिनिधीने म्हटलें; आणि श्री. गांधींनी मौन धारण करून त्या दुरुस्तीला संमति दर्शविली.

ते (गांधी) पुढे म्हणाले — “ साम्राज्य सरकारचें धोरण हें प्रथमपासून नेहमीच अनुनयाचें आहे; हिंदी लोकांना जबरदस्तीने नव्हे तर प्रेमाने वश करण्याचें तें धोरण आहे. प्रत्येक ब्रिटिश माणूस हें मान्य करतो की, ब्रिटिश साम्राज्याचें वैभव हें त्यांत हिंदी साम्राज्य अंतर्भूत राहण्यावर अवलंबून आहे; खुद्द नाताळच्या वसाहतीची भरभराट हिंदी लोकांचा प्रवेश वसाहतींत झाल्यामुळेच एवढी झाली; ही वस्तुस्थिति स्पष्ट दिसत असतांना नाताळच्या वसाहतवाल्यांनी स्वतंत्र हिंदी लोकांच्या वसाहत-प्रवेशाविरुद्ध इतक्या जोराने निषेधाची चळवळ करावी हें देशाभिमानास अत्यंत विरोधी असें कृत्य भासतें. बहिष्काराचें धोरण हें जीर्ण, निरुपयोगी ठरलें आहे, व वसाहत-वाल्यांनी हिंदी लोकांना मताधिकारांत स्थान द्यावें, आणि त्याबरोबरच ज्या बाबतींत हिंदी लोक पूर्ण सुधारलेले नाहीत त्या बाबतींत त्यांची सुधारणा घडवून आणण्याला साहाय्य करावें. ब्रिटिश साम्राज्याचे सर्व भाग जर परस्परांशीं प्रेमभावनेने, ऐक्यपूर्ण रीतीने नांदावयास हवे असतील तर हें धोरण सर्वच वसाहतींमध्ये स्वीकारण्यांत आलें पाहिजे. ”

१- दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांनी वस्तुतः साम्राज्य सरकार व हिंदुस्थानसरकार या दोघांकडेहि अर्ज केला होता की, करारबद्ध मजुरांच्या कशाची मुदत पुरी झाल्यावर त्यांच्यावर जे काही निर्बंध घालण्यांत आले आहेत ते जर दूर करण्यांत आले नाहीत, तर हिंदी लोकांना वसाहतींत जाण्याला बंदी करावी. खंड १; पृ. १९१ व १९४ पाहा.

“हिंदी लोकांना आजमितीस ब्रिटिश साम्राज्याच्या सर्व भागांत प्रवेश दिला जातो काय ?”

“ऑस्ट्रेलिया आता त्यांना बाहेर घालविण्याचा प्रयत्न करीत आहे, परंतु त्यासंबंधीचें सरकारी विधेयक विधान परिषदेने फेटाळून लाविलें आहे; आणि जरी तें धोरण ऑस्ट्रेलियाने स्वीकारलें तरी ब्रिटिश सरकार त्याला मंजूरी देईल की काय हें पाहावयाचें आहे. ऑस्ट्रेलियन लोकांना आपल्या प्रयत्नांत यश मिळालें तरीहि मी असें म्हणून की, नाताळने ही अनिष्ट गोष्ट आदर्श म्हणून अनुसरणें त्याला हितावह होणार नाही, व अखेर तें आत्मघातकीपणाचेंच ठरेल.”

श्री. गांधी यांची भारताकडे शिष्टाई

“हिंदुस्थानला भेट देण्यांत तुमचा हेतु काय होता ?”

“माझा भारताला परत जाण्यातील हेतु माझ्या कुटुंबीयांना, माझी पत्नी व मुलें यांना भेटणें हा होता; कारण गेलीं सात वर्षे जवळजवळ अखंडपणें मी त्यांच्यापासून दूर होतो. मी येथल्या हिंदी लोकांना सांगितलें होतें की मला थोडे दिवस हिंदुस्थानला जाऊन यावें लागेल. नाताळमधील हिंदी लोकांच्या उद्दिष्टाला मी भारतांत गेलों असतां कांही साहाय्य करूं शकून असें त्यांना वाटलें, व मलाहि तसें वाटत होतें. आणि येथे जातां जातां चालू विषय थोडा स्थगित करून सांगतो की, खरें सांगावयाचें तर नाताळमध्ये हिंदी लोकांची परिस्थिति काय राहावी याबद्दल आम्हीं झगडा चालविला नसून, केवळ तत्त्वासाठी आम्ही झगडत आहों. आमच्या चळवळीचा उद्देश नाताळची वसाहत हिंदी लोकांनी भरून काढावयाची हा नाही, किंवा नाताळच्या वसाहतींत हिंदी लोकांचा दर्जा काय राहणार तें निश्चित ठरवून घ्यावें हा नाही; तर साम्राज्यविषयक प्रश्न एकदा कायमचा निकालांत काढून घ्यावा, हा आहे. तो प्रश्न हा की, ‘ब्रिटिश हिंदुस्थानाबाहेर हिंदी लोकांचा दर्जा काय राहिल ?’ या तात्त्विक प्रश्नाचा निर्णय लावून घेण्याचा आम्हीं प्रयत्न चालविला आहे. हिंदुस्थानांत गेल्यावर माझी कार्यपद्धति काय राहिल या प्रश्नाची दरवानमधील कार्याबद्दल आस्था बाळगणाऱ्या हिंदी सद्गृहस्थांनी मजबरोवर चर्चा केली; व माझ्या कार्याची रूपरेषा अशी ठरली की, माझा हिंदुस्थानातील प्रवासखर्च तेवढा नाताळ काँग्रेसने द्यावा. मीं हिंदुस्थानांत पोचतांच माझी पुस्तिका^१ प्रसिद्ध केली.

“ही पुस्तिका तुम्हीं कोठे तयार केली ?”

“ती मीं नाताळमध्ये तयार केली नाही. मीं भारताला जातांना जलप्रवासामध्ये ती तयार केली.”

“त्यांतील माहिती तुम्हीं कशी मिळविली ?”

“दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांविषयीं सारी माहिती मिळवावयाची असा

मीं निश्चय केला होता; आणि त्या उद्देशाने, ट्रान्सवालमधील कायद्यांचीं भाषांतरें मीं मिळविण्याची खटपट केली. तसेंच केप कॉलनी व दक्षिण आफ्रिकेतील इतर भाग, यांत राहणाऱ्या माझ्या मित्रांना या प्रश्नासंबंधीं जी कांही माहिती असेल ती मला पुरविण्याबद्दल मीं विनंती केली. त्यामुळे हिंदुस्थानांत जाण्याचें ठरविण्यापूर्वीच माझ्या-जवळ सर्व माहिती जय्यत तयार होती. नाताळांतील हिंदी लोकांनी ब्रिटिश सरकारकडे जीं विनंतिपत्रें^१ सादर केलीं आहेत, त्यांमध्ये साम्राज्यविषयक दृष्टिकोण नेहमीच दृष्टीसमोर राखलेला आहे.”

“ या विनंतीअर्जांत मताधिकारासंबंधाने उल्लेख होता काय ? ”

“ निवळ त्या प्रश्नाचाच उल्लेख नव्हता. वसाहतीने हिंदी लोकांच्या प्रवेशाविषयी व इतर जीं विधेयकें पास केलीं त्यासंबंधी, तसेंच ट्रान्सवालमधील चळवळीसंबंधीं^२ त्यांत ऊहापोह केलेला होता. ”

“ ती पुस्तिका प्रसिद्ध करण्यांत तुमचा उद्देश काय होता ? ”

“ दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या परिस्थितीविषयीं सर्व वस्तुस्थिति भारतीय जनतेसमोर ठेवावी असा ती पुस्तिका प्रसिद्ध करण्यांत [माझा उद्देश होता. येथील लोकांना वाटतें की, भारतांतील लोकांना किती हिंदी लोक आपल्या देशाबाहेर गेलेले आहेत, त्यांचा दर्जा काय आहे, हें माहित नाही. त्या विषयाकडे लोकांचें लक्ष वेधार्थें असा आमचा हेतु होता, व त्या उद्देशानेच ती पुस्तिका प्रसिद्ध करण्यांत आली. ”

“ परंतु यापलीकडे अधिक दूरगामी असा हेतु नव्हता काय ? ”

“ यापलीकडे अधिक, हिंदी लोकांचा दर्जा आम्हांला समाधानकारक वाटेल अशा रीतीने ठरवून घेण्याचा आमचा उद्देश होता; म्हणजे सन १८५८ च्या जाहीर-नाम्याला अनुसरून तो आम्हांला ठरवून घ्यावयाचा होता. ”

“ तुम्हांला यश मिळेल अशी आशा वाटते काय ? ”

“ मला निश्चित आशा वाटते की, हिंदी जनतेच्या पाठिंब्याने आम्हांला आमचें ध्येय फार त्वरेने गाठतां येईल. ”

“ त्यासाठी कोणते उपाय योजण्याचा तुमचा विचार आहे ? ”

“ आमची इच्छा अशी आहे की त्यासाठी त्यांनी हिंदुस्थानांत सनदशीर चळवळ करावी. हिंदुस्थानांत भरलेल्या प्रत्येक जाहीर सभेंत ठराव पास करण्यांत येऊन, हिंदुस्थानसरकार व ब्रिटिश सरकार यांजकडे विनंतीअर्ज पाठवून दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या स्थितीकडे त्यांचें लक्ष केंद्रित करून घ्यावें असा अधिकार सभेच्या

१- खंड १ पृ. ९५ ते १०५; १५६ ते १७५; १८० ते १९२; २१४ ते २१६; २५९ ते २६३; आणि २७८ ते २९८, पाहा.

२- ही चळवळ ट्रान्सवालमधील कायद्यांविरुद्ध होती. त्या कायद्याने हिंदी लोकांवर ठराविक वस्तींत राहण्याची व व्यापार करण्याची सक्ति करण्याचें योजिलें होतें, खंड १ पृ. १५६-१७५ पाहा.

अध्यक्षांना देण्यांत आला. या सभा मुंबई, मद्रास व कलकत्ता^१ या तीनहि प्रांतांत भरण्यांत आल्या होत्या.”

“या बाबतींत हिंदी सरकारकडून तुम्हांला कांही उत्तेजन मिळालें काय ?”

“नाही. त्यांच्याकडून उत्तर मिळण्यापूर्वीच मला तिकडून निघून यावें लागलें.”

नाताळची अपकीर्ति करण्याची इच्छा नाही

श्री. गांधी पुढे म्हणाले की, “नाताळच्या वसाहतवाल्यांची अपकीर्ति करण्यासाठी मी तिकडे गेलों असें सांगण्यांत येत आहे. हें मी जोराने साफ नाकबूल करतो. नाताळ पार्लमेंटच्या सभासदांना उद्देशून मीं एक ‘प्रकट पत्र’ दोन वर्षांपूर्वी लिहिलें होतें हें तुम्हांला आठवेलच.^२ त्या पत्रांत हिंदी लोकांना मिळणाऱ्या वागणुकी-बद्दल माझे मत मीं दिलें आहे. अगदी तेंच मत मी हिंदुस्थानांतील लोकांसमोर प्रतिपादन केलें.

खरी गोष्ट अशी की त्या माझ्या प्रकट पत्रांतील एक उतारा शब्दशः मी माझ्या पुस्तिकेंत उद्धृत केला.^३ त्यामध्ये हिंदी लोकांना येथे जी वागणूक पूर्वी मिळत असे त्याबद्दलचें माझे मत सांगण्यांत आलें होतें. आणि ‘प्रकट पत्र’ जेव्हा येथे प्रसिद्ध झालें तेव्हा त्याच्या त्या भागाला कोणाकडूनहि हरकत घेण्यांत आली नव्हती. त्यामुळे वसाहतवाल्यांची अपकीर्ति मी करीत आहे असा आक्षेप त्या वेळीं कोणी घेतला नाही; पण तें विधान जेव्हा मीं हिंदुस्थानांत पुन्हा केलें तेव्हा हा आक्षेप घेण्यांत आला! त्यामुळे वसाहतवाल्यांच्या कीर्तीला काळिमा लावण्याचें अपकृत्य कसें सिद्ध होतें हें मला समजत नाही. माझ्या ‘प्रकट पत्रा’विषयी चर्चा करतांना बहुतेक वृत्तपत्रांनी एकमुखाने निर्णय दिला होता की मी निःपक्षपाती वृत्तीने वागतों, आणि मीं केलेलें एकहि विधान आक्षेपार्ह आहे असें कोणीहि म्हटलें नाही. अशा परिस्थितींत त्या ‘प्रकट पत्रा’तील उतारा घेण्यामध्ये माझे वर्तन पूर्णपणें न्याय्य होतें असें मला वाटतें. मला माहित आहे की रायटरने माझ्या पुस्तिकेचा अशा प्रकारचा सारांश^४ तारेने इंग्लंडमध्ये कळविला की माझ्या ‘प्रकट पत्रांशीं तो जुळेना, आणि तुम्हांला माझी पुस्तिका मिळाल्यावरोबर दरबानमधील वृत्तपत्रांनी म्हटलें की रायटरने

१- गांधीजींनी कलकत्ता येथील ज्या समेत भाषण करावयाचें असें ठरलें होतें, (मागे पृ. १२३ पाहा), ती सभाच गांधीजींना दक्षिण आफ्रिकेकडे तांतडीने निघून जावें लागल्यामुळे रद्द करावी लागली (मागे पृ. १२७-८ पाहा.) कलकत्त्याच्या ज्या समेचा गांधीजींनी उल्लेख केला ती कदाचित् कलकत्त्याच्या ब्रिटिश हिंदी असोसिएशनच्या कमिटीला उद्देशून गांधीजींनी भाषण केलें होतें ती सभा असावी. त्या समेत दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या परिस्थितीविषयी ब्रिटिश मंत्रिमंडळांतील भारतमंत्र्यांना एक विनंतीअर्ज पाठविण्याचें ठरविण्यांत आलें. जाहीर सभा मुंबई, मद्रास व पुणे येथे भरल्या होत्या. (मागे पृ. १३६. व पुढे पृ. १६१ पाहा)

२- मागे पृ. ३, तळटोप पाहा.

३- मागे पृ. ३-४ पाहा.

४- पुढे कलम २९ पाहा.

(आपल्या तारेत) अतिशयोक्तिपूर्ण विधाने केलीं.^१ रॉयटरच्या विधानांबद्दल किंवा मतांबद्दल मला जबाबदार धरतां येणार नाही; मला वाटते की, निदर्शकांच्या जमावाच्या पुढाऱ्यांनी माझे ' प्रकट पत्र ' व पुस्तिका, हीं वाचलेलीं नाहीत. रायटरची तार हा माझ्या पुस्तिकेचा बिनचूक सारांश आहे असें ते धरून चालले आहेत, आणि त्या समजुतीवर त्यांची सर्व कृति आधारलेली आहे. माझा तर्क बरोबर असेल तर, हे पुढारी वसाहतवाले व हिंदी लोक, या दोघांवरहि अन्याय करीत आहेत असें मी म्हणतां. मी येथे असतांना जें कांही केले त्याच्या बाहेर मी गेलों नाहीं, आणि हिंदुस्थानमध्ये मीं या प्रश्नाचें जें वर्णन केले त्यामुळे त्या प्रश्नाबाबत कांहीहि अनिष्ट परिणाम घडलेला नाही. ”

करारवाल्या मजुरांचा प्रश्न

“ तुमच्या हिंदुस्थानमधील प्रचाराच्या मोहिमेत करारबंद मजुरांविषयीं तुमची वृत्ति काय होती ? ”

“ माझ्या पुस्तिकेत व इतरहि मीं ठामपणें सांगितलें आहे की, करारबंद मजुरांना मिळणारी वागवणूक इतर ठिकाणच्या मजुरांपेक्षा अधिक चांगली नाही, किंवा अधिक वाईटहि नाही. करारबंद मजुरांना क्रूरतेची वागवणूक दिली जाते, असें दाखविण्याचा मीं सुळीच प्रयत्न केलेला नाही. सर्वसामान्यपणें बोलावयाचें तर, हा प्रश्न हिंदी लोकांच्या वाईट वागवणुकीचा नाही, परंतु त्यांच्यावर लादलेल्या कायदेशीर अपात्रतेचा आहे. त्या पुस्तिकेत मीं असेंहि म्हटलें आहे की, मीं उल्लेख केलेल्या उदाहरणांवरून सिद्ध होतें की हिंदी लोकांना मिळणारी वागवणूक ही त्यांच्याविरुद्ध पसरलेल्या द्वेषभावनेमुळे दिली जाते; आणि ती द्वेषभावना आणि हिंदी लोकांची स्वतंत्रता संकुचित करण्याकरिता वसाहतीने केलेले कायदे, यांमध्ये परस्पर संबंध आहे, हें दाखविण्याचा मीं प्रयत्न केला आहे. ”

हिंदी लोकांवर लादलेल्या कायदेशीर अपात्रता

“ मीं म्हटलें आहेच की या वसाहतवाल्यांच्या द्वेषभावनांविरुद्ध उपाययोजना करण्याच्या हेतूने हिंदी लोक हिंदुस्थान सरकारकडे, हिंदी जनतेकडे अगर ब्रिटिश सरकारकडे, गेले नाहीत. मीं म्हटलें आहे की, हिंदी लोक हे दक्षिण आफ्रिकेमधील जास्तीत जास्त द्वेषास पात्र झालेले असे जीव आहेत, आणि त्यांना वाईट प्रकारें वागविलें जातें. परंतु हें सर्व असूनहि, आम्ही सरकारकडे या गोष्टींसंबंधी उपाययोजनेची मागणी करीत नाही, परंतु हिंदी लोकांवर जे कायदेशीर अपात्रतेचे निर्बंध लादण्यांत आले आहेत त्यासंबंधी आम्ही उपाययोजनेची मागणी करीत आहां. द्वेषभावनेने जे कायदे आमच्याविरुद्ध पास करण्यांत आले त्यांविरुद्ध आम्ही निषेध व्यक्त करतां,

आणि त्याविरुद्ध उपाययोजनेची मागणी करण्यांत आली आहे. तर हा भारतीयांनी सहिष्णुता राखण्याचा प्रश्न आहे. वसाहतवाल्यांनी, विशेषतः निदर्शन समितीने घेतलेली भूमिका असहिष्णुतेची आहे. वृत्तपत्रांत असें म्हटलें आहे की, माझ्या नेतृत्वाखाली ही वसाहत हिंदी लोकांनी भरून टाकण्याचा संघटित प्रयत्न सुरू आहे.^१ हें विधान सर्वस्वीं खोटें आहे. युरोपियन उतारूंना युरोपांतून इकडे येण्याबद्दल मन वळविण्याच्या गोष्टीशीं माझा जितका संबंध असूं शकेल, तितकाच या उतारूंना इकडे येण्याबद्दल मन वळविण्याकडे माझा संबंध आहे. असला प्रयत्न आजपर्यंत कोणीहि केलेला नाही.”

“हिंदुस्थानांत तुम्हीं केलेल्या चळवळीचा परिणाम कदाचित तुमच्या अपेक्षेच्या उलट झाला असेल, नाही का?”

“अगदी बरोबर, तसेंच घडलें. मीं कांही लोकांचें मन इकडे येण्यासाठी वळविण्याचा प्रयत्न केला. मला वाटलें ते आमच्या उद्दिष्टासाठी काम करतील, माझी जागा घेऊं शकतील: पण मी पूर्णपणें अयशस्वी झालों. त्यांनी येण्याचें नाकारलें.^२

उतारूंची संख्या फुगवून दाखविली

‘कूरलँड’ व ‘नादेरी’ या दोन बोटींनी आलेल्या उतारूंची संख्या भरभसाठ वाढवून दाखविण्यांत आली आहे. माझ्या माहितीप्रमाणे या दोन जहाजांवर एकूण ८०० उतारू नाहीत, ६०० आहेत. त्यांपैकी फक्त २०० नाताळमध्ये राहण्यासाठी आले आहेत; बाकीचे डेलागोआ वे, मॉरिशस, बुर्बान, आणि ट्रान्सवालमध्ये जाण्यासाठी आले आहेत. आता या २०० पैकी सुमारे १०० नवीन आहेत, व त्यांपैकी ४० स्त्रिया आहेत, आणि म्हणून फक्त सुमारे ६० नवीन लोकांना प्रवेश देण्याचा प्रश्न आहे. हे ६० नवखे लोक म्हणजे भांडारांचे मदतनीस, आपल्याच भांडवलावर व्यापार करणारे, व फेरीवाले आहेत. इतर बंदरांपैकी कोठेहि उतारू आणण्याशीं माझा कसल्याच प्रकारचा संबंध नाही. एक बातमीहि प्रसिद्ध झाली आहे की, बोटीवर एक मुद्रणयंत्र, ५० लोहार, व तीस टाइप जुळविणारे (कंपॉझिटर्स) हि आहेत. सगळेंच खोटें! अशा प्रकारचें विधान जरी खरोखर पूर्णपणें निराधार असलें तरीहि, दरबान शहरांतील युरोपियन कारागिरांच्या व कामकरी लोकांच्या भावना प्रक्षुब्ध करण्यासारखें आहे. नाताळची वसाहत हिंदी लोकांच्या गर्दीने भरून टाकण्याचा संघटित प्रयत्न—(आणि ते अशा प्रकारचे हिंदी लोक असले तर—) जर कोणी करित असेल, तर निदर्शन समितीच्या अध्यक्षांनी अगर नाताळमधील दुसऱ्या कोणीहि चळवळ—पण फक्त सनदशीर चळवळच हां, लक्षांत असूं द्या—उभारली तर तें त्यांचें

१- पुढे कलम २९ पाहा.

२- पु. ७२; पृ. ८५-८७ व पृ. ११६ पाहा.

करणें पूर्णपणें न्याय ठरेल. पण खरी गोष्ट अशी की जहाजांवर एकहि लोहार अगर कंपॉझिटर नाही ! ”

कायदेशीर कारवाईची धमकी

“ असेंहि सांगण्यांत येतें की वेकायदेशीर रीतीने अटकाव^१ करण्यांत आल्या-बद्दल जहाजावरील लोकांना सरकारविरुद्ध कायदेशीर काम चालविण्याबद्दल मी सल्ला देत आहे. हें एक दुसरें विधान आहे, की ज्याला वस्तुतः कांहीहि आधार नाही. या दोन जातींमध्ये द्वेषाचें बीज पेरणें हा माझा उद्देश नाही, उलट त्या दोहोंमध्ये प्रेमभावना निर्माण होण्याला मदत करणें हा आहे. मात्र सन १८५८ च्या राणीच्या जाहीरनाम्याने हिंदी लोकांना जो दर्जा प्राप्त करून दिला, त्यापासून कोणत्याहि प्रकारें भ्रष्ट होण्याचा प्रसंग त्यांना भोगावा लागूं नये, एवढी खबरदारी घेण्यांत आली पाहिजे. त्या जाहीरनाम्यांत अशी घोषणा करण्यांत आली होती की, हिंदुस्थानांतील महाराणीच्या सर्व प्रजेला, जात, वर्ण, धर्म, पंथ, यांचा भेद न करितां, सारखेंच समानतेने वागविलें जाईल; आणि वसाहतवाल्यांचा या वृत्तीशीं कितीहि मतभेद असला तरी ती सहिष्णुतेने स्वीकारण्याबद्दल त्यांना विनंति करण्याचा मला न्याय्य हक्क आहे असें मी नम्रतापूर्वक सांगतां. खरें सांगावयाचें तर, हिंदी माणूस वसाहतींत येऊं देण्याला कोणतीहि हरकत असणें शक्य नाही. कलोनियल पेट्रिऑटिक युनियन^२ (वसाहत-देशभक्त-संघा) ने निवेदनं काढिलीं आहेत की कारागीर वर्ग हिंदी लोकांच्या आगमनानें वेचैन झाला आहे. मी म्हणतां की, युरोपियन व हिंदी लोक यांमध्ये स्पर्धाच नाही.

“ ही गोष्ट खरी की कांही हिंदी लोक मधूनमधून नाताळला येतात, पण वसाहतींत असलेल्यांची संख्या अतिशयोक्तीने फार मोठी दाखविली जाते; आणि अजिबात नवीन आलेले लोक फार थोडे आहेत. आणि उच्च वर्गीय युरोपियन माणूस व एक सामान्य हिंदी कारागीर यांच्यामध्ये स्पर्धा कशी होणार ? हिंदी कारागीर युरोपियन कारागिराशीं यशस्वी रीतीने स्पर्धा करूं शकणार नाहीत असा माझ्या म्हणण्याचा अर्थ नाही; पण येथे हेंहि पाहिलें पाहिजे की, उच्च दर्जाचे योग्य प्रकारचे हिंदी कारागीर येथे येतच नाहीत; जर ते आलेच तर त्यांना फारसा कामधंदा मिळणार नाही; तसेंच दुसऱ्या धंद्यांतीलहि लोक आले तर येथे त्यांना काम फारसें मिळणार नाही. ”

श्री. गांधी परत कां आले ?

“ इकडे परत येण्यांत तुमचा हेतु काय आहे ? ”

१- पुढे कलम २९ पाहा.

२- दरबानच्या युरोपियन लोकांनी १८९६ मध्ये स्वतंत्र हिंदी लोकांच्या प्रवेशाला प्रतिबंध करण्यासाठी स्थापन केलेला एक संघ.

“ मी येथे येत आहे तो पैसा मिळविण्याकरिता येत नसून, या दोन समाजां-मधील मैत्रीचा एक नम्र दुवा या नात्याने काम करण्याचे हेतूने येत आहे. आज या दोन समाजांमध्ये परस्परांविषयी फार गैरसमज पसरला आहे; म्हणून दोन्ही समाज मला येथे राहण्याबद्दल हरकत करीत नाहीत तोंपर्यंत मी या दोन समाजांमधील संबंध जोडणारा या नात्याने माझे प्रेमभाव वाढविण्याचें काम करीत राहीन. ”

“ तुम्हीं हिंदुस्थानांत जीं जीं वक्तव्यें केलींत व जी जी कृति केलीत त्या सर्वांना हिंदी काँग्रेसने मान्यता दिली होती काय ? ”

“ मला तर निश्चित तसे वाटतें. मी जें जें बोललों तें लोकांच्या नांवें व त्यांच्या वतीने बोललों. ”

“ या आगबोटीवर मुद्दतबंद कराराखालील कांही मजूर नाहीत काय ? ”

“ नाहीत. कांही सर्वसामान्य करार करून दुकानदारांचे मदतनीस म्हणून, व्यापाऱ्यांकडे नोकर म्हणून काम करण्यासाठी येतात, पण मुद्दतबंद कराराखालील कोणीहि नाहीत. ‘ हिंदी वसाहत-प्रवेश कायद्या ’प्रमाणे कोणाकडेहि घरकामाची नोकरी करण्याचा करार करून हिंदी लोकांना आणण्यासाठी स्थापन झालेली कोणतीहि अनधिकृत संस्था बेकायदेशीर आहे. ”

संकल्पित हिंदी वर्तमानपत्र

“ हिंदी काँग्रेसचा नाताळमध्ये एखादें वर्तमानपत्र काढण्याचा मनसुबा नाही काय ? ”

“ हिंदी काँग्रेसचा असा वेत नव्हता; परंतु काँग्रेसशीं सहानुभूति बाळगणाऱ्या कांही कार्यकर्त्यांचा एक वृत्तपत्र सुरू करण्याचा वेत होता; परंतु ती कल्पना-सोडून द्यावी लागली, त्या कामाला व इतर कामाला लागणारा वेळ मी देऊं शकत नव्हतो, एवढेंच ती कल्पना सोडून देण्याचें कारण. त्याला जरूर असलेलें सामान व हिंदी टाईप आणण्याबद्दल मला सांगण्यांत आलें होतें; पण मला आढळून आलें की तें काम करणें मला अशक्य होईल; म्हणून मीं कांहीच आणलें नाही. ज्या सद्गृहस्थांनी येथे यावे म्हणून मी त्यांच्याशीं वाटाघाटी करीत होतो. त्यांचें येथे येण्याबद्दल मी जर मन वळवूं शकलों असतो, तर मी जरूर ती सामुग्री घेऊन आलों असतो. पण ती योजना यशस्वी झाली नाही, म्हणून मीं तसें केलें नाहीं. ”

“ हिंदी काँग्रेसने वसाहतीच्या ह्या चळवळीचे बाबतींत काय काय केलें आहे ? ”

“ माझ्या माहितीप्रमाणे, काँग्रेसने कांहीच केलेलें नाही. ”

श्री. गांधींच्या योजना

“ आपण आपल्या मोहिमेसंबंधीं काय योजना आखली आहे ? ”

“ माझ्या मोहिमेची योजना आता अशी आहे : जर मला जरूर तेवढा वेळ दिला गेला, तर या दोन देशांमध्ये हितसंबंधांचा विरोध नाही हें मला दाखवावयाचें आहे; तसेंच, वसाहतीने हल्ली स्वीकारलेली भूमिका प्रत्येक दृष्टीने असमर्थनीय आहे; आणि ज्या कामाबद्दल मला आस्था वाटत आहे त्या कामासाठी मी जें कांही केले तें वसाहतवाल्यांच्या हिताच्या दृष्टीनेहि कसे योग्य होतें हें त्यांना पटवून द्यावयाची मला इच्छा आहे. अर्थात्, वसाहतींत येणाऱ्या हिंदी लोकांचें स्वातंत्र्य संकुचित करण्याकरिता कायदे पास करण्यांत येत असतील त्या गोष्टीला आपण विरोध करावाच. त्या बाबतींत हिंदुस्थान सरकारचा आम्हांला पूर्ण पाठिंबा मिळेल अशी माझी अपेक्षा आहे. वसाहत हिंदी लोकांच्या गर्दीने भरून जाण्याचा मुळीच धोका नाही. ‘कुरलँड’ बोटीने आपल्या एका फेरीमध्ये नवीन आलेल्या हिंदी लोकांपैकी शंभर लोकांना परत नेलें. म्हणून वसाहतीसमोर एखादें कडक धोरण मांडण्यापूर्वी येथील पुढारी लोकांनी आपण जमविलेली माहिती बिनचूक आहे की नाही याची नीट खात्री करून घ्यावी. स्वतंत्र हिंदी लोक हे खरोखर एका ठिकाणीच स्थायिक राहतात. मागणी व पुरवठा यांच्या नियमानुसार उतारुंची आवक-जावक चालू असते. ”

श्री. गांधी यांनी आपलीं मतें मांडण्याला अवकाश दिल्याबद्दल अॅडव्हर्टायझरच्या संपादकांना आपले हार्दिक आभार कळविण्याबद्दल त्या वार्ताहराला विनंति केली.

श्री. गांधी यांचा निरोप घेतांना, सदर प्रतिनिधीने त्या वेळीं दरबानमध्ये गांधीच्या विरुद्ध प्रचलित असलेल्या प्रबळ रोपाच्या भावनेवर जोर देऊन श्री. गांधींनी बोटीवरून खाली उतरतांना स्वतःच्याच हिताच्या दृष्टीने अत्यंत काळजी घ्यावी, असें सुचविलें. कारण खाली उतरण्याचा गांधीचा निश्चय अटळ होता.

नाताळ अॅडव्हर्टायझर, ता. १४-१-१८९७

२०. अॅटॉर्नी जनरल यांना पत्र

बुधवार ता. १३ जानेवारी १८९७ रोजी गांधीजी ‘कुरलँड’ बोटीवरून दरबान बंदरांत उतरले. थोड्याच वेळांत बंदरांत निदर्शन करणाऱ्या जमावापैकी कांही लोकांनी त्यांच्यावर हल्ला केला. त्या वेळीं गांधीजींची हत्याच त्या जमावाकडून झाली असती. पण तेथील पोलीस सुपरिटेण्डेंट यांची पत्नी मित्सेस अलेक्झांडर यांनी प्रथम मध्ये आड येऊन गांधीजींना वाचविलें, व नंतर गांधीजी ज्या घरांत

१- १८९६ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत युरोपियन लोकांनी ‘वसाहत-देशभक्त-संघ’ नांवाची संस्था स्वतंत्र आशियाई लोकांची अधिक गर्दी रोखून धरण्यासाठी उपाययोजना करण्यासाठी चळवळ करावी या हेतूने स्थापन केली होती. पुढे कलम २९ पाहा.

संरक्षणार्थ थांबले होते, त्या घराला जमावाने वेढा दिला असतां, त्या ऑफिसरच्या हिकमती कौशल्यामुळे त्यांचें संरक्षण झालें. ब्रिटिश वसाहतमंत्री मि. चेंबर्लेन यांनी गांधीजींवर हल्ला करणाऱ्यांवर खटले भरण्याबद्दल तारेनें नाताळ सरकारला कळविलें; परंतु जेव्हा अॅटॉर्नी जनरल मि. एस्कॉम्ब हे हल्लेखोरांवर खटला करण्यासाठी मदत मागण्यासाठी गांधीजींकडे आले, तेव्हा हल्लेखोरांविरुद्ध कांहीहि काम चालवूं नये अशी इच्छा त्यांनी व्यक्त केली. तीच लेखी देण्याबद्दल गांधीजींना सांगण्यांत आलें असतां गांधीजींनी ताबडतोब पुढील पत्र लिहून दिलें. तें नंतर मि. चेंबर्लेन यांजकडे पाठवून देण्यांत आलें.

बीच ग्रीव्ह, दरबान,
जानेवारी २०-१८९७

माननीय श्री. हेन्री एस्कॉम्ब,
अॅटॉर्नी-जनरल,
पीटर मारिटसबर्ग, यांचे सेवेशीं—

महाशय,

आपण व सरकारने माझ्याविषयी अत्यंत कळकळीने जी विचारपूस केली, आणि गेल्या बुधवारीं घडलेल्या प्रसंगानंतर दरबानच्या अधिकारी वर्गाने मजविषयी जी सहृदयता व्यक्त केली, त्याबद्दल मी अत्यंत आभारी आहे.

मी नम्रतापूर्वक सांगूं इच्छितों की, गेल्या बुधवारीं कांही लोकांचें माझ्यासंबंधी जें वर्तन झालें त्याची दखल आपण बिलकूल घेऊं नये, अशी माझी इच्छा आहे. ते तसें वागले याचें कारण, आशियाई लोकांच्या प्रश्नाविषयी मीं हिंदुस्थानांत जें कांही केले त्याबद्दल त्यांच्या मनांत गैरसमज उत्पन्न झाला होता, याविषयी मला बिलकूल शंका नाही.

सरकारला हें कळविणें माझें कर्तव्य आहे की, तुमच्या सूचनेप्रमाणे जरी वॉटर पोलिस स्टेशनच्या सुपरिंटेडंटने मला शहरांत गुपचुप रात्रीं नेण्याची योजना केली, तरी मि. लाफ्टन^१ यांच्यासह, वॉटर पोलिस स्टेशनला कळविल्याशिवाय मी समुद्रकिनार्यावर माझ्या स्वतःच्या जबाबदारीवर गेलों.

आपला,
मोहनदास करमचंद गांधी

मुख्य वसाहत मंत्र्याचे नांवें नाताळच्या गव्हर्नरांनी ता. ३
मार्च १८९७ रोजीं नं. ३२च्या खलित्यासोबत पाठवलेलें पत्र.

१ - गांधीजींचे दरबान शहरातील मित्र असलेले युरोपियन अॅडव्होकेट.

२१ दरबान बंदरांत पदन्यास^१

[दरबान, जानेवारी २८, १८९७]^२

प्रेषक

हिंदी लोक

प्रति

(१) इन्कास^३

(२) सर बुइल्यम हंटर, द्वारा टाईम्स

(३) भावनगरी, लंडन

दोन हिंदी आगबोटी, ' कूरलँड ' ' नादेरी ' ३० नोव्हेंबरला^४ मुंबई-हून निघाल्या. १८ डिसेंबरला आल्या. जलप्रवासामध्ये संपूर्ण आरोग्य असल्याबद्दल प्रमाणपत्र असूनहि पांच दिवस अलग अटकेत (ठेवण्यांत आले.) दुसऱ्या दिवशीं मुंबई सांसार्गिक रोगदूषित शहर घोषित करण्यांत आले. आरोग्य-अधिकारी नोकरीवरून तात्पुरता दूर. दुसरा नेमला, तो तारीख २४ ला बोटीवर आला. रोग जंतुनाश, जुने कपडे चट्या जाळणें वगैरे हुकूम केला. ११ दिवसांचे क्वारंटाईन फर्माविलें. जाळणें वगैरे ता. २५ रोजीं केलें. ता. २८ रोजीं पोलीस ऑफिसर बोटीवर आला. फिरून रोगजंतुनाशक सफाई, बिछाने, पिशव्या, कपडे जाळणें, वगैरे केलें. आरोग्य-अधिकारी ता. २९ रोजी जहाजावर आला, समाधान व्यक्त केलें. फिरून १२ दिवसांचें क्वारंटाईन फर्माविलें. प्रॅटिक^५ १० जानेवारीला मिळावयाचें,

१ - या तारेच्या संदेशात उल्लेखिलेल्या सर्व घटना मि. चेंवर्लेन यांना पाठविलेल्या विनंतीअर्जात सविस्तर वर्णिल्या आहेत. (पुढे कलम २९ पाहा).

२ - या तारेच्या स्थलप्रतोवर तारीख दिलेली नाही; येथे घालण्यांत आलेली तारीख सर बुइल्यम हंटर यांना ता. २९ जानेवारी १८९७ रोजी लिहिलेल्या पत्रांत केलेल्या तारेच्या निर्देशावर आधारलेली आहे. (पृ. १६० पाहा).

३ - हिंदी राष्ट्रीय समेच्या (काँग्रेसच्या) लंडन येथील ब्रिटिश कमिटीचा तारेचा पत्ता,

४ - ' कूरलँड ' बोट ता. ३० नोव्हेंबर रोजी मुंबईहून सुटली; व ' नादेरी ' ता. २८ नोव्हेंबर रोजी सुटली. (पुढे कलम २९ पाहा.)

५ - क्वारंटाईनची मुदत संपल्यानंतर अगर आरोग्याविषयीचें विनहरकतीचें प्रमाणपत्र हजर केल्यावर जहाजाला बंदराशीं दळणवळण करण्याची परवानगी.

तें ११ जानेवारीला देण्यांत आलें. आगबोटी बंदरांत येतांच स्वयं-सेवक ऑफिसरांनी व इतरांनी उतारूंना उतरण्याला जबरदस्तीने प्रतिबंध करण्यासाठी सभा बोलाविल्या. सभांसाठी टाउनहॉल वापरला. व्याख्यात्याने जाहीर घोषणा केली की सरकारची (लोकांना) सहानुभूति आहे, व संरक्षणमंत्री म्हणाले की सरकार लोकांच्या जमावाला अटकाव करणार नाही. (व्याख्याता) पुढें म्हणाला दोन बोटीवरून नाताळमध्ये येणारे ८०० उतारू आहेत त्यांपैकी बहुसंख्य कागगीर व मजूर (आहेत.) वसाहत हिंदी लोकांच्या गर्दीने भरून टाकायाची धूर्त योजना. जहाजांवर छापण्याचें यंत्र वगैरे. अशा विधानांनी चळवळ फोफावली, लोक भडकले. सत्य असें की बोटीवर फक्त ६०० उतारू त्यांपैकी २०० पेक्षा जास्त नाताळमध्ये येणारे नाहीत. ते व्यापारी, त्यांचे मदतनीस; जुन्या रहिवाशांचे नातला, स्त्रिया, मुलें. कॉलनी (हिंदी लोकांनी) भरण्याची योजना नाही. छापण्याचें यंत्र नाही. सरकारने नेमिलेल्या क्वारंटाइन कमिटीचा एक सदस्य जमावाच्या सहाव्या तुकडीचा नायक. उतारूंना निर्वाणीची ताकीद (देण्यांत आली) की, त्यांनी हिंदुस्थानला परतावें, नाहीतर दरबानच्या हजारो लोकांचा विरोध सहन करावा लागेल. 'कूरलॅंड' वरील गांधींना डांबर फासण्याची, चामडी सोलण्याची, दगडांनी टेचून मारण्याची धमकी. आगबोटीच्या एजंटांनी क्वारंटाईन बसविण्याचा बेकायदशीरपणा दाखवून सरकारने उतारूंना योग्य साहाय्य व संरक्षण देण्याची विनंति केली. तेरा तारखेचें निदर्शन होऊन जाईपर्यंत एजंटाच्या पत्राकडे दुर्लक्ष (करण्यांत आलें). सरकारी रेल्वे कामगार, स्वयंसेवक, लाठीधारी ३०० काफीर वगैरे हजारो लोक धक्क्यावर "जरूर पडल्यास जबरदस्ती करूनहि उतारूंना बंदरांत उतरण्याला प्रतिबंध करण्यासाठी" जमले होते. संरक्षणमंत्र्यांनी जहाजें धक्क्याला लावलीं, जमावाला उद्देशून भाषण केलें तेव्हां लोक पांगले. उतारूंच्या संरक्षणाबद्दल खात्री देण्यांत आली. कांही संध्याकाळीं उतरले, कांही दुसऱ्या दिवशीं. सरकारने गांधींना रात्री गुपचुप उतरून घेण्याचा विचार केला. ते संध्याकाळीं उशीरा अँडव्होकेट लाफ्टन यांचेसह उतरले. लोकांनी धक्काबुकी केली, शारीरिक हल्ला केला, पोलिसांनी त्यांना सोडविलें. वृत्तपत्रें निदर्शकांचा निषेध करीत आहेत. चळवळीये लोकांनी खोटीं विधानें वाचून चळवळ उभारली हें वृत्तपत्रांना मान्य; तीं गांधींची भूमिका न्याय्य म्हणतात. कांही वृत्तपत्रांना सरकार व चळवळीये यांचें आपसांत संगनमत आहे, असें

वाटें. उतांरुना अतिशय त्रास झाला. सरकार लक्ष देत नाही. हिंदी लोकांच्या क्वारंटाइन साहाय्यक निधीने बिछाने, खाणेंपिणें वगैरे क्वारंटाइनच्या मुदतींत पुरविल्लें. सरकार ब्रिटिश सरकारबरोबर हिंदी विरोधी कायदा करप्याबाबत शिष्टाई करीत आहे. कृपेनें लक्ष ठेवावें.

स्थलप्रतीच्या फोटो नकलेवरून, एस्. एन्. १८८३

२२ ब्रिटिश एजंटला पत्र^१

[सेंट्रल वेस्ट स्ट्रीट, दरबान,]

नाताळ,

जानेवारी २९, १८९७

माननीय

ब्रिटिश एजंट

प्रिटोरिया, यांचे सेवेशीं—

महाशय,

पुष्कळ हिंदी लोकांना, चार्ल्स्टाउनच्या रस्त्याने ट्रॅन्सवॉलला जातांना सरहद्दी-पलीकडे जाण्याला फार त्रास पडतो. काही दिवसांपूर्वी सरहद्दीवरील कर्मचारी २५ पौंड जवळ बाळगणाऱ्या मनुष्याला ट्रॅन्सवालमधील आपल्या इष्टस्थळीं जाऊं देत असे, असें समजतें. आतां तो कर्मचारी कोणत्याहि परिस्थितींत हिंदी लोकांना सीमापार होऊं देण्यास तयार नाही असें समजतें. कांही लोक पूर्वीं गेलेहि असतील, पण आतां तसें करतां येत नाही. आता कोणत्या परिस्थितींत महाराणी सरकारच्या हिंदी प्रजाजनांना सीमापार जातां येईल असें त्यांच्यातर्फें चौकशी करून निश्चित माहिती मिळविण्याची आपण कृपा करावी.

आपला,

मोहनदास करमचंद गांधी

१- प्रिटोरियाचा सार्वजनिक दफ्तरखाना व कलोनियल ऑफिस रेकॉर्ड्स, दक्षिण आफ्रिका जनरल, १८९७.

२३ सर डब्ल्यु. डब्ल्यु. हंटर यांना पत्र

दरबान,
जानेवारी २९, १८९७

[सर वुड्ल्यम हंटर
लंडन]^१

श्रीमान्जी,

मी नाताळला १८ डिसेंबर रोजीं आलों, परंतु दरबानमध्ये ता. १३ जानेवारी पूर्वी उतरूं शकलों नाही. ज्या परिस्थितीत हा विलंब लागला ती अत्यंत दुःखदायक आहे. काल रोजीं येथील हिंदी लोकांनी आपगांला एक प्रदीर्घ तार-संदेश^२ पाठविला आहे, त्यांत गेल्या ३० दिवसांतील घटनांचा वृत्तांत दिला आहे. ज्या घटनांची परिणति 'कूरलँड' व 'नादेरी' या दोन जहाजांवरील उतरांना जमिनीवर उतरण्यास दरबान-मधील ५००० लोकांनी विरोध करण्यांत झाली, त्या येथे सांगण्याची मी परवानगी घेतों. यांपैकी पहिलें जहाज दरबानच्या दादा अब्दुल्ला आणि कंपनीच्या मालकीचें आहे, दुसरें मुंबईच्या पर्शियन स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनीचें आहे.

गेल्या ऑगस्टच्या आरंभाचे सुमारास, टोंगाट साखर कंपनीने वसाहत-प्रवेश-विश्वस्त मंडळा (Immigration Trust Board) कडे अर्ज करून, मुद्दतबंदी कराराखाली^३ अकरा हिंदी कामगार पुरवावे अशी मागणी केली. त्यामुळे युरोपियन कामगारांकडून सर्वसाधारण हिंदी लोकांविरुद्ध संघटित रीत्या चळवळीचा प्रारंभ करण्यांत आला. सदर साखर कंपनीने हिंदी कारागीर मागविण्याच्या गोष्टीविरुद्ध निषेध प्रदर्शित करण्यासाठी दरबान, मॉरिट्झबर्ग व इतर शहरें, यांमध्ये बहुसंख्य श्रोतृवर्ग असलेल्या सभा भरविण्यांत आल्या, व साखर कंपनीने युरोपियन कारागिरांच्या आवाजापुढे

१ - हें पत्र कोंणाला उद्देशून लिहिलें याचा खुलासा स्थलप्रतीवरून होत नाही, परंतु सर वुड्ल्यम हंटर यांनी ता. २२ फेब्रुआरी १८९७च्या आपल्या (एस. एन. २०७४) पत्रांत तें मिळाल्यावदल उल्लेख केला आहे, त्यावरून त्यांना तें मिळालें हें स्पष्ट होतें. अशाच प्रकारचीं पत्रां दादामाई नौरोजी व मंचरजी भावनगरी यांना पाठविलीं गेलीं असल्याचा संभव आहे; त्यांना आदल्या दिवशींची तारहि पाठविण्यांत आली होती.

२ - मागे पृष्ठ १५७-१५९ पाहा.

३ - पुढे कलम २९ पाहा.

नमतें घेऊन आपला अर्ज मागे^१ घेतला. तरीहि चळवळ चालूच राहिली. चळवळीच्या पुढाऱ्यांनी कांही गोष्टींची सत्यता गृहीत धरली, आपली चळवळ कसलाहि फरक न करतां सर्रास हिंदी लोकांविरुद्ध वाढत्या स्वरूपांत जोराने पसरूं दिली. वृत्तपत्रांमध्ये हिंदी लोकांविरुद्ध संतापाने निषेध व्यक्त करणारीं पत्रें, बहुतेक टोपण नांवाखाली प्रसिद्ध होऊं लागलीं. हें सर्व चालू असतांना वृत्तपत्रांतून लेख प्रसिद्ध होऊं लागले. त्यांचा आशय असा की, हिंदी लोकांनी संघटना करून स्वतंत्र हिंदी लोकांच्या गर्दीने वसाहत व्यापून टाकावयाची असा प्रयत्न चालविला आहे. याच सुमारास माझ्या पुस्तिकेविषयी रायटरने पाठविलेली तार^२ प्रसिद्ध झाली, त्यामुळे वसाहतवाले भडकून गेले. तारेंत अशा अर्थाचा मजकूर होता की, हिंदी लोकांवर दरबडे घालून त्यांना लुबाडलें, त्यांच्यावर शारीरिक हल्ले केले, वगैरे वगैरे विधानें मीं केलीं होतीं. परंतु वृत्तपत्रांना जेव्हा माझ्या पुस्तिकेच्या प्रती मिळाल्या, तेव्हा त्यांनी कबूल केलें की, नाताळमध्ये मी पूर्वी जें बोललों नहतों अशी एकहि गोष्ट पुस्तिकेंत नाही; मीं पूर्वी सांगितलेल्या व लोकांनी खऱ्या म्हणून मान्य केलेल्या तेवढ्याच गोष्टी पुस्तिकेंत दिल्या आहेत. परंतु सर्वसामान्य जनतेने रायटरच्या तारेवरून माझ्या पुस्तिकेविषयी मत बनविलें होतें व त्यांची कटुभावना कायमच राहिली. त्यानंतर मुंबई व मद्रास येथील सभांबद्दलच्या^३ तारा आल्या. त्या तारा जरी चुकीच्या नव्हत्या, तरी रायटरच्या सारांशाबरोबर त्या वाचल्या गेल्याने लोकांच्या कटुभावनेत अधिकच भर पडली.

मध्यंतरीच्या काळांत, बोटींतून हिंदी लोक बहुसंख्येने येतच होते. लोकांच्या या आगमनाच्या बातम्या ठळक व अतिशयोक्तिपूर्ण रीतीने प्रसिद्ध केल्या जात. त्याच बोटींनी येणाऱ्या लोकांइतकेच बहुसंख्येने लोक हिंदुस्थानकडे परत^४ जात, त्याजबद्दलच्या बातम्या मात्र छापल्या जात नसत, त्यामुळे त्या लोकांच्या लक्षांत येत नसत. आणि येणाऱ्या बोटींतून येणारे लोक बहुतेक हिंदी कारागीर असतात, असा गैरसमज कांही आधार नसतां, युरोपियन कारागीरांमध्ये पसरविण्यांत आला. यामुळे हिंदीविरोधी संघ^५ निर्माण झाले, व त्यांच्या सभांतून ठराव पास करण्यांत आले त्यांमध्ये, स्वतंत्र हिंदी लोकांच्या आयातीचा ओघ थांबविण्याबद्दल व हिंदी लोकांना स्थावर मिळकत घेण्याची बंदी करण्याबद्दल वगैरे वगैरे मागण्या करण्यांत आल्या. व्यापारी लोकांकडून या संघांना पाठिंबा मिळत नाही. परंतु त्यामध्ये मुख्यतः कारागीर लोक व इतर धंदेवाले लोक आहेत.

१- पुढे कलम २९ पाहा.

२- पुढे कलम २९ पाहा.

३- मागे पृ. ६६ व ८८ पाहा.

४- हा उल्लेख भारताकडे परत जाणाऱ्या हिंदी लोकांविषयी आहे.

५- युरोपियन संरक्षण संघ व वसाहत देशभक्त संघ; पुढे कलम २९ पाहा.

हें चालू होतें त्या वेळींच 'कूरलँड' व 'नादेरो' नांवाच्या दोन आगबोटी हिंदी उतारू. वेऊन समुद्रावरून नाताळल्या चालल्या आहेत अशी बातमी प्रसिद्ध झाली. मी स्वतः 'कूरलँड' बोटीने प्रवास करीत होतो. मी ब्रिटिश इंडिया कंपनीच्या एका बोटीने जावयाचा होतो, परंतु ताबडतोब परत ^१ येण्याबद्दल दरबानहून मला तार आल्यामुळे मला 'कूरलँड' बोटीने येणें भाग पडलें. ही बातमी लोकांमध्ये पसरतांच, वृत्तपत्रें व दरबानची नगर-सभा यांनी मुंबई हें रोगदूषित शहर आहे असें जाहीर करण्यांत यावें अशी मागणी केली. दोन्ही आगबोटी नाताळला ता. १८ रोजीं पोचल्या, व मुंबई सोडल्यापासून २३ दिवसपर्यंत त्या कॅरंटाइनमध्ये ठेवण्यांत आल्या. ^२ मुंबई हें रोगदूषित शहर आहे असें ता. १८ रोजीं जाहीरनामा काढून घोषित करण्यांत आलें, व ता. १९ रोजीं म्हणजे बोट आल्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं जादा गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध करण्यांत आलें. ज्या मेडिकल ऑफिसरने मुंबईहून बोटी निघाल्यापासून २३ दिवस पुरे व्हावे म्हणून पांच दिवसांचें कॅरंटाइन अंमलांत आणिलें, त्याला बडतर्फ करण्यांत आलें व त्याचे जागीं दुसरा ऑफिसर नेमण्यांत आला. त्याने पहिलें कॅरंटाइन पुरें झाल्यावर बोटींवर जाऊन दुसरें १२ दिवसांचें कॅरंटाइन त्या दिवसापासून बसविलें. या दोन्ही बोटींच्या बाबतींत काय करावें याबद्दल अमिप्राय देण्यासाठी सरकारने एक समिति नेमिली होती. त्यांनी अमिप्राय दिला की, बोटींवरून आलेल्या सामानाला धुरी देऊन जंतु-हीन केल्यावर १२ दिवसांचें कॅरंटाइन जरूर पडेल. या काळांत बोटींतील सामानाला धुरी देणें, रोगजंतूंचा नाश करणें, वगैरेबाबत नवीन मेडिकल ऑफिसरने सूचना दिल्या. त्यांची अंमलबजावणीहि झाली. त्यानंतर सहा दिवसांनी धुरी देणें वगैरे कामावर देखरेख ठेवण्यासाठी एका ऑफिसराची प्रत्येक जहाजावर नेमणूक करण्यांत आली आणि त्यानंतर पुन्हा मेडिकल ऑफिसर आला आणि त्या दिवसापासून त्याने फिरून कॅरंटाइन बसविलें. अशा रीतीने, समितीच्या अहवालाला न्याय्य आधार असेल, तर १२ दिवसांचें कॅरंटाइन सुरू होण्यापूर्वी ११ दिवस निवळ फुकट गेले !

अशा रीतीने दोन्ही जहाजे बाहेरच्या नांगर टाकण्याचे जागेंत अडकून राहिलीं असतां, मि. हेरी स्पार्क्स (नाताळमधील एक खाटीक, नाताळच्या स्वयंसैनिक दलाच्या घोडेस्वारांच्या पथकाचा कप्तान) याने ता. ४ जानेवारी रोजीं भरविल्या जाणाऱ्या सभेला प्रत्येक दरबानवासी नागरिकाने हजर राहावें अशी विनंति प्रसिद्ध केली. सभेचा उद्देश निदर्शन करून बंदराकडे मोर्चा न्यावयाचा, व आशियाई ^३ लोकांच्या उतरण्याविरुद्ध निषेध व्यक्त करावयाचा, असा होता. या सभेला भरपूर श्रोतृ-समुदाय असून ती दरबान शहरच्या सभागृहांत भरली होती. तथापि अशी तक्रार

१- पृ. १२० पाहा;

२- पृ. १५७ तळटीप पाहा.

३- पुढे कलम २९ पाहा.

सांगण्यांत आली की, समाजांतील अधिक विचारशील लोकांचा वर्ग या चळवळींत सक्रिय भाग घेण्यापासून अलिप्त राहिला. आणखी लक्षांत घेण्याजोगती गोष्ट ही की, वर उल्लेखिलेल्या संघांनी या चळवळींत भाग घेतला नाही. वर उल्लेखिलेल्या कमिटीचे एक सदस्य, व नौदलाच्या कार्ट्रिनियरांचे कप्तान डॉ. मॅकेंझी, आणि स्थानिक सॉलिसिटर व दरवान लाईट इन्फंट्रीचे कप्तान मि. जे एस् वायली, हे या सभेचे मुख्य सूत्रधार होते. सभेंत प्रक्षोभक भाषणें करण्यांत आलीं. सभेमध्ये ठराव करण्यांत आला की, दोन्ही बोटींतून आलेल्या उताखंना वसाहतीच्या खर्चाने हिंदुस्थानकडे परत पाठवावें अशी सरकारकडे मागणी करण्यांत यावी; आणि “या ठरावाची अंमलबजावणी करण्याला सरकारला मदत करण्यासाठी या सभेमध्ये हजार असलेला प्रत्येक माणूस मान्य करीत आहे की, देशाकडून आपल्याकडे जी कांही मागणी केली जाईल ती ती आपण पुरी करूं, आणि त्या दृष्टीने जरूर तर सूचना मिळतांच बंदरावर हजार राहूं.” सभेमध्ये असाहि ठराव करण्यांत आला की, क्वॉरंटाइनची मुदत आणखी वाढवावी, व ती वाढवून घेण्यासाठी जरूर तर पार्लमेंटचें एक खास अधिवेशन बोलवावें. हा ठराव करून माझ्या नम्र मताने सभाचालकांनी असें दाखविलें की, पूर्वीचें क्वॉरंटाइन हिंदी लोकांना छळून हिंदुस्थानकडे परत जायला लावण्याचे हेतूने बसविलेले होते.

सरकारने या ठरावांना तारेने उत्तर दिलें. त्यांत असें म्हटलें की, महाराणी-सरकारच्या प्रजेपैकी कोणत्याही वर्गाच्या लोकांना वसाहतीमध्ये उतरावयाचें असल्यास, क्वॉरंटाइन कायद्याअन्वये प्राप्त झालेल्या अधिकारापलीकडे त्यांना प्रतिबंध करण्याचा सरकारला कोणताही अधिकार नाही; आणि वर उद्धृत केलेल्या केलेल्या ठरावांत सुचविलेल्या कृतीचा सरकार निषेध करीत आहे. त्यानंतर नगरसभागृहांत दुसरी सभा^१ भरविण्यांत आली. मि. वायली यांनी ठराव मांडिला व तो पास झाला. त्याचा आशय असा की, क्वॉरंटाइनची मुदत वाढवून घेण्यासाठी विशेष अधिवेशन बोलविण्यांत यावें. त्याच्या भाषणांतील महत्त्वाचा भाग असा : ‘कमिटीने सांगितलें की, जर सरकारने कांही केलें नाहीं, तर दरवानला तें स्वतःलाच करावें लागेल, आणि मोठ्या संख्येने बंदरावर जाऊन काय करतां येईल हें पाहावें लागेल.’ या निवेदनाचा कळस म्हणून ते पुढे म्हणाले की, ‘आम्ही धरून चालतो की सरकारचे व या वसाहतीच्या श्रेष्ठ शक्तीचे प्रतिनिधि या नात्याने आम्हांला विरोध करण्यासाठी तुम्हांला सैन्यबळच वापरावें लागेल.’ अॅटॉर्नी जनरल व संरक्षणमंत्री मि. एस्कॉम्ब म्हणाले की, ‘आम्ही तसें मुळीच कांही करणार नाहीं. आम्ही तुमच्या बाजूचे आहों, आणि तुम्हांला विरोध करण्यासाठी आम्ही तसलें कांही करणार नाहीं. परंतु तुम्ही आम्हांला अशा अडचणीच्या परिस्थितींत टाकलेंत तर आम्हांला वसाहतीच्या गव्हर्नरकडे जाऊन सांगावें लागेल की, आम्हांला यापुढे राज्यशासन चालवितां येणें अशक्य झालें आहे,

म्हणून तुम्हीं राज्यकारभार आपल्या हातीं घ्यावा. तुम्हांला दुसरीं माणसं शोधलीं पाहिजेत. दुसरा टराव असा होता की, “ हिंदी लोक येऊन पोचल्यावर आम्ही निदर्शन करीत बंदरावर जाऊं, परंतु प्रत्येक व्यक्ति प्रतिज्ञा करीत आहे की आम्ही नेत्यांच्या आदेशाप्रमाणें वागूं. ” भाषणें करणाऱ्या वक्त्यांनीं श्रोत्यांना माझ्याविषुद्ध विशेष भडकविलें. एक पत्रक लोकांच्या सहा घेण्यासाठी काढण्यांत आलें होतें, त्याचें शीर्षक असें होतें:— “ व्यापार किंवा धंदा यांसह नमूद केलेल्या सभासदांच्या नांवाची यादी - जे सभासद बंदरावर जाण्याला व जरूर पडलें तर आशियाई लोक बंदरांत उतरण्याला जबरदस्तीने प्रतिबंध करण्याला व नेत्याकडून दिले जाणारे आदेश पाळण्याला तयार असतील - अशांची यादी. ” या चळवळींतली पुढचें पाऊल म्हणजे निदर्शनसमितीने ‘ कूरलॅंड ’ बोटीच्या कप्तानाला निर्वाणौचा संदेश पाठविणें, हें होतें. तो असा की, बोटींनी आलेले हिंदी उतारू वसाहतीच्या खर्चाने हिंदुस्थानला परत जावेत, आणि त्यांनी तसें केलें नाही तर त्यांना किनाऱ्यावर पाऊल ठेवण्याला हजारो दरबान-नागरिक प्रतिबंध करतील. या गोष्टीची प्रत्यक्षांत उपेक्षाच करण्यांत आली !

या चळवळीची प्रगति अशा प्रकारें चालू असतां एजंटस्नी सरकारबरोबर पत्र-व्यवहार व चर्चा केली, आणि उतारूंच्या संरक्षणार्थ मदत मागितली. याचें उत्तर, ता. १३ रोजी बोटी बंदरांत आणल्या गेल्या तेथपर्यंत देण्यांत आलें नव्हतें. तारेंतील मजकुराला विशेष पुस्ती जोडण्याचें कारण नाही; तारेची नकल सोबत जोडलेली आहे. माझ्या स्वतःवर हल्ला झाला त्यासंबंधी मला एवढेंच सांगावयाचें की माझ्यासंबंधी वृत्तपत्रांत गैरसमज पसरविणारा मजकूर प्रसिद्ध झाला त्यामुळे तो प्रकार घडला. खुद्द हल्ला हा बेजबाबदार लोकांनी केलेला होता. केवळ हल्ला या दृष्टीने विचार करतां, तो लक्षांत घेण्याचेंहि कारण नाही. अर्थात, माझी कातडी सोलली जाऊन प्राणघात होण्यापासून मी अगदी थोडक्यांत निभावलों. वृत्तपत्रांनी एकमताने म्हटलें आहे की माझ्या जागीं असलेल्या दुसऱ्या कोणाहि मनुष्याने जें केलें नसतें असें कोणतेंहि कृत्य मीं केलें नाही मी हेंहि नमूद करूं इच्छितां की, हल्ला झाल्यानंतर सरकारी कर्मचारी लोकांनी मला अत्यंत सहृदयतेने वागविलें, व माझें संरक्षण केलें.

येत्या मार्चमध्ये हिंदी लोकांचा वसाहतप्रवेशाचा वाढता ओघ थांबविण्यासाठी कायदा आणावा असा सरकारचा वेत आहे. हिंदी लोकांना व्यापार करण्याबद्दल, स्थावर मिळकत मालकीने घेण्याबद्दल वगैरे परवाने काढण्याला प्रतिबंध करण्याचे अधिक व्यापक अधिकार नगरसभांनी सरकारकडे मागितले आहेत. त्याचा परिणाम काय होईल तें सांगणें कठीण आहे. आमची आशा आतां केवळ तुमच्यावर व लंडनमध्ये आमच्या-तर्फे काम करणाऱ्या लोकांवर केंद्रित झाली आहे. कसल्याहि परिस्थितींत, हिंदुस्थान-बाहेर जाणाऱ्या हिंदी लोकांच्या बाबतींत ब्रिटिश सरकारचें काय धोरण आहे त्याबद्दल कांहीतरी घोषणा करण्याची वेळ आहे. हल्लीच्या परिस्थितींत नाताळमध्ये सरकारच्या

साहाय्याने हिंदी लोकांचा प्रवेश चालू ठेवणे हे अत्यंत विसंगत दिसते. आशियाई लोक गर्दी करून वसाहत व्यापून टाकतील हा धोका त्रिलकुल नाही. हिंदी व युरोपियन कारागीर यांमध्ये स्पर्धा नाही. जवळजवळ असे म्हणण्यास हरकत नाही की नाताळला येणाऱ्या प्रत्येक हिंदी मनुष्यागणिक एक माणूस हिंदुस्थानला परत जातो. या सर्व गोष्टीची सविस्तर चर्चा मि. चेंबर्लेन^१ यांना पाठवावयाचा जो विनंतीअर्ज तयार करण्याचे काम चालू आहे त्यामध्ये करण्यांत येणार आहे. मध्यंतरी, पूर्वी घडलेल्या घटनांचा सारांश तुम्हांला कळावा म्हणून हे पत्र पाठविण्यांत येत आहे. आम्हांला माहित आहे की, आपला वेळ अन्य विषयांमध्ये संपूर्ण गुंतलेला असतो. आमच्या कष्टांच्या कहाण्यांनी तुम्हांला त्रास देण्याला आम्ही कितीही नाखूष असलो तरी आम्हांला न्याय मिळावयास हवा असेल तर तसे करण्यावांचून आम्हांला गत्यंतर नाही.

नाताळमधील हिंदी लोकांच्या वतीने तुमचे आभार मानून रजा घेतो.

आपला नम्र सेवक

मोहनदास करमचंद गांधी

ऑफिसमधील फोटो नकलेवरून : एस. एन. १९६७

२४. हिंदुस्थानांतील दुष्काळ

हे व याच्यानंतरचीं तीन प्रार्थनापत्रके दक्षिण आफ्रिकेतील भिन्नभिन्न वर्गांच्या लोकांना उद्देशून, कलकत्त्याच्या मध्यवर्ती दुष्काळपीडित साहाय्यक समितीच्या विनंतीवरून, काढण्यांत आली होती. सन १८९६-९७ च्या दुष्काळपीडितांच्या साहाय्यार्थ जो निधि सुरू करण्यांत आला होता, त्याला वर्गणी देण्याबद्दल ब्रिटिश वसाहतींतील लोकांना ही प्रार्थना करण्यांत आली होती.

दरबान,

२ फेब्रुवारी, १८९७

श्री. संपादक

नाताळ मकर्युरी, यांचे सेवेशीं—

महाशय,

हिंदुस्थानांतील दुष्काळाविषयी मी कांही विचार व्यक्त करू इच्छितो. या दुष्काळाचे बाबतींत ब्रिटिश वसाहतींतील लोकांना उद्देशून निधीसाठी प्रार्थनापत्रक

काहण्यांत आले आहे. इकडील सर्वसामान्य लोकांना कदाचित् हे माहित नसेल की हिंदुस्थानांतील राजे-महाराजांच्या संपत्तीविषयी अतिशयोक्तिपूर्ण काल्पनिक वर्णने कितीहि करण्यांत येत असली तरी, हिंदुस्थान हा एक अत्यंत गरीब देश आहे. अतिशय श्रेष्ठ दर्जाचे अधिकारी पुरुष सांगतात की, बाकीचे एकपंचमांश (अर्थात् ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येचे) अथवा ४ कोटी लोक पोटभर जेवल्याशिवायच सारे आयुष्य घालवितात. ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील ही सर्वसाधारण परिस्थिति आहे. त्या दारिद्र्यपीडित देशांत अशा वेळीं लोकांची स्थिति काय होत असेल त्याची कल्पना करणे कठीण नाही. मुलांची आपल्या मातांपासून, व पत्नींची पतींपासून ताटातूट होते. मोठाले भूप्रदेश सगळेच्या सगळे उध्वस्त होत चालले आहेत; आणि एका उदार व सद्य सरकारने काळजी घेऊनसुद्धा असें घडत आहे. अलीकडे पडलेल्या दुष्काळांमध्ये सन १८७७-७८ चा दुष्काळ हा सर्वांत संकटमय होता. त्या दुष्काळांतील मृत्युसंख्येच्या प्रमाणाविषयी सरकारी दुष्काळ-मंडळ-सदस्यां (फॅमिन कमिशनर्स) चा वृत्तांत पुढीलप्रमाणे आहे—

“ ब्रिटिश सत्तेखालील हिंदुस्थानच्या प्रांतांतील एकूण लोकसंख्या (त्या वेळीं) १९ कोटी ७० लक्ष होती. १८७७ व १८७८ या दोन वर्षांच्या दुष्काळ व अवर्षण यांनी ग्रासलेल्या काळांत या प्रदेशांतील मृत्युसंख्या, लोकांचें आरोग्य सर्वसाधारण नेहमी-प्रमाणे राहिलें असतां जी झाली असती त्यापेक्षा ५,२ लक्ष ५० हजार इतकी अधिक होती असा अंदाज करण्यांत आला आहे, व तसा अंदाज करण्याला भक्कम आधारहि आहे असें आम्हांला वाटतें. ” त्या आपत्काळांतील एकूण खर्च एक कोटी दहा लक्ष पौंडाहून अधिक होता.

हल्लीचा दुष्काळ पूर्वीच्या इतर कोणत्याहि दुष्काळापेक्षा अधिक भयानक, उच्चांक मोडणारा, ठरेल असें वाटतें. त्याचें संकट आधीच पराकोटीला गेलें आहे. उन्हाळा सुरू होईल तेव्हा तें अधिकच भयानक होईल; ती परिस्थिति अजून यावयाची आहे. हिंदुस्थानांतून ब्रिटिश वसाहतींकडे साहाय्यासाठी प्रार्थना करण्यांत आली असल्याचा हा, मला वाटतें, पहिलाच प्रसंग आहे आणि वसाहतींचें उत्तर उदारपणाचें ठरेल अशी मला आशा वाटते. वसाहतींकडे साहाय्यासाठी विनंति करण्यापूर्वी मध्यवर्ती दुष्काळ समितीने इतर सर्व साहाय्याचीं उगमस्थानें शोधलीं असतील असें मला वाटतें. १ आणि या प्रार्थनेच्या उत्कटतेच्या मानाने (वसाहतींकडून) मिळणारें उत्तर अनुरूप ठरलें नाही तर ती मोठी करुणास्पद घटना होईल!

आता हें खरें आहे की, दक्षिण आफ्रिकेंतील परिस्थितीहि विशेषशी आशादायक आहे असें नाही; परंतु हिंदुस्थानांतील आपत्ति व दक्षिण आफ्रिकेंतील आपत्ति यांत विलकुल साम्य नाही हें कोणीहि कबूल करील. आणि दक्षिण आफ्रिकेंतील गरिबांच्या तर्फे नाताळमधील धनपतींकडे द्रव्यसाहाय्यासाठी प्रार्थना करण्यांत आली तरीहि

मी उमेद् बाळगतां की, हिंदुस्थानांतले जे कोश्यवधी प्रजाजन बांधव, उपासमारीच्या काठावर आहेत त्यांच्या कल्याणासाठी आपल्या खजिन्याच्या तळापर्यंत हात घालून ते मदत देण्यास कचरणार नाहीत. संयुक्त राज्या (इंग्लंड) मध्ये असो किंवा वसाहतीं-मध्ये असो, ब्रिटिशांची परोपकारशीलता आपला प्रभाव दाखवील असा मला विश्वास वाटतो. आपद्ग्रस्त मानवजात केव्हाहि व कोणत्याहि प्रदेशांत का असेना, पूर्वी अशा प्रसंगीं ब्रिटिशांच्या परोपकारशीलतेने कधीच अपेक्षाभंग केलेला नाही.

आपला नम्र सेवक,
मोहनदास करमचंद गांधी

नाताळ मर्क्युरी, ता. ४-२-१८९७

२५. हिंदुस्थानांतील अनर्थकारक दुष्काळ

नाताळ अँडव्हर्टायझरमध्ये दरबानमधील हिंदी समाजाला उद्देशून काढलेल्या खालील विनंतीपत्रकासोबत जी बातमी प्रसिद्ध करण्यांत आली, तीवरून असें दिसतें की, दरबानच्या मेयर (अध्यक्ष) नी दुष्काळपीडितांच्या साहाय्यासाठी वर्गण्या देण्याबद्दल मागणी करतांच, ता. ३ फेब्रुवारी रोजी हिंदी लोकांची जाहीर सभा बोलावण्यांत आली, ७०० पौंड निधि प्रारंभी जमा झाला. मारिट्झबर्ग, न्यू कॅसल, चार्ल्सटाउन, लेडीस्मिथ, डंडी व इतर केंद्रांमधून निधि गोळा करण्याकरिता एक समिति नेमण्यांत आली. त्या समितीची बैठक फेब्रुवारीच्या ४ तारखेला भरली आणि पुढील विनंतीपत्रक वृत्तपत्रांकडे प्रसिद्धीसाठी पाठविण्यांत आलें.

[फेब्रुवारी ३, १८९७]^१

प्रिय देशबांधवहो,

आम्ही दररोज सुखाने जेवणखाण करीत आहों, पण तिकडे हिंदुस्थानमध्ये लाखो लोक उपासमारीला बळी पडून मृत्यु पावत आहेत. दुष्काळाच्या कृष्ण छायेने

१ - हिंदुस्थानांतील दुष्काळग्रस्त लोकांसाठी निधीची प्रार्थना करणारे हे पत्रक ता. ३ फेब्रुवारी रोजी अगर त्यानंतर तयार करण्यांत आलें असावें हे उघड दिसतें. व तें त्या दिवशीं अगर ता. ४ फेब्रुवारी रोजी भरलेल्या कमिटीच्या सभेमध्ये स्वीकृत करण्यांत आलें असावें. तें दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्या कित्येक भाषांमध्ये अनुवादित करून प्रसिद्ध करण्यांत आलें; हे सावरमती संग्रहालयांतील स्थळ-प्रतीवरून आणि गांधीजींनी सर फ्रन्सिस मॅक्लीन यांना लिहिलेल्या पत्रावरून स्पष्ट दिसते, पुढे कलम ४३ पाहा.

आमच्या प्रिय देशावर सर्वत्र निराशेचा अंधार पसरला आहे. हिंदुस्थानच्या लोकांनी तेथील लाखो लोकांना मदत देण्यासाठी ब्रिटिश सत्तेखालील सर्व लोकांना विनंति केली आहे. आपणांपैकी सर्वानाच ही गोष्ट माहित असेल असें नाही की दुष्काळ नसला तरीहि हिंदुस्थानांतल्या चार कोटी लोकांना वर्षाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत भूक तृप्त करणें म्हणजे काय तें माहित नाही. तर मग (दुष्काळासारख्या) अशा आपत्तीच्या प्रसंगी आमच्या देशवांधवांची स्थिति काय असेल त्याची कल्पना करा. अशा परिस्थितींत, उपासमारीला वळी पडणाऱ्यांसाठी, ज्याला ज्याला पोटाला पुरेसें मिळविण्याची ताकद आहे अशा प्रत्येक हिंदी मनुष्याने आपल्या पदरचें कांहीतरी खर्च करणें हें त्याचें कर्तव्य आहे. 'मी काल्च अमुक फंडाला अमुक दिलें, तमुक फंडाला तमुक दिलें,' असें म्हणून मोकळें होणें हें आपणाला शोभणार नाही. तुमच्या दाराशीं एखादा माणूस भुकेने तडफडून मरतांना तुम्हीं पाहिला तर तुम्ही असें म्हणणार नाही; तर त्या भुकेने मरणान्याची क्षुधा तृप्त करण्याकरिता आपणाजवळ जें कांही असेल तें तुम्ही द्याल. प्रस्तुत बाबतींत फरक आहे तो एवढाच की, तुमच्यापासून फार दूर असलेल्या एका ठिकाणीं, लाखो लोक भुकेने मरत आहेत. तें स्थळ म्हणजे तुमची मातृभूमि; तिच्यापासून तुम्हांला तुमचा बरावाईट दर्जा, काय आहे तो, मिळाला; आणि तिच्या कल्याणाशीं तुमचें कल्याण अविच्छेद्य रीतीने निगडित आहे. हिंदुस्थानांत असलेल्या असंख्य आपद्ग्रस्तांना तुम्ही जें थोडेंसें देणार त्याचा कांही उपयोग होणार नाही, असें म्हणणें चुकीचें आहे. सर्वचजण याप्रमाणे युक्तिवाद करूं लागले, तर आपद्ग्रस्तांना कांहीच मदत मिळूं शकणार नाही. थेंबें थेंबें तळे साचे ! साहाय्यक निधीला शक्य तितकी मोठी मदत देणें हें आम्हांपैकी प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे.

जर तुमची आर्थिक परिस्थिति संपन्नतेची नसेल, तर आपल्या सुखाच्या, चैनीच्या वस्तूपैकी एखादीचा त्याग करणें हें तुमचें कर्तव्य आहे; एखादी वस्तु -- जी तुमच्या जीवनाला अत्यावश्यक नसेल, उदाहरणार्थ जडजवाहिर, अशा वस्तूचा तरी त्याग करावा.

हा निधि एका समितीच्या ताब्यांत राहिल. दहा शिलिंग अगर जास्त रक्कम देणाऱ्या सर्व लोकांचीं नांवें हिंदुस्थानच्या वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध केलीं जातील, आणि प्रत्येक देणगीदाराला एक पावती मिळेल. त्या पावतीवर श्री. मो. क. गांधी यांची दुष्काळ साहाय्यक समितीचे वतीने केलेली सही असेल, व देणगी वसूल करणाऱ्यांची जादा सही असेल. समितीमध्ये पुढील सदस्य आहेत.

श्री. दादा अब्दुल्ला आणि कंपनी, श्री. महंमद कासीम कमरुद्दिन आणि कं., श्री. आझम गुलाम हुसेन आणि कं., श्री. मोहनलाल राय, श्री. सय्यद महंमद, रेव्हरंड सायमन वेलामन, श्री. आदमजी मियाखान, श्री. पारसी रुस्तुमजी, श्री. पीरमहंमद दाऊदजी, श्री. मुसा हाजी कासीम, श्री. दाऊद महंमद आणि कं., मि. डन, श्री. रोयाप्पन, मि. लॉरेन्स, मि. गॉडफ्रे, श्री. उस्मान अहमद, मि. जोशुआ, मि. गॅब्रील,

श्री. हाजी अब्रदुल्ला, श्री. हासम सुपर, श्री. पीरन महंमद, मि. मोगरारिया, श्री. गांधी वगैरे.

वसाहतींतील हिंदी लोक आपद्ग्रस्तांसाठी निदान १००० पौंड तरी जमवून देतील; परंतु हा निधि २००० पौंड किंवा अधिकहि जमण्यास अडचण पडेल असें वाटत नाही. निधि जास्त जमणें हें तुमचें औदार्य व हिंदुस्थानांतील तुमच्या बांधवां-विषयीची तुमची सहानुभूति, यांवर अवलंबून आहे.

इंग्लिश व तामीळ भाषेंतील पावती—श्री. गांधी यांची सही व वसूल करणाऱ्याची जादा सही असलेली—घेतल्याशिवाय कोणीहि पैसा देऊं नये.

नाताळ अँडव्हर्टायझर, ता. ४--२-१८९७

२६ मि. जे. बी. रॉबिनसन यांना पत्र^१

वेस्ट स्ट्रीट, दरबान,
फेब्रुवारी ४, १८९७

श्री. जे. बी. रॉबिनसन
जोहानेसबर्ग, यांचे सेवेशीं

महाशय,

नाताळमधील हिंदी समाजाचे प्रतिनिधि या नात्याने, जोहानेसबर्गमधील ब्रिटिश समाजाचे धुरीण म्हणून तुमच्याकडे आदरपूर्वक आम्ही कांही निवेदन एका विषया-संबंधी करणार आहों. त्या विषयाबद्दल तुमची पूर्ण सहानुभूति व पाठिंबा आहे याबद्दल आम्हांला पूर्ण विश्वास वाटतो.

हिंदुस्थानांतील हल्लीचा दुष्काळ पूर्वीच्या सर्व दुष्काळांपेक्षा अधिक भयानक आहे; आणि हिंदी दुष्काळांच्या इतिहासामध्ये हल्लीच्या दुष्काळामध्ये लोकांची होणारी उपासमार व तज्जन्य भीषण संकटें, यामुळे लोकांची झालेली दुःखद परिस्थिति ही अभूतपूर्व चिंताजनक घटना आहे. लोकांच्या त्यामुळे होणाऱ्या हालअपेष्टा इतक्या व्यापक प्रमाणांत आहेत की, अधिकारी वर्ग व जनता या दोघांनीहि हिंदी लोकांच्या दानशूरतेला जास्तीत जास्त मदतीचें आवाहन केलें आहे. हिंदुस्थानच्या सर्व भागांत दुष्काळग्रस्त साहाय्यक निधि समित्या स्थापन करण्यांत आल्या आहेत, परंतु आपत्तीची

१ -- या पत्रावर सहाय्य करणारे लोक पूर्वीच्या विनंतीपत्रकांत उल्लेखिलेल्या कमिटीचे समासद होते.

चढणारी भरती थोपवून धरण्याला त्या असमर्थ आहेत. आपद्ग्रस्त गरीब लोकांसाठी जिवापाड श्रम करणाऱ्या लोकांचे प्रयत्न चालू असतांही लोकसंख्या द्रुतगतीने घटत चालली आहे. सरकार व हिंदी जनता यांना या संकटाचे भयानक परिणामांना योग्य रीतीने तोंड देतां येत नाही. आणि (आपद्ग्रस्तांना साहाय्य देण्यासाठी) इंग्लिश जनतेने आपला सदैव तत्पर हात पुढे केला आहे, यांत आश्चर्य नाही.

इंग्लंडमधील वृत्तपत्रांनीही या विषयासंबंधी आस्थापूर्वक लिहिण्यास सुरुवात केली आहे, आणि 'मॅनशन हाउस' निधि' या नांवाचा निधिही सुरू करण्यांत आला आहे, हें आपणांला माहित आहेच. परदेशी सरकारांनी सुद्धा साहाय्य देण्याचें आश्वासन दिलें आहे असें सांगितलें जातें.

हिंदुस्थानच्या दुष्काळांच्या इतिहासांत बहुधा हा पहिलाच प्रसंग असेल की वसाहतींनी साहाय्यक निधि सुरू करण्याबद्दल आवाहन करण्यांत आलें; आणि आम्हांला बिलकुल संदेह वाटत नाही की प्रत्येक निष्ठावान् ब्रिटिश नागरिक, आपल्या कोट्यवधि प्रजाजनबांधवांच्या भयंकर हालअपेष्टांची तीव्रता कमी करण्याच्या कार्मीं जें कांही भरीव साहाय्य देतां येईल तें देण्यासाठीं, प्राप्त झालेली ही संधि आनंदाने साधतील.

आपली जबाबदारी ओळखून व कर्तव्य मान्य करून आमच्या नगराध्यक्षांनी, कलकत्याच्या मध्यवर्ती समितीचे विद्यमाने^२ बंगालचे मुख्य न्यायमूर्ति यांनी कलकत्याहून जो संदेश तारेने धाडला त्याला उत्तर म्हणून, एक निधि सुरू केला आहे. जगाच्या सर्व भागांतील हिंदी लोक या बाबतींत जोराने कार्य करूं लागले आहेत, व एकट्या दरबान शहरांतच कालपर्यंत ७०० पौंड वर्गणी जमा झाली आहे. दोन व्यापारी पेढ्यांनीं प्रत्येकी १०० पौंड व एका पेढीने ७५ पौंड वर्गणी दिली आहे, आणि एकंदर निधि १५०० पौंडांपर्यंत जाईल अशी आशा करण्याला सबळ आधार आहे. महाशयजी, आपणांकडे हें निवेदन करण्याचें धाडस आम्हीं केलें आहे, कारण, आमच्या ध्येयाबद्दल व उद्देशांबद्दल आपल्याला सहानुभूति वाटेल याबद्दल आम्हांला संपूर्ण विश्वास वाटतो. म्हणून आम्ही आपणांला साहाय्यक निधि सुरू करण्याबद्दल विनंती करण्याचें धाडस करतो. आपलें अपरिमित वजन व कार्यशक्ति यांच्या योगाने, हल्लीच्या दुष्काळाच्या भयंकर परिणामापासून कोट्यवधि आपद्ग्रस्त देशबांधवांना वांचविण्याच्या प्रयत्नामध्ये आपण हिंदुस्थानच्या जनतेला भरीव मदत करूं शकाल यांत बिलकुल संदेह नाही. आणि आम्हांला खात्री वाटते की, दक्षिण आफ्रिकेंतील इतर सर्व भागांना मिळून एकत्रित प्रयत्नांनी जेवढें करतां येणें शक्य आहे, त्यापेक्षा एकट्या जोहानेसबर्ग शहराला आपल्या अपार संपत्तीच्या साहाय्याने कितीतरी अधिक कार्य करतां येण्यासारखें आहे.

या ठिकाणीं आम्ही हें सांगण्याची परवानगी मागतों की, या बाबतींत जेवढें

१ - लंडनच्या नगराध्यक्षांचें अधिकारपदानुसारी निवासस्थान.

२ - पुढे कलम ४३ पाहा.

कांही करतां येणें शक्य आहे तेवढें करण्याबद्दल दक्षिण आफ्रिकेच्या निरनिराळ्या भागांतील हिंदी लोकांना आम्हीं विनंती केली आहे.

या प्रश्नाकडे आपलें त्वरित लक्ष लागेल अशी आशा बाळगतां, आणि आपल्या बहुमोल वेळेवर आक्रमण केल्याबद्दल क्षमा मागून आपली रजा घेतों.

आपले आज्ञांकित सेवक

गांधीजींच्या हस्ताक्षरांतील स्थळ-
प्रतीवरून : एस्. एन्. १९९६

२७. दरबानच्या धर्मोपदेशकांस प्रार्थना

बीच ग्रीव्ह, दरबान,
फेब्रुवारी ६, १८९७

... ..

यांचे सेवेशीं—

दरबानचे नगराध्यक्षांनी हिंदी दुष्काळ निधि सुरू केला आहे त्यासंबंधी आपणांला लिहिण्याचें धाडस करतां. काल मेयर महाशय यांनी नगर परिषदेमध्ये केलेल्या एका विधानाकडे मी नम्रतापूर्वक आपलें लक्ष वेधूं इच्छितों : तें असें की, अजूनपर्यंत फक्त एका युरोपियनानेच या निधीला वर्गणी दिली आहे.

हिंदुस्थानांतील ज्या कोट्यवधि लोकांना केवळ पुरेसें पौष्टिक अन्न न मिळाल्यामुळे मृत्युमुखीं पडावें लागेल, अशा आपद्ग्रस्त लोकांच्या हालांचें वर्णन मीं केलेंच पाहिजे असें नाही. आपण ता. ३ च्या 'मर्क्युरी' मध्ये मीं जें पत्र^१ लिहिलें आहे तें वाचण्याबद्दल मी आपणांला विनंती करतां. त्यावरून, हिंदुस्थानवर केवढें मोठें संकट कोसळूं पाहत आहे त्या धोक्याची कांही कल्पना येईल.

मला नम्रतापूर्वक वाटतें की, उद्या^२ चर्चमधील व्याख्यानपीठावरून या गोष्टीचा

१ - गांधीजी त्या पत्राच्या ता. ४ फेब्रुवारीच्या अंकांत त्यांचें ता. २ फेब्रुवारीचें जें पत्र प्रसिद्ध झालें होतें त्यासंबंधी उल्लेख करित होते, हें उघड आहे. पूर्वाची पृष्ठें १६५ व १६७ पाहा.

२ - अंशतः अस्पष्ट झालेला हा शब्द 'दुर्मांश' (उद्या) हा बहुधा असावा. फेब्रुवारीची ७ तारीख रविवारी होती.

उल्लेख करून श्रोत्यांना निधीला मदत करण्याबद्दल आवाहन करण्यांत आल्यास, हिंदुस्थानांतील कोट्यवधि लोकांसंबंधाने जनतेची दानशूरतापूर्वक सहानुभूति जागृत करण्यामध्ये फार मदत होईल.

आपला आज्ञांकित सेवक
मोहनदास करमचंद गांधी

गांधीजींच्या हस्ताक्षरांतील प्रतीच्या फोटो
नकलेवरून : एस. एन. ३६४३

२८. ए. एम्. कॅमेरॉन यांना पत्र

बीचग्रोव्ह, दरबान,
फेब्रुवारी १५, १८९७

ए. एम्. कॅमेरॉन ^१
पोष्ट ऑफिस,
डार्गल रोड, ^२ यांचे सेवेशीं -

प्रिय महाशय,

ता. १० चें आपलें कृपापत्र व आपण केलेल्या बहुमोल सूचना याबद्दल मी फार आभारी आहे. दरबानला येण्यासाठी तुम्हांला थोडे दिवस सवड काढतां येईल हें कळल्यामुळे फार आनंद झाला. यासोबत ३ पौंडांचा एक चेक पाठवीत आहे. जर तुम्हांला पहिल्या वर्गाने प्रवास करण्याची इच्छा असेल तर आपण तसें करावें; आपला आणखी जो कांही खर्च होईल तो देण्याची व्यवस्था होईल.

आपला,
मोहनदास करमचंद गांधी

गांधीजींची सही असलेल्या प्रतीच्या
फोटो-नकलेवरून : एस्. एन्. ३६४५

१ -- मि. कॅमेरॉन हे कांही काळ 'टाइम्स ऑफ इंडियाचे' नाताळमधील वार्ताहर होते. (पुढे कलम ३५ पाहा) दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांची वाजू मांडण्यासाठी नवीन वृत्तपत्र काढण्याचे वावर्तीत चर्चा करण्यासाठी गांधीजींनी त्यांना दरबानला बोलाविलें होतें. परंतु १९०३ सालापर्यंत 'इंडियन ओपिनियन' पत्र निधूं शकलें नाही.

२ - पीटर् मारिट्स्बर्गापासून वीस मैलांवर असलेलें एक लोकवस्तीचें गाव.

२९ मि. चेंबर्लेन यांना विनंतीअर्ज^१

ता. १३ जानेवारी १८९७ रोजी गांधीजी दरबान बंदरांत उतरले. तेव्हापासून दक्षिण आफ्रिकेतील नाताळ प्रदेशांत व इतर भागांत ज्या घटना घडल्या त्यांनी गांधीजींच्या मनांत गंभीर चिंता निर्माण केली. वसाहतींतील सत्ताधारी लोक, यापुढे दक्षिण आफ्रिकेत अधिक भारतीयांनी प्रवेश करूं नये यासाठी व त्यांना हिंदुस्थानांत परत जाणे भाग पडेल अशी परिस्थिति निर्माण करण्यासाठी, निर्धाराचे प्रयत्न करतील हे गांधीजींनी हेरले. ब्रिटिश साम्राज्याचे प्रजाजनबांधव या नात्याने हिंदी लोकांच्या दर्जाला धोका निर्माण झाला होता, आणि त्याचा परिणाम म्हणून साम्राज्याचे अंतर्गत मिलाफालाहि धोका निर्माण झाला होता. ब्रिटिश सरकार व इंग्लंड आणि हिंदुस्थान यामधील प्रमुख नेते, यांच्या समोर ता. १३ जानेवारीच्या हिंदी-जनविरोधी निदर्शनाचा खरा अर्थ ठेवण्याची, व दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या परिस्थितीचे स्वच्छ चित्र त्यांच्यासमोर उभे करण्याची; तसेच वसाहत सरकारांपैकी कांहींनी स्विकारलेल्या हिंदी-हितविरोधी धोरणामध्ये साम्राज्याच्या अस्तित्वाला आवश्यक असे जे प्रश्न अनुस्यूत आहेत त्यांची यथार्थ कल्पना त्यांना आपून देण्याची गांधीजींना जरूरी भासू लागली. म्हणून नाताळमध्ये राहणाऱ्या हिंदी लोकांच्या वतीने त्यांनी नेक नामदार जोसेफ चेंबर्लेन यांना उद्देशून पुढील विनंती-अर्ज तयार केला.

१ -- सदर विनंतीअर्ज योग्य वेळीं छापून नाताळच्या गव्हर्नरांकडे पाठविण्यांत आला व त्यासोबत खाली दिलेले पत्रहि पाठविण्यांत आले :-

दरबान

ता. ६ एप्रिल, १८९७

नेक नामदार सर वॉल्टर एफ्. हेली--हचिन्सन; के. सी. एम्. जी., नाताळचे गव्हर्नर व कमांडर--इन-चीफ, त्याच देशाचे उप दयासारंग, व देशी लोकवस्तीवरील सर्वश्रेष्ठ प्रभु, यांचे सेवेशीं नम्र विज्ञापित अशी की----

नुकत्याच होऊन गेलेल्या हिंदी-जनविरोधी निदर्शनासंबंधी महाराणो सरकारच्या मुख्य वसाहतमंत्र्यांना उद्देशून माझ्या स्वतःच्या व इतर कांही जणांच्या सहोने एक विनंतीअर्ज आपणांकडे अत्यंत आदरपूर्वक पाठविण्याची परवानगी घेतों.

तो विनंतीअर्ज महाराणो सरकारच्या मुख्य वसाहतमंत्र्यांकडे आपल्या स्वतःच्या अनुकूल मतासह पाठविण्याची कृपा करावी अशी माझी नम्र विनंती आहे.

वरील अर्जाच्या दोन प्रतीहि यासोबत पाठविण्याची परवानगी मागतों

आपला नम्र सेवक

(सही) अब्दुल करीम ह. आदा

मार्च १५, १८९७

नेकनामदार जोसेफ चेंबर्लिन महाशय,
महाराणी सरकारचे मुख्य वसाहत-मंत्री, लंडन, यांचे सेवेशीं—

खाली सहा करणारे नाताळमधील हिंदी रहिवासी यांचें
नम्र निवेदन ऐसें जे—

नाताळमधील हिंदी समाजाचे प्रतिनिधि या नात्याने आपले प्रस्तुत अर्जदार नाताळमधील हिंदी लोकांविषयीच्या प्रश्नासंबंधी आपणांकडे हा अर्ज सादर करण्याचें धाडस करित आहेत. ता. १३ जानेवारी १८९७ रोजी दरवान बंदरांत 'कूरलॅंड' व 'नादेरी' नांवाच्या दोन आगवोटीवरील आशियाई उतारू जमिनीवर उतरूं नयेत या हेतूने दरवानमध्ये कॅप्टन स्पार्क्स नांवाच्या एका कमिश्नड ऑफिसरच्या नेतृत्वाखाली जें निदर्शन करण्यांत आलें होतें त्याच्याशीं या अर्जाचा विशेष संबंध आहे. या दोन बोटी हिंदी लोकांच्या मालकीच्या असून, त्या हिंदुस्थानहून ६०० उतारू घेऊन ता. १८ डिसेंबर १८९६ रोजी दरवान बंदरांत येऊन पोचल्या होत्या. त्या निदर्शनाचा परिणाम असा झाला की, सदर बोटींतील उतारूपैकी एकावर हल्ला करण्यांत आला, आणि दरवान बरो पोलिसांच्या^१ प्रसंगावधानी कौशल्यामुळे तो माणूस दगडांनी ठेचून मारला गेला नाही;

नाताळच्या हिंदी समाजाला बऱ्याच दीर्घ काळापासून कायदेशीर अपात्रतेच्या अनेक गोष्टींचा जाच सहन करावा लागत आहे. त्यांपैकी कांही बाबींविषयी महाराणी सरकारकडे विनंतीअर्ज^२ पाठविण्यांत आले आहेत. त्यांमध्ये असें दाखविण्यांत आलें आहे की, वसाहतवाल्यांचें अंतिम उद्दिष्ट, हिंदी मनुष्याचें स्वतंत्र व्यक्ति या नात्याचें अस्तित्वच नष्ट करण्याचें आहे; हिंदी लोकांवर लादली जाणारी प्रत्येक नवीन अपात्रता ही मागाहून लादल्या जाणाऱ्या अनेक अपात्रतांची सूचक पहिली गोष्ट ठरते; हिंदी मनुष्याचा दर्जा इतका खालच्या पातळीवर न्यावयाचा आहे की, त्याला आपल्या आयुष्याच्या अंतापर्यंत (अॅटॉर्नी जनरल यांच्या शब्दांत सांगावयाचें झाल्यास) "लाकूडफोड्या व पाणक्या" यापैकीकडे बऱ्याहतींत अस्तित्व मिळणेंच शक्य नाही. या व अशा प्रकारच्या कारणांवरून, नाताळमध्ये हिंदी लोकांची स्वतंत्रता संकुचित करणारे कायदे महाराणी-सरकारने मंजूर करूं नयेत अशी विनंति करण्यांत आली होती. महाराणी सरकारने सदर अर्जातील उद्देशांबद्दल सहानुभूति दर्शविली, परंतु अर्जांत आक्षेप घेतलेल्या कांही विषेयकांना मंजुरी नाकारण्याला सरकार तयार

१ -- मागे पृ. १५६, १५८, व १६४ पाहा; तसेंच पुढे कलम २९ व ३० पाहा.

२ -- खंड १ पृ. ९५-१०५; १५६-१७५; १८०-१९२; २१४-२१६; २५९-२६३; आणि २७८-२९८ पाहा.

नव्हतें. आपला अंतिम उद्देश सिद्धीस नेण्यासाठी युरोपियन लोकांनी जे पहिले व कसोटीचे प्रयोग केले ते कमी अधिक प्रमाणांत यशस्वी झाल्याचा परिणाम असा झाला की, युरोपियनांनी गेल्या सात महिन्यांमध्ये हिंदी जन-विरोधी संस्था संघटित केल्या आहेत, व त्या प्रश्नाचें स्वरूप अत्यंत उग्र झालें आहे. अशा परिस्थितींत, महाराणी सरकारसमोर गेल्या सात महिन्यांच्या हिंदी-विरोधी चळवळीचें समालोचन, नाताळ-मधील हिंदी समाजाच्या हिताच्या दृष्टीने, ठेवणें हें आपल्या अर्जदारांना आपलें कर्तव्य वाटतें.

ता. ७ एप्रिल १८९६ रोजी टोंगाट साखर कंपनीने वसाहतप्रवेश-विश्वस्त-मंडळा (इमिग्रेशन ट्रस्ट बोर्ड) कडे अर्ज करून खाली नमूद केलेल्या वर्गांतील एक एक हिंदी कारागीर कराराने पुग्वावा अशी मागणी केली — विटा पाडणारा, रेल्वेच्या पट्ट्या घालणारा, प्लॅस्टर करणारा, भिंती रंगविणारा, गाडी बांधणारा, गाडीची चाकें बनविणारा, सुतार, लोहार, फिटर, टर्नर, घिसाडी, आणि तांबट. विश्वस्त मंडळाने तो अर्ज मंजूर केला. ही माहिती वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध होतांच, सर्व वसाहतभर निषेधाचें तुफान उठलें ! पीटर मारिट्झबर्ग व दरवान या दोन्ही शहरांतील स्थानिक वृत्तपत्रांत ट्रस्टबोर्डाच्या कृत्याविरुद्ध निषेधप्रदर्शक सभा होतील अशा जाहिराती झळकल्या ! पहिली सभा दरवान येथे ता. ११ ऑगस्ट १८९६ रोजी झाली; तिला श्रोतृसमुदाय भरपूर जमला होता, आणि वक्त्यांनी संतप्त भाषणेंहि केलीं ! या चळवळीचा परिणाम होऊन टोंगाट साखर कंपनीने आपला अर्ज पुढे दिलेल्या शब्दांनी मागे घेतल्याचें कळविलें : “ वरील गोष्टींकरिता आम्हीं केलेल्या अर्जाला ज्याअर्थी पूर्णपणें अनपेक्षित व अकल्पित असा विरोध करण्यांत आला आहे, त्याअर्थी तो अर्ज मागे घेण्याचा निर्णय आम्हीं घेतला आहे. ” तथापि अर्ज मागे घेतला म्हणून चळवळ थंडावली नाही. सभा भरणें चालूच राहिलें, व सभेंतील वक्ते विषयमर्यादा उल्लंघून वेढूट भाषणें करीत होते. आपल्या अर्जदारांचें असें नम्र मत आहे की, सरकारी संरक्षण देऊन कुशल कारागीर आणविण्याचा विचार चालू होता त्या बाबतींत (साखर कंपनीच्या) अर्जाविरुद्ध करण्यांत येणारें निषेधप्रदर्शन पूर्णपणें न्याय्य होतें; आणि चळवळ योग्य मर्यादेंत राहिली असती, तर मागाहून ज्या घटना घडून आल्या त्या घडल्या नसत्या. या सभांतून बोळणाऱ्या कांही वक्त्यांनी या गोष्टीवर विशेष जोर दिला की, या प्रकरणीं हिंदी लोकांना दोष देणें उचित नाही; दोष सर्वस्वी साखर कंपनीचाच आहे. तथापि बहुतेक भाषणांचा सूर श्रोत्यांच्या मनोवृत्ति भटकविण्यासारखाच होता. वृत्तपत्रांतील या विषयासंबंधीचा पत्रव्यवहारहि बहुतेक अशाच धर्तीवर चालविला जात असे. वस्तुस्थिति विश्वसनीय मानली जात नव्हती. सबंध हिंदी प्रश्नच उकरून काढण्यात आला, आणि हिंदी लोकांचा सरास धिक्कार करण्यांत येऊं लागला. हिंदी लोकांचा जो दावा आहे — की या वसाहतींत हिंदी लोकांचा सर्वांत अधिक द्वेष केला जातो व त्यांच्याविषयी सर्वांत जास्त गैरसमज पसरलेला आहे,

तो या सभांच्या स्वरूपावरून पूर्णपणें सिद्ध झाला आहे. त्यांना 'काळे कृमि' असें संबोधण्यांत आले. मारिट्झबर्गमधील एका सभेंत एक वक्ता म्हणाला : "तेलकट चिंधीच्या वासावर कूली जगू शकतो." त्या सभेंतील एक श्रोता म्हणाला— "येथे आलेले कूली लोकसंख्येने सशाप्रमाणे वाढत जातात." दुसरा एक म्हणाला : "सर्वांत वाईट गोष्ट ही की, आम्ही त्यांना गोळ्या घालून मारूं शकत नाही!" दरबान शहरांतल्या सभांपैकी एका सभेंत श्रोत्यापैकी एकाचा आवाज अर्जाला उद्देशून ऐकूं आला : "जर हिंदी कारागीर आले तर आम्ही बंदरावर जाऊं व त्यांना अडवूं." दुसरा एकजण त्याच सभेंत म्हणाला : "कूली हा मनुष्य नव्हे." यावरून असें दिसून येईल की, गेल्या जानेवारींत घडलेल्या घटनांची उत्पादक सामुग्री सन १८९६ च्या ऑगस्ट महिन्यांतच तयार केली जात होती! या चळवळीचा आणखी एक विशेष असा की, श्रमिक मजुरांना या चळवळींत भाग घेण्याला प्रोत्साहन दिलें जात होतें.

ट्रस्ट बोर्डाच्या कृत्याविषयी योग्य विचार करण्याजोगी वेळ येते न येते तोंच, ता. १४ सप्टेंबर १८९६ रोजीं रायटरच्या वृत्तसंस्थेच्या द्वारा पुढील तार वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झाली :-

"हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध करण्यांत आलेल्या एका पत्रकांत जाहीर करण्यांत आले आहे की नाताळांतील हिंदी लोकांना लुबाडलें जातें; त्यांच्यावर शारीरिक हल्ले केले जातात, व त्यांना पशूंप्रमाणे वागविलें जातें. त्यांनी अन्यायाविरुद्ध दाद मागितली असतां ती मिळत नाही. 'टाईम्स ऑफ इंडिया' पत्राने या आक्षेपांबाबत चौकशी करण्याबद्दल जोराचा पाठिंबा दिला आहे."

या तारेने वसाहतींतील लोकांचा क्रोधाग्नि प्रज्वलित झाला आणि आधीच धुमसणाऱ्या विस्तवाला इन्धन पुरविलें. वर उल्लेखिलेलें पत्रक हें श्री. एम्. के. गांधी यांनी दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या तक्रारीबाबत केलेलें निवेदन होतें. दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांना ज्या हालअपेष्टा भोगाव्या लागत आहेत, त्यासंबंधी हिंदुस्थानांतील सरकारी अधिकारी, लोकांचे धुरीण कार्यकर्ते, व सार्वजनिक संस्था यांचे समोर निवेदन करण्याला दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी समाजाने त्यांना आपला प्रतिनिधि म्हणून नियुक्त केलें होतें.

येथे आपल्या अर्जदारांना थोडें विषयांतर करून वस्तुस्थिति स्पष्ट करणें जरूर झालें आहे. आपल्या अर्जदारांना असें म्हणण्यास कोणताच प्रत्यवाय वाटत नाही की, त्या तारेंतील मजकूर पत्रकांतील मजकुराशीं मुळीच जुळत नाही. ज्यांनी दोन्ही गोष्टी वाचल्या आहेत, त्यांनी हें कबूल केलें आहे. 'नाताळ मकर्युरा' पत्रानें तार पाहिल्यावर जी क्रोधाविष्ट भूमिका घेतली होती, ती पत्रकाच्या वाचनानंतर बदलली, व पुढीलप्रमाणें आपलें मत व्यक्त केलें :

“श्री. गांधी यांनी व्यक्तिशः अगर आपल्या देशबांधवांचे वतीने अशी कोणतीही गोष्ट केलेली नाही, की जी करण्याचा त्यांना हक्क नाही; आणि त्यांच्या दृष्टिकोनांतून पाहतां, ज्या तत्वासाठी ते काम करीत आहेत ते सन्मान्य व न्याय्य आहे. तसें करण्याचा त्यांना अधिकार आहे; आणि जोपर्यंत ते प्रामाणिकपणें व सरळपणाने वागत आहेत, तोपर्यंत त्यांना दोष देतां येणार नाही किंवा प्रतिबंध करतां येणार नाही - आमच्या माहितीप्रमाणे ते नेहमीच याप्रमाणे वागत आले आहेत; आणि त्यांचें ताजें पत्रक हें त्यांच्या दृष्टीने पाहतां त्यांच्या बाजूचें अन्याय्य चित्रण किंवा निवेदन करणारें आहे असें आम्हांला प्रामाणिकपणें म्हणतां येणार नाही. रायटरच्या तारेंत मि. गांधींच्या निवेदनाचें भरमसाठ अतिशयोक्तिपूर्ण वर्णन केलेलें आहे. त्यांनी कित्येक तक्रारीची यादी दिली आहे, पण तेवढ्यावरून नाताळांतील हिंदी लोकांना लुबाडलें जातें, त्यांच्यावर शारीरिक हल्ला केला जातो, व त्यांना पशूंप्रमाणे वागविलें जातें, व त्यांना न्याय मिळत नाही, असें त्यांच्या निवेदनांत घोषित केलें आहे असें कोणी विधान करूं लागेल तर तें न्याय्य होणार नाही. (ता. १८ सप्टेंबर १८९६)

त्याच तारखेचा ‘नाताळ’ अडव्हर्टायझर म्हणतो :-

“नुकतेंच मुंबईत प्रसिद्ध करण्यांत आलेलें श्री. गांधी यांचें पत्रक वाचल्यावर त्यांच्या हेतूचें व मजकुराचें तारेंत करण्यांत आलेलें वर्णन हें अतिरंजित आहे असाच निष्कर्ष काढणें अपरिहार्य आहे. मुदतबंदी कराराखाली आलेल्या हिंदी लोकांना कांही वाईट वागवणूक मिळते अशी श्री. गांधींची तक्रार आहे हें खरें; परंतु नाताळांतील हिंदी लोकांना लुटलें जातें, त्यांच्यावर शारीरिक हल्ले केले जातात व त्यांना पशू-सारखें वागविलें जातें, असें ते म्हणतात या विधानाचें समर्थन करण्यासारखें त्यांत कांहीच नाही. त्यांची तक्रार ही जुनी व परिचयाची आहे, असेंच म्हणणें योग्य होईल. ती तक्रार ही की, युरोपियन लोक हिंदी मनुष्यांना निराळ्या वर्गाचे व वंशांतील समजतान व त्याचप्रमाणे त्यांना वागवितात; ते हिंदी लोकांना आपल्या जातीच्या लोकांसारखे वागवीत नाहीत. गांधींच्या दृष्टीने हें अत्यंत खेदजनक आहे, आणि याबद्दल त्यांच्याविषयी व त्यांच्या देशबांधवांविषयी सहानुभूति वाटणें साहजिक आहे.

फिरून मुख्य मुद्याकडे वळूं या. जरी कांही निवडक लोकांनी त्या तारेची योग्य तेवढीच किंमत केली आहे, तरी सर्वसाधारण लोकांनी त्या तारेवरून पत्रकाविषयी जी कल्पना करून घेतली, ती कायम ठेविली. वृत्तपत्रांतून युरोपियनांना हिंदी लोकां-विरुद्ध भडकविणारा पत्रव्यवहार प्रसिद्ध होणें चालूच राहिलें. ता. १८ सप्टेंबर रोजी मारिट्झवर्ग येथे भरलेल्या एका सभेला फक्त ३० माणसें हजर होती, अशी बातमी आहे. त्या सभेंत ‘युरोपियन संरक्षण संघ’ नांवाची संस्था स्थापन करण्यांत आली. जरी ही सभा ट्रस्ट बोर्डाच्या कृतीचा परिणाम म्हणून बोलावण्यांत आली असली तरी संघाचा ठरविण्यांत आलेला कार्यक्रम फार व्यापक स्वरूपाचा आहे.

ता. ८ सप्टेंबर १८९६च्या नाताळ विट्नेसमध्ये पुढील वर्णन आहे :-

‘या (युरोपियन संरक्षण) संघाचा मुख्य प्रयत्न आशियाई लोकांच्या वसाहत-प्रवेशाचें नियंत्रण करणाऱ्या कायद्यांची अधिक सुधारणा करून घेण्यासाठी केला जाईल, व पुढील कामाकडे विशेष लक्ष दिलें जाईल - (अ) हिंदी अगर अन्य आशियाई लोकांच्या

वसाहत प्रवेशाशीं संबद्ध असणाऱ्या सर्व संस्थांना मिळणारी सरकारी मदत किंवा पुरस्कार काढून घेणें; (आ) हिंदी मनुष्याच्या कराराची मुदत पुरी झाल्यावर त्याला वसाहत सोडून जाणें भाग पडेल अशा तऱ्हेचे कायदे व नियम करण्याची आवश्यकता पार्लमेंटला आग्रहपूर्वक समजावून देणें; (ई) वसाहतींत आणविल्या जाणाऱ्या हिंदी लोकांची संख्या मर्यादित करण्यासाठी इष्ट वाटणारे सर्व उपाय योजणें आणि (ऊ) वसाहत-प्रवेश-विषयक ऑस्ट्रेलियन कायदे नाताळला लागू करून घेण्याचा प्रयत्न करणें."

यानंतर दरवानमध्ये ता. २६ नोव्हेंबर १८९६ रोजी 'वसाहतींतील देश-भक्तांचा संघ' (कॅलोनियल पेट्रिऑटिक युनियन) नांवाची एक संस्था स्थापन केली. या संघाचा उद्देश "या देशांत स्वतंत्र आशियाई लोकांचा येणारा ओघ यापुढे बंद करणें" असा असल्याचें सांगण्यांत येतें. संघाने प्रसिद्ध केलेल्या निवेदनामध्ये पुढील उतारे आढळतात. :-

"या वसाहतीमध्ये आशियाई जातींच्या प्रवेशाचा वाढता ओघ थांबवून, आज देशांत विद्यमान असलेले युरोपियन, या देशांतील मूळ रहिवासी व आशियाई लोक, यांच्या हिताचें संरक्षण केलें जाईल. संघ कोणत्याहि रीतीने कराराबंद मजुरांच्या प्रवेशाला हरकत करणार नाही; फक्त एका अटीवर, की- आपली बायकामुलें जीं कोणी असतील त्यांसह त्यांना परत पाठविण्यांत येईल."

संघाने सरकारकडे पाठविण्याकरिता एक अर्ज तयार केला असून त्यावर सहा मिळविण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. तो अर्ज पुढीलप्रमाणे:--

आम्ही खाली सहा करणारे नाताळच्या वसाहतीचे रहिवासी, सरकारकडे आदर-पूर्वक प्रार्थना करतो की, या वसाहतीमध्ये आशियाई जातींची अधिक भरती होण्याचें बंद व्हावें यासाठी सरकारने योग्य उपाययोजना करावी : (१) आमच्यापेक्षा अधिक जुने व अधिक संपन्न असे ब्रिटिश वसाहत प्रदेश - ऑस्ट्रेलिया व न्यू झीलंड, यांना आढळून आलें आलें की या वर्गातील लोकांच्या वसाहतप्रवेशामुळे तेथील रहिवाशांच्या हिताला बाध येणार आहे; म्हणून आशियाई लोकांना संपूर्ण मज्जाव होईल अशा उद्देशाने त्यांनी कायदे केले आहेत. (२) या वसाहतींत गोरे व काळे यांचें प्रमाण आधीच इतकें विषम आहे की, त्यांत अधिक होऊं देणें हें अत्यंत अविचारीपणाचें ठरेल. (३) आशियाई जातींना अव्याहत इकडे येऊं दिल्याने या वसाहतींतील मूळ रहिवाशांचें अपरिमित नुकसान होईल, कारण जोंपर्यंत स्वस्त मजुरीवर आशियाई काम-करी मिळत राहतील तोंपर्यंत येथील रहिवाशांची सुधारणा होण्याचें स्थगित राहिल; कारण त्यांची सुधारणा त्यांच्या गोऱ्या लोकांशीं होणाऱ्या संपर्कावर अवलंबून आहे. (४) आशियाई लोकांची हीन नीतिमत्ता व गलिच्छ राहणी यांपासून युरोपियनांच्या प्रगतीला व आरोग्याला सतत धोका राहणार आहे.

संघाच्या या कार्यक्रमाविषयी सरकारनें आपली संपूर्ण सहानुभूति असल्याचें जाहीर केलें आहे. जेव्हां वसाहत-प्रवेश-कायदा-दुरुस्ती विधेयक^१ पास झालें तेव्हा

हिंदी लोकांवर अधिक निर्बंध लादण्याच्या उपक्रमांतील तें एक पाऊल आहे अशी आपल्या अर्जदारांना भीति वाटली ती बरोबर होती असें (मागाहून घडलेल्या घटनांवरून) दिसून येईल. त्या विधेयकाला दुर्दैवाने ब्रिटिश सरकारची मान्यता मिळाली आहे ! मुदतीचा करार हिंदुस्थानांत पुरा करून घेण्याच्या उद्देशाने सरकार दुसरें एखादें विधेयक आणील की काय ही अज्ञाहिदा गोष्ट आहे. परंतु अर्जदारांचें नम्र निवेदन असें कीं, करारबद्ध हिंदी मजुरांच्या कराराची मुदत पुरी होतांच त्यांना सक्तीने हिंदुस्थानकडे परत पाठविण्यांत यावें हें तत्त्व प्रस्थापित करून घेण्याची इच्छा वसाहतींतील युरोपियनांनी व्यक्त केली, तिला महाराणी सरकारने मान लववून संमति दिली, त्यामुळे युरोपियनांना अधिक मागणी करण्याला उत्तेजन मिळालें ही सत्य गोष्ट आहे. हिंदी समाजाने वाघ-बकरा यांच्या भागीदारीमध्ये^१ सामील व्हावें अशी अपेक्षा केली जात आहे; हिंदी लोकांनी सर्व कांही घावयाचें, पण मोबदला म्हणून त्यांना विशेष कांही मिळावयाचें नाही, अशी ही भागीदारी आहे. अर्जदारांना अंतःकरणपूर्वक आशा आहे की, विद्यमान परिस्थितीचा अखेर परिणाम कांहीहि होवो, परंतु महाराणी सरकार इतकी अन्याय्य व्यवस्था मंजूर करणार नाही, व हिंदुस्थानांतून नाताळकडे सरकारी साहाय्याने मजुरांचा पुरवठा करण्याचें बंद करील.

सदर (युरोपियन संरक्षण) संघाच्या अर्जावरून, त्याच्या पुरस्कर्त्यांचे ठिकाणीं खेदजनक अज्ञान व गंभीर प्रतिकूल ग्रह असल्याचें दिसून येत आहे. अर्जदारांनी हें सांगण्याची जरूरी नाही की, संघाने उल्लेखिलेल्या ब्रिटिश वसाहतींना, (संघाच्या निवेदनांत) दर्शविलेल्या स्वरूपाचे वर्ग-पक्षगती कायदे पास करून घेण्याला परवानगी मिळालेली नाही. 'नाताळ मर्क्युरी' पत्राने आपल्या ता. २८ नोव्हेंबरच्या अंकातील अग्रलेखांत संघाला स्मरण करून दिलें आहे की, "खरी गोष्ट अशी आहे की, त्या वसाहतींत अंमलांत आलेले कायदे बहुतेक केवळ चिनी लोकांविरुद्ध योजिलेले आहेत." आणि भविष्यकाळीं केव्हातरी असले कायदे अंमलांत येणार असतील तरीहि, ही वसाहत व इतर वसाहती यांच्यांत फारच थोडें साम्य आहे. हिंदी मजुरांशिवाय नाताळचें भागणार नाही. त्याच्यावरच्या श्रेणींतील हिंदी लोकांविरुद्ध ती वसाहत आपले दरवाजे बंद करील. परंतु अशा वर्तनांत सुसंगतता नाही. उलट ऑस्ट्रेलियांतील वसाहतवाल्यांच्या बाजूने असें दाखवितां येईल की, शक्य झालें तर ते सर्वच हिंदी लोकांना, कसलाहि भेद न करतां, प्रवेशाची बंदी करतील.

गोरे व काळे यांच्या संख्येमधील विषमता खचितच फार मोठी आहे; परंतु, हिंदी लोकांची काळ्या जातींच्या लोकांमध्ये गणना करण्यांत आली तरीहि, हिंदी लोक त्या विषमतेबद्दल जबाबदार नाहीत; कारण ती विषमता निर्माण होण्याचें कारण ५०००० युरोपियनांचे समोर ४ लक्ष मूळ (काळे) रहिवासी आहेत, हें होय. हिंदी लोकांची संख्या सुमारे ५१००० आहे, व ही संख्या मूळ काळ्या लोकांच्या संख्येंत मिळविली

आणि एकूण काळ्यांची संख्या १००,००० झाली तरीहि गोऱ्या काळ्यांच्या प्रमाणांत फारसा फरक पडत नाही. संघाच्या अर्जांत म्हटलेलें आहे कीं, “आशियाई जातींचा वसाहतींत प्रवेश होऊं दिल्याने या वसाहतीच्या मूळ रहिवाशांची फार मोठी हानि होईल;” कारण आशियाई मजुरांचा पुरवठा स्वस्त दरांत होऊं शकतो. आतां, मूळ रहिवासी लोक कधी कोणाच्या ऐवजी येऊं शकले तर ते हिंदी मजुरांच्या ऐवजी येऊं शकतील. परंतु संघाचा तर करारबद्ध हिंदी मजुरांना काढून टाकण्याचा इरादा नाही. खरें पाहतां, सर्व श्रेष्ठ अधिकारी व्यक्तींनी आपलें मत सांगितलें की, मूळ रहिवासी लोक करारबद्ध हिंदी मजुरांकडून हल्ली केलें जाणारें काम करूं शकणार नाहीत, व करणारहि नाहीत. सरकारच्या वसाहत-प्रवेश खात्याच्या अहवालांवरून दिसून येतें की, इतकी सर्व चळवळ होत असूनहि, करारबद्ध हिंदी मजुरांसाठीं केली जाणारी मागणी पूर्वी कधीहि नव्हती इतकी आज मोठी आहे. याच गोष्टीवरून वरील विधानाची सत्यता सिद्ध होते. ही गोष्ट तर सर्वमान्य आहे की स्वतंत्र हिंदी लोक व मूळ रहिवासी यांचे दरम्यान कसलीच स्पर्धा नाही; आणि संघाची हरकत फक्त स्वतंत्र हिंदी लोकांच्या वसाहत-निवासाला आहे. हिंदी लोकांची हीन नैतिक पातळी व गलिच्छ राहणी याविषयीच्या आक्षेपाबद्दल अर्जदारांना कांहीहि सांगण्याची जरूरी नाही; संघाच्या पुरस्कर्त्यांना त्यांच्या ठिकाणच्या हिंदी-द्वेषाने किती अंध बनविलें आहे, एवढेंच त्यावरून दिसून येतें. तथापि अर्जदार महाराणी सरकारचें लक्ष डॉ. व्हील यांच्या व इतरांच्या तत्सदृश प्रशंसापत्रांकडे वेधण्याची परवागी मागत आहेत. हीं प्रशंसापत्रें ट्रान्सवाल-हिंदी-लवाद निवाड्याविषयी केलेल्या अर्जासोबत जोडलेली होती, व त्यांचा आशय असा की, वर्गाच्या दृष्टीने पाहिलें तर हिंदी लोक युरोपियनांपेक्षा अधिक चांगल्या पद्धतीने व अधिक चांगल्या घरांत राहतात.^१ तथापि, जर हिंदी लोक युरोपियनांइतकी स्वच्छता पाळीत नसतील तर ते स्वच्छतेचें कर्तव्य पाळण्यांत कसूर करणार नाहीत अशी खबरदारी घेणारे कायदे आहेतच. तें कसेंहि असो; या सभा, त्यामुळें उद्भवलेला पत्रव्यवहार, बिनचूकपणाबद्दल फारशी पर्वा न करतां त्यांत केलीं गेलेलीं विधानें, या सर्वांमुळे जनतेचा क्षोभ प्रज्वलित राहिला व अधिकाधिक भडकत गेला.

ता. १८ डिसेंबर रोजी कूरलँड व नादेरी हीं दोन दुर्दैवी जहाजे इकडे आलीं. यापैकी पहिलें एका हिंदी पेढीच्या मालकीचें होतें, व दुसरें मुंबईच्या पर्शियन स्टीम नॅ. कंपनीच्या मालकीचें होतें. या दुसऱ्या कंपनीचे एजंट ‘कूरलँड’ बोटीचे मालक हे होते. या दोन जहाजांच्या आगमनानंतरच्या घटनांविषयी ऊहापोह करतांना वैयक्तिक तक्रार सांगण्याचा अर्जदारांचा उद्देश नाही. त्या दोन जहाजांचे व्यक्तिशः मालक व एजंट या नात्याने मेसर्स दादा अबदुल्ला आणि कंपनी यांचा या प्रश्नाशीं जो संबंध

पोचतो त्याचा उल्लेख टाळण्याचा अर्जदार प्रयत्न करतील. सर्व हिंदी समाजाच्या हितार्थ तसा उल्लेख करणें आवश्यक होईल तेवढाच तो केला जाईल. त्या बोटी मुंबईहून निघाल्या तेव्हा त्यांना आरोग्यविषयक कागदपत्र देण्यांत आले त्यामध्ये, मुंबईच्या कांही भागामध्ये सौम्य स्वरूपाची गांठीच्या प्लेगची साथ चालू आहे असें लिहिलेलें होतें. आगबोटीच्या सान्या जलप्रवासांत उतारूपैकी कोणीहि आजारी पडला नव्हता, तरीहि बोटी क्वारंटाईन निशाण उभारून बंदरांत शिरल्या. (परिशिष्ट अ व ब). 'नादेरी' बोट प्रिन्सेस डॉक, मुंबई, येथून ता. २८ नोव्हेंबर रोजी सुटली, आणि 'कूरलॅंड' बोट ता. ३० नोव्हेंबर १८९६ रोजी सुटली. आगबोट बंदरांत आल्यावर आरोग्य अधिकाऱ्याने त्यांना 'मुंबईहून सुटल्यापासून २३ दिवस पुरे होईपर्यंत 'क्वारंटाईन' मध्ये अलग ठेविलें. ता. १९ डिसेंबर १८९६ रोजी सरकारी गॅझेटच्या विशेष अंकांत प्रसिद्ध करण्यांत आलेल्या एका जाहीरनाम्याने मुंबई हें रोग-ग्रस्त बंदर म्हणून जाहीर करण्यांत आलें. वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या एका बातमीच्या आधारावर, त्याच दिवशीं त्या जहाजांचे मालक व एजंट यांनी आरोग्य-अधिकाऱ्याला पत्र लिहून बोटी क्वारंटाईनमध्ये ठेवण्याचें कारण विचारलें (परिशिष्ट 'क'). त्या पत्राला उत्तर मिळालें नाही. त्याच महिन्याच्या २१ तारखेला बोट-मालकांतर्फे मेसर्स गुडविक, लाफ्टन आणि कुक, सॉलिसिटर्स, यांनी सदर बाबतीसंबंधाने नाताळच्या वसाहतमंत्र्यांना पत्र पाठवून, नामदार गव्हर्नरसाहेब हे शिष्टमंडळाला भेट देतील काय, अशी पृच्छा केली. (परिशिष्ट 'ड'). ता. २२ रोजी मारिट्झबर्गहून त्याला उत्तर आलें की शिष्टमंडळाची कांही गरज नाही. त्याला जीं कारणें देण्यांत आली तीं परिशिष्ट 'ई' मध्ये नमूद केलेलीं आहेत. परंतु जहाजमालकांच्या सॉलिसिटर्सनी तार पाठविल्यानंतर त्यांना कळविण्यांत आलें की, नामदार गव्हर्नरसाहेब दरबानमध्येच आहेत. तेव्हा त्यांनी नामदार हॅरी एस्कॉम्ब यांना जवळजवळ त्याच अर्थाचें पत्र लिहिलें. (परिशिष्ट 'फ'). त्याला उत्तर आलें की, या बाबतींत मंत्र्यांची सल्लामसलत घेतली जाईल; आणि पत्रलेखकांची इच्छाच असेल तर नामदार गव्हर्नरसाहेब ता. २३ रोजी शिष्टमंडळाला भेटतील (परिशिष्ट 'ग'). ता. २२ रोजी कूरलॅंड जहाजाच्या कप्तानाने पुढीलप्रमाणे संकेत संदेश दिला : "आमचे क्वारंटाईनचे दिवस पुरे झाले. आम्ही क्वारंटाईन-मधून मुक्त झालों काय ? क्वारंटाईन ऑफिसरला विचारून कळवावें. आम्ही सर्व खुशाल आहों. आपला आभारी आहें. (परिशिष्ट 'अ'). याला संकेतरूपाने जबाब देण्यांत आला की, क्वारंटाईनचा अवधि किती असावा तें अद्याप ठरलें नाही. 'नादेरी' जहाजावरून त्याच प्रकारचा संदेश पाठविण्यांत आला, त्यालाहि त्याच प्रकारचें उत्तर मिळालें. जातां जातां अर्जदार आपल्या नजरेस आणूं इच्छितात की, जहाजांचे कप्तान व किनाऱ्यावरील ऑफिसर्स यांच्या दरम्यान काय वाटघाटी चालू होत्या त्याचा सुगावा जहाजमालक अगर त्यांचे एजंट यांना विलकुल लागूं

देण्यांत आला नव्हता ! ता. २३ रोजीं ' नादेरी ' बोटीवरून संकेतरूपाने आलेल्या संदेशाला उत्तर गेलें की, " क्वारंटाइन ऑफिसरला अद्याप कांही सूचना मिळालेली नाही. " [परिशिष्ट ' ब ']. सॉलिसिटर्सच्या पत्रावरून [परिशिष्ट ' प '] दिसतें की, बोटी मुंबईहून निघाल्या दिवसापासून २३ दिवसपर्यंत क्वारंटाइनमध्ये अलग राहाव्या असा हुकूम आरोग्य अधिकाऱ्याने दिल्यामुळे, त्याला बडतर्फ किंवा तात्पुरतें कामावरून दूर करण्यांत आलें, व त्याचे जागी डॉ. बर्टवेल यांची नेमणूक करण्यांत आली. ता. २४ रोजीं डॉ. बर्टवेल व सागरी पोलीस सुपरिटेंडंट यांनी बोटीवर जाऊन उतारू व खलाशी यांची तपासणी केली, सर्व वस्तु रोगजंतुनाशक द्रव्यांनी व धुरी देऊन जंतु-मुक्त करण्याबद्दल, तसेंच गलिच्छ कपडे, सर्व चट्या, टोपल्या, व निरुपयोगी वस्तु जहाजांवरील भट्टीमध्ये जाळून टाकण्याबद्दल सूचना दिल्या, व कूरलँड बोटीला ११ दिवस आणि ' नादेरी ' बोटीला १२ दिवस क्वारंटाइनमध्ये ठेवण्याचा हुकूम केला ! (परिशिष्ट ' अ ' व ' ब ') या सूचनांनुसार पुष्कळसे जुने कपडे, चट्या, वगैरे वस्तु जाळून टाकण्यांत आल्या, आणि धुरी देणें व जंतु-नाशक द्रव्यांनी बोट साफ करणें हा कार्यक्रम करण्यांत आला. ता. २८ रोजीं एक पोलीस ऑफिसर दोन्ही बोटींवर गेला. त्याला जंतु-नाशक-द्रव्यांनी चालणाऱ्या सफाईवर देखरेख करण्याचा हुकूम देण्यांत आला होता. ता. २९ रोजीं ' कूरलँड ' बोटीवरून पुढील संदेश संकेतचिन्हांनी पाठविण्यांत आला— " जंतुनाशक सफाई व धुरी देणें हें बोटीवर आलेल्या अधिकाऱ्याचें समाधान होईल अशा तऱ्हेने करण्यांत आलें आहे. " त्याच दिवशीं ' नादेरी ' बोटीवरून त्याच प्रकारचा संदेश देण्यांत आला. ' कूरलँड ' बोटीने पुन्हा संदेश पाठविला. " आम्ही तयार आहों, क्वारंटाइन अधिकाऱ्याची वाट पाहत आहों. " तेव्हा डॉ. बर्टवेल पुन्हा बोटीवर गेले, त्यांनी बोटीची तपासणी केली, व आपल्या हुकुमांच्या अंमलबजावणीची पद्धति पाहून त्यांनी समाधान व्यक्त केलें; परंतु त्या दिवसापासून पुन्हा आणखी १२ दिवसपर्यंत बोटी क्वारंटाइनमध्ये ठेवण्याचा हुकूम केला ! त्यावर ' कूरलँड ' बोटीच्या कप्तानाने संकेत-संदेश धाडला की :

" सरकारच्या हुकुमाने सर्व उतारूंचे विळान्याचे कपडे जाळण्यांत आले आहेत. सरकारला विनंती अशी की ताबडतोब नवीन कपडे पाठवावे. कपड्यांशिवाय उतारूंच्या जीविताला धोका आहे. क्वारंटाइन किती काळपर्यंत चालणार आहे यासंबंधी लेखी हुकूम पाहिजे; कारण क्वारंटाइनच्या मुदतींत बदल करण्यांत येतो. दरम्यानचे काळांत आजारीपणाचा एकहि प्रकार झाला नाही. सरकारला कळवावें की मुंबई सोडल्यापासून आमच्या बोटीवर जंतुनाशक सफाई दररोज केली जात आहे. "

पुढील संदेश ' नादेरी ' बोटीवरून संकेतचिन्हांनी ता. ३० रोजीं धाडण्यांत आला :-

" सरकारला कळवावें की, सरकारने उतारूंचे जे कपडे जाळले आहेत त्यांचे ऐवजी उतारूंसाठी ताबडतोब २५० ब्लॅकेटें पाठवून द्यावी. ती नसल्यामुळे उतारूंचे फार

हाल होत आहेत. नाहीतर उतारूंना एकदम उतरून ध्यावे. उतारूंना सदीं व ओल यामुळे अतिशय त्रास होत आहे. परिणामी उतारू आजारी पडतील अशी भीति वाटते.

या संकेत-संदेशांकडे सरकारने पूर्णपणे दुर्लक्ष केलें. आनंदाची गोष्ट अशी की दरबानमधील हिंदी रहिवाशांनी एक क्वारंटाइन साहाय्यक निधि सुरू केला, त्यांतून दोन्ही बोटींवरील सर्व उतारूंना ब्लॅकटें देण्यांत आलीं; तसेंच गरीब उतारूंना खाद्य पदार्थ मोफत पुरविण्यांत आले. या सर्व गोष्टींना एकूण १२५ पौंड खर्च पडला.

आगबोटींवर हा प्रकार चालू असतां, बोटींचे मालक व एजंट हे क्वारंटाइन-विरुद्ध, आणि त्याची ज्या अनिश्चित म्हणूनच कांहीशा लहरी पद्धतीने अंमलबजावणी चालू होती, त्याविरुद्ध निषेध नोंदविण्यांत गुंतले होते. त्यांनी एक अर्ज नामदार गव्हर्नरसाहेबांना उद्देशून पाठविला. त्यांत नमूद करण्यांत आलेल्या कारणांस्तव, बंदराच्या वैद्यकीय अधिकाऱ्याला सदर बोटींना बंदराशीं दळणवळण करूं देण्याचा परवाना देण्या-बद्दल हुकूम व्हावा, अशी विनंती करण्यांत आली होती. (परिशिष्ट 'ह' पाहा). या अर्जासोबत डॉक्टरांची शिफारसपत्रेहि जोडण्यांत आलीं होती. आपल्या मताने, त्या वेळीं जें क्वारंटाइन बोटींवर बसविण्याचा वेत चालला होता व मागाहून जें बसविण्यांत आलें, तें अनवश्यक आहे, असें त्या शिफारसपत्रांत दाखविण्यांत आलें होतें. (परिशिष्ट 'ज' ला जोडलेलीं पत्रे पाहा,). आगबोट-मालकांच्या सॉलिसिटर्सनीहि तार पाठवून अर्जाला उत्तर मागविलें, (परिशिष्ट नं. १) पण उत्तर आलें नाही! ता. २४ डिसेंबर रोजीं मालकांचे सॉलिसिटर यांनी हंगामी-आरोग्य-अधिकारी यांना पत्र लिहून, त्यांत नमूद केलेल्या कारणांस्तव बोटींतून उतारूंना उतरविण्याची परवानगी देण्या-बद्दल विनंती केली. (परिशिष्ट 'ज'). त्या अधिकाऱ्याने त्याच दिवशीं पुढीलप्रमाणे उत्तर पाठविलें :-

“आरोग्य-अधिकारी या नात्याने सर्वांच्या हिताकडे योग्य लक्ष देऊन मी माझे कर्तव्य बजावीत आहे. जितके उतारू बोटींतून उतरण्याचा तुमचा इरादा आहे, तितके सर्व, बोटींच्या खर्चाने, बंदरानजिकच्या टेकडीवर (ब्लफ^१) क्वारंटाइनमध्ये ठेवण्याला मी परवानगी देण्यास तयार आहे; आणि ही व्यवस्था झाल्यावर, आणि माझ्या सूचना अंमलांत आणल्या गेल्यानंतर जहाजांना किनाऱ्याशी संपर्क करण्याचा परवाना देण्यास माझी हरकत नाही. (परिशिष्ट 'के')

अर्जदार या गोष्टीकडे नम्रपणे आपलें लक्ष वेधूं इच्छितात की, त्या पत्रांतसुद्धा आपल्या सूचना काय आहेत हें वैद्यकीय अधिकारी सांगत नाही. ता. २५ रोजीं जहाज मालकांच्या सॉलिसिटर्सनी हंगामी आरोग्य-अधिकाऱ्यांना पत्र लिहिलें, व आपल्या ता. २४ च्या पत्रांतली प्रश्नाला उत्तर देण्याबद्दल आग्रहपूर्वक विनंती केली. आरोग्य-अधिकाऱ्याने त्याच दिवशीं उत्तर पाठविलें की, आपण सांगितलेल्या अटी

१ - ही दरबान बंदरांतील झुडपांनी आच्छादलेली टेकडी असून, तिच्यावरून उपसागराचें मनोरम दृश्य दिसतें. या ठिकाणी उतारूंना कारंटाइनच्या मुदतीत राहण्याची व्यवस्था केलेली आहे. परिशिष्ट 'ओ' पाहा.

देण्यांत आला नव्हता ! ता. २३ रोजीं ' नादेरी ' बोटीवरून संकेतरूपाने आलेल्या संदेशाला उत्तर गेलें की, " क्वारंटाइन ऑफिसरला अद्याप कांही सूचना मिळालेली नाही. " [परिशिष्ट ' ब ']. सॉलिसिटर्सच्या पत्रावरून [परिशिष्ट ' प '] दिसतें की, बोटी मुंबईहून निघाल्या दिवसापासून २३ दिवसपर्यंत क्वारंटाइनमध्ये अलग राहाव्या असा हुकूम आरोग्य अधिकाऱ्याने दिल्यामुळे, त्याला बडतर्फ किंवा तात्पुरतें कामावरून दूर करण्यांत आलें, व त्याचे जागी डॉ. बर्टवेल यांची नेमणूक करण्यांत आली. ता. २४ रोजीं डॉ. बर्टवेल व सागरी पोलीस सुपरिटेंडंट यांनी बोटीवर जाऊन उतारू व खलाशी यांची तपासणी केली, सर्व वस्तु रोगजंतुनाशक द्रव्यांनी व धुरी देऊन जंतु-मुक्त करण्याबद्दल, तसेंच गलिच्छ कपडे, सर्व चट्या, टोपल्या, व निरुपयोगी वस्तु जहाजांवरील भट्टीमध्ये जाळून टाकण्याबद्दल सूचना दिल्या, व कूरलँड बोटीला ११ दिवस आणि ' नादेरी ' बोटीला १२ दिवस क्वारंटाइनमध्ये ठेवण्याचा हुकूम केला ! (परिशिष्ट ' अ ' व ' ब ') या सूचनांनुसार पुष्कळसे जुने कपडे, चट्या, वगैरे वस्तु जाळून टाकण्यांत आल्या, आणि धुरी देणें व जंतु-नाशक द्रव्यांनी बोट साफ करणें हा कार्यक्रम करण्यांत आला. ता. २८ रोजीं एक पोलीस ऑफिसर दोन्ही बोटींवर गेला. त्याला जंतु-नाशक-द्रव्यांनी चालणाऱ्या सफाईवर देखरेख करण्याचा हुकूम देण्यांत आला होता. ता. २९ रोजीं ' कूरलँड ' बोटीवरून पुढील संदेश संकेतचिन्हांनी पाठविण्यांत आला— " जंतुनाशक सफाई व धुरी देणें हें बोटीवर आलेल्या अधिकाऱ्याचें समाधान होईल अशा तऱ्हेने करण्यांत आलें आहे. " त्याच दिवशीं ' नादेरी ' बोटीवरून त्याच प्रकारचा संदेश देण्यांत आला. ' कूरलँड ' बोटीने पुन्हा संदेश पाठविला. " आम्ही तयार आहों, क्वारंटाइन अधिकाऱ्याची वाट पाहत आहों. " तेव्हा डॉ. बर्टवेल पुन्हा बोटीवर गेले, त्यांनी बोटीची तपासणी केली, व आपल्या हुकुमांच्या अंमलबजावणीची पद्धति पाहून त्यांनी समाधान व्यक्त केलें; परंतु त्या दिवसापासून पुन्हा आणखी १२ दिवसपर्यंत बोटी क्वारंटाइनमध्ये ठेवण्याचा हुकूम केला ! त्यावर ' कूरलँड ' बोटीच्या कप्तानाने संकेत-संदेश धाडला की :

" सरकारच्या हुकुमाने सर्व उतारूंचे विछान्याचे कपडे जाळण्यांत आले आहेत. सरकारला विनंती अशी की ताबडतोब नवीन कपडे पाठवावे. कपड्यांशिवाय उतारूंच्या जीविताला धोका आहे. क्वारंटाइन किती काळपर्यंत चालणार आहे यासंबंधी लेखी हुकूम पाहिजे; कारण क्वारंटाइनच्या मुदतींत बदल करण्यांत येतो. दरम्यानचे काळांत आजारीपणाचा एकहि प्रकार झाला नाही. सरकारला कळवावें की मुंबई सोडल्यापासून आमच्या बोटीवर जंतुनाशक सफाई दररोज केली जात आहे. "

पुढील संदेश ' नादेरी ' बोटीवरून संकेतचिन्हांनी ता. ३० रोजीं धाडण्यांत आला :-

" सरकारला कळवावें की, सरकारने उतारूंचे जे कपडे जाळले आहेत त्यांचे ऐवजी उतारूंसाठी ताबडतोब २५० ब्लॅकेटें पाठवून द्यावी. ती नसल्यामुळे उतारूंचे फार

हाल होत आहेत. नाहीतर उतारूंना एकदम उतरून ध्यावे. उतारूंना सर्दी व ओल यामुळे अतिशय त्रास होत आहे. परिणामी उतारू आजारी पडतील अशी भीति वाटते.

या संकेत-संदेशांकडे सरकारने पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. आनंदाची गोष्ट अशी की दरबानमधील हिंदी रहिवाशांनी एक क्वारंटाइन साहाय्यक निधि सुरू केला, त्यांतून दोन्ही बोटींवरील सर्व उतारूंना ब्लॅकेटें देण्यांत आलीं; तसेंच गरीब उतारूंना खाद्य पदार्थ मोफत पुरविण्यांत आले. या सर्व गोष्टींना एकूण १२५ पौंड खर्च पडला.

आगबोटींवर हा प्रकार चालू असतां, बोटींचे मालक व एजंट हे क्वारंटाइन-विरुद्ध, आणि त्याची ज्या अनिश्चित म्हणूनच कांहीशा लहरी पद्धतीने अंमलबजावणी चालू होती, त्याविरुद्ध निषेध नोंदविण्यांत गुंतले होते. त्यांनी एक अर्ज नामदार गव्हर्नरसाहेबांना उद्देशून पाठविला. त्यांत नमूद करण्यांत आलेल्या कारणांस्तव, बंदराच्या वैद्यकीय अधिकाऱ्याला सदर बोटींना बंदराशीं दळणवळण करूं देण्याचा परवाना देण्या-बद्दल हुकूम व्हावा, अशी विनंती करण्यांत आली होती. (परिशिष्ट 'ह' पाहा). या अर्जासोबत डॉक्टरांची शिफारसपत्रेहि जोडण्यांत आलीं होती. आपल्या मताने, त्या वेळीं जें क्वारंटाइन बोटींवर बसविण्याचा वेत चालला होता व मागाहून जें बसविण्यांत आलें, तें अनवश्यक आहे, असें त्या शिफारसपत्रांत दाखविण्यांत आलें होतें. (परिशिष्ट 'ज' ला जोडलेलीं पत्रे पाहा,). आगबोट-मालकांच्या सॉलिसिटर्सनीहि तार पाठवून अर्जाला उत्तर मागविलें, (परिशिष्ट नं. १) पण उत्तर आलें नाही! ता. २४ डिसेंबर रोजीं मालकांचे सॉलिसिटर यांनी हंगामी-आरोग्य-अधिकारी यांना पत्र लिहून, त्यांत नमूद केलेल्या कारणांस्तव बोटींतून उतारूंना उतरविण्याची परवानगी देण्या-बद्दल विनंती केली. (परिशिष्ट 'ज'). त्या अधिकाऱ्याने त्याच दिवशीं पुढीलप्रमाणे उत्तर पाठविलें :-

“आरोग्य-अधिकारी या नात्याने सर्वांच्या हिताकडे योग्य लक्ष देऊन मी माझें कर्तव्य बजावीत आहे. जितके उतारू बोटींतून उतरण्याचा तुमचा इरादा आहे, तितके सर्व, बोटींच्या खर्चाने, बंदरानजिकच्या टेकडीवर (ब्लफ^१) क्वारंटाइनमध्ये ठेवण्याला मी परवानगी देण्यास तयार आहे; आणि ही व्यवस्था झाल्यावर, आणि माझ्या सूचना अंमलांत आणल्या गेल्यानंतर जहाजांना किनाऱ्याशीं संपर्क करण्याचा परवाना देण्यास माझी हरकत नाही. (परिशिष्ट 'के')

अर्जदार या गोष्टीकडे नम्रपणे आपलें लक्ष वेधूं इच्छितात की, त्या पत्रांतसुद्धा आपल्या सूचना काय आहेत हें वैद्यकीय अधिकारी सांगत नाही. ता. २५ रोजीं जहाज मालकांच्या सॉलिसिटर्सनी हंगामी आरोग्य-अधिकाऱ्यांना पत्र लिहिलें, व आपल्या ता. २४ च्या पत्रांतल प्रश्नाला उत्तर देण्याबद्दल आग्रहपूर्वक विनंती केली. आरोग्य-अधिकाऱ्याने त्याच दिवशीं उत्तर पाठविलें की, आपण सांगितलेल्या अटी

१ - ही दरबान बंदरांतली झुडपांनी आच्छादलेली टेकडी असून, तिच्यावरून उपसागराचें मनोरम दृश्य दिसतें. या ठिकाणीं उतारूंना क्वारंटाइनच्या मुदतींत राहण्याची व्यवस्था केलेली आहे. परिशिष्ट 'ओ' पाहा.

पुण्या केल्याशिवाय आपण बोटींना दळणवळणाचा परवाना देऊं शकत नाही. (परिशिष्ट 'म'). जहाज मालकांच्या सॉलिसिटर्सनी त्याच दिवशीं पत्र पाठविलें की, आपल्या पत्रांतील प्रश्नाला आरोग्य-अधिकान्यांनी उत्तर दिलें नाही याचें आश्चर्य वाटतें; त्यांनी पुन्हा परवान्याची मागणी आग्रहाने केली, आणि परवाना कोणत्या अटींवर मिळू शकेल त्या निश्चित कळविण्याबद्दल विनंती केली. (परिशिष्ट 'न'). ता. २६ रोजीं आरोग्य-अधिकान्याने पुढील शब्दांत उत्तर दिलें:—

“जर उतारूंना क्वारंटाइनच्या जाग्यांत उतरून ठेवण्यांत आलें नाही, तर जहाजांना धुरी देणें, कपडे धुणें व रोगजंतुनाशक द्रव्यांनी शुद्ध करून घेणें, किरकोळ चिरगुटें, चट्या, गोणी, वगैरे जाळून टाकणें, इत्यादि सावधगिरीच्या गोष्टी मी दिलेल्या सूचनांनुसार अंमलांत आणल्या गेल्यानंतर १२ दिवस होऊन गेल्यावरच उतारूंना किनाऱ्यावर उतरण्याचा परवाना देतां येईल. जर जहाज-मालकांनी क्वारंटाइनचा खर्च सोसण्याला मान्यता दिली, तर उतारूंना जमिनीवर उतरण्यापूर्वी धुरी देणें व इतर वर सांगितलेल्या सावधगिरीच्या गोष्टी करणें, यांची अंमलबजावणी झाली पाहिजे. उतारू उतरून गेल्यानंतर आगबोटींना येथून जाण्याची सर्व व्यवस्था करतां येईल. परंतु योग्य ते निर्वध पाळल्याखेरीज किनाऱ्याशीं संपर्क होऊं देतां कामा नये. जर तुम्हांला आगबोटी लवकर काढून न्यावयाची इच्छा असेल तर जहाजाला धुरी देऊन व जंतुनाशक द्रव्यांच्या योगें शुद्धता करून घेऊन उतारूंना १२ दिवस ब्लफ टेकडीवर क्वारंटाइनमध्ये ठेवण्याचा खर्च मालकांनी सोसून उतारू तेथे राहिल्यावर तुम्हांला जहाजें काढून नेतां येतील. जरूर तर क्वारंटाइनमध्ये उतारूंना १२ पेक्षा अधिक दिवसहि राहावें लागण्याचा संभव आहे, (परिशिष्ट 'ओ')

जहाज मालकांच्या सॉलिसिटर्सनी आरोग्य-अधिकान्याला त्याच दिवशीं उत्तर पाठविलें, व डॉ. प्रिन्स व डॉ. हॅरिसन यांनी दिलेल्या उपरनिर्दिष्ट शिफारसपत्रांकडे त्याचें लक्ष वेधून त्यानें घातलेल्या अटींविरुद्ध निषेध व्यक्त केला. त्यांनी असाहि आक्षेप घेतला की, जरी आगबोटी येऊन पोचल्याला आठ दिवसांहून अधिक काळ लोटला, तरी आरोग्य अधिकान्याने सूचित केल्याप्रमाणे बोटी शुद्ध व साफ करून घेण्यासाठी कोणतेच उपाय योजण्यांत आलेले नाहीत. त्यांनी पुढे असेंहि म्हटलें की, उतारूंना किनाऱ्यावर क्वारंटाइनमध्ये ठेवण्याच्या बाबतींतील व्यवस्थेमध्ये भाग घेण्याला आपले पक्षकार मुळींच तयार नाहीत, कारण उतारूंना उतरण्याचा परवाना तुम्हीं नाकारला ही गोष्ट वेकायदेशीर आहे, असें आमचें मत आहे. सॉलिसिटर्सनी आणखी वस्तुस्थिति कळविली की, आरोग्य-अधिकान्याच्या पूर्वीच्या अधिकान्याने आपलें मत म्हणून सांगितलें होतें की, “उतारूंना उतरण्याचा परवाना देण्यांत कांहीच धोका नाही; आपणाला परवानगी असती तर आपण परवाना दिला असता, परंतु त्यानंतर आपणाला काढून टाकण्यांत आलें; डॉ. मॅकेंझी व डॉ. ड्यूमा यांची या विषयासंबंधी मि. एस्कॉम्ब यांनी मुलाखत घेतली असतां, मि. एस्कॉम्ब यांच्या सूचनेवरून आपण त्यांना उतारू उतरण्याला परवाना देण्याचें नाकारण्याच्या प्रश्नाबाबत मत देण्याकरिता बोलविलें होतें.” (परिशिष्ट 'प').

क्वारंटाइनच्या विषयाबाबत सरकार व जहाजमालकांचे सॉलिसिटर्स यांचे दरम्यान अशा प्रकारचा पत्रव्यवहार चालू असतां, आणि त्या दोन बोटींवरील उतारुंची भयंकर गैरसोय व हाल चालू असतां, दरबान शहरांत क्वारंटाइनमध्ये ठेविलेल्या उतारुंना जमिनीवर उतरण्याला प्रतिबंध करण्याचे हेतूने चळवळ संघटित करण्यांत येत होती. ता. ३० डिसेंबरला 'नाताळ अँडव्हर्टायझर'मध्ये "हॅरी स्पाक्स, प्राथमिक सभेचे अध्यक्ष" व महाराणी सरकारचे एक कमिश्नड ऑफिसर, यांच्या सहीने प्रथमच पुढीलप्रमाणे जाहीर सूचना प्रसिद्ध करण्यांत आली :

"दरबान शहरांतील प्रत्येक पुरुषाने सोमवार ता. ४ जानेवारी रोजी ८ वाजतां व्हिक्टोरिया काफेच्या मोठ्या हॉलमध्ये भरणान्या सभेला हजर राहणें जरूर आहे. सभेचा उद्देश-निदर्शन संघटित करून बंदरावर जाणें व आशियाई लोक या भूमीवर उतरण्याच्या विरुद्ध निषेध प्रदर्शित करणें."

ही सभा अखेरीस दरबानच्या नगरभवनांत भरविण्यांत आली. तींत भावना प्रक्षुब्ध करणारीं भाषणें करण्यांत आलीं; कॅप्टन स्पाक्स व इतर कित्येक कमिश्नड ऑफिसर्स यांनी त्या खळबळीच्या कार्यक्रमांत भाग घेतला. या सभेला सुमारे २००० लोक हजर होते व त्यांपैकी बहुतेक कारागीर वर्गापैकी होते असें सांगितलें जातें. सभेमध्ये पुढील ठराव पास करण्यांत आले :

"या सभेचें ठाम मत आहे की, या वसाहतींत यापुढे आणखी स्वतंत्र हिंदी लोक अगर आशियाई लोक उरण्याला प्रतिबंध करण्याची वेळ प्राप्त झाली आहे; आणि आता या सभेची सरकारकडे मागणी आहे की, 'नादेरी' व 'कूरलँड' या दोन आगबोटीं-वर जे आशियाई लोक आहेत त्यांना वसाहतीच्या खर्चाने हिंदुस्थानकडे परत पाठविण्याकरिता सरकारने योग्य ते उपाय योजावेत, आणि दरबानमध्ये दुसरे कोणीहि स्वतंत्र हिंदी अगर आशियाई लोक उतरण्याला बंदी करावी."

"सभेमध्ये हजर असलेला मनुष्य प्रत्येक या ठरावाशीं सहमत आहे व त्याची अंमलबजावणी करण्याचे कामी सरकारला मदत करण्याकरीता वचनबद्ध होत आहे की देश त्याच्याकडून जी जी मागणी करील ती ती तो पूर्ण करील; आणि त्या दृष्टीने जरूर तर कोणत्याहि वेळी सूचना मिळाल्यावर तो बंदराचे ठिकाणीं हजर राहील."

दुसरा ठराव मांडणारे डॉ. मॅकेंझी हे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, मि. एस्कॉम्ब यांनी क्वारंटाइनची मुदत ठरविण्यासाठी बोलाविलेल्यांपैकी एक होते. त्यांच्या भाषणांतील कांही भाग असा आहे :

"श्री. गांधी (निषेधप्रदर्शक सीत्कार व आरोळ्या) हा सदगृहस्थ नाताळला आला व दरबान शहरांत राहूं लागला. त्यांना येथे मोकळेपणें व उघडपणें राहूं देण्यांत आलें. जे जे विशेष हक्क व फायदे या वसाहतींत उपलब्ध होते ते सर्व त्यांना मिळाले. श्रोत्यांवर किंवा माझ्यावर जो लादण्यांत आलेला नाही, असा हक्क संकुचित अगर मर्यादित करणारा कोणताहि निर्वेध त्यांच्यावर घालण्यांत आला नाही, आणि आमच्या आतिथ्यामध्ये प्राप्त होणारे सर्व विशेष अधिकार त्यांना मिळाले. याचा मोनदला

म्हणून, श्री. गांधी यांनी नाताळच्या वसाहतवाल्यांवर हिंदी लोकांशीं अन्यायाचें वर्तन केल्याचा, त्यांना शिवीगाळ केल्याचा, त्यांना लुबाडल्याचा व ठकविल्याचा आरोप केला आहे. (एक आवाज -कूली लोकांना कोणीहि ठकवूं शकत नाही.) मी आपल्याशीं पूर्णपणें सहमत आहे. श्री. गांधी हिंदुस्थानला परत गेले, व तेथे त्यांनी आम्हाला गटारांतून फरफटत नेलें, व त्यांची स्वतःची कातडी जितकी काळी व घाणेरडी आहे, (टाळया) तितक्या काळ्या व गलिच्छ रंगाने त्यांनी तेथे आमचें चित्र काढिले. आणि अशा प्रकारचें वर्तन हें, हिंदी संभाषण पद्धतींत, नाताळने त्यांना जे हक्क उपभोगूं दिले त्यांची सन्मान्य व वीराला शोभणारी फेड जाहे असें म्हणतात ! या मनमिळाऊ, मऊ व नाजूक प्राण्यांचा इरादा असा होता की जी एकच गोष्ट या देशाच्या राज्यकर्त्या माणसाने त्यांना दिली नव्हती-म्हणजे मताधिकार-ती आपल्या मालकीची करावी, आपण स्वतः पार्लमेंटमध्ये जावें व युरोपियनांसाठी कायदे करावे असा त्यांचा उद्देश होता; आपण घराची व्यवस्था आपल्या हातांत घ्यावी आणि युरोपियनांना स्वयंपाकघरांत कामाला लावावें, असा त्यांचा हेतु होता. येथे जितके हिंदी व आशियाई लोक आहेत तितके पुरे आहेत असें आमच्या देशाने ठरविलें आहे. आणि ते जर नीट वागले तर आम्ही त्यांना न्यायाने व चांगल्या रीतीने वागवूं. परंतु ते जर गांधीसारख्या माणसाशीं संबंध ठेवणार असतील व आमच्या अतिथ्याचा दुरुपयोग करून गांधी वागले तसे वागणार असतील, तर गांधीना जी वागणूक मिळाली तीच त्यांनाहि मिळेल असें त्यांनी समजून राहावें ! (टाळया). त्यांच्या दृष्टीने ही केवढीहि मोठी दुर्दैवाची गोष्ट असो, पण काळा व गोरा यामधील फरक मला माझ्या मनांतून काढून टाकतां येत नाही ! ” — नाताळ अडव्हर्टायझर ५ जानेवारी.

यावर टीका करण्याची जरूरी नाही. श्री. गांधींच्यासंबंधी जे उद्गार काढण्यांत आले त्यांना पात्र होण्याजोगें कांहीहि गांधींनी केलेलें नाही हें यापूर्वी दिलेल्या वृत्तांता-वरून दिसून येईल. हिंदी लोकांना कायदे करण्याचे अधिकार पाहिजेत, व युरोपियनांना स्वयंपाक करावयास लावण्याचा त्यांचा हेतु आहे ही डॉक्टरमहाशयांच्या सुपीक मेंदूंतून निघालेली कल्पना आहे ! या व अशा प्रकारच्या उद्गारांचा या ठिकाणीं उल्लेख करण्यांत आला नसता; परंतु त्यांचा सर्वसामान्य जनांवर जो पगडा बसलेला आहे त्यामुळे तो उल्लेख करणें अवश्य झालें. कॅप्टन स्पाक्स यांनी सरकारकडे या ठरावांचा मजकूर तार-संदेशाने पाठविला, त्याला सरकारने पुढीलप्रमाणे उत्तर पाठविलें :

“ उत्तरीं मला आपणांला कळवावयाचें आहे की, महाराणीसरकारच्या कोणत्याहि वर्गाच्या प्रजेला वसाहतींत उतरण्याला वंदी करण्याचा, क्वॉरंटाइन कायद्याने प्राप्त झालेल्या अधिकाराव्यतिरिक्त, हल्ली दुसरा कसलाहि अधिकार सरकारला नाही. तथापि मला हें सांगणें जरूर वाटतें की, या प्रश्नाकडे सरकारकडून बारकाईने लक्ष दिलें गेलें आहे, दिलें जात आहे, व दिलें जाईल; कारण या प्रश्नाचें सर्वश्रेष्ठ महत्त्व सरकारने पुरेपूर ओळखलें आहे. या वसाहतींमध्ये आशियाई लोकांची गर्दी होण्याला प्रतिबंध करणें इष्ट आहे अशाविषयी वसाहतींल सर्व लोकांचें मतैक्य असून सरकारला लोकमता-बद्दल पूर्ण सहानुभूति वाटत आहे. भावी काळांत कायदे करण्याच्या दृष्टीने, सरकार या

प्रश्नाचा काळजीपूर्वक विचार व चर्चा करित आहे; पण मला हें (तुमच्या) निदर्शनाला आणिलें पाहिजे की, तुमच्या दुसऱ्या ठरावांत दिग्दर्शित केलेले कृत्य अगर निदर्शन केल्याने सरकारला मदत होण्याऐवजी सरकारी कामांत व्यत्यय मात्र येईल.”

यावरून असें दिसून येईल की क्वॉरंटाइनचा हेतु, गाठीच्या प्लेगापासून वसाहतीचा बचाव करण्यापेक्षा, हिंदी उतारुंचा छळ करून त्यांना हिंदुस्थानकडे परत जाण्यास भाग पाडावें हाच अधिक होता. यावर अध्यक्षानी सरकारला पुढीलप्रमाणे तार केली:—

“ आपल्या तारेबद्दल समितीने आपणांला धन्यवाद कळविण्याबद्दल मला सूचना दिली आहे. आता मला सरकारला अशी विनंति करावयाची आहे की, ‘नादेरी’ व ‘कूरलॅंड’ या बोटींवरील उतारुंना त्यांनी वसाहतींत उतरण्याविरुद्ध लोकमत किती जोरदार आहे हें सरकारने कळवावें, आणि त्यांनी वसाहतीच्या खर्चाने हिंदुस्थानकडे परत जावें, अशी त्यांना विनंति कराती.”

कॅप्टन स्पार्कस् यांनी दुसरी एक सभा ता. ७ जानेवारी रोजी नगरभवनांत भरविली. त्या सभेंत पुढील ठराव पास झाले:—

“ ही सभा सरकारला विनंती करते की, स्वतंत्र हिंदी लोकांचा वसाहतींत प्रवेश बंद करण्याचा अधिकार सरकारला देणारा कायदा पास होईपर्यंत, त्यांच्या प्रवेशाला तात्पुरती बंदी घालण्याचे कामीं उपाययोजना करण्याकरितां पार्लमेंटचे विशेष अधिवेशन भरवावें;” आणि

“ हिंदी लोक किनाऱ्यावर उतरल्यावर आम्हीं निदर्शन करित बंदरावर जावें, परंतु प्रत्येक मनुष्य नेत्याच्या आदेशाप्रमाणे वागण्यासै प्रतिज्ञावद्ध आहे.”

सभेंत जीं भाषणें झालीं त्यांवरून पुढील गोष्टी स्पष्ट होतात : (१) सरकारची या सभेच्या उद्देशाबद्दल पूर्ण सहानुभूति होती; (२) सभेच्या दंगलखोर प्रवृत्तीला सरकार विरोध करणार नाही; (३) क्वॉरंटाइन बसविणें हें दुसरें तिसरें कांही नसून उतारुंच्या उतरण्याला शक्य तर प्रतिबंध करण्याचें केवळ एक साधन होतें; आणि (४) क्वॉरंटाइन अनियमित काळपर्यंत वाढविणारा कायदा मंजूर करण्यासाठी पार्लमेंटचें विशेष अधिवेशन भरवावयाचें होतें.

सभेंत झालेल्या भाषणांमधील खालील उतान्यांवरून आमच्या वरील विधानांची सत्यता स्पष्ट होईल :

“ सरकार जर आम्हांला मदत करण्याला समर्थ नसेल तर (एक आवाज : “आपणच आपणाला मदत करावी”) आम्हीच स्वतःला मदत केली पाहिजे. (टाळ्यांचा प्रचंड गजर).

कॅप्टन वायली हे आपल्या भाषणांत पुढीलप्रमाणें बोलले असें समजतें—

“ तुम्हांला हें ऐकून आनंद होईल की, आपण (या सभेनें) जें कार्य केले आहे, त्यासंबंधी सरकारी अधिकारी वर्णन करितात की, वसाहतींत अजूनपर्यंत आमच्या ध्येय-साधनासाठी जे प्रयत्न झाले त्यांपेक्षा आमच्या प्रयत्नाने कार्य अधिक झालें आहे.”

मॅकेंझी रीतीने नकळत पण निश्चितपणें सभेच्या पुरस्कर्त्यांना सदर वक्त्याने अधिक चळवळ करण्याला प्रोत्साहन दिलें.

“ परंतु त्याच वेळीं आपण ध्यानांत ठेविलें पाहिजे की, हें काम तडीस नेतांना आपल्या ध्येयाला ज्यामुळे बाध येईल असें कोणतेंहि अविचाराचें कृत्य आपण करतां कामा नये; आपण धक्क्यावरून डोळे मिटून उडी टाकून इतरांना खाली उतरण्याला जागा मोकळी करून देणार नाही अशाबद्दल काळजी घेतली पाहिजे. ” (हशा)

डॉ. मॅकेंझी मागील सभेंत म्हणाले होते :

“ त्या हिंदी लोकांसाठी हिंदी महासागर हीच योग्य जागा आहे. [हशा] ती त्यांना घेऊं द्या ! तेथील पाण्यावरील त्यांच्या हक्काबद्दल आम्ही तंट्या करणार नाही. परंतु त्या महासागराला लागून असलेल्या जमिनीबद्दल वाद सांगण्याचा हक्क आपण त्यांना न देण्याविषयी काळजी घेतली पाहिजे. मि. एस्कॉम्ब यांनी आज सकाळीं समितीला सुमारें दोन तासपर्यंत योग्य व न्याय्य रीतीने मुलाखत दिली. ते म्हणाले की सरकार तुमच्याबरोबर आहे, आणि तुम्हांला मदत करण्याची व हा प्रश्न शक्य तितक्या लवकर सोडविण्याची सरकारला उत्कंठा लागली आहे. परंतु सरकारच्या हाताना अटकाव करील असें कांहींहि न करण्याची तुम्हीं काळजी वाळगली पाहिजे. त्यांच्याशीं चर्चा करतांना आम्हीं त्यांना सांगितलें की, “ तुम्ही जर कांही केलें नाही, तर आम्हांलाच कृति करावी लागेल, व मोठ्या संख्येने वंदरावर जाऊन काय करतां येईल तें पाहावें लागेल ” (टाळ्या) त्याहिपुढे जाऊन आम्हीं असें म्हटलें की आम्हांला विरोध करण्याला वसाहत सरकारला सैन्यच आणावें लागेल. मि. एस्कॉम्ब म्हणाले, आम्ही तसलें कांही करणार नाही (टाळ्या). सरकार तुमच्याबरोबर आहे. पण ते पुढे म्हणाले, “ तुम्ही आम्हांला अशा परिस्थितींत टाकलेत तर आम्हांला गव्हर्नर-कडे जाऊन राज्यकारभार हातांत घेण्याबद्दल त्यांना सांगावें लागेल, तसेंच तुम्ही दुसरा माणूस या कामासाठी पाहा असेंहि गव्हर्नरला सांगावें लागेल. ” (भाषणांत व्यत्यय)

(अर्जदारांना येथे सांगावयाचें आहे की, या उद्दारांना अद्याप कोणीहि आक्षेप घेतलेला नाही. अशा प्रकारच्या विधानाने चळवळीला केवढा जोर चढेल त्याची कल्पना सहज येईल.)

‘ कांही सदगृहस्थ म्हणाले, क्वॉरंटाइनची मुदत वाढवा. ’ पार्लमेंट अगदी तेंच करणार आहे. (टाळ्या, व ‘ आगबोट बुडवून टाका ’ अशा आरोळ्या). काल रात्रीं मी नौदलाच्या एका सैनिकाला असें म्हणतांना ऐकलें की, जहाजावर कोणी तोफेचा गोळा सोडल्यास आपण एक महिन्याचा पगार त्याला देऊं; या सभेचा उद्देश पार पाडण्याकरितां येथे असलेला प्रत्येक माणूस एक महिन्याचा पगार देण्यास तयार आहे काय ? (टाळ्या व ‘ हो ’ कारार्थी आरोळ्या) तसें झालें तर आमच्या पाठीमागे केवढी शक्ति आहे तें सरकारला कळून येईल. या सभेच्या अनेक उद्देशांपैकी एक हा की, क्वॉरंटाइनची मुदत वाढविण्याकरितां आम्हाला पार्लमेंटचें खास अधिवेशन हवें आहे, ही आमची इच्छा सरकारला कळवावी. (टाळ्या) आपण हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे की घाईने पास करून घेतलेल्या कायद्यामुळे त्याचें उद्दिष्ट बहुतकरून साध्य होत नाही;

परंतु मध्यंतरीच्या काळापुरता असा कायदा करणे शक्य आहे की आम्हांला थोडासा अवसर मिळेल, आम्ही योग्य प्रकारच्या कायद्यासाठी झगडा करित असता त्या तात्पुरत्या कायद्याने आमचें संरक्षण होईल. आम्हीं मि. एस्कॉम्ब यांना सूचना केली व ती त्यांना मान्य झाली. ती अशी की, क्वॉरंटाइन कायद्याअन्वये क्वॉरंटाइनची मुदत अनिश्चित काळापर्यंत वाढविण्याचा अधिकार सरकारला देण्यांत आलेला नाही. म्हणून मुंबई हा रोगग्रस्त भाग आहे असे घोषित करण्याचा अधिकार देणारा कायदा पास करून घेण्याकरिता, पार्लमेंटची बैठक एक, दोन किंवा जरूर तर तीन दिवस बोलवावी अशी सूचना आम्हीं केली आहे. आम्ही मुंबईबद्दल तशी घोषणा करू; आणि ती घोषणा रद्द होईपर्यंत, कोणीहि हिदी माणूस मुंबईहून या वसाहतीत^१ येऊं शकणार नाही. (टाळ्यांचा प्रचंड गजर) मला वाटते की, आमच्या शिष्टमंडळाची आज सकाळी मि. एस्कॉम्ब यांच्याशी जी मुलाखत झाली त्यावरून आम्हांला असे अनुमान काढतां येते की, आम्ही जर योग्य मार्गाने काम करित राहिलों आणि सरकारच्या मार्गांत विघ्न उत्पन्न केले नाही, तर आम्हांला पाहिजे असलेले पार्लमेंटचें विशेष अधिवेशन शक्य तितक्या लवकर मिळेल, आणि त्यायोगे कायमचा वसाहत-प्रवेश-बंदीचा कायदा पास करून घेण्याला अवकाश मिळेपर्यंत, अधिक कूली लोकांचें या भूमीवर उतरणें आम्हांला बंद करतां येईल. (टाळ्या)

डॉ. मॅकेझी :-

“ या मुद्द्यावर (पार्लमेंटची त्वरित बैठक) दरबानचे पुरुष एकमताने आहेत. ‘दरबानचे पुरुष’ असे मी जाणून बुजून म्हणतो, कारण येथे आसपास कांही म्हातान्या घोटाळांना दिसत आहेत (हशा व टाळ्या) वृत्तपत्रांतील कांही अग्रलेखांचा झोक पाहून, आणि आम्हांला त्यांमधून देण्यांत येणारा सावधांगेरीचा व धोरणीपणाचा उपदेश वाचून, ते लेख लिहिणाऱ्या लेखणीच्या आड बसलेला माणूस कशा प्रकारचा असावा याची कोणालाहि सहज कल्पना येईल. त्या प्रकारचा उपदेश करणारा माणूस म्हणजेच नगरपित्यांना किंवा नागरिकांना योग्य गोष्ट कोणती तें कळत नाही असे बोलणारा. माणूस होय. बंदराबाहेर उभ्या असलेल्या बोटींतील एका मनुष्याखेरीज बाकी सर्वांना या वसाहतींत प्रवेश करणारे म्हणून आपले स्वागत आनंदाने केले जाणार नाही अशी शंका येण्याचें कारण नव्हतें. फक्त एकाच माणसाला त्या बाबतींत कांही शंका येणें सयुक्तिक मानतां आले असतें. ते सदगृहस्थ (गांधी) या वेळीं त्यापैकी एका बोटीवर आहेत, आणि मी आता जें काय बोलत आहे त्यामध्ये त्यांचा उल्लेख मी करित नाही. आम्हांला बंदर बंद करण्याचा अधिकार आहे, व तें बंद करण्याचा आमचा उद्देश आहे (टाळ्या). आम्ही लोकांशीं न्यायाने वागूं, बोटीवरील उतारूंशीं, व उतारू या नात्याने एका विशिष्ट एकट्या व्यक्तीशींहि न्याय्य व्यवहार करूं. परंतु त्या व्यवहाराच्या स्वरूपांत लक्षांत धरण्यासारखा फरक राहिल अशी मला आशा वाटते. आम्ही बंदरावर पोचल्यावर स्वतःला आमच्या नेत्याच्या स्वाधीन करूं, आणि तो जें कांही सांगेल तें विनचूक पार पाडूं (हशा).

निदर्शन समितीने दरबानच्या नोकरवर्गामध्ये एक पत्रक फिरविलें होतें, त्याच्या अग्रभागीं पुढील मजकूर होता :

“ अशा सदस्यांच्या व्यापार-उद्योग^२ धंद्यासह नांवाची यादी- की जे बंदरावर

१ - नाताळच्या विधिमंडळांत एक विधेयक कांही दिवसांनंतर खरोखरच मंजूर झालें. कलम ३२

२ - पृ १९४-९५ पाहा

जाऊन आशियाई लोकांच्या उतरण्याला जरूर तर जबरदस्तीने विरोध करण्यास व नेत्याकडून दिले जाणारे आदेश पाळण्यास तयार आहेत.”

ता. ७ रोजीं भरलेल्या सभेंत कॅप्टन स्पार्क्स यांचें समारोपाचें भाषण झालें. त्यांतील पुढें उद्धृत केलेल्या उतान्यावरून, कमिटीने निदर्शनांत सामील होण्यासाठी लोकांची भरती कशा प्रकारें केली, त्याची थोडीशी कल्पना येईल :

“ ज्या लोकांना निदर्शनांत भाग घेण्याची इच्छा आहे, त्यांना तसें करण्याला परवानगी देण्याचे हेतूने, शहरांतील व्यापार्यांनी आपलीं दुकानें बंद करावी असें आवाहन करण्याचा विचार आहे. (टाळ्या.) तेव्हा आमच्या बाजूचा कोण हें आम्हांला कळून येईल. कित्येक व्यापार्यांनी आपणांला जें कांही करणें शक्य आहे तें करण्याचें आधीच आश्वासन दिलें आहे; इतरांचें खरें स्वरूप आम्हांला उघडें करून दाखवावयाचें आहे. ” (‘ त्यांच्यावर बहिष्कार घाला ’ अशा आरोळ्या.)

या ठिकाणीं, जहाजमालक व सरकार यांचे दरम्यान उतारुंना शांततेने जमिनी-वर उतरूं देणें सुरक्षितपणें घडवून आणावें या हेतूने काय घडत होतें तें पाहणें फाय-द्याचें होईल. अर्जदार येथे हें नमूद करण्याची परवानगी घेतात की, जानेवारीच्या पहिल्या आठवड्यांत दरबान शहर पूर्णपणें प्रक्षुब्ध अवस्थेंत होतें. हिंदी रहिवाशांना तो काळ अत्यंत धास्तीचा व चिंतेचा झाला होता, व दोन्ही समाजांत कोणत्याहि क्षणीं संघर्ष निर्माण होण्याची भीति वाटूं लागली होती. ता. ८ जानेवारी रोजी जहाजांचे मालक व एजंट यांनी एक अर्ज सरकारकडे पाठविला. त्यांत दरबान शहरामध्ये हिंदी लोक बोटींतून किनाऱ्यावर उतरण्याचे विरुद्ध लोकमत किती प्रक्षुब्ध झालें आहे या गोष्टीकडे सरकारचें लक्ष वेधलें होतें; कोणाही व्यक्तीच्या (मग ती व्यक्ति कितीही मोठी असो) वेकायदेशीर कृत्यांनी धोक्यांत येणाऱ्या उतारुंचें व मिळकतीचें संरक्षण सरकारने करावें अशी त्यांत विनंती करण्यांत आली होती; आणि शांतपणें व लोकांना कळूं न देतां गुप्तपणें उतारुंना उतरण्यासाठी आवश्यक ते सर्व उपाय करण्यामध्ये सरकारशीं सहकार्य करण्याला आपली तयारी असल्याचें दर्शविण्यांत आलें होतें— अशासाठी की, त्या वेळीं जनतेंत वाढलेला प्रक्षोभ अधिक तीव्र करण्यासारखें कृत्य करणें सरकारला अनवश्यक व्हावें. (परिशिष्ट ‘ क्यू ’). ता. ९ जानेवारी रोजीं सरकारला एक पत्र पाठविण्यांत आलें, त्यांत यापूर्वी उल्लेखिलेल्या पत्रकाचा प्रसार करण्यांत आला होता या गोष्टीकडे सरकारचें लक्ष वेधण्यांत आलें. सदर पत्रक उतारुंच्या उतरण्याला जबरदस्तीने प्रतिबंध करण्याचे उद्देशाने काढलेलें होतें. सरकारचें लक्ष आणखी याकडे वेधण्यांत आलें की, रेल्वेचे नोकर हे सरकारचे नोकर असूनहि निदर्शनांत भाग घेणार होते म्हणून, “ सरकारी नोकरांना निदर्शनांत भाग घेण्याची मनाई करण्यांत येईल ” असें आश्वासन सरकारने द्यावें अशीहि विनंती पत्रांत करण्यांत आली होती. (परि० ‘ र ’). ता. ११ जानेवारी रोजीं मुख्य दुय्यम सेक्रेटरीने पुढीलप्रमाणे उत्तर पाठविलें :

“उतारूंना गुपचुप, लोकांना कळविल्याशिवाय उतरावें ही तुमची सूचना अंमलांत आणणें अशक्य आहे. सरकारला असें समजतें की तुम्हीं बंदराच्या कप्तानाला खास हुकूम असल्याशिवाय बोट बंदरांत आणूं नये अशी विनंति केली आहे. तुमचें हें कृत्य व आताचीं हीं आपली पत्रें यावरून सिद्ध होतें की, हिंदी लोक किनाऱ्यावर उतरण्याच्या विरुद्ध सर्व वसाहतभर केवढी तीव्र भावना पसरली आहे हें तुम्हांला माहित आहे; आणि त्या भावनेचें अस्तित्व व तीव्रता यांची जाणीव त्यांना (हिंदी लोकांना) करून देणें अवश्य आहे.” (परिशिष्ट ‘स’)

सरकारने त्या पत्राच्या शेवटीं जे उद्गार काढिले आहेत त्याबद्दल या ठिकाणीं खेद व्यक्त केल्यावांचून अर्जदारांना राहवत नाही. सरकारकडे साहाय्याचें आश्वासन मागण्यांत आलें असतां तें देण्याऐवजी सरकार जहाजमालकांना स्पष्ट शब्दांत सांगतें की, त्यांनी उतारूंना हिंदुस्थानला परत जाण्याला तयार करावें! अर्जदारांच्या नम्र मताने इतर कोणत्याहि गोष्टीपेक्षा या पत्राने सिद्ध होतें की, सरकारने अप्रत्यक्ष रीतीने चळवळीला उत्तेजन दिलें व आपलें दौर्बल्य प्रकट केलें. त्याऐवजी सरकारने खंबीरपणा राखून आपलें मत निश्चयाने प्रगट केलें असतें, तर विरोधी चळवळ दबून गेली असती, आणि सरकारच्या न्याय्य हेतूंबद्दल हिंदी समाजाच्या मनांत इष्ट असा विश्वास निर्माण झाला असता. मग महाराणी सरकारच्या हिंदी प्रजाजनांच्या अनिर्बंध वसाहत प्रवेशाबद्दल सरकारचें धोरण बाजूस राहिलें असतें. ता. १० जानेवारी रोजीं माननीय मि. एस्कॉम्ब हे दरबानमध्ये होते. जहाजमालकांचे सॉलिसिटर्स मेसर्स गुडरिक, लाफ्टन व कुक, या मंडळींचे श्री. लाफ्टन यांनी त्या संधीचा उपयोग करून त्यांची मुलाखत घेतली; व त्या बैठकींतील चर्चेचा सारांश लिहून एक पत्र त्या सदगृहस्थांना पाठविलें. (परिशिष्ट ‘ट’). त्या पत्रावरून दिसतें की मि. वायली यांनी त्यांच्या तोंडीं घातलेलें व पूर्वी उल्लेखिलेलें विधान मि. एस्कॉम्ब यांनी आपण केल्याचें नाकारलें आहे. आणि असेंहि दिसतें की, सरकारने पुढील सिद्धांतांना मान्यता दिली आहे :

“क्वारंटाइनच्या सर्व शर्ती पुऱ्या करण्यांत आल्यावर उतारू उतरून सोडण्याचा परवाना ‘कूरलंड’ व ‘नादेरी’ या जहाजांना दिला पाहिजे; परवाना देऊन झाल्यानंतर आपले उतारू व माल, आगबोटी धक्याला लागून अथवा छोट्या पडावांतून आणून धक्यावर उतरण्याचा बोटींना हक्क आहे, दंगेखोरापासून उतारूंचें व मालाचें संरक्षण करण्याची जबाबदारी सरकारवर आहे.

त्या पत्राला आलेल्या ता. ११ जानेवारीच्या पत्रांत (परिशिष्ट ‘यू’) म्हटलेलें होतें की, त्यांत उल्लेखिलेली मुलाखत ही खासगी भेट समजावयाची असा आपसांत संकेत ठरला होता; आणि मि. एस्कॉम्ब व मि. लाफ्टन यांनी ह्या मुलाखतींत जें कांही म्हटलें त्याचा मि. लाफ्टन यांनी दिलेला लेखी सारांश बरोबर नाही, व तें आपणास मान्य नाही असें म्हटलेलें होतें. ता. १२ जानेवारी रोजीं मेसर्स गुडरिक, लाफ्टन आणि कुक यांनी उत्तर पाठविलें त्यांत सदर मुलाखत खासगी स्वरूपाची नव्हती असें मि. लाफ्टन यांना कां वाटलें तें स्पष्ट केलें होतें; आणि कोठलाहि गैरसमज होऊं नये

म्हणून, मि. लाफ्टन यांनी मुलाखतीचा लेखी वृत्तांत देतांना केलेल्या तथाकथित चुक्यांची दुरुस्ती करावी अशी विनंति केली. (परिशिष्ट 'व्ही') अर्जदारांना स्मरतें त्याप्रमाणे, त्या पत्राला उत्तर आलें नाही. त्याच दिवशीं जहाजमालकांनी मुख्य अंडर-सेक्रेटरींच्या ता. ११ जानेवारीच्या पत्राला उत्तर मि. एस्कॉम्ब यांजकडे पाठविलें; (परिशिष्ट 'एस्.'); सरकारच्या निदर्शनाला जे अनेक मुद्दे आणण्यांत आले होते, त्यांचा त्या पत्रांत कोठेच उल्लेख केलेला नव्हता याबद्दल जहाजमालकांच्या पत्रांत आश्चर्य व्यक्त करण्यांत आलें होतें. सदर पत्रांत पुढील परिच्छेद होता:

“ बंदराच्या बाहेरच्या नांगर टाकण्याचा जागेंत आगबोटी गेले २४ दिवस नांगरून पडल्या आहेत, व त्याबद्दल दररोज १५० पौंड भूईड आम्हांला भरावा लागतो. असें असल्यामुळे, उद्या दुपारपर्यंत तुम्ही आम्हांला खुलासेवार पूर्ण उत्तर देणें न्याय्य आहे हें तुम्हांला पटेल असा आम्हांला भरंवसा बाटतो. आणि गेल्या रविवारपासून दरदिवशीं १५० पौंडप्रमाणे (नुकसानी) आम्हांस दिली जाईल अशाबद्दल निश्चयात्मक आश्वासन देणारें नि.संदेह पत्र आम्हांला मिळालें नाही तर, आणि आम्हांला बोटींतील उतारू व माल उतरून सोडतां येईल अशा प्रकारें दंगेखोरांना दबविण्याकरिता आपण उपाययोजना करीत आहों असें आश्वासन तुम्ही आम्हांला दिलें नाही तर आगबोटी बंदरांत शिरण्यासाठी तयारी तादडनोव सुरू करण्यांत येईल; आम्ही आदरपूर्वक सांगतो की, तसें करतांना, सरकार जें संरक्षण आम्हांला देण्यास बांधलेलें आहे, त्यावर अर्थातच आम्ही विश्वास ठेवून वागणार आहों. ” (परि. डब्ल्यू)

मि. एस्कॉम्ब यांनी वरील पत्राला ता. १३ रोजीं १०.४५, वाजतां बंदरावरून पुढीलप्रमाणे उत्तर लिहिलें.

“ बंदराच्या कप्तानाने सूचना दिली आहे की, आज दुपारी १२ वाजतां सीमा ओलांडून बंदरांत जाण्यासाठी आगबोटींनी तयार राहावें. सुव्यवस्था राखण्याबद्दल सरकारवर असलेल्या जबाबदारीची सरकारला आठवण करून देण्याची जरूरी नाही. (परिशिष्ट 'क्ष')

उतारूंच्या संरक्षणासंबंधी जहाजमालकांना सरकारकडून मिळालेलें हें पहिलें आश्वासन होतें; आणि पुढील वर्णनावरून दिसून येईल की, हें आश्वासन सुद्धा उतारूंनी हिंदुस्थानला परत जाण्याला प्रवृत्त व्हावें म्हणून त्यांना दिलेल्या अत्याचाराच्या धमक्या आणि इतर युक्त्याप्रयुक्त्या फुकट गेल्यानंतर देण्यांत आलें.

आता आगबोटींची हकीकत ऐका. ता. ९ जानेवारी रोजीं 'नादेरी' बोटीवरून पुढील संदेश संकेतचिन्हांनी देण्यांत आला : 'क्वारंटाइन संपलें: आता आम्हांला उतारू उतरण्याचा परवाना केव्हा मिळेल? कृपेने उत्तर पाठवा;' आणि 'कूरलँड' बोटीवरूनहि अशाच प्रकारचा संकेत संदेश ता. १० जानेवारी रोजीं पाठविण्यांत आला. परंतु ता. ११ जानेवारी दुपारचे वारा वाजून जाईपर्यंत परवाना मिळाला नाही. त्याच दिवशीं कूरलँड बोटीच्या कप्तानाला ता. ८ जानेवारी १८९७

रोजचें 'हॅरी स्पार्क्स,' कमिटीचे चेअरमन यांची सही असलेलें एक पत्र 'कूरलँड' बोटीच्या कप्तानाला मिळालें; तें पुढीलप्रमाणे :

“तुम्ही अगर तुमच्या बोटीवरील उतारू या दोघांनाहि माहित नसेल की, आशियाई लोकांच्या वसाहतींत येण्याच्या प्रश्नाविरुद्ध वसाहतींतील लोकांची मनोभावना अलीकडे फार प्रक्षुब्ध होऊन गेली आहे; आणि तुमची बोट व 'नादेरी' येथे येऊन दाखल झाल्यावर पराकोटीला गेली आहे. त्यानंतर दरबानमध्ये सोबतचे ठराव टाळ्यांच्या गजरांत पास करण्यांत आले. त्या सभांना श्रोतृसमुदाय एवढा मोठा होता की, हजर राहूं इच्छिणाऱ्या कित्येक लोकांना नगरभवनांत प्रवेश मिळूं शकला नाही! दरबान शहरांतील जवळ जवळ प्रत्येक मनुष्याने, तुमच्या बोटीवरील व 'नादेरी'वरील उतारूंना वसाहतींत उतरण्याला प्रतिबंध करण्याची आपली तयारी दर्शविण्यासाठी आपली सही दिली आहे; आणि तुमच्या उतारूंनी जमिनीवर उतरण्याचा प्रयत्न केला तर, त्यांच्या व दरबानच्या लोकांचे दरम्यान निश्चितणें झगडा होईल, तो टळावा अशी आमची उत्कट इच्छा आहे. तुमच्या बोटीवरील उतारूंना येथील लोकांच्या या मनःस्थितीची कल्पना नाही व तशी कल्पना नसतांच ते येथे आले आहेत; आणि आम्हांला अंटांनीं जनरल यांचेकडून असें समजलें आहे की, तुमचे उतारू लोक जर हिंदुस्थानाकडे परत जाण्यास तयार असतील तर त्यांचा त्या प्रवासाचा खर्च देण्यास वसाहत सरकार तयार आहे. म्हणून, तुमची आगबोट धक्क्याला लागण्यापूर्वीं तुमच्याकडून आम्हांला उत्तर मिळालें तर आनंद होईल. तुमच्या उत्तरांत तुमचे उतारू वसाहतीच्या खर्चाने परत जाणें पसंत करतात की त्यांना उतरण्याला हरकत करण्यासाठी जमलेल्या व त्यांची वाट पाहत असलेल्या हजारों लोकांच्या विरोधाला न जुमानतां जबरदस्तीने उतरण्याचा प्रयत्न करणार आहेत हें कळवावें.” (परिशिष्ट 'अ अ')

आगबोटींवरील उतारू जमिनीवर उतरण्याचे विरुद्ध लोकमत अत्यंत प्रक्षुब्ध झालें आहे; लोकांच्या त्यात्रात्रतच्या चळवळीबद्दल सरकारला सहानुभूति वाटत असून, उतारूंना संरक्षणाचें आश्वासन देण्याचें सरकारने जवळजवळ नाकारलें आहे; आणि निदर्शन समितीनेच जवळजवळ (या कामांत) सरकारची जागा घेतली आहे, वगैरे गोष्टी आगबोटींच्या कप्तानांना समजतांच, आपल्या ताब्यांतील उतारू व माल याबद्दल त्यांना साहजिकच चिंता वाटूं लागली, व ते निदर्शन समितीशीं वाटाघाटी करण्यास तयार झाले. ('कूरलँड' बोटीच्या कप्तानाला निदर्शन समितीने लिहिलेलें पत्र; युनियन स्टीमशिप कंपनीच्या नौकादलापैकी 'ग्रीक' नांवाची आगबोट डेलागोआ वे येथून कांही हिंदी उतारू घेऊन ता. ११ जानेवारी रोजी आली तिच्यावरील उतारूंना, त्यांनी कोणाकडूनहि हरकत न येतां, त्रास दिला; त्यांच्या या वर्तनास बंदर-अधिकाऱ्यांनी मूक संमति दिली; युनियन स्टीमशिप कंपनीच्या व्यवस्थापक मंडळाने समितीचे हुक्म मान्य करण्याला तयारी दर्शविली; इत्यादि गोष्टींवरून सरकारची जागा समितीने घेतली हें उघड दिसूं लागलें होतें.) त्यामुळे आगबोटींचे कप्तान ता. ११ जानेवारी रोजी सायंकाळीं किनाऱ्यावर गेले व तेथे निदर्शन समितीबरोबर त्यांनी वाटाघाटी केल्या. त्या वाटाघाटी चालू असतां समितीने कप्तानांनी सहाय्य करून देण्यासाठी एक म. १३

करारपत्र तयार केलें, (परिशिष्ट 'कक) परंतु त्यांनी त्यावर सह्या केल्या नाहीत व वाटाघाटी निष्फळ ठरल्या !

निदर्शनालगतच्या पूर्वकाळांत समितीची परिस्थिति काय होती त्याचें निरीक्षण करणें योग्य होईल. समितीच्या प्रमुखांपैकी डॉ. मॅकेंझी म्हणाले : “ आमची भूमिका प्रथम होती तीच आहे—म्हणजे, कोणाहि हिंदी उतारूने उतरतां कामा नये. ” (टाळ्या) समितीचे दुसरे एक सदस्य कॅप्टन वायली हे भाषण करीत असतां, ‘ गांधी कोठे आहे ? ’ या प्रश्नाला त्यांनी दिलेल्या उत्तरांत म्हटलें :

“ गांधी कोठे असेल. असें तुम्हांला वाटतें ? आम्ही (समितीने आगवोटीवर पाठविलेल्या शिष्टमंडळाने) त्याला पाहिलें काय ? नाही. ‘ कूरलँड ’ बोटीच्या कप्तानाने गांधीला इतर सामान्य उतारुंप्रमाणेच वागविलें (टाळ्या), कप्तानाला गांधी-बद्दल तुमचें मत काय आहे हें माहीत आहे. मी तुम्हांला अधिक कांही सांगू शकत नाही. त्याच्यासाठी तुम्हीं डांबर तयार ठेवलें आहे काय ? तो परत जाणार आहे का ? हिंदी लोक परत जातील अशी आम्हांला हार्दिक आशा आहे. जर ते जाणार नसतील तर आहांला दरवानच्या मर्दांचें सहकार्य हवें आहे. ”

(ता. १६ जानेवारीचा) ‘ नाताळ अँडव्हर्टायझर ’ पत्राचा अंक म्हणतो की,

‘ कूरलँड ’ व ‘ नादेरी ’ या आगवोटी बंदरांत शिरण्याचें धाडस करीत आहेत असा इशारा मिळतांच, बुधवारी सकाळीं दहा वाजल्यानंतर कर्णे-सुतान्यावाले लोक दरवान शहराच्या रस्त्यांतून गल्लोगल्लीं दौडत जाऊं लागले, तेव्हा सर्वसाधारण लोकांचा ग्रह झाला की, हिंदी लोकांनी जमिनीवर उतरण्याचा प्रयत्न केला तर त्यांच्यावर हल्ला केला जाणार; आणि भीतीने खाली उतरण्याचा प्रयत्न न करतां ते बोटीवरच राहिले तरीहि जमावाच्या आरोळ्या, धमकावण्या व हेटाळणीचे उद्गार यांनी त्यांच्या कानठळ्या वसून ते कावरेबावरे व गर्भगळीत होऊन जातील ! या सगळ्याचा शेवट प्रथम योजिल्याप्रमाणेच होणार—कांही झाले तरी यांना उतरूं देणार नाही, ”

त्या दिवशीं आगवोटी बंदरांत आणल्या जाणार आहेत हें जहाजमालकांना कळण्याचे कितीतरी वेळ आधीच शहरांतील लोकांना ती गोष्ट समजली होती. लोकांना जमण्या-बद्दल इशारा देणारे कर्णे-सुतान्या सकाळीं १०-३० वाजतांच वाजूं लागल्या, आणि लोक बंदरावर जमूं लागले. ‘ नाताळ अँडव्हर्टायझर ’ पत्रांत जमलेल्या लोकांचीं नांवां छापलीं होती तीं येथे उतरून घेतलीं आहेत :—

“ बारा वाजण्याच्या अगोदर थोडा वेळ अलेक्झांड्रा स्क्वेअरमध्ये जमलेल्या लोकांची हजिरी घेण्यांत आली; आणि माहिती मिळाली त्याप्रमाणे उपस्थित झालेल्या लोकांची वर्गवारी पुढीलप्रमाणे होती : रेल्वेतील लोक ९०० ते १०००- नेता वायली; त्यांचे मदतनीस-जी व्हेलन, डब्ल्यू कोल्स, ग्रँट, अल्समॉंट, डिक, ड्यूक, रसेल, काल्डर. टिथरिज यॉटक्लब, पॉइंट क्लब, व रोइंग क्लब, १५०—मि. डान टेलर-नेता; मदतनीस मेसर्स अँडरटन, गोल्डसवरी, हटन, प्लेफेअर, सीवॉर्ड. सुतार व सांधेजोड करणारे ४५०-

नेता, पंटन; मदतनीस : एच. डब्ल्यू. निकोल्स, जॅस. हूड, टी. जी. हार्पर. छापखानेवाले, ८०- नेता-मि. आर. डी. साईक्स; मदतनीस : डब्ल्यू. पी. प्लौमन, ई. एडवर्ड्स, जे. शॅकलटन, ई. ट्राॅली, टी. आर्मस्ट्रांग. दुकानदारांचे मदतगार, सुमारे ४००- नेते-मि. ए. ए. गिबसन, जे मॅकिन्टॉश; साहाय्यक मेसर्स एच. पियर्सन, डब्ल्यू एच. किन्समन, जे. पाडी, डॉसन, एस अॅडॅम्स, ए ममरी. जे टायझॅक, जॉन्स, जे. रॅपसन, वॅनफील्ड एथरिज, ऑस्टिन्. शिंपी व खोगीर करणारे ७०-नेता जे सी आर्मिटेज; साहाय्यक: एच मलहॉलंड, जी बुल, आर. गॉडफ्र, ई-मॅडरसन, ए. रोज, जे. डब्ल्यू. डेंट, सी डाउज. गिलावा करणारे व गवंडी, २००-नेता-डॉ. मॅकेंझी; साहाय्यक: हॉर्नर, कील. ब्राउन, जॅकिन्सन. धक्क्यावरील कामकरी—थोडे लोक;—नेता—जे. डिक: साहाय्यक : गिंबर, वलॅक्सटन, पॉयसन, एलिएट, पार. सर्वसामान्य नागरिक, सुमारे १०००-नेता—टी. अॅडॅम्स; साहाय्यक : फ्रॅंक्लिन, ए. एफ. गारबट, जी. डब्ल्यू यंग, सोमर्स, पी. एफ गारबट, डाउनार्ड. आदिवासी लोक. ५०० —मि. जी. स्पॅड ब्रो व मि. आर. सी. विहन्सेट यांनी आदिवासी लोकांची संघटना केली, व निदर्शन चालू असतां त्यांना अलेक्झांड्रा चौकांत व्यवस्थितपणे आवरून धरले! त्यांनी आदिवासींना सांगितले की, तुमचा नेता म्हणून आम्ही एक वामनमूर्ति छोटा माणूस निवडला आहेच. या न्हस्वाकृति मनुष्यामुळे त्यांची फार करमणूक झाली. तो त्यांच्यासमोर कवाइतीचे हुकूम देत इकडून तिकडे फिरत होता; आणि ते आपल्या काठ्यांसह कवाइतीचे निरनिराळे व्यायाम करीत असतां, तो नाचत व उड्या मारीत होता. आदिवासींनी कांही उपद्रव निर्माण करून नये म्हणून योजिलेली ही युक्ति किंवा करमणूक अत्यंत यशस्वी ठरली! त्यानंतर कांही वेळाने सुपरिं. अलेक्झांडर घोड्यावर वसून तेथे भाले आणि आदिवासींना त्यांनी चौकांतून काढून दुसरीकडे नेले।

त्या आगबोटी बंदरांत कशा आणिल्या गेल्या आणि त्या वेळीं काय झालें, याचें वर्णन त्याच वर्तमानपत्राच्या ता. १४ च्या अंकांत आलें आहे, तें उद्धृत करण्यानेच त्या प्रसंगाची उत्कृष्ट कल्पना येईल.

“निदर्शन कोणतें स्वरूप धारण करील याविषयी आगबोटीवरील उतारूंमध्ये अत्यंत अस्वस्थतेचें वातावरण पसरलें होतें. ‘कूरलॅंड’ बोटीचे कप्तान मिलने, हे त्या दोन्ही कप्तानांमध्ये अधिक धाडशी दिसले. म्हणून, जरी त्यांची बोट किनाऱ्यापासून ‘नादेरी’ बोटीपेक्षा अधिक दूर होती तरी त्यांना ती प्रथम आंत नेण्यास परवानगी देण्यांत आली. सरकारकडून कॅप्टनला उतारूंच्या संरक्षणाची काय तजवीज करण्यांत आली आहे याविषयी काहीच आश्वासन मिळालें नसल्यामुळे, उतारूंच्या संरक्षणासाठी काहीतरी यत्न केला पाहिजे असें कॅप्टन मिलने यांनी ठरविले. म्हणून त्यांनी बोटीच्या नाळीच्या बाजूला (अग्रभागीं) युनियन जॅक उभारून फडकविलें; युनियन जॅकसह लाल नाविक झेंडा मधल्या मुख्य डोलकाठीवर उभारला, आणि मागे सुकाणूच्या बाजूलाहि युनियन जॅकयुक्त लाल झेंडा उभारला. निर्देशकांपैकी कोणालाहि शक्य तोंवर आगबोटीवर येऊ देऊं नये अशी कॅप्टनने आपल्या हाताखालच्या अधिकाऱ्यांना सूचना दिली; पण जर कोणी वर आलेच तर युनियन जॅक खाली उतरून हल्ला करणाऱ्यांना तें नजर करावयाचें असाहि त्याने आदेश दिला होता. कॅप्टनची कल्पना अशी होती की अशा रीतीने निशाण उतरून शरण गेल्यावर कोणीहि

इंग्रज माणूस उतारुंना पीडा देण्यास तयार होणार नाही. पण एकामागून एक गोष्टी घडत गेल्या त्यांवरून सुदेवाने तसें कांही करण्याची जरूरी राहिली नाही. जेव्हा 'कूरलॅंड' ने बंदरांत प्रवेश केला तेव्हा निदर्शनाचें स्वरूप काय होतें हें पाहण्याला सर्वांचे डोळे चौकीकडे निरीक्षण करीत होते. मुख्य धक्क्याच्या दक्षिण टोकापासून उत्तरेकडील धक्क्याच्या भागावर कांही अंतरापर्यंत लोक रांगेने उभे असलेले दिसत होते. पण ते अत्यंत शांतपणें वागत होते व सर्व गोष्टी पाहत होते, असें दिसलें. बोटीवरील हिंदी लोकहि भयभीत झालेले दिसत नव्हते; आणि श्री. गांधी व बोटीवरील इतर कांहीजण शांत, निर्विकार मुद्रेने पाहत उभे होते. निदर्शकांची मुख्य तुकडी मुख्य धक्क्याला लागलेल्या जहाजांवर चढलेली होती, व ती आंत येणाऱ्या बोटीवरून दिसत नव्हती. 'कूरलॅंड' बोट धक्क्याबरोबर ब्लफ टेकडीच्या नांगरण्याच्या जागेवर उभी राहिलेली पाहतांच धक्क्यावरील लोकांना वाटलेलें आश्चर्य त्यांच्या कृतींतून व्यक्त झालेलें दिसत होतें. पुढे काय करावें हें न समजून गोंधळ उडाल्यामुळे ते सैरावैरा धावूं लागले, आणि लवकरच ते अलेक्झांड्रा चौकामध्ये भरलेल्या सभेला हजर राहण्याकरिता निघून गेले. ज्या निदर्शनाविषयी एवढा गवगवा करण्यांत आला होता त्याचें अखेरचें स्वरूप हें अशा प्रकारचें झालें! दरम्यानचे अवधींत मि. एस्कॉम्ब हे वल्ह्यांनी चालविल्या जाणाऱ्या एका छोट्या होडींत वसून कूरलॅंड बोटीजवळ आले. त्यांचेबरोबर होडींतून पोर्ट कॅप्टन कॅप्टन बेलाई, धक्क्यावरील ऑफिसर मि. रीड, मूरिंग मास्टर मि. सिंपकिन्स हे आले होते. अटॉर्नी जनरल म्हणाले — "कॅप्टन मिलने, माझी तुम्हांला सूचना अशी की, 'तुम्ही नाताळ सरकारच्या कायद्यांखाली आपल्या स्वतःच्या खेड्यांतल्या इतके सुरक्षित आहां,' असें तुम्हीं आपल्या उतारुंना सांगावें." 'मी उतारुंना धक्क्यावर उतरूं द्यावें काय,' असें कॅप्टनने विचारले. एस्कॉम्ब यांनी उत्तर दिलें, तसें करण्यापूर्वीं तुम्हीं प्रथम मला पुन्हा मेटावें हें वरें. याच-प्रमाणे 'नादेरी' बोटीवरहि कळवून मि. एस्कॉम्ब होडींतून परत किनाऱ्यावर गेले व तेथून अलेक्झांड्रा चौकाकडे सभेंत भाषण करण्याकरिता गेले. 'नादेरी' 'कूरलॅंड' या बोटी शेजारीशेजारीं ब्लफ टेकडीनजिकच्या धक्क्याला लागून उभ्या होत्या; कूरलॅंड ही जमिनीला अधिक नजीक होती."

वरीलप्रमाणे आश्वासन देऊन मि. एस्कॉम्ब हे बंदरावरील अलेक्झांड्रा चौकांत गेले. तेथेच पूर्वीं निदर्शकांची उपस्थिति तपासून पाहण्यांत आली होती. मि. एस्कॉम्ब यांनी तेथे जमलेल्या लोकांना उद्देशून भाषण केलें, आणि या प्रश्नाचा निर्णय करण्याकरिता पार्लमेंटचें अधिवेशन लवकर बोलावतों असें सांगून त्यांना तेथून निघून जाण्याबद्दल विनंती केली. समितीच्या कांही सभासदांनीहि तेथे भाषणें केलीं, आणि शेवटीं जमाव हळूहळू पांगला. हीं भाषणें चाटू असतांना श्रोतृवर्गांतून मधून मधून जे कांही उद्गार निघत होते ते, व भाषणांपैकी कांही भाग येथे नमुन्याकरितां देणें उपयुक्त होईल.

"त्यांना परत पाठवा." "तुम्ही गांधीला किनाऱ्यावर का आणीत नाही?" "डावर व पंख तयार ठेवा." "या हिंदी लोकांना परत पाठवा." "हिंदुस्थानांतल्या सामाजिक गटातील गलिच्छ केकच्याबरोबर इंग्रजांना खेचून बसविलें तर

ब्रिटिशांची दक्षिण आफ्रिकेवरील पकड घट्ट राहणार नाही. (टाळ्या)”— डॉ. मॅकेझी. “कूलीची मान पकडून त्याला बोटीवरून ढकलून देण्याला दुसऱ्या कोणाहि मनुष्या-इतका मी उत्साहाने तयार आहे. (टाळ्या.) आता त्या गांधी माणसाबद्दल बोलतो. (टाळ्या). तुम्ही त्याच्या विरुद्ध कितीहि ओरड करा; पण ध्यानांत ठेवा की, तो माझा विशेष मित्र आहे. (हशा.) गांधी या बोटीपैकी एकीवर आहे, आणि त्याची जास्तीत जास्त सेवा करावयाची असेल तर त्याला दुखापत करा. मला वाटते की गांधीला वीरपुरुष बनण्याची व आपल्या ध्येयास्तव हुतात्मा बनण्याची तहान लागली आहे. गांधीला सर्वांत अधिक शिक्षा द्यावयाची तर त्याला आपणांमध्ये राहण्याची परवानगी दिली पाहिजे. जर तो आमच्यामध्ये राहू लागला, तर त्याच्यावर थुंकण्याची आम्हांला संधि मिळेल (हशा व टाळ्या). त्याला अजीबात नाहीसा केला तर हा आनंद आपणाला कसा मिळेल? रस्त्यांतल्या प्रत्येक माणकडून थुंकून घेण्यापेक्षा मी फाशी जाऊन मरणेच अधिक पसंत करीन.”—डॉन टेलर.

जमाव निघून गेल्यानंतर दोन तासांनी उतारू लहान लहान तुकड्यांनी छोट्या होड्यांनून जमिनीवर उतरले. श्री. गांधींच्या वावरीत श्री. एस्कॉम्ब यांनी सागरी पोलीस सुपरिंटेंडंटना सूचना केली की, गांधी व त्यांचे कुटुंब यांना गुपचूप रात्रीच्या वेळीं आपण उतरून नेऊं अशी योजना श्री. गांधींपुढे मांडावी. श्री. गांधी यांनी ही योजना आभारपूर्वक स्वीकारली. परंतु त्याच दिवशीं नंतर श्री. लाफ्टन हे स्नेहभावाने गांधींना भेटण्यासाठी आगबोटीवर गेले असतां त्यांनी गांधींना ‘आपण बरोबरच उतरूं या’ असें सुचविलें. ही सूचना गांधींनी मान्य केली,^१ श्री. गांधी हे सागरी पोलिसांना पूर्व सूचना न देतां स्वतःच्या जवाबदारीवर व स्वतः धोका पत्करून सायंकाळीं ५ वाजण्याचे सुमारास श्री. लाफ्टन यांचेसह अॅडिग्टननजीक बोटीवरून उतरले. कांही मुलांनी त्यांना ओळखलें, व ते गांधी व त्यांचे सोबती यांच्या मागून जाऊं लागले; ते दोवे दरबान शहरांतील मुख्य रस्ता जो वेस्ट स्ट्रीट, त्यावरून जात असतां लोकांची गर्दी फारच वाढली. मि. लाफ्टन हे गांधींपासून वेगळे केले गेले; श्री. गांधी यांना लाथा बुक्क्या, चाबकाचे फटके, मारण्यांत आले; सडके मासे व तसले दुसरे पदार्थ त्यांच्यावर फेकून मारण्यांत आले; त्यामुळे गांधींचा डोळा दुखावला व कानाला इजा झाली. त्यांचें शिरस्त्राण (हॅट) त्यांच्या डोक्यावरून हिसकावून घेण्यांत आलें. हा प्रकार चालला असतां, पोलिस सुपरिंटेंडंट यांची पत्नी त्या रस्त्याने चालली होती, तिने आपल्या छत्रीने गांधींचें मोठ्या शौर्याने रक्षण केलें. लोकांच्या आरोळ्या व गर्जना ऐकून पोलिस तेथे आले व त्यांनी गांधींना एका हिंदी माणसाच्या घरांत सुरक्षितपणें पोचविलें. परंतु या वेळीं गर्दी फारच वाढली होती, व लोक निघून न जातां त्या घराच्या पुढच्या दरवाजासमोर नाकेबंदी करून ‘गांधी पाहिजे’ अशी जोराने मागणी करूं लागले. अंधार गडद होऊं लागला, तरीहि लोकांची गर्दी वाढतच होती. असाच प्रकार चालू राहिला तर गंभीर दंगा

होईल, लोक दरवाजा फोडून घरांत शिरतील अशी मीति वाटून पोलिस सुपरिंटेंडंट यांनी गांधीना पोलीस शिपायाच्या वेपांत त्या घरांतून काढून पोलिस ठाण्याकडे नेलें. या घटनेचा कांहीहि फायदा वेण्याची अर्जदार यांची इच्छा नाही; या ठिकाणीं त्या दिवशीच्या घटनांच्या परंपरेंतील एक दुःशा, एवढ्याच दृष्टीने त्या प्रसंगाचा उल्लेख करण्यांत आला आहे. गांधींवर करण्यांत आलेला हल्ला हें वेजवावदार लोकांचें काम होतें ही गोष्ट अर्जदार मान्य करीत आहेत. व ती गोष्ट विचारांत घेण्याच्या लायकीची नाही असें अर्जदार समजत आहेत. परंतु त्याबरोबरच अर्जदार यांना एवढें म्हटल्यावांचून राहवत नाही की, निदर्शन समितीच्या जबाबदार सभासदांनी सामान्य लोकांना गांधींच्याविरुद्ध चिथावणी दिली नसती, आणि सरकारनेहि समितीच्या कामकाजाला पाठिंबा दिला नसता तर ही घटना मुळीच घडली नसती. या गोष्टीबरोबर निदर्शनाची कहाणी समाप्त झाली.

आतां या निदर्शनाच्या तात्कालिक कारणांचें परीक्षण करण्याची आपले अर्जदार परवानगी मागत आहेत. वृत्तपत्रांत निवेदन प्रसिद्ध करण्यांत आलें होतें त्यांत दोन्ही बोटीवर मिळून एकूण ८०० उतारू होते व ते सर्व नाताळमध्ये राहण्याकरिता येत होते असें म्हटलें होतें; त्यामध्ये ५० लोहार व तीस जुळारी (कॅम्पॉझिटर्स) होते व ' कूरलॅंड ' बोटीवर एक छापखानाहि आहे असें विधान केलेलें होतें. आणि :

“ श्री. गांधी यांनी दरमहा १००० ते २००० पर्यंत आपले देशबांधव येथे उतरण्याचे हेतूने एक स्वतंत्र एजन्सी संघटित केली असतां, नाताळचे युरोपियन लोक स्वस्थ बसून राहतील असें मानण्यांत गांधींनी फार मोठी चूक केली आहे.” (नाताळ मर्क्युरी, ९ जानेवारी).

निदर्शन होऊन गेल्यानंतर भरलेल्या एका सभेंत निदर्शनाच्या नेत्याने निदर्शनाच्या कारणांचें पुढीलप्रमाणे स्पष्टीकरण केलें :

‘ डिसेंबरच्या अखेरीस ' नाताळ मर्क्युरी ' पत्रामध्ये मी एक परिच्छेद प्रसिद्ध झालेला वाचला. त्याचा सारांश असा की, ' कूरलॅंड ' व ' नादेरी ' या दोन बोटींवरील उतारूंना क्वॉरंटाइनमध्ये ठेविल्याबद्दल मि. गांधी हे सरकारवर नुकसानभरपाईसाठी फियाद करण्याचे विचारांत आहेत, हें ऐकल्यावर संतापाने माझे रक्त कढूं लागलें. हें प्रकरण हातीं वेण्याचा मी ताबडतोब निश्चय केला, आणि डॉ. मॅकेंझी यांची गांठ पडतांच, हे लोक बोटीवरून उतरण्याविरुद्ध निदर्शन संघटित करावें असें मीं सुचविलें. हा वक्ता पुढे असें म्हणाला— ' मी लष्करी स्वयंसैनिक होतो व २० वर्षेपर्यंत मीं लष्करी नोकरी केली आहे. येथे असलेल्या कोणाहि मनुष्याइतका मी राजनिष्ठ प्रजाजन आहे. परंतु तुम्हीं एका बाजूस हिंदी लोक, व दुसऱ्या बाजूस माझे घरदार व कुटुंब, माझ्या मुलांचा जन्मसिद्ध हक्क, माझ्या मातापित्यांची स्मृति, आणि ही वसाहत या स्थितीला आणण्यासाठी त्यांनी जें परिश्रम केले, हें सर्व परस्परविरुद्ध उभे केलेंत, तर मी जी एकच गोष्ट शक्य आहे व मीं करावी अशी तुमची अपेक्षा असेल तीच करीन. (टाळया) हें अरिष्ट स्वीकारण्यापेक्षा, ट्रान्सवाल सरकारच्या दयेवर मी सर्व कांही

मराठी ग्रंथ संप्रदाय, जा. १०. १५
अनुक्रम ३६.२०.६ वि:
१५५६ १५५६ १५५६

मि. चेंबर्लेंन यांना विनंती अजु

सोपवून स्वस्थ राहीन; तें अरिष्ट आजच्या या संकटाशीं तुलना करतां, महासागरामध्ये एका थेंबाप्रमाणे होईल !” (नाताळ मर्क्युरी, ता. १८ फेब्रुवारी)

असेंहि सांगितलें जात होतें की, हिंदी उतारू गांधींच्या चिथावणीवरून व कदाचित् त्यांनी कोणी इतर वकील बरोबर आणले असल्यास त्यांच्या चिथावणीवरून, आपणांला क्वॉरंटाइनमध्ये वेकायदेशीरपणें अडकवून ठेविलें याबद्दल सरकारविरुद्ध नुकसानभरपाई मिळण्याबद्दल दावा करणार आहेत. ‘नाताळ मर्क्युरी’ पत्राच्या ता. ३० डिसेंबरच्या अंकांत पुढीलप्रमाणे मजकूर होता.:

“नादेगी’ व ‘कूरलॅंड’ बोटींवरील हिंदी लोक हे तथाकथित वेकायदेशीर क्वॉरंटाइन-बद्दल सरकारविरुद्ध नुकसानी दावा करणार आहेत या बातमीवरून मि. गांधी हे आगबोटीवर आहेत या वार्तेला दुजोराच मिळतो. क्वॉरंटाइनमधील कैदेतून व रोग-जंतुनाशक कारबॉलिक द्रव्याच्या शुद्धिकारक स्नानांतून सुटका झाल्याबरोबर रिकामे राहूं नये म्हणून वकिलीच्या थंघांतोल एक उत्कृष्ट, भरपूर मोबदल्याचें काम त्यांनी आपल्या उपजत तीक्ष्ण बुध्दीच्या साहाय्याने हुंगून काढिलें आहे. तो मुकद्दमा यशस्वी किंवा अयशस्वी झाला तरी, त्यासाठी ज्या मोठ्या रकमा वर्गण्यांनी जमा करण्यांत आल्या आहेत त्या गांधींनाच मिळणार आहेत; आणि खरें पाहिलें तर, त्या सद्गृह-स्थाला किनाऱ्यावर उतरल्याबरोबर या चित्तवेधक मुकद्दम्याइतकी समाधानकारक गोष्ट दुसरी मिळाली नसती. आपण दुसरे वकील वेऊन येऊं असें श्री. गांधी म्हणाले होते ते बहुधा बोटीवर असावेत, आणि त्या सर्वांनी आपआपसांत एकमत करून बोटी-वरील हिंदी उतारूंना नुकसान भरपाईचा दावा करण्याला प्रवृत्त केलें असावें.”

ता. २९ डिसेंबरच्या ‘नाताळ अॅडव्हर्टायझर’ मध्ये त्या तथाकथित कायदेशीर उपाययोजनेसंबंधी माहिती देण्यांत आली होती. दुसऱ्या दिवशीं त्या पत्राचा अंकांत पुढील लिखाण वाचावयास मिळालें:

“स्वतंत्र हिंदी लोकांचा वसाहतींत घाउक प्रमाणांत प्रवेश होण्याच्या विरुद्ध दर-वानमधील लोकमताचा प्रक्षोभ हळूहळू वाढत गेला आहे. आणि या वर्गाचे आणखी ७०० हिंदी लोक ‘कूरलॅंड’ व ‘नादेगी’ या बोटीतून इकडे आले आहेत, यामुळे त्या प्रक्षुब्धतेत भर पडली आहे. बोटींना नांगरलेल्या स्थितीतच अटकाव करण्यांत आला याबद्दल जबर नुकसानभरपाई मागण्यासाठी नाताळ सरकारविरुद्ध हिंदी लोकांच्या एका कंपूचा फिर्याद करण्याचा बेत चालला आहे, या वार्तेच्या प्रसिद्धीने तर या प्रश्नाला खेदजनक असें अधिकच तीव्र स्वरूप प्राप्त झालें आहे. कारण काल संध्या-काळीं शहरांत वान्याच्या वेगाने बातमी पसरली की, अधिक स्वतंत्र हिंदी लोक उत-रण्याबाबत कांही ना कांही निषेधप्रदर्शन केलें पाहिजे. कांही लोकांकडून गंभीर रीतीने सूचनाहि करण्यांत आल्या की, ‘कूरलॅंड’ व ‘नादेगी’ या बोटींवरील उतारू ज्या दिवशी उतरणार आहेत त्या दिवशी युरोपियनांनी मोठ्या जमावाने बंदरावर जाऊन उतारूंच्या उतरण्याला प्रत्यक्ष प्रतिबंध करावा. प्रतिकाराची पद्धत सुचविण्यांत आली ती अशी:- युरोपियन लोकांनी एकामागे एक अशा तीन-चार रांगांत उभे राहावे आणि हात व बाहू परस्परांत गुंतवून प्रवेश करणाऱ्या लोकांसमोर एक अभेद्य अशी फळी उभी करावी. परंतु हा कदाचित् सर्वसाधारण लोकांमधील प्रवाद असावा. आशि-याई लोकांविरुद्ध लोकांच्या भावना उदीपित झालेल्या आहेत, यांत शंका नाही; आणि

या अंकांत दुसऱ्या एका स्तंभांत मि. हॅरी स्पावर्स यांच्या सहीने प्रसिद्ध झालेल्या पुढील जाहिरातीवरून ही गोष्ट उघड दिसून येते:— पाहिजे— येत्या सोमवारी रात्री ८ वाजतां व्हिक्टोरिया काफेच्या मोठ्या दिवाणखान्यांत भरण्या समेला हजर राहण्यासाठी दरबानमधील प्रत्येक मर्द माणूस पाहिजे; निदर्शन करीत बंदरावर जाऊन आशियाई लोकांच्या उतरण्याला विरोध करण्यासाठी पाहिजे आहे.”

ज्या घटनांमुळे क्रमशः निदर्शनाचा परिणाम घडून आला त्यांचा उल्लेख यापूर्वी करण्यांत आला आहे. अशा घटना व निदर्शनांचीं तात्कालिक कारणें यामधील अंतर अर्जदार आपल्या लक्षांत आणून देऊं इच्छितात. वृत्तपत्रांत वर उल्लेख केलेलीं विधानें प्रसिद्ध झालीं नसतीं तर निदर्शन कदाचित् घडूनहि आलें नसतें असा संभव होता. कारण वृत्तपत्रांत असलेलें वर्णन सर्वथैव निराधार होतें. वृत्तपत्रांतील विधानें खरीं असतीं तरीहि, निदर्शन समितीचें कृत्य समर्थनीय नव्हतें असा अर्जदारांचा दावा आहे. जें कांही घडलें त्यामुळे, निदर्शन समितीच्या सदस्यांनी युरोपियन, आदिवासी व हिंदी समाजांवर, तसेंच स्वतःवर व श्री. गांधी यांवर अन्याय केला : युरोपियनांवर अन्याय झाला, कारण समितीच्या कृतीने युरोपियनांमध्ये वेकायदेशीर वर्तनाची प्रवृत्ति निर्माण झाली; आदिवासींना अन्याय झाला, कारण त्या वर्गाच्या बंदरावरील उपस्थितीमुळे—ते तेथे कोणाच्याहि प्रेरणेने हजर राहिले असोत—त्यांच्या समाजांतील भावना प्रक्षुब्ध होऊन त्यांच्यामध्ये लढाई मारण्याची वृत्ति पैदा झाली; आणि एकदा हे लोक भडकले की त्यांच्या मनोवृत्तीवर त्यांचा ताबा राहत नाही; हिंदी लोकांवर अन्याय झाला, कारण त्यांना अतिशय कठीण असें दिव्य अनुभवावें लागलें, आणि समितीच्या कृतीमुळे त्यांच्याविरुद्ध असलेली लोकांची कट्टु भावना अधिकच तीव्र झाली; त्यांनी स्वतःवर अन्याय केला, कारण आपण करीत असलेल्या विधानांच्या सत्यतेबद्दल खात्री करून न घेतां, त्यांनी शांतता व सुव्यवस्था यांचा भंग करण्याची प्रचंड जोखीम आपणावर घेतली; आणि श्री. गांधी यांचेवर त्यांनी अन्याय केला, कारण त्यांच्याविषयी व त्यांच्या वर्तनाविषयी वस्तुस्थितीचा-न कळत कां होईना पण-भरमसाट विपर्यास केल्यामुळे त्यांचे प्राण गमावण्याची पाळी आली होती! नाताळला येणारे ८०० उतारू नव्हते. एकंदर उतारू सहाशे होते, त्यापैकी फक्त २०० च नाताळमध्ये येणारे होते; बाकीचे डेलागोआ वे, मॉरिशस व ट्रान्सवाल यांमध्ये जाणारे होते. त्या २०० मधील १०० जुने नाताळचे रहिवासी होते, ते हिंदुस्थानला जाऊन परत येत होते; व १०० नवीन होते त्यापैकी ४० नाताळमधील हिंदी रहिवाशांच्या पत्नी व नातल्या स्त्रिया होत्या; व उरलेले ६० हे दुकानदार, त्यांचे मदतनीस अगर फेरीवाले होते. बोटीवर एकहि लोहार अगर जुळारी नव्हता, व छापण्याचें यंत्रहि नव्हतें. ‘नाताळ अॅडव्हर्टायझर’ पत्राच्या प्रतिनिधीला दिलेल्या मुलाखतीचे द्वारा श्री. गांधी यांनी, वेकायदेशीर कॉरंटायन^१बद्दल आपण सरकारविरुद्ध दावा करण्याला कोणालाहि

चिथावणी दिली नव्हती असें साफ सांगितलें. तो त्यांचा इन्कार अजूनहि कोणी खोडून काढिलेला नाही. शिवाय, ही भुमका कशी उठली तें पाहणें सोपें आहे. पूर्वी सांगितलेल्या वृत्तांतावरून दिसून येईल की, आगबोटींचे मालक व एजंट यांना क्वॉरंटाइन व अटक या गोष्टी वेकायदेशीर होत्या असें वाटलें, व त्यांनी सरकारविरुद्ध कायदेशीर उपाय योजण्याचा धाक दाखविला होता. ती अफवा पसरतां पसरतां उतारू फिर्याद करणार आहेत असें तिचें रूपांतर झालें, आणि त्यावरून नाताळ अॅडव्हर्टायझरने चुकीचें अनुमान काढलें की श्री. गांधींचें त्या कामांत अंग असलें पाहिजे. शिवाय, याच साधनाचे साहाय्याने (वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध करून) वसाहत हिंदी लोकांच्या गर्दीने भरून टाकण्यासाठी आपल्या नेतृत्वाखाली एखादी संघटना आहे ही गोष्ट गांधींनी साफ नाकारली होती.^१ आणि अर्जदार महाराणीसरकारला खात्री देऊं इच्छितात की, अशी कोणतीहि संघटना श्री. गांधींच्या अंकित नाही. गांधी हे 'कूरलॅंड' बोटीवरील केवळ एक उतारू होते, एवढेंच. ते त्या बोटीवर उतारू होते हा केवळ योगायोग. ता. १३ नोव्हेंबर^२ रोजीं अर्जदारांनी गांधींना तार करून बोलावले, आणि त्यांनी 'कूरलॅंड' बोटीचें तिकीट खरेदी करून बोटींत जागा राखून ठेविली. कारण ती बोट त्यानंतर निघण्याला पहिली सोईची बोट होती. या सर्व इन्कारांची सत्यता केव्हाहि पडताळून पाहणें अगदी सोपें आहे, आणि जर हे इन्कार खरे ठरले, तर अर्जदारांची विनंति अशी की आपलें खरें मत नाताळसरकारने प्रक्षुब्ध लोकमत शांत करण्याकरिता प्रसिद्ध करावें हें उचित होईल.

क्वॉरंटाइनमधील कांही घटना नमूद करण्यासारख्या आहेत. त्यांवरून असें दिसून येईल की वसाहतींत गांधींच्या प्लेगची साथ पसरूं नये म्हणून योजिलेला क्वॉरंटाइन हा संरक्षक उपाय नव्हता, तर हिंदी लोकांविरुद्ध योजिलेला तो एक राजकीय डाव होता! क्वॉरंटाइन प्रथम लागू केलें तें मुंबईहून आगबोटी निघाल्या दिवसापासून २३ दिवस पुरे होईपर्यंतच बसविलें होतें. वर उल्लेखिलेल्या डॉक्टरांच्या समितीच्या रिपोर्टांत (परिशिष्ट 'क्यू') जहाज रोगजंतुनाशक द्रव्यांनी साफ करून झाल्यावर व धुरी देऊन झाल्यावर १२ दिवसांचें क्वॉरंटाइन ठेवण्याचा सल्ला देण्यांत आला होता. आगबोटी दरबानला आल्यानंतर ११ दिवस होऊन जाईपर्यंत जहाजें साफ करणें व धुरी देणें याबत कांहीहि व्यवस्था करण्यांत आली नव्हती! मध्यंतरीच्या दिवसांत पाणी व अन्न यांसाठी संकटसूचक इशारा करण्यांत आला, त्याकडे चेंगटपणाने सावकाश लक्ष दिलें गेलें! नामदार अॅटॉर्नी जनरल यांनी खासगी रीतीने डॉक्टरांच्या खासगी मुलाखती घेतल्या, व क्वॉरंटाइनच्या मुदतीबद्दल त्यांनी आपलें स्पष्ट मत सांगारवें असा आग्रह करण्यांत आला (परिशिष्ट 'पी'). उतारूंचे कपडे व बिछाने जाळून टाकण्यांत आले, आणि या सर्व विध्वंसानंतर जरी त्यांना १२ दिवसपर्यंत

१ - हें कलम आणि पुढील ४२, ६० व ६२ हीं कलमें पाहा.

२ - गांधीजींना ही तार ता. १३ नोव्हेंबर १८९६ रोजी मिळाली; मागे पृ. १२० पाहा.

आगवोटींवरच राहावें लागणार होतें, तरीहि, आणि आगवोटींवरून संक्रेत संदेश आले असतांहि, सरकारने कपडे व त्रिछाने लोकांना पुरविण्याची कांहीहि व्यवस्था केली नाही. आणि दरबानच्या कांही परोपकारी हिंदी गृहस्थांनी^१ औदार्य दाखवून मदत केली नसती तर उतारुंना योग्य कपडे व त्रिछाने याशिवाय तितका काळ कंठावा लागला असता, व कदाचित् त्यांच्या प्रकृतीवर त्यामुळे अत्यंत फार हानिकारक परिणाम झाला असता. अधिकारी वर्गावद्दल योग्य तो आदरभाव बाळगूनहि अर्जदारांना आणखी असें म्हणावें लागत आहे की, हिंदी समाजाच्या हिताविषयी एवढी वेपवाई त्यांच्याकडून दाखविण्यांत आली की, बोटीवरील टपालाच्या पिशव्याहि बोटी आल्यापासून दहा दिवसांचे आंत हालविण्यांत आल्या नाहीत, टपाल वाटलें गेलें नाही; त्यामुळे हिंदी व्यापाऱ्यांची अतिशय गैरसोय झाली. वरील तक्रारीला पुष्टि देण्याचे दृष्टीने अर्जदार या गोष्टीकडे आपलें लक्ष वेधूं इच्छितात की, 'कूरलॅंड' बोटीला उतारू उतरण्याची परवानगी मिळून ती धक्क्यानजीक आली तरीहि कांही दिवस तिला धक्क्याला लागण्यासाठी जागा देण्यांत आली नाही. परंतु तिच्यानंतर ज्या आगवोटी बंदरांत आल्या, त्यांना धक्क्याला लागण्यासाठी जागा देण्यांत आली, हें पुढील उतार्यावरून दिसून येईल.

“ कूरलॅंड ” बोटीचे कप्तान आमचे लक्ष पुढील गोष्टीकडे वेधित आहेत. ती गोष्ट अशी की, जरी त्यांची आगवोट गेल्या बुधवारपासून बंदराच्या आंतल्या बाजूस आलेली आहे, तरी मुख्य धक्क्याला बोट लावण्यासाठी अद्याप त्यांना जागा देण्यांत आलेली नाही. गेल्या कांही दिवसांत कितीतरी बोटी आल्या, आणि 'कूरलॅंड' बोटीला धक्क्याला लागण्यासाठी जागा अगोदर मिळेल अशी अपेक्षा होती तरीहि, उशीरा आलेल्या बोटींना धक्क्याला लागण्यासाठी अगोदर जागा देण्यांत आली, परंतु 'कूरलॅंड' अजून धक्क्यापासून दूर समुद्रांतच आहे. 'कूरलॅंड' बोटीला सुमारे ९०० टन माल उतरावयाचा आहे, सुमारे ४०० टन कोळसा घ्यावयाचा आहे बलफच्या ठिकाणी नांगरत्या जागेपासून धक्क्यापर्यंत पडावांचा खर्च फारच होईल. ” - नाताळ अॅडव्हर्टायझर, १९ जानेवारी १८९७.

निदर्शनाच्या पूर्वी व नंतर त्याविषयी निरनिराळ्या वृत्तपत्रांनी काय अभिप्राय व्यक्त केले होते तें दर्शविण्यासाठी त्या त्या पत्रांतून उद्धृत केलेले उतारे देण्याची अर्जदार परवानगी मागत आहेत :

“ हिंदी लोकांच्या वसाहत-प्रवेशाच्या बाबतींत नाताळची हल्लीची वागणूक ही विवेकशील समतोलपणाची नाही. आजपर्यंत नाताळ देश हें आशियाई लोकांना दक्षिण आफ्रिकेंत शिरण्याचें पूर्वं काळापासून एकटें एकच प्रवेशद्वार होतें; आणखी हिंदी लोकांनी नाताळच्या भूमीवर उतरण्याविरुद्ध दरबानमध्ये एकाएकी उसळलेल्या चळवळीचा उग्रपणा हा नाताळच्या त्या (प्रवेशद्वाराच्या) भूमिकेशीं सर्वथैव विरोधी असून बाहेरील जगाला तो विलक्षण वाटतो. ज्या देशाने इतक्या दीर्घकाळपर्यंत उघडपणें

हिंदी लोकांच्या प्रवेशाला उत्तेजन दिलें, त्याने एकाएकीं उलटें फिरावें, व दोन आगबोटी भरून आलेल्या व दरवानच्या किनाऱ्यावर उतरण्याची वाट पाहणाऱ्या लोकांना उतरण्याला प्रतिबंध करण्यासाठी अत्याचार करण्याच्या धमक्या निदर्शनपूर्वक घाव्या अशी (बाह्य जगाची) अपेक्षा नव्हती. दरवानचे लोक या चळवळीशीं एकरूप झाले आहेत; आणि आत्यंतिक असहिष्णुतेच्या अशा अगदी टोकाला गेल्यावर त्यांच्या त्या वृत्तीबद्दल पसंती दर्शविणें अशक्य झालें आहे. ते या थराला गेले ही दुर्दैवी घटना होय, कारण, कांही झालें तरी, त्यांच्या नशिवांतील निराशा व मानखंडणा आता टळत नाही, हें निश्चित. कोणी कांही म्हटलें असलें व कोणी कांही केलें असलें तरी, नाताळच्या बहुसंख्य लोकांना माहित आहे की, आपल्या वसाहतींत हिंदी लोक आल्यामुळे आपला फार मोठा फायदा झालेला आहे. पूर्वी नाताळांत गेलेल्या हिंदी लोकांची नवीन परिस्थितीत गेल्यानंतर चांगली भरभराट झाली, ही गोष्ट भारतांतील लोकांना समजल्यामुळे हिंदी लोकांच्या नव्या नव्या तुकड्या नाताळमध्ये निरंतर येत राहिल्या, असें अनुमान कोणी काढलें तर तें योग्यच आहे. आणि कोणी असा प्रश्न विचारील की, हिंदी लोकांच्या प्रारंभीच्या तुकड्यांना जर युरोपियन वसाहतवाल्यांनी कोणत्या ना कोणत्या प्रकारें मदत केली नसती, तर नाताळमध्ये त्यांचा उत्कर्ष कसा झाला असता? आणि त्याबरोबर असेंहि गृहीत धरून चालण्यास हरकत नाही की, हिंदी लोकांना त्यांची उन्नति करून घेण्याला मदत करतांना त्याचबरोबर युरोपियनांना स्वतःची भरभराट करून घेतां आली नसती, तर युरोपियन लोकांनी तशी मदत कधीच केली नसती. नाताळमध्ये येणारे हिंदी लोक दोन वर्गांचे असतात— एक मुदतबंद करार करणारे, व दुसरे स्वतंत्र. या दोन्ही वर्गाच्या लोकांना आढळून आलें आहे की, वरवर त्यांना विरोध भासत असला तरी युरोपियन लोक त्यांना नोकरींत ठेवण्यास व त्यांना साहाय्य देण्यास तयार असतात. व अशा रीतीने आपली परिस्थिति सुधारली याबद्दल त्यांनी त्यांना संतुष्ट राखलें आहे एवढेंच नव्हे, तर त्यायोगे अधिक नव्या लोकांना इकडे येण्याला उत्तेजन दिलें आहे. बहुतेक मुदतबंद कराराखालील नोकरांना युरोपियन लोक नोकरींत ठेवून त्यांचा उपयोग करून घेतात; ज्या स्वतंत्र हिंदी लोकांना व्यापारांत पडण्याची इच्छा असते, त्यांनाहि युरोपियन व्यापारी पाठिंबा व मदत देतात. बाकी इतर हिंदी लोकांना इकडे येऊन घरकामाची नोकरी धरून राहण्याला कोणत्या ना कोणत्या रीतीने उत्तेजन दिलें जातें. आफ्रिकेंतील मूळ काफीर रहिवाशांमधून मिळणारा मजूरवर्ग बेपर्वा व अविश्वासू असल्यामुळे करारवाला हिंदी मजूर हा अत्यंत अवश्य ठरला आहे ही गोष्ट त्यांना शेता-मध्ये व घरांतून हजारोंच्या संख्येने नोकरीवर ठेवण्यांत आले आहे यावरून व प्रत्येक डाकेने शेकडो अधिक मजुरांची मागणी हिंदुस्थानकडे पाठविली जाते यावरून, सिद्ध होते. परंतु वरचेवर असें म्हटलें जातें की, 'हरकत आहे ती करारबंद मजुरांच्या येण्याला नसून स्वतंत्र हिंदी मनुष्यांच्या प्रवेशाला आहे.' पण पहिली गोष्ट अशी की, कराराखालील मजूर हा अखेरीस स्वतंत्र होणारच आहे. म्हणून कराराबन्वये मजूर बाहेरून आणवितांना, नाताळचे लोक स्वतंत्र हिंदी लोकांच्या संख्येत मोठी भर एकसारखी पडत राहिल अशी खात्रीची व्यवस्था करीत आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाही. करारबंद मजुरांच्या कराराची मुदत पुरी होताच त्यांना सक्तीने हिंदुस्थानला परत पाठविण्याचा प्रयत्न करण्यांत येत आहे हें खरें, परंतु अशा रीतीने सक्ति करण्याचा कायदा करतां, येणार नाही. नंतर स्वतंत्र हिंदी लोकांचा विचार. ते व्यापारांत,

शेततीत अगर घरकामांत नोकरीवर असतात. यांपैकी कोणत्याहि क्षेत्रांत युरोपियनांच्या प्रत्यक्ष साहाय्याविना ते यशस्वी होऊं शकतील असा संभव नाही. हिंदी व्यापान्या-संबंधी विचार करतां, त्याला प्रारंभीची मदत युरोपियनांकडूनच मिळते. दरवानमध्ये बहुधा एकहि अशी प्रतिष्ठित व्यापारी पेढी मिळणार नाही, की जिचे विसांनी मोजण्या-सारखे एजंट नाहीत, 'कूली' शेतकऱ्याला उत्तेजन व मदत युरोपियनांकडून दोन प्रकारांनी दिली जाते. त्याला आपली जमीन मूळ युरोपियन मालकापासून खरेदीने किंवा खंडाने घ्यावी लागते, आणि त्याने उत्पादन केलेले पदार्थहि बहुतेक युरोपियन कुटुंबांतूनच खपतात. कूली बागवान व फेरीवाले जर नसते, तर दरवान शहरांतील (व वसाहतीच्या इतर भागांतील) लोकांना पाकगृहांत जरूर लागणाऱ्या कित्येक पदार्थांची पंचाईत पडली असती. नंतर घरकाम करणाऱ्या हिंदी नोकरांविषयी एवढें सांगणें जरूर आहे, की त्या वर्गाचे लोक सर्वसामान्यपणें कर्तवगारी, विश्वासूपणा व आज्ञाधारकपणा या गुणांमध्ये सर्वसामान्य काफीर नोकरांपेक्षा कितीतरी वरच्या दर्जाचे आहेत. जास्त बारकाईने चौकशी केल्यास असें आढळून येईल की, नुकत्याच सुरू झालेल्या चळवळीशीं ज्यांनी संबंध ठेविला आहे अशा कित्येक लोकांच्या पदरीं हिंदी लोक नोकरीला ठेविलेले आहेत. सरकारी नोकरांतहि हिंदी लोक मोठ्या प्रमाणावर ठेविलेले आढळतात, आणि सरकारसुद्धा त्यांना शिक्षणाची व त्यांच्या द्वारा उन्नतीची साधनें पुरवितें. तर मग, वसाहतींत अगोदरच जे हिंदी लोक येऊन राहिलेले आहेत, त्यांना झालेले फायदे हे मुख्यतः युरोपियन लोकांमुळेच झालेले आहेत हें लक्षांत घेतां अधिक हिंदी लोक वसाहतींत येण्याला युरोपियनांनीच विरोध करावा हें सयुक्तिक वाटत नाही. या सर्व गोष्टींच्या भराला या प्रश्नाची साम्राज्यविषयक बाजूहि आहे, व ती सोडविणें हेंच सर्वांत कठीण आहे. जोंपर्यंत नाताळ हा ब्रिटिश साम्राज्याचा भाग आहे, (आणि तसा तो राहूं देणें न देणें ब्रिटनवर अवलंबून आहे, नाताळवर नाही) तोंपर्यंत साम्राज्य सरकारचा आग्रह राहिल की, या वसाहतीचे फायदे साम्राज्याच्या सर्वसाधारण हिताला किंवा विकासाला बाधक असतां कामा नयेत. हिंदुस्थान हा ब्रिटिश साम्राज्याचा भाग आहे. ब्रिटनने हिंदुस्थान देश आपल्या वर्चस्वाखाली ठेविला आहे तो हिंदी जनतेच्या कल्याणासाठीच ठेविला आहे, हें जगांतील सुधारलेल्या सर्व लोकांना सिद्ध करून द्यावें या दृढनिश्चयाने साम्राज्यसरकार व हिंदुस्थान सरकार प्रेरित झालेलीं आहेत. भारताच्या जिल्ह्यांत लोकसंख्येची जादा वाढलेली गर्दी कमी करण्यासाठी कांही तरी उपाय योजल्याशिवाय हा (भारताचें हित साधण्याचा) हेतु सफल होणार नाही. अशा गर्दीच्या भागांतील हिंदी लोकांना देशाबाहेर जाण्याला उत्तेजन देऊनच ही गोष्ट साध्य करतां येईल. हिंदुस्थानची जादा वाढलेली लोकसंख्या बाहेरच्या एखाद्या देशावर लादावी अशी ब्रिटनची इच्छा नाही, व तसा ब्रिटनला अधिकारहि नाही. परंतु ब्रिटिश साम्राज्याच्या कोणत्याहि भागांतील लोकांपैकी एका वर्गाला साम्राज्याचे प्रजाजन आपल्या देशांत यावेसें वाटत असेल तर त्या भागांतील दुसऱ्या एखाद्या वर्गाच्या लोकांच्या मागणीवरून त्यांच्या प्रवेशाला दरवाजे बंद करण्याला परवानगी न देण्याचा ब्रिटनला खात्रीने अधिकार आहे. आणि नाताळचा विचार केल्यास, हिंदी मजूर जास्त संख्येने पाठविण्यावद्दल नाताळकडून हिंदुस्थानकडे ज्या पुन्हा पुन्हा मागण्या केल्या जातात, त्यावरून पाहतां हिंदी मजुरांचें आगमन कोणत्याहि कारणाने बंद करण्यांत आलें तर नाताळचेंच अधिक

नुकसान होईल, हिंदुस्थानचें होणार नाही.” ‘ स्टार ’ शुक्रवार ता. ८ जानेवारी १८९७.

“ या सान्या कार्यप्रणालीचें सौम्यातं सौम्य वर्णन ‘ अपरिपक्व ’ ‘ अप्रासंगिक ’ या शब्दांनी करावेंसें वाटतें; आणि जें निदर्शन केवळ ‘ वेशिस्त जमावाचा कायदा ’ घडवून आणण्याच्या दिशेनेच जवळजवळ करण्यांत आलें, तें भयोत्पादक आहे असें आम्हांला वाटतें. आपल्या हातून अन्याय्य कृत्य घडणार नाही. अशाबद्दल वसाहतीने खबरदारी घेतली पाहिजे. सनदशीर चळवळ यशस्वी होईल की नाही याचा निश्चित निर्णय करून घेतल्याशिवाय अत्याचाराचा स्फोट होऊं दिला तर वसाहतीची वाजू न्याय्य नाही असा त्याचा परिणामी अर्थ होईल दरम्यानच्या काळांत जहाल चळवळीच्या नेत्यांना आपण काय जबाबदारी शिरावर घेत आहो याचा नीट विचार करून पाऊल टाकण्याबद्दल आम्ही आग्रहपूर्वक आवाहन करूं इच्छितों. ” — नाताळ अँडव्हर्टायझर, ५ जानेवारी, १८९७.

“ आपण हातीं घेतलेली चळवळ आवश्यक आहे असें जहाल पक्षाच्या नेत्यांनी ठरविलें, तर त्यांच्यावर फार मोठी जोखीम येऊन पडणार आहे, व आपस्या चळवळीचे परिणाम भोगण्याला त्यांनी तयार असलें पाहिजे. त्यामुळे नाताळला आणखी आशियाई लोक यायला नको आहेत, ही गोष्ट प्रामुख्याने जगाच्या लक्षात येईल यांत शंका, नाही, पण त्यामुळे वसाहतवाल्यांविरुद्ध अन्याय व अयोग्य वर्तणुकीविषयीचे आरोप करण्यांत येतात, त्यांनाहि पुष्टि मिळणार नाही काय? ” — नाताळ अँडव्हर्टायझर, ता. ७ जानेवारी १८९७

“ समेमध्ये जे दोन हजार लोक जमले होते असें सांगण्यांत येतें, त्यांपैकी फारच थोडे लोक बेकायदेशीर कृत्य करण्याला तयार होतील असें आम्हांला वाटतें. क्वारंटाइन-मध्ये ठेविलेल्या आशियाई लोकांना परत पाठवितां येईल असा कोणताहि कायदेशीर अधिकार अस्तित्वांत नाही; तसेंच नवीन लोकांना येण्याला प्रतिबंध करतां येईल असाहि कायदेशीर अधिकार अस्तित्वांत नाही; शिवाय, हिंदी प्रजाजनांना साम्राज्याच्या कोणत्याहि भागांत जाण्याला प्रतिबंध करणाऱ्या कोणत्याहि कायद्याला ब्रिटिश लोकसभा कधीहि मंजुरी देणार नाही. प्रस्तुत बाबतींत ही गोष्ट त्रासदायक वाटली तरी, व्यक्तिस्वातंत्र्य हा घटनेचा खंवीर आधारस्तंभ आहे हें विसरतां कामा नये. खुद्द ब्रिटनला काळ्या व पिवळ्या लोकांच्या स्पर्धेमुळे फार उपद्रव होत आहे. कित्येक लोक केवळ काल्पनिक रीत्या आशियाई लोकांचा जोराने निषेध करण्यात दंग असतात; प्रत्यक्ष व्यवहारांत त्यांच्याकडे स्वस्त माल मिळतो असें पाहतांच त्यांचा माल विकत घेऊन त्यांना पाठिंबा देण्यास मागेपुढें पाहत नाहीत. ” दि टाइम्स ऑफ नाताळ, ता. ८ जानेवारी १८९७.

“ निदर्शन-आंदोलनाच्या पुढाऱ्यांनी फार गंभीर जबाबदारी गुरुवारच्या समेच्या वेळीं घेतली होती, आणि कांही भाषणें सौम्यतेबद्दल उलेख करण्यासारखी नव्हतीं. उदाहरणार्थ डॉ. मॅकेझी यांनी जेवढा विवेक दाखवावयास पाहिजे होता तेवढा दाखविला नाही, आणि श्री. गांधीना द्यावयाच्या वागणुकीसंबंधी त्यांनी केलेल्या तामसी वृत्तीच्या सूचना सावधानतेचा अत्यंत अभाव दर्शविणाऱ्या होत्या. ‘ कूरलँड ’ व ‘ नादेरी ’ या बोटीवरून उतारू उतरण्याचे बंदरावरील जाग्यानजीक लोकांना एकत्र जमविण्यांत येईल तें शांततामय रीतीने होईल, असें सांगण्यांत येतें. परंतु

जमलेल्या लोकांच्या भावना प्रक्षुब्ध केल्या जातील तेव्हां हिंदी उतारुंपैकी कोणाला वैयक्तिक दुखापत होणार नाही याची हमी कोण देऊं शकेल ? आणि निदर्शनाचे वेळीं कोणी उतारुंवर हल्ला केलाच तर त्याची प्राथमिक व नैतिक जबाबदारी कोणावर राहिल ? एक पुढारी अगर शंभर पुढारी जमलेल्या कांही हजार लोकांना शांत राहण्याबद्दल आळवूं शकेल; परंतु ज्या समुदायामधील लोकांच्या मनांत सर्व स्वतंत्र हिंदी लोकांविरुद्ध तीव्र द्वेषभावना आहे, व ती नुकत्या झालेल्या चळवळींनी नवीन आलेल्या उतारुंविरुद्ध व श्री. गांधींच्या विरुद्ध भडकून उठली आहे, अशा समुदायाला हे पुढारी कितीसे आवरूं शकतील ? नाताळ अँडव्हटायझर, जानेवारी १८९७.

“हल्लींची चळवळ ही ‘वसाहत प्रवेश मंडळा’ने (इमिग्रेशन बोर्डाने) हिंदी कारागीर हिंदुस्थानांतून आणविण्याचा जो प्रयत्न केला यांतून उद्भवली आहे. वृत्तपत्रांनी त्या चळवळीचा ताबडतोब तीव्र निषेध केला. परंतु वृत्तपत्रे एकांतिक जहाल धोरण स्वीकारित नाहीत, आणि अकार्लीं योजिलेल्या प्रखर उपायांना पाठिंबा देत नाहीत, म्हणून त्यांचाहि निरर्गल शब्दांनी धिक्कार करण्यांत आला आहे ! साम्राज्यसरकार आशियाई लोकांना देशाबाहेर ठेवण्यासाठी कडक उपाय करण्यास तयार नाही म्हणून आपण या सरकारला दोष देतां कामा नये. कारण आपण हेंहि ध्यानांत धरलें पाहिजे की, या क्षणापर्यंत खुद्द नाताळसरकारची यंत्रणा, आम्हांला सोईचें पडतें म्हणून, आशियाई लोकांना वसाहतीत आणविण्यासाठी राबविली जात होती. यावर युक्तिवाद केला जाण्याचा संभव आहे की, स्वतंत्र हिंदी लोकांच्या प्रवेशाला जशी येथील लोकांची हरकत आहे, तशी कराराखाली येणाऱ्या मजुरांना नाही; ही गोष्ट खरी आहे. या युक्तिवादामुळे साम्राज्यसरकारला व त्याप्रमाणेच हिंदुस्थान सरकारला हा फरक आम्ही केवळ आपल्या स्वार्थासाठी करीत आहों असें वाटणार नाही काय ? आमच्या स्वतःच्या फायद्याकरिता हिंदी लोकांपैकी एका वर्गाच्या वसाहतप्रवेशाला उत्तेजन द्यावयाचें, व दुसरा वर्ग आमचें नुकसान करील अशी आमची कल्पना असल्याने त्याला प्रवेशाला मात्र कडक बंदी घालावयाची, हें न्याय्य नाही असेंच त्या सरकारांचें मत बनणार नाही काय ? —नाताळ अँडव्हटायझर, ता. ११ जानेवारी, १८९७.

“ दरबान शहराच्या लोकांची राजनीति राकट व कामचलाऊ असते. तेथे सत्ताधारी लोक एकत्रित विचार मांडतात तसा प्रकार नाही, किंवा राजकारणी विचारविनिमय व वाटाघाटीहि नाहीत. सगळ्या शहरांतले लोक धक्क्यावर एकत्र जमतात, आणि जाहीर करतात की, आपल्या प्रजाजन बांधवांपैकी कांही लोकांनी आपला जमिनीवर उतरण्याचा निर्विवाद हक्क उपयोगांत आणिला, तर त्यांचें रक्त सांडेल व त्याची जबाबदारी त्यांचे स्वतःवरच राहिल. वैयक्तिकरीत्या मितव्ययी हिंदी माणसाकडून स्वस्त किंमतीत माल खरेदी करण्यांत त्यांना आनंद वाटेल. पण सर्वजण एकत्र मिळाले असतां मात्र ते स्वतःवर व परस्परावर अविश्वास करतात. खेदाची गोष्ट अशी की, आंदोलन करणाऱ्यांनी आपले आक्षेप चुकीच्या सदोष सिद्धांतावर आधारले आहेत. खरी तक्रार आर्थिक असून अनुभवावर आधारित आहे; व तिची तात्त्विक भूमिका सर्वसामान्यपणें लोकांना समजलीच नाही. सर्वांत भक्कम व शांततेचा मार्ग म्हणजे व्यापारी संरक्षण संस्था स्थापन करून त्यांनी किमान किंमत व कमाल मजुरी ही ठरवून मिळण्याचा आग्रह धरावा. दरबान शहर सुएझच्या पूर्वेस नाही, तें एकाच मोठ्या गोलाधांवर वसलेलें आहे. परंतु दरबानवाले लोक अशा लोकांच्या

मालिकेत बसतातसें दिसतें की, ज्यांना वायबलमधील दहा आज्ञांचा पत्ता नाही, मग साम्राज्यार्थ बनविलेल्या कायद्यांची गोष्ट कशाला ? एकमेकांवर रस्त्यांत गोळ्या झाडून सुधारणा घडवून आणणें हा सुसंस्कृत लोकांचा मार्ग नव्हे. अर्थशास्त्राचीं तत्त्वे आकलन होणें हें त्यांना फार कठीण जात असेल तर त्यांनी कायद्याच्या मर्यादित तरी वागावें. दंगा करण्यापेक्षा किंवा एका कल्पक डोक्याच्या चळवळ पुढाऱ्याने कल्पनेने उभ्या केलेल्या 'एक हजार सशस्त्र लोकांपेक्षा कायद्याच्या मर्यादित वागणें हें अधिक हितकर आहे असें त्यांना आढळून येईल. ब्रिटन आपल्या हिंदी साम्राज्याच्या लाखो हिंदी प्रजाजनांचा अपमान करणें परवडणार नाही, तसें करण्याची ब्रिटनची इच्छाहि नाही. संरक्षित व्यापाराला ब्रिटिश वेटांमध्ये तीव्र विरोध आहे, आणि मुक्त व्यापार हा 'दहा आज्ञांपैकी पहिल्या चारांच्या व नंतरच्या सहा आज्ञांच्या मध्ये कोठे तरी बसतो. दरवानला स्वायत्तता पाहिजे असेल तर ती मागण्याचा अवकाश ताबडतोव त्याला मिळू शकेल. परंतु ब्रिटिश वेटें (मध्यवर्ती ब्रिटिश सत्ताधारी) बेकायदेशीर कृत्याला उत्तेजन देतील किंवा बेसनदशीर चळवळीला प्रोत्साहन देतील अशी अपेक्षा दरवानच्या लोकांनी धरूं नये." — डिगर्स न्यूज, ता. १२ जानेवारी, १८९७

“नाताळमधील लोकांचीं डोकीं भरकटलीं आहेत असें दिसतें. आणि आपल्या संतापजन्य उन्मादवायूच्या भरांत जिवावर उदार होऊन, अतिगर्हित अशा 'कूली'-विरुद्ध अत्याचारी हल्ला करण्याचा त्यांचा विचार आहे. त्या विचाराने त्यांनी एक निदर्शन संघटित केलें आहे. त्यांचें नेतृत्व एका स्थानिक खाटकाकडे आहे, आणि सर्व शहरभर त्याचा पुकारा चालू आहे ! या निदर्शन करणाऱ्यांचें अवास्तव व अव्यावहारिक कल्पनास्वप्न अनुकंपनीय आहे. निदर्शकांपैकी प्रत्येकाने प्रतिज्ञा केली आहे की, आपण धक्क्यावर जाऊन आशियाई लोक जमिनीवर उतरण्याला जरूर तर जबरदस्तीने विरोध करूं. आणखी असें सांगितलें जातें की, निदर्शनांत भाग घेणारे सिद्ध करूं इच्छितात की, आपण बोलल्याप्रमाणे वागण्यास उत्सुक आहों, व व दंगेखोर जमावापामून सर्वथैव भिन्न असें सुव्यवस्थित परंतु प्रभावी निदर्शन दरवानमधील मर्द लोक संघटित करूं शकतात. त्यांच्या मते, हिंदी लोक बोटींवरून उतरणारच नाहीत; आणि जर बोटींनी त्यांना धक्क्यापर्यंत आणलेच, तर धक्क्यावरील जनसमुदायाचा विरोध पाहून बोटीवरील लोकांनी खाली उतरण्याचा प्रयत्न करणें व्यर्थ आहे, हें कळून येईल. तें कांहीहि होवो, परंतु प्रस्तुत निदर्शनाचेंला मंचाच्या सरदाराच्या पवनचक्कीवरील वेडसर हल्ल्याशीं अधिक साम्य आहे; तें कांही थंड डोक्याच्या इंग्रजांनी केलेलें कृत्य भासत नाही. वसाहतवाले माथेफिरू व विचारशून्य पागल बनले आहेत, आणि त्यांना एरवी जी सहानुभुति मिळाली असती ती बहुतेक यांनी गमावली आहे. आम्ही ऐकलें आहे की, भडकून गेलेल्या ब्रिटिश समाजापेक्षा अधिक उपाहासास्पद गोष्ट आढळणार नाही. टॉमस हूडच्या शब्दांत, 'विचार संपला, कौशल्य हरपें ! तेथ अरिष्टें घर केलें !' युरोपियन लोकांनी जें कृत्य करण्याचा उपक्रम सुरू केला आहे, त्यामुळे ते आपलाच कार्यनाश करून घेत आहेत ” — धि जोहानेस्बर्ग टाइम्स.

“नाताळमध्ये हिंदी लोकांच्या प्रवेशाला होणारा विरोध ही मि. चेंबर्लेन यांच्या वसाहतमंत्र्यांच्या करकीर्दीमध्ये घडणाऱ्या घटनांपैकी कांही कमी महत्त्वाची घटना नाही

या प्रकरणीं हितसंबंध गुंतलेल्या लोकांची संख्या एवढी मोठी आहे व त्याच्याशीं ब्रिटनचा एवढा धनिष्ठ संबंध पोचतो की, त्यांच्या अधिकारकाळांत त्यांच्यापुढें निर्णयार्थ ठेविल्या गेलेल्या सर्व प्रश्नांपेक्षा हा अधिक गंभीर प्रश्न आहे असें म्हणण्यांत अतिशयोक्ति नाही. झिडकारून लावले जाणारे वसाहत-प्रवेशेच्छु लोक हे एका विशाल जनतेचे प्रतिनिधि आहेत. ज्या (युरोपियन) लोकांकडून आपलें संरक्षण व संवर्धन होत आहे असा विश्वास त्या जनतेच्या ठिकाणीं उत्पन्न करण्यांत आला होता, त्याच लोकांकडून आता नवीन वसाहतींत (हिंदी लोकांना) पाऊल टाकण्याला प्रतिबंध केला जात आहे. भारतभूमि ही ब्रिटिश साम्राज्याची आवडती कन्या आहे असा ग्रह तिच्या ठिकाणीं निर्माण होण्याजोगें उत्तेजन देण्यांत आलें आहे; आणि भिन्नभिन्न व्हाइसरॉयांच्या अव्यवहारी, कल्पनासृष्टीतील आदर्शवादी शासनाखाली तिला आपल्या स्वतंत्रतेचा दावा सांगण्याला अशा रीतीचें शिक्षण देण्यांत आलें आहे की, त्याचा विचार करणें अशिक्षित पौर्वात्य लोकांना हिताचें होणार नाही. सिद्धान्तवाद व्यवहारवादापुढे कोलमडून पडला आहे. हिंदी लोकांना वसाहतवाल्यांनी इकडे आणि तें आपल्या वसाहतीची भरभराट करण्याला ते उपयोगी पडतील म्हणून; परंतु त्यांच्या अंगच्या मितव्ययी स्वभावामुळे ते आज युरोपिनांचे व्यापारांतील भीतिदायक प्रतिस्पर्धी बनून त्यांनी आपलें आसन दृढ केलें आहे; ते स्वतःच वसाहतींत स्थायिक बनले असून उत्पादन करूं लागले आहेत व आपल्या जुन्या मालकाची बाजारांतून हकालपट्टी करतील असा धोका उत्पन्न झाला आहे. म्हणून, मि. चेंबर्लॅन यांच्यापुढें उभा राहिलेला प्रश्न सोडविण्याला फारसा सोपा नाही. नैतिक दृष्टीने, हिंदी लोकांची बाजू न्याय्य आहे असें ठरविणें मि. चेंबर्लॅन यांना भाग आहे; आर्थिक दृष्टीने वसाहतवाल्यांचा दावा न्याय्य आहे हें त्यांना मान्य करावेंच लागेल; राजकीय दृष्ट्या कोणत्या बाजूला पाठिंबा द्यावा याचा निर्णय करणें माणसाच्या बुद्धीच्या पलीकडचें ठरेल. —स्टार, जोहानेसबर्ग, जानेवारी १८९७.

“ गेल्या गुरुवारी संध्याकाळीं नगरभवनांत जंगी जाहीर सभा भरली होती. पूर्वीं ठरल्याप्रमाणे ही सभा मार्केट स्केअरमध्ये पावसामुळे भरूं शकली नाही. श्रोतृसंख्या व लोकांचा उत्साह या दोन्ही बाबतींत नगरभवनांतील सभेमध्ये यकित्तहि कमतरता नव्हती. समागृह दरवानच्या मर्दानीं भरून गेलें होतें; मळकट कपड्याचा व राकट हातापायाचा श्रमिकमजूर व्यापारधंदा करणाऱ्या सधन माणसाशीं गर्दीने खेचून बसला होता, सर्व वर्गांचे लोक एकमताने जमले होते, आणि वसाहतीचा प्रदेश आशियाई लोकांच्या गर्दीने भरून टाकण्याच्या संघटित प्रयत्नाला पायबंद घालण्याच्या दृढ निश्चयाने सर्वजण प्रेरित झाल्याचें स्पष्ट दिसत होतें. श्री. गांधी यांनी हिंदुस्थानांत एक स्वतंत्र ‘ वसाहत-प्रवेश-एजन्सी ’ स्थापन करून दरमहा १००० ते २०००च्या संख्येने आपले देशबांधव या देशांत आणून सेडण्याचा उद्योग चालविला होता. त्यांची ही खटपट सुरू असतां नाताळचे युरोपियन लोक स्वस्थ बसतील अशी कल्पना करण्यांत गांधींनी फार मोठी चूक केली. आपणांला ही योजना विनविरोध अंमलांत आणतां येईल असा समज करून घेण्यांत श्री. गांधींनी युरोपियन स्वभावाविषयी फार मोठें अज्ञान प्रकट केलें. त्यांची चतुराई अतिशय गहन असूनहि त्यांनी शोचनीय चूक केली आहे, ती चूकहि अशी आहे की त्यांचा उद्देश विफल होऊन जाईल. या ब्रिटिश वसाहतींतील सर्वश्रेष्ठ व राज्य चालविणारी जात या दृष्टीने आमच्यावर फार मोठी जबाबदारी आहे, हें ते विसरले. आमच्या

वाडवडिलांनी हा देश तरवारीच्या धारेने जिंकला, आणि आमचा जन्मसिद्ध हक्क व वारसा म्हणून त्यांनी हा देश आम्हांला ठेवून ते गेले. तो जन्मसिद्ध हक्क जसा आम्हांला आमच्या पूर्वजांपासून मिळाला तसाच तो आमच्यापासून आमच्या मुलां-मुलींना मिळावयाचा आहे. ही मिळकत आम्हांला ब्रिटिश व युरोपियन वंशांतील लोकांकडे वंशपरंपरेने चालण्यासाठी आमच्याकडे वारसाने आली आहे; आणि जर आमच्यापासून रक्ताने, सवयींनी, परंपरेने, धर्माने, व राष्ट्रीय जीवन बनविणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीने भिन्न असलेल्या परकी लोकांकडून ही सुंदर भूमि आम्ही व्यापून जाऊ दिली, तर आम्हांला प्राप्त झालेल्या विश्वस्तनिधीशी आम्ही इमानदारीने वागलो नाही असें होईल. या भूमीच्या मूळ रहिवाशांच्या हिताचे रक्षणकर्ते या नात्याने आमच्यावर फार गंभीर जबाबदारी येऊन पडली आहे. नाताळमध्ये सुमारे पांच लक्ष आदिवासी लोक आहेत, व लहान मूल ज्या भावनेने आपल्या पित्याकडे पाहतें त्या भावनेने ते गोऱ्यांकडे पाहतात; आणि न्यायाची वागणूक त्यांना द्यावयाची असेल तर कमीतकमी आम्ही एवढे तरी शक्य तों केले पाहिजे की, नाताळचे आदिवासी हे या वसाहतींत मोलमजुरी करण्याचा हक्क असलेले लोक आहेत या दृष्टीने त्यांच्या हक्कांचें योग्य संरक्षण आम्ही केले पाहिजे. त्यानंतर वसाहतींत पूर्वीपासून असलेल्या हिंदी लोकांच्या प्रश्नाचाहि विचार केला पाहिजे. त्यांच्यापैकी बहुतेकजणांना आम्हीच येथे आणिले; आणि त्यांचे देशबांधव एवढ्या मोठ्या संख्येने येऊ लागले की त्यापासून उद्धवणाऱ्या अडचणी व गैरसोयी यामुळे प्रामाणिकपणे उदरनिर्वाह करणे त्यांना कठीण पडू लागेल, अशा कठीण परिस्थितींत ते सापडणार नाहीत अशी काळजी घेणे हे आमचें कर्तव्य आहे. आज वसाहतींत कमीतकमी ५०००० हिंदी लोक आहेत—ही संख्या युरोपियनांच्या संख्येहून जास्त आहे आणि एवढे हिंदी लोक आमच्या गरजांच्या दृष्टीने भरपूर आहेत. या बाबतींत सरकारची वृत्ति काय आहे तें मि. वायली यांनी गुह्वारी सायंकाळी सभेत अत्यंत योग्य शब्दांत सांगितलेच आहे.

“डॉ. मॅकेंझी म्हणाले की, सरकारने केलेल्या कृतीमुळे आपणाला पूर्ण समाधान झालें आहे, आणि समितीचे सर्व समासद या समाधानाच्या भावनेमध्ये माझ्याशी पूर्ण सहमत आहेत. या विषयांत सर्वांचें एकमत असल्यामुळे, आम्हांला हार्दिक आशा आहे की हें निदर्शन सर्व दृष्टींनी पूर्णपणे शांततेचें निदर्शन होणार आहे. हें निदर्शन म्हणजे हिंदी लोकांना वस्तुपाठासारखें उपयोगी पडेल; त्यांना कळून येईल की, वसाहतीचे दीर्घकाल उघडे राहिलेले दरवाजे आता बंद होण्याचे वेतांत आहेत, आणि पूर्वीप्रमाणे आपण आपले मित्र व नातलग यांना आपल्यामागून वसाहतीकडे येण्याला प्रवृत्त करतां कामा नये. निदर्शन पूर्णपणे काबूत ठेवले आणि नेत्यांनी आखून दिलेला कार्यक्राम निष्ठेने तडीस नेला, तर निदर्शनाने कांहीहि हानि होण्याची शक्यता नाही. आम्ही पूर्वी दिग्दर्शन केल्याप्रमाणे प्रश्न एवढाच आहे की, लोकांचे जमाव ताब्यांत ठेवणे सोपें नसतें, आणि म्हणून नेत्यांवर विशेष जबाबदारी येऊन पडते. परंतु प्रस्तुत निदर्शनाच्या नेत्यांना आपणांला लोकांवर नियंत्रण ठेवतां येईल असा आत्मविश्वास वाटत आहे, आणि निदर्शन करित धक्क्यापर्यंत जाण्याचा कार्यक्रम तडीस नेण्याचा त्यांचा निश्चय कायम आहे. सर्व गोष्टी व्यवस्थित पार पडल्या तर त्या निदर्शनाने सरकारला अधिक नैतिक पाठिंबा मिळेल. त्यामुळे लोक अंतःकरणपूर्वक या चळवळीमध्ये पडले आहेत हेहि सिद्ध होईल. मि. वायली यांचें म्हणणें पूर्णपणे सत्य आहे की, आपल्या अंगी जी शक्ति आहे तिचें दर्शन

तर लोकांना घडविलेंच पाहिजे; परंतु जे लोक त्या शक्तीचा दुरुपयोग न करतां योग्य वेळीं ती उपयोगांत आणू शकतात, त्यांनाच आपल्या कार्यांत यश मिळतें. शांतता व सुव्यवस्था याचें पूरेपूर संरक्षण देण्याची जरूरी आहे या गोष्टीवर आम्ही जितका जोर देऊं तितका थोडाच होईल. अंतिम यशःप्राप्ति जितकी इतर गोष्टींवर अवलंबून असेल तितकीच यावरहि अवलंबून आहे; आणि निदर्शनाच्या सूत्रचालकांमध्ये इतकी समयज्ञता, धोरणीपणा व व्यवहारज्ञान आहे की आपल्या अनुयायांच्या उत्साहा-मुळे त्यांच्या विवेकशीलतेचें उल्लंघन होणार नाही अशी ते खबरदारी घेतील, असा आम्हांला विश्वास वाटतो.” — नाताळ मकर्युरी, ९ जानेवारी १८९७.

“ गेल्या पंधरवड्यांत ‘कूरलॅड’ व ‘नादेरी’ या आगबोटींवरील उतारुंनी किनाऱ्यावर उतरूं नये म्हणून घाबरविण्यासाठी दरवानमध्ये जें कांही बोललें गेलें अगर जें कांही करण्यांत आलें, त्यानंतर प्रांजलपणें कबूल करणें भाग आहे की, निदर्शनाचा शेवट वसाहतवाल्यांना लज्जास्पद असाच झाला ! जरी निदर्शनाचे पुढारी आपला पराजय, आपणाला यश मिळाल्याचा खोटाच दावा सांगून, छपविण्याचा साहजिकच प्रयत्न करीत असले, तरी या प्रकरणाचा मूळ व जाहीर उद्देश पाहतां, तरी त्याचा पुरा फजितवाडा झाला, यांत शंका नाही. हा उद्देश म्हणजे, त्या दोन बोटींवरील हिंदी उतारुंना नाताळच्या भूमीला स्पर्श न करतां, ताबडतोब भारताकडे परत जाण्याला भाग पाडण्याचा होता; त्यांत कमी अगर जास्त कांही करण्याचा हेतु नव्हता ! तो उद्देश साध्य झाला नाही ! विद्यमान कायद्यांनी कोणत्याहि देशांतील लोकांना वसाहतींत प्रवेश करण्याची परवानगी दिली असेल तर नाताळचे लोक आपल्या एखाद्या अकस्मात केलेल्या अविचारी कृत्याने त्यांना प्रतिबंध करूं शकणार नाहीत. हिंदुस्थानांतील अलीकडेच आलेल्या लोकांविरुद्ध जें निदर्शन नुकतेंच उठवून उभें करण्यांत आलें, त्यामुळे भयभीत होऊन ते लोक परत गेले असते असाहि संभव होता. परंतु असा परिणाम घडता तरीहि त्यामुळे निदर्शकांना खरोखर अभिमान बाळगण्यासारखे कांहीहि त्यांच्या वांटयाला आलें नसतें. युरोपियन वसाहतवाल्यांकडून मारहाण होईल या भीतीने, असहाय कूली लोकांचा एक लहानसा समुदाय नाताळच्या किनाऱ्यापासून घाबरून परत गेला असता तर त्या विजयाने युरोपियनांची अपकीर्तिच झाली असती. युरोपियनांच्या मदतीला आरडाओरडा करणाऱ्या काफिरांची एक टोळी निदर्शनामध्ये होती; त्या काफिरांना आपल्या कूली प्रतिस्पर्ध्यांबद्दल वाटणारा द्वेष व तिरस्कार उघड दर्शविण्याबद्दल निदर्शनाची संधि फार नामी लाभली होती अशा निदर्शनाची जी अखेर झाली तीच उत्तम झाली. दरवान येथील बुधवारच्या कार्यक्रमांतील एकच शोचनीय प्रकार म्हणजे मि. गांधी यांच्यावर करण्यांत आलेला हला हा होय. मि. गांधी यांनी एक पत्रक प्रसिद्ध केलें होतें; त्यांत कराराबंद हिंदी मजुरांना वाईट वागवणूक देत असल्याचा आरोप त्यांनी नाताळच्या वसाहतवाल्यांवर केला होता, यामुळे नाताळचे लोक भयंकर चिडून गेले आहेत, हें खरें आहे. सदर पत्रक आमच्या पाहत्यांत आलेलें नाही; त्यांतील आरोप नाताळच्या सर्वसाधारण समाजाविरुद्ध करण्यांत आलेले असतील तर ते निराधार आहेत. नाताळच्या न्यायालयांत नुकत्याच चाललेल्या एका मुकदम्यांत स्पष्टपणें सिद्ध झालें की, निदान एका जमीन मिळकतींत तरी, अत्यंत निर्दय वागणुकीचे प्रकार घडले यांत संशय नाही; आणि एक सुशिक्षित हिंदी गृहस्थ या नात्याने आपल्या देशबांधवांना दिल्या जाणाऱ्या अशा वागणुकीबद्दल मि. गांधी यांना तीव्र संताप आला, त्यासाठी त्यांनी उपाययोजना करण्याचें ठरविलें

मि. चेंबर्लेन यांना विनंती

धनुक्रम

क्रमांक

36206

1286

दि. ११-४-१९०६

१४-२

तर त्यांना मुळीच दोष देतां येणार नाही. मि. गांधी यांजवरील हल्ल्याचे बाबतीत सांगावयाचें झाल्यास, जमावांतील जास्त प्रतिष्ठित लोकांनी तो केला असें दिसत नाही; परंतु ज्या तरुण लोकांनी मि. गांधींना शारीरिक अपाय करण्याचा प्रयत्न केला, त्यांचीं मनें निदर्शनाच्या कांही जबाबदार संघटकांच्या संयमशून्य भाषणांनी भडकविण्यांत आलीं होती, यांत शंका नाही. मि. गांधी हे फारशी गंभीर जखम झाल्याशिवाय, कदाचित प्राण गमावल्याशिवाय बचावले तो केवळ, पोलिसांच्या कार्यदक्षतेचा परिणाम होय. परंतु दक्षिण आफ्रिका एका संक्रमणावस्थेमधून चालली आहे हें उघड आहे; आणि असलीं निष्फळ निदर्शनें हीं त्या अवस्थेचीं लक्षणे आहेत. हा सारा देश अजून बाल्यावस्थेंत आहे, आणि लहान मुलांना शारीरिक बळाच्या रक्तांछित पद्धतीने आपल्या तंट्यांचा निर्णय करून घेण्याची जबरहस्त हौस असते. या दृष्टीने पाहिलें असतां, दरबानमध्ये या आठवड्यांत घडलेल्या कृत्यांची, क्षमाशील वृत्तीने स्मित करून, उपेक्षाच करणें योग्य होईल. परंतु दुसऱ्या कोणत्याहि दृष्टीने पाहिलें असतां दरबानमधील घटना अगदी निष्ठुरपणें धिक्कार करण्याजोगी आहे, कारण तिच्या योगाने, केवळ नाताळव नव्हे तर इंग्लंड, हिंदुस्थान व सारी दक्षिण आफ्रिका यांना, महत्त्वाच्या होऊन बसलेल्या एका अत्यंत गुंतागुंतीच्या राजकीय व आर्थिक प्रश्नाची अखेर सोडवणूक करण्याला साहाय्य होण्याऐवजी बाधा मात्र निर्माण होईल! - स्टार, जोहानेसबर्ग, जानेवारी, १८९७.

“ तर मग, हिंदी लोकांशीं व्यापार करण्याचा व्यवसाय जोरांत चालू असतां, 'नादेरी' व 'कूरलॅंड' वोटोंवरील कांही शेकडे वसाहतप्रवेशकांना किनाऱ्यावर उतरूं देण्याला प्रतिबंध करण्यांत काय फायदा होता? कित्येक वर्षापूर्वीं, इलीचा 'फोक्सराड' (लोकसभे) चा कायदा फ्रीस्टेटमध्ये अस्तित्वांत येण्याचे अगोदर, अरब लोकांनीं दुकानें हॅरिस्मिथमध्ये उघडण्यांत आलीं, आणि त्यांमधून जुन्या सुचिर स्थापित दुकानांच्या मानाने शेकडा ३० टक्के कमी दराने माल विकण्यांत येऊं लागला! बोअर लोक हे काळ्या वर्णाच्या लोकांविरुद्ध अधिक गोंगाट करणारे; पण तेच अरब लोकांच्या दुकानांत गर्दी करूं लागले! काळ्या लोकांना उत्तेजन देण्याच्या तत्त्वाचा ते धिक्कार करीत असतांही, त्यांच्यापासून मिळणारा फायदा खिशांत घालण्याला मागेपुढे पाहत नव्हते! आज नाताळमध्येहि बऱ्याच अंशीं तीच स्थिति आहे। आगबोटीवरील लतारूंमध्ये लोहार, सुतार, कारकून, छपाई करणारे, इत्यादि लोक आहेत हें ऐकून मजूर वर्गाचे लोक खवळून उठले, आणि इतर धंद्यांतील ज्या कित्येक लोकांना सर्वगामी हिंदूंच्या अस्तित्वाची गर्दी जाणवत होती, त्यांनी मजूर वर्गाच्या उद्दिष्टाला निश्चिंतपणें पाठिंबा दिला. परंतु अशा लोकांना नाताळकडे आकर्षित होण्याला आपणच स्वतः कारणीभूत होत आहोंत! नाताळांतील लोकांच्या भोजनाच्या मेजावरील ज्या भाज्या, फळें व मासे त्यांची शोभा सजवीत असतात, ते पदार्थ कूली लोकांनी तयार केलेले, पकडून आणलेले किंवा विकायला आणलेले असतात; मेजावरील चादर दुसऱ्या एक कूलीने धुतलेली असते; पाहुण्यांना भोजनाचे पदार्थ बहुधा कूली वाढपीच वाढनात, आणि कूली स्वयंपाक्यांनी शिजविलेले अन्नच पाहुणे खातात! नाताळच्या लोकांनी आपले वर्तन सुसंगत ठेवावें, आणि आपल्याच जातीच्या गरीब लोकांना कूलींच्या जागी कामावर ठेवून हिंदी लोकांना घालवून देण्याचा उद्योग सुरू करावा; आणि वसाहत प्रवेशावर नियंत्रण घालणारे कायदे करण्याचें काम आपल्या लोकनियुक्त प्रतिनिधींवर सोपवावें, हें बरें. जोपर्यंत नाताळ हा आशियाई लोकांना

इतकें वांछनीय निवासस्थान वाटत आहे, आणि काळ्या माणसाने केलेल्या स्वस्ताईच्या मोलमजुरीने नाताळी लोकांचा फायदा होत आहे तोपर्यंत नवीन लोकांची आवक घटविण्याचें काम, ह्या विषयासंबंधी कायदा केला नाही तर, सर्वस्वी अशक्यच नसलें तरी खात्रीने कठीण होऊन राहिल, ” — डी. एफ. न्यूज, जानेवारी, १९१०.

वसाहतप्रवेशेच्छु हिंदी लोकांच्या किनाऱ्यावर उतरण्याविरुद्ध दरवानच्या ज्या लोकांनी निदर्शनांत भाग घेतला, त्या सर्वांच्या दृष्टीने एवढी गोष्ट सुदैवाची ठरली की, डॉ. मॅकेंझी यांचें ठोकळेबाज भडक वक्तृत्व, मि. स्पाक्स व त्यांचे नवशिके चेले मि. डान टेलर यांची चिथावणी देणारी शिवराळ भाषणे यांचा बुडबुड्यांसारखा क्षणसुंगुर परिणाम सोडल्यास, नाताळी सुंदर वसाहत, तीतील बेचैन झालेले नागरिक, अपकीर्ति-लांछित झालेले 'कूली' लोक यांच्यावर विशेष गंभीर असा परिणाम झालेला नाही. एका अविचारी निदर्शनाच्या नकली देशभक्त संघटकांनी रोमन विदुषकाची भूमिका रंगविली व आपल्याच तरवारींना बळी पडले! आम्ही म्हणतो की दैव अनुकूल होतें म्हणूनच अधिक गंभीर हानि झाली नाही; परंतु ज्यांनी लोकांना एकत्र जमविण्याचा व त्यांना बेसनदशीर कृत्याला प्रवृत्त करण्याचा धोका पत्करला, त्यांचा मूर्खपणा या बडबडीच्या काळामध्ये दरवानच्या जमावाच्या शेवटच्या कृत्यांनी अत्यंत ढळढळीतपणें नजरेस आला. वसाहतप्रवेशेच्छु कूलींच्या किनाऱ्यावर उतरण्याच्या कामाला प्रतिबंध करण्याचे प्रयत्नांत अपयश आल्यामुळे, आणि आपल्या निदर्शनाचा कांहीसा फजीतवाडा झाल्यामुळे दातओठ चावणाऱ्या जमावांतील लोकांनी एक हिंदी बॅरिस्टर श्री. गांधी यांच्याकडे आपलें लक्ष वळविले. नाताळांतील लोकांच्या दृष्टीने श्री. गांधींचा सर्वांत भयंकर गुन्हा हा की, आपल्या देशबांधवांच्या हित-रक्षणाच्या कार्याबद्दल आस्था बाळगली, आणि दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांचे स्वयंनियुक्त भाष्यकार किंवा वकील ही भूमिका धारण केली. येथपर्यंत निदर्शन हें अगदी निरुपद्रवी ठरलें होतें, आणि ख्रिस्टमसमधील हावभावयुक्त मूक तमाशा-प्रमाणे भासलें असतें; परंतु जेव्हा मि. गांधी हे गाजावाजः न करतां किनाऱ्यावर उतरले आणि गुपचुप मि. लाफ्टन (एक इंग्रज सॉलिसिटर) यांजवरोबर शहरांत जाऊं लागले, तेव्हा परिस्थितींत एकदम जंगली रूपांतर घडून आले. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांचा पक्ष उचलून धरण्याची अगर मि. गांधींच्या युक्तिवादाचें समर्थन करण्याची आमची इच्छा नाही, परंतु त्या सद्गृहस्थाला देण्यांत आलेली वागणूक संतापजनक होती, व ती निषेधार्ह आहे. मानसिक रोगट प्रकृतीच्या एका टवाळखोर जमावाने मि. गांधींना घेरलें, त्यांना लाथाबुक्क्यांनी तुडविलें, त्यांच्या अंगावर चिखल व सडके मासे यांचा वर्षाव केला. जमावांतील एका अधमाने त्यांना घोड्याच्या चाबकाचे फटके मारले, आणि दुसऱ्या एकाने त्यांची टोपी उडविली! या हल्ल्यामुळे मि. गांधी हे चिखलाने माखून गेले, व त्यांच्या मानेंतून रक्त वाहू लागले. त्यानंतर मि. गांधी यांना पोलिसांच्या संरक्षणाखाली एका पारशी गृहस्थाच्या दुकानांत नेण्यांत आलें, त्या घराभोवती शहरच्या पोलीसांचा पहारा वसविण्यांत आला आणि अखेरीला त्या हिंदी बॅरिस्टरला गुप्त रातीने सुटका करून घ्यावी लागली! जमावांतील बाजारबुग्यांची या सर्व प्रकाराने मोठीच करमणूक झाली; कायदा व सुव्यवस्था यांच्या दृष्टिकोनांतून या प्रश्नाकडे पाहण्याची गोष्ट बाजूला ठेवली तरी,

एका शिक्षा न झालेल्या स्वतंत्र मनुष्याबरोबर अशी असभ्य वर्तणूक व पशुतेचें आचरण जेव्हा इंग्रज लोक करूं लागतात, तेव्हां दरबानमध्ये ब्रिटिशांच्या न्यायप्रियतेला जोराची ओहोटी लागली आहे असें म्हणावें लागतें. हिंदुस्थान हा ब्रिटनच्या अंमलाखालील एक उज्ज्वल प्रदेश आहे, व इंग्रजी राजमुकुटांतील तें एक अत्यंत तेजःपुंज असें प्रादेशिक रत्न आहे असें वर्णन केले जातें. अशा देशांतील एका कायदेशीर प्रजा-जनाशीं नाताळी लोकांनी जी अत्याचारी वर्तणूक केली, तिच्याकडे दुर्लक्ष करणें ब्रिटिश सरकार व हिंदुस्थान सरकार यांना शक्य होणार नाही.” — दि जोहानेसबर्ग टाईम्स , जानेवारी, १८९७.

“दरबानच्या लोकांनी आपल्या तक्रारीला महत्त्व येण्यासाठी अत्याचारांच्या धमकीचा जो बेकायदेशीर मार्ग स्वीकारला, तो योग्य होता हें, नाताळच्या लोकांचे धोक्यांत आलेले हितसंबंध व अजूनपर्यंत घडून आलेले इष्ट परिणाम, यांचा विचार करतां, सिद्ध झालें आहे. वसाहतींतील कांही आंधळ्या लोकांना राज्यकारभाराची सत्ता निदर्शनाच्या पुढाऱ्यांच्या हातीं सोपविली गेली असें भासलें तरी दरबानच्या लोकांनी शांतपणें, बढाई न मारतां व धाकदपटशाची आरडाओरड न करतां, ही चळवळ प्रारंभापासून अखेरपर्यंत आपल्या नियंत्रणाखाली ठेविली होती.” — नाताळ मर्क्युरी, ता. १४, जानेवारी, १८९७.

“पक्षाच्या दृष्टीने निदर्शन यशस्वी झाल्याचा बहाणा करणें हा निवळ दंभ होईल. काल बंदरावर वक्तृत्वाचा जो पाऊस पडला, त्याचा सूर जाहीर सभांतील भाषणाच्या ध्वनीपेक्षा फार निराळा होता, तरीसुद्धा त्याने ही वस्तुस्थिति छपून जाऊं शकत नाही की, निदर्शनाचा मूळ उद्देश — दोन आगबोटींवरील उतारूंना उतरण्याला प्रतिबंध करणें — हा कांही सफल झाला नाही. जें काही साध्य झालें तें इतर साधनांनीसुद्धा मिळालेंच असतें. आम्ही विचारतो, कालच्या कार्यक्रमाने काय फायदा झाला ? जर असें म्हणणें असेल की, आशियाई आक्रमण थांबविण्यासाठी आत्यंतिक तातडीची गरज त्यामुळे सिद्ध झाली, तर त्याला आमचें उत्तर असें की, ती गोष्ट जाहीर सभांनी तितक्याच जोराने सिद्ध झाली होती, आणि तीबद्दल कोणाचा मतमेदहि नव्हता. निदर्शनामुळे लोकांची हार्दिक कळकळ दिसून आली असें कोणी म्हणेल तर आम्हांला तें मान्य नाही. कारण एका आठवड्यापूर्वी सरकारने जें आश्वासन दिलें होतें तेंच कालच्या जमावासमोर देतांच लोक निघून गेले. या प्रश्नाचा निकाल करण्यासाठी सरकार कायदा करील असें सरकारने पूर्वीं अभिवचन दिलें होतें; मि. एस्कॉम्ब यांनी काल त्या वचनाचाच पुनरुच्चार केला, पण अधिक आश्वासन काहीच दिलें नाही, त्यांनी पार्लमेंटचें जादा अधिवेशन बोलावण्याचें वचन दिलें नाही, किंवा हिंदी लोकांना परत पाठविण्याचें वचन दिलें नाही. आता तर समितीने घोषणा केली आहे की आपण हें सर्व प्रकरण सरकारच्या हातांत सोपवून देण्यास तयार आहों. असें करण्याला गेल्या आठवड्यापेक्षा परिस्थितींत कांही फरक पडला नव्हता, निदर्शनाचें उद्घोषित उद्दिष्टहि साध्य झालेलें नाही. पुष्कळ लोक या प्रकरणाचें ‘फजीतवाडा’ — पोकळ धमकी — असें वर्णन करतात, आणि दरबानचे लोक पुन्हा असल्या निदर्शनामध्ये भाग घेण्याला तयार होणार नाहीत असें म्हणतात. या आठवड्यांत सरकारने आपले सर्व अधिकार व्यवहारतः (निदर्शन -) समितीकडे सुपूर्त केले होते ही गोष्ट इतकी विलक्षण होती की, हा सर्व बनाव पूर्वींच रचिलेला होता असा संशय येणें अनिवार्य झालें ! या प्रश्नापुरतें तरी, स्वयंनियुक्त

समितीने स्वतःला एक प्रकारचें हंगामी सरकारच बनविलें होतें ! आगवोटींच्या हालचालींचें समितीच्या लोकांनी नियंत्रण केलें; आणि ज्या लोकांना या किनाऱ्यावर उतरण्याचा समितीच्या लोकांइतकाच अधिकार होता त्यांना किनाऱ्यावर उतरण्याची परवानगी देण्याचा किंवा नाकारण्याचा हक्कहि त्यांनीच स्वतःकडे घेतला. त्यांचा बेत 'डेनगोल्ड' धोरण स्वीकारण्याचाहि होता, आणि तें धोरण अंमलांत आणण्यासाठी निधि उभारण्याचाहि त्यांचा विचार आहे. हा सर्व प्रकार चालू होता त्या मुदतींत, सरकार नुसतें स्वस्थ राहून पाहत बसलें, उतारूंच्या संरक्षणाची त्याने कांहीच तजवीज केली नाही, आणि अर्धवट निषेध व्यक्त करण्याचा देखावा मात्र केला ! समितीने केलेली कृति योग्य होती किंवा नाही याविषयी आम्ही या वेळीं कांहीच चर्चा करीत नाही. समितीच्या लोकांना आपलें करणें न्याय्य आहे असें वाटत होतें, परंतु तेवढ्याने त्यांनी प्रत्यक्ष व्यवहारांत वेकायदेशीर रीतीने सरकारला धुडकावून त्याची जागा बळकाविली ही गोष्ट पुसून टाकली जात नाही. वाटाघाटींची एक लांबलचक मालिका चालू होते, व त्या मुदतींत लोक एकसारखे प्रक्षुब्धवस्थेंत चेतविले जात असतात; अखेरीस कर्णा फुंकलाच जातो व सर्व दरबान शहर बंदराकडे 'करेंगे या मरेंगे,' अशा निश्चयाने चाल करून जातात. नंतर अगदी सहजगत्या, लोकांच्या मनोवृत्तीच्या अनुकूल अवस्थेच्या क्षणीं, अॅटोर्नी जनरल शांतपणें उठून उभे राहतात; लोकांना सज्जन वृत्तीने वागण्याचा उपदेश करतात, व 'मी जरूर तें सर्व कांही करीन' असें वचन देतात — 'तुम्ही आपल्या एस्कॉम्बकडे नजर देऊन राहा, तो तुम्हांला पैलतीराला सुखरूप पोचवील' — नंतर समितीचे लोक म्हणतात, सरकारला विरोधी असें कांही करण्याचा आमचा हेतु नव्हता. हा सर्व प्रश्न आम्ही सरकारच्या हातांत सोपविण्यास तयार आहों, -- 'राणीचा जय-जयकार असो' चारी बाजूंनी आशीर्वादांचे उद्गार उठतात— प्रत्येक मनुष्य समाधानी वृत्तीने घरीं जातो, -- निदर्शनासाठी गर्दी ज्या वेगाने जमत गेली, त्याच वेगाने ती ओसरतहि गेली. आता विस्मृतींत लुप्त झालेले हिंदी लोक जमिनीवर उतरतात; जणू काय 'निदर्शन' नांवाची घटना कधी घडलीच नव्हती ! हें सर्व पाहिल्यानंतर, ही सर्व पूर्व-नियोजित व ठरलेली रचना होती, असा संशय कोणालाहि आल्यावांचून राहिल काय ? 'कूरलॅंड' बोटीच्या कप्तानाने निश्चित विधान केलें आहे की कमिटी सरकारचे वतीने काम करीत आहे असा विश्वास आपणाला वाटण्याजोगें कमिटीचें वर्तन चाललें होतें; आणि कमिटी काय करीत आहे हें सरकारला माहित होतें व सरकारची त्याला संमति होती असें विधान प्रसिद्ध झालें आहे. हीं विधानें जर बरोबर असतील तर त्यामुळे कमिटी किंवा सरकार यापैकी कोणाच्या तरी शुद्ध हेतूबद्दल मोठा आक्षेप सूचित केला जातो. कमिटीच्या कारवाईला सरकारची मान्यता व पसंती मिळाली असेल तर, सरकार दुटप्पीपणाचा खेळ खेळत होतें असा अर्थ होतो. कारण प्रकटपणें प्रसिद्ध केलेल्या उत्तरामध्ये ज्या कृत्यांबद्दल सरकार नापसंती व्यक्त करीत होतें, त्यांनाच खासगी रीतीने मान्यता देत होतें ! सरकार अशा प्रकारें वागलें नसेल तर दुटप्पीपणाचा आरोप कमिटीवर जाऊन बसतो ! या विधानावर विश्वास ठेवण्याला आम्ही तयार नाही, कारण एखादें मोठें उद्दिष्ट यशःसिद्धीस नेलें जातें ते अशा मार्गाने नव्हे." — नाताळ अंडव्हटायझर, ता. १४, जानेवारी, १८९७.

“निदर्शन समितीकडून कूरलॅंड बोटीच्या कॅप्टनला पाठविण्यांत आलेलें जें पत्र आम्हीं काल प्रसिद्ध केलें, त्यावरून आपण सरकारतर्फें काम करीत आहों असा खोटाच समज पसरविला या आरोपाचें समर्थन होत नाही. परंतु त्या पत्राच्या एकंदर

ध्वनीवरून व त्यांत अॅटॉनी जनरल यांचा जो उल्लेख केलेला आहे त्यावरून, कप्तानाने तसा निष्कर्ष काढला यांत त्याचा काही दोष दिसत नाही. परंतु त्या पत्राने दुसऱ्या संशयाला अवकाश मिळतो; तो असा की, बेकायदेशीर कृत्यांविरुद्ध कडक इशारा प्रसिद्ध केला असतांहे सरकार व्यवहारतः कमिटीशीं गुप्त रीतीने हातमिळवणी करीत होती ! अॅटॉनी जनरल यांनी पूर्वी ही गोष्ट कवूल केली होती की, हिंदी लोकांना वसाहतीबाहेर अडवून धरण्याला कोणताहि कायदेशीर उपाय उपलब्ध नाही. तथापि या पत्रांतील उल्लेखावरून अॅटॉनी जनरल यांची मजल येथवर गेली की, एका संस्थेच्या सूत्रनेवरून, वसाहतींत आलेल्या हिंदी लोकांना पैसा देऊन परत पाठविण्यासाठी सार्वजनिक पैशाचा उपयोग करण्याचें वचन देऊन विरोधी लोकांचा विरोध द्रव्याने विकत घेण्याचें धोरण धरण्याचें ठरविलें; त्या संस्थेला कसलाहि कायदेशीर दर्जा नाही. तिचे मार्ग धाकदपटशाचे आहेत, हें त्या पत्रांतील शब्दयोजनेवरूनच दिसून येतें. या मार्गाने यश मिळत नाही असे स्पष्ट झालें तेव्हा निदर्शन पुढे आले व त्यामध्ये ऐन मोक्याचे वेळी अॅटॉनी जनरल लोकांसमोर येऊन उमे राहिले ! जुना ओळखीचा शब्दप्रयोग करावयाचा झाल्यास, यासंबंधी टीका करण्याची जरूरी नाही.”

—नाताळ अॅडव्हर्टायझरं, २० जानेवारी, १८९७.

गेल्या आठवड्यांतील सगळी भाषणबाजी, कवाईत व शिंग फुंकणें, या सर्व देखाव्या-नंतरसुद्धा दरबानच्या नागरिकांना ऐतिहासिक महत्त्वाची कांहीच घटना घडवून आणतां आली नाही; हां, नाही म्हणावयास अनुच्चार्य नांवाच्या त्या गांधीच्या डोक्याचा नेम धरून कुसका बटाटा कोणीतरी फेकला ही ऐतिहासिक महत्त्वाची घटना म्हणावयाची असल्यास गोष्ट निराळी ! लोकसमुदायाच्या धीरगर्जनांच्या भव्यतेची अखेर हास्यास्पद थिल्लरपणांत होत असते, आणि भाषणांतील उथळ युक्तिवादाला नासक्या अंड्यांचें साह्य दिलें जातें ! नाताळच्या मंत्रिमंडळाने परिस्थिती काबूत आणण्याचा अल्पहि प्रयत्न न करतां तिचें स्वरूप एक आठवडाभर गंभीर वाहूं दिलें ; त्यांच्या धोरणावरून या सर्व प्रकाराला त्यांची अप्रकट अनौपचारिक मान्यता होती, असें सूचित होतें. नंतर, ‘नादेरी’ व ‘कूरलॅंड’ या दोन बोटी धक्क्यापासून दोन तीनशे यार्ड दूर असतां, मि. एस्कॉम्ब हे निदर्शनाच्या ठिकाणीं अवतीर्ण झाले, व त्यांनी परिणामकारक मध्यस्थी केल्यावर जमाव पांगला. मागाहून निराश झालेल्या निदर्शकांनी आपला राग काढण्यासाठी काही तासानंतर गांधींचा रिकशा उलटविला त्यांच्या डोक्यावर प्रहार करून जखम केली, व ते उतरले होते त्या घरावर जंगली हला करून नासधूस केली — केप आरगस, जानेवारी १८९७

निदर्शनामध्ये कित्येक शेकडे काफिरांचें दल उपस्थित होतें त्यासंबंधीचा समाधानकारक थोडासा खुलासा अजूनहि आलेला नाही. त्याचा अर्थ असा समजायाचा काय की, गोऱ्या लोकांचे व वसाहतीच्या मूळ लोकांचें उद्दिष्ट एकच आहे ? तसें नसेल तर तें कशाचें लक्षण समजावयाचें ? एका बाबतींत लोकमताचें ऐक्य आहे. लोकमताने काढिलेला निष्कर्ष कदाचित अन्यायाचा असूं शकेल. पण एक गोष्ट खरी की, हा सारा प्रकार म्हणजे सरकार व या विलक्षण आंदोलनाचे नेते यांच्या दरम्यान ठरलेला एक गुप्त कट नव्हता यावर लोकांचा विश्वास कधीहि बसणार नाही; परंतु स्वयंनियुक्त समितीला यांत अपयश आलें असेंच लोक मानतील. ती सर्व एक ना!की कर्मणूक होती. लोकांच्या नेतृत्वाचा दावा सांगणाऱ्या एका समितीकडे मंत्रिमंडळाने आपले अधिकार

सुपूर्त केले. त्यांनी सांगितलें की, तुम्हीं कांहीहि करा, पण सनदशीर रीतीने वागा. हा संदेश चोहोकडे पोचविला गेला, आणि सनदशीर कृत्याच्या जादूचा परिणामहि झाला. पण त्याचा अर्थ काय हें या क्षणापर्यंत एकाहि मनुष्याला ठाऊक नाही ! मंत्र्यांनी सनदशीरपणें काम केलें, आणि (समितीला) वचन दिलें की जरी शांतताभंग झाला तरी आपण हस्तक्षेप करणार नाही ! आपण फक्त गव्हर्नराकडे जाऊन आपणाला अधिकार-पदाच्या जबाबदारीतून मुक्त करण्याची मागणी करूं. समितीनेही पूर्ण सनदशीर वर्तन करून एक दल उभारलें, त्यामध्ये मूळ आदिवासींचाहि समावेश केला, आणि एका ब्रिटिश वसाहतीमध्ये ब्रिटिश प्रजाजनांनाचपाऊल टाकूं देण्याला जबरदस्तीने विरोध करण्याचें ठरविलें ! या चमत्कृतिजनक सुंदर नाटकाचा अखेरचा अंक धक्क्यावर उतरण्याचे जागीं करण्यांत आला. तेथे समितीने आपण घेतलेले अधिकार मि. एस्कॉम्ब यांजकडे परत दिले, सरकारची आपल्या जागी प्रतिष्ठापना केली, आणि सर्वजण घोषर समाधानाने परत गेले ! कमिटीचा जागोजागीं पराभव झाला, तथापि आपला नैतिक जय झाला असा समिति दावा सांगत आहे. मंत्रिमंडळ आपल्या एका फळीवर नाचत आपल्या सभोवती गिरक्या मारीत राहिलें; आणि ज्या हिंदी लोकांना कधीच उतरूं द्यावयाचें नव्हतें, ते सगळेच लोकांची गर्दी निघून जातांच किनाऱ्यावर उतरले !” — नाताळ विटेनस, जानेवारी १८९७.

“मि. एस्कॉम्ब यांनी शिष्टमंडळाला उद्देशून जें काय म्हटलें असें मि. वायली यांनी दरबानच्या समेत सांगितले, त्याच्या थोडशा भागाची दखलहि कोणी घेतलेली नाही, मग तें नाकारणें दूरच राहिलें. त्यामुळे ही गोष्ट लेखांत नोंदली गेली आहे की, दरबानमध्ये दंग्याचा थोडासा त्रास होतांच मंत्रिमंडळाने जमावाचें राज्य होऊ देण्याचा निर्णय घेतला. ‘आम्ही गव्हर्नरमहाशयांना सांगूं की, राज्यशासनाची सूत्रे तुम्हांला हातीं घ्यावीं लागतील.’ आणखी एक सार्वत्रिक निवडणूक जवळ आली आहे हें सर्वांना माहित आहे, परंतु मजें मिळविण्यासाठी एका मोठ्या शहरांतील लोकवस्तीला कायदा मोडण्याचें स्वातंत्र्य देण्याइतक्या खालच्या पातळीवर कोणतेंहि मंत्रिमंडळ जाईल असें कोणालहि वाटलें नसतें !” — नाताळ विटेनेस, जानेवारी, १८९७.

“मुदत कराराने शेकडो हिंदी लोकांना वसाहतींत आणीत राहावयाचें. त्याच वेळीं स्वतंत्र हिंदी लोकांना मात्र प्रवेशाला बंदी करावयाची, असा प्रकार चालू राहणें शक्य नाही. नाही तर त्यांच्या पदरीं निराशाच येईल” — प्रिटोरिया प्रेस, जानेवारी १८९७.

“हिंदी-विरोधी चळवळीचे पुरस्कर्त व मि. एस्कॉम्ब यांच्यामधील मुलाखतीची हकीकत मि. वायली यांनी दिली आहे तीवरून त्या प्रकरणांत सरकारची वृत्ति गंभीर निषेधाला पात्र आहे असें दिसतें. श्री. वायली यांच्या वर्णनावरून, कमिटीने प्रच्छन्न भाषेंत का होईना, पण वेकायदेशीर गोष्टी करण्याची धमकी दिली हें स्पष्ट आहे. समितीनें सांगितलें : “सरकारचें व या वसाहतीच्या शासनाधिकाराचें प्रतिनिधित्व करणारे या नात्याने, आम्हांला विरोध करण्याकरिता तुम्हांला जबरदस्तीचा प्रयोग आमच्यावर करावा लागेल.” यावर मि. एस्कॉम्ब काय म्हणाले त्याचें वृत्त या स्वरूपाचें आहे— “आम्ही तसें कांही करणार नाही. आमचा तुम्हांला पाठिंबा आहे, व तुम्हांला विरोध करण्यासाठी आम्हीं कांहीहि करणार नाही. पण तुम्ही आम्हांला अशा परिस्थितींत टाकलेंतच तर आम्हांला गव्हर्नर यांजकडे जाऊन सांगावें लागेल की, “तुम्हांला शासनसूत्रें आपल्या हातीं घ्यावीं लागतील; आम्हांला यापुढे राज्य-

शासन चालविणे शक्य होणार नाही. त्यासाठी तुम्हांला दुसरी माणसें शोधिलीं पाहिजेत.” या वर्णनावरून सरकारने अतिशय शोचनीय अशा दौर्बल्याची कबुली दिली आहे. जेव्हा काही लोक बेकायदेशीर गोष्टी करण्याच्या विचारांत आहेत असें एखाद्या मंत्र्याला सांगितलें जातें तेव्हा त्याने आपल्या मेटीसाठी आलेल्यांना एक क्षणभरहि कांकू न करतां बजावून सांगितलें पाहिजे की, कायद्याच्या अंमलबजावणीला यत्किंचित्हि बाधा येतां कामा नये; आणि तसा प्रसंगच आला तर मंत्र्याने लोकांना सांगितलें पाहिजे की, कोणत्याहि परिस्थितींत कायद्याचा अंमल उपलब्ध असलेल्या सर्व साधनशक्तीनिशी संरक्षिला जाईल. परंतु मि. एस्कॉम्ब यांनी उलट अशा अर्थाचें सांगितलें की, लोकांनी संकल्पिलेल्या बेकायदेशीर कृत्याला विरोध करण्यासाठी सरकार कांहीहि करणार नाही. वसाहतप्रवेशेच्छू हिंदी लोकांना राहण्याला हिंदी महासागर हीच योग्य जागा आहे असें जाहीर रीतीने बोलणाऱ्या लोकांच्या हातांतलें खेळणें वनण्याच्या या कृतीवरून सरकारच्या एका घटक सदस्याची शोचनीय दुर्बलता मात्र स्पष्ट दिसून येत आहे ” — टाइम्स ऑफ इंडिया, जानेवारी १८९७.

वरील उतारे बोलके आहेत; त्यांवरून परिस्थितीची स्पष्ट कल्पना येते. बहुतेक प्रत्येक वृत्तपत्राने निदर्शनाचा निषेधच केला आहे. उद्धृत केलेल्या उताऱ्यांवरून आणखी असेंहि दिसून येतें की, सरकारने समितीच्या कृत्याला पाठिंबा दिला. आपलें अर्जदार या ठिकाणीं सांगूं इच्छितात की, त्यानंतर आता निदर्शनाच्या पुढाऱ्यांनी जाहीर केले आहेत की, सरकार व आपण यांचे दरम्यान कसलीहि सल्लामसलत झालेली नाही. पण वरील उताऱ्यांवरून ही गोष्ट स्पष्टपणें दिसून येते की, मि. वायली यांनी मि. एस्कॉम्ब यांच्या व आपल्या स्वतःच्या दरम्यान झालेल्या संभाषणाविषयी जें विधान केले तें सरकारने खोडून काढलें असतें, आणि जर सरकारकडून संरक्षण मिळण्याचा उतारुंचा हक्क आहे एवढेंच नव्हे तर तसें संरक्षण त्यांना दिलें जाईल, असें सरकारने जाहीर रीतीने घोषित केले असतें, तर निदर्शन घडून आलें नसतें. खुद्द सरकारी मुखपत्रानेच वर्णन केले आहे त्याप्रमाणे हें आंदोलन वाढत असतां तें ‘सरकारच्या संरक्षणाखाली व नियंत्रणाखाली चाललें होतें.’ खरोखर त्या लेखावरून दिसून येतें की, असें निदर्शन घडून यावें अशी सरकारला उत्सुकता होती; फक्त लोकांचा जमाव योग्य रीतीने काबूत संभाळणें एवढ्याचीच जरूरी होती. कारण निदर्शन झालें म्हणजे तो हिंदी उतारुंना प्रत्यक्ष वस्तुपाठच होईल ! एका ब्रिटिश वसाहतींतील सरकारकडून अशा प्रकारच्या धमकावणीच्या पद्धतीला मान्यता अगर पाठिंबा दिला जावा हा नाताळ सरकारबद्दल अत्यंत सौम्य शब्दांत सांगावयाचें झाल्यास, एक नवीन अनुभव आहे, व तो ब्रिटिश घटनेच्या अत्यंत प्रेमाने सांभाळलेल्या तत्त्वांशीं विरुद्ध आहे. निदर्शनाचे इतर परिणाम हिंदी समाजाच्या हिताला जितके बाधक होतील तितकेच संबंध वसाहतीच्या हितालाहि विघातक होतील असें आपल्या अर्जदारांचें नम्र मत आहे; कारण हिंदी लोक हे युरोपियन प्रजाजनांइतकेच स्वतः ब्रिटिश प्रजाजन असल्याचा दावा सांगतात.

त्या (निदर्शना-) मुळे वरील दोन समाजांमधील दुरावलेले संबंध अधिक बिघडले आहेत. त्यामुळे युरोपियन वसाहतवाल्यांच्या दृष्टीने हिंदी लोकांचा दर्जा कनिष्ठ झाला आहे. त्यांतून हिंदी लोकांचें स्वातंत्र्य संकुचित करणाऱ्या पुष्कळ कडक उपायांचा उगम झाला आहे. या सर्व गोष्टींकडे साम्राज्यसरकार वेपवाई दाखवून उपेक्षेच्या दृष्टीने पाहणार नाही अशी आम्ही आशा बाळगतों, व तसें पाहूं नये अशी आम्ही प्रार्थना करतो. ब्रिटिश साम्राज्याचें ऐक्य, व त्यांतील भिन्न भिन्न प्रजाजनांचे समाज यांमध्ये न्यायाची वागणूक, यांची अभिवृद्धि व संरक्षण करण्याची जबाबदारी आहे, तेच जर त्या समाजांचे दरम्यान फूट व वेवनाव निर्माण करण्याला व त्याला उत्तेजन देण्याला प्रवृत्त होतील, तर भिन्न भिन्न हितसंबंध संभाळून निरनिराळ्या समाजांना एकता राखण्याबद्दल उद्यमशील राहण्याचें काम कितीतरी कठीण होईल. आणि हिंदी ब्रिटिश प्रजाजनांना महाराणी सरकारच्या सर्व अंकित प्रदेशांत संबंध ठेवण्याची स्वतंत्रता आहे हें तत्त्व महाराणीच्या सरकारला जर मान्य असेल, तर साम्राज्यसरकारकडून कांहीतरी घोषणा केली जाईल अशी अर्जदारांना आशा वाटत आहे. वसाहतसरकारांना अशा प्रकारचा खेदकारक पक्षपात करण्याची शक्यताच राहणार नाही अशा प्रकारची ती घोषणा असावी.

त्या आणीबाणीच्या प्रसंगांत हिंदी समाजाने कसें वर्तन केलें त्याविषयी ता. १६ जानेवारीच्या नाताळ अँडव्हर्टायझरमध्ये प्रसिद्ध झालेले पुढील उद्गार लक्षांत धरण्यासारखे आहेत :

त्या आठवड्यांतील खळबळीच्या प्रसंगी दरबानच्या हिंदी समाजाने केलेलें वर्तन जसें असणें इष्ट आहे तसेंच होतें. शहरांतील लोकांची आपल्या देशवांधवाविषयीची वृत्ति पाहून त्यांना मानसिक वेदना झाल्या असतील. परंतु त्यांनी बदला घेण्याचा प्रयत्न केला नाही; आणि आपल्या शांततेच्या वर्तनाने व सरकारावरील विश्वासाने त्यांनी सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्याला महत्त्वाची मदत केली यांत शंका नाही.

श्री. गांधींच्या बाबतींत जी घटना घडली तिच्यासंबंधी अधिक उल्लेख करण्याचें अर्जदारांनी टाळलें असतें; पण ज्याअर्थी नाताळमधील दोन समाजांमध्ये ते मध्यस्थ म्हणून वागत आहेत त्याअर्थी त्यांच्या भूमिकेबद्दल कोणताहि गैरसमज राहिल्यास हिंदी लोकांच्या कार्याला गंभीर हानि पोचेल. श्री. गांधींनी दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या नांवाने हिंदुस्थानांत जें काम केलें त्याच्या समर्थनपर या अर्जांत बरेंच लिहिण्यांत आलेलें आहे. परंतु त्या विषयाच्या अधिक स्पष्टीकरणासाठी आपले अर्जदार परिशिष्ट 'वाय' कडे महाराणीसरकारचें लक्ष वेधूं इच्छितात. त्या परिशिष्टांत वृत्तपत्रांतील कांही उतारे संग्रहित केलेले आहेत. यापूर्वी जे अर्ज सादर केले त्यांत हिंदुस्थानाबाहेर हिंदी लोकांचा दर्जा निश्चितपणें ठरवून द्यावा अशी महाराणी सरकारला प्रार्थना केलेली होती; आणि नम्रपणें अशी सूचना केली होती की, महाराणी सरकारनें १८५८ साली जो जाहीरनामा प्रसिद्ध केला

त्यांतील दृष्टीस अनुसरून महाराणी सरकारच्या इतर सर्व प्रजाजनांच्या^१ बरोबरीचा तो दर्जा असावा. खरें पाहतां नेकनामदार लॉर्ड रिपनसाहेबांनी वसाहतीसंबंधी लिहिलेल्या एका खलित्यांत त्या दर्जाची व्याख्या केली होती ती पुढील अर्थाची होती :-
 “राणीसरकारच्या हिंदी प्रजेला राणीसरकारच्या इतर प्रजाजनांच्या^२ बरोबरीने वागवणूक देण्यांत यावी, असा राणीसरकारचा उद्देश आहे;” परंतु तेव्हापासून इतके फरक घडून आले आहेत की या बाबतींत औपचारिक जाहीरनामा काढणें जरूर झालें आहे; विशेषतः या वसाहतींत त्यानंतर असे कायदे पास करण्यांत आले आहेत की, ते त्या उदार धोरणाच्या विरुद्ध आहेत.

अर्जदारांचें नम्र निवेदन असें की निदर्शनांतील दुसरी एक घटनासुद्धा लक्षांत घेण्याजोगी आहे; ती म्हणजे बंदर धक्क्यावर आदिवासी लोकांचा जमाव एकत्र आणणें, ही होय. या गोष्टीचा उल्लेख यापूर्वी येऊन गेलाच आहे. परंतु दरबान नगर-मंडळाचे एक प्रमुख सदस्य मि. जी. ए. लॅबिस्टुअर यांचें पुढे दिलेलें पत्र व सरकारी मुखपत्र नाताळ मर्क्युरी, याने त्या पत्रावर केलेलें भाष्य, यावरून परिस्थितीच्या गांभीर्याची अधिक चांगली कल्पना येईल. :

“सदगृहस्थहो, — कालच्या निदर्शनामध्ये ज्या आदिवासींनी माग घेतला त्यांचें दंगेखेरे वर्तन पाहून चिंताग्रस्त झालेल्या अनेक सदस्यांपैकी मी एक होतो. बंदराच्या रस्त्यावर आदिवासींच्या कित्येक टोळ्या उभ्या होत्या. ते हातांतील लाठ्या फिरवीत होते व जोराने आरोळ्या मारीत होते. त्यांनी रस्त्याच्या कडेच्या फरशीचा कबजा केला होता; बंदरावर सुमारे ५००।९०० तरुण मुलगे, सर्व लाठीधारी असून आरडा-ओरडा करीत व गात उभे होते. त्यांचा निश्चय शांतताभंग करण्याचा दिसत होता. या शोचनीय प्रकारचें सविस्तर वर्णन सहज मिळूं शकेल

“या शहरामध्ये कायदा व सुव्यवस्था याची संरक्षक म्हणून तुमच्या सन्मान्य संस्थेने, अशा प्रकारची वर्तणूक चालू दिली जाणार नाही असें दाखविण्यासाठी जर ताबडतोब उपाययोजना केली नाही, तर कालच्या एकंदर कारवाईचा अनिष्ट परिणाम आदिवासींवर झाला आहे तो अधिक वाढेल आणि जातीय द्वेष अधिक फैलावत जाईल. कालच्या निदर्शनामध्ये ज्या प्रकाराने आदिवासींना एकत्र जमा करून आणिले गेले, तसें करणें हें शहराच्या दृष्टीने अतिशय धोक्याचें आहे. उदाहरणार्थ, काही काळापूर्वी आदिवासींना पोलिसांशीं झगडा चालू असतां त्यांना रेसकोर्सवर एकत्र गोळा करून नेण्यांत आले त्या वेळीं झालेला अनिष्ट परिणाम लोकांच्या स्मरणांत ताजाच आहे.”

“माझे नम्र निवेदन असें की, कालच्या निदर्शनामध्ये आदिवासी लोक सामील करून घेतल्यामुळे दरबानमध्ये शहराच्या धवल कीर्तीला डाग लागला आहे, तो

१- साम्राज्यसरकारला केलेल्या अर्जाकरितां खंड १, पृ. ९५ ते १०५ पाहा. तसेंच पृ. १५६ ते १७५, पृ. १८० ते १९२, पृ. २१४ ते २१६, पृ. २५९ ते २६३ व पृ. २७८ ते २९८ पाहा. जाहीरनाम्याच्या अनुषंगींत ब्रिटिश प्रजाजन या दृष्टीने हिंदी लोकांचा दर्जा काय या दृष्टीने खंड १; पृ. ९९१६९, २८८, २९२ व २९४ पाहा, आणि पुढे कलम ५३ पाहा.

२- खंड १, पृ. १६९ पाहा.

ताबडतोव धुऊन टाकणें हें तुमचें कर्तव्य आहे, आणि मी असें म्हणण्याचें धाडस करतो की, तुम्हीं ही गोष्ट धडाडीने हातीं घेतली तर तुमच्या सदस्यांपैकी बहुसंख्य लोकांना तुमच्या कृत्याबद्दल समाधान वाटेल. मी आदरपूर्वक सुचवितो की या आदिवासींना एकत्र जमा करून आणण्याला जबाबदार कोण होता; तसेंच त्यांचें वर्तन व ह्या प्रसंगां त्याचेवर नियंत्रण कोणाचें होतें, यासंबंधा कॉर्पोरेशनने प्राथमिक उपाययोजना म्हणून चौकशी करवावी, आणि पुढे अशा प्रकारच्या गोष्टींची पुनरावृत्ति होऊं नये म्हणून हल्लीचे नियम या अनिष्ट प्रकाराला आळा घालण्यास अपुरे पडत असतील तर, विशेष नियम बनवून ते मंजूर करून घ्यावें.

“ असें करणें अधिक आवश्यक झालें आहे, त्याचें कारण हें की सन्मान्य अॅटॉर्नी जनरल साहेवांनी, वर उल्लेखिलेल्या वस्तुस्थितीमुळे दंगेखोर व धोकादायक लोकांची उपस्थिति बंदरावर झाली त्याबद्दलचा उल्लेख आपल्या भाषणात मुळीच केला नाही. तथापि मला विश्वास वाटतो की, जें दृश्य मी व इतरानी प्रत्यक्ष पाहिलें तें त्यांनी पाहिलें नाही यामुळे ही शोचनीय चूक त्यांचे हातून घडली असावी. ते कोट घातलेले तरुण लोक सहज सापडूं शकतील अशी माझी कल्पना आहे; इतर लोक समितीच्या सदस्यांचे नोकर होते. एकाने तर या प्रसंगाचा फायदा घेऊन आपल्या व्यापारी संस्थेच्या नोकरांना पाठवून आपल्या संस्थेची जाहिरात केली. प्रत्येक तरुणाच्या हातांत दोनतीन काठ्या दिलेल्या होत्या व त्याच्या पाठीवर त्याच्या व्यापारी संस्थेचें नांव कोरलें होतें ”

बुधवारच्या निदर्शनाकरिता लाठीधारी आदिवासींचें दल एकत्र जमविण्यातील धोका लक्षांत आणून देणाऱ्या, व नगर मंडळाला या गोष्टीची चौकशी करावयास आवाहन करणाऱ्या पत्राकडे दुर्लक्ष करण्यांत येऊं नये. बंदरावर आदिवासींचा जमाव जमला याला निदर्शन समिती जबाबदार नव्हती असें आम्ही समजतो; परंतु आदिवासी लोक आपण होऊन कांही तेथे गेलेले नाहीत. या गोष्टीची पूर्ण चौकशी झाली पाहिजे, आणि ज्या व्यक्तींनी एवढी गंभीर जबाबदारी रवतःवर घेतली त्यांच्यावर त्याचा दोष टाकला गेला पाहिजे. निदर्शनामध्ये आदिवासींची उपस्थिति हा दरवानच्या उज्वल नांवाला कलंक आहे, व त्याचे परिणाम फार भयंकर झाले असते, हें मि. लॅबिस्टुअर यांचें म्हणणें अत्यंत योग्य आहे. वस्तुस्थिति अशी आहे की, हिंदी लोक व येथील आदिवासी यांचें एकमेकाशीं वैमनस्य आहे, आणि आदिवासींचा जमाव एकत्र जमवून त्यांना हिंदी लोकांविरुद्ध चिथावणी देण्याचा घोर परिणाम अजूनहि घडून येऊं शकेल. असल्या गोष्टींचा युक्तायुक्त विचार करण्याची शक्ति आदिवासींमध्ये नाही; त्यांची मनोवृत्ति चटकन भडकून उठते, व त्यांचा स्वभाव लढाऊ आहे. थोडेंसे प्रक्षोभक कारण घडलें की त्यांची मनोवृत्ति पेट घेते, व जेथें रक्तपात होण्याचा संभव असतो तेथें ते कांहीहि करण्यास तयार असतात. याहिपेक्षा लाजिरवाणा प्रकार म्हणजे, श्री. गांधी हे धक्क्यावर उतरल्यानंतर फील्डस्ट्रीटमधील घरांत मुक्कामास गेले असतां आदिवासींना हिंदी लोकांवर हल्ला करण्याला चिथावणी दिली गेली हा होय. पोलीस लोक जागरूक व तयार नसते आणि आदिवासींना पिटाळून लावण्यांत यशस्वी झाले नसते, तर कोणत्याहि ब्रिटिश वसाहतींत झाला नसेल अशा भयंकर दंग्यामध्ये बुधवारच्या रात्रीचा शेवट झाला असता. कारण एका जंगली व लढाऊ जातीच्या लोकांना त्यांच्याहून सुधारलेल्या व शांतताप्रिय लोकांविरुद्ध त्या दोहोपेक्षाहि श्रेष्ठ

जातीच्या लोकानी प्रक्षुब्ध करून हल्ला करण्यास उद्युक्त केले होते. (तसें झालें असतें तर) तो काळिमा या वसाहतीला फार दीर्घकाळपर्यंत चिकटून राहिला असता. जे चार “ काफिर ’ लोक लाठया फिरवीत आरडाओरडा करीत बुधवारी फील्ड स्ट्रीटवर चालून आले, त्यांना पकडण्याऐवजी, ज्या गोऱ्या लोकांनी त्यांना तेथे नेऊन दंग्याची त्रिधावणी दिली, त्यांना पकडून मॅजिस्ट्रेटसमोर उभे करावयास पाहिजे होतें व काफिरांना दंड करण्यांत आला त्या मानाने त्यांनाहि भरपूर दंड करावयास पाहिजे होता. ज्या लोकांनी अधिक शहाणपणाचें वर्तन करावयास पाहिजे होतें अशा लोकांचा हुकूम काफिर लोकांनी मानिला म्हणून काफिरांवर त्या दोषाचें उद्दें काढणें ही त्यांच्यावर निर्दयताच झाली. अशा प्रकारच्या गोष्टींत आदिवासींची मदत घेणें हें त्यांना आपल्या दौर्बल्याचें प्रदर्शन करण्यासारखें आहे, व तसें प्रदर्शन कांही झालें तरी टाळलें पाहिजे. आदिवासींसारख्या सहज भडकणाऱ्या लोकांची जातीय द्वेषभावना चेष्टविण्यासारखी धोक्याची व लज्जास्पद पद्धत पुन्हा केव्हाहि अंगिकारली जाणार नाही असा आम्हांला विश्वास वाटतो.” — नाताळ मक्युरी, १६ जानेवारी, १८९७

या गोष्टीशीं संबद्ध असलेली सत्य परिस्थिति महाराणींच्या सरकारपुढे ठेविली तर त्यांना योग्य निष्कर्ष काढणें सोपें होईल. हिंदी लोकांना या वसाहतींत प्रवेश करण्याला असलेल्या अनिर्वध स्वतंत्रतेवर बंदी घालावी ही मागणी एका काल्पनिक समजुतीवर आधारलेली आहे. ती समजूत ही की, अलीकडे या वसाहतींत हिंदी लोक फार मोठ्या संख्येने येऊं लागले आहेत. मग तसें करणें हें संघाटित प्रयत्नांमुळे झालें असो किंवा नसो. परंतु वस्तुस्थितीने या भीतीचें समर्थन होऊं शकत नाही असें म्हणण्यास अर्जदारांना बिलकुल शंका वाटत नाही. गेल्या वर्षीत त्याच्या मागील वर्षापेक्षा अधिक हिंदी लोक वसाहतींत आले या म्हणण्यांत तथ्य नाही. पूर्वी ते जर्मन आगवोटींतून येत, तसेच बी. आय. एस्. एन्. कंपनीच्या बोटींतूनहि येत. बी. आय् एस्. एन्. कं.च्या बोटी आपले उतारू डेलागोआ वे येथे दुसऱ्या बोटींवर चढवीत, तेव्हा हिंदी लोक लहान लहान तुकड्यांनी येऊं लागले व त्यामुळे ते फारसे लक्षांत भरत नसत. गेल्या वर्षी दोघां हिंदी व्यापाऱ्यांनी आगवोटी खरेदी केल्या, आणि मुंबई व नाताळ यांचे दरम्यान बरोचशी नियमित व थेट वाहतुक प्रस्थापित केली. या वाहतुकीचा फायदा दक्षिण आफ्रिकेला येऊं इच्छिणाऱ्या बहुतेक हिंदी लोकांनी घेतला, त्यामुळे लहानलहान तुकड्यांमध्ये त्यांची संख्या विभागली न जातां, ते एकदम येऊं लागले व त्यामुळे त्यांच्याकडे लोकांचें लक्ष वेधू लागलें. शिवाय हिंदुस्थानकडे जे लोक परत जात त्यांची गोष्ट कोणीच लक्षांत घेत नसत. पुढील यादीवरून स्पष्ट दिसून येईल की, स्वतंत्र हिंदी लोकांच्या संख्येंत विशेष वाढ झालेली नाही; जी भीति व्यक्त करण्यांत येते ती न्याय्य ठरण्याइतकी तर खचितच नाही. स्वतंत्र हिंदी लोकांची जी आयातसंख्या आहे, तीपेक्षा युरोपियनांची आयातसंख्या मोठी आहे व नेहमीच अधिक होती.

वसाहत-प्रवेशकांचे हंगामी संरक्षक मि. जी. ओ. रुदरफोर्ड यांनी सादर केलेल्या

परामी ग्रंथ संग्रहालय
२२३ अनुक्रम... ३६६७ वि: २८१-६०
१२४७ म. गांधीचें संकलित वृत्तिय

एकाच व्यापारवरून दिसून येतें की, गेल्या ऑगस्टपासून जानेवारीपर्यंत सात आगबोट संस्थांनी वसाहतींतून १२९८ स्वतंत्र हिंदी लोक बाहेर नेले. त्याच मुदतींत त्याच कंपन्यांनी १९६४ हिंदी लोक बाहेरून वसाहतींत आणले. या प्रवेशकांपैकी बहुतेक मुंबईहून आलेले होते. —नाताळ मकर्युरी, १७ मार्च १८७०

युरोपियन व स्वतंत्र हिंदी कामगारांचे दरम्यान कांही स्पर्धा आहे या विधानाला कांहीहि आधार नाही. अर्जदार स्वतःच्या माहितीवरून सांगू शकतात की, या वसाहतीमध्ये लोहार, सुतार, गवंडी वगैरे फार थोडे हिंदी कारागीर किंवा यंत्रज्ञ आहेत, व जे आहेत ते युरोपियनांहून कमी दर्जाचे आहेत. (उच्च दर्जाचे हिंदी कारागीर नाताळांत येतच नाहीत.) वसाहतींत कांही शिंपी व सोनार आहेत, परंतु ते फक्त हिंदी समाजाच्याच गरजा भागवितात. हिंदी व युरोपियन व्यापाऱ्यांच्या स्पर्धेविषयी सांगावयाचें तर, वर उद्धृत केलेल्या कांही उतान्यांत म्हटलें आहे (व तें योग्यच म्हटलें आहे) की, जर कांही स्पर्धा असेल तर ती खुद्द युरोपियन व्यापाऱ्यांनीच दिलेल्या मोठ्या पाठिंब्यामुळेच शक्य झाली आहे. परंतु युरोपियन व्यापारी हिंदी व्यापाऱ्यांना पाठिंब्या देण्यास तयार, नव्हे, उत्सुक आहेत या एकाच गोष्टीवरून सिद्ध होतें की ते म्हणण्यासारेखी विशेष स्पर्धा करीत नाहीत. खरें सांगावयाचें तर ते केवळ मध्यस्थ किंवा दलाल म्हणूनच काम करतात, आणि जेथे युरोपियन लोक सोडून देतात तेथेच हे सुरुवात करतात. सुमारे दहा वर्षांपूर्वी हिंदी विषयांसंबंधी अहवाल सादर करण्यासाठी जे कमिशनर मुद्दाम नेमण्यांत आले होते, तें हिंदी व्यापाऱ्यांविषयी पुढीलप्रमाणे लिहितात :

“ आमची खात्री होऊन चुकली आहे की, वसाहतींतील सगळ्या हिंदी लोकांविरुद्ध युरोपियन वसाहतवाल्यांच्या मनांत असलेला संताप हा, या अरब व्यापाऱ्यांनी युरोपियन व्यापाऱ्यांशीं स्पर्धा करण्यांत जी कर्तवगारी दाखविली आहे, तिचा परिणाम आहे. विशेषतः तांदूळ वगैरे जे जिन्नस हिंदी वसाहत-प्रवेशकांना जरूर पडतात, त्यांचा व्यापार करणाऱ्यांशीं स्पर्धा करण्यांत अरब व्यापारी यशस्वी झाले आहेत. ...

“ आमच्या मतें हे अरब व्यापारी जे नाताळमध्ये आले, ते वसाहतप्रवेशाच्या कायद्याअन्वये ज्या हिंदी लोकांना वसाहतींत आणण्यांत आले, त्यांच्या उपस्थितीमुळे आले. आज वसाहतींत असलेल्या ३०००० हिंदी लोकांचें मुख्य अन्न तांदूळ हें आहे, आणि या चतुर व्यापाऱ्यांनी आपलें सर्व चातुर्य व सामर्थ्य इतक्या यशस्वी रीतीने त्या जिनसाच्या पुरवठ्याच्या कामीं उपयोगांत आणिलें की, पूर्वी तांदुळाच्या एका गोणाची किंमत २१ शिलिंग होती, ती सन १८८४ मध्ये १४ शिलिंगापर्यंत खाली उतरली ! असें सांगतात की, काफिरांना उपयोगी पडणाऱ्या वस्तु पूर्वी ते ज्या किंमतीला घेत असत त्या ते अरब व्यापाऱ्यांकडून आता शेकडा २५ ते ३० टक्के कमी किंमतीला घेऊं शकतात !...

“ कांही लोक आशियाई किंवा ‘अरब’ व्यापाऱ्यांवर कांही नियंत्रक उपाययोजना करावी असें सुचवितात. त्याचा सविस्तर विचार करणें हें आमच्या चौकशीच्या क्षेत्रांत येत नाही. पुष्कळ निरीक्षणावर आधारलेलें आमचें ठाम मत नमूद करण्यांत

आम्हांला समाधान वाटतें; तें असें की, या व्यापाऱ्यांची उपस्थिति संबंध वसाहतीला लाभदायक झाली आहे, आणि त्यांचें नुकसान होईल अशा प्रकारचे कायदे करणें, हें अन्याय्य होणार नसेल तर निर्बुद्धपणाचें तरी होईलच. (जाड अक्षरें ही अर्जदारांनी घातली आहेत.) त्यांपैकी बहुतेक मुसलमान आहेत, व ते मद्यपान अजीबात तरी करीत नाहीत, आणि केलेंच तर भगदी माफक करतात. ते स्वभावाने मितव्ययी व कायद्याप्रमाणे वागणारे आहेत.”

कमिशनरांपैकी एक, मि. सॉडर्स, आपल्या पुरवणी-अहवालांत म्हणतात :

“स्वतंत्र हिंदी व्यापारी, त्यांची स्पर्धा, तीमुळे होणारी उपयुक्त वस्तूंच्या भावांतील घट-की ज्यामुळे लोकांचा फायदा होतो, (आणि तरीहि आश्चर्य असें की त्याबद्दल लोक तक्रार करतात!) यांबाबत विचार करतां, असें स्पष्टपणें सिद्ध केलें आहे की, या हिंदी दुकानांना गोऱ्या व्यापाऱ्यांच्या बऱ्या व्यापारी संस्थांचें साह्य होत आलें आहे, व तें साह्य दुसऱ्या कोणालाहि मिळत नाही! अशा रीतीने बडे गोरे युरोपियन व्यापारी आपला माल खपविण्यासाठी या (हिंदी) लोकांना कामावर नेमितात.

“तुम्हांला पाहिजे असेल तर हिंदी लोकांच्या प्रवेशाला बंदी करा; आज रिकामी घरे पुरेशी उपलब्ध नसतील तर अरब किंवा हिंदी लोक जे अर्ध्याहून कमी मर्यादेपर्यंत लोकसंख्या असलेल्या देशाच्या उत्पादक व उपयोगी शक्तीत भर घालीत आहेत, त्यांना बाहेर घालवून अधिक घरे रिकामी करून घ्या; पण हा एक विषय उदाहरणादाखल घेऊन त्यांच्या परिणामांची चौकशी करूंया. घरे रिकामी पडून राहिलीं तर मिळकतीची व सिक्युरिटीजची किंमत कशी घटत जाते याचा विचार करा; आणि असें झालें तर इमारतींच्या व्यवहारामध्ये तसेंच दुकान व्यवहारामध्ये प्रगति स्थगित होईल हें लक्षांत घ्या; याने गोऱ्या यंत्रज्ञाबद्दलची मागणी कमी होईल हें नीट ध्यानांत घ्यावें; इतक्या लोकांची व्ययशक्ति कमी झाली तर महसुलांत तूट पडेल, त्यानंतर खर्चात कपात करावी लागेल, अगर करवाढ करावी लागेल किंवा ही दोन्हीहि करावीं लागतील; हा परिणाम, व दुसरे असंख्य परिणाम घडून येतील ते सर्व तपशीलवार वर्णन करणें शक्य नाही. या परिणामांना तोंड द्यावें लागेल; आणि (या सर्व गोष्टी ध्यानांत घेऊनहि) जर अंध जातीय भावना किंवा मत्सर यांचाच विजय व्हावयाचा असेल, तर तसेंहि होईल!”

नुकतीच स्टॅंगर येथें एक सभा झाली, तींतील एक वक्ते मि. क्लेटन म्हणाले :

“एकटा कूली मजूरच नव्हे तर अरब दुकानदार हा सुद्धा वसाहतीला लाभदायक झाला आहे, हें मत आज व्यक्त करण्याने लोकांत अप्रियता स्वीकारावी लागेल हें मला माहीत आहे; परंतु मी या प्रश्नाचा विचार प्रत्येक वेगळ्या दृष्टिकोनांतून केला आहे. आपणांला काय आढळून येतें? मार्केट स्क्वेअर (बाजार चौका -) च्या चारी बाजूंना घरठाण जमीन आज अरब दुकानदारांच्या उपस्थितीमुळे शेकडा भरपूर टक्के उत्पन्न मिळवून देत आहे. कूली लोक आज मी जमीन घेत आहेत ती इतर कोणीहि घेतली नसती, आणि ती त्यांनी घेतल्यामुळे जमीनमालकांचा फायदा झालेला आहे. मार्केट स्क्वेअरला भिडलेली जमीन नुकतीच कांही दिवसांपूर्वी एवढ्या किंमतीला विकत गेली की, तशी किंमत कांही वर्षांपूर्वी येणें अशक्य होतें. हिंदी लोकांनी अशा प्रकारचा

व्यापार निर्माण केला आहे की, तसा व्यापार जुन्या पद्धतीच्या दुकानदारीच्या योगाने कधीहि झाला नसता. एखाद्या दुसऱ्या ठिकाणीं हिंदी लोकांच्या स्पर्धेमुळे एखाद्या युरोपियन व्यापाऱ्याचें नुकसान झालें असेल, हें कबूल करण्यास मी आनंदाने तयार आहे. परंतु वसाहतींत पूर्वीं जेथे कांही थोड्याच व्यापाऱ्यांची मत्तेदारी होती तेथे हिंदी लोकांचें आगमन झाल्यापासून जुन्या काळापेक्षा आज पुष्कळच चांगली व्यवस्था आहे. जेथे जेथे आम्हांला अरब व्यापारी मेटतो तेथे तेथे तो कायद्याचें पालन करण्यास तयार असलेला आढळतो. असेंहि लोकांकडून म्हटलें जात असल्याचें आम्ही ऐकतो की वसाहतवाल्यांनी आपला जन्मसिद्ध हक्क सोडतां कामा नये — आमच्या जमिनींचा कवजा करण्याला हिंदी लोकांना परवानगी देतां कामा नये. माझी खात्री आहे की, जर मला माझ्या मुलांना कांही जमीन वारसाहक्काने देतां आली तर तीत स्वतः मेहनत करण्यापेक्षा ती ते रास्त खंडाने हिंदी लोकांना देण्याचेंच पसंत करतील. या समेने आशियाई लोकांविषयी सरसकट निंदाव्यंजक ठराव करणें न्याय्य होणार नाही, असें मला वाटतें.”

नाताळ मकर्युरीचा एक नियमित वार्ताहर लिहितो :

“ आम्हीं एक आवश्यक गोष्ट म्हणून कूली लोकांना येथे आणिलें आणि नाताळची प्रगति घडवून आणण्याचे कामीं त्यांचें निःसंशय महत्त्वाचें साह्य झालें आहे.

“ पंचवीस वर्षापूर्वीं शहरांतून व नवीन वसविलेल्या नगरांतून फळें भाजीपाला व मासळी. विकत मिळणें फार कठीण पडे. एका काली फळांवरला अडीच शिलिंग पडत असत ! इथल्या शेतकऱ्यांनी भाजीपाल्याची शेती-बागाईत कां केली नाही ? याचें कारण आळस हें थोडेंसें असूं शकेल ; पण घाऊक प्रमाणावर उत्पादन करीत राहणें निरुपयोगी होतें. मला अशीं उदाहरणें माहीत आहेत की दूर अंतरावरून मेळ्या शहराला गाड्या भरुभरून, उत्तम स्थितींत असलेलीं फळें पाठविलीं गेलीं, पण पण त्यांची विक्री होऊं शकली नाही ! जो माणूस बाजारांत आलेल्या एखाद दुसऱ्या काली फळांवरला अडीच शिलिंग सहज देईल, तोच काली फळांवरनी भरलेली गाडी पाहतांच एका काली फळांवरला एक शिलिंग देण्यालाहि कुरकुर करील ! येथे आम्हांला अशा मेहनती फेरीवाल्यांची जरूरी होती की, जे आपला निर्वाह थोड्या खर्चांत भागवून या गरजा पुरविण्यांत आनंद मानतील व फायदा मिळवितील ; आणि असा मेहनती वर्ग आम्हांला आपली मुदतवंदीची शर्त पुरी केलेल्या करारबंद मजुरांमध्ये आढळून आला ! आणि घरांतून किंवा भोजनालयांतून, हुजऱ्ये किंवा आचारी यांची गरज ‘कूली’ माणसाने पुरविली आहे; कारण या कामामध्ये आदिवासी लोक बहुतेक अव्यवस्थित असतात; आणि जे असे नसतात, त्यांना नीट शिकविलें असतां ते बहुधा आपल्या गावाचा रस्ता पकडतात !

“ स्वतंत्र कूली मजूर हा कारागीर असला तर, कमी मजुरी घेऊन युरोपियन मजुरापेक्षा जास्त तास काम आनंदाने करतो. आणि कूली व्यापारी सुती कांबळें गोऱ्या दुकानदारांपेक्षा दोनचार आणे कमी किंमतीला विकील. एवढेंच तो करितो.

“ खरोखर मागणी व पुरवठा यासंबंधीची मोठी आर्थिक घोषणा, तुमचा ब्रिटिश प्रजाजनांचा देशभक्त संघ, अनिर्बंध व्यापाराचा तुम्हीं केलेला पुकारा, — ज्याच्यावरील विश्वास दाखविण्यासाठी ग्रेट ब्रिटनला नाक दावून किंमत घावी लागत आहे — या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां, हिंदी लोकांविरुद्ध ओरड करणें गैर आहे असेंच सिद्ध होतें.

“आस्ट्रेलियाने काळ्या वर्णांच्या लोकांना आपल्या प्रदेशांत प्रवेश करण्याला बंदी केली आहे. परंतु हरताळ (संप) व वँकांवर नेले जाणारे मोर्चे, यामुळे तें उदाहरण कांही अभिमानास्पद नाही. कूली लोक हे युरोपियनांपेक्षा अधिक हलके कपडे व वहाणा वापरतात; तें कांही असो, ते आमच्या निराळ्या वस्तींत राहणाऱ्या आदिवासींच्या मानाने बरेच पुढे गेलेले आहेत. कांही वर्षांपूर्वी शेतांमध्ये काम करणारे गोरे पुरुष किंवा स्त्रिया, किंवा शहरांतील वर्च्या दर्जाच्या लोकांचीं मुलें, हीं फक्त बागेंत अगर एखाद्या सभेला जात तेवढा प्रसंग खेरीज करून, त्यांच्या पायांत वूट क्वचितच दिसत असत. त्यामुळे जोडे शिवणाऱ्या लोकांचें नुकसान होत होतें हें खरें, पण त्यांच्या पायांना कांही बाधा पोचली नाही ! कूली लोक मांस खात नाहीत अगर बीर वगैरे पेयें पीत नाहीत. ही गोष्ट, फिरून सांगणें जरूर वाटतें की, कसाई व दारू-दुकानदार यांच्या दृष्टीने हानिकारक आहे. तुम्ही खात्री बाळगा की, या सर्व गोष्टी हळू हळू आपापल्या योग्य दर्जावर येऊन पोचतील; परंतु (सभ्यता, शिष्टाचार व समतोल संयम यांच्या दृष्टीने लोककल्याणकरिता जेवढें करणें अवश्य आहे, त्याच्याहि पलीकडे जाऊन) लोकांनी काय खावें, काय प्यावें, कपडे कोणते घालावे या बाबतींत पार्लमेंटच्या कायद्याचे द्वारा लोकांवर सक्ति लादणें हा जुलूम आहे, कल्याणकारक कायदे करणें नव्हे. गोऱ्या लोकांचे थवेच्या थवे वसाहतींत प्रवेश करूं इच्छीत असतां त्यांना बाहेरच रोखून धरण्यांत येते, असा आक्षेप आहे. पण असें खरोखर होतें आहे काय ? या वसाहतींत एतद्देशीय प्रजा काम करण्याला तयार आहे तोंपर्यंत, केवळ पोट भरण्याइतकी मजुरी घेऊन गोरे लोक या वसाहतींत केव्हाहि काम करण्याला तयार होणार नाहीत. त्यापेक्षा ते रिकामटेकडे निरुद्योगी राहतील.

“ या परिस्थितींतून आमची सुटका नाही. आमची वसाहत हा काळ्या लोकांचा प्रदेश आहे. आणि माझी कितीहि इच्छा असली की काळ्या लोकांनी आपल्या जाग्यावर राहावें, व कूलींनी आपल्या दर्जाच्या जाग्यावर राहावें- (कूली लोक आपल्या लायकीच्या जागेवर राहण्याला अधिक खूष असतात)- तरी गोऱ्या माणसाची भूमिका ही मालक म्हणून राहण्याची असते व तशी ती असणार. हा वाद येथेच थांबवा; गरीब शेतकरी आपले मिजासखोर मित्र -अर्थात शहरवासी कारागीर-यांना त्यांची मजुरी देऊं शकत नाहीत, आणि एखाद्या अर्धकच्च्या कारागीराकडून कसेतरी काम करून घेण्याला ते आनंदाने राजी असतात, याची चर्चा मी करूं इच्छीत नाही; पण कुशल कारागिगंना मी एवढी विनंति अवश्य करूं इच्छितों की, त्यांनी आपल्या मजुगीवर स्वतःच नियंत्रण घालावें, आणि त्यांत संतोष मानावा, व आपणापेक्षा कमी कुशल कारागीराच्या विरोधाला भिऊं नये. (कारण चांगल्या गुणी मनुष्याला त्याची योग्य किंमत केव्हाहि मिळणारच.) परंतु त्यांनी वर्गकलह, किंवा जाति-संघर्ष टाळावा; कारण शहरामध्ये त्यांचीच संख्या अधिक आहे. चांगल्या व्यापाऱ्यांची गोष्ट तशीच आहे. खेड्यांतील दुकानदारांना आपल्या किंमती थोडाच फायदा ठेवून कमी कराव्या लागल्या तरी त्यांचा धंदा बुडणार नाही. दर आठवड्याला चारशे गॅलन काकवी रोख किंमतीला विकत गेली तर वाईट नाही ! साम्राज्याच्या देशांचा संघ बनविण्यासंबंधी चर्चा करणें हें आपल्या भारतीय सह-प्रजाजनावर बहिष्कार घालण्यासारखें आहे ! हिंदुस्थानच्या वीरांनी आमच्या वीरांवरोबर खांद्याला खांदा मिडवून लढाया मारल्या आहेत; त्यांच्या सैन्यांनी अनेक रक्त-रंजित रणक्षेत्रांवर आमच्या

ध्वजाचा सन्मान अबाधित राखला आहे; हिंदुस्थानांत कितीतरी युरोपियनांचीं दुकानें आहेत, त्यांना ग्राहकहि भरपूर मिळतात व त्यांची चांगली भरभराट चालली आहे.”

आपल्या अर्जदारांचें नम्र मत असें की, युरोपियन व्यापाऱ्यांचा माल हिंदी लोक आपल्या दुकानांतून विकतात म्हणूनच अनेक वड्या युरोपियन व्यापारी पेढ्या शेकडो युरोपियन कारकून व मुनीम यांना नोकऱ्या देऊं शकतात. अर्जदारांचें नम्र निवेदन असें की, हिंदी लोकांचे अत्यंत कडूर शत्रूसुद्धा कबूल करतात की, ते अतिशय मेहनती व मितव्ययी आहेत; आणि असे लोक ज्या ज्या ठिकाणीं जातील त्या त्या ठिकाणच्या लोकांची संपत्ति, सर्वसामान्य समृद्धि, आणि त्यामुळे भौतिक सुखसमाधान यांत भर पडल्याशिवाय राहत नाही. ट्रान्सवालमधील उइटलॅंडर्स (परदेशी युरोपियन) लोक दक्षिण आफ्रिकेंत हिंदी लोकांच्या राहण्याला अत्यंत विसंगत रीतीने विरोध करतात, त्यांच्या भूमिकेविषयीं स्टार पत्र पुढीलप्रमाणे थोडक्यांत वर्णन करतें:—

“दक्षिण आफ्रिका हा नवीन देश आहे. म्हणून त्याचे दरवाजे सर्वांना मोकळे राहिले पाहिजेत. केवळ गरिबीमुळे कोणालाहि त्यांत प्रवेश मिळण्याला बंदी असू नये. आज जे संपत्तिमान म्हणून प्रसिद्ध आहेत त्यांच्यापैकी बहुसंख्य लोक येथे आले तेव्हा म्हण आहे त्याप्रमाणे कनवठीला आठ आणे लावूनच आले होते ! येथील लोकांच्या लौकिकाचें रक्षण अवश्य केले पाहिजे; परंतु तेंसुद्धा ठकबाजी किंवा उडाणटप्पणा यांविरुद्ध असलेल्या स्थानिक कायद्यांची कडक व न्याय्य अंमलबजावणी करून केले पाहिजे; नव्याने येणाऱ्यांना आपल्या लहरीनुसार बंदी करून नव्हे; कारण नवीन देशाच्या अधिक अनुकूल पारिस्थितीमध्ये हे नवीन येणारे लोक देशाच्या उपयुक्त नागरिकांमध्ये आपलें स्थान संपादन करूं शकतील किंवा नाही एवढें तरी बंदी घालण्यापूर्वी प्रथम जाणून घेणें अवश्य जाहे.”

हे उद्गार जरूर तेथे फरक करून शब्दशः हिंदी समाजाच्या बाबतींत लागू पडणारे आहेत; आणि तेथे उइटलॅंडर्सच्या संबंधांत घेण्यांत आलेली भूमिका विनचूक व ग्राह्य असेल तर प्रस्तुत प्रकरणीं ती अधिकच बरोबर व ग्राह्य वाटली पाहिजे, असें अर्जदारांचें नम्र मत आहे.

नाताळच्या सरकारने निदर्शन समितीला दिलेल्या वचनाच्या ^१ परिपूर्तीकरिता पुढील तीन विधेयकें ता. १८ रोजीं सुरू होणाऱ्या सन्मान्य विधान सभेच्या अधिवेशनांत प्रविष्ट करण्याचें योजिलें आहे:—

क्वार्टाइन २ - (१) जेव्हा कोणतेंहि स्थळ १८८२ च्या ४ थ्या कायद्यानुसार रोग-व्याप्त शहर म्हणून घोषित केले जाईल, तेव्हा गव्हर्नर - इन - कौन्सिल यांनी आणखी

१- पुढे कलम ५३ पाहा.

२- पुढे कलम ३२ व कलम ५३ पाहा.

एक जाहीरनामा काढून, अशा स्थळाहून येणाऱ्या कोणाहि मनुष्याला आगबोटींतून जमिनीवर उतरून दिले जाणार नाही असा हुकूम करावा. (२) ज्या जहाजावर अशा रोगव्याप्त म्हणून घोषित केलेल्या स्थळाहून आलेले प्रवासी लोक असतील अशा जहाजांनाहि हा हुकूम लागू करण्यात येईल - मग ते प्रवासी लोक दुसऱ्या कोठल्या तरी बंदरांत जहाजावर चढले असोत, किंवा ते जहाज त्या रोगव्याप्त स्थळाला गेलेले नसो; तरीहि जहाजाला तो हुकूम लागू होईल. (३) असा करण्यांत आलेला हुकूम पुन्हा जाहीरनामा काढून रद्द केला जाईपर्यंत अंमलांत राहिल; (४) या कायद्याचा भंग करून जो माणूस जहाजावरून जमिनीवर उतरेल, त्याला शक्य तर त्याच जहाजावरून परत पाठविण्यांत येईल, व त्या जहाजाचा कप्तान त्याला जहाजावर घेण्याला प्रतिज्ञाबद्ध राहिल, व जहाजमालकाच्या खर्चाने त्या मनुष्याला कप्तानाने आपल्या जहाजावरून नेले पाहिजे, (५) कायद्याचे उलंघन करून कोणीहि प्रवासी ज्या जहाजावरून जमिनीवर उतरेल, त्याचा कप्तान व मालक हे अशा उतरणाऱ्या प्रत्येक माणसागणिक किमान शंभर पौंड दंड देण्याला पात्र राहतील; तो दंड सर्वोच्च न्यायालयाच्या हुकुमनाम्याअन्वये वसूल करण्याला ते जहाज जामीन समजण्यांत येईल; असा दंड झाल्यास तो दिला जाईपर्यंत, आणि अशा रीतीने नियमभंग करून उतरलेल्या प्रत्येक मनुष्याला वसाहतीबाहेर नेण्याची व्यवस्था जहाजाच्या कप्तानाकडून केली जाईपर्यंत, जहाजाला बंदरांतून बाहेर सुटून जाण्याला जरूर असणारा परवाना दिला जाणार नाही.

परवाने^१ (१) कोणाहि नगर परिषदेला (टाउन कौन्सिल) अगर नगर-मंडळाला (टाउन बोर्ड) घाऊक किंवा किरकोळ व्यापार करण्याकरिता लागणारे वार्षिक परवाने (सन १८९६ च्या ३८ व्या कायद्याप्रमाणे लागणारे परवाने नव्हेत) देण्यासाठी वेळो-वेळी कोणाहि अधिकाऱ्याची नेमणूक करता येईल. (२) १८८४ च्या ३८ व्या कायद्या-अन्वये, अगर स्टॅम्प अॅक्ट, अथवा हा कायदा, यांअन्वये घाऊक किंवा किरकोळ व्यापाऱ्यांना परवाने देण्याला नेमण्यांत आलेला कोणताहि मनुष्य या कायद्याला अभिप्रेत असलेल्या अर्थानुसार 'लायसेन्सिंग ऑफिसर' (परवाने देणारा ऑफिसर) समजला जाईल; (३) सन १८९६ च्या ३८ व्या कायद्याप्रमाणे नसलेले कोणतेहि घाऊक अगर किरकोळ व्यापाराचे लायसेन्स (परवाना) योग्यायोग्य पाहून देण्याचा अधिकार 'लायसेन्सिंग ऑफिसर'ला असेल, आणि परवाना देण्याला मंजुरी अगर नकार देण्याचा 'लायसेन्सिंग ऑफिसरने' निर्णय घेतल्यानंतर तो निर्णय बदलण्याचा, त्याचा फेरविचार करण्याचा किंवा तो रद्द करण्याचा कोणत्याहि कोर्टाला, अथवा पुढील कलमांत सांगितल्या पद्धती-व्यतिरिक्त, अधिकार नाही. (४) सन १८८४ च्या ३८ व्या कायद्याखाली किंवा तत्सदृश २ कायद्याखाली परवान्याबद्दलच्या लायसेन्सिंग ऑफिसरच्या निर्णयावर वसाहतमंत्र्याकडे व इतर बाबतींत परिस्थितीनुसार - नगर परिषद (कौन्सिल) अगर नगर-मंडळ (बोर्ड) यांजकडे, अपील करण्याचा हक्क राहिल, आणि वसाहत मंत्री अगर नगर-

१- परवान्यासंबंधीचा कायदा अखेर ज्या स्वरूपांत मंजूर झाला त्यासाठी पुढे कलम ५३ ची परिशिष्टे पाहा.

२- लायसेन्सिंग ऑफिसरच्या निकालाविरुद्ध अपील करण्यासंबंधीचा अखेर तयार झालेला नियम या ठिकाणी बिलांत दिलेल्या नियमापेक्षा थोडा निराळा आहे. पुढे कलम ५३ चे परिशिष्ट 'क' पाहा.

परिषद किंवा नगर-मंडळ, अपिलाचा विषयभूत झालेला परवाना दिला जावा किंवा रद्द केला जावा, असा हुकुम करूं शकेल. (५) कोणत्याहि व्यापार धंद्यांत ठेवावीं लागणारी योग्य व नेहमीच्या हिशेबाचीं पुस्तकें इंग्रजी भाषेंतच ठेविलीं पाहिजेत अशा विषयीच्या, सन १८८७ च्या ४७ व्या (नादारीच्या) कायद्याचें कलम १८० (अ) यांतील अटी पुन्या केल्या आहेत असें, त्याविषयी प्रश्न विचारल्यावर जो माणूस लायसेन्सिंग ऑफिसरचें समाधान होईल अशा रीतीने दाखवूं शकणार नाही. त्याला परवाना दिला जाणार नाही. (५) संकल्पित उद्योगधंद्याला जी जागा अयोग्य असेल, किंवा ज्या जागेंत स्वच्छतेच्या पुरेशा सोई केलेल्या नसतील, किंवा ज्यामध्ये विक्रेते, कारकून व इतर नोकर यांच्यासाठी पुरेशी व योग्य जागा (माल ठेवावयाच्या जागेव्यतिरिक्त)^१ ठेविलेली नसेल, अशा जागेंत व्यापार करण्याचा परवाना दिला जाणार नाही. (७) जो कोणी व्यापारी अशा प्रकारें नियमभंग करून घाऊक किंवा किरकोळ धंदा किंवा व्यापार करील, किंवा व्यापारधंद्याची जागा अशा परिस्थितींत राखील की त्यामुळे तो परवाना मिळण्यास अपात्र ठरेल, त्याने या कायद्याचा भंग केला आहे असें मानलें जाईल आणि अशा प्रत्येक नियमभंगाच्या गुन्ह्याबद्दल त्याला वीस पौंड दंडाची शिक्षा देण्याला तो पात्र ठरेल. हा दंड लायसेन्सिंग ऑफिसरने मॅजिस्ट्रेटच्या न्यायालयांत वसूल करावयाचा आहे.

वसाहत-प्रवेशास प्रतिबंध २ - (१) या कायद्याला “सन १८९७ चा वसाहत-प्रवेश-प्रतिबंधक कायदा,” अशी संज्ञा देण्यांत येईल; (२) हा कायदा पुढील लोकांना लागू होणार नाही. (अ) या कायद्याला जोडलेल्या परिशिष्ट ‘ अ ’ ३ मध्ये दिलेल्या नमुन्यामध्ये असलेले वसाहतमंत्री, किंवा नाताळचे एजंट जनरल यांच्या किंवा या कायद्याच्या कामासाठी नाताळांत अगर नाताळाबाहेर सरकारने नेमणूक केलेला कोणताहि ऑफिसर याच्या, सहीने दिलेलें प्रमाणपत्र धारण करणारा मनुष्य (ब) ज्या वर्गाच्या लोकांसाठी नाताळमध्ये प्रवेश करण्याबद्दल कायद्याने तरतूद करण्यांत आली आहे, अगर सरकारने मान्य केलेल्या एखाद्या योजनेनुसार व्यवस्था करण्यांत आली आहे, अशा वर्गाचा कोणीहि मनुष्य, (क) वसाहतमंत्री याच्या सहीनिशी या कायद्याच्या अंमलबजावणीपासून खास माफी दिली गेलेला कोणीहि मनुष्य; (ड) महाराणीसरकारचें जमिनीवरील व समुद्रावरील सैन्य, (इ) कोणत्याहि सरकारच्या युद्धनौकेवरील ऑफिसर्स व खलाशी, (फ) साम्राज्य सरकार किंवा इतर कोणतेहि सरकार यांच्या अधिकाराअन्वये नाताळमध्ये नेमिला गेलेला प्रतिनिधि. (३) यापुढील पोटकलमामध्ये नमूद केलेल्या वर्गापैकी, ज्यांना ‘ बंदी केलेले प्रवेशार्थी ’ अशी संज्ञा योजिलेली आहे अशा वर्गापैकी कोणाहि मनुष्याचे जमिनीच्या किंवा समुद्राच्या मार्गाने होणाऱ्या प्रवेशाला बंदी करण्यांत आलेली आहे. ते मनुष्य येणें प्रमाणे—

- १ - ९ मे १८९७ रोजी पास झालेल्या कायद्याचें अखेरचें ८ वें कलम, यांत पुढील शब्द जोडले गेले; ‘ ज्यामध्ये जागा दोन्ही कारणांसाठी वापरली जात असेल, अशा प्रकरणांत. - पुढे कलम ५३ परिशिष्ट ‘ क ’ पाहा. ’
- २ - वसाहत प्रवेश प्रतिबंधक कायदा, ‘ गव्हर्नरची मान्यता मिळालेल्या स्वरूपांत, ’ पुढे कलम ५३ परिशिष्ट ‘ व ’ पाहा.
- ३ - पुढे कलम ५३ पाहा.

(अ) या कायद्याअन्वये नेमिला गेलेला कोणताहि ऑफिसर सांगेल तेव्हा, युरोप खंडाच्या कोणत्याहि भाषेत व या कायद्याच्या परिशिष्ट^१ 'ब' मध्ये दिलेल्या नमुन्या-वरहुकूम, वसाहत मंत्र्याला स्वतः अर्ज लिहून देऊन त्यावर सही करूं शकणार नाही, असा कोणीहि माणूस; (ब) या कायद्याअन्वये नेमिलेल्या कोणाहि ऑफिसरची जो मनुष्य खातरजना करूं शकणार नाही की आपणाजवळ पंचवीस^२ पौंड किंमतीचें उदरनिर्वाहाचें साधन आहे; (क) नाताळला येण्याचे प्रवासाचे बाबतींत ज्याला दुसऱ्या कोणाचीहि कसल्याहि प्रकारें मदत झाली असेल असा मनुष्य;^३ (ड) वेडा किंवा समजशक्ति नसलेला निर्वुद्ध माणूस, (ई) कोणत्याहि घाणेरड्या, भयानक अथवा संसर्गजन्य रोगाने ग्रस्त झालेला माणूस, (फ) खून, डाका, किंवा तत्सम भयंकर, किंवा ज्यामध्ये नैतिक दुराचार आहे अशा राजकीय गुन्ह्याखेरीज कोणत्याहि गुन्ह्याबद्दल दोषी^४ ठरविण्यांत आले आहे व ज्याला सरकारकडून पूर्ण माफी मिळालेली नाही, असा कोणीहि मनुष्य, (ग) कोणीहि वेश्या अगर दुसऱ्यांच्या वेश्या-वृत्तीवर स्वतःची उपजीविका चालविणारा माणूस. (४) बंदी घातलेला जो कोणी प्रवेशार्थी माणूस या कायद्याच्या नियमांचा भंग करून नाताळमध्ये प्रवेश करील किंवा पकडला जाईल तो अन्य शिक्षेबरोबरच नाताळमधून घालविला जाण्यास पात्र होईल, व न्यायालयाने दोषी ठरविल्यावर साध्या सहा महिन्यांच्या कैदेच्या शिक्षेस पात्र होईल. मात्र ही कैदेची शिक्षा गुन्हेगाराला वसाहतीबाहेर हद्दपार करण्याचे वेळीं संपेल किंवा प्रत्येकीं ५० पौंड रकमेचे दोन जामीन देऊन एका महिन्यांत वसाहतींतून निघून जाण्याचें तो कबूल करील तर ही शिक्षा संपेल. (५) या कायद्याचें कलम ३ प्रमाणे जो माणूस बंदी केलेला प्रवेशार्थी आहे असें दिसेल परंतु कलम ३ च्या (ड)(ई), (फ), (ग), या पोट कलमांच्या अर्थात मोडत नाही त्याला पुढील अटींवर नाताळमध्ये प्रवेश करण्याची परवानगी देण्यांत येईल. : (अ) त्याने जमिनीवर उतरतांच, या कायद्याखाली नेमिलेल्या ऑफिसरजवळ शंभर पौंड रकम ठेव म्हणून ठेविली पाहिजे; (ब) अशा माणसाने नाताळमध्ये पाऊल ठेविल्या दिवसापासून सात दिवसांचे आत वसाहत मंत्र्याकडून अगर मॅजिस्ट्रेटकडून आपण कायद्यांत सांगितलेल्या मनाईखाली येत नाही अशाबद्दल प्रमाणपत्र मिळविलें तर ती शंभर पौंडांची रकम परत केली जाईल. (क) एक आठवड्याचें आंत हें प्रमाणपत्र जर अशा माणसाने मिळवून आणिलें नाही तर शंभर पौंड रकम जप्त केली जाईल, मात्र या कलमाखाली नाताळमध्ये प्रवेश करणाऱ्या मनुष्याचे बाबतींत, वसाहतीच्या कोणत्याहि बंदरांत तो ज्या बोटींतून आला असेल त्या बोटीवर किंवा तिच्या मालकावर कसलीहि जोखीम राहणार नाही. (६) जो मनुष्य या कायद्याअन्वये नेमिलेल्या ऑफिसरची खात्री करून देईल की आपण पूर्वी नाताळमध्ये रहिवासी होतो, व आपण कायद्याच्या कलम ३ च्या ड, इ, फ, ग, यापैकी कोठल्याहि पोटकलमाखाली येत नाही, त्याला 'बंदी केलेला प्रवेशार्थी' म्हणून समजलें जाणार नाही. (७) 'बंदी केलेला

१ - पृ. २३१ व पुढे कलम ५३ परिशिष्ट 'क' पाहा.

२ - यामध्ये नंतर दुरुस्ती होऊन 'कंगाल' शब्द घालण्यांत आला, पुढे कलम ५३ परिशिष्ट 'ब' पाहा.

३ - हें कलम काढून टाकण्यांत आले.

४ - मागाहून कायद्यांत दुरुस्ती होऊन 'दोन वर्षांच्या आंत' हे शब्द यापुढे जोडण्यांत आले.

प्रवेशार्थी ' नसलेल्या कोणाहि मनुष्याची पत्नी अथवा अज्ञान मूल यांना या कायद्या-
खालील कोणतीहि मनाई लागू होणार नाही. (८) ज्या जहाजांतून 'बंदी केलेला'
कोणीहि प्रवेशार्थी उतरला असेल त्याचा कप्तान व मालक शंभर पौंड दंड देण्याला
एकएकटे अगर संयुक्त रीतीने पात्र होतील; अशा प्रवेशार्थींनंतरच्या प्रत्येक पांच
प्रवेशार्थींमागे प्रत्येकीं १०० पौंड याप्रमाणे ही दंडाची रक्कम पांच हजार पौंडपर्यंत
वाढवितां येईल; अशा दंडाची रक्कम वसूल करण्याला सर्वोच्च न्यायालयाच्या हुकूम-
नाम्याने जहाज जामीन धरलें जाईल; आणि अशा रीतीने बेकायदेशीर रीतीने उतरलेल्या
' बंदी केलेल्या प्रवेशार्थीं ' ला परत नेण्याची व्यवस्था, या कायद्याखाली नेमिलेल्या
ऑफिसरची खातरजमा होईल अशा रीतीने जहाजाच्या कप्तानाने केली नाही तोंपर्यंत,
जहाजाला बंदर सोडून जाण्याचा परवाना दिला जाणार नाही. (९) ' बंदी केलेल्या
प्रवेशार्थीं'ला कोणताहि व्यापार अथवा धंदा करण्याचा अधिकार राहणार नाही; किंवा
कोणतीही जमीन स्वामित्वाने, कायम संपूर्ण अगर मर्यादित हक्काने संपादन करण्याचा
हक्क मिळणार नाही; त्याला मताधिकार मिळणार नाही; त्याला कोणत्याहि नगर सभेत
प्रतिनिधि निवडून घेतां येणार नाही किंवा आपलें नांव मतदारांच्या यादींत समाविष्ट
करून घेण्याचा हक्क राहणार नाही; या कायद्याच्या नियमांवरुद्ध त्याला कोणताहि
हक्क किंवा मताधिकार प्राप्त झाला असेल तर तो रद्दवातल होईल. (१०) ' बंदी
केलेला प्रवेशार्थी ' नाताळमध्ये आढळून आल्यास त्याला त्याच्या जन्मभूमीच्या किंवा
जन्मभूमीनजीकच्या कोणत्याहि बंदराला नेऊन सोडण्याचा करार, सरकारने तसा
अधिकार दिलेल्या कोणाहि ऑफिसरला एखाद्या जहाजाचा कप्तान, मालक अगर एजंट
यांच्याबरोबर करतां येईल; आणि असा कोणताहि प्रवेशार्थी त्याच्या वैयक्तिक माल-
मत्तेसह अशा जहाजावर कोणाहि पोलीस ऑफिसरकडून चढविला जाईल; आणि अशा
बाबतींत प्रवेशार्थी अकिंचन असला तर जहाजांतून उतरल्यावर त्याला एक महिना-
भर आपल्या जीवनपद्धतीने राहतां येईल एवढी पुरेशी रक्कम खर्चासाठी देण्यांत येईल;
(११) ' बंदी केलेल्या प्रवेशार्थी ' ला कोणत्याहि प्रकारें मदत करणाऱ्या माणसाने
सुद्धा या कायद्याचा भंग केला आहे असे समजण्यांत येईल. या कायद्याच्या ३ व्या
कलमाचें पोटकलम (ग), यांत सांगितलेल्या वर्गाच्या ' बंदी केलेल्या प्रवेशार्थीं'ला
नाताळमध्ये प्रवेश करण्याला मदत करणाऱ्या कोणाही मनुष्याने या कायद्याचा भंग
केला आहे असे समजण्यांत येईल, आणि त्याच्यावर आरोप शाबित होऊन तो दोषी
ठरल्यावर जास्तीत जास्त एक वर्ष सक्तमजुगीच्या कैदेच्या शिक्षेला तो पात्र होईल.
(१३) वसाहतमंत्र्याची सही असलेल्या लेखी अगर छापील अधिकारपत्राशिवाय
कोणीहि माणूस एखाद्या वेळ्या किंवा समजशक्तिहीन निवृद्ध मनुष्याला नाताळमध्ये
आणण्यास कारणीभूत किंवा साहाय्यक झाला असेल तर त्याने या कायद्याचा भंग
केला असे समजण्यांत येईल, आणि त्याला दुसऱ्या दंडशिक्षेबरोबरच तो वेडा किंवा
निवृद्ध माणूस नाताळमध्ये असेतोंपर्यंत त्याच्या निर्वाहाच्या खर्चाला तो जबाबदार
धरला जाईल. (१४) या कायद्याखाली त्या कामासाठी नेमिलेल्या कोणाहि पोलीस
अधिकार्याला कलम ५ मधील शर्ती संभाळून, ' बंदी केलेल्या प्रवेशार्थीं'ला नाताळांत
जमिनीच्या किंवा समुद्राच्या मार्गाने प्रवेश करण्याला हरकत करतां येईल. (१५)

१ - हा कायदा ज्या स्वरूपांत पास झाला त्याच्या ११, १२ व १३ कलमांतील गुन्ह्यांचा उल्लेख
' जाणून वुजून ' हा शब्द योजून बदलण्यात आला आहे

गव्हर्नरला आपल्या इच्छेनुसार वेळोवेळीं या कायद्यांतील नियमांची अंमलबजावणी नीट होण्यासाठी ऑफिसर्स नेमतां येतील व काहूनहि टाकतां येतील; या ऑफिसर्सनी आपल्या खात्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडून वेळोवेळीं दिल्या जाणाऱ्या आदेशांचें पालन केलें पाहिजे. १ (१६) या कायद्यांतील नियम अधिक चांगल्या रीतीने अंमलांत आणले जावे म्हणून गव्हर्नर-इन-कौन्सिलने वेळोवेळीं नियम व उप-नियम करावे, त्यांत दुरुस्ती करावी किंवा ते रद्द करावे. (१७) या कायद्याच्या उल्लंघनावद्दल किंवा त्याखाली केलेल्या नियम-उपनियमांच्या भंगावद्दल, जेथे अधिक दंड स्पष्टपणें सांगितला नसेल अशा ठिकाणीं, जास्तीत जास्त पन्नास पौंड दंड, व तो दिला जाईपर्यंत साधी अगर सक्तमजुरीच्या कैदेची शिक्षा, किंवा दंडा-सहित कैदेची जास्तीत जास्त तीन महिनेपर्यंत शिक्षा देण्यांत येईल. (१८) हा कायदा किंवा याअन्वये केलेले नियम व उपनियम यांच्या उल्लंघनाच्या अपराधा-वद्दल, तसेंच १००० पौंडापर्यंत दंड किंवा इतर रक्कम वसूल करण्यावद्दल उपाय-योजना करण्याचा मॅजिस्ट्रेटला अधिकार राहिल.

या कायद्याचें परिशिष्ट 'अ' हें एक कोरें प्रमाणपत्र आहे. २ त्यामध्ये ज्या माणसांचें नांव भरलें जाईल तो " नाताळमध्ये प्रवेश करूं देण्याला लायक व उपयुक्त माणूस " असें समजलें जाईल. परिशिष्ट 'ब' ३ हा एक अर्जाचा नमुना असून तो या कायद्याचे नियम आपणांला लागू नाहीत असें म्हणणाऱ्या मनुष्याने भरावयाचा आहे.

हीं तीनहि विधेयकें महाराणींच्या सरकारसमोर विचारासाठी लवकरच ठेवण्यांत येतील, असा संभव आहे. तसें झालें तर, त्यासंबंधाने ४ आपलें म्हणणें सांगण्यासाठी तुमच्या अर्जदारांना आपणांला भेटण्यासाठी यावें लागेल. तूर्त अर्जदार एवढेंच म्हणून समाधान मानीत आहेत की, या तीनहि बिलांपैकी कोणत्याहि बिलांत त्याचा हेतु स्पष्टपणें सांगितलेला नसला तरी, त्यांचें लक्ष भारतीय समाजावर आघात करणें हें आहे. म्हणून, ब्रिटिश वसाहतींमध्ये हिंदी समाजावर नियंत्रणें लादण्याचें तत्त्व महाराणींच्या सरकारला जर मान्य असेल तर तसें उघडपणें करावें हें बरें. वसाहतींमधील लोकांमध्येही हीच भावना असल्याचें पुढील उताऱ्यावरून दिसून येतें.

'वसाहत-प्रदेश-नियंत्रण विधेयकावद्दल लिहितांना ता. १२ मार्च १८९७ चा नाताळ अॅडव्हर्टायझर म्हणतो, :

हें विधेयक हा प्रामाणिक व सरळपणाचा उपाय नाही, कारण त्याचा खरा उद्देश छपविण्याचा त्यांत प्रयत्न केलेला आहे, आणि त्याचा अंशतः अंमल केला तरच तें स्वीकार्य मानलें जाण्याचा संभव आहे. त्याची नियमांची अंमलबजावणी कडक रीतीने युरोपियनांवरुद्ध केली तर त्यामुळे वसाहतींची फार हानि होईल. उलट, फक्त आशि-

१- पुढे कलम ५३ परिशिष्ट 'क' पाहा.

२- पुढे कलम ५३ परिशिष्ट 'अ' पाहा.

३- पुढे कलम ५३ परिशिष्ट 'ब' पाहा.

४- हीं तीनहि विधेयकें जेव्हा नंतर मंजूर करण्यांत आली, तेव्हा ता. २ जुलै १८९७ तारखेचा एक अर्ज प्रत्यक्ष मि. चेंबर्लेन यांना देण्यांत आला;

याई लोकांवेरुद्धच तें अंमलांत आणिलें, तरीहि दुसऱ्या एका दिशेने ती अन्याय्य व अनुचित गोष्ट होईल. वसाहतीला पाहिजे असलेलें 'आशियाई प्रवेश-विरोधी विधेयक' जर हेंच असेल, तर 'आशियाई प्रवेश-विधेयक' च आपण तयार करूं या. येथ-पर्यंत निदर्शन समितीने घेतलेली भूमिका आम्ही मान्य करूं शकतो; परंतु त्यांनी केलेले डावपेच हे परिणामकारक नव्हते. डॉ. मॅकेंझी बोलण्याच्या भरांत वाहत गेले, आणि आपल्या हक्कांसाठी लढण्याविषयी त्यांनी लंव्याचवड्या दाता मारल्या. आणि 'ब्रिटिश सरकारवर बंदुकीचा चाप ओढण्याची तयारी' केली, ही आणखी एक चूक झाली. सन्मान्य डॉक्टर महाशयांना आम्ही निश्चयाने सांगू शकतो की, अशा प्रकारच्या उद्गारांनी सुविचारी वसाहतवाल्यांच्या मनांत तिरस्कार मात्र उत्पन्न होतो !

ता. २७ फेब्रुवारीचा 'नाताळ ब्रिटनेस' लिहितो :

“एखादें उद्दिष्ट साध्य करण्याकरिता युक्त्याप्रयुक्त्या किंवा फसवणूक यांचा आश्रय करणें याहून इंग्रज माणसाच्या भावनांना अधिक तिरस्करणीय वाटणारी अशी गोष्ट नाही; आणि वसाहतींत प्रवेश करण्याला प्रतिबंध करणारें विधेयक हा युक्त्या-प्रयुक्त्यांनी मुख्य ध्येय छपविण्याचा एक निर्लज्ज प्रयत्न आहे. अशा प्रकारचीं साधनें वापरल्याने वसाहतीचा स्वाभिमानहि नष्ट होतो व इतरांचा स्वाभिमानहि अस्तास जातो.

या विधेयकाच्या अंमलबजावणींतून मुद्दतबंदी कराराच्या हिंदी मजुरांना वगळल्याबद्दल उल्लेख करून टाइम्स ऑफ नाताळ ता. २३ फेब्रुवारीच्या अंकांत म्हणतो :

“या नियमामुळे वसाहतीच्या घोरणांतील सर्वसाधारण विसंगति प्रकट होते. करारबंद हिंदी मजूर वसाहतींत कायमचे वस्ती करून राहतात हें सर्वांना माहित आहे; आणि तरीहि सर्व मतदार, निदान त्यांपैकी बहुसंख्य लोक तरी, करारबंद हिंदी लोक पाहिजेत असें म्हणणारे आहेत. ही विसंगति नजरेंत भरण्यासारखी आहे, आणि तीवरून या सर्व विषयासंबंधी लोकमतांत केवढी फाटाफूट आहे तें अचूक दिसून येतें. हिंदी लोक वसाहतींत नकोत असें म्हणण्याचें कारण त्यांचें अज्ञान हें सांगण्यांत येतें! कारकून व कारागीर म्हणून ते स्पर्धा करतात असेंहि कारण दिले जातें; आणि व्यापारांत ते नुकसानकारक स्पर्धा करितात हेंहि कारण दाखविलें जातें. वाचकांना हें स्मरण होईल की, दरबानमध्ये नुकत्याच होऊन गेलेल्या प्रक्षोभामध्ये, डेलागोआ वेहून हिंदी लोकांना वेऊन आलेल्या एका जहाजावर निदर्शकांपैकी कांही लोक चाल करून जाणार होते. त्यांचा हेतु हिंदी लोकांना जमिनीवर उतरण्याला प्रतिबंध करण्याचा होता. इतक्यांत कोणीतरी म्हटलें की 'ते हिंदी लोक व्यापारी आहेत,' आणि या वार्तेने जमावाचें समाधान झालें. कूली लोकांच्या वसाहतप्रवेशाला असलेला विरोध हा कांही लोकांपुरताच मर्यादित आहे हें सिद्ध करण्याला वरील घटना पुरेशी आहे.”

या विधेयकांना मूलतःच मारक ठरणारा सर्वांत गंभीर आक्षेप असा की, त्या विधेयकांचा हेतु असें संकट निवारण करण्याचा आहे की, जें अस्तित्वांतच नाही! पण एवढ्यानेच झालें नाही. महाराणींच्या सरकारने वसाहतींत राहणाऱ्या हिंदी ब्रिटिश प्रजाजनांच्या हितरक्षणार्थ हस्तक्षेप केला नाही तर हिंदी प्रजाविरोधी कायद्यांचा अंतच

लागणार नाही. शहरांच्या महापालिकांनी हिंदी लोकांना वेगळ्या वस्तीत राहण्याला पाठविण्यासाठी सरकारकडे अधिकारमागणीचा अर्ज केला आहे. हिंदी लोकांना व्यापार करण्याचे परवाने देण्याचे नाकारणें, (ही गोष्ट वर उद्धृत केलेल्या एका विधेयकाने साध्य झालीच आहे,) आणि हिंदी लोकांना स्थावर मिळकत विकणें किंवा त्यांच्या नांवें बदलून नोंद करण्याला परवानगी न देणें, याहि बाबतींत सरकारकडे महापालिकांनी अधिकारांची मागणी केली आहे. वरीलपैकी पहिल्या व शेवटच्या बाबतींत सरकारने उत्तेजनकारक उत्तर दिलेलें नाही, अशी लोकवार्ता आहे. तथापि या मागण्या तर झालेल्याच आहेत. आणि आज सरकार त्यांनाच माहीत असलेल्या कोणत्या तरी कारणामुळे त्या मागण्या मान्य करण्याला अनुकूल दिसत नसलें तरी, त्यांची ती वृत्ति सदासर्वदा कायम टिकेलच अशी खात्री कोणीहि देऊं शकणार नाही.

शेवटीं, अर्जदारांची प्रार्थना अशी की, वर वर्णन केलेल्या घटना व भावी काळांत होऊं घातलेले प्रतिबंधक कायदे, हे लक्षांत घेतां, हिंदी ब्रिटिश प्रजाजनांच्या दर्जासंबंधीच्या धोरणाबद्दल योग्य संधीलाच घोषणा करावी, किंवा वर उल्लेखिलेल्या खलित्यांतील गोष्टींना पुष्टी द्यावी की, त्यायोगें महाराणी सरकारच्या नाताळवासी हिंदी प्रजाजनांवर लादले जाणारे निर्बंध उठविले जातील. किंवा हिंदी लोकांना अशा प्रकारचें साहाय्य द्यावें की त्यायोगें त्यांना न्याय मिळूं शकेल.

आणि या न्यायाच्या व दयेच्या कार्याबद्दल तुमचे अर्जदार आपलें कर्तव्य मानून तुमचें कल्याण चिंतितील.

अबदुल करीम हाजीआदम
(दादा अबदुल्ला आणि कंपनी)
व इतर ३१ जण.

नुक्रम ३६०००
क्र. सं. १२००
१४-५५

परिशिष्टें

(परिशिष्ट अ)

नक्कल

[जानेवारी २५, १८९७]

या गंभीर सार्वजनिक प्रतिज्ञालेखाचे द्वारे, ज्या कोणाचा याच्याशी संबंध पोचेल त्या सर्वांना विदित व स्पष्ट करण्यांत येत आहे की, आमच्या प्रभूच्या एक हजार आठशे सत्याण्णवाव्या वर्षी (१८९७) जानेवारी महिन्याच्या पंचविसाव्या दिवशी, मी दरबान शहराचा जॉन मूर कुक, नाताळ वसाहतीतील दरबानचा नोटरी पब्लिक याच्यासमोर व साक्षीदारांसमक्ष ७६० टन अगर त्या सुमाराचें वजन असलेल्या, १२० हॉर्सपॉवरच्या या नाताळ बंदराच्या आंतील भागांत उभ्या जसलेल्या ' कूरलॅंड ' आगबोटीचे कप्तान व कुशल दर्यावर्दी (मास्टर मॅरिनर) अलेक्झांडर मिलने, हे स्वतः आपण होऊन येथे येऊन हजर राहिले व त्यांनी गंभीर प्रतिज्ञापूर्वक निवेदन केलें तें येणेंप्रमाणे—

विक्री करण्याच्या सर्वसाधारण मालाने भरलेली व २५५ उतारू वाहून नेणारी सदर आगबोट गेल्या नोव्हेंबर महिन्याच्या तीस तारखेला मुंबई बंदरांतून निघाली, आणि या बंदराच्या बाहेरच्या बाजूला नांगरण्याच्या जागीं येऊन तिने ता. १८ डिसेंबर १८९६ रोजीं सायंकाळीं ६-३४ वाजतां नांगर टाकला.

मुंबई बंदरांतून निघण्यापूर्वी बोटीवरील खलाशी व उतारू यांची तपासणी व शिरगणती करण्यांत आली आणि आरोग्यविषयक व बंदर सोडून जाण्यासंबंधींचें प्रमाणपत्र देण्यांत आलें.

या संबंध प्रवासामध्ये उतारू व खलाशी हे कसल्याहि प्रकारच्या रोगापासून अलिप्त होते, आणि जलप्रवासाच्या या अवधीमध्ये उतारूच्या जागांची सफाई करणें, तेथे मोकळी हवा खेळविणें व जंतुनाशक द्रव्यांनी जागा शुद्ध करणें या गोष्टी दररोज नियमितपणें अत्यंत कडकपणें लक्षपूर्वक केल्या जात होत्या; आणि या बंदरांत आल्यावर माझ्या समक्ष हजर झालेल्या सदर व्यक्तीने या बंदराच्या आरोग्याधिकान्याकडे बोटीवरील सर्व लोकांच्या आरोग्यासंबंधीचे कागदपत्र दिले, आणि सदर हजर झालेल्या व्यक्तीने (कप्तानाने) चौकशी केल्यावरून आरोग्यधिकान्याने त्याला कळविलें कीं सदर जहाजाला मुंबई बंदर सोडल्या दिवसापासून २३ दिवस जाईपर्यंत क्वॉरंटाईनमध्ये अलग ठेवण्यांत येईल.

ता. १९ डिसेंबर रोजीं सदर हजर राहणाऱ्याने किनाऱ्यावर पुढीलप्रमाणे संकेत-संदेश पाठविला : “ माझ्याजवळचें पाणी संपत आलें आहे व मला कांही पाणी मिळविण्याचा प्रयत्न करणें जरूर आहे.” जहाज स्वच्छ ठेवणें व जंतुनाशक द्रव्यांनी शुद्धता राखणें, या गोष्टी काळजीपूर्वक केल्या जात आहेत.

ता. २२ डिसेंबर रोजीं सदर हजर राहणाऱ्या व्यक्तीने किनाऱ्यावर पुढील संदेश

पाठविला : “ आमची मुदत संपली; आम्ही क्वारंटाईनमधून मुक्त झालो काय ? कृपा करून क्वारंटाईन ऑफिसरकडे चौकशी करा व आम्ही सर्व आरोग्य-युक्त आहो असे त्यांना कळवा. धन्यवाद ! ” या संदेशाला पुढीलप्रमाणे उत्तर मिळाले : “ क्वारंटाईनचा अवधि निश्चित ठरला नाही. ” क्वारंटाईनच्या या चार दिवसांत दररोज जहाजाची साफसफाई व रोगजंतुनाशक द्रव्यांनी शुद्धता करण्यांत येत होती, व क्वारंटाईनचे नियम काटेकोरपणे पाळले जात होते.

सदर हजर राहणाऱ्या व्यक्तीने २३ डिसेंबर रोजी पुढील संकेत-संदेश पाठविला : “ पाणी नसल्यामुळे संकटांत आहो. घोड्यासाठी गवत पाहिजे, जहाजावर आरोग्य उत्कृष्ट; मालकांना कळवा की आम्हांला क्वारंटाईनमधून मुक्त करण्यासाठी शिकस्तीचे प्रयत्न करा. ” या संदेशाला पुढीलप्रमाणे उत्तर मिळाले : “ मालकांकडून : वाफेचे पाणी तयार करा; आज सायंकाळपर्यंत क्वारंटाईनमधून मुक्ततेची बातमी मिळेल अशी आशा आहे. उद्या सकाळी गवत पाठवितो. तुमच्याकडे टपाल आहे का ? ”

ता. २४ डिसेंबर रोजी आरोग्याधिकारी आगबोटीवर आले, व त्यांनी हुकूम केला की, सर्व जुन्या चट्या, घाणेरड्या चिंध्या, व जुने कपडे जाळून टाकावेत; मालाच्या तळघरांत धुरी घावी व शुद्धता करून रंगसफेती करावी; सर्व कपडे टांगून जंतुनाशक द्रव्यांनी शुद्ध करून घ्यावे. खाण्याच्या पदार्थांचा उतारूशी संबंध येऊं देऊं नये. सर्व उतारूंचे वापरण्याचे कपडे कार्बालिक ॲसिडमध्ये बुडवून काढावे; खुद्द उतारूंना कार्बालिक ॲसिडच्या फार पाणी घातलेल्या मिश्रणाने स्नान घालावे, आणि जहाज रोगापासून मुक्त राखण्यासाठी शक्य तितका प्रयत्न करावा. त्यांनी असेंहि सांगितले की, क्वारंटाईन आज तारखेपासून अकरा दिवस राहिल.”

ता. २५ डिसेंबर रोजी उतारूंच्या चट्यांची एक मोठी रास जाळण्यांत आली. उतारूंच्या जागा, पायखाने, मुथ्या, सर्व जंतुनाशक द्रव्यांनी शुद्ध करून त्यांना रंगसफेती करण्यांत आली.

ता. २६ डिसेंबर रोजी उतारूंना स्नान घालण्यांत आले, आणि त्यांचे कपडे फार पाणी घातलेल्या कार्बालिक ॲसिडमध्ये बुडवून काढण्यांत आले. पुढील संकेत-संदेश किनाऱ्याकडे पाठविण्यांत आला : “ पाणी नसल्यामुळे संकटांत आहो, ताबडतोब पाणी पाठवा, तसेच क्वारंटाईन अधिकाऱ्यांच्या हुकुमाप्रमाणे खाण्याचे नवीन पदार्थ-सुद्धा पाठवा. क्वारंटाईन ऑफिसर्स जहाजाला मेट देऊन गेल्यावर, जहाजावरील घोडे खाली उतरण्याला कांही अडचण आहे का ? जहाजावर आरोग्य उत्कृष्ट आहे, आणि क्वारंटाईन ऑफिसराचे आदेश पाळले जात आहेत. ताबडतोब आम्हांला यांतून मुक्त करा, विलंबामुळे उतारूंचे फार हाल होत आहेत. धन्यवाद ! ”

ता. २७ डिसेंबर रोजी माइयासमोर हजर झालेल्या सदर मनुष्याने खुणेचा बावटा उभारून विचारले, “ कालचा हुकूम आपण पाठविणार आहां काय ? ” याला पुढील उत्तर खुणेच्या संदेशाने दिले गेले : “ उद्या सकाळी ९ वाजतां पाणी पाठविण्याची व्यवस्था केली आहे. ” त्यावर “ पाणी नसल्यामुळे संकटग्रस्त ” असा संकेत-संदेश हजर झालेल्या मनुष्याने पाठविला, व तो संकेताचा बावटा दोन तास उभारून ठेवला ! जहाजाची साफसफाई व जंतुनाशक द्रव्यांनी शुद्धीकरण पूर्वी-प्रमाणेच काटेकोरपणे चालू ठेवण्यांत आले.

ता. २८ डिसेंबर रोजी पुढील चिन्ह-संदेश पाठविण्यांत आला. “ शनिवारी पाठविलेल्या चिठीप्रमाणे सर्व जिनस पाठवा, पत्रे पाठवा, तसेच घोडे उतरून

सोडण्याबद्दलची माहितीहि पाठवा. सकाळीं ११ वाजतां जिन्नस पुरविणारी बाष्प-नौका 'नाताळ' ही 'कूरलॅंड' बोटीच्या बाजूला लागली आणि तिने जंतुनाशासाठी कारबॉलिक ॲसिड व धुरी देण्यासाठी गंधक आगबोटीवर दिलें. वरील जंतुनाशक द्रव्यांचा नीट वापर केला जात आहे की नाही यावर देखरेख करण्याकरिता एक पोलीस ऑफिसरही बोटीवर चढला. पिण्याचें पाणीहि बोटीवर चढविण्यांत आलें. जळत्या गंधकाची जहाजाला भरपूर धुरी देण्यांत आली. वरची व खालची तक्तपोशी कारबॉलिक ॲसिडने साफ घुऊन काढण्यांत आली, व तेंच द्रव्य सर्व जहाजभर शुद्धीकरणासाठी वापरण्यांत आलें. सर्व विछाने, चट्या, टोपल्या आणि रोगाचा फैलाव ज्यामुळे होण्याचा संभव होता अशा सर्व वस्तु जहाजाच्या भट्ट्यांत जाळून टाकण्यांत आल्या.

ता. २९ डिसेंबर रोजी वरची व खालची तक्तपोशी कारबॉलिक ॲसिडने घुण्यांत आली, आणि तेंच द्रव्य सर्व जहाजभर वापरण्यांत आलें. हजर झालेल्या सदर व्यक्तीने पुढील चिन्ह-संदेश वर चढविला: "जंतुनाशक सफाई व धुरी या गोष्टी जहाजावर देखरेखीसाठी आलेल्या ऑफिसरांच्या समाधानाने पुऱ्या करण्यांत आल्या. क्वारंटाईन ऑफिसरला ताबडतोब कृपा करून कळवावें." त्यानंतर चार तासांनी सकाळचे दहा वाजतां, सदर हजर झालेल्याने किनाऱ्यावर संकेत-संदेश पाठविला, "आम्ही तयार आहों; क्वारंटाईन ऑफिसरची वाट पाहत आहों." दुपारीं २-३० वाजतां बाष्पनौका 'लायन' 'कूरलॅंड' बोटीच्या बाजूला येऊन लागली, व तींतून क्वारंटाईन ऑफिसर बोटीवर चढले. त्यांनी जहाजाची आमूलाग्र तपासणी केल्यावर, आपल्या हुकुमांची अंमलबजावणी उत्तम रीतीने करण्यांत आली आहे अशाबद्दल पूर्ण समाधान व्यक्त केलें; पण ते म्हणाले की जहाज आजपासून आणखी बारा दिवस क्वारंटाईनमध्ये राहिलें पाहिजे. त्यानंतर ३ वाजतां पुढील संदेश-चिन्ह वर चढविण्यांत आलें: सरकारच्या हुकुमाने सर्व उतारूंचे विछाने भस्मसात करून टाकले गेल्यामुळे, सरकारने त्यांचेऐवजी नवीन कपडे ताबडतोब द्यावे अशी विनंति आहे; कारण कपडे नसल्यामुळे उतारूंचे प्राण धोक्यांत आहेत, क्वारंटाईन ऑफिसरच्या प्रत्येक भेटीबरोबर क्वारंटाईनच्या तोंडी हुकमाची मुदत बदलत आहे, म्हणून क्वारंटाईन किती दिवस राहावयाचें आहे याबद्दल लेखी सूचना पाहिजे. मध्यंतरीच्या काळांत एकहि आजारीपणाचें उदाहरण घडलेलें नाही. सरकारला जाणीव द्यावी की, मुंबई सोडल्यापासून आमची बोट रोगजंतुनाशक द्रव्यांनी दररोज शुद्ध करण्यांत आली आहे. १०० कोंबडी व १२ बकरी पाहिजेत. बोटीची सफाई व रोगसंसर्गापासून शुद्धीकरण याकडे कटाक्षाने लक्ष दिलें जात आहे."

ता. ३० डिसेंबर रोजी सदर हजर झालेल्याने पुढीलप्रमाणें संकेत-संदेश दिला: "आमच्या कालच्या संदेशाला उत्तर द्यावें. उतारूंना किनाऱ्यावर उतरण्याची इच्छा आहे, धक्क्यावर क्वारंटाईनमध्ये ते आपापला राहण्याचा खर्च करतील."

ता. ३१ डिसेंबर रोजी सदर हजर राहिलेल्याने पुन्हा किनाऱ्याकडे संदेश पाठविला: "मीं मंगळवारी व काल पाठविलेल्या संदेशाला या वर्षी उत्तर देण्याचा आपला इरादा आहे काय! बोटीची सफाई व रोगसंसर्गापासून शुद्धीकरण यांकडे नेहमी-प्रमाणे काळजीपूर्वक लक्ष दिलें जात आहे."

ता. १, २, ३, ४, ५, ६, ७ व ८ जानेवारी रोजी जहाजावर नियमितपणे रोज हवा

खेळविली गेली, साफसफाई करण्यांत आली, व रोगजंतुनाशक द्रव्यांनी शुद्धीकरण करण्यांत आलें, व क्वारंटाईनचे नियम अत्यंत कडकपणें पाळले गेले.

ता. ९ जानेवारी रोजी साफसफाई व शुद्धीकरण यांचा कार्यक्रम पुन्हा करण्यांत आला. सायंकाळी ५-३० वाजतां सदर हजर राहिलेल्याला 'नाताळ' बाष्पनौकेवरून मालकांकडून आलेलें पत्र मि. गांधी यांच्यामार्फत मिळालें, त्यांत आपणांकडून खास सूचना मिळाल्याशिवाय आगवोट हलवूं नये असें लिहिलेलें होतें. कारण तसें करण्यांत हिंदी उतारूंच्या जीविताला धोका होता. उतारूंना उतरण्याची परवानगी मिळाल्यानंतरसुद्धा आगवोट हलविली जाऊ नये (अशी सूचना देण्यांत आली.)

ता. १० जानेवारी रोजी हिंदीपुढीलप्रमाणे संदेश चिन्हांकित करण्यांत आला: "क्वारंटाई मुदत पुन्हा संपल्यामुळे, चार युरोपियन उतारूंना जमिनीवर उतरवूं इच्छितों. पाणी व नवीन भोजनसामुग्रीहि पाठवून घावी. घोडयांना उतरण्याविषयी सूचना पाहिजे. गवत--चारा पाठवून घ्या. आम्ही सर्व ठीक आहो असें सर्वास कळवा-" हे सर्व संदेश धक्क्यावर पूर्णपणें समजले गेले, आणि प्रत्येक संदेशाला उत्तर म्हणून निशाण उभारलें जात होतें. जहाजाची सफाई व शुद्धीकरण नित्याप्रमाणे.

ता. ११ जानेवारी रोजी आरोग्य अधिकारी बोटीवर आले व त्यांनी बोट धक्क्याला लावण्याचा परवाना दिला. दुपारी १-३० वाजतां बाष्पनौका 'नाताळ' मधून ४८०० गॅलन पाणी (कूरलॅंड) बोटीवर पोचविण्यांत आलें. बावटा उभारून पुढीलप्रमाणे संदेश कळविण्यांत आला- " 'नाताळ' नौकेतून माझ्या युरोपियन उतारूंना किनाऱ्यावर नेण्याचें नाकारण्यांत येत आहे. कृपा करून योग्य सूचना घ्या." हा संदेश गेल्यावर त्या युरोपियन उतारूंना 'नाताळ' नौकेतून किनाऱ्यावर उतरतां आलें. दुपारी ४॥ वाजतां किनाऱ्यावर कांही बावटे संदेश देण्यासाठी उभारण्यांत आले, पण दिशा धूसर असल्यामुळे ते उमगूं शकले नाहीत. तळघरांची सफाई, रोगजंतुनाशाने शुद्धीकरण व मोकळी हवा खेळविणें, या गोष्टी अगदी काटेकोरपणें पाळल्या जातात. हॅरी स्पाक्सर्स, 'समितीचे चेअरमन' यांच्या सहीचें एक पत्र आलें तें यासोबत जोडलें आहे, व निशाण 'अ' या संज्ञेने तें दर्शविलें आहे. त्याच्या नकला या मूळ दोन प्रतींच्या सोबत जोडलेल्या आहेत आणि याच्या मूळ मसुद्यालाहि जोडलेल्या आहेत. त्या पत्रासोबत कांही कागदपत्रहि पाठविल्याचाहि उल्लेख होता परंतु सदर हजर राहिलेल्या मनुष्याला ते कधीच मिळाले नव्हते.

ता. १२ जानेवारी रोजी साफसफाई, हवा खेळविणें वगैरे प्रकार पूर्वीप्रमाणे सायंकाळी ४-३० वाजतां करण्यांत आले. "उद्या कप्तान निघून जाणार" हा संदेश बावटे उभारून देण्यांत आला.

ता. १३ जानेवारी रोजी सकाळीं ७-१० वाजतां आगवोटी ओढून नेणारी सरकारी नौका 'चॅचिल' ही आगवोटीचा मार्गदर्शक गॉर्डन याला घेऊन कूरलॅंडच्या बाजूला लागली; गॉर्डन यानें सदर हजर राहिलेल्याला नांगर उठवून १०-३० वाजतां बंदराच्या आंतल्या बाजूस प्रवेश करण्यासाठी तयार राहण्याचा हुकूम दिला! हा सरकारकडून आलेला स्पष्ट हुकूम होता व तो बंदराच्या कप्तानमार्फत देण्यांत आला होता. कूरलॅंड बोटीच्या मालकांकडून सदर हजर झालेल्या (कप्तानाला) स्पष्ट आदेश देण्यांत आला होता की त्यांच्याकडून हुकूम मिळाल्याशिवाय त्याने हलावयाचें नाही. म्हणून आपण सरकारच्या हुकुमाने बंदरांत प्रवेश करित आहों असें मालकांना कळविण्याची त्याने पायलट गॉर्डन याला विनंति केली. ११-५० वाजतां मार्गदर्शक बोट ओढणारी

नौका 'रिचर्ड किंग' यामधून फिरून आला; जहाज व नौका हीं जोडलीं गेलीं; आणि जहाज बंदरसीमा ओलांडून आंत खेचून घेण्यांत आलें. १२-४५ वाजतां बंदराचा नांगर आंत सोडला गेला आणि जहाजाचा पुढचा व मागचा भाग अडकवून जहाज उभें करण्यांत आलें. दुपारीं १-१५ वाजतां वसाहतीचे अॅटर्नी जनरल मि. एच्. एस्कोम्ब हे बंदाराच्या कप्तानासह बोटीकडे आले, व त्यांनी सदर हजर झालेल्याला (कप्तानला) उतारुंना कळविण्यास सांगितले की, सर्व उतारू सरकारच्या संरक्षणाखाली आहेत, आणि आपल्या हिंदुस्थानमधील खेड्यांत ते जितके सुरक्षित असू शकतील तितकेच येथेहि सुरक्षित आहेत. दुपारीं ३ वाजतां बंदराच्या कप्तानाकडून हुकूम मिळाला की, उतारुंना खाली उतरण्याला मोकळीक आहे असें कळविण्यांत यावें.

आणि सदर अलेक्झांडर मिलने याने असेंहि निवेदन केलें आहे की, ता. १३ जानेवारी रोजीं त्याचें सदर जहाज बंदराच्या आंतल्या भागांत आल्यापासून ता. २३ च्या दुपारपर्यंत सदर जहाज प्रवाहांतच नांगर टाकून उभें होतें. त्याला धक्क्याच्या बाजूला टेकून राहण्याला जागा देण्यांत आली नाही. सदर जहाज अशा रीतीने उभें असतां, इतर जहाजे आलीं, आणि सदर धक्क्याच्या बाजूला लागून राहण्याला त्यांना जागाहि देण्यांत आली. सदर हजर झालेल्याला अशा प्रकारच्या वागवणुकीचें कारण सांगण्याचें बंदराच्या कप्तानाने नाकारलें.

ता. १६ जानेवारी रोजीं सदर अलेक्झांडर मिलने हा दरवान येथें नोटरी फेडरिक ऑगस्टस लाफ्टन यांचेसमोर हजर झाला, व आपली हरकत त्याने योग्य रीतीने नोंदविली.

आणि सरकारच्या किंवा सरकारी अधिकाऱ्यांच्या उपनिर्दिष्ट कृत्यांविरुद्ध व त्यामुळे घडून आलेल्या नुकसानीविरुद्ध सदर हजर झालेला माणूस निषेध व्यक्त करीत आहे, व मी नोटरीसुद्धा माझा निषेध व्यक्त करीत आहे.

दरवान शहरांत, नाताळ प्रदेशांत, पूर्वी लिहिलेल्या दिवशीं, महिन्यांत व वर्षांत यावर सहा करणाऱ्या साक्षीदारांसमक्ष (हा लेख) तयार केला व कायद्याच्या योग्य स्वरूपांत लिहून मान्य केला.

साक्षी—

सही) गॉडफ्रे मिलर

(सही) जॉर्ज गुडरिक

(सही) अलेक्झांडर मिलने

वरील प्रतिज्ञा करणारा

(सही) जॉन एम्. कुक

नोटरी पब्लिक

[परिशिष्ट अ अ]

नवकल

जानेवारी ८. १८९७

कॅप्टन मिलने
कुरलॅंड आगबोट
प्रिय महाशय

तुम्हांला किंवा तुमच्या जहाजावरील उतारूंना माहीत नसेल की, आशियाई लोकांच्या वसाहतींत प्रवेश होऊं देण्याविरुद्ध वसाहतींतील लोकांच्या भावना अलीकडे फार प्रक्षुब्ध झाल्या आहेत, आणि त्या प्रक्षोभाची कमाल मर्यादा तुमचें जहाज व 'नादेरी' जहाज येथें आल्यावर गाठली आहे,

त्यानंतर दरबान शहरांत सार्वजनिक सभा भरविण्यांत आल्या, आणि त्यांतून सोबत जोडलेले ठराव टाळ्यांचा गजरांत मंजूर करण्यांत आले. या सभांना श्रोतृसमुदाय एवढा प्रचंड जमला होता की, कित्येक लोकांना हजर राहण्याची इच्छा असूनहि नगर-भवनांत प्रवेश मिळूं शकला नाही.

तुमच्या जहाजावर व 'नादेरी' आगबोटीवर असलेल्या लोकांना वसाहतीच्या भूमीवर उतरण्याला प्रतिबंधं करण्याचा आपला उद्देश दर्शविण्यासाठीं दरबान शहरांतील बहुतेक प्रत्येक पुरुषाने सही केली आहे; आणि दरबान शहरांतील मर्द लोक व तुमचे उतारू यांचे दरम्यान शक्य तों करून संघर्ष टाळला जावा अशी आमची अत्युत्कट इच्छा आहे; तुमच्या उतारूंनीं उतरण्याचा प्रयत्न केला तर संघर्ष खात्रीने घडून येईल. तुमच्या उतारूंना येथील लोकांमधील प्रक्षुब्ध मनोवृत्तीची कल्पना नाही, व ते त्या-विषयी संपूर्ण अज्ञानाने येथे आले आहेत. आणि अॅटॉर्नी जनरल यांनी आम्हांला आश्वासन दिलें आहे की, जर तुमचे लोक हिंदुस्थानला परत जाण्याला तयार असतील तर वसाहत (सरकार) त्यांचा खर्च देईल.

म्हणून आगबोट धक्क्याला लागण्यापूर्वीं आपणांकडून आम्हांला उत्तर मिळाल्यास आम्हांला फार आनंद वाटे. तुमचे उतारू वसाहतीच्या खर्चाने हिंदुस्थानकडे परत जाणें पसंत करतात की आपणांला जमिनीवर उतरूं देण्याला विरोध करण्यासाठी तयार होऊन आलेल्या हजारो लोकांच्या इच्छेविरुद्ध जबरदस्तीने जमिनीवर उतरण्याचा प्रयत्न करणेंच पसंत करतात, तें आपल्या उत्तरांत नमूद केलेलें असावें.

आपला

(सही) हॅरी स्पार्क्स

[परिशिष्ट 'ब']

नक्कल

जानेवारी २२, १८९७

या सार्वजनिक निषेधलेखाचे द्वारे, ज्या कोणाचा याच्याशी संबंध पोचत असेल त्या सर्वांना विदित व स्पष्ट करण्यांत येत आहे की, आमच्या प्रभूच्या एक हजार आठशे सत्याण्णवाव्या वर्षी जानेवारी महिन्याच्या आज बावीसाव्या दिवशी, माझ्या, म्हणजे नाताळ वसाहतींतील दरबान शहराचा नोटरी पब्लिक जॉन मूर कुक याच्या, समोर आणि खाली सहा करणारे साक्षीदार यांच्या समक्ष, सुमारे ११६८.९२ टन वजनाच्या १६० हॉर्स पॉवरच्या, मुंबई बंदराच्या व या वेळीं या बंदराच्या आंतल्या भागांत उभ्या असलेल्या, 'नादेरी' आगबोटीचा कप्तान व कुशल दर्यावर्दी (मास्टर-मॅरिनर) आपण होऊन स्वतः हजर झाला व त्याने गंभीर प्रतिज्ञापूर्वक निवेदन केले तें येणेंप्रमाणे —

“ सदर आगबोट विक्री करण्याचा सर्वसाधारण माल व ३५० उतारू भरून गेल्या ता. ३० (२८-१) नोव्हेंबर रोजी मुंबई बंदरांतून निघाली आणि या बंदराच्या बाहेरच्या नांगरण्याच्या भागांत ता. १८ डिसेंबर १८९६ या दिवशीं दुपारीं ती नांगर टाकून थांबली.

मुंबई बंदरांतून निघून जाण्यापूर्वी तिच्यावरील खलाशी व उतारू यांची तपासणी व शिरगणती करण्यांत आली, आणि आरोग्य व बंदर सोडण्याच्या वेळची परवानगी देणारें प्रमाणपत्र देण्यांत आलें.

या संपूर्ण जलप्रवासामध्ये एक स्वयंपाकी वगळून बाकीचे सर्व उतारू व खलाशी रोगापासून अलिप्त होते. स्वयंपाक्याचे पाय सुजलेले होते, आणि ता. १९ डिसेंबर रोजी डॉक्टरने तपासले तेव्हा त्याला यकृत व मूत्राशय यांचा कांही गुंतागुंतीचा विकार झाला आहे असें आढळून आलें. त्या विकाराने त्याला ता. २० डिसेंबर रोजी मृत्यु आला. या बंदरांत आल्यावर सदर हजर झालेल्याने आगबोटीवरील सर्व लोकांच्या आरोग्यासंबंधीचे मामुली कागदपत्र या बंदराच्या आरोग्याधिकार्याचे स्वाधीन केले, आणि सदर हजर झालेल्याने विचारल्या प्रश्नांना उत्तर देतांना आरोग्याधिकार्याने त्याला सांगितले की, आगबोट क्वारंटाईनमध्ये पांच दिवस ठेविली जाईल; म्हणजे त्यायोगें ती मुंबईहून बंदरांतून निघाल्या दिवसापासून २३ दिवस पुरे होतील.

दुसऱ्या दिवशीं आगबोटीच्या तक्तपोशा, तसेच उतारू व खलाशी यांच्या जागा धुऊन साफ करण्यांत आल्या व जंतुनाशक द्रव्यांनी शुद्ध करण्यांत आल्या.

ता. २० डिसेंबर रोजी आगबोटीच्या तक्तपोशा, उतारू व खलाशी यांच्या जागा व संबंध आगबोटहि एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत धुऊन जंतुनाशक द्रव्यांनी पूर्णपणें शुद्ध करण्यांत आली.

ता. २१ डिसेंबर रोजी आगबोट पुन्हा धुण्यांत आली, आणि सर्व न्हाणीघरें, संधास, वगैरे जंतुनाशक, द्रव्यांनी शुद्ध करण्यांत आले, व क्वारंटाईनच्या नियमांची अंमलबजावणी करण्यांत आली.

ता. २२ डिसेंबर रोजी तक्तपोशा धुऊन काढण्यांत आल्या, आणि न्हाणीघरें, संडास वगैरे जंतुनाशक द्रव्यांनी शुद्ध करण्यांत आले.

आरोग्याधिकार्यांनी आगबोटीवर घातलेली पांच दिवसांची क्वारंटाईनची मुदत संपली असल्यामुळे, व या मुदतींत क्वारंटाईनच्या नियमांची कडक अंमलबजावणी केलेली असल्यामुळे, सदर हजर झालेल्याने किनाऱ्यावरील कार्यालयाला पुढील चिन्ह-संदेश पाठविला : “क्वारंटाईनबद्दल काय ठरलें ? उत्तर मिळाल्यास आभारी होऊं.” त्याला जबाब मिळाला की, “क्वारंटाईनची मुदत अजून निश्चित ठरली नाही.”

ता. २३ डिसेंबर रोजी तक्तपोशा धुवून काढण्यांत आल्या, न्हाणीघरें व संडास जंतुनाशक द्रव्यांनी शुद्ध करण्यांत आले; त्या दिवशीं हजर झालेल्याने पुन्हा चिन्ह-संदेशाने विचारलें, “क्वारंटाईनबद्दल काय ?” त्यावर त्याला उत्तर मिळालें, “क्वारंटाईन ऑफिसरला अजून कांही सूचना मिळालेली नाही.”

ता. २४ डिसेंबर रोजी तक्तपोशा धुण्यांत आल्या, न्हाणीघरें जंतुनाशक द्रव्यांनी शुद्ध करण्यांत आली. त्या दिवशीं आरोग्याधिकारी व पोलिस सुपरिंटेंडंट हे आगबोटीवर आले व त्यानंतर खलाशी व उतारू यांना एकत्र बोलावून त्यांची तपासणी घेण्यांत आली. आगबोट जंतुनाशक द्रव्यांनी पूर्णपणें शुद्ध करण्यांत आली. या शुद्धीकरणाचे कामी कारबॉलिक ॲसिड व कारबॉलिक पूड यांचा सहळणें वापर करण्यांत आला. उतारूंचे घाणेरडे झालेले कपडे, चट्या, टोपल्या, व निरुपयोगी वस्तु आरोग्याधिकार्यांच्या आदेशानुसार आगबोटीच्या भट्टींत टाकून जाळण्यांत आल्या, व फिरून आणखी बारा दिवसपर्यंत क्वारंटाईनची मुदत वाढविण्यांत आली. या तारखेपर्यंत क्वारंटाईनच्या नियमांचें कसोशीने पालन करण्यांत आलें आहे.

ता. २५ डिसेंबर रोजी तक्तपोशा व त्यांमधील सर्व जागा धुऊन साफ करण्यांत आल्या. त्या साफ करण्याला आरोग्याधिकार्यांचे आदेशानुसार कारबॉलिक व पाणी यांचें मिश्रण १ : २० या प्रमाणांत वापरलें होतें.

ता. २६ डिसेंबर रोजी तक्तपोशा धुऊन साफ करण्यांत आल्या व न्हाणीघरें जंतुनाशक द्रव्यें टाकून शुद्ध करण्यांत आली, क्वारंटाईनच्या नियमांची कसोशीने अंमलबजावणी करण्यांत आली.

ता. २७ डिसेंबर रोजी मुख्य तक्तपोशी व लहान तक्तपोशा धुऊन काढण्यांत आल्या, व कारबॉलिक आणि पाणी यांच्या १ : २० अशा मिश्रणाने त्या शुद्ध करण्यांत आल्या.

ता. २८ डिसेंबर रोजी मुख्य तक्तपोशा व छोट्या तक्तपोशा कारबॉलिकच्या पातळ मिश्रणाने धुऊन काढण्यांत आल्या, व न्हाणीघरांना रंगसफेती करण्यांत आली; आज तारखेपर्यंत दररोज क्वारंटाईनचे नियम कसोशीने पाळण्यांत येत आहेत. उतारूंचे विछाने, अंधरूणें, आणि सर्व घाणेरडे कपडे आगबोटीच्या भट्ट्यांत जाळून टाकण्यांत आले, आणि सर्व उतारूंचे कपडे मुख्य व छोट्या तक्तपोशांवर दोऱ्या ताणून त्यांवर टांगण्यांत आले, आणि नऊ गंधकाच्या शेगड्या पेटवून धुरी देण्यांत आली. सर्व द्वारें बंद करण्यांत आलीं, शेगड्या सायंकाळी ६-३० वाजेपर्यंत जळत ठेविल्या होत्या. जहाजाच्या पुढच्या वाजूची खलाशांची जागा, उतारूंची वरच्या दर्जाची जागा, दुसऱ्या वर्गाच्या उतारूंच्या खोल्या, न्हाणीघरें, आणि मधले मार्ग हे कारबॉलिक व पाणी यांच्या मिश्रणाने साफ धुण्यांत आले, आणि कपडे जंतुनाशक मिश्रणांत बुडवून ठेवण्यांत आले.

ता. २९ डिसेंबर रोजी पुढील संदेश किनाऱ्यावर बावट्यांनी कळविण्यांत आला. “जंतुनाशक शुद्धीकरणाने अधिकाऱ्यांचें समाधान झालें आहे.” आरोग्याधिकाऱ्यांनी आगबोटीची तपासणी केली, व जंतुनाशक शुद्धीकरणाने आपलें पूर्ण समाधान झाल्याचें जाहीर केलें; आणि या तारखेपासून आगबोटीवर व तींतील खलाशांवर १२ दिवसांचें क्वारंटाईन बसविलें.

ता. ३० डिसेंबर रोजी पुढील संकेत-संदेश किनाऱ्याकडे पाठविण्यांत आला : “सरकारने उतारुंची जीं कांबळीं नष्ट केलीं त्यांबद्दल २५० नवीं कांबळीं देण्यास सरकारला सांगावें; कांबळ्यांच्या अभावीं उतारुंचे फार हाल होत आहेत; नाहीतर त्यांना ताबडतोब उतरून टाका. थंडी व ओलसरपणा यामुळे उतारुंचे फार हाल होत आहेत; परिणामीं ते आजारी पडतील अशी भीति वाटते.”

ता. ९ जानेवारी रोजी सदर हजर झालेल्याने (कप्तानाने) किनाऱ्यावर पुढील चिन्ह-संदेश धाडला : “क्वारंटाईनची मुदत संपली; आता आगबोट धक्याला लागण्याची परवानगी कधी मिळणार ? कृपेने उत्तर द्या.”

ता. ११ जानेवारी रोजी आरोग्याधिकारी बोटीवर आले व त्यांनी आगबोटीला उतारू उतरून टाकण्याची परवानगी दिली. क्वारंटाईनचें निशाण काढून देण्यांत आलें, आणि सदर हजर झालेल्याने उतारू उतरून टाकण्याची परवानगी मागितली. परंतु त्याला तसें करूं देण्याची परवानगी नाही असें सांगण्यांत आलें. ही गोष्ट पोलिस ऑफिसर व मार्गदर्शक (पायलट) यांच्यासमक्ष घडली. ‘नाताळ’ बाष्पनौका मार्गदर्शकाला घेऊन आगबोटीच्या बाजूला लागली. मार्गदर्शक बोटीवर चढला व त्याने कागदपत्र व बंदरासंबंधीचे सर्व कागद पुरे करून दिले व सदर फ्रान्सिस जॉन राफिन याला आदेश दिला की किनाऱ्याकडून संकेत-संदेश येतांच बंदरांत शिरण्याची तयारी ठेवा.

ता. १२ जानेवारी रोजी किनाऱ्याकडून कांहीहि संदेश आला नाही.

ता. १३ जानेवारी रोजी बाष्पनौका ‘चॅचिल’ सरकारी हुकूम घेऊन आगबोटीच्या बाजूला आली. सकाळीं १०-३० वाजतां बंदरांत शिरण्याची तयारी करा असा तो हुकूम होता. साडेवारा वाजतां हजर झालेल्याच्या आगबोटीने नांगर टाकला व कुरलॅंड बोटीच्या बाजूला ती उभी राहिली. दुपारीं ३-३० वाजतां बंदराच्या कप्तानाकडून हुकूम मिळाला की, उतारुंना उतरण्याला मोकळीक आहे असें कळवा,

आणि सदर हजर झालेला, व मी नोटरी देखील, सरकार किंवा सरकारी अधिकारी यांच्या उपरोक्त कृत्यांबद्दल व त्यामुळे घडून आलेल्या नुकसानीबद्दल निषेध व्यक्त करतो.

अशा रीतीने नाताळमध्ये दरबान शहरांत, पूर्वी प्रारंभी नमूद केलेल्या वर्षी, महिन्यांत व त्या दिवशीं, खाली सही करणाऱ्या साक्षीदारांसमक्ष, कायद्याने ठरवून दिलेल्या योग्य स्वरूपांत लिहून मान्य करण्यांत येत आहे.

साक्षी—

(सही) जॉर्ज गुडरिक

(सही) ग्रॉडफ्रे वेलर [मिलर ?]

(सही) एफ. जे. राफिन

सदर प्रतिज्ञा करणारा

(सही) जॉन एम्. कुक
नोटरी पब्लिक

(परिशिष्ट ' क ')

नक्कल

दरबान,
१५ डिसेंबर १८९६
' नादेरी ' आगबोट

आरोग्य अधिकारी महाशय
नाताळ, यांचे सेवेशीं—
प्रिय महाशय,

आज सकाळच्या मकर्युरी पत्रांत वाचलें की आगबोटीवरील लोकांना कोणत्याहि प्रकारचा आजार झाला नव्हता, आणि ती क्वारंटाईनच्या स्थानांत ठेवण्यांत आली आहे हें पाहून आम्हांला फार आश्चर्य वाटतें.

सदर बोट क्वारंटाईनमध्ये ठेवली जाण्याचें कारण आम्हांला समजलें तर आम्हांला आनंद होईल.

याचें उत्तर लवकर आल्यास ती मोठी कृपा समजूं.

आपले

(सही) दादा अवदुल्ला आणि कंपनी

(परिशिष्ट ' ड ')

नक्कल

२१ डिसेंबर १८९६

तार

प्रेषक

लाफ्टन

वसाहत-सचिव, मारिट्सबर्ग, यांचे सेवेशीं—

' कूरलँड ' व ' नादेरी ' या दोन आगबोटी मुंबईहून गेल्या महिन्याच्या ता. २८ व ३० रोजी निघाल्या, १ व त्या येथे गेल्या शुक्रवारी आल्या. बोटीवर कसलाहि आजार नव्हता, पण त्या दोन्ही त्याच दिवशी काढिलेल्या व दुसऱ्या दिवशी छापलेल्या जाहीर नाम्यानुसार क्वारंटाईनमध्ये ठेवण्यांत आल्या. मालकांतर्फे गव्हर्नर महाशयांना उद्देशून अर्ज तयार करीत आहें; शिष्टमंडळ घेऊन जाणार व वकील म्हणून हजर होऊन

१- ही चूक आहे हें उघड आहे. ' कूरलँड ' बोट तीस तारखेला निघाली व नादेरी ता. २८ नोव्हेंबरला निघाली. पृ. १८१-३ पाहा. गाधीजी हे कूरलँड बोटीने प्रवास करीत होते, ते ता. ३० नोव्हेंबर-१८९६ ला मुंबईत होते. तेव्हां त्यांनी व्हाईसरॉय यांना तार पाठविली होती, मागे पृ. १२९ व पृ. २४६ पाहा.

अनुक्र. ४२६०५ वि. मांधीचे संकलित वाङ्मय

१२५५
कायद्याप्रमाणे या प्रकरणाचे अपवादत्मक वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप दाखवून देण्याची इच्छा आहे. खोळंबा झाल्यामुळे मालकांना एकंदर नुकसान दररोज एकशेपन्नास पौंडप्रमाणे झाले आहे, आणि नादेरी बोट मॉरिशस ते मुंबईपर्यंत भाड्याने माल नेण्याला कराराने बांधलेली आहे. गव्हर्नर महाशय पुढल्या बुधवारी शिष्टमंडळाला मुलाखत देतील काय ?

(सही) गुडरिक, लाफ्टन आणि कुक

(परिशिष्ट ई)

नक्कल

(तार)

प्रेषक

मुख्य उपसचिव

मि. एफ. ए. लाफ्टन दरबान, यांचे सेवेशीं—

ता. २२—तुमची कालची तार. मला उत्तर देण्याची आज्ञा झाली आहे की, उल्लेखिलेला अर्ज गव्हर्नर महाशयांकडून सल्ला घेण्यासाठी मंत्र्यांकडे पाठविला जाईल. आणि त्यामुळे गव्हर्नर महाशयांकडे शिष्टमंडळ नेणे व त्यांचेससोर युक्तिवाद सांगणे यांची कांही जरूरी नाही.

[परिशिष्ट ' फ ']

नक्कल

दरबान.

२१ डिसेंबर १८९६

माननीय हॅरी एस्कॉम्ब

यांचे सेवेशीं—

महाशय,

आज मी आपणांला पीटर मारिट्सबर्ग येथे एक तार पाठविली आहे तिची नक्कल सोबत पाठवीत आहे. गव्हर्नर महाशय दरबानला आहेत हे मला माहित नव्हते.

' कूरलँड ' व ' नादेरी ' या दोन आगबोटी मुंबईहून ता. २८ व ३० नोव्हेंबर^१ रोजी निघाल्या. आणि गेल्या शुक्रवारी त्या येथे आल्यावर त्याच दिवशीं एक जाहीरनामा काढून त्या क्वॉरंटाईनमध्ये ठेवण्यांत आल्या. सदर जाहीरनामा गॅझेटच्या विशेष आवृत्तींत दुसऱ्या दिवशीं प्रसिद्ध करण्यांत आला. त्या दोन्ही आगबोटींच्या जलप्रवास-मध्ये त्यांच्यावर कुठल्याहि प्रकारचा आजार झालेला नव्हता.

सन १८८२ चा कायदानं. ४ अन्वये गव्हर्नर महाशयांना आपल्या कार्यकारी मंडळाच्या सल्ल्याने वेळोवेळीं विशेष परिस्थितीमध्ये जरूर वाटतील असे नियम व हुकूम करण्याचा कायदेशीर अधिकार राहिल. तसेंच कायद्याच्या अंमलबजावणींतून एखाद्या जहाजाला किंवा नौकेला कोणत्या परिस्थितीमध्ये पूर्णपणे अगर अंशतः मुक्त करतां येईल हें ठरविण्याचाहि त्यांना अधिकार दिलेला आहे. अशी अपवादात्मक विशिष्ट परिस्थिति अस्तित्वांत आहे असें दाखविण्याचे उद्देशाने आम्ही एक अर्ज तयार करित आहों व तो अर्ज सादर करण्यासाठी गव्हर्नर महाशयांकडे आम्ही एक शिष्टमंडळ घेऊन जाण्याचा विचार करित आहों; आणि मी स्वतः जहाजमालकांतर्फे वकील म्हणून त्या अर्जाचे समर्थन करण्यासाठी हजर राहूं इच्छितों.

सादर जहाजांना अडकवून ठेविल्यामुळे त्यांच्या मालकांना दररोज दीडशें पौंडांप्रमाणे खर्च करावा लागत आहे; म्हणून गव्हर्नर महाशय कृपेने शक्य तितक्या लवकर जो दिवस नेमतील त्या दिवशीं त्यांच्यापुढे हजर राहण्याला ते अत्यंत उत्सुक आहेत.

आपला आज्ञांकित सेवक
(सही) एफ. ए. लाफ्टन.

(परिशिष्ट ' ग ')

नक्कल

दरबान

ता. २२ डिसेंबर १८९६

प्रिय मि. लाफ्टन,

गव्हर्नर महाशयांनी मला असें सांगण्याचा आदेश दिला आहे की, क्वारंटाईन-सारख्या कारभाराच्या बाबतींत मंत्र्यांचा सल्ला अर्थातच ते घेतील. तरीसुद्धा आपली इच्छा असेल तर ते लघा पीटरमारिट्झबर्ग येथे या विषयासंबंधीं आवड असणाऱ्या लोकांच्या शिष्टमंडळाला ते मुलाखत देतील.

मि. एफ. ए. लाफ्टन
यांस

आपला
(सही) हॅरी एस्कॉम्ब

(परिशिष्ट ' ह ')

नक्कल

हिज एक्सेलन्सी माननीय सर वॉल्टर फ्रान्सिस हेली हचिन्सन, सेंट मायकेल व सेंट जॉर्ज यांच्या विख्यात संघाचे सरदार (नाइट-कमांडर); नाताळच्या वसाहतीचे गव्हर्नर व सर-सेनापति; त्याच प्रदेशाचे उप-दर्यासारंग (व्हाईस अॅडमिरल); आणि आदिवासी जनतेचे सर्वश्रेष्ठ प्रशासक—यांचे सेवेशीं—

‘कूरलँड’ आगबोटीचे मालक व ‘नादेरी’ आगबोटीच्या मालकांचे प्रतिनिधि, दरवान शहरचे रहिवासी दादा अबदुल्ला आणि कंपनी यांचा या आगबोटी क्वारंटाईन-मधून मुक्त करून मिळण्याबद्दल नम्र विनंति अर्ज ऐसा जे—

सदर बोटी ‘नादेरी’ व ‘कूरलँड’ या मुंबईहून अनुक्रमे ता. २८ व ता. ३० नोव्हेंबर रोजी अनुक्रमे ३५६ व २५५ सर्व वर्गांचे उतारू घेऊन या बंदराकडे येण्यास निघाल्या व त्या येथे ता. १८ डिसेंबर रोजी अनुक्रमे दुपरीं २-३० वाजतां व सायंकाळीं ५-३० वाजतां येऊन पोचल्या.

सदर आगबोटी दरवानला येऊन पोचल्यावर त्या दोन्हीवरील निरनिराळ्या डॉक्टरांनी सरकारी आरोग्याधिकार्याला कळविलें की आपापल्या बोटींच्या जलप्रवासांत कोणीहि उतारू आजारी पडला नाही, व हें कळविण्याच्या वेळीं सुद्धा दोन्ही बोटींवर कोणीहि आजारी नव्हता; तरीहि सरकारी आरोग्याधिकार्याने आगबोटींना किनाऱ्याशीं संपर्क करण्याची परवानगी दिली नाही; परवानगी नाकारण्याला महाराणी सरकारचा एक जाहिरनामा हें कारण त्यांनी सांगितलें.

ज्या जाहीरनाम्याचा उल्लेख करण्यांत आला तो १८ तारखेलाच काढण्यांत आला होता व ता. १९ च्या जादा गॅझेटमध्ये तो प्रसिद्ध करण्यांत आला होता.

आपले अर्जदार पुढीलप्रमाणे नम्र निवेदन करीत आहेत :

(अ) कोणताहि जाहीरनामा किंवा जाहीर घोषणा ही सत्ताधारी सरकारकडून “अधिकाराने केलेली प्रसिद्धि” किंवा ‘सर्व लोकांना दिलेली सूचना असते.’ सदर जाहीरनामा ता. १९ पर्यंत प्रसिद्ध न झाल्यामुळे, तो आगबोटींना लागू होत नाही; कारण आगबोटी ता. १८ रोजीच बंदरांत येऊन दाखल झाल्या होत्या.

(ब) सन १८८२ च्या कायदा नं. ४ चें कलम १ मधील शब्दांचा अगदी करव्या वृत्तीने अर्थ करावयाचा तर तो जाहीरनामा अशाच आगबोटींना लागू शकेल की ज्या जाहीरनामा प्रसिद्ध झाल्यानंतर रोगाचा संसर्ग झालेल्या शहरांतून निघाल्या व तेथून येथे येऊन पोचल्या.

(क) पूर्वी वर्णन केलेल्या प्रकारच्या आगबोटीवर उतारूची गर्दी होऊन राहणें हें आजाराला व साथीच्या उद्भवाला कारण होईल.

(ड) यासोबत जोडलेल्या वैद्यकीय तज्ञांच्या प्रमाणपत्रांवरून दिसून येईल की उतारूंना बोटींवरून उतरूं दिल्याने समाजाच्या आरोग्याला धोका पोचणार नाही.

(इ) वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणांमुळे अर्जदारांना दररोज सरासरीने दीडशें पौंड नुकसान सोसावें लागत आहे.

म्हणून अर्जदारांची प्रार्थना अशी की, बंदराच्या वैद्यकीय ऑफिसरला सदर आगबोटींना आपले उतारू खाली उतरण्याची परवानगी देण्यांत यावी, अथवा धक्क्यावर त्यांच्यासाठी योग्य अशी सोय करण्यांत यावी. आपल्या कल्याणार्थ अर्जदार नेहमी प्रार्थनाशील राहतील.

(सही) दादा अबदुल्ला आणि कंपनी.

[परिशिष्ट ' ह-अ ']

नक्कल

दरबान.

२२ डिसेंबर, १८९६

मेसर्स गुडरिक, लाफ्टन अँड कुक यांसी—

महाशय,

आपल्या प्रश्नांचीं उत्तरे येणेंप्रमाणे :

प्रश्न- १) ग्रंथिक सन्निपात अथवा प्लेग याचा संसर्ग झाल्यापासून त्याचीं लक्षणे किती वेळाने दिसू लागतात ?

उत्तर- रोगाचा शरीरांत प्रवेश झाल्यापासून त्याचीं बाह्य लक्षणे दिसू लागेपर्यंत २४ तासांपासून एक आठवड्यांपर्यंत कालमर्यादा लागते. (करूकशकचा ग्रंथ, ४ थी आवृत्ति १८९६, पाहा.) या रोगाचे जंतु असलेली लस टोचून २४ तासांत उंदीर किंवा तत्सम प्राणी आम्हीं मारले आहेत.

प्रश्न- २) रोगव्याप्त बंदरांतून जहाज निघालेल्या १८ दिवसांनंतर हा रोग जहाजावर राहू शकेल असें तुम्हाला वाटतें काय ?

उत्तर—नाही.

प्रश्न ३) या उन्हाळ्याच्या हवामानामध्ये बंदराच्या बाहेरच्या भागांत नांगरून उभ्या राहिलेल्या लहानशा बोटीवर ३५० हिंदी लोकांना एकत्र खेचून भरून टाकण्याचा परिणाम काय होईल ?

उत्तर—हिंदी लोकांना अत्यंत घातक ठरेल.

आपला

(सही) जे. पेरॉट प्रिन्स, एम, डी,

(परिशिष्ट ' ह-अ ')

नक्कल

२२ डिसेंबर, १८९६

प्रिय महाशय,

मुंबईमध्ये हल्ली सुरू असलेल्या प्लेगच्यासंबंधी तुम्हीं विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे तुमच्या माहितीकरितां अनुक्रमाने देत आहे.

पहिली गोष्ट अशी की, शरीरांत रोगाचा प्रवेश झाल्यावर त्याचीं लक्षणे प्रकट होऊं लागण्याला दोन ते आठ दिवसांचा काळ लागतो असें सर्वसाधारणपणें मानलें जातें. सर वॉल्टर ब्रॉडबेड यांच्या मतें तो काळ कांही तासांपासून २१ दिवसांपर्यंत असतो. रोगाचा शरीरांत प्रवेश झाल्या दिवसापासून त्याचीं चिन्हें प्रकट होईपर्यंत २१ दिवसांचा अवधि ही कमाल मर्यादा आहे.

दुसरी गोष्ट अशी की, २१ दिवसांच्या जलप्रवासांमध्ये आरोग्य पूर्णपणें टिकल्याबद्दलचें प्रमाणपत्र निःसंशय देण्यांत आलें असेल, तर त्या आगबोटीवर (प्लेगच्या) आजाराचा धोका राहणार नाही.

तिसरें असें की, लोकांचा मोठा जमाव बंदिस्त मर्यादित जागेंत एकत्र कोंबल्याने नेहमीच रोगाचा प्रादुर्भाव होण्याचा संभव असतो, म्हणून तशी परिस्थिति शक्य तर टाळावी.

आपला

(सही) एन्. एस. हॅरिसन

एम्. डी., बी. ए. (कॅम्ब्रिज)

(परिशिष्ट ' आय ')

नक्कल-तार

प्रेषक : लाफ्टन

वसाहत सचिव महाशय, मारिट्स्वर्ग, यांचे सेवेशीं

क्वारंटाईनविषयीं उत्तराची संचितपणे वाट पाहत आहो. दोन्ही आगवोटी पाणी, गवतचारा, आणि धान्यसामुग्री यांसाठी संकेत-संदेश पाठवीत आहेत,

(सही) गुडरिक, लाफ्टन आणि कुक

(परिशिष्ट-ज)

नक्कल

दरबान,

ता. डिसेंबर २४, १८९६

डॅनियल बर्टवेल, एम्. डी,

हंगामी आरोग्याधिकारी यांचे सेवेशीं—

महाशय,

' कूरलॅंड ' आगवोटीचे मालक व नादेरी बोटीच्या मालकांचे प्रतिनिधि मेसर्स दादा अबदुल्ला आणि कंपनी यांनी आम्हांला तुमच्या नजरेस आणण्याची सूचना दिली आहे; ती अशी की, या दोन्ही आगवोटी अनुक्रमे २५५ व ३५६ उतारू घेऊन मुंबईहून येथे वर बंदराच्या बाहेर बोटी नांगरण्याच्या जागेंत ता. १८ शुक्रवारपासून उभ्या आहेत. आणि आणि जरी त्या आगवोटींचे कप्तान १८५८ च्या कायदा क्रमांक ३ मध्ये केलेल्या नियमानुसार, त्यांच्या जलप्रवासाच्या संबंध काळांत त्यांच्यावरील उतारूंचें आरोग्य उत्कृष्ट होतें, अशाबद्दल प्रतिज्ञालेखावर सही करण्यास तयार आहेत व होते तथापि आपणांकडून त्यांना उतारू उतरून टाकण्याला परवानगी देण्यांत आलेली नाही.

सदरीरु आगवोटींना ताबडतोब उतारू उतरण्याला परवाना देण्याबद्दल आपणांला विनंति करण्याची सूचना आम्हांला देण्यांत आली आहे : परवानगी मिळाल्यास त्यांना बंदरांत प्रवेश करून उतारू व माल उतरून ठेवतां येईल.

आमची विनंति जर आपण मान्य करण्याचें नाकारलें, तर आपल्या नावारण्याचें कारण काय तें आम्हांला कळल्यास आम्हांला आनंद वाटेल, आणि ही गोष्ट अत्यंत

तातडीची असल्याने आपण आम्हांला आपलें उत्तर आपल्या सोईस्कर पडेल तितक्या लौकरांत लौकर दिलें तर आम्ही आभारी होऊं,

आपले आज्ञांकित सेवक
(सही) गुडरिक, लाफ्टन व कुक

(परिशिष्ट-के)

नक्कल

दरबान,
ता. डिसेंबर २४, १८९६

मेसर्स गुडरिक, लाफ्टन व कुक यांस
महाशय,

तुमचें आज तारखेचें पत्र पोचलें. सर्व हितसंबंधांकडे जरूर तें लक्ष पुरवून आरोग्या-
धिकारी या नात्याने माझे कर्तव्य बजावण्याचा प्रयत्न करीत आहे,

ज्यांना किनाऱ्यावर उतरावयाचें आहे अशा सर्व उतारुंना, आगवोटीच्या खचने
वंदराच्या ' ब्लफ ' टेकडीवरील क्वारंटाईनमध्ये ठेवण्याला मी परवानगी देण्यास
तयार आहे, आणि जेव्हा याची व्यवस्था होईल तेव्हा माझ्या सूचना अंमलांत
आल्यावर उतरण्याची परवानगी देतां येईल.

आपला
सही (बर्टवेल)
हंगामी आरोग्याधिकारी.

(परिशिष्ट ' ल ')

नक्कल

दरबान
ता. २५ डिसेंबर १८९६

मि. डी. बर्टवेल, एम्. डी.,
हंगामी आरोग्याधिकारी, यांस —
महाशय,

आपलें कालचें पत्र आम्हांला मिळालें. परंतु त्याला उत्तर देण्यापूर्वी आम्ही
आपलें लक्ष एका गोष्टीकडे वेधूं इच्छितों. ती ही की, आमच्या कालच्या पत्रांत
विचारलेल्या प्रश्नाला तुम्हीं उत्तर दिलेलें नाही. त्याला उत्तर मिळाल्यानंतर तुमच्या
ता. २४ च्या पत्राला उत्तर देणें आम्हांला शक्य होईल.

जहाजांना एक दिवस अडकवून ठेवणें म्हणजे दीडशें पौडांचें नुकसान आहे, व
शिवाय उतारुंच्या जीविताला नसला तर प्रकृतिस्वास्थ्याला धोका आहे ही गोष्ट

लक्षांत घेतां, आपलें पत्र आम्हांला उद्या सकाळीं मिळेल असा भरंवसा आहे. आपलें उत्तर येतांच तुम्हांला आमचें उत्तर ताबडतोव जाईल.

आपले आज्ञांकित सेवक
(सही) गुडरिक. लाफ्टन आणि कुक.

(परिशिष्ट ' म ')

नक्कल

दरबान

ता. २५ डिसेंबर, १८९६

मेसर्स गुडरिक, लाफ्टन आणि कंपनी यांस

महाशय,

तुमचें ता, २५ चें पत्र मिळालें, आगवोटींना उतारू उतरण्याला मी परवानगी देण्याचें नाकारलें त्या संबधांत तुम्हीं आपल्या पूर्वीच्या पत्रांत विचारलेल्या प्रश्नाला मी उत्तर दिलें नाही असें तुम्ही लिहितां त्याला उत्तर म्हणून कळवितों की, मीं घातलेल्या अटी पुऱ्या केल्याशिवाय आगवोटींना उतारू उतरण्याची परवानगी देणें मला सुरक्षित वाटत नाही.

आपला आज्ञांकित
(सही) डी. बर्टवेल,
हंगामी वैद्यकीय आरोग्याधिकारी,
दरबान बंदर.

(परिशिष्ट ' न ')

नक्कल

दरबान

२५ डिसेंबर, १८९६

डी. बर्टवेल, एम्. डी,
हंगामी आरोग्याधिकारी यांस-
प्रिय महाशय ,

तुमचें आजचें पत्र मिळालें. त्यांत उतारू उतरण्याची परवानगी आगवोटींना नाकारल्याच्या प्रश्नाबाबत तुम्ही म्हणतां की, आपण दिलेल्या अटी पुऱ्या केल्याशिवाय परवानगी देणें सुरक्षित वाटत नाही म्हणून आपण ती दिली नाही.

उत्तरीं तुमच्या नजरेला ही गोष्ट आणण्याची आम्ही परवानगी घेतों की आमच्या कालच्या पत्रांत आम्हीं विचारलेल्या प्रश्नाला अजूनहि तुम्हीं उत्तर दिलेलें नाही.

आपल्या परस्परांच्या समजुतींत घोटाळा होऊं नये म्हणून आम्ही या बाबतींतल्या कायद्याकडे तुमचें लक्ष वेधण्याची परवानगी घेतों. आपल्या लक्षांत

येईल की कायदा असें सांगतो की, ही परवानगी कांही विशिष्ट कारणासाठीच नाकारतां येते, आणि या बाबतींत तुमची परवानगी नाकरण्याचीं कारणें कोणतीं तीं आम्हांला सांगावीं असें आमचें मागणें आहे. आमच्या अशीलांना जो प्रश्न विचारण्याचा स्पष्टपणें हक्क आहे, त्याचें उत्तर देण्याला तुमची उघड नाखुषी दिसते. त्याबद्दल आश्चर्य व्यक्त करावें लागत आहे.

आपले आज्ञांकित सेवक,
(सही) गुडरिक, लाफ्टन आणि कुक.

उतारू उतरण्याची परवानगी देण्याला तुमच्या निश्चित अटी कोणत्या तें आम्ही समजून घेऊं इच्छितों. कारण, तुम्हीं त्या आम्हांला यापूर्वीं दिल्या असतील तर त्या अत्यंत अपुऱ्या असल्या पाहिजेत.

(पारिशिष्ट “ ओ ”)

दरबान
२६ डिसेंबर, १८९६

मेसर्स गुडरिक, लाफ्टन आणि कुक, यांसी—

महाशय,

तुमचें ता. २५ डिसेंबर १८९६ चें पत्र मिळालें. योग्य सावधगिरीची उपाय-योजना केल्याशिवाय आगबोटींना परवानगी देऊन वसाहतीला कसलाहि धोका निर्माण होऊं देणें मला योग्य वाटत नाही.

उतारूंना क्वॉरंटाईनच्या घरांतून ठेवण्यांत आलें नाही तर मीं दोन्ही बोटींच्या कप्तानांना सूचना दिल्याप्रमाणे जहाजाला जंतुनाशक धुरी दिल्यावर व इतर उपाय केल्यावर म्हणजे कपडे धुऊन व जंतुनाशक द्रव्यें वापरून शुद्ध केल्यावर, व जुन्या चिंध्या, चट्या, गोणी, यांचा जाळून नाश केल्यावर १२ दिवस लोटले पाहिजेत; त्यानंतर उतारूंना जमिनीवर उतरण्याचा परवाना देतां येतो. बोटींच्या मालकांनी क्वॉरंटाईनचा खर्च सोसण्याचें ठरविलें तर उतारू उतरण्यापूर्वीं धुरी देणें व वरीलप्रमाणे खबरदारी घेणें या गोष्टी झाल्या पाहिजेत. आणि उतारू उतरल्यानंतर मग आगबोटींना येथून जाण्याची व्यवस्था करण्यांत वेईल. परंतु योग्य निर्बंध पाळले गेल्याशिवाय किनाऱ्याशीं संपर्क होतां कामा नये. तुम्हांला आगबोटी लवकर काढून न्यावयाच्या असतील, तर सर्वोत्त साधा सरळ उपाय म्हणजे बोटींच्या मालकांनी उतारूंना टेकडीवरील (ब्लफवरील) क्वॉरंटाईनमध्ये जहाजांच्या शुद्धीकरणानंतर बारा दिवस राहण्याचा खर्च सोसावयाची व्यवस्था केली पाहिजे; जरूर तर क्वॉरंटाईन जास्त दिवस लांबेल, व तोहि खर्च मालकांना करावा लागेल.

या प्रकरणार्शी संबंध असलेल्या कायद्याचे बाबतींत क्लार्क ऑफ धि पीस यांना लिहावें, कारण माझा त्याच्याशीं कांही संबंध नाही.

तुमचा आज्ञांकित,
(सही) डी. बर्टवेल.

(परिशिष्ट ५)

नक्कल

दरबान

२६ डिसेंबर, १८९६

डॉ. बर्टवेल, एम्. डी. यांसी
प्रिय महाशय,

आजचें आपलें पत्र आम्हांला मिळालें. आम्हीं तीन वेळां कूरलँड ' आणि ' नादेरी ' या आगबोटींना उतारू उतरण्याची परवानगी नाकारण्याचीं तुमचीं कारणें विचारलीं, आणि त्या प्रत्येक वेळीं त्या प्रश्नाला उत्तर देण्याचें तुम्हीं टाळलें आहे. त्यामुळे तीं (कारणें) तुम्हांला सांगावयाची इच्छा नाही असें आम्ही धरून चालतो.

मुख्य उपसचिवांनी आम्हांला कळविलें आहे की, तुम्हीं आगबोटींना परवानगी नाकारण्याचा निर्णय घेतला त्याला आधारभूत कारण म्हणजे मुंबईत ग्रंथिक संनिपात अगर प्लेग आहे, व बोटींना परवानगी दिली तर रोगाचा संसर्ग घडण्याचा धोका आहे. याच्या उलट कारण असल्याबद्दल जर तुमच्याकडून आम्हांला कळलें नाही, तर तेंच तुमचें कारण आहे असें आम्ही गृहीत धरून चालूं. हें कारण कायद्याचे दृष्टीने योग्य आहे असें गृहीत धरूनहि, त्याला सयुक्तिक आधार आहे असें दाखविलें पाहिजे.

डॉ. कुरूकशँक यांनी रोगजंतुशास्त्रावरील आपल्या ग्रंथाच्या ताज्या आवृत्तींत म्हटलें आहे की, रोगाचा प्रवेश मनुष्याच्या शरीरांत होऊन त्याचीं बाह्य लक्षणें दिसू लागेपर्यंत कांही तासांपासून एका आठवड्यापर्यंत काळ जातो. डॉक्टरद्वय प्रिन्स व हॅरिसन यांचे अहवाल आम्हीं आमच्या अशीलांनी सरकारला पाठविलेल्या अर्जा-सोबत जोडले आहेत; त्यांत ते जवळजवळ वरच्याप्रमाणेच अमिप्राय^१ व्यक्त करतात आणि आम्हांला समजतें की आपण बारा दिवसांचा अवधि सांगत आहां. सदर आगबोटींनी मुंबई बंदर सोडल्यापासून अनुक्रमें २६ व २८ दिवस झाले आहेत. आणि आजमितीला, व त्यांनी आपापल्या जलप्रवासाला सुरवात केल्यापासून आजतागायत, त्यांच्यावरील लोकांचें आरोग्य उत्कृष्ट राहिल्याबद्दलचें प्रमाणपत्र त्यांना मिळालें आहे; आणि ही परिस्थिति असूनहि तुम्ही बोटी व त्यांवरील उतारू यांना जंतुनाशक द्रव्यांनी शुद्ध करून घेतल्यावरहि बारा दिवस होऊन जाईपर्यंत उतारूंना उतरण्याची परवानगी देण्याचें नाकारीत आहां. आमच्या अशीलांच्या सूचने-वरून आम्ही तुमच्या कृत्याविरुद्ध निषेध व्यक्त करीत आहोंत; आणि तुम्हांला कळवीत आहों की तुम्ही उतारूंना उतरण्याची परवानगी नाकारल्यामुळे आमच्या अशीलांना जें नुकसान सोसावें लागलें त्याबद्दल, तसेंच उतारूंच्या प्रकृतिस्वास्थाची जी हानि दीर्घकालपर्यंत आगबोटीवर अडकून पडल्यामुळे झाली तीबद्दल तुम्हांला जबाबदार धरलें जाईल.

तसेंच आमच्या अशीलांच्या सूचनेवरून आम्ही ही गोष्ट तुमच्या नजरेला आणून देऊं इच्छितों की, आगबोटी आता आठ दिवसांहून अधिक काळपर्यंत बंदराच्या बाहेरच्या नांगरणीच्या जागेंत आहेत, आणि तुमच्या आजच्या पत्रावरून असें दिसतें

की, त्या रोगजंतूंपासून मुक्त करून शुद्ध करण्यासाठी कांहीहि उपाय करण्यांत आलेला नाही. गेल्या गुरुवारी सकाळी तुम्हीं पत्रलेखकाला कळविले होते की त्या दिवशी सायंकाळपर्यंत आपण तसें करूं; पण तसें अद्याप झालेले नाही; या विलंबाबद्दलहि तुम्हांला जबाबदार धरले जाईल.

आगबोटीच्या मालकांच्या खर्चाने उतारूंना क्वारंटाईनमध्ये ठेवण्याच्या योजने-बद्दल तुम्हांला आम्ही कळवितों की, आमच्या अशीलांच्या मताने तुमचें परवानगी नाकारण्याचें कृत्य बेकायदेशीर आहे; आणि म्हणून त्या बाबतीतील तुमच्या कसल्याहि कार्यवाहीमध्ये आमचे अशील भाग वेणार नाहीत. फक्त तुम्हांला एवढीच विनंति ते करूं इच्छितात की, तुम्ही आपल्या मर्जीनुरूप ज्या गोष्टीला जहाजांचें शुद्धीकरण असें म्हणतां, ती गोष्ट आणखी एकहि तासाचा विलंब न लावतां तुम्हांला योग्य वाटेल त्या उपायांनी करावी. याशिवाय, तुम्हीं सुचविलेल्या उपायाने आमच्या अशीलांना पोचणारें नुकसान, कमी होणार नाही; कारण (उतारू उतरून गेले तरी) त्यांना जहाजांवरील माल उतरतां येणार नाही.

आगबोटी बंदरांत आल्यानंतर आरोग्याधिकारी यांनी आपलें मत व्यक्त केलें की, उतारू उतरण्याला परवानगी देण्यांत कांही धोका नाही, आणि आपणाला परवानगी मिळाली तर आपण तसें करूं; परंतु त्यानंतर सरकारने त्यांना नोकरीतून तूर्तातूर्त काढून टाकलें, आणि त्यांच्या जागी आपली नेमणूक करण्यांत आली.

शिवाय तुम्हांला कळवितों की डॉक्टर्स मॅकेंझी व ड्यूमट यांची भेट या प्रश्नासंबंधी मि. एस्कॉम्ब यांनी घेतली, व (त्यांनी लेखकांस सांगितले की) त्यांच्या सूचनेवरून, परवानगी नाकारण्याचे बाबतींत त्यांनी आपलें मत सांगारें या हेतूने तुम्ही त्यांना बोलाविलें.

आपले आज्ञांकित सेवक,
(सही) गुडरिक, लाफ्टन आणि कुक.

[परिशिष्ट-क्यू]

नक्कल

दरबान

जानेवारी ८, १८९७

माननीय वसाहत-उपसचिव,
मारिट्झबर्ग, यांचे सेवेशीं—
महाशय,

पुढील गोष्टी आपल्या नजरेस नम्रपणें आणीत आहों.

आम्ही ' कूरलॅंड ' आगबोटीचे मालक आहों, आणि ' नादेरी ' बोटीच्या मालकांचे प्रतिनिधि आहों. या बोटी मुंबईहून गेल्या नोव्हेंबर महिन्याच्या ता. ३० रोजी^१ मुंबईहून या बंदराला येण्याकरितां निघाल्या, आणि ता. १८ डिसेंबर रोजी अनुक्रमें ५-३० वाजतां व २ वाजतां (दुपारीं) या बंदरांत येऊन पोचल्या. त्यांच्यावर अनुक्रमें २५५ व ३५६ उतारू होते व ते महाराणींच्या सरकारचे हिंदी प्रजाजन होते.

त्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सरकारने गॅझेटचा जादा अंक प्रसिद्ध करून त्यांत गव्हर्नरांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. सदर जाहीरनाम्यांत मुंबई हें रोगव्याप्त बंदर आहे अशी घोषणा करण्यांत आली होती.

वरील आगबोटींच्या जलप्रवासामध्ये त्यांच्यावर संपूर्ण उत्तम आरोग्य नांदत होते व या बंदरांत आल्यावरहि तें तसेंच राहिलें होतें, अशाबद्दल प्रमाणपत्रें देण्यांत आलीं होती. परंतु त्यांना उतारूंना किनाऱ्यावर उतरण्यास परवानगी देण्यांत आली नाही; ही परवानगी नाकारण्याचीं कारणें हंगामी आरोग्याधिकारी यांनी आम्हांला सांगण्याचें नाकारलें; परंतु मुख्य उपसचिव यांनी आम्हांला पाठविलेल्या ता. २४ डिसेंबरच्या तारेंत तीं सांगितली असें आम्हीं समजतो. तीं पुढीलप्रमाणे-- “वैद्यकीय समितीने सरकारला सल्ला दिला आहे की, अंधिक सन्निपाताचीं चिन्हें प्रकट होण्याला संसर्ग झाल्यापासून कधी कधी बारा दिवसांइतका दीर्घ अवधि लागत असल्यामुळे, संसर्ग लागण्याचीं सर्व संभ्याव्य कारणें नष्ट झाल्यावर क्वारंटाईन तेवढ्या अवधीचें असावें. कमिटीने आणखी असेंहि सुचविलें आहे की, प्रवेशेच्छू उतारू व त्यांचे कपडे लक्ष्ते याचें शुद्धीकरण करावें, व सर्व जुनीं चिरगुटें व घाणेरडे कपडे जाळून टाकावें. सरकारने समितीचा सल्ला मान्य केला आहे, आणि आरोग्याधिकार्याला त्याप्रमाणे अंमलबजावणी करावयाचा आदेश दिला आहे. समितीच्या निवेदनांतील अटी पुऱ्या केल्या अशाबद्दल आपलें समाधान झाल्याशिवाय आगबोटींना उतारू उतरून सोडण्याला परवानगी देऊं नये, असाहि सरकारने आरोग्याधिकार्यांना आदेश दिला आहे.”

गेल्या महिन्याच्या अठरा तारखेपासून २८ तारखेपर्यंत त्या आगबोटी बंदराच्या बाहेरच्या नांगरण्याच्या जागेत नांगरून उभ्या होत्या, परंतु त्यांना रोगजंतुमुक्त करून शुद्ध करण्याचा कोणताहि उपाय त्या मुदतींत करण्यांत आला नाही. परंतु आम्हांला वाटतें की, वैद्यकीय समितीच्या वर उल्लेखिलेल्या निवेदानुसार ता. २९ रोजी शुद्धीकरण पुरें करण्यांत आलें.

शुद्धीकरणाला लागलेल्या या विलंबामुळे आगबोट मालकांना दररोज १०० पौंड अथवा एकूण १६५० पौंड नुकसानी सोसावी लागली !

मुख्य उपसचिव यांनी ता. २४ च्या आपल्या तारेंत आश्वासन दिलें होतें की, वैद्यकीय समितीच्या अहवालांत नमूद केलेल्या शर्तीचें पालन करण्याकरिता आगबोटी जर आरोग्याधिकार्यांचे ताब्यांत दिल्या तर उतारू उतरण्याची परवानगी जरूर त्या सर्व हक्कांसह दिली जाईल; या आश्वासनावर विश्वास ठेवून सदर आगबोटी आरोग्याधिकार्यांचे ताब्यांत देण्यांत आल्या. त्यामुळे (१) उतारूंचें अतिशय नुकसान झालें, कारण त्यांचे विछाने, अंधरुणें व बरेचसे कपडे जाळून टाकण्यांत आले, व कित्येक रात्री त्यांना तक्तपोशीवर निजून काढाव्या लागल्या; (२) मालक या नात्याने आमचें फार नुकसान झालें, कारण क्वारंटाईनच्या दिवसांत बोटी डांबून ठेवण्यांत आल्या असतां आम्हांला दर दिवशीं दीडशे पौंड खर्च येत होता; आणि (३) उतारूंचे मित्र व देशबांधव यांचें नुकसान झालें, कारण बोटी अडकवून ठेवल्याच्या मुदतींत उतारूंना अंधरुणें, विछाने, कपडे व जेवणखाण, पदरच्या खर्चाने पुरवून, त्यांना मोठा खर्च सोसावा लागला.

गेल्या कांही दिवसांत, दरबान येथे प्रक्षुब्ध युरोपियन नागरिकांच्या दोन सभा

झाल्या. त्यांची पूर्वसूचना 'नाताळ अॅडव्हर्टायझर'च्या कित्येक अंकांत प्रसिद्ध झाली होती. ती येणेंप्रमाणे :

“ पाहिजे-दरबान शहरांतील प्रत्येक मर्द माणूस, येत्या सोमवारी ता. ४ जानेवारी रोजी सायंकाळी ८ वाजतां व्हिक्टोरिया काफेच्या बड्या हॉलमध्ये भरावयाच्या समेला हजर रहाण्याकरितां पाहिजे आहे. समेचा उद्देश-आशियाई लोकांच्या बोटींतून उतरण्याच्या गोष्टीविरुद्ध धक्क्यावर जाऊन निर्दशन करणे, हा आहे. - हरी स्पाक्स, प्राथमिक सभेचे अध्यक्ष-”

त्या दोन्ही सभांना श्रोत्यांची गर्दी भरपूर होती, आणि वरील जाहीर सूचनेमध्ये स्पष्टपणे नमूद केलेला समेचा उद्देश वेकायदेशीर असतां हि, दरबानचें नगरभवन अशा सभांना खुलें करण्यांत आलें होतें.

महाराणी सरकारच्या प्रजाजनांचा आपलीं गाऱ्हाणीं जाहीर सभांतून जाहीरपणें मांडण्यांचा हक्क आम्ही पूर्णपणें मान्य करतो. मात्र अशा सभांचा उद्देश कायदेशीर असला पाहिजे. त्या सभांपैकी, तारीख ४ रोजी मरलेल्या पहिल्या समेसंबंधी ता. ५ च्या 'मर्क्युरी' व नाताळ अॅडव्हर्टायझर' यांत प्रसिद्ध झालेल्या बातमीकडे आम्ही आपलें लक्ष वेधूं इच्छितों. त्यावरून असें दिसून येईल की, कांही वक्त्यांनी आपल्या भाषणांतून शांतता राखण्याच्या उद्देशाबद्दल घोषणा केल्या असल्या तरीहि, सरकारने सभा भरविणारांची विनंति अमान्य केली आणि उतारू उतरूं लागले तर उतारूंवर किंवा त्यांच्यापैकी कांहीवर अत्याचार करण्याचा सभेंत जमलेल्या लोकांचा इरादा होता.

परंतु डॉ. मॅकेंझी यांनी अशा सभेंत एक ठराव मांडून त्यावर केलेल्या भाषणांतील कांहीं उतार्यांकडे आम्ही आपलें लक्ष वेधूं इच्छितों. डॉ. मॅकेंझी यांनी, ज्या वैद्यकीय समितीच्या अहवालावरून सदर आगवोटी क्वारंटाईनमध्ये ठेविल्या गेल्या, त्या समितीचे एक सभासद या नात्याने आपलें मत न्याय्य रीतीने व निःपक्षपातीपणाने दिलें असेल असें मानलें जातें. त्यांनी मांडिलेला ठराव असा :-

“ उपर्युक्त ठराव कार्यान्वित करण्याचे दृष्टीने सरकारला मदत करण्यासाठी आणि आपल्या देशाकडून आपणाला जें जें करण्याबद्दल आदेश दिला जाईल तें तें करण्यासाठी प्रत्येक मनुष्य संमति दर्शवीत आहे व स्वतः बांधला जात आहे; आणि त्या उद्देशाने जरूर पडेल तेव्हा हाक मारली जातांच धक्क्यावर उपस्थित राहण्याचा निश्चय करीत आहे.”

डॉ. मॅकेंझी यांच्या भाषणाचा वृत्तांत लिहून घेण्याकरिता आम्ही नियुक्त केलेल्या एका सदगृहस्थाने घेतलेल्या वृत्तांतातून डॉ. मॅकेंझी यांच्या भाषणांतील कांही उतारे पुढीलप्रमाणे आहेत :

“ मि. गांधी यांनी आमची कीर्ति भारत देशाच्या गटारांतून सगळीकडे फिरविली, आणि आपल्या स्वतःच्या कातडीइतकें आम्ही काळे व ओंगळ आहों असें चित्र रंगविलें. (हशा व टाळ्या).”

“ आम्ही मि. गांधींना असें शिकवूं की, तुम्ही नाताळच्या वसाहतींत यावें, तींत जेवढें म्हणून चांगलें व सुंदर असेल त्याचा लाभ घ्यावा, आणि नंतर बाहेर जाऊन ज्यांचें आदरातिथ्य त्यांनी भोगलें त्यांना-म्हणजे आम्हांला-शिव्या घाव्या. मि. गांधींच्या कृतीवरून आम्हांला हें समजलें आहे की, आम्ही त्यांना जें कांही दिलें आहे त्याने कूली लोकांचें समाधान झालेलें नाही, व आपणाला मिळालें त्यापेक्षा

अधिक कांहीतरी मिळविण्याची त्यांची इच्छा आहे; आणि सद्गृहस्थहो, त्यांना कांहीतरी अधिक खचित मिळेल.” (हंशा व टाळ्या.)

अमेरिकेंतील संयुक्त राज्यांनी कांही चिनी लोकांना चीनकडे परत पाठविलें, व कांही लोकांना ग्लासगोला सुद्धा पाठविलें, कारण यांकी (अमेरिकन) लोकांना ते अमेरिकेंत राहाण्यालायक चांगले वाटत नव्हते. आणि आम्हींसुद्धा पुष्कळ गाठी आलेल्या रोगट लोकांना ते जिकडून आले तिकडे परत पाठविणार आहों.”

आपण मांडलेल्या ठरावासंबंधी बोलतांना डॉ. मॅकेंझी म्हणाले :

“ बरें, आता तुम्हांला समजलेंच की त्या गोष्टीवरून आपण मुद्द्यावर येत आहों (आपण धक्क्यावर जमण्यासंबंधी बोलणार आहों.) —(टाळ्यांचा कडकडाट)— मला आशा वाटते की जरूर पडेल तेव्हा तुम्ही सर्व त्या ठिकाणी हजर राहालच. तसें करण्यामध्ये तुम्हांपैकी कोणालाहि लज्जा वाटावी असें काहीहि नाही. ज्याच्या अंगांत थोडेसें तरी पौरुष असेल अशा प्रत्येक पुरुषाने आमच्या देशाकडून हाक येईल तेव्हा, देशाकरिता कांहीतरी करण्याची तयारी ठेवली पाहिजे.

“ परंतु जो देखावा अंधुकपणें मधून मधून आमच्यासमोर डोकावतो, त्याचा अर्थ जर असा असेल की, हिंदी लोक युरोपियनांच्या बरोबरीने एकाच पातळीवर उभे राहणार आहेत, तर ती गोष्ट केवळ एकाच रीतीने साध्य होऊं शकेल; आणि तो मार्ग म्हणजे संगिनीच्या टोकाचा-जुलूमजबरदस्तीचा-धाक दाखवून तें साध्य करून घेणें हा होय. (टाळ्या)

“ आज रात्रीचे आम्ही जे येथे जमलों आहोंत, ते आमच्या स्वाभिमानरक्षणार्थ आणि ज्या जागा आम्ही आज गांधीभक्तांच्या संततीच्या व वारसांच्या हवालीं केल्या आहेत त्या आमच्या मुलांबाळांकरिता सुरक्षित राखून ठेवण्यासाठी अगदी कमाल मर्यादेपर्यंत कृति करण्याच्या तयारीने जमलों आहों. (टाळ्या)

“ या सभेला मी थोडासा घाईतच निघून आलों. परंतु मला वाटतें की, मी तुमच्या पुढे मुख्य मुद्दे स्पष्टपणें सांगितले आहेत. त्यांचा मतितार्थ थोडक्यांत असा : आम्ही या प्रकरणांत सरकारला पाठिंबा देणार आहों, सरकार आमच्याशीं सहकार्य करील असा आम्हांला विश्वास वाटतो, आणि दरबान बंदरांत एकहि माणसाला उतरूं दिलें जाणार नाही. ” (टाळ्यांचा कडकडाट)

आज तारखेच्या ' मर्च्युरी ' पत्राच्या अंकांत ता. ७ रोजी भरलेल्या दुसऱ्या सभेचा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला आहे त्यांतून पुढील मजकूर उद्धृत केला आहे:—

मि. जे. एस्. वायली—आताच कोणीतरी म्हटलें की, ' तीं जहाजें बुडवून टाका ' आणि नौदलाच्या एका माणसाला असें म्हणतांना मी ऐकलें की, ' या जहाजांवर एक तोफेचा गोळा सोडणाऱ्याला आपण आपला एक महिन्याचा पगार बक्षीस देऊं ' (टाळ्या व हंशा) या कामासाठी प्रत्येकजण आपापला एक महिन्याचा पगार देण्यास तयार आहे काय ? ” (होय ” व “ एकमताने ” अशा आरोळ्या !)

मि. साईक्स—आपला वेळ व पैसा या दोहोंचेंहि नुकसान सोसण्याला तुम्ही तयार असलें पाहिजे; आपलें काम सोडून तुम्ही निदर्शनाला जाऊन मिळण्याला तयार झाले पाहिजे हें काम संघटित रीतीने केले पाहिजे. तुम्ही आपल्या नेत्यांचे आदेश पाळले पाहिजेत! एकमेकांना संकटाच्या खाईत ढकलून देणें हिताचें नाही ! (हंशा) तुम्हांला दिले जाणारे हुकूम तुम्ही अगदी कडकपणें पाळले पाहिजेत. हुकूम कानीं पडतांच तुम्ही रांगेंत जाऊन उभें राहिलें पाहिजे, आणि तुम्हांला सांगितलेलें

काम केलें पाहिजे. (टाळ्या, हशा व ' पुन्हा सांगा ' चे आवाज !) मी ठराव मांडतो की, हिदी लोक येऊन पोचतांच आपण निदर्शन करीत धक्क्यावर जावें; परंतु प्रत्येक माणसाने स्वतः आमच्या नेत्याच्या आदेशाप्रमाणे वागण्याचें बंधन पाळलें पाहिजे. (टाळ्या)

डॉ. मॅकेंझी- “ आपण मागील खेपेला जमलों होतो त्यानंर आता परिस्थितीतील तीव्रता कमी झाली आहे. आमच्या चळवळीचा जो मार्ग आम्हीं आंखला होता, त्यामध्ये आता वरीच प्रगति आपण केली आहे. सरकारपाशी जें कांही सामर्थ्य आहे त्या सर्व सामर्थ्यानिशी सरकार आम्हांला मदत करण्यास तयार आहे हें आम्हांला माहीत झालें आहे. या मुद्द्यावर सरकारचें मत दरबानच्या नागरिकांशीं पूर्णपणें मिळतें-जुळतें आहे. म्हणून, प्रस्तुत काळापुरतें तरी, ज्या सदगृहस्थांना मतदारांनी सरकारच्या भूमिकेवर नेऊन बसविलें आहे, त्यांच्याशीं विरोध अगर तेढ येईल असा प्रश्न उपस्थित करण्याचें कारण राहिलेलें नाही. आपण (वसाहत सरकारशीं) पूर्ण सहमत आहां आणि ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे. दुर्दैवाने सरकार अशा परिस्थितींत सांपडलें आहे की, हिदी लोकांनी या (वसाहतीच्या) भूमीवर उतरतां कामा नये, व ज्या जहाजांतून ते आले त्यांतूनच त्यांना परत पाठविण्यांत यावें, असा आग्रह सरकारला धरतां येत नाही. तें व्यवहारता अशक्य आहे. म्हणून आमच्या समितीने मि. एस्कॉम्ब यांच्या नजरेला ही परिस्थिति कशी विसंगत आहे हें आणून दिलें. वसाहतीचें सर्वोत्तम हित आणि वसाहत-नागरिकांची सर्वश्रेष्ठ आकांक्षा सरकारच्या यंत्रणेकडून साध्य अगर पुरी होऊं शकत नाही यावरून वसाहतीच्या घटनेंतच कांही मूलभूत उणेपणा असला पाहिजे (टाळ्या). ही परिस्थिति राहतां कामा नये, व देशाच्या इच्छा व गरजा पुन्या करण्यासारख्या परिस्थितींत सरकारला नेऊन ठेवलें पाहिजे, असा आग्रह वसाहतवाले धरतील. मि. एस्कॉम्ब यांनी आमच्याशीं मतैक्य व्यक्त केलें, आणि या प्रकरणी तात्कालिक उपाययोजना करण्यासाठी काय काय करण्यांत आलें आहे तें त्यांनी सांगितलेलें आम्हीं ऐकलें. सरकारला शक्य ते उपाय सरकार योजीत आहे, आणि मला अशा वाटते की, एकदोन दिवसांतच सर्व हसातभर भरविल्या जाणाऱ्या प्रत्येक सभेंत पार्लमेंटची बैठक तावडतोब बोलविण्यांत यावी अशी एकमुखी मागणी केली जाईल. दरबानच्या सर्व मर्दांचें या विषयाबाबत एकमत आहे. मीं म्हटलें ' दरबानचे मर्द ' ! - या ठिकाणामोवती कांही म्हातान्या बाया घुटमळत आहेत. (ऐका ऐका, व हशा) लेखणीपाठीमागे कोणत्या प्रकारचे लोक चिकटून बसले आहेत हें पाहावयाचें असल्यास काही वृत्तपत्रांतील अग्रलेखांमधून व्यक्त होणाऱ्या ध्वनीकडे लक्ष द्यावें. अशा प्रकारचे लिखाण लिहिणाऱ्या लोकांना वाटतें की, योग्य गोष्ट कोणती हें नागरिकांना समजत नाही, व योग्य गोष्ट करण्याचें धैर्य नागरिकांचें अंर्गी नाही; कारण ती करण्यामध्ये थोडासा धोका आहे. (टाळ्या.) या ठिकाणी तशा म्हातान्या बायांपैकी कोणी असत्या तर, अध्यक्षांनी ठरावाच्या विरुद्ध कोण आहेत असें विचारलें तेव्हा त्यांनी निःसंशय हात वर केले असते. आम्ही धरून चालतो की, अशा बुद्ध्या बाया येथे नाहीत, व अशा प्रकारच्या व्यक्तीशी आम्हाला संबंध ठेवावयाचा नाही.

“ या ठरावाचा नाताळ वसाहतीच्या न्याय्य वर्तणुकीशीं संबंध आहे. त्या आग-बोटींतून जे लोक हिदुस्थान सोडून आले त्यांना आपलें वसाहतींतील रहिवासी

म्हणून स्वागत होणार नाही अशी कल्पनाहि नव्हती. फक्त एका उताऱ्या त्या बाबतींत काही शंका असावी असें मानण्याला कांहीसें योग्य कारण आहे. ('गांधी' अशा आरोळ्या व गडवड).

“ मीं हिंदी लोकांबद्दल जें कांही म्हटलें त्याचा त्या सदगृहस्थाशी कांही संबंध नाही. ('सदगृहस्थ' नव्हे ' असे आवाज.) आम्ही नियम घालून देत आहों, आणि अधिक हिंदी लोकांनी आंत येऊं नये.

“ आमचे दरवाजे बंद करून वेण्याचा आम्हांला हक्क आहे—व दरवाजे बंद करण्याचा आमचा इरादा आहे. या वेळीं जे लोक क्वारंटाईनमध्ये आहेत त्यांच्याशीं सुद्धा आम्ही न्यायाचेंच वर्तन करूं—त्या एकुलत्या एक व्यक्तीशीं व्यवहार करतांना सुद्धा आम्ही न्यायानेच वागूं. पण त्या व्यक्तीशीं करावयाच्या व्यवहारांत महत्त्वाचा फरक असेल अशी मला आशा वाटते, (हशा.) घटनात्मक आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधाचा विचार कर्तव्य असेल तेव्हा ही बाब आम्ही सरकारकडे सोपविण्यास तयार आहों; परंतु एक खासगी स्वरूपाचाहि संबंध आहे, व तो सोडून देण्याला मी तयार नाही;—तो म्हणजे आमचें स्वतःसंबंधींचें व वसाहतींतील इतर सर्व लोकांसंबंधींचें कर्तव्य, हा होय. आमच्या पदरांत कांहीतरी यश पडल्याशिवाय आम्ही ही चळवळ सोडून देण्यास तयार नाही. हा उद्देश नेहमी नजरेसमोर ठेवून, जेव्हा निदर्शन करण्याबद्दल आम्हांला आवाहन केलें जाईल तेव्हा, पूर्वीप्रमाणेच धक्क्यावर जाण्याला दरवानच्या नागरिकांनी तयार राहावें अशी माझी सूचना आहे. नाताळ वसाहतींतील रहिवाशांचा आशय काय आहे, हें त्यायोगें सदर बोटीतून येणाऱ्या लोकांना कळेल; आमचा आणखीहि एक त्यापुढचा उद्देश आहे, तो तेथे गेल्यावर नेत्यांचे जे आदेश मिळतील त्यांवरून समजेल. (टाळ्या हशा) प्रत्येकाने एका विशिष्ट नेत्याशीं संबंध ठेवावा, आणि आपणाला जी सूचना मिळावयाची ती त्याचेमार्फत मिळवावी. त्या सूचनेचा अर्थ असा की, आपण आपलीं शस्त्रें टाकून देऊन धक्क्यावर जावयाचें आहे. (टाळ्या) जेव्हा तुम्ही धक्क्यावर जाल तेव्हा तुम्हांला आदेश मिळेल—आदेश काय तें प्रत्येकाने शोधण्याचा प्रयत्न केल्यास त्याला कळून येईल. तसें केल्यास आपल्या नेत्याचा निश्चित आदेश कोणता, —जर त्याने कांहीतरी करण्यास सांगितलें तर!—तें कळेल! (हशा) येत्या एक दोन दिवसांत कांहीतरी नवीन बनाव घडून येईल, आणि तुमचीं मते दुसरी एक सभा भरवून अजमावणें जरूर पडेल; कारण आम्हांला आमच्या वैयक्तिक इच्छेप्रमाणे किंवा पद्धतीप्रमाणे वागावयाचें नाही; तर आम्ही पूर्णपणें लोकांचे प्रतिनिधि होऊं इच्छितों.”

“ अध्यक्षांना आशा वाटत आहे की, तुम्ही आपल्या निश्चयाला खंबीरपणें चिकटून राहाल. या वेळीं आपलें सर्वांचें एक मत, आणि कृति करण्याचे वेळीं मात्र आजच्या एकतृतीयांश लोक हजर, असा प्रकार न घडो, म्हणजे झालें ! आगबोटीवरील हिंदी लोकांच्या संबंधांत निदर्शन शांततामय होईल—फक्त एका माणसाच्या बाबतींत कसा व्यवहार करावयाचा तें प्रत्यक्ष त्या ठिकाणीं जमलेले नेते व आपण (सर्वसामान्य लोक) यांच्यावर सोपविले जाईल. (टाळ्यांचा गजर व हशा). आपला उद्देश तडीस नेण्याकरिता आता आपण संघटना केली पाहिजे. आपल्याकडे नोकरीस असलेले पन्नास किंवा शंभर लोक आपणाला आणतां येतील असें कांही लोक म्हणाले होते; आणि इतक्या लोकांचें नेतृत्व करून त्यांना ताब्यांत ठेवणारे व त्यांची जबाब-

दारी वाहणारे स्वयंसेवक आम्हांला हवे आहेत. (एक आवाज-‘ शनिवारी पाहणी करा.) ”

“ श्री. वायली म्हणाले की, ‘ लोकांनी आपली नावे व आपणा प्रत्येकाबरोबर काम करावयास तयार असलेल्या व आपले नेतृत्व मान्य करणाऱ्या लोकांच्या याद्या दिल्या तर संघटनेला आणि निदर्शनाचे नियमन करण्याला मदत होईल. तसें झाले म्हणजे प्रत्येक तुकडीचा संघनायक कोण ते अध्यक्षाना कळून येईल; संदेश कोणाकडे पाठवावयाचा ते कळेल व संघनायक आपल्या तुकडीला तो संदेश कळवितील. संघ निदर्शनाचा नेता अर्थात एकच आहे व तो म्हणजे मि. स्पाक्स हे होत. परंतु ते ५००० लोकांशी बोलू शकत नाहीत, म्हणून संदेश-वाहनाचा हा (संघनेत्यामार्फतचा) मार्ग अत्यंत अवश्य आहे. (एक आवाज-‘ आता हे काम व्यवस्थित दिसते. ’)

महाराणी सरकारचे वसाहतीतील संरक्षणमंत्री, यांचे मुलाखतीस गेलेल्या समितीने सदर मुलाखतीचा जो वृत्तांत वरील सभेकडे पाठविला, त्यामुळे सभेला आपला निदर्शनाचा वेत तडीस नेण्याचे कामी फार उत्तेजन मिळाले. समितीने शिष्टाईचा वृत्तांत पुढीलप्रमाणे पाठविला होता-

“ मि. एस्कॉम्ब यांनी समितीला आज सकाळी दोन तासपर्यंत चांगल्या प्रकारे व न्याय्य पद्धतीने मुलाखत दिली. ते म्हणाले- ‘सरकारमधील प्रत्येक माणूस तुमच्या बरोबर आहे, व सरकार प्रत्येक बाबतीत याचा त्वरित निकाल लावू इच्छिते. पण आमच्या हातांना अटकाव करण्यासारखे कोणतेही कृत्य तुम्ही करतां कामा नये, याबद्दल काळजी बाळगा. अडणाऱ्या घोड्याला टाच मारून मृत्युमुखाकडे नेणे हे दौड करणाऱ्या घोड्याला टाच मारीत मृत्युमुखांत नेण्यापेक्षा अगदी वेगळ्या प्रकारचे आहे.’ तेव्हा समितीने सांगितले की-‘ सरकार जर कांहीहि करणार नसेल तर दरबान शहराला ते स्वतःला करावे लागेल. लोकांना धक्क्यावर मोठ्या जमावाने जाऊन काय करतां येते हे पाहावे लागेल.’ यावर कळस म्हणून समितीच्या लोकांनी पुढील उद्गार काढिले : ‘ सरकार व या वसाहतीची उत्तम शासनसत्ता यांचे प्रतिनिधि म्हणून आम्हांला विरोध करण्यासाठी सैन्याचे दलहि आणणार असाल ? ’ मि. एस्कॉम्ब म्हणाले-‘ आम्ही तसें कांही करणार नाही; आम्ही तुमच्याबरोबर आहो, व तुम्हांला विरोध करण्यासाठी आम्ही तशा प्रकारचे कांहीच करणार नाही. परंतु तशा प्रकारच्या पेचांत तुम्ही आम्हांला टाकले तर वसाहतीच्या गव्हर्नरकडे जाऊन, आम्हांला यापुढे सरकारचा कारभार चालविणे शक्य नसल्याने तुम्ही वसाहतीची राज्यसूत्रे आपल्या हाती घ्या, राज्यकारभार चालविण्याला तुम्हांला दुसरी माणसे पाहावी लागतील, ’ असे त्यांना सांगावे लागेल. ’ (प्रचंड कोलाहल). ”

“ अशा प्रकारची भाषा संरक्षण मंत्र्यांनी खरोखर वापरली असेल तर त्याविषयी मत व्यक्त करणे हे आमचे काम नव्हे; परंतु प्रक्षुब्ध झालेल्या लोकांच्या मोठ्या जमावाला- त्यांचा मूळ उद्देश कितीहि शांततामय असला तरी-धक्क्यावर जाण्यास परवानगी देण्यामध्ये केवढा भयंकर धोका होता हे आम्ही अत्यंत आदरपूर्वक आपल्या लक्षांत आणून देऊ इच्छितो; विशेषतः सभेतील वक्त्यांचे उद्गार व त्यासंबंधी श्रोत्यांनी केलेले भाष्य यांवरून निदर्शनाच्या उद्देशाविषयी व दोन बोटोंवरील उतारुंच्या सुरक्षिततेविषयी अत्यंत गंभीर असे चिंतेचे कारण निर्माण झाले, याकडे आम्ही आपले लक्ष वेधू इच्छितो.

आम्ही अत्यंत नम्रनेने व आदरपूर्वक निवेदन करूं इच्छितों की, आमचें अतिशय नुकसान झालें असतांही सरकारने घातलेल्या शर्ती आनंदाने पुन्या करण्याचा प्रयत्न आम्ही केला आहे. आणि इतकें केल्यानंतर, उतारू उतरण्याचा परवाना मिळाल्यावर उतारूंना धक्क्यावर उतरण्याचा आम्हांला हक्क आहे; व तसें करीत असतां कोणाहि माणसाने वेकायदेशीर कृत्य केल्यास मग तें वेकायदेशीर कृत्य करणारा कोणीहि कां असेना, त्याविरुद्ध उतारू व माल यांना सरकारकडून संरक्षण मिळण्याचाहि आमचा हक्क आहे. परंतु आधीच अस्तित्वांत असलेल्या प्रक्षोभांत भर घालूं शकेल असें कोणतेंहि कृत्य सरकारला करणें जरूर पडूं नये याकरिता, उतारूंना गुपचूप व लोकांना न कळतां बोटींतून उतरण्याचे कामीं सरकार जे सावधगिरीचे उपाय योजील त्यांमध्ये सरकारशीं सहकार्य करण्याला आम्ही तयार आहो. ही सूचना आपणांला पसंत पडल्यास आम्हांला फार आनंद वाटेल, आणि तसें असल्यास ती पार पाडण्याचे कामीं आम्ही काय करावें अशी अपेक्षा आहे तें आम्हांला कळविल्यास आम्ही फार आभारी होऊं.

आपले आज्ञांकित सेवक,
(सही) दादा अबदुल्ला आणि कंपनी.

(परिशिष्ट '२')

नक्कल

दरबान

ता. ९ जानेवारी, १८९७

सन्मान्य वसाहत-सचिव, मारिट्सवर्ग,
यांचे सेवे शी—

महाशय,

आम्ही काल आपणांला पत्र पाठविलें त्यामध्ये, 'कूरलँड' व 'नादेरी' या दोन आगबोटींवरील उतारूंच्या सुरक्षिततेबद्दल आणि निर्दशनाच्या कायदेशीर-पणाबद्दल गंभीर चिंता व भीति आम्हांला कां वाटते याविषयीचीं कारणें आपणापुढे ठेविलीं आहेत. त्याला पुरवणी म्हणून आज तारखेच्या 'मकर्युरी' पत्राच्या अंकांत प्रसिद्ध झालेला पुढील उतारा आम्ही नम्रपणें जोडीत आहो—

“ ती घोषणा—दरबानमधील तमाम मालकांच्या सहांनी तयार झालेला लेख-याचें शीर्षक पुढीलप्रमाणें आहे :

‘ सभासदांची यादी (व्यापार किंवा धंदा यांच्या उल्लेखासह) - जे सभासद धक्क्यावर जाण्यास व जरूर पडल्यास आशियाई लोकांच्या धक्क्यावर उतरण्याला जबरदस्तीने अटकाव करण्यास, नेत्यांकडून जे आदेश दिले जातील ते पाळण्यास तयार आहेत - अशा सभासदांची - यादी. ’ ”

मकर्युरी पत्राच्या त्याच अंकाकडे आम्ही आपलें लक्ष वेधूं इच्छितों. त्यामध्ये “ पुढारी जन ” या शीर्षकाखाली अशी बातमी प्रसिद्ध करण्यांत आली आहे की, रेल्वे कामगारांनी मि. स्पाक्स यांच्या नेतृत्वाखाली आपला एक संघ बनविला आहे व मि. वायली व मि. अब्राहाम्स यांच्या आधिपत्याखाली निर्दर्शनांत भाग घेणें हा त्यांचा

उद्देश आहे; तसेंच वैद्यकीय समितीचे सदस्य डॉ. मॅकेंझी - की ज्यांच्या अहवालावरून आगबोटींना क्वारंटाईनमध्ये ठेवण्यांत आले — यांच्या हुकमतीखाली निदर्शनांतील विटा रचणारे व गिलावा करणारे, यांचा संघ आहे.

निदर्शनामध्ये सरकारी नोकरांनी कोणत्याही प्रकारचा भाग घेऊं नये अशी मनाई करण्यांत येईल असे सरकारचें आश्वासन मिळाल्यास आम्हांला फार आनंद वाटेल.

आपले आज्ञांकित सेवक,
दादा अबदुल्ला आणि कंपनी

(परिशिष्ट ' स ')

नक्कल

सी. ओ. २५७
१८९७

वसाहत-सचिव कार्यालय
नाताळ-पीटर मारिट्सबर्ग
११ जानेवारी १८९७

महाशय,

आपल्या ता. ८ व ९ च्या पत्रांना उत्तर पाठविण्याचा आदेश मला देण्यांत आला आहे.

उतारूंना गुपचूप व लोकांना कळू न देतां उतरण्याची तुमची सूचना अंमलांत आणणें अशक्य आहे. सरकारला कळलें आहे की, आपल्या खास आज्ञेशिवाय आगबोटी आंत घेऊं नयेत अशी विनंति बंदराच्या कप्तानाला तुम्हीं केली आहे. हें तुमचें कृत्य आणि आता ज्यांना आम्ही उत्तरें देत आहों तीं तुमचीं पत्रें असें दाखवितात की, हिंदी लोकांच्या वसाहतींत उतरण्याविरुद्ध केवढी तीव्र भावना फैलावली आहे याची तुम्हांला जाणीव आहे, आणि त्यांना (हिंदी लोकांना) या भावनेचें अस्तित्व व उत्कटता यांची माहिती करून देणें अत्यंत जरूरीचें आहे.

श्री. दादा अबदुल्ला आणि कं.
दरबान, यांस —

आपला आज्ञांकित सेवक
(सही) सी. बर्ड
मुख्य उप-सचिव

(परिशिष्ट ' ट ')

नक्कल

दरबान

ता. १० जानेवारी, १८९७

माननीय हॅरी एस्कॉम्ब

यांचे सेवेशीं--

प्रिय महाशय,

काल मि. लाफ्टन यांची आपणांबरोबर जी मुलाखत झाली, तिच्या परिणामाविषयी आम्ही आमचे अशील मेसर्स दादा अबदुल्ला आणि कंपनी यांना योग्य ती माहिती दिली

आहे. त्या मुलाखतींत निदर्शन समितीबरोबर आपली चर्चा झाली तीमध्ये आपण केलेल्या भाषणासंबंधी मि. वायली यानी जें विधान केलें त्याचा आपण इनकार केला आहे, व आपण समितीला उद्देशून पुढीलप्रमाणे सांगितलें असें म्हटलें आहे :-- 'जर दरबानमध्ये झालेल्या बंडाळीचा मंध्यांना बंदोबस्त करतां आला नाही, तर ते आपल्या अधिकाराच्या जागेवर राहण्यास अपात्र ठरतील व त्यांना राजीनामे द्यावे लागतील.'

मि. लाफ्टन यांजबरोबर चर्चेमध्ये आपण सरकारने मान्य केलेले म्हणून पुढील तीन मुद्दे सांगितले:—

(१) क्वारंटाईनच्या सर्व शर्ती पुऱ्या केल्या जातांच 'कूरलंड' व 'नादेरी' या दोन्ही बोटींना उतारू उतरून टाकण्याची परवानगी दिली पाहिजे;

(२) उतारू उतरण्याची परवानगी मिळाल्यावर आगबोटींना आपले उतारू व माल, बोटी धक्क्याला लागून अथवा पडाव अथवा खेचणाऱ्या बोटी यांच्या साहाय्याने, धक्क्यावर उतरण्याचा हक्क आहे;

(३) दंगेखोरांच्या हल्ल्यापासून उतारू व माल यांचें संरक्षण करण्याची जबाबदारी सरकारवर आहे.

उलट, मि. लाफ्टन यांनी तुम्हांस असें कळविलें की, ज्याअर्थी हिंदी लोकांना वसाहतींत युरोपियनांशीं सहवास करावयाचा आहे, त्याअर्थी हल्ली युरोपियनांच्या एका विशिष्ट वर्गामध्ये हिंदी लोकांविरुद्ध जी भावना असल्याचें दृष्टोपत्तीस येतें, ती भावना अधिक तीव्र होऊं शकेल अशा प्रकारच्या गोष्टी आगबोटींवरील उतारू उतरतांना शक्य तितक्या कमी कराव्या हें इष्ट असल्याची जाणीव आमच्या अशीलांना आहे. आणि म्हणून, सरकारला योग्य व्यवस्था करणें शक्य व्हावें यासाठी जहर तर उतारू उतरणें योग्य काळापर्यंत लांबणीवर टाकण्याला सुद्धा, व इतर सर्व बाबतींत, सरकारशी सहकार्य करण्याला आमचे अशील आनंदाने तयार आहेत.

तुम्हांला असें कळविण्याबद्दल आमच्या अशीलांनी आम्हांला सूचना दिली आहे की, क्वारंटाईनचा अवधि आज पुरा होत आहे, आणि सर्वसामान्य परिस्थितींत आमच्या अशीलांनी उतारू उतरण्याचें काम आज सुरू केलें असतें. परंतु सरकारला सोईचें पडावें यासाठी आमचे अशील उतारू उतरण्याचें काम योग्य मुदतीपर्यंत लांबणीवर टाकण्यास तयार आहेत. मात्र तसें करण्याला त्यांना दरदिवशीं येणारें नुकसान -- १५० पौंड -- हें सरकारने सोसण्याचें कबूल केलें पाहिजे.

प्रस्तुत सूचनेतील औचित्य आपणांला पटेल, व सरकार ती स्वीकारील असा आम्हांला विश्वास वाटतो.

आपल्या नजरेस आम्हांला ही गोष्ट आणावयाची आहे की, संकल्पित दंगा-ज्याला ते 'निदर्शन' असें नांव देत आहेत—याची संघटना महाराणी सरकारच्या स्वयंसेवक सैनिक दलामध्ये 'कमिशन' धारण करणारे कित्येक सदगृहस्थ करीत आहेत, आणि संकल्पित दंगेखोरांच्या तुकड्यांचे नायक या नात्याने त्यांनी आपली नांवें वृत्तपत्रांमधून व फलकांमधून जाहीर होऊं दिलीं आहेत; तसेंच संकल्पित दंग्याचा सर्वप्रमुख नेता म्हणून स्वतःच्या नावांची जाहिरात करण्यासाठी कॅप्टन स्पाक्स यांनीहि त्याच साधनांचा उपयोग केला आहे.

आम्ही अत्यंत आदरपूर्वक व नाखुशीने आपलें मत नमूद करतो की, खोड्या आशेच्या आधारावर ही संघटना वाढू देण्याऐवजी ती जर बेकायदेशीर असल्याचें

प्रारंभीच जाहीर करण्यांत आलें असतें, तर तेवढा प्रक्षोभ आज राहिला नसता, आणि योग्य वेळीं उतारू उतरण्याचें कामी अडचण पडली नसती. आणि ही संघटना किंवा तिचे उद्देश, याबद्दल सरकारला सहानुभूति वाटत असल्याचें जाहीर करण्यांत आलें, सरकारी ऑफिसर हे या निर्दर्शनाचे नेते होते व सरकारी नोकर हे निर्दर्शनांत स्वयंसैनिक म्हणून सामील झाले होते, या गोष्टीमुळे त्या जाहीर घोषणेला पुष्टि मिळाली. सरकारी सहानुभूतीच्या जाहीर घोषणेमुळे लोकांच्या मनावर या चळवळीचा पगडा बसला. तो एरवी बसणें शक्य नव्हतें.

आपले आज्ञांकित सेवक
(सही) गुडरिक, लाफ्टन आणि कुक.

(परिशिष्ट ' यू ')

नक्कल

अॅटॉर्नी जनरल यांचें कार्यालय
पीटर मारिट्सबर्ग, नाताळ,
ता. ११ जानेवारी, १८९७

महाशय,

आपलें ' दरबान कुब ' येथून लिहिलेलें ता. १० जानेवारी १८९७ चें पत्र मला मिळालें.

मि. लाफ्टन यांची व माझी झालेली मुलाखत ही ' खासगी भेट ' समजावयाची, असें मी समजून चाललों होतो. मि. लाफ्टन यांनी आपल्या ता. ९ च्या चिठींत हेंच शब्द वापरले होते.

मि. लाफ्टन यांच्या व माझ्या दरम्यान जें बोलणें झाल त्याची आपण दिलेली हकीकत बरोबर आहे हें मला मान्य नाही.

मेसर्स गुडरिक, लाफ्टन आणि कं.
दरबान, यांस

आपला
(सही) हॅरी एस्कॉम्ब

[परिशिष्ट ' व्ही ']

नक्कल

दरबान
ता. १२ जानेवारी, १८९७

माननीय हॅरी एस्कॉम्ब यांचे सेवेशीं :—

प्रिय महाशय,

आम्हांला आपलें ता. ११ जानेवारी १८९७ चें पत्र मिळालें. त्यांत आमच्या ता. १० च्या पत्राला उत्तर म्हणून तुम्ही पुढीलप्रमाणे विधान केलेलें आहे :

“ मी समजतो की मि. लाफ्टन यांची व माझी झालेली मुलाखत ही ' खासगी भेट ' म्हणून समजावयाची असें ठरलें होतें. तेच शब्द त्यांनी ता. ९ च्या चिठींत वापरले होते.

“मि. लाफ्टन यांच्या व माझ्या दरम्यान जें बोलणें ह्यालें त्याचा तुम्हीं दिलेला वृत्तांत बरोबर असें मी मान्य करीत नाही.” आपल्या पत्राला उत्तर म्हणून आम्ही कळवितों की, मि. लाफ्टन यांनी आपल्या ता. ९ च्या चिठीमध्ये आपणांबरोबर खासगी मुलाखत मागितली होती हें अगदी खरें. परंतु मी तुमचें लक्ष या गोष्टीकडे वंधू इच्छितों की, ती मुलाखत कांही मिनिटेंच चालली असेल तोंच आपण मि. लाफ्टन यांना सांगितले की, लक्षांत ठेवा, की मी बोलतो आहे त्यांतला प्रत्येक शब्द मंत्रिमंडळांतील माझ्या सहकारी मंत्र्यांना मी दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सांगेन; आणि आपणांमध्ये जें काय घडेल तें तुम्ही आपल्या आपल्या अशीलांना सांगावयास हरकत नाही, अशी आपण त्यांना परवानगी दिली.

मि. लाफ्टन यांनी निश्चयपूर्वक आश्वासन दिल्यावरून आम्ही आपणांला निश्चयपूर्वक खात्री देऊं शकतो की, आमच्या दरम्यान जें संभाषण झालें तें आमच्या ता. १० च्या पत्रामध्ये बिनचूक देण्यांत आलेलें आहे; परंतु गैरसमज नसावा म्हणून तुम्ही कोणत्या चुकीच्या गोष्टीवरून उल्लेख करीत आहां तें आम्हाला दाखविले तर आम्हांला आनंद वाटेल.

आपले आज्ञांकित सेवक

(सही) गुडरिक, लाफ्टन आणि कंपनी

(परिशिष्ट ‘ डब्ल्यू ’)

नक्कल

दरबान

ता. १२ जानेवारी, १८९७

माननीय हॅरी एस्कॉम्ब यांचे सेवेशीं—
महाशय,

काल तारखेचें मुख्य उपसचिवांची सही असलेलें एक पत्र आम्हांला मिळालें आहे. त्यांत ते आम्हांला कळवितात की, आम्ही वसाहतसचिवांना ता. ८ व ९ रोजी लिहिलेल्या पत्रांना उत्तर देण्याचा आदेश आपणांला मिळाला आहे. तें उत्तर पुढीलप्रमाणें आहे—

“ आगबोटींच्या उतारूंना गुपचुप व लोकांना कळूं न देतां उतरून सोडण्याची तुमची सूचना मान्य करणें अशक्य आहे. सरकारची माहिती अशी आहे की, आपणांकडून खास सूचना मिळाल्याशिवाय जहाजें बंदराच्या आंत आणूं नयेत अशी सूचना तुम्हीं बंदर कप्तानांना दिली आहे. ह्या तुमच्या कृत्यावरून आणि आता ज्या पत्रांना आम्हीं उत्तरें देत आहो त्या तुमच्या पत्रांवरून, हिंदी लोकांच्या वसाहतींत उतरण्याविरुद्ध संबंध वसाहतभर केवढी तीव्र भावना उसळलेली आहे याची तुम्हांला जाणीव असल्याचें दिसून येतें. आणि त्या भावनेचें अस्तित्व आणि उत्कटता यांची माहिती हिंदी लोकांना करून देणें हें खात्रीने आवश्यक आहे. ”

दरबान शहरांतील एका विशिष्ट वर्गामध्ये हिंदी लोकांनी वसाहतींत उतरण्याविरुद्ध भावना सध्या विद्यमान आहे, ही गोष्ट आम्हीं मान्य करणें अपरिहार्यच आहे. परंतु

त्याच वेळीं तुम्हांला अत्यंत आदरपूर्वक आम्ही कळवितो की, सरकारने या भावनेची तीव्रता कमी करण्याऐवजी तिला प्रोत्साहनच दिलें. तें कसे दिलें तो प्रकार आमच्या ता. ८ व ९ च्या पत्रांत आम्हीं दर्शविलाच आहे.

वर उल्लेखिलेल्या आमच्या पत्रांमध्ये आम्ही पुढील गोष्टी तुमच्या लक्षांत येण्यासाठी तुमच्या नजरेला आणिल्या होत्या. त्यांचा उल्लेखहि तुमच्या पत्रांत नाही हें पाहून आम्हांला आश्चर्य व्यक्त करणें भाग आहे. त्या गोष्टी अशा :—

१) दरबान शहरांत कांही लोकांकडून बेकायदेशीर उद्देशांनी सभा भरविल्या गेल्या आहेत व भरविल्या जात आहेत. त्यांना प्रतिकार करण्याचा सरकारने कांहीच प्रयत्न केला नाही. २) या सभांच्या उद्देशाला मोठ्या हिरिरीने प्रोत्साहन देणाऱ्यांमध्ये डॉ. मॅकेंझी, वैद्यकीय समितीचे सदस्य, प्रमुख आहेत. ३) त्यापैकी कांही सभांमध्ये, सरकारची या सभांच्या उद्देशाबद्दल सहानुसूति आहे असे सांगण्यात आले. ४) या निदर्शन संघटनेच्या समितीला संरक्षण मंत्र्यांनी व्यवहारांत आश्वासन दिलें की सरकार दंगेखोरांचे बेकायदेशीर उद्देश तडीस नेण्याच्या त्यांच्या कामात अडथळा आणणारे कोणतेच उपाय योजणार नाही. ५) कोणत्याहि व्यक्तींनी बेकायदेशीर कृत्यें केलीं तर त्याविरुद्ध उतारूंचें व मालाचें संरक्षण सरकारने करावें अशी आम्हीं मागणी केली. ६) दंगेखोरांनी एक घोषणा जाहीर केली, तिचा उल्लेख आम्हीं आमच्या ता. ९ च्या पत्रांत केलाच आहे. ७) सरकारच्या रेल्वे कामगारांनी दंगेखोरांबरोबर निदर्शनांत भाग घेतला. ८) दंग्याचें नेतृत्व कॅप्टन स्पाक्स व त्यांच्या खाली दुय्यम जागा घेणारे महाराणीसरकारचे इतर कमिशनधारी ऑफिसर्स यांजकडे होतें. ९) सरकारी नोकरांना निदर्शनांत भाग घेण्याला बंदी केली जाईल असे आश्वासन देण्याबद्दल आम्हीं सरकारला विनंति केली होती. १०) सरकारला सोयीचें पडेल त्याप्रमाणें उतारूंचें बोटींतून उतरणें लांबणीवर टाकावें, मात्र त्या लांबणीच्या मुदतींत आम्हांला दरदिवशीं येणारें दीडशें पौड नुकसान सरकारने सोसावें अशी आम्हीं विनंती केली होती.

या आक्षेपांपैकी व प्रश्नांपैकी प्रत्येकाला उत्तर मिळावें अशी आम्ही विनंती करतो; तसेच आगबोटींतून उतारू व माल यांचा उतार चालू असतां त्याला संरक्षण देण्यासाठी काय उपाय योजण्यांत आले आहेत तें आम्हांला कळवावें अशीहि आमची विनंती आहे.

आगबोटी बाहेरच्या नांगरण्याच्या जागी उभ्या रहिलेल्याला आता २४ दिवस झाले आहेत, व त्यामुळे आम्हांला दररोज दीडशे पौड खर्च पडत आहे. असे असल्यामुळे उद्या दुपारचे सुमारास आम्हांला पूर्ण उत्तर मिळणें किती न्यायाचें आहे तें आपल्या लक्षांत येईल. आणि तुम्हांला असे कळविणें आम्हांला योग्य वाटतें की, गेल्या रविवारपासून आम्हांला दररोज दीडशे पौडप्रमाणे नुकसानी देण्यांत येईल, व आम्हांला आगबोटींतून उतारू व माल उतरणें शक्य होईल अशा प्रकारें तुम्ही दंगेखोरांचा बंदोबस्त करण्यासाठी उपाययोजना करित आम्हांत, असे आश्वासन देणारें निश्चित उत्तर आम्हांला मिळालें नाही तर, सरकार जें संरक्षण आम्हांला देण्याला बांधलेलें आहे, त्यावर विश्वास ठेवून आगबोटी बंदराच्या आंतल्या भागांत आणण्याची तयारी ताबडतोब सुरू होईल.

दंगेखोरांच्या उद्देशांबद्दल सरकारच्या मनांत कसलीहि चुकीची समजूत राहूं नये म्हणून, कॅप्टन स्पाक्स यांच्या सहीने काढण्यांत आलेली आणि काल त्यांचे दुय्यम प्रतिनिधि कॅप्टन वायली व इतर कांहीजण, यांनी 'कूरलंड' बोटीच्या कॅप्टन-

घेतां येणार नाही. त्यामुळे जो जादा खर्च तिला करावा लागेल, तो निदर्शनसमिति 'नादेरी' ला देईल. तसेंच बाहेरची नांगरण्याची जागा सोडण्याला मनाई केल्यामुळे इतर जो जादा खर्च तिला करावा लागेल, तोहि समिति तिला देईल.

(परिशिष्ट ' क्ष ')

नक्कल

जहाज-धक्का

ता. १३ जानेवारी १८९७

सकाळी १०-४५ वाजतां

मेसर्स दादा अबदुल्ला आणि कंपनी यांस—

महाशय,

कालतारखेचें आपलें पत्र मिळाल्याबद्दल मी आपणाला कळवीत आहे.

बंदराच्या कप्तानाने जहाजांच्या कप्तानांना सूचना दिली आहे की आगबोटींनी आज दुपारी १२ वाजतां सीमादंड ओलांडून आंत जाण्याची तयारी ठेवावी.

सुव्यवस्था राखण्याच्या सरकारच्या जबाबदारीची सरकारला आठवण करून देण्याची जरूर नाही.

आपला आज्ञांकित सेवक,

(सही) हॅरी एस्कॉम्ब.

(परिशिष्ट " य ")

महाशय,

आज सकाळच्या ' मकर्युरी ' च्या अंकांतील अग्रलेखामध्ये, मीं असें पाहिलें की, मि. गांधी हे गेल्या बुधवारी किनाऱ्यावर उतरले व दरबान शहरांतून गेले, हें करण्यामध्ये त्यांना ज्या कोणी सल्ला दिला असेल त्यानें त्यांना अयोग्य सल्ला दिला, असें आपण आपलें मत व्यक्त केले आहे; मि. गांधी हे किनाऱ्यावर उतरले या त्यांच्या कृत्याला मीहि थोडासा कारण होतो यांत शंका नाही. म्हणून तुमच्या टीकेला उत्तर देण्याला मला संधि दिलीत तर मी फार आभारी होईन. आजपर्यंत या विषयासंबंधी बोलणेंच व्यर्थ होतें; कारण निदर्शन समितीचा कार्यक्रम आणि तिची ध्येयसिद्धीसाठी चालू असलेली विशिष्ट कार्यपद्धति, यांचा स्वीकार केल्याशिवाय तुमचें म्हणणें ऐकून घेण्यालाच कोणीहि तयार नसे. परंतु आता समितीचें विसर्जन झालें आहे, आणि लोकांची भडकलेलीं मनंही आता शांत झालीं आहेत; म्हणून माझ्या पत्राचा आता शांत व विवेकशील बुद्धीने विचार केला जाईल असा मला विश्वास वाटतो. प्रथम मला सांगावयाचें आहे तें हें की, वसाहतींतील आंदोलन चालू असतां, हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध झालेल्या मि. गांधी यांच्या पत्रकाची एक प्रत मीं मिळविली; त्या पत्रकासंबंधीच ' रायटर ' वृत्तसंस्थेची तार कांही महिन्यांपूर्वी आम्हांला उपलब्ध झाली होती. मी आपल्या वाचकांना विश्वासपूर्वक खात्री देऊं शकतो की, ' रायटर ' ने त्या पत्रकाचा

विपर्यास केला. आणि तो इतका भरमसाट केला की, दोन्हीचेंहि वाचन केल्यानंतर असा निष्कर्ष काढणें मला अपरिहार्य झालें की, रायटरच्या तार-लेखकाने तें मूळ पत्रकच वाचलेलें नव्हतें ! मी निश्चयानें म्हणूं शकतो की, त्या पत्रकांत अशी कोणतीहि गोष्ट नाही की, जिला असत्य कथनाच्या कारणावरून आक्षेप घेतां येईल. कोणालाहि त्या पत्रकाची प्रत घेऊन पाहिजे तर वाचतां येईल. आपल्या वाचकांनी तसें करावें व मग प्रामाणिकपणें उत्तर द्यावें : ' त्यामध्ये कांही तरी खोटें सांगितलेलें आहे काय ? त्यामध्ये असें कांहीनरी आहे काय, की, जें कोणाही राजकीय प्रतिपक्षी-याला आपल्या ध्येयाच्या समर्थनार्थ सांगणें न्याय्य ठरणार नाही ? ' दुदैवाने रायटरने त्या पत्रकाचें जें स्वरूप लोकांपुढे ठेविलें होतें, त्यामुळे लोकांचीं मनें प्रक्षुब्ध होऊन गेलीं होती; आणि नुकत्याच होऊन गेलेल्या दंगलीच्या काळांत खरें व खोटें यांमधील फरक जनतेला दाखविण्यासाठी एकहि माणूस पुढे येत नव्हता. कोणाहि माणसाने प्रक्षोभाच्या ऐन भरांत जें उच्चारल्यावद्दल शांततेच्या क्षणांमध्ये त्याला मनःपूर्वक पश्चात्तापच होईल, त्या शब्दांचा पुनश्चार करून मी कोणच्याहि भावना दुखवूं इच्छित नाही. परंतु त्या वेळच्या परिस्थितीची सम्यक कल्पना यावी म्हणून, मि. गांधी यांनी आगबोटीवरून खाली उतरून गांवांत येण्याचा निर्णय घेण्यापूर्वी त्यांची परिस्थिति काय होती हें थोडक्यांत मला तुमच्या वाचकांपुढे ठेविलें पाहिजे. म्हणून मी कोणाचीहि नांवे न घेतां मि. गांधी यांच्याविषयीं कांही विधानें जाहीर रीत्या करण्यांत आलीं त्यांचा थोडक्यांत मथितार्थ सांगतो : (१) त्यांनी आमची कीर्ति हिंदुस्थानच्या गटारांतून ओढीत नेली, आणि स्वतःच्या चेहऱ्याइतकेंच आमचे काळेंकुट्ट व गलिच्छ चित्र रंगविलें ! (२) त्यांना किनाऱ्यावर उतरण्याची मोकळीक द्यावी, म्हणजे आम्हांला त्यांच्यावर थुंकण्याची संधि मिळेल; (३) आदेशाचा शब्द उच्चारला जातांच त्यांना कांही खास प्रकारची वागणूक देण्यांत यावी, व त्यांना नाताळांत मुळीच उतरूं देऊं नये. (४) क्वारंटाईनमध्ये असलेल्या आगबोटीवर उतारूंकडून सरकारविरुद्ध खटल्याचीं कामें मिळविण्यांत ते गुंतलेले असत. (५) निदर्शन समितीचे प्रतिनिधि म्हणून तीन सदगृहस्थ जेव्हा ' कूरलॅंड ' बोटीवर गेले तेव्हा गांधी इतके गर्भगळित होऊन गेले की, त्यांना सर्वांत खालच्या तळघरांत नेऊन लपवून ठेकावें लागलें. आणि दुसऱ्या एका प्रसंगीं ते ' कूरलॅंड ' आगबोटीच्या तक्तपोशीवर अगदी विषण्ण मनोवृत्तीने बसलेले दिसले. त्यांच्या विरुद्ध ज्या अनेक गोष्टी सांगितल्या जातात, त्यांपैकी कांही दिल्या आहेत. पण मला माझ्या विषयापुरत्या त्या पुरेशा आहेत. वरील आरोप जर खरे असतील, म्हणजे दुसऱ्या शब्दांत सांगायचें झाल्यास, ते भेकड निंदक असले व दूर अंतरावर सुरक्षित राहून आमच्यावर हल्ला चढवीत असले तर, आणि जर त्यांची वागणूक अशा प्रकारची असली की, त्यांच्यावर थुंकणेंच योग्य होईल, आणि परत येऊन आपल्या कृतीचे परिणाम सोसण्याला त्यांना भीति वाटत असेल, तर एका सन्मान्य व्यवसायाचे घटक सभासद होण्याला ते अपात्र ठरतील; आणि ज्या प्रश्नाविषयी त्यांच्या देशबांधवांना आमच्याइतकीच आस्था वाटते आणि ज्याबद्दल आपलें मत व्यक्त करण्याचा त्यांना आमच्याइतकाच अधिकार आहे, अशा एका महत्त्वाच्या राजकीय प्रश्नामध्ये त्यांची नेतृत्व करण्याची पात्रता राहणार नाही ते हिंदुस्थानला गेले त्यापूर्वी व्यवसायाच्या गोष्टींबाबत मी त्यांना अनेक प्रसंगीं भेटलों होतो; तेव्हा कज्जेदलाली टाळून तंटेभांडणाचे विषय न्याय्य रीतीने सोडविण्याबद्दल त्यांची आतुरता पाहून माझ्या मनावर त्यांच्या त्या वृत्तीचा मोठाच परिणाम

झाला तसेंच धंद्यांतील गोष्टींचा सन्मान्य रीतीने निकाल लावून घेण्याच्या त्यांच्या प्रवृत्तीचा मजबूर फार प्रभाव पडला; इतकी त्यांच्याविषयी मला अत्यंत आदर वाटू लागला. मी हे जागून बुजून म्हणत आहे, आणि आमच्या व्यवसायांतील जे लोक मि. गांधींना ओळखतात ते माझ्या मताला पुष्टिच देतील याबद्दल मला शंका वाटत नाही. एका अत्यंत सन्मान्य न्यायाधीशाने असे म्हटले होते की, न्यायमंदिरांत विजय मिळविणे हे विरोधी पक्षाची बेअबरू किंवा कमीपणा करण्याचा प्रयत्न करून साध्य होत नसते; तर आपली पात्रता एवढी वाढवावी लागते की आपण प्रतिपक्षीयांच्या बरोबरीचे किंवा त्यांच्याहून श्रेष्ठ आहो असे लोकांचे मत झाले पाहिजे. त्याप्रमाणेच राजकीय बाबतींतहि, आपण प्रतिपक्षीयाला न्याय्य रीतीने वागवावे, त्यांच्या युक्तिवादाला युक्तिवादाने उत्तर द्यावे, पण त्यांच्या डोक्यावर दगड मारून जय मिळविण्याचा प्रयत्न करू नये! कायद्याच्या विषयांत आणि आशियाई प्रश्नामध्ये—दोन्ही ठिकाणी मि. गांधी हे एक न्यायी प्रवृत्तीचे सन्मान्य प्रतिस्पर्धी आहेत असे मला दिसून आले आहे; आणि त्यांचा युक्तिवाद आम्हांला कितीहि अप्रिय वाटो, त्यांनी सन्माननीय शिष्टाचाराचे उलंघन कधीहि केलेले नाही. त्यांना वाटले असते तर त्यांना 'कूरलंड' बोटीवर आणखी एक आठवडाभर सहज राहतां आले असते; त्यांच्या वर्तनाच्या न्याय्यतेचे समर्थन जनतेसमोर करण्याचे हेतूने, असे ठरविण्यांत आले की, ते भ्याडपणे 'कूरलंड' बोटीवर दडून राहिले असे म्हणण्यास त्यांच्या शत्रूंना अवसर देऊ नये; त्यांनी दरबानमध्ये रात्रीच्या अंधारांत लपून चोरासारखा प्रवेश करू नये, तर मर्दाप्रमाणे व राजकीय नेत्याला साजेशा गंभीरपणे प्रसंगाला तोंड द्यावे. आणि मी आपणाला निश्चितपणे सागतो की, त्यांनी ते मोठ्या धीरोदात्त वृत्तीने केले. मी त्यांच्याबरोबर केवळ वकीली पेशाचा एक सदस्य म्हणून गेलो होतो; तसे करण्यांत, मि. गांधी हे एका सन्मान्य व्यवसायाचे सन्मान्य सदस्य आहेत हे दाखविण्याचा माझा उद्देश होता; मी बरोबर गेल्याने, त्यांना ज्या प्रकारे वागविण्यांत आले त्याविरुद्ध मी निषेधदर्शक आवाज उठवू शकेन असे मला वाटले, आणि मी तेथे हजर असलो तर त्यांच्यावर अपमानाचा प्रसंग ओढवणार नाही अशी मला आशा वाटत होती. आपल्या वाचकांसमोर ती सर्व घटना आता उभी केलेली आहे, आणि मि. गांधी यांना तशा प्रकारे उतरण्याला प्रेरित करणारी कारणेहि त्यांना आतां विदित झालीं आहेत. आपले स्वागत करण्याला जमाव जमलेला पाहून केटोच्या खाडीमध्ये ते आगबोटीवरच राहू शकले असते; त्यांना पोलीस ठाण्यावर आश्रय घेतां आला असता; परंतु त्यांनी तसे केले नाही. दरबानच्या मर्दासमोर उभे राहण्याला व त्यांच्यावर इंद्रज सद्गृहस्थ म्हणून विश्वास ठेवण्याला आपण तयार आहो असे ते म्हणाले. त्या अत्यंत कठीण अशा घोळक्यांतून जातांना त्यांनी जे शौर्य व निर्भयपणा प्रकट केला, त्याहून अधिक श्रेष्ठ प्रकारचे हे गुण कोठेच दिसू शकले नसते. आणि नाताळच्या वसाहतीतील लोकांना मी निश्चयाने सांगू शकतो की, गांधी हे एक वीरपुरुष आहेत व त्यांना वीरोचित रीतीनेच वागविले पाहिजे. त्यांना धमकावण्या देऊन दाबून टाकणे अशक्य आहे, कारण संबंध नगरभवनांतले लोक जरी त्यांच्यावर हला करण्यासाठी चाल करून नेण्यांत आले, तरी मी त्यांचे जे वर्तन पाहिले त्यावरून माझी खात्री आहे की, ते डगमगणार नाहीत. मला आशा वाटते की, आता तो सर्व वृत्तांत निःपक्षपातीपणाने तुमच्यापुढे सांगितला गेला आहे. दरबान शहराने या पुरुषाचा घोर उपमर्द केला आहे. तो देखावा मी वर्णन करित नाही; तो वर्णन न करणेच मला बरे वाटते.

भी दरबानचें नांव मुद्दामच घेतों; कारण दरबान शहराने हें तुफान उठविलें, आणि त्याच्या दुष्परिणामाबद्दल तेंच जबाबदार आहे. मि. गांधींना जी वागवणूक देण्यांत आली तीमुळे आम्हां सर्वांचीच मान खाली गेली आहे. न्यायाने वागण्याची आमची परंपराच धुळीस मिळाल्यासारखी वाटते. आपण सन्मान्य सज्जनांसारखी वागणूक ठेवूं या, आणि आमच्या मनःप्रवृत्तीला तें कितीहि अमान्य असलें तरी, आपण झाल्या प्रकाराबद्दल मनमोकळेपणाने व उदारपणें खेद करूं या. — आपला नम्र, एफ. ए. लाफ्टन-नाताळ मकर्युरी, ता. १६ जानेवारी १८९७

“ मि. गांधींच्या हिंदी पत्रकाचा जो सारांश रायटर वृत्तसंस्थेने तारेने पाठविला, त्याबद्दल गेल्या एकदोन दिवसांत बराच ऊहापोह करण्यांत आला आहे. मूळ पत्रक ज्यांनी वाचलें त्यांच्या मनावर त्याविषयी जो परिणाम झाला त्यापेक्षा फार निराळा परिणाम या तारेच्या सारांशाने सर्वसामान्य लोकांच्या मनावर केला आहे यांत शंका नाही. प्रांजलपणें सांगावयाचें तर, मि. गांधी यांच्या पत्रकांत दक्षिण आफ्रिकेमध्ये हिंदी लोकांच्या परिस्थितीबद्दल ज निवेदन केलेलें आहे, तें हिंदी लोकांच्या दृष्टि-कोनांतून पाहतां, अन्याय्य नाही हें कबूल केलें पाहिजे. युरोपियन माणूस हिंदी मनुष्याला आपल्या बरोबरीचा मानण्यास तयार नाही; आणि आपण ब्रिटिश प्रजाजन आहो म्हणून या वसाहतींत जन्माने युरोपियन असलेल्या प्रजाजनांना मिळणारे अधिकार हक्काने मिळाले पाहिजेत असें हिंदी मनुष्याला वाटतें. आणि १८५८ च्या राणीच्या जाहीरनाम्यानुसार त्याला कायदेशीर रीतीने तो हक्क सांगतां येतो. दक्षिण आफ्रिकेंत हिंदी लोकांविरुद्ध वर्णद्वेषाची भावना आहे हें नाकबूल करणें मूर्खपणाचें होईल; परंतु त्याच्याबरोबर आम्हांला वाटतें की मि. गांधी या गोष्टीबद्दल अधिक सहिष्णुतापूर्वक विचार करतील की, दक्षिण आफ्रिकेंतील त्यांचे देशबांधव सर्वसामान्यपणें पाहिलें असतां, रेल्वेच्या पहिल्या वर्गाच्या डब्यांतून प्रवास करण्यास परवानगी देतां येईल, किंवा उत्कृष्ट भोजनगृहांत प्रवेश देतां येईल, अशा वर्गाचे नाहीत. पत्रक व त्याचे तारेने धाडलेले सारांश, यांचा फिरून विचार करतां, आर्मानियन लोकांना तुर्कांनी कसे वागविले त्या वर्णनाचे सारांश विनचूक निदर्शक ठरतील: आणि खरें पाहतां रायटरची तार स्वतंत्रपणें वाचली असतां, अशासारखा कांही परिणाम मनावर घडतो. परंतु मि. गांधी यांनी लिहिलेले पत्रक समग्र वाचल्यावर त्यांतील संदर्भावरून हें स्पष्ट होतें की, खऱ्या हालअपेष्टांची कांही उदाहरणें त्यांत दिलेलीं आढळली तरी, त्यातील बहुतांश भाग राजकीय स्वरूपाच्या गान्हाण्यांनी भरलेला आहे, व तीं गान्हाणीं ट्रान्सवालमध्ये उइटलंडर्स जशा प्रकारचीं गान्हाणीं सांगतात त्या नमुन्याचीं आहेत. थोडक्यांत सांगावयाचें तर, मि. गांधी यांनी नाताळमध्ये पूर्वी जें प्रसिद्ध केलें नव्हतें, व जें सर्वसामान्य लोकांना माहित नाही, असें त्या पत्रकांत कांहीहि नाही. उलटपक्षी मि. गांधी अगर दुसरे कोणी, यांनी आपल्या स्वतःच्या मोजमापाप्रमाणे (अपेक्षेप्रमाणे) हिंदी मनुष्याला दक्षिण आफ्रिकेमध्ये मानाचा दर्जा मिळावा असा प्रयत्न करणें हें व्यर्थ आहे. या नाबतींत दांभिकतेने वस्तुस्थिति नाकारण्याचा काही उपयोग नाही. हिंदी लोक या देशांत मोठ्या संख्येने येण्याविरुद्ध व त्याची राहणी व रीतभात याविरुद्ध अत्यंत तीव्र व खोल अशी विरोधी भावना येथील लोकांमध्ये आहे. हिंदी लोक हे कायद्याने ब्रिटिश प्रजाजन असतील, परंतु कायद्याहून श्रेष्ठ अशा एका दृष्टीने-म्हणजे जातीय परंपरा

व नैसर्गिक प्रवृत्ति यांच्या दृष्टीने ते परकीयच आहेत.” — नाताळ मर्क्युरी, ता. १८ जानेवारी, १८९७.

“आता लोक कवूल करूं लागले आहेत की, मि. गांधीविरुद्ध माजविण्यांत आलेला कोलाहल वस्तुस्थितीच्या मानाने प्रमाणावाहेर कटुतेने भरलेला आणि हिंस्र वृत्तीचा होता. त्यांनी केलेलीं विधानें कदाचित अतिशयोक्तिपूर्ण असतीलहि; तथापि त्यामध्ये वसाहतींतील लोकांचें चारिंद्र्य अशा प्रकारें जाणून बुजून किंवा हेतुपूर्वक काळेंकुट्ट रंगविण्याचा प्रयत्न नव्हता की त्यामुळे वसाहतींतील लोकांनी बदला घेण्याची दाखविलेली वृत्ति ही समर्थनीय होती, असें म्हणतां येईल. बदला घेण्याची वृत्ति ही कित्येक एकांतिक भडक प्रवृत्तीच्या लोकांनी गौसमजुतीमुळे धारण केली होती. मि. गांधी हे आपल्या देशबांधवांची ज्या प्रकारची सेवा करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, त्या प्रकारची सेवा इंग्रज लोक आपल्या बांधवाकरिता नेहमीच करण्याला तयार असतात; आणि जेव्हा शांततापूर्वक विचार करण्याला जरूर तितका वेळ दिला जाईल तेव्हा असें करून येईल की, गांधींचे मार्ग कितीहि चुकीचे असले व त्यांची मीमांसा कितीहि असमर्थनीय असली तरीहि, त्यांना आपल्या देशबांधवांचें जे हक्क असें वाटतें त्यासाठी ते यत्न करतात म्हणून त्यांना जातिवहिष्कृत किंवा अस्पृश्य मनुष्यासारखें वागविणें हें अत्यंत वाईट धोरण आहे. इंग्लिश लोक तर अशी गर्वोक्ति सांगत असतात की आपण जरी एखादा पक्ष घेतला तरी विरोधकांशी आपण न्याय्य वर्तन कधीच सोडीत नाहीं. वसाहतींतील लोकांना हें माहीत आहे की, मि. गांधींची मागणी मान्य करणें हें वसाहतीच्या हिताला बाधक होईल: त्यांना माहीत आहे की, आशियाई व युरोपियन लोक यांच्यामधील मूलभूत व चिरकालिक जातीय फरकामुळे जातीय समता कधीच प्रस्थापित होणें शक्य नाही, आणि कितीहि युक्तिवाद केला तरी हें अंतर भरून काढणें कधीहि शक्य होणार नाही. त्यांना हें माहीत आहे की, जरी प्रथमदर्शनीं न्यायाचा तात्त्विक विचार आपल्याविरुद्ध असला तरी आत्मसंरक्षणाची आंतरिक स्वाभाविक प्रवृत्ति त्यांना इपारा देत आहे की, त्यांनी स्वीकारलेली भूमिकाच आत्मरक्षणाचें योग्य साधन आहे. थोडक्यांत असें की, ते जाणतात की, आशियाई लोकांच्या वसाहत-प्रवेशाला मर्यादा घातली नाही तर ही वसाहत कांही गोऱ्यांची वसाहत राहणें शक्य नाही. परंतु ज्या लोकांचें मत स्वाभाविकपणेंच आमच्याहून भिन्न आहे त्यांच्या बाबतींत अन्याय्य व अनवश्यक कठोरतेचें वर्तन करून आमच्या पक्षाची भूमिका बिघडवून न घेतां हि, वरील सर्व गोष्टींची कबुली देतां येईल. या प्रकरणांत वैयक्तिक गोष्टींवर वाजवीहून जादा भर देण्यांत आल्यामुळे आधोच भरपूर हानि आपण करून घेतली आहे, आणि आम्हांला आशा आहे की, भविष्यकाळांत आपली चळवळ चालवितांना वसाहतवाले उच्च मानसिक भूमिका व आत्मसंयम धारण करतील. कारण त्याशिवाय निःपक्षपाती निरीक्षकांचा पाठिंबा मिळण्याची अपेक्षा आम्हांला घरतां येणार नाही. —नाताळ मर्क्युरी, ता. १९ जानेवारी १८९७

“मि. गांधी यांनी अॅडव्हर्टायझर पत्राच्या प्रतिनिधीला ^१ दिलेल्या मुलाखतींत जें कांही सांगितलें तें मोठ्या कुतूहलाने वाचलें जाईल: त्यावरून दिसून येतें की, स्वपक्षाच्या समर्थनार्थ त्यांच्याजवळ सांगण्यासारखें भरपूर आहे. जर त्यांचीं विधानें

बरोबर असतील तर त्यांच्याविषयी आणि संबंध वसाहत हिंदी लोकांनी भरून टाकण्याच्या त्यांच्या तथाकथित योजनेविषयी जीं विधानें करण्यांत आलीं त्यामध्ये अतिशयोक्तीचा भाग पुष्कळच आहे, आणि त्यामुळेच त्यांच्याविरुद्ध लोकांचीं मनं विथरून गेलीं आहेत. न्यायाची पद्धति अबाधित राहावी यासाठी या बाबतींतील गैरसमज दूर केले पाहिजेत. असें ठामपणें सांगण्यांत आलें आहे ती, अशा योजनेचें अस्तित्व सिद्ध करण्याला सरकारजवळ पुरेशी माहिती आहे. तसें असल्यास, तो पुरावा लोकांसमोर आणिला गेला पाहिजे; कारण गांधींच्या विरुद्ध जे आरोप केले जात आहेत त्यापैकीं सर्वांत भयंकर आरोप हाच आहे. मि. गांधी तर कबूलच करतात कीं, “वसाहत हिंदी लोकांनी भरून टाकण्याचा संघटित प्रयत्न जर होत असेल तर निदर्शन समितीचे नेते आणि नाताळमधील कोणीहि माणूस, यांनी सनदशीर चळवळ उभारणें पूर्णपणें न्याय्य ठरेल.” तर मग, कांही लोक म्हणतात त्याप्रमाणे अशी योजना असल्याचें जर सिद्ध झालें तर मि. गांधी यांचें तोंड बंद होईल. दुसरी गोष्ट अशी की, वेकायदेशीर अटकाव केल्याबद्दल आपण सरकारविरुद्ध कायदेशीर काम सुरू करण्यासाठी लोकांना चिथावणी देत होतो ही गोष्ट गांधी साफ नाकारतात. त्या आरोपाच्या सिद्धयर्थ जर कांही पुरावा असेल तर तोहि लोकांसमोर आला पाहिजे. शिवाय आपण एक छापखाना व खिळेजुळारी बोटोतून आणिले होते, अगर बोटोवर असलेल्या प्रवेशेच्छु हिंदी उतारूंची संख्या दाखविली गेली इतकी मोठी आहे, याहि आरोपांचा गांधी स्पष्ट इन्कार करतात. या गांधी प्रत्यक्ष पुराव्याने सिद्ध अथवा नाशात्रीत करतां येण्यासारख्या आहेत, आणि त्यांचा एकदा निकाल लागला तर बरें होईल; कारण जर मि. गांधी म्हणतात तें खरें असेल, तर नुकतीच होऊन गेलेली चळवळ ही अपुऱ्या आधारावर व चुकीच्या माहितीवर सुरू करण्यांत आली असें ठरेल. साम्राज्य सरकारची मदत मिळावयाला पाहिजे असेल तर खंबीर पायावर आधारलेल्या सत्य गोष्टींचीच मदत घेणें जरूर पडेल. देशावर परक्यांचें आक्रमण होत आहे अशी ओरड ठोकावयाची, एका किंवा दोन जहाजांतून हजारों हिंदी लोक येत आहेत असें सांगत सुटावयाचें आणि नंतर सर्व वाफ निघून जाऊन शांतता झाल्यावर फक्त शेदोनशेच लोक आले असें आढळून यावयाचें, याने आपल्या पक्षाचें ध्येय सिद्धीकडे प्रगति करणार नाही. अतिशयोक्ति करण्याने कांहीहि फायदा होणार नाही. हा पाशवी अत्याचार निदर्शनाच्या दिवशीच, निदर्शनामुळे व निर्शंनाला उत्पादक झालेल्या कारणांमुळे लोकांचीं मनं खवळून गेलीं असतां, करण्यांत आला ही सत्य गोष्ट नाकारतां येणार नाही; आणि तो अत्याचारहि सरकारच्या प्रतिनिधीने उतारू पूर्ण सुरक्षित आहेत असें आश्वासन दिलें असतां केला गेला, हेंहि खोडून काढतां येणार नाही. निदर्शनाच्या व्याप्तीच्या मूळ उद्देशाप्रमाणे निदर्शन मोठ्या प्रमाणावर करण्यांत आलें असतें तर काय परिणाम घडला असता तें त्या विशिष्ट (अत्याचारी) घटनेवरून दिसून येतें.”

—नाताळ अँडव्हर्टायझर, ता. १६ जानेवारी १८९७

नाताळच्या गव्हर्नरांकडून महाराणीसरकारचे मुख्य वसाहतमंत्री, लंडन, यांना गेलेले ता. १० एप्रिल १८९७ चें नं. ६२ च्या खलित्यासोबतचें सहपत्र. वसाहत कचेरींतील कागदपत्रें : अर्ज व खलिते, १८९७.

३० मि. आर. सी.अलेक्झांडर यांना पत्र^१

दरबान येथील जमावाने गांधीजींवर हल्ला केला असतां, त्यांचें संरक्षण व जमावाच्या तावडींतून सुटका ज्या प्रकारें करण्यांत आली त्याचें वर्णन गांधीजींच्या आत्मचरित्रांत (पृ. १९२-४) करण्यांत आलें आहे. पोलिस सुपरिंटेंडंट व त्यांच्या पत्नी यांनी गांधीजींना ता. २२ जानेवारी १८९७ रोजीं जीं पत्रें लिहिलीं, (एस्. एन्. १९३८ व एस्. एन्. १९३९), त्यांवरून असें दिसतें की, गांधीजींनी त्यांना आभाराचीं पत्रें पाठविलीं होतीं, व त्यांना कांही भेटहि पाठविली होती. त्यांनी त्या दोघांना पाठविलेलीं पत्रें दुर्दैवाने उपलब्ध नाहीत. हें व याच्यानंतरचें पत्र हीं गांधीजींनी हिंदी समाजातर्फे पाठविण्यासाठी तयार केलीं, तीं मात्र उपलब्ध आहेत.

दरबान

मार्च २४, १८९७.

मि. आर. सी. अलेक्झांडर,
सुपरिंटेंडंट, बरो पोलिस,
दरबान, यांचे सेवेशीं,

महाशय,

आम्ही खाली सहा करणारे, या वसाहतींतील हिंदी समाजाचे प्रतिनिधि, या पत्रासोबत आपणांला, समर्पणविषयक योग्य मजकूर कोरलेलें एक सोन्याचें घड्याळ भेट म्हणून पाठवूं इच्छितों. ता. १३ जानेवारी १८९७ रोजीं आपण व आपलें पोलिसदल, यांनी उत्कृष्ट प्रकारें जी सुव्यवस्था राखली, आणि ज्या एका व्यक्तीवर प्रेम करण्यांत आम्हांला आनंद वाटतो, त्या व्यक्तीचें जीवितरक्षण करण्याला आपण सहायभूत झालांत त्याबद्दल कृतज्ञतेचें प्रतीक म्हणून आम्हीं ही भेट आपणांला अर्पण करीत आहोंत.

आपण जें केलें तें आपल्या कर्तव्यापेक्षा जास्त नाही असें आपण मानतां हें आम्ही जाणतो; परंतु त्या आणीत्राणीच्या विलक्षण प्रसंगीं आपण बजाविलेल्या बहुमोल कामगिरीबद्दल आम्हीं आपली जाणीव कोणत्या तरी नम्र स्वरूपांत व्यक्त केली नाही तर तें अत्यंत कृतघ्नपणाचें ठरेल असें आम्हांला वाटतें.

१ - पृ. १५५ वरील विषयाची प्रास्ताविक टाप पहा.

याशिवाय त्याच हेतूने, आपणांला त्या प्रसंगीं मदत करणाऱ्या आपल्या दलां-
तील लोकांना वाटण्यासाठी आम्ही दहा पौंडांची रक्कम पाठवीत आहोंत.

आपले नम्र, इत्यादि

स्वाक्षरी नसलेल्या एका हस्तलिखित प्रतीच्या फोटो-नकलेवरून (एस्. एन्. २१४९)

३१. श्रीमती अलेक्झांडर यांना पत्र

दरबान,

मार्च २४, १८९७

श्रीमती अलेक्झांडर,
दरबान, यांचे सेवेशीं —

बाईसाहेब,

आम्ही खाली सहा करणारे, या वसाहतींतील हिंदी समाजाचे प्रतिनिधि, या पत्रासोबत आमची अल्पशी भेट म्हणून एक सोन्याचें घड्याळ, साखळी व ताईत, त्यावर समर्पणाचा योग्य मजकूर कोरून, पाठवीत आहों. ता. १३ जानेवारी १८९७ रोजीं हिंदी लोकांविरुद्ध झालेल्या निदर्शनाच्या संकटप्रसंगीं, आपण स्वतःचा जीव धोक्यांत घालून ज्या प्रकारें आम्हांपैकी एकाचें—ज्याच्यावर प्रेम करण्यांत आम्ही आनंद मानतो—रक्षण केलें, त्याबद्दल आमच्या गुणग्राहकतेचें व कृतज्ञतेचें निदर्शक प्रतीक म्हणून ही अल्प भेट पाठवीत आहों.

आम्हीं कांहीही दिलें तरी तुमच्या कृत्याचा योग्य मोबदला त्याने होऊं शकणार नाही अशी आमची खात्री आहे. तुमचें उदात्त कृत्य हें खऱ्या स्त्रीत्वाचा आदर्श म्हणून जगासमोर राहिल.

आपले नम्र इत्यादि

स्वाक्षरी नसलेल्या एका हस्तलिखित प्रतीच्या फोटो-नकलेवरून : एस्. एन्. २१५०

३२. नाताळच्या विधानसभेकडे अर्ज^१

ता. १३ जानेवारी रोजी झालेलें निदर्शन व त्यानंतर नाताळमध्ये घडून आलेल्या घटनांसंबंधी गांधीजींनी मि. चेंबर्लेन यांजकडे ता. १५ मार्च १८९७ रोजी एक अर्ज पाठविला होता. त्यामध्ये क्वारंटाईन, व्यापारी परवाना विधेयक व वसाहतप्रदेश नियंत्रण विधेयक, याविषयीं सविस्तर उल्लेख केलेला होता. हीं विधेयके दक्षिण आफ्रिकेंतल हिंदी लोकांच्या हक्कांचा संकोच करणारी होती व तीं नाताळच्या विधिमंडळांत विचारार्थ मांडण्यांत आलीं होती. त्या अर्जांत त्यांनी सूचित केलें होतें कीं, या विधेयकांचें कायद्यांत रूपांतर झाल्यास, हिंदी लोक वसाहत-मंत्र्याकडे आपलें निवेदन सादर करतील. ही सूचना ता. २ जुलै १८९७ च्या निवेदनपत्राच्या रूपाने अंमलांत आली. परंतु हें पाऊल टाकण्यापूर्वी नाताळच्या खुद्द विधानसभेला एक विनंतीअर्ज ता. २६ मार्च रोजी सादर करण्यांत आला. त्यांतील मजकूर नाताळ मकर्युरी पत्रांत प्रसिद्ध झाला व नंतर ता. २ जुलैच्या निवेदनपत्रा-सोबत जोडण्यांत आला होता. तो खाली देण्यांत येत आहे.

दरबान

मार्च २६, १८९७

नाताळच्या पार्लमेंटमध्ये माननीय विधिमंडळाचे एकत्र जमलेले माननीय अध्यक्ष व सदस्यगण, पीटरमारिट्सबर्ग, यांचे सेवेशीं,

खाली सहा करणारे या वसाहतींतील हिंदी समाजाचे प्रतिनिधि, यांचा विनंतीअर्ज ऐसा जे —

आपले अर्जदार या विनंतीअर्जाचे द्वारा क्वारंटाईन, व्यापारी परवाने, वसाहत प्रवेश व स्वतंत्र हिंदी लोक संरक्षण विधेयके,^२ यांसंबंधी हिंदी समाजाच्या भावना या माननीय सभागृहासमोर ठेवण्याचें धाडस करित आहेत. हीं विधेयके सन्मान्य सभागृहासमोर विचारार्थ आलीं आहेत किंवा लवकरच येतील.

आपल्या अर्जदारांना असें समजलें आहे की, उपर्युक्त पहिल्या तीन बिलांचा

१ - ता. २९-३-१८९७ च्या 'नाताळ मकर्युरी' मध्ये सदर अर्जाचा मूळ मजकूर, कांही प्रास्ताविक ओळी व किरकोळ शाब्दिक दुरुस्त्या, यांसह प्रसिद्ध झाला होता.

२ - या कायद्यातील तरतुदी पुढे कलम ५३ परिशिष्ट 'क' व 'ड' यांत उद्धृत केल्या आहेत.

उद्देश महाराणी सरकारच्या हिंदी प्रजाजनांच्या वसाहतींत प्रवेश करण्यावर प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष रीतीने निर्बंध घालणें हा आहे. हें विक्षलण दिसेल, पण ज्या लोकांवर परिणाम व्हावा असा त्या विधेयकांचा हेतु आहे, त्यांचा उल्लेख^१ त्यांत नाही. आपले अर्जदार अत्यंत आदरपूर्वक व नम्रतेने निवेदन करण्यांचें धाडस करतात की, ही कार्यपद्धति ब्रिटिशांच्या ब्रीदाला विरोधी आहे, आणि म्हणून ज्या वसाहतीला दक्षिण आफ्रिकेंतील सर्वांपेक्षा ब्रिटिश स्वरूपाची म्हणून मानण्यांत येतें, त्या वसाहतींत तरी अशा कार्यपद्धतीला मान्यता मिळतां कामा नये. हिंदी मनुष्याची वसाहतींत उपस्थिति असणें हें एक अरिष्ट आहे, व वसाहतीमध्ये हिंदी लोकांची भीतिदायक संख्येने आयात होत आहे असें सिद्ध झाल्याबद्दल सन्मान्य सभागृहाचें समाधान झालें तर आपल्या अर्जदारांचें नम्र निवेदन असें की, तें अरिष्ट नाहीसें करण्याचे सरळ उद्देशाने एक विधेयक मंजूर करून घ्यावें हेंच त्या प्रश्नाशीं संबंध येणाऱ्या सर्व लोकांच्या हिताचें होईल.

परंतु आपल्या अर्जदारांचें आदरपूर्वक निवेदन असें की, हिंदी मनुष्याची वसाहतींतील उपस्थिति हें अरिष्ट नसून ती वसाहतीला लाभकारकच आहे, आणि वसाहतींत हिंदी लोकांचा प्रवेश मोठ्या संख्येने होत नाही असें सहज सिद्ध करतां येईल.

ज्या हिंदी लोकांना वसाहतीपासून दूर राखण्याचा या विधेयकांचा उद्देश आहे, ते 'मद्यपानापासून अलिप्त व उद्योगी' आहेत ही गोष्ट सर्वांनी मान्य केलेली आहे, हा अभिप्राय देशांतील सर्वश्रेष्ठ अधिकारी व्यक्तींनी आणि हिंदी लोकांचे कडूर विरोधी असणाऱ्यांनीहि व्यक्त केला आहे. आणि आपल्या अर्जदारांचें नम्र निवेदन असें की अशा वर्गाचे लोक ज्या ज्या ठिकाणीं जातील तेथे तेथे लोकांना आर्थिक फायदा झाल्यावांचून राहणारच नाही; विशेषतः नाताळसारख्या नवीन वसविलेल्या देशांत तर ही गोष्ट अधिक प्रत्ययास येईल.

आपल्या अर्जदारांचें आणखी नम्र निवेदन असें की, प्रवेशक-संरक्षक अधिकाऱ्यांनी जो अहवाल प्रसिद्ध केला आहे त्यावरून दिसून येतें की, गेल्या ऑगस्ट पासून जानेवारीपर्यंत १९६४ हिंदी लोक वसाहतींत आले, आणि त्याच अवधींत १२९८ लोक वसाहतींतून निघून गेले. अर्जदारांना खात्री वाटते की, ही संख्यावाढ सन्मान्य सभागृहाला खचित एवढी मोठी वाटणार नाही, की चर्चाप्रविष्ट विधेयकें आणणेंच जरूर पडावें! या जादा ६६६ हिंदी लोकांपैकी सर्व नसले तरी बहुतेक ट्रान्सवाल-कडे निघून गेले असतील, ही गोष्टहि हें सन्मान्य सभागृह दृष्टिआड करणार नाही, असा अर्जदारांना विश्वास वाटतो.

तथापि आपल्या अर्जदारांचें असें म्हणणें नाही की वरील विधानें पडताळून

१ - वरील चार विधेयकांपैकी तिहींचा उद्देश हिंदी लोकांवर परिणाम करण्याचा होता, तरी त्यांमध्ये हिंदी लोकांचा स्पष्ट उल्लेख नाही, फक्त स्वतंत्र हिंदी-संरक्षण विधेयकात त्यांचा नावानें उल्लेख केलेला आहे.

पाहिल्याशिवाय ग्राह्य मानावीं; परंतु त्यांवरून प्रस्तुत प्रकरणीं चौकशी करण्याची जरूरी आहे एवढें सकृद्दर्शनीं सिद्ध होतें असें अर्जदारांचें नम्र निवेदन आहे.

लोकांच्या सर्वसामान्य द्वेषभावनेला संतुष्ट करण्यासाठी हीं विधेयकें आणलेलीं आहेत अशी अर्जदारांना भीति वाटते. म्हणून या त्रिलांचा विचार करण्यापूर्वी प्रथम असें अरिष्ट उद्भवलें आहे किंवा नाही याचा निःसंदेहपणें निकाल सन्मान्य सभागृहाने लावून घ्यावा, अशी सादरपूर्वक नम्र विनंति आहे.

आपल्या अर्जदारांची नम्र सूचना अशी की, सदर विधेयकांसंबंधी योग्य निष्कर्ष काढणें सन्मान्य सभागृहाला सुलभ व्हावें यासाठी स्वतंत्र हिंदी लोकांची गणना व हिंदी मनुष्याची वसाहतींत उपस्थिति अरिष्टकारक आहे काय याची कसून चौकशी, या दोन गोष्टींची अनिवार्य आवश्यकता आहे. या चौकशीला इतका अवधि लागणार नाही की, त्यानंतर कायदा करणें निरर्थक होईल.

या विधेयकांचा प्रच्छन्न उद्देश व अप्रासंगिक स्वरूप हीं लक्षांत न घेतां हि त्यांची छाननी केली तर तीं अप्याय्य व जुलमी आहेत असें दिसून येतें, असें अर्जदार नम्रपणें नमूद करूं इच्छितात.

आपले अर्जदार सन्मान्य सभागृहाला खात्री देऊं इच्छितात की, क्वारंटाईन विधेयकावर टीका करतांना, समाजाच्या आरोग्यरक्षणाच्या दृष्टीने केल्या जाणाऱ्या उपाययोजनेला - मग ती कितीहि कडक असो - विरोध करण्याची त्यांना बिलकूल इच्छा नाही. कोणत्याहि सांसर्गिक रोगाच्या प्रवेशापासून वसाहतीचें संरक्षण करण्यासाठी योजिलेल्या कोणत्याहि क्वारंटाईनच्या इलाजांचे अर्जदार स्वागतच करतील आणि ते अंमलांत आणण्याचे बाबतींत त्यांच्या सामर्थ्यानुसार अधिकारी वर्गाशीं सहकार्य करतील. अर्जदार नम्रपणें असें म्हणण्याचें धाडस करतात की, प्रस्तुतचें विधेयक हें केवळ हिंदी-विरोधी धोरणाचें^१ एक अंग आहे आणि या दृष्टीने त्याविरुद्ध आदरपूर्वक निषेध करणें हें अर्जदारांना आपलें कर्तव्य वाटतें. अर्जदारांना वाटतें की, एका ब्रिटिश वसाहतींत अशा प्रकारचा कायदा केल्याने, ज्या अन्य सत्तांना ब्रिटिशांच्या सामर्थ्याबद्दल व व्यापाराबद्दल मत्सर वाटतो, त्यांना आपल्या देशांतील त्रासदायक क्वारंटाईन नियमांची न्याय्यता सिद्ध करण्याची आयतीच संधि मिळेल!

व्यापारी परवान्यांच्या विधेयकाचा उद्देश, वसाहतींत राहणाऱ्या समाजांनी आपापलीं घरे व आवारे स्वच्छ व आरोग्यकारक परिस्थितींत राखावीं आणि आपले कारकून व इतर नोकर यांना चांगलीं वसतिस्थानें पुरवावीं असें त्या समाजांना शिकविण्याचा आहे, तेवढ्यापुरतें अर्जदार त्या विधेयकाचें स्वागत करीत आहेत.

परंतु परवाना देणाऱ्या ऑफिसराला 'आपल्या इच्छेनुसार' परवाना देण्याचा अगर नाकारण्याचा जो निर्णयाधिकार देण्यांत येत आहे, त्याला अर्जदारांचा आदर-

पूर्वक पण ठाम विरोध आहे, आणि वसाहत-सचिव, नगरपरिषदा अगर नगरमंडळें यांना अंतिम अधिकार देणाऱ्या नियमाला अर्जदारांचा विशेषच विरोध आहे. अर्जदारांना भय वाटतें की, या नियमांवरून या विधेयकाचा अंमल फक्त हिंदी समाजा-विरुद्ध व्हावयाचा आहे असें दिसून येत आहे. व्यक्ति अथवा मंडळें यांचीं मनं लोकांच्या भावनांमुळे अथवा पूर्वग्रहांमुळें कलुषित वून बहुधा प्रवाहाबरोबर वाहत जातात; अशांच्या निकालाविरुद्ध देशांतील सर्वश्रेष्ठ न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा हक्क प्रजाजनांना नाकारणें, हा सुधारलेल्या जगाच्या कोटल्याहि भागांत जुलमीपणाचा नियम आहे असाच कोणीहि अर्थ करील; ब्रिटिशांच्या सत्तेखालील प्रदेशांत तर ब्रिटिशांच्या कीर्तीला व ब्रिटिशांच्या घटनेला असा कायदा उपमर्दकारक मानला जाईल. ब्रिटिश घटना ही जगांत सर्वांत निर्दोष मानली जाते व तें योग्यच आहे. ब्रिटिश न्यायालयांनी कठिणांत कठीण कसोटीच्या प्रसंगींहि संपूर्ण निःपक्षपातीपणाची कीर्ति अत्राघित राखली आहे. ब्रिटिश राज्यांतील अशा कीर्तीच्या सर्वोच्च न्यायासनासमोर आपलीं खरीं अगर काल्पनिक गान्हाणीं मांडण्याचा प्रजाजनांचा हक्क नाकारला गेल्यास, ब्रिटिश सत्ता आणि महाराणींच्या क्षुद्रतम प्रजाजनांना वाटणारी सुरक्षिततेची भावना, यांना तें जेवढें अनर्थावह होईल त्यापेक्षा दुसरें कांहीहि होणार नाही असें अर्जदारांचें नम्र निवेदन आहे. म्हणून अर्जदारांची नम्र सूचना अशी की, या विधेयकासंबंधी हें सन्मान्य सभागृह कसाहि निर्णय करो, परंतु प्रस्तुत कलम त्याने एकमताने नामंजूर करावें.

वसाहत-प्रवेश-नियंत्रण विधेयकामध्ये, अर्जाचा नमुना युरोपियन भाषेमध्येच भरला जाण्याची सक्ति करणारा नियम आहे त्यामुळे या बिलाला विशिष्टवर्गीय विधेयकाचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. आणि हा नियम, अर्जदारांच्या नम्र मताने, हिंदी समाजावर अन्याय करणारा आहे. हल्लीच्या हिंदी लोकवस्तीच्या हिताच्या दृष्टीने या नियमांत सुधारणा झाली पाहिजे असें अर्जदारांचें नम्र निवेदन आहे. कारण प्रतिष्ठित हिंदी समाजापैकी बहुतेक लोक आपले घरकामी नोकर भारतांतून आणतात; ते नोकर कांही वर्षांनी सेवानिवृत्त होतात व त्यांचे जागीं दुसरे नोकर येतात. या पद्धतीमुळे वसाहतीं-तील हिंदी लोकांच्या संख्येंत वाढ होत नाही आणि तरीहि ही पद्धत हिंदी लोकांना फायदेशीर पडते. अशा नोकरांना इंग्लिश अगर इतर कोणतीहि युरोपियन भाषा अवगत असण्याचा संभव नाही. ते युरोपियनांशीं कोणत्याहि प्रकारे स्पर्धा करूं शकत नाहीत. इतर कारणांसाठी नसलें तरी, निदान या कारणास्तव तरी, त्या वर्गाच्या हिंदी लोकांवर अनिष्ट परिणाम घडणार नाही अशा प्रकारचा या विधेयकांत फेरबदल करावा, अशी अर्जदारांची नम्र सूचना आहे. त्याच तत्वावर १ २५ पैंडाचा नियमहि आक्षेपार्ह आहे. अर्जदारांची नम्र विनंति अशी की, निदान अशा बाबतींत तरी, वसाहतीच्या हल्लीच्या हिंदी प्रजेच्या हिताचा सहानुभूतिपूर्वक विचार झाला पाहिजे.

१ - मागे पृ. २२९ वर ३ (व) कलमांत सांगितलेल्या आर्थिक पात्रतेच्या ऐवजी, 'कंगाला' बदल एक नियम घातला गेला, पुढे कलम ५३ परिशिष्ट 'ब' पाहा.

स्वतंत्र हिंदी-जन संरक्षण^१ विधेयकाबाबत विचार करतां, अर्जदार सरकारच्या चांगल्या हेतूबद्दल मनःपूर्वक आभारी आहेत. विशेष आभार मानण्याचें कारण असें की, या बाबतींत सरकार व हिंदी समाजापैकी कांही लोक यांच्यामध्ये झालेल्या एका पत्रव्यवहारांतून या बिलाचा उगम झाला आहे. पण सरकारने केलेली ही कृपा विधेयकाच्या पांचव्या कलमाने^२ संपूर्णपणें निष्फळ ठरविली आहे. दुसऱ्या कलमांत उल्लेखिलेला परवाना ज्या हिंदी माणसाजवळ नसेल त्याला अटक करणाऱ्या लोकांना त्यांनी केलेल्या वेकायदेशीर अटकेबद्दल नुकसानभरपाई देण्याला पात्र न ठरवितां त्यांना कायद्याच्या कचाट्यांतून मुक्त केलें आहे. एखादा अधिकारी अटक करण्यामध्ये फाजील उत्साह दाखवितो तेव्हाच कटकट निर्माण होते.^३ आपल्या अर्जदारांचे मताने, सन १८९१ च्या २५ व्या कायद्याच्या ३१ व्या कलमाची अंमलबजावणी करण्याबद्दल ऑफिसर लोकांना साधे आदेश देण्यांत आले असते तरी पुरें झालें असतें. उलट या विधेयकाने पोलिसांना परवान्याशिवाय बाहेर जाणाऱ्या हिंदी लोकांना पकडण्याचा परवानाच दिला आहे व त्याचा गैरवापर केल्याबद्दल त्याला कसलेंही शिक्षेचें भय नाहीं. केवळ परवाना काढिल्याने तो धारण करणाऱ्या मनुष्याची त्रासांतून सुटका होत नाहीं! परवाना नेहमीच बरोबर बाळगणें शक्य नसतें. अशीं उदाहरणें घडलेलीं नमूद झालेलीं आहेत की, कांही हिंदी लोक थोड्या वेळाकरिता परवान्याशिवाय बाहेर पडले आणि ऑफिसर लोकांच्या उत्साहातिरेकामुळे ते कैद केले गेले! आपल्या अर्जदारांचें नम्र निवेदन असें की, या विधेयकाने हिंदी समाजाला संरक्षण मिळण्याऐवजी, त्याच्या पांचव्या कलमामुळे त्यांच्यावर नेहमीपेक्षा अधिक वेळां अपमानाचे प्रसंग ओढवतील. म्हणून अर्जदारांना विश्वास वाटतो की, सन्मान्य सभागृहाने या विधेयकांत अशा प्रकारें फेरबद्दल अगर दुरुस्ती करावी की, त्याचा हिंदी समाजाला खराखुरा फायदा होईल. कारण तसा फायदा करून देणें हा त्याचा निःसंशय उद्देश आहे.

शेवटीं, अर्जदार आपल्या म्हणण्याचा पुनरुच्चार करण्याची परवानगी मागतात. तें असें की, पहिल्या तीन विधेयकांना त्यांची हरकत ही की, ज्या अनर्थाला प्रतिबंध करण्याचा त्यांचा उद्देश आहे तो अनर्थ मुळांतच नाहीं. आणि म्हणून अर्जदारांची प्रार्थना अशी की, या विधेयकांचा विचार करण्यापूर्वीं वसाहतींतील स्वतंत्र हिंदी लोकांची गणना करण्याच्या हुकूम घ्यावा, कांही वर्षांच्या अवधीमध्ये हिंदी लोकसंख्येंत प्रतिवर्षी किती वाढ झाली त्याचा अंदाज घ्यावा, आणि हिंदी लोकांची उपस्थिति वसाहतीच्या एकंदर हितसंबंधांना बाधक झाली की काय याबद्दल चौकशी करवावी.

१ - पृ. ८१-२ व पुढे कलम ५३ पाहा; आणि अखेर मंजूर झालेल्या बिलाच्या संहितेक रितीं पुढे कलम ५३ परिशिष्ट 'ड' पाहा.

२ - उल्लेख केलेले नियम कायद्याच्या कलम ४ मध्ये आहेत. पुढे कलम ५३ परिशिष्ट 'ड' पाहा.

३ - हा उल्लेख मागे पृ. ९ वर वर्णन केलेल्या एका बाईच्या खटल्याचा आहे. त्यामध्ये वेकायदा अटक केल्याबद्दल बाईला नुकसानभरपाई देण्यांत आली होती.

स्वतंत्र हिंदी लोकांच्या संरक्षणाच्या विधेयकाचें कलम ५ त्या कायद्यांतून काढून टाकण्यांत यावें, अगर सन्मान्य सभागृहाला जी दुसरी कांही मदत करणें योग्य वाटेल ती करावी.

आणि न्याय व दया यांच्या या कार्याबद्दल आपले अर्जदार सदैव आपल्या कल्याणासाठी कर्तव्यबुद्धीने प्रार्थना करतील.....इत्यादि इत्यादि.

(सही) अबदुल करीम दादा आणि कंपनी.

पीटरमारिट्सबर्ग संग्रहालय : संदर्भ-
एनपीपी., ग्रंथ ६५६ अर्ज ६

३३ वसाहत-सचिवांना पत्र

गांधीजींनी नाताळ सरकारबरोबर झालेला आपला पत्रव्यवहार वृत्तपत्रांतून ता. ६ एप्रिल १८९७ रोजीं प्रसिद्ध केला होता. हें पत्र त्या पत्रव्यवहारापैकी एक भाग आहे.

दरबान

मार्च २६, १८९७

माननीय वसाहत-सचिव
मारिट्सबर्ग, यांचे सेवेशीं —

महाशय,

आज तारखेच्या 'मर्क्युरी' पत्राच्या अंकांत माननीय गव्हर्नर महाशय यांनी नेकनामदार वसाहतमंत्री^१ यांना उद्देशून लिहिलेल्या एका खलित्याकडे आपलें लक्ष वेधूं इच्छितों. त्यामध्ये गव्हर्नर महाशय म्हणतात :—

१- सदर खलित्यांत ता. १३ जानेवारी १८९७ च्या, पृ. १६४ व १९७-९८ वर उल्लेखिलेल्या घटनेचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे केलेला आहे :- "मि. गांधी, एक पारसी वकील (असाच शब्द मुळांत आहे), हे नुकत्याच आणिलेल्या मताधिकार विधेयकाविरुद्ध हिंदी लोकांमध्ये जी चळवळ झाली तीमध्ये प्रमुख होते व दक्षिण आफ्रिकेमधील हिंदी लोकांच्या प्रभावाबत निघालेल्या एका पत्रकाचे लेखक असून त्यांतील कांही विधानांमुळे येथील लोक फार संतप्त झाले आहेत. मि. गांधी हे उतारू उतरण्याच्या नेहमीच्या जागी उतरले नाहीत, परंतु दरबान नगर पालिकेच्या हद्दींत उतरले. त्यांना कांही दंगेखोरांनी ओळखलें व त्यांना गर्दीत घेऊन त्यांना मारहाण केली. यानंतर गांधीजींनी पुढे उद्घृत केलेला परिच्छेद होता, त्याच्या शेवटीं पुढील शब्द होते :- 'आणि ते (गांधीजी) आपल्या कृत्याची जबाबदारी स्वीकारित आहेत.' (नाताळ मर्क्युरी ता. २६-३-९७)

“मि. गांधी अशा अनुचित वेळीं किनाऱ्यावर उतरले की, चिथावून भडकविलेले लोक आपल्या निदर्शनाची शांततापूर्ण अखेर झालेली पाहून चिडून गेले होते व प्रक्षुब्ध भावना थंडविण्याला पुरेसा अवधि मिळाला नव्हता. आपण ज्या सल्ल्यानुसार वागलों तो योग्य नव्हता, हें आता मि. गांधींना मान्य झालें आहे, असें मला समजतें.” १

ज्या सल्ल्यानुसार मी वागलों तो उत्कृष्ट होता असें माझे प्रथमपासून मत होतें व अजूनहि तेंच मत कायम आहे. माननीय गव्हर्नर महाशयानी कोणत्या आधारावर वरील विधान^२ केले तें मला कळविल्यास मला अतिशय आनंद वाटेल.

आपला नम्र सेवक,
एम. के. गांधी.

नाताळ मकर्युरी, ८-४-१८९७

३४ नाताळ विधानपरिषदेला अर्ज^३

मार्च २६, १८९७^४

पार्लमेंटमध्ये एकत्र जमलेले नाताळच्या विधानसभेचे माननीय अध्यक्ष व माननीय सदस्य पीटरमारिट्सबर्ग, यांचे सेवेशीं --

खाली सहा करणारे या वसाहतींतील हिंदी समाजाचे प्रतिनिधि यांचा विनंती-अर्ज असा की --

आपणांसमोर विचारार्थ मांडण्यांत आलेल्या, ‘स्वतंत्र हिंदी-जन-संरक्षण’ विधेयका-संबंधी^५ अर्जदार या सन्मान्य सभागृहाकडे हा विनंतीअर्ज सादर करण्याचें धाडस

१ - मागील पृ. १९७-९८ पाहा. आगबोट कंपनीचे कायदेशीर सल्लागार मि. लाफ्टन (यांनीच नंतर गांधीजींना किनाऱ्यावर सुरक्षित पोचविलें,) यांनी गांधीजींना प्रत्यक्ष जो सल्ला दिला, तो असा :- “तुम्हांला कोणीहि मारहाण करतील अशी भीति आहे असें मला वाटत नाही. आता सर्वत्र शांतता आहे. सर्व गोरें लोक निघून गेले आहेत. परंतु कांहीहि झालें तरी, तुम्ही शहरांत लपून छपून प्रवेश करतां कामा नये, याबद्दल माझ्या मनाची निश्चिती आहे.” (आत्मचरित्र, पृ. १९१.)

२ - पुढे कलम ४० पाहा.

३ - ता. २६ मार्च रोजी विधानसभेकडे जो अर्ज सादर करण्यांत आला, त्यांतील स्वतंत्र हिंदी लोकांसंबंधीचा जो मजकूर होता त्याच्याशीं या अर्जातील मजकूर पूर्णपणें भिळता आहे. पृ. २७९ व त्यावरील तळटीपा पाहा.

४ - ही त्या (एस्. एन्. २३६४) अर्जाची तारीख होती. तो अर्ज मात्र ता. ३० मार्च रोजी सादर करण्यांत आला.

५ - पुढे कलम ५३ पाहा. कायद्याच्याचा बाकीच्या भागाबद्दल पुढे. कलम ५३ परिशिष्ट ‘ड’ पाहा.

करीत आहेत. सरकारने प्रस्तुत विधेयक सभागृहांत प्रविष्ट करण्यामध्ये आपला जो सद्भाव व्यक्त केला त्याबद्दल अर्जदार अंतःकरणपूर्वक आभारी आहेत; विशेषतः यासाठी आभारी आहेत की, सरकार आणि हिंदी समाजाचे कांही सदस्य यांचे दरम्यान जो पत्रव्यवहार झाला त्याचा परिणाम म्हणून हे विधेयक आले आहे असे दिसते. परंतु अर्जदारांना भीति वाटते की या विधेयकाचा चांगला परिणाम त्यांतील एका कलमामुळे पूर्णपणे निष्फळ होईल. कारण त्या कलमामुळे, परवाना जवळ बाळगल्याशिवाय जाणाऱ्या हिंदी माणसाला पकडणाऱ्या ऑफिसराला, वेकायदेशीर अटकेबद्दल नुकसान-भरपाईच्या जबाबदारीतून मुक्त केलेले आहे. एखाद्या ऑफिसराने सन १८९१ च्या २५ व्या कायद्याच्या ३१ व्या कलमाची अंमलबजावणी करण्यामध्ये फाजील उत्साह दाखविला तरच त्रास किंवा गैरसोय उद्भवते. सदर कायद्याची अंमलबजावणी करतांना विवेकपूर्ण रीतीने अंमलबजावणी करावी, अशा पोलिस अधिकाऱ्यांना साध्या सूचना देण्यांत आल्या असल्या, तर आपल्या अर्जदारांच्या नम्र मताने गैरसोय कमी झाली असती. प्रस्तुत विधेयकानुसार ही गैरसोय अधिकच वाढेल अशी भीति वाटते; कारण त्यांतील नियमानुसार नुसता परवाना काढला तरी परवाना धारण करणारा कैद केला जाण्याच्या संभवांतून मुक्त होत नाही. तो परवाना जवळ बाळगावा लागतो व ही गोष्ट नेहमीच सोपी पडते असे नाही. अशीं कांही उदाहरणे नमूद झालेली आहेत की, आपल्या घरापासून फारसे दूर नसलेल्या हिंदी लोकांना, परवाना जवळ नसल्याबद्दल अटक करण्यांत आली व त्यांना अतिशय त्रास सोसावा लागला. विधेयकाचे पांचवे कलम जर राहावयाचे असेल, तर अशीं उदाहरणे पूर्वापेक्षा वारंवार घडून येतील आणि ज्या अर्थी हे विधेयक हिंदी समाजाच्या हितार्थ आणण्यांत आले आहे, त्याअर्थी त्या समाजाच्या भावनांचा थोडासा तरी विचार व्हावा अशी अर्जदारांची नम्र सूचना आहे. म्हणून आपल्या अर्जदारांची नम्र प्रार्थना अशी की, या विधेयकाचे पांचवे कलम त्यांतून काढून टाकण्यांत यावे; अगर या सभागृहाला त्याच्यातिरिक्त दुसरी कांही सुव्यवस्था करावयाची असल्यास ती करावी. या न्यायाच्या व दयेच्या कृत्याबद्दल आपले अर्जदार आपले कर्तव्य म्हणून आपल्या कल्याणाबद्दल सदैव प्रार्थनाशील राहतील, इत्यादि इत्यादि !^१

नाताळ विधानपरिषदेच्या ता. ३० मार्च १८९७ च्या सभावृत्तांतामधील एक उतारा. वसाहत कचेरींतील कागदपत्र : क्रमांक १८१ खंड ४२; तसेच पीटरमारिट्सबर्ग कागद-संग्रहांतील एनपीपी., खंड ६५६, अर्ज ६.

१ - वसाहत कचेरींतील कागदपत्रांमध्ये असलेल्या छापील प्रतीवर सही नाही.

३५. नाताळांतील हिंदी लोकांची स्थिति

गांधीजींनी मि. चेंबर्लेन यांना ता. १५ मार्च १८९७ चें जें महत्त्वाचें निवेदन-पत्र पाठविलें, त्याच्या प्रती इंग्लंडमधील कित्येक प्रमुख लोकनेत्यांना, खाली दिलेल्या पत्राबरोबर पाठविल्या होत्या. असें करण्यामध्ये दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांना इंग्लंडमधील लोकमत अनुकूल करून घेण्याचा त्यांचा हेतु होताच; पण शिवाय त्या-बरोबरच त्या वर्षी कांही काळानंतर लंडनमध्ये भरणार असलेल्या वसाहत मुख्यमंत्री-परिषदेच्या अधिवेशनावरहि या विषयाचा परिणाम व्हावा असाहि त्यांचा हेतु होता, असें उघड दिसतें.

वेस्ट स्ट्रीट,

दरबान, नाताळ

मार्च २७, १८९७^१

महाशय,

आम्ही, खाली सहा करणारे, नाताळमधील हिंदी समाजाचे प्रतिनिधि, या-सोबत असलेल्या, नेक नामदार मि. जोसेफ चेंबर्लेन यांजकडे सादर केलेल्या, विनंती-पत्राकडे लक्ष देण्याची आपण कृपा करावी, अशी विनंती करतो. निवेदनपत्र बरेंच लांबलचक आहे, परंतु त्यांतील नाताळमधील हिंदी लोकांना जो सर्वश्रेष्ठ महत्त्वाचा प्रश्न बनून राहिला आहे, त्या विषयाचें महत्त्व लक्षांत आणिल्यास निवेदनपत्राची लांबी आपण मनांत आणणार नाही व तें वाचण्याची आपण उपेक्षा करणार नाही अशी आम्हांला हार्दिक आशा वाटते.

या वसाहतींतील हिंदी लोकांचा प्रश्न आता अगदी आणीबाणीच्या स्थितीला आला आहे. त्याचा परिणाम केवळ वसाहतींत राहणाऱ्या महाराणी सरकारच्या प्रजा-जनांवरच नव्हे, तर अखिल हिंदुस्थानच्या प्रजाजनांवर होणार आहे. तो मुख्यत्वेकरून साम्राज्यव्यापी स्वरूपाचा प्रश्न आहे. 'टाईम्स' पत्राने लिहिलें आहे की, "ब्रिटिश

१ - पत्र लिहून तयार केलें गेलें त्याची ही तारीख. ता. ६ एप्रिल १८९७ रोजी नाताळच्या गव्हर्नरांना निवेदनपत्र सादर करण्यात आलें. त्याबरोबर पाठविण्याकरिता हें पत्र तयार ठेविलें होतें. पूर्वी पृ. १७३ वरील तळटीप पाहा.

सत्तेखालील एका प्रदेशामधून दुसऱ्या प्रदेशांत त्यांना अनिर्वध रीतीने संचार करता येईल की नाही व दुसऱ्या सयुक्त राज्यांतील ब्रिटिश प्रजाजनांना मिळणारे हक्क हिंदी लोकांना मागण्याचा अधिकार आहे की नाही ?” नाताळांतील युरोपियन लोक म्हणतात की, निदान नाताळमध्ये तरी हिंदी लोकांना तसे हक्क मिळणार नाहीत. नाताळच्या लोकांच्या या अशा वृत्तीमुळे सदर निवेदनपत्रांत हिंदी लोकांवरील जुलमांची दुःखप्रद कहाणी वर्णन केलेली आहे.

लवकरच लंडन येथे ब्रिटिश वसाहतींच्या प्रधानमंत्र्यांची परिषद भरणार आहे. त्या परिषदेत केवळ भारतीयांच्या हिताविरुद्ध व त्यांनाच लागू होणारे व युरोपियनांना लागू न होणारे कायदे करण्याची वसाहतींना मुभा द्यावयाचीच झाली तर ती किती मर्यादेपर्यंत असावी, या प्रश्नाची मि. चेंबर्लेन हे वसाहतींच्या प्रधानमंत्र्यांबरोबर चर्चा करणार आहेत. म्हणून तुमच्यासमोर नाताळमधील आमची परिस्थिति ठेवणें हें आवश्यक झालें आहे.

या वसाहतीमध्ये हिंदी लोकांना हल्ली ज्या कायदेशीर अपात्रतांचा जाच सोसावा लागत आहेत त्यांपैकी काहीं पुढे दिल्या आहेत :—

१. हिंदी लोकांना रात्रौ नऊ वाजल्यानंतर परवाना^१ दाखविल्याशिवाय, युरोपियनांप्रमाणे अनिर्वध बाहेर पडतां येत नाही.

२. आपण स्वतंत्र हिंदी माणूस आहों असें दर्शविणारा परवाना जर हिंदी मनुष्याला दाखवितां आला नाही, तर दिवसाच्या कोणत्याहि वेळीं तो पकडला जाण्यास पात्र आहे. (या बाबतींतील तक्रार विशेषतः या कायद्याची अंमलबजावणी ज्या पद्धतीने केली जाते, त्या पद्धतीविरुद्ध आहे.)

३. हिंदी लोकांना आपलीं गुरें हाकून न्यावयाचीं असल्यास, विशिष्ट प्रकारचे परवाने घ्यावे लागतात. युरोपियनांना अशा परवान्याची जरूरी पडत नाही.

४. दरवानमधील एका उपनियमान्वये वसाहतींतील आदिवासी नोकर व हिंदी नोकर यांना आपलीं नांवे नोंदवून व्यावीं लागतात. हिंदी नोकरांचें वर्णन ‘आशियांतील बिनसुधारलेल्या जातीचे दुसरे लोक’ असें या नियमांत केलेलें आहे.

५. मुदतबंद कगराखालील हिंदी मजूर जेव्हा स्वतंत्र होतो तेव्हा एक तर त्याने हिंदुस्थानकडे परत गेलें पाहिजे—त्याचें प्रवासभाडें देण्यांत येईल—किंवा त्याला वसाहतींत कांहीसा स्वतंत्र माणूस म्हणून राहावयाचें असल्यास तसें राहण्यास परवानगी मिळण्याची किंमत म्हणून त्याला वार्षिक ३ पाँड डोईकर दिला पाहिजे.^२ (लंडन

१ - परवान्याचे कायदे व त्यांच्या अंमलबजावणीची पद्धति याकरिता पूर्वी पृ. ९-१३ पाहा; तसेच खंड १-पृ. २५२-५६ पाहा.

२ - खंड १-पृ. १७८ पाहा; आणि त्या कायद्याचें सविस्तर वर्णन पाहिजे असल्यास खंड १ - पृ. १७८ ते १९५ पाहा.

टाईम्सने या स्थितीचें वर्णन ' भयंकर रीतीने गुलामगिरीच्या नजीक असलेली ' असें केलें आहे.)

६. हिंदी लोकांना मताधिकार प्राप्त होण्यासाठी आपण ' ज्यामध्ये पार्लमेंटरी मताधिकारावर आधारलेल्या निवडणुकीच्या पद्धतीने बनलेल्या प्रातिनिधिक संस्था ' आहेत.' अशा देशाचे नागरिक आहोंत असें त्यांनी प्रथम सिद्ध केलें पाहिजे; किंवा गव्हर्नर इन कौन्सिलकडून त्यांनी या नियमापासून माफी मिळविली पाहिजे. (हा कायदा गेल्या वर्षी पास करण्यांत आला. तोंपर्यंत वसाहतीच्या सर्वसामान्य मताधिकार कायद्यानुसार हिंदी लोक मताधिकाराचा उपभोग घेत होते. त्या कायद्यानुसार, दक्षिण आफ्रिकेचा मूळ रहिवासी नसलेला कोणीहि सज्ञान पुरुष ५० पौंड किंमतीच्या स्थावर मिळकतीचा मालक असेल अगर वार्षिक १० पौंड भाडें देत असेल तर तो मताधिकारास पात्र होईल.)^२

७. सरकारी हायस्कुलांत हिंदी विद्यार्थ्यांना जाण्याला बंदी आहे—मग त्यांची लायकी, चारित्र्य किंवा दर्जा केवढाहि असो.

स्थानिक पार्लमेंटच्या चालू अधिवेशनांत मंजूर होणार असलेल्या कायद्यांचें वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे :

१ रोगव्याप्त बंदरांतून येणाऱ्या कोणाहि मनुष्याला वसाहतींत पाऊल टाकण्याला परवानगी नाकारण्याचा अधिकार गव्हर्नरला मिळावयाचा आहे. असा माणूस दुसऱ्या एखाद्या बंदरांतून^३ बोटीवर चढला असला तरी परवानगी नाकारण्याची शक्यता राहिल. या विधेयकाचें दुसरें वाचन पुढे मांडतांना नाताळचे पंतप्रधान म्हणाले की, या विधेयकाने हिंदी लोकांच्या प्रवेशाला प्रतिबंध करणें नाताळ सरकारला शक्य होईल.

२ नगरपरिषदा व नगरमंडळें यांना आपल्या मर्जीनुसार व्यापारी परवाने देण्याचा अगर नाकारण्याचा अधिकार मिळणार आहे.^४ या बाबतींतील त्यांच्या निकालाचा फेरविचार देशांतील सर्वोच्च न्यायासनालाहि करतां येणार नाही. (या विधेयकाचें दुसरें वाचन प्रस्तुत करतांना पंतप्रधान म्हणाले की, असा अधिकार दिला गेल्याने, हिंदी लोकांना व्यापारी परवाने देण्याला प्रतिबंध करतां येईल.)

३ वसाहतप्रवेश करणाऱ्या लोकांनी कांही शर्ती पुऱ्या केल्या पाहिजेत असा निर्वंध घातला जाणार आहे. उदाहरणार्थ, २५ पौंड किंमतीची मालमत्ता^५ असल्याबद्दल पुरावा देणें, ठराविक फॉर्म कोणत्या तरी युरोपियन भाषेंत भरून देणें; प्रधान

१ - खंड १ - पृ. २६७ व २८० पाहा

२ - खंड १ पृ. २८२ व २८४ पाहा.

३ - क्वारंटाईन कायदा : मागे पृ. २२६ पाहा; तसेच पुढे कलम ५३ पाहा.

४ - पुढे कलम ५३ परिशिष्ट ' क ' पाहा.

५ - मालमत्तेच्या लायकोबद्दलच्या नियमाचे जागीं नंतर दुसरा नियम घालण्यांत आला. त्याअन्वये ' कंगाल ' लोकांना मताधिकाराला अपात्र ठरविण्यांत आले. पुढे कलम ५३ परिशिष्ट ' ब ' पाहा.

मंत्र्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे यांतील अलिखित संकेत असा की, या अटी युरोपियन लोकांवर लागू करावयाच्या नाहीत. (सरकारने आश्वासन दिलें आहे की हे नियम तात्पुरतेच आहेत. सरकारला आशा आहे की, वर उल्लेखिलेल्या परिषदेनंतर केवळ हिंदी व आशियाई लोकांनाच लागू होणारीं विधेयके आणतां येतील आणि अशा रीतीने त्यांच्यावर अधिक कडक निर्बंध लादतां येतील व अनुच्चारित मानसिक उद्देश राखून ठेवणें अगर कायद्याची अपूर्ण अंमलबजावणी करणें, याची जरूर पडणार नाही.)

४ स्वतंत्र हिंदी लोकांवर अटक होण्याचा अप्रिय प्रसंग येऊं नये म्हणून त्यांच्या संरक्षणार्थ एक परवाना योजना सुरू करण्यांत येणार आहे व परवान्याशिवाय जाणाऱ्या हिंदी लोकांना अटक करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना गैरकायदा अटक केल्याबद्दल नुकसान-भरपाईच्या मागणीला^१ जबाबदार व्हावें लागणार नाही. आणखी हिंदी-विरोधी कायद्यां-बद्दल पुढील सूचना नाताळ सरकारसमोर ठेवण्यांत आल्या आहेत :—

(१) हिंदी लोकांनी जमीन मिळकतीचे मालक बनू नये.

(२) हिंदी लोकांनी ठरवून दिलेल्या वेगळ्या वस्तींतच राहिलें पाहिजे अशी त्यांवर सक्ति करण्याचा अधिकार नगर परिषदांना असावा.

विद्यमान प्रधानमंत्र्यांचें मत असें आहे की, नाताळांतील हिंदी लोक हे सदा-सर्वकाळ “लाकडें वाहून नेणारे व पाणकेच” राहिले पाहिजेत, आणि “ज्या नवीन दक्षिण आफ्रिकन राष्ट्रांची उभारणी व्हावयाची आहे त्याचे ते घटक असतां कामा नयेत.” आम्हाला येथे सांगणें योग्य वाटतें की, नाताळ देशाची भरभराट हिंदुस्थानांतून आलेल्या मुदतबंद कराराच्या मजुरांवर मुख्यत्वेकरून अवलंबून आहे ही गोष्ट सर्वमान्य आहे; आणि तरीहि हिंदी रहिवाशांना नाताळ देशच स्वातंत्र्याचे हक्क नाकारीत आहे!

शिवाय, संबंध दक्षिण आफ्रिकेच्या प्रदेशांत हिंदी लोकांची परिस्थिति कमी अधिक प्रमाणांत अशीच आहे. जर हिंदी लोकांना ब्रिटिश वसाहती व संबद्ध देशांशीं जाणें येणें, व्यापारधंदा करणें, वगैरे प्रकारचा संबंध ठेवण्याला मनाई करण्यांत यावयाची असेल, तर हिंदी लोकांच्या उद्योगधंद्याच्या धाडसी प्रवृत्तीचा अंतच होईल. टाईम्स पत्राने म्हटलें आहे त्याप्रमाणे आपले पुरातन काळचे भ्रामक पूर्वग्रह सोडून देऊन हिंदी लोक नुकते कोठे व्यापारधंद्यानिमित्त देशांतरीं जाण्याला तयार होऊं लागले आहेत तोंच वसाहतींनी त्यांचा प्रवेश बंद करण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. जर ब्रिटिश सरकारने व अर्थातच साम्राज्याच्या पार्लमेंटने हा प्रकार चालू दिला तर आमच्या नम्र मताने १८५८ सालच्या उदार जाहीरनाम्यांतील आश्वासनांचा तो घोर भंग होईल; आणि हिंदुस्थानच्या साम्राज्याला जर ब्रिटिश साम्राज्याच्या कक्षेत्राहेरचें समजावयाचें नसेल तर साम्राज्यांतील राज्यांच्या संघावर तो प्राणघातक आघातच ठरेल.

आम्हाला उमेद वाटते की, केवळ या गोष्टीच लक्षांत घेतल्यास आपणाला आपला हार्दिक पाठिंबा आमच्या उद्दिष्टकार्याला द्यावासा वाटेल.

आपले आज्ञांकित सेवक
अबदुल करीम हाजी भादम
(दादा अबदुल्ला आणि कंपनी)
व इतर चाळीसजण

एस्. एन्. २१५९ च्या छापील प्रतीच्या फोटो नकलेवरून.

३६. श्री. एफ. एस. तल्यारखान यांना पत्र

सेंट्रल वेस्ट स्ट्रीट,

दरबान नाताळ

मार्च २७, १८९७

प्रिय तल्यारखान,

तुमच्या दोन पत्रांबद्दल मी फार आभारी आहे. त्यापैकी दुसरें पत्र या आठवड्यांत मिळालें. वेळेच्या अभावीं मला लांबलचक पत्र लिहितां येत नाही याबद्दल वाईट वाटतें. मात्रें लक्ष हिंदी लोकांच्या प्रश्नाकडे जवळ जवळ संपूर्णपणें केंद्रित झालें आहे. नुकत्याच घडलेल्या घटनांविषयी मि. चेंबर्लेन यांना पाठवावयाचें निवेदनपत्र पुढील आठवड्यांत^१ तयार होईल. तें तयार झाल्यावर मी तुम्हाला कांही प्रती पाठवून देईन.

नाताळ पार्लमेंटचें अधिवेशन हल्ली चालू आहे व त्याच्यासमोर तीन हिंदी-विरोधी विधेयकें विचारार्थ आलेलीं आहेत. त्यांचा निकाल माहित होताच. लंडनमध्ये प्रचार करण्याबाबतच्या तुमच्या कृपापूर्ण सूचनेविषयी मी तुम्हाला पत्र पाठवीन. येथील लोकमताच्या सध्याच्या प्रक्षुब्ध अवस्थेंत, सार्वजनिक कार्यकर्ता या नात्याने तुम्ही नाताळमध्ये उतरणें इष्ट होईल की काय हा प्रश्न आहे. अशा मनुष्याचें जीवित नाताळमध्ये आज धोक्यांत आहे. आपण माझ्याबरोबर आला नाही, याबद्दल मला

धराठीं ग्रंथ संग्रहालय, ठाणं, इश्टळपत.

२०००... २६९०५... म. गांधींचें संकलित वाङ्मय

२२५५... अफिके हिंदी लोक येण्याला प्रतिबंध व्हावा म्हणून क्वारं-
टाईनचे नियमहि विशेष प्रकारचे बनविले आहेत.

आपला स्नेहांकित

मो. क. गांधी

मूळ पत्रावरून : श्री. आर. एफ. एस. तल्यारखान याच्या कृपेने

३७ झुल्लँड-सचिवांना पत्र

बीचग्रोव्ह

दरबान,

एप्रिल १, १८९७

झुल्लँडचे परम माननीय गव्हर्नर महाशय,
यांचे सचिव, पीटरमॉरिड्सबर्ग, यांचे सेवेशीं —

महाशय,

नेकनामदार वसाहतमंत्री यांजकडून नोंदवेनी व एशोवे या नगरांसंबंधी एक
निवेदनपत्र^१ धाडण्यांत आलें त्याला नेकनामदारसाहेबांकडून कांही उत्तर आलें आहे
काय, याविषयीं मी चौकशी करावी काय?

आपला इत्यादि

मो. क. गांधी

इंडिया ऑफिस ग्रंथालय : संदर्भ-ज्युडिशियल अँड
पब्लिक फाईल्स, खंड ४६७ क्रमांक २५३६/१९१७७

१ - या नियमामुळे नोंदवेनी व एशोवे नगरांमध्ये मिळकतीची मालकी घेण्याची किंवा मिळकत संपादन
करण्याची हिंदी लोकांना बंदी करण्यांत आली. निवेदनपत्र वसाहतमंत्री यांना ता. ११ मार्च १८९७ रोजी
सादर करण्यांत आलें. खंड १ पृ. २५१-५२, २५७ व २५९-६३ पाहा.

३८. हिंदुस्थानांतील लोकनेत्यांस

गांधीजींनी ता. १५ मार्च १८९७ च्या मि. चेंबर्लेन यांना पाठविलेल्या निवेदनपत्राच्या प्रती हिंदुस्थानांतील कित्येक लोकनेत्यांसहि पाठविल्या व त्यांबरोबर खाली दिलेलें खलासापत्रहि पाठविलें.

दरबान, (नाताळ)
एप्रिल २, १८९७

महाशय,

नुकत्याच होऊन गेलेल्या हिंदी-विरोधी निदर्शनाविषयी मि. चेंबर्लेन यांना मीं जें निवेदनपत्र^१ पाठविलें, त्याची एक प्रत तुम्हांला पाठवीत आहे. वसाहतींच्या प्रधानमंत्र्यांच्या लंडन येथे होऊं वातलेल्या परिपदेत हा व इतर प्रश्न यासंबंधी चर्चा होणार आहे. म्हणून त्या प्रश्नाची हिंदी बाजू लोकांसमोर शक्य तितक्या जोराने मांडली गेली पाहिजे. मला माहित आहे की हिंदुस्थानांतील लोकनेत्यांचें लक्ष सध्या दुष्काळ व प्लेग यांजवर केंद्रित झालें आहे. पण आता या प्रश्नाचा अखेर निर्णय व्हावयाचा असल्यामुळे त्याकडे लोकनेते संपूर्ण लक्ष देतील असें मानण्यास हरकत दिसत नाही. परदेशगमन हें दुष्काळाविरुद्ध एक रामबाण उपाय आहे आणि तो बंद पाडण्याची वसाहतींची खटपट सुरू आहे. अशा परिस्थितींत माझे नम्र निवेदन असें की या प्रश्नाकडे हिंदुस्थानांतील लोकनेत्यांनी ताबडतोब व अत्यंत अंतःकरणपूर्वक लक्ष देण्यासारखा हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे असें मी नम्रपणें सुचवितों.

येथील हिंदी समाजाने हिंदी दुष्काळपीडित सहायक निधीला ११३० पौंडांहून अधिक देणगी दिली आहे हें ऐकून आपणांला आनंद वाटेल.

आपला स्नेहांकित
मो. क. गांधी

मूळ सायकलोस्टाईलचें पत्र : एस. एन. २२१० याच्या फोटोनकलेवरून.

३९. श्री. एफ. एस. तल्यारखान यांना पत्र

दरबान
[एप्रिल ६, १८९७]^१

प्रिय श्री. तल्यारखान,

मी तुम्हांला आज विनंतीअर्ज व इतर कागद पाठवीत आहे. जास्त लिहिण्याला वेळ नाही. या प्रश्नाला इतके गंभीर स्वरूप प्राप्त झाले आहे की, वसाहतींतील हिंदी लोकांवर अपात्रतेच्या ज्या गोष्टी लादल्या जात आहेत, त्यांविरुद्ध अखिल हिंदुस्थानने निषेधाचा गदारोळ उठविला पाहिजे. ही वेळ आहे. ही गेली तर फिरून कधी येणार नाही. आणि नाताळच्या संबंधांत या प्रश्नाचा जो निर्णय होईल तो सर्व वसाहतींना लागू होईल. हिंदुस्थानांतील सार्वजनिक संस्थांनी भारतीय कचेरीवर अर्जाचा पुर पाठवून देऊन या वाईट वागणुकीबद्दल निषेध कां करूं नये? लोकांचें एकमत आहे. न्याय मिळविण्याला फक्त कृतीची गरज आहे.

आपला स्नेहांकित
मो. क. गांधी

दुसरें कांही करणें शक्य नसेल तर सरकारकडून केली जाणारी हिंदी लोकांची निर्यात तरी बंद करावी.

मूळ पत्रावरून : श्री. आर. एफ. एस. तल्यारखान यांच्या कृपेने.

१ - हें पत्र ता. २ एप्रिल १८९७ च्या परिपत्रकाच्या उलट वाजुवर लिहिलेले होते. (पृ. २८९ पाहा.) आणि ते बहुतेक गांधीजींनी नाताळच्या गव्हनरला अर्ज दिला तेव्हा, म्हणजे ता. ६ एप्रिल १८९७ रोजी लिहिलेले असावे. पृ. १७३ वरील तळटीप पाहा.

४०. वसाहत-चिवांगा पत्र

दरबान
एप्रिल ६, १८९७

माननीय वसाहत-सचिव,
मारिट्सबर्ग, यांचे सेवेशीं —

महाशय,

आपलें गेल्या महिन्याच्या ३१ तारखेचें पत्र^१ पोचलें. त्यांत आपण कळवितां की, गव्हर्नर महाशयांच्या खलित्यांतील ज्या परिच्छेदाचा मीं उल्लेख केला होता, तो कोणत्या आधारावर लिहिला गेला यासंबंधीची माहिती मला देतां येत नाही; परंतु माझ्या पत्राची व आपल्या उत्तराची एकेक प्रत नामदार गव्हर्नरसाहेबांकडून नेकनामदार वसाहतमंत्री यांचे माहितीकरिता पाठविली जाईल.

उत्तरीं, मला म्हणावें लागत आहे की, ती माहिती माझ्या एकाद्या विधानावरून मिळालेली असली, तर मला त्याची दखल देण्यांत आली पाहिजे. नामदार गव्हर्नर-महाशयांनी अशी माहिती नेकनामदार वसाहतमंत्री यांकडे, त्या माहितीच्या बिनचूक-पणाबद्दल माझ्याकडे विचारणा केल्याशिवाय पाठवावी, याविषयी अत्यंत आदरपूर्वक मला चिंता व्यक्त केल्याशिवाय राहवत नाही.

या पत्रव्यवहाराची एक प्रत मी वृत्तपत्राकडे पाठवीत आहे.

आपला नम्र
मो. क. गांधी

नाताळ मर्क्युरी, ता. ८।४।१८९७

१ - गांधीजींच्या ज्या पत्राला हें उत्तर आलें होतें, त्याकरितां पूर्वी पृ. २८० पाहा.

४१. झुल्लँडच्या सचिवांना पत्र

दरबान
एप्रिल ७, १८९७

मि. डब्ल्यु. ई. पीची,
झुल्लँडचे सचीव,
पीटरमारिट्सबर्ग, यांचे सेवेशीं —

महाशय,

आपलें ता. ६ चें पत्र मला मिळालें हें कळविण्याचा मान मला लाभला आहे. सदर पत्रांत आपण मला कळविलें आहे की, झुल्लँडमधील घरठाण जमिनीच्या विक्री-संबंधाने दुरुस्त केलेले नियम कार्यवाहींत आणण्याबद्दल वसाहतमंत्री यांजकडून ना. गव्हर्नरसाहेब यांना आदेश आला आहे.

आपला नम्र इत्यादि
(सही) मो. क. गांधी

भारतीय कचेरीचें ग्रंथालय. संदर्भ : ज्युडिशियल अँड
पब्लिक फाइल्स, १८९७, खंड ४६७, क्रमांक २५३६।१९१७७.

४२. हिंदी लोकांचा प्रश्न

दरबान
एप्रिल ३१, १८९७

श्री. संपादक, नाताळ मर्क्युरी, यांचे सेवेशीं —

महाशय,

मी हिंदुस्थानांतून परत आल्यानंतर हिंदी प्रश्नासंबंधी लिहिण्याचा हा माझा

पहिलाच^१ प्रसंग आहे. माझ्याविषयीं लोकांनी वरेंच लिहिलें आहे; आणि स्वतःसंबंधी लिहिण्याचें शक्य तों टाळावें असें मला वाटत असलें तरी, त्यासंबंधी थोडेसें लिहिणें मला जरूर आहे, असें वाटतें. माझ्याविरुद्ध पुढील आरोप आणण्यांत आले आहेतः (१) हिंदुस्थानांत मी वसाहतीच्या लोकांचें चारित्र्य काळेंकुडू करून दाखविलें, आणि कित्येक खोडसाळ विधाने^२ केलीं. (२) हिंदी लोकांना मोठ्या संख्येने पाठवून वसाहत हिंदी लोकांनी^३ भरून काढावयाच्या उद्देशाने काम करणारी एक संघटना माझ्या हातांत आहे. (३) 'कूरलँड' व 'नादेरो' बोटींवरील उतारुंना, वेकायदेशीर रीतीने अटकाव^४ करून ठेवल्याबद्दल सरकारविरुद्ध नुकसान भरपाईसाठी दावा करण्याबद्दल मी चिथावणी दिली. (४) मला राजकीय महत्त्वाकांक्षा आहे, आणि जें काम मी करीत आहे, तें माझे स्वित्से भरण्याच्या उद्देशाने करीत आहे.

यापैकी पहिल्या आरोपासंबंधी आपण मला निर्दोष ठरविलें^५ आहे, म्हणून त्याबद्दल मला कांही लिहिण्याचें कारण नाही. तथापि असा आरोप माझ्यावर केला जाण्याजोगें मी कांहीहि कृत्य केलेलें नाही, असा त्या आरोपाचा औपचारिक इन्कार करणें योग्य वाटतें. दुसऱ्या आरोपाविषयी मी अन्य ठिकाणीं म्हटलें आहे त्याचाच पुनरुच्चार करतो. तें असें की, वसाहत हिंदी लोकांच्या मोठ्या संख्येने भरून काढण्यासाठी यत्न करणाऱ्या कोणत्याहि संघटनेशीं माझा संबंध नाही, आणि माझ्या माहितीप्रमाणे अशी संघटनाच अस्तित्वांत नाही. तिसऱ्या आरोपाविषयी बोलावयाचें तर, सरकारविरुद्ध भरपाईचा दावा करण्यासाठी एकाहि आरोपीला चिथावणी दिली नाही, आणि तोच इन्कार फिरून अत्यंत जोराने मी पुन्हा करतो. चवथ्या आरोपाविषयी मला सांगावयाचें असें की, मला कसल्याहि प्रकारची राजकीय महत्त्वाकांक्षा नाही. जे मला व्यक्तिशः ओळखतात ते माझी महत्त्वाकांक्षा कोणत्या दिशेला आहे हें चांगलें जाणतात. पार्लमेंटरी क्षेत्रांतील कोणताहि सन्मान मिळविण्याची इच्छा नाही आणि म्हणून निवडणुकीची तीन वेळां संधि आली असतां मी जाणूनबुजून माझे नांव मतदारांच्या यादींत घालून घेतलें नाही. मी जें सार्वजनिक कार्य करीत आहे त्याबद्दल कोणत्याहि प्रकारचा मेहनताना मी घेत नाहीं. युरोपियन वसाहतवाले माझ्यावर विश्वास ठेवण्यास तयार असतील तर त्यांना मी आश्वासन देऊं इच्छितों की, मी येथे आलों आहे तो या दोन समाजांत वितुष्ट वाढविण्याकरिता नाही, परंतु त्यांच्या दरम्यान सन्मान्य समेट घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करण्याकरिता आलेला आहे. माझ्या नम्र मताने, या दोन समाजांमध्ये जें वैमनस्य आहे, तें एकमेकांच्या भावना व

१ - हा उल्लेख वृत्तपत्रांत लिहिण्यासंबंधी आहे.

२ - हा उल्लेख हिरव्या पुस्तिकेंतील तथाकथित खोडसाळ विधानांसंबंधी आहे.

३ - पुढे कलम ६०, ६२ व ६३ पाहा.

४ - पूर्वी पृ. १५३, १९९, व २०१ पाहा.

५ - पूर्वी पृ. २६९ पाहा.

कृति याविषयीं गैरसमज झाल्यामुळे निर्माण झालें आहे. म्हणून माझे काम एकमेकांच्या भावना एकमेकांना समजावून देणाऱ्या दुभाष्याचें आहे. मला असा विश्वास बाळगण्याबद्दल शिकवणूक मिळाली आहे की, ब्रिटन व हिंदुस्थान कितीहि दीर्घकाळपर्यंत एकत्र राहूं शकतील; मात्र त्या दोन राष्ट्रांच्या प्रजांचे दरम्यान समान भ्रातृभाव नांदला पाहिजे. ब्रिटिश वेटें व हिंदुस्थान यांतील सर्वश्रेष्ठ विचारी पुरुष तें ध्येय साध्य करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. मी फक्त नम्रपणें त्यांच्या मार्गावर पाऊल टाकून जात आहे, आणि मला असें वाटतें की नाताळमधील युरोपियन लोकांचा हल्लीचा कार्यक्रम त्या ध्येयसिद्धीला संपूर्ण निष्फळ करणारा नसला तरी त्या ध्येयाकडे होणाऱ्या प्रगतीला प्रतिबंध करील. शिवाय माझे मत असें आहे की, त्यांचा कार्यक्रम सयुक्तिक कारणांवर आधारलेला नाही, परंतु सर्वसाधारण लोकांचा विरोधी पूर्वग्रह आणि मनाने ठरविलेल्या कांही कल्पना यांच्यांतून त्याचा उगम आहे. अशी स्थिति असल्यामुळे जरी वरच्या मताहून युरोपियन वसहतवाल्यांचें मत कितीहि भिन्न असलें तरी त्या मताविषयी त्यांनी सहिष्णुतावृत्ति दर्शवावी.

नाताळच्या पार्लमेंटसमोर हिंदी लोकांच्या हिताला बाधक होणारीं कितीतरी विधेयकें ^१ आहेत. हिंदी लोकांविषयी अखेर निर्णय करणाऱा कायदा म्हणून त्यांना कोणी मानीत नाही. पण नाताळचे नामदार पंतप्रधान यांनी विधान केलें की, वसाहत पंतप्रधानांची येती परिषद होऊन गेल्यावर अधिक कडक उपाय योजण्यांत येतील. हिंदी लोकांच्या दृष्टीने ही परिस्थिति अत्यंत विघ्नतेची आहे आणि तिचे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी त्यांनी आपल्या हातांत असलेलीं सर्व कायदेशीर साधनें वापरलीं, तर त्यांना कोणी दोष देऊं नये. सर्व प्रकारच्या व सर्व दर्जांच्या हजारों हिंदी लोकांचा ओघ जणू पुराप्रमाणे नाताळांत घुसण्याचा धोका ^२ उत्पन्न झाला आहे अशा कल्पनेने प्रत्येक गोष्ट घाईघाईने पार पाडली जात आहे. माझे नम्र निवेदन असें की असा कोणताहि धोका उत्पन्न झालेला नाही, आणि असलाच तर नुकतीच ज्याची अंमलबजावणी करण्यांत आली, त्या क्वारंटाईन ^३ कायद्याचा अंमल केल्यास तो धोका परिणामकारक रीतीने बंद करतां येईल. हिंदी माणसाची वसाहतींतील उपस्थिति ही वसाहतीला लाभकारक आहे की हानिकारक आहे, याची चौकशी करण्यांत यावी या सूचनेचा उपहास करण्यांत आला, आणि असें मत व्यक्त करण्यांत आलें आहे की, ज्याला डोळे आहेत त्याला, हिंदी लोक चारी बाजूंनी युरोपियनांना कसे उखडून काढीत आहेत तें दिसून येईल. या मताबद्दल आदर बाळगूनहि, माझा मतभेद मला नमूद करणें प्राप्त

१ - क्वारंटाईन, व्यापारी पशुवने, वसाहत प्रवेश-बंदी, आणि स्वतंत्र हिंदी लोकांचें संरक्षणासंबंधींचो विधेयकें.

२ - ता. २७ मार्च रोजी पार्लमेंटमध्ये भाषण करतांना नाताळच्या प्रधानमंत्र्यांनी स्वतंत्र हिंदी प्रवेशकांनी देश भरून टाकण्याची एक शिस्तबद्ध योजना असल्याचा, उल्लेख केला होता.

३ - हा उल्लेख कूरलंड व नादेशी या बोटींच्या क्वारंटाईनविषयीं आहे.

आहे. मुदतबंद कराराखालील हिंदी मजूर सोडून दिले तरी हजारों स्वतंत्र हिंदी लोकांनी नाताळांतील मोठमोठ्या जमिनीच्या मिळकतींची उत्कृष्ट जोपासना केली, त्यांची किंमत वाढविली, आणि त्यांचे जंगलांतून उत्पादक भूमीत रूपांतर केले. त्यांनी कोणाहि युरोपियनांना घालवून तर दिलेंच नाही; उलट त्यांना समृद्धिवान् बनवून, वसाहतीची सर्वसामान्य संपत्ति पुष्कळच वाढविली आहे. त्या हिंदी लोकांनी जें काम केले तें युरोपियन लोक करतील काय ? ते करूं शकतील काय ? नाताळची वसाहत म्हणजे दक्षिण आफ्रिकेची उद्यान-वसाहत वनविण्याला हिंदी लोकांनी विशेष महत्त्वाची मदत केलेली नाही काय ? जेव्हा नाताळमध्ये हिंदी लोक नव्हते, तेव्हा एका कॉली फ्लावरला अडीच शिलिंग किंमत पडे. आता गरीबांतल्या गरीब माणसालाहि तें विकत घेतां येतें याला शाप म्हणायचें काय ? त्यामुळे काम करणाऱ्या मजुरांचें कोणत्याहि प्रकारें नुकसान झालें आहे काय ? 'हिंदी व्यापाऱ्यांनी वसाहतीचें काळीजच कुरतडून खाल्लें आहे' असें म्हणण्यांत येतें. वस्तुस्थिति अशी आहे काय ? युरोपियन व्यापारी पेढ्यांनी ज्या प्रकारें आपला धंदा वाढविला आहे तसा वाढविणें हिंदी व्यापाऱ्यांनी त्यांना शक्य करून दिलें आहे. आणि व्यापाराच्या या विस्तारामुळे या व्यापारी पेढ्यांना शेकडो युरोपियन कारकून व हिशेबनीस यांना काम देतां येतें. हिंदी व्यापारी दलालाचें काम करतात. युरोपियन लोक सोडून देतात त्या ठिकाणीं ते सुरुवात करतात. त्यांची राहणी युरोपियनांपेक्षा कमी खर्चाची असते हें नाकारतां येणार नाही; पण ती गोष्ट वसाहतीच्या फायद्याची आहे. ते युरोपियन व्यापाऱ्यांकडून घाऊक माल घेतात, आणि घाऊक किंमतींत थोडी वाढ करून तो विकूं शकतात, आणि अशा रीतीने गरीब युरोपियनांना त्यांच्यापासून फायदा होतो. याला उत्तर म्हणून कोणी असें म्हणूं शकेल की, हिंदी दुकानदार हल्ली जें काम करतात तें युरोपियन लोक करूं शकतील. हा भ्रामक युक्तिवाद आहे. हिंदी दुकानदार जर नसते तर युरोपियन घाऊक व्यापारी हेच फुटकळ विक्री करणारे होतील. अर्थात् याला क्वचित् कांही अपवाद आहेतच. यावरून दिसून येईल की, हिंदी दुकानदारांनी युरोपियनांचा दर्जा एक पायरीने उंच केला आहे. आणखी असेंहि म्हटलें जातें की, हिंदी व्यापारी सगळा व्यापारच युरोपियनांपासून हिसकावून घेतील. या कल्पनेला वस्तुस्थितीचा आधार नाही, कारण हिंदी व युरोपियन दुकानांतील घाऊक किंमती तंतोतंत एक नसल्या तरी जवळ जवळ सारख्याच असतात; यावरून घाऊक व्यापारांतील स्पर्धा कोणत्याहि रीतीने गैरवाजवी आहे असें म्हणतां येत नाही. हिंदी माणसाची राहणी कमी खर्चाची असते म्हणून घाऊक किंमतींत फरक पडतो असें म्हणतां येत नाही. कारण एकाच्या स्वस्त प्रकारच्या राहणीपासून जो फायदा त्याला मिळतो, त्याला दुसऱ्याची पद्धतशीर व्यापारपद्धति व स्वदेशी व्यापाऱ्यांशीं संबंध, यांपासून दुसऱ्यालाहि फायदा मिळतो. अशा रीतीने दोघेहि तुल्यबल प्रतिस्पर्धी ठरतात. एका बाजूला आक्षेप घेण्यांत येतो की, हिंदी लोक नाताळमध्ये जमीन मिळकत खरेदी

करतात, आणि दुसऱ्या बाजूला त्यांचा पैसा वसाहतींत उपयोगी आणला जात नाही, तर तो हिंदुस्थानकडे जातो; कारण “ते बूट वापरीत नाहीत, युरोपियनांनी तयार केलेले कपडे वापरीत नाहीत आणि आपली सर्व कमाई हिंदुस्थानांत पाठवून देतात;” अशा रीतीने वसाहतीच्या पैशाला बाहेरची मयंकर वाहणी लागलेली आहे. या दोन आक्षेपांनीच परस्परांचें पूर्ण खंडन होतें. हिंदी लोक बूट वापरीत नाहीत व युरोपियन वनावटीचे कपडे पेहरीत नाहीत असें गृहीत धरूं या; पण अशा रीतीने शिल्क टाकलेला पैसा ते हिंदुस्थानकडे पाठवीत नाहीत; तर तो जमीन मिळकत खरेदी करण्यांत गुंतवितात. म्हणून वसाहतींत ते एका हाताने जें मिळवितात तें दुसऱ्या हाताने खर्च करितात. हिंदी लोक हिंदुस्थानकडे जें काय पाठवितात, तें अशा प्रकारच्या मिळकतींपासून जो खंड मिळतो त्या स्वरूपांत मिळालेला व्याजाचा थोडासा हिस्सा होय. हिंदी लोकांकडून जमीन मिळकत खरेदी केली जाणें ही दुहेरी फायद्याची गोष्ट आहे. त्यामुळे जमिनीची किंमत वाढते, आणि इमारती बांधणारे युरोपियन गवंडी, सुतार व इतर कारागीर यांना काम मिळतें. युरोपियन कारागिरांना हिंदी समाजापासून भय आहे, हें निव्वळ कल्पनेचें पिशाच्च आहे. युरोपियन कारागीर आणि हिंदी माणूस यांचे दरम्यान अजीवात स्पर्धा नाही. हिंदी लोकांमध्ये कारागीर आधीच फार थोडे व जे कांही आहेत ते यथातथाच आहेत. दरबानमध्ये एक हिंदी इमारत बांधण्यासाठी हिंदी कारागिरांना बाहेरून आणण्याची योजना चालली होती, पण व्यर्थ ठरली. कुशल हिंदी कारागीर दरबानमध्ये येण्यासच तयार नाहीत. हिंदी कारागिरांनी बांधिलेल्या फारशा इमारती मला माहीत नाहीत. वसाहतींत एक प्रकारे कामाची नैसर्गिक वाटणी अस्तित्वांत आहे, आणि कोणताहि समाज दुसऱ्या समाजाच्या कामावर आक्रमण करीत नाही.

वर मांडलेला विचार जर सयुक्तिक असेल तर विधिमंडळांनी कायदे करून या परिस्थितींत ढवळाढवळ करावी हें अन्याय्य आहे, असें माझे नम्र मत आहे. मागणी व पुरवठा यांच्या नियमानुसार स्वतंत्र हिंदी लोकांचा पुरवठा सहजच नियंत्रित केला जाईल. कांहीहि म्हटलें तरी, हिंदी माणूस हा जर वसाहतीच्या ऐश्वर्याला लागलेला किडा असेल तर त्याचें शासन करण्याचा अधिक सभ्यतेचा मार्ग हा की, युरोपियनांनी त्याला दिलेला पाठिंबा काढून व्यावा; कारण हिंदी व्यापारी हे युरोपियनांच्या पाठिंब्यामुळेच दृष्टपुष्ट झाले आहेत, ही गोष्ट सर्वमान्य झालेली आहे. तसें झालें म्हणजे हिंदी लोक कांही काळ जळफळतील, पण न्यायाच्या दृष्टीने त्यांना तक्रार करण्याला जागा राहणार नाही. परंतु पोपकांच्या तक्रारीवरून पोपितांच्या जीवनाची घडी विसकटणारे कायदे अस्तित्वांत यावेत ही गोष्ट कोणालाहि अन्याय्य वाटेल. वरील युक्तिवादाच्या आधारें मला एवढाच ट. वा सांगावयाचा आहे की, यापूर्वी करण्यांत आलेली चौकशीची सूचना न्याय्य आहे हें सिद्ध करण्याइतका भरपूर तथ्यांश त्यांत आहे. अर्थात् त्या प्रश्नाची दुसरी बाजूहि पुढे येईल हें निःसंशय. जर चौकशी

करण्यांत आली तर दोन्ही पक्षांच्या म्हणण्याची पुरेपूर छाननी केली जाईल, आणि निःपक्षपाती निर्णय मिळू शकेल. तसें झाल्यावर आमच्या कायदेमंडळांतील प्रतिनिधींना विचार करण्याला भरपूर माहिती मिळू शकेल. आणि चेंबर्लेन यांना आपलें धोरण ठरविण्याला मार्गदर्शन मिळू शकेल. दहा वर्षांपूर्वी सर वॉल्टर रॅग व इतर सदस्य यांच्या चौकशी मंडळाने आपलें मत व्यक्त केलें की, स्वतंत्र हिंदी माणूस हा वसाहतीला लाभदायक आहे. विधिमंडळ—सदस्यांसमोर विश्वसनीय असा तेवढाच पुरावा^१ आहे; मात्र, दरम्यानच्या दहा वर्षांत परिस्थितींत एवढें अंतर पडलें असेल की विधिमंडळ—सदस्यांना तें मत ग्राह्य वाटू नये, तर गोष्ट वेगळी. परंतु हे सर्व विचार स्थानिक स्वरूपाचे आहेत. वसाहतवाल्यांनी समाजाच्या हिताचे विचार मार्गदर्शक कां मानूं नयेत? आणि त्या दृष्टीने पाहावयाचें झाल्यास, कायद्याच्या भूमिकेवरून हिंदी मनुष्याला इतर सर्व ब्रिटिश प्रजाजनांच्या बरोबरीने ते सर्व हक्क मिळाले पाहिजेत. हिंदुस्थानामुळे लक्षावधि युरोपियनांचा फायदा होत आहे; हिंदुस्थानामुळे ब्रिटिश साम्राज्य अस्तित्वांत आलें आहे; हिंदुस्थानामुळेच इंग्लंडला अद्वितीय प्रतिष्ठा लाभली आहे; हिंदुस्थानने इंग्लंडसाठी अनेक लढाया मारल्या आहेत. त्या ब्रिटिश साम्राज्याच्या या वसाहतींतील युरोपियन प्रजाजनांना हिंदी मजुरांपासून खूप फायदा मिळत असतां, वसाहतींमध्ये स्वतंत्र हिंदी लोकांनी प्रामाणिकपणें उपजीविका करण्याला त्यांनी हरकत घ्यावी हें न्याय्य आहे काय? आपण म्हटलें आहे की, हिंदी लोकांना युरोपियन लोकांबरोबर सामाजिक समान दर्जा पाहिजे आहे; या शब्दसमूहाचा अर्थ मला नीटसा कळत नाही हें मी कबूल करतो; परंतु मला हें माहित आहे की, हिंदी लोकांनी या दोन्ही समाजांचे दरम्यानचे संबंध सुव्यवस्थित करण्याबद्दल मि. चेंबर्लेन यांना कधीहि विनंति केलेली नाही. आणि जांपर्यंत त्या दोन समाजांचे रीतिरिवाज, रूढी, सवयी, आणि धर्म हे वेगळे आहेत तोंपर्यंत साहजिक सामाजिक फरक हे राहणारच. हिंदी लोकांना जें समजू शकत नाही तें हें की, या फरकामुळे हे दोन्ही समाज एकत्र स्नेहाने व एकमेकांशीं मिळतें घेऊन राहण्यांमध्ये अडथळा कां यावा, कायद्याच्या दृष्टीने हिंदी लोकांना आपल्या दर्जाची नीचतर अवस्था स्वीकारणें भाग कां पडावें? हिंदी लोकांच्या स्वच्छताविषयक सवयी योग्य नसतील, तर स्वच्छता खात्याला कडक सावधानता राखून जरूर ती सुधारणा घडवून आणतां येईल. हिंदी लोकांच्या दुकानांचा देखावा आकर्षक नसला, तर परवाने देणाऱ्या अधिकाऱ्यांना लवकरच नियमांचे निर्बंध घालून तीं सुंदर देखाव्यांचीं बनवितां येतील. परंतु युरोपियन वसाहतवाले हे आपण खिश्चन आहों हें लक्षांत धरून हिंदी लोकांना बांधव म्हणून वागवितील, अगर आपण ब्रिटिश प्रजाजन आहों हें लक्षांत घेऊन हिंदी लोकांकडे प्रजाजन--बांधव या दृष्टीने पाहूं लागतील तेव्हाच या गोष्टी घडवून आणतां येतील. तसें झालें म्हणजे, आजच्याप्रमाणे हिंदी

१) सदर चौकशी मंडळाच्या निर्णयासाठी खंड १ पृ. १८७-८८, २३४-३५, २३७-३९ पाहा. तसेंच या खंडांतील पृ. २२३ पाहा.

लोकांविरुद्ध शिव्याशाप देण्याऐवजी ते हिंदी लोकांना आपल्यामधील दोष असतील ते घालविण्याला मदत करतील, आणि अशा रीतीने त्यांना व स्वतःला सुद्धा जगाच्या दृष्टीने उच्चतर पदवीला नेतील.

निदर्शन समितीला ^१ माझे नम्र आवाहन आहे, कारण त्यांना विशेषेकरून श्रमिक लोकांचे प्रतिनिधि मानले जातें. त्यांना आता कळलें आहे की 'कूरलँड' व 'नादेरी' आगबोटींवरून नाताळमध्ये उतरण्याकरतां ८०० उतारू आलेले नव्हते, आणि जे कोणी त्या बोटींनी आणले त्यांमध्ये एकहि हिंदी कारागीर ^२ नव्हता. "युरोपियन लोकांना स्वयंपाकघरांत डांबून आपणच ^३ मालक वनावयाचें" अशा प्रकारचा कांहीहि प्रयत्न हिंदी लोकांनी केलेला नाही. युरोपियन मजुराची हिंदी मजुराविरुद्ध तक्रार असणें शक्य नाही. अशी परिस्थिति असतां माझ्या नम्र मताने त्यांनी आपल्या भूमिकेचा फिरून एकवार विचार करावा, आणि त्यांच्यामध्ये जें सामर्थ्य असेल तें अशा मार्गाने उपयोगांत आणावें की वसाहतींत राहणारे महाराणी सरकारचे सर्व प्रजानन सलोख्याने व शांततेने नांदतील व सतत संघर्ष व प्रक्षोभ यांच्या अवस्थेंत राहणार नाहीत. वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झालें आहे की, हिंदी लोकांच्या वतीने एक गृहस्थ लवकरच इंग्लंडला जाणार असून, वसाहतीविरुद्ध पुरावा गोळा केला जात आहे. या गोष्टीबद्दल कसलाहि गैरसमज राहूं नये म्हणून मी सांगतो की, आगामी वसाहत-पंतप्रधानांच्या परिपदेच्या दृष्टीने, या प्रश्नाची हिंदी लोकांची बाजू त्यांच्याबद्दल सहानुभूति बाळगणाऱ्या लोकांसमोर व जरूर तर मि. चेंबर्लिन ^४ यांच्या समोर ठेवावी, या उद्देशाने दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी समाजाच्या वतीने एक सद्-गृहस्थ लंडनला जाणार आहेत. त्यांना त्यांच्या कामाबद्दल फक्त प्रवासभाडे व इतर खर्च याशिवाय मोबदला मिळण्याचा नाही. वसाहतीच्याविरुद्ध पुरावा गोळा करण्यांत येत आहे हें विधान दुष्ट हेतूचें आहे; तें खरें असतें तर लेखकाला टोपण नांवामागे दडून लिहिण्याचें कारण पडलें नसतें. सदर सद्गृहस्थांना दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी प्रश्नाबद्दलची सर्व माहिती पुरविली जाईल, पण ही सर्व माहिती वृत्तपत्रांत आधीच प्रसिद्ध होऊन चुकली आहे. युरोपियन लोकांनी आपणावर पाशवी अत्याचार केले किंवा शारीरिक हाणमार केली, असा आरोप सिद्ध करण्याची हिंदी लोकांची कधीच इच्छा नव्हती व आताहि नाही. तसेंच मुदतबंद कराराखाली मजुरांना देण्यांत येणारी वागवणूक अन्य ठिकाणांपेक्षा वाईट असते असाहि आरोप त्यांना

१) पृ. १४५ वरील तळटीप २ पाहा; तसेंच पृ. १८९ व १९६ पाहा.

२- पूर्वी पृ. १५२ पाहा.

३- पूर्वी पृ. १८६ पाहा.

४) हा उल्लेख मि. एन्. एच. नाझर यांच्यासंबंधी आहे. त्यांना इंग्लंडला पाठविण्यांत आले होते. तेथे त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या प्रश्नांसंबंधी लोकमत शिक्षित करण्याचे वावतीत महत्त्वाचें काम केलें. खंड १ पृ. ११२-१३ व ३३२ पाहा.

करावयाचा नाही. म्हणून, वसाहतीविरुद्ध पुरावा गोळा करणे याचा असा कांहीं समज निर्माण करण्याचा उद्देश असेल तर तें म्हणणे निराधार आहे.

आपला

नाताळ मकर्युरी, १६-४-९७.

मो. क. गांधी.

४३. फ्रॅन्सिस डब्ल्यू मॅक्लीन यांना पत्र

वेस्ट स्ट्रीट, दरबान

मे ७, १८९७

माननीय सर फ्रॅन्सिस डब्ल्यू. मॅक्लीन,
अध्यक्ष, मध्यवर्ती दुष्काळ-पीडित साहाय्यक समिति
कलकत्ता— यांचे सेवेशीं—

महाशय,

दुष्काळनिधीला वर्गण्या देण्याबद्दल विनंती करणारें, दरबानच्या नगराध्यक्षांना उद्देशून लिहिलेलें आपलें पत्र वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध होतांच, दरबानमधील हिंदी समाजाने वर्गणीदारांची यादी प्रसृत करणें हें आपलें कर्तव्य मानिलें आणि इंग्रजी, गुजराती, हिंदी आणि तामीळ या चार भाषांत ताबडतोब परिपत्रकें प्रसिद्ध करण्यांत आलीं; त्यांच्या प्रती सोबत पाठवीत आहों.

परंतु जेव्हा दरबानच्या महामाननीय नगराध्यक्षांनी सर्वसाधारण निधि सुरू केला तेव्हा आम्ही आमच्या वर्गण्या सर्वसाधारण निधीकडे पाठविण्याचें ठरविलें.

हा निधि नाताळच्या वसाहतीच्या सर्व भागांतून खास नेमिलेल्या कार्यकर्त्यांनी गोळा केलेला आहे; कांही बाबतींत तर नाताळच्या बाहेरूनहि वर्गण्या मिळाल्या आहेत.

आजतागायत नगराध्यक्षांकडे एकूण पौंड १५३५ शि. १ पेन्स ९ निधि जमला आहे, त्यापैकी ११९४ पौंडांहून जास्त रक्कम हिंदी लोकांकडून मिळाली आहे.

यासोबत आम्ही १० शिलिंग किंवा अधिक वर्गणी देणाऱ्यांचें पत्रक पाठवीत आहों, आणि नम्रपणें सुचवितों की, त्यांतील नांवें प्रमुख हिंदी दैनिकांतून प्रसिद्ध करावीं.

दरबानच्या नगराध्यक्षांमार्फत आम्हांला आभारदर्शक तार आली तीबद्दल

आम्ही उपकृत आहों. आमची भावना अशी की, आम्ही आपल्या कर्तव्यापेक्षा अधिक कांही केलेलें नाही. आम्हांला अधिक कांही करतां आलें नाही याचाच खेद वाटतो.

आपले नम्र
दादा अबदुल्ला आणि कंपनी,
हिंदी समाजाचे वतीने.

गांधीजींच्या हस्ताक्षरांतील (एस. एन. २३१७ च्या)
प्रतीच्या फोटो-नकलेवरून.

४४. ए. एम. कॅमेरॉन यांना पत्र

५३ अ, फील्डस्ट्रीट, दरबान नाताल
मे १०, १८९७

प्रिय मि. कॅमेरॉन,

तुमचीं दोन कृपापत्रें मला पोचलीं. माझ्या पत्नीच्या प्रसूतीमुळे व कार्यालयाच्या कामाच्या दावामुळे तुमच्या पहिल्या पत्राला आधी उत्तर देऊं शकलों नाही याबद्दल वाईट वाटतें.

होय, श्री. राय गेले आहेत. जेव्हा आम्हीं ऐकलें की, पंतप्रधानांची परिषद लंडनमध्ये या प्रश्नाची चर्चा करणार आहे, तेव्हा आम्हीं कोणाला तरी पाठविण्याचें ठरविलें. श्री. राय यांनी स्वखुशीने आपली सेवा देऊं केली. त्यांना कामाबद्दल शुल्क मिळावयाचें नाही. त्यांचें प्रवासभाडें व खर्च काँग्रेसकडून दिला जाणार आहे.

हिंदुस्थानांत नुकतेंच जें काम^१ झालें त्यानंतर हिंदुस्थानांत विशेष अधिक काम होऊं शकेल अशाविषयीं लोकांमध्ये विश्वास निर्माण करणें कठीण आहे.

संकल्पित हिंदी वृत्तपत्रांविषयीं^२ वृत्तपत्रांत जें प्रसिद्ध झालें आहे, तें खरें आहे आणि तुमच्या कृपापत्राच्या आगमनापूर्वी त्यासंबंधांत मी तुमचाच विचार करीत होतो. तो संकल्प प्रत्यक्षांत उतरला तर मी त्या गोष्टीसंबंधीं तुमच्याशीं अधिक पत्रव्यवहार

१ - हा उल्लेख उघडच गांधीजींनी १८९६ मध्ये भारतांत केलेल्या कार्याबद्दल आहे. श्री. राय यांना पुन्हा भारतांत लोकमत जागृत करण्यासाठी पाठविण्यांत आलें होतें.

२ - मागे पृ. १७२ वरील तळटीप पाहा.

करीन. आपणांला कांही सूचना करतां येण्यासारख्या असतील तर आदरपूर्वक विचारांत घेतल्या जातील.

आपला नम्र
मो. क. गांधी

निदर्शनासंबंधीच्या निवेदनपत्राची एक प्रत शनिवारीं तुमच्याकडे पाठविण्यांत आली.
ए. एम्. कॅमेरॉन, एस्कायर.

पीटरमारिट्सबर्ग, यांना—

मूळ पत्र (सी डब्ल्यु १०८०) याच्या फोटोनकलेवरून.
महाराजा प्रवीरेंद्रमोहन टागोर यांच्या कृपेने.

४५. ब्रिटिश एजंट यांना पत्र ^१

प्रिटोरिया,
मे १८, १८९७

माननीय ब्रिटिश एजंट,
प्रिटोरिया, यांचे सेवेशीं,—

महाशय,

या प्रजासत्ताक राज्यामधील ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांच्या प्रश्नाविषयी आपण कृपेने जी मुलाखत दिलीत, तीमध्ये मीं नम्रपणें सुचविलें होतें की, सन १८८५^२ च्या नं ३ च्या कायद्याच्या अर्थाबद्दल हिंदी समाजाने कसोटीचा दावा दाखल केल्यास महाराणींच्या सरकारने त्याचा खर्च सोसावा. त्या दाव्याचा खर्च महाराणींचें सरकार सोशील काय याबद्दल नेकनामदार वसाहत मंत्री यांजकडे तारेने उत्तर पाठविण्यांत यावें अशी मी सदर शिष्टमंडळातर्फे आपणाला विनंती करतां. ही विनंती करण्याला आधार-भूत मुद्दे असे आहेत —

१ — खंड १ पृ. २७६-७७ पाहा. वसाहत कचेरीच्या दप्तरामध्ये सदर कागदाच्या उपलब्ध असलेल्या छापील प्रतीत वर्षाच्या बाबतींत चूक झालेली होती. आतां हें निर्विवादपणें सिद्ध झालें आहे की सदर उल्लेख १८९७ संबंधाचा आहे; म्हणून तो या खंडांत समाविष्ट केला आहे.

२ — खंड १, पृ. १४६-४७ पाहा.

(१) फ्री स्टेटच्या सर्वश्रेष्ठ न्यायमूर्तीनी दिलेल्या लवादानिवाड्यामुळे कसोटीचा दावा घालणें अवश्य झालें आहे. त्या प्रकरणांत ज्या हिंदी समाजाचे हितसंबंध धोक्यांत आले होते, त्यांच्या भावनांची बिलकुल कदर न करितां महाराणी सरकारने लवादाला मान्यता दिली होती. हिंदी समाजाकडून लवादाच्या निवडीबद्दल निषेध व्यक्त करण्यांत आला त्याचीहि दखल घेण्यांत आली नाही. (ब्रू बुक सी. ७९११, सन १८९५, पृ. ३५, परिच्छेद ३).

(२) वर उल्लेखिलेल्या सरकारी अहवालांत (ब्रू बुक) प्रसिद्ध केलेल्या तार संदेशांवरून [पृ. ३४ (नं. ९) आणि पृ. ४६ (नं. १२ मधील सहपत्र)] दिसून येतें की महाराणी सरकार कसोटीचा दावा आणण्याचा विचार करित होतें. दावा हिंदी समाजाच्या कोणातरी एका व्यक्तीकडून घालण्यांत येईल, परंतु त्याचा खर्च महाराणी सरकार देईल, असा निष्कर्ष काढणें सयुक्तिक होईल, असें माझें नम्र मत आहे.

(३) सन १८८४ च्या कराराच्या १४ व्या कलमाप्रमाणे ट्रान्सवालमधील ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांना आपला दर्जा खाली नेला जाणार नाही व अपात्रतेचे निर्वेध लादले जाणार नाहीत अशा संरक्षणाची हमी देण्यांत आली आहे; तरीसुद्धा त्यांच्या वर तसे निर्वेध लादण्याची कारवाई करण्यांत आली आहे. सदर कारवायांविरुद्ध झगडण्यासाठी ब्रिटिश हिंदी लोकांना आधीच फार डोईजड असा खर्च झालेला आहे. कोणत्या कारणान्या आधारें ^१ खर्चाबद्दलची विनंति करण्यांत येत आहे त्यांचा-सारांश आपण आपल्या तारेंत नमूद कराल अशी मला आशा वाटते.

स्वतः माझ्यातर्फे व आज ज्या शिष्टमंडळाला मुलाखत देण्याची आपण कृपा केली त्या शिष्टमंडळातर्फे, आपण ज्या सौजन्यशील पद्धतीने आमचें निवेदन इतक्या सहिष्णुतेने व सहानुभूतीने ऐकून घेतलें, त्याबद्दल पुन्हा एकवार आपले आभार मानण्याची मी परवानगी घेतों.

शिष्टमंडळाचे वतीने,

आपला नम्र सेवक

मो. क. गांधी

“ महाराणी सरकारचे केपटाउनमधील हाय कमिशनर यांजकडून वसाहतींच्या मुख्य मंत्र्यांना गेलेल्या, ता. २५ मे १८९७ च्या खलित्यासोत्रतचें सहपत्र. वसाहत कचेरींतील कागदपत्र, दक्षिण आफ्रिका, १८९७

१) साम्राज्य सरकारने ही विनंति मान्य केली नाही.

४६ आदमजी मियाखान यांना पत्र

महाराणी व्हिक्टोरिया यांचा राज्यारोहण-हीरक महोत्सव ता. २३ जून १८९७ रोजी व्हावयाचा होता. नाताळ व ट्रान्सवाल या राज्यांतील हिंदी लोकांनी आपली राजनिष्ठा व भक्ति व्यक्त करणारे एक मानपत्र त्यांना पाठविण्याचे ठरविले. नाताळचे मानपत्र एका चांदीच्या ढालीवर कोरण्यांत आले होते; त्याखाली २१ जणांच्या सहा होत्या, व सर्वांत शेवटीं मानपत्राचा मसुदा तयार करणारे गांधीजी, यांची सही होती. ते महाराणीसाहेबांकडे पाठविण्यासाठी नाताळच्या गव्हर्नरांकडे देण्यांत आले. सदर मानपत्रावर घालण्याच्या शीर्षका (मायन्या) संबंधी गांधीजींनी आदमजी मियाखान यांना लिहिलेल्या पुढील पत्रात केलेल्या सूचना आहेत. मानपत्राचा मजकूर फक्त 'नाताळ मर्क्युरी' पत्राच्या एका कात्रणांत उपलब्ध झाला, तो पृ. १०४ वर प्रकाशित करण्यांत येत आहे. अशाच भाषेत लिहिलेले मानपत्र ट्रान्सवालमधील हिंदी लोकांकडूनहि महाराणींना पाठविण्यांत आले.

ट्रान्सवाल हॉटेल

प्रिटोरिया

मे २१, १८९७

प्रिय श्री. आदमजी मियाखान,

महाराणी सरकार यांना देण्याच्या मानपत्रासंबंधी जरूर ती सर्व व्यवस्था तुम्हीं केलीच असेल. जर ते अजून छापून किंवा कोरून झाले नसेल तर त्यावर पुढील शीर्षक अवश्य घालावे. हे ताबडतोब करावे.

“ परम श्रेष्ठ महाराणी व्हिक्टोरिया, परमेश्वराच्या कृपेने इंग्लंडचे संयुक्त राज्य व आयर्लंड यांच्या राणीसाहेब, धर्माच्या संरक्षणकर्त्या, व हिंदुस्थानच्या सम्राज्ञी यांचे चरणसेवेशीं

परम कृपाळू सार्वभौम सम्राज्ञी,

आम्ही.....

याचे खाली, “ दरबान, मे... ...१८९७ ” हे सुद्धा असावे.

१) श्री. आदमजी मियाखान यांनी नाताळ हिंदी काँग्रेसच्या सन्मान्य कार्यवाहाचे अधिकाराचा स्वीकार गांधीजी १८९६ च्या जून महिन्यांत हिंदुस्थानला गेले तेव्हा केला, आणि १८९७ च्या जूनपर्यंत तो अधिकार त्यांच्याकडे चालू होता.

मेसर्स जोसेफ अँड लॉरेन्स यांजकडून मुळीच पत्र कां नाही, हें मला समजत नाही. मी येथून बहुधा बुधवारीं निघेन.

आपला स्नेहांकित,
मो. क. गांधी

गुजरातीमधील मूळ पत्राच्या फोटोनकलेवरून : एस. एन. ३६७७

४७. महाराणी व्हिक्टोरिया यांना दिलेले मानपत्र^१

[जून ३, १८९७ च्या पूर्वी]^२

आपल्या उज्ज्वल आणि हितकारक अशा राज्यशासनाचे साठवें वर्ष लवकरच पूर्ण होणार आहे. त्याबद्दल आम्हांला होणाऱ्या आनंदाचें निदर्शक चिन्ह म्हणून नम्र निवेदन करतो की, आपले प्रजाजन म्हणवून घेण्यास आम्हांला अभिमान वाटतो; हें वाटण्याचें विशेष कारण असें की, हीच आमची स्थिति, हिंदुस्थान देशांत आम्ही शांतता उपभोगीत आहों, आणि परदेशीं जाण्याचें धाडस करण्याला प्रवृत्त करणारा जीवित व मालमत्ता यांच्या सुरक्षिततेविषयीचा आम्हांला विश्वास वाटतो, या गोष्टींना मूळ कारण आहे, हें आम्ही जाणतो. आपल्या सर्व प्रजाजनांकडून व ज्यावरून सूर्य कधीहि मावळत नाही अशा तुमच्या अफाट साम्राज्यांमधून राजनिष्ठा व निःसीम भक्ति यांविषयीच्या ज्या भावना व्यक्त केल्या जात आहेत त्यांचाच पुनरुच्चार आम्ही करीत आहों. सर्वशक्तिमान् परमेश्वराने आमच्यावर राज्य करण्याकरिता तुम्हाला दीर्घकाल आरोग्य व शक्ति यांचा लाभ घडवावा अशी आमची अंतःकरणपूर्वक कामना व प्रार्थना आहे.

नाताळ मक्युरी, ३-६-१८९७

१ - गांधीजींनी श्री. मियाखान यांना मानपत्रावर घालण्यासाठी जें शीर्षक सुचविले होतें, तें त्या वृत्त-पत्राने मानपत्राची संहिता प्रसिद्ध करतांना काढून टाकलें.

२ - मानपत्र नजर करण्याकरिता प्रत्यक्ष कोणत्या तारखेला पाठविलें, ती तारीख उपलब्ध कागदपत्रांत दिलेली आढळत नाही

४८. वसाहत-सचिवांना पत्र

[दरबान]

जून २, १८९७

माननीय वसाहत-सचिव
पीटरमारिट्सबर्ग, यांचे सेवेशीं —
महाशय,

गेल्या अधिवेशनांतील हिंदी विधेयकां^१विषयी (त्यांचा शेवटचा गट कालच्या सरकारी गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध झाला आहे) नेकनामदार वसाहतमंत्री यांना एक विनंती-अर्ज सादर करण्याचा नाताळमधील हिंदी समाजाच्या प्रतिनिधींचा इरादा आहे. सदर अर्ज सध्या तयार होत असून तो मिळेपर्यंत त्या विधेयकांसंबंधी खलिता^२ पाठविण्याचें काम थांबवून ठेवावें अशी मला आपणांला विनंती करावयाची आहे.

आपला आज्ञांकित सेवक,
मो. क. गांधी

पीटरमारिट्सबर्ग येथील सार्वजनिक ग्रंथांचें संग्रहालय —
संदर्भ : सी. एस्. ओ. ३७८९ / ९७

१ - हा उल्लेख क्वारंटाईन, वसाहत प्रवेश नियंत्रण, व्यापाऱ्यांचे परवाने, आणि स्वतंत्र हिंदी लोकांचें संरक्षण, यांच्याविषयीच्या विधेयकांसंबंधी आहे.

२ - परंतु खलिता आधीच पाठवून झाला होता; पृ. ३११ पाहा.

४९. मि. चेंबर्लेन यांना तार

दरबान,
जून ९, १८९७

नेक नामदार जोसेफ चेंबर्लेन,
सर विल्यम हंटर - टाईम्समार्फत
इनकास
भावनगरी,
लंडन, — यांस, —

गेल्या विनंती अर्जात नमूद केलेलीं हिंदी विधेयकें आता गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध झालेले कायदे बनले आहेत. त्यांचा विचार लांबणीवर टाका अशी नम्र प्रार्थना करतो. विनंतीअर्ज तयार करित आहों.

हिंदीजन.

साबरमती संग्रहालयांतील एस्. एन्. २३८१ च्या
ऑफिसप्रतीवरून काढिलेल्या फोटो-नकलेवरून.

५०. हिंदी लोक व हीरकमहोत्सव

दरबान.
जून २४, १९८७

श्री. संपादक
नाताळ मर्क्युरी, यांचे सेवेशीं—
महाशय,

तुमच्या आजच्या अंकांत, ग्रे स्ट्रीटमध्ये 'डायमंड जुबिली लायब्ररी'
(ग्रंथालया)चें उद्घाटन झाल्याविषयीचें जें वृत्त^१ प्रसिद्ध झालें आहे, त्यांत कांही

१- : जुबिली महोत्सव ग्रंथालया'चा उद्घाटन समारंभ रेसिडेंट मॅजिस्ट्रेट श्री, जे. पी. वॉलर यांच्या हस्ते झाला, व त्या प्रसंगी कित्येक भाषणेंहि करण्यांत आलीं ' नाताळ मर्क्युरी 'मध्ये या समारंभाचा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला होता. त्यांतोळ चुक्या दुरुस्त करण्यासाठी गांधीजींनी वरोल पत्र लिहिलें. सदर वृत्तांताचे संबद्ध माग पुढे पृ. ३०७-३०८ वर दिले आहेत.

गोष्टी चुकीच्या छापल्या गेल्या आहेत, व कांही अजीबात गाळलेल्या आहेत.

“डायमंड जुविली ग्रंथालयाच्या प्रारंभासंबंधीचा वृत्तांत मीं वाचला नव्हता, तर सन्मान्य ग्रंथपाल श्री. ब्रायन गॅब्रियल यांनी वाचला, व त्यांनीच त्याच्या स्थापनेच्या कार्यांत मुख्य भाग घेतला होता. रेलवे हिंदी शाळेचे मि. जे. एम. डन हे ग्रंथालय समितीचे अध्यक्ष आहेत. आपण प्रसिद्ध केलेल्या वृत्तांतावरून असा ग्रह होतो की, श्रीमान् नगराध्यक्षांनी हिंदी लोक सदर समारंभास उपस्थित राहिले नाहीत असा आरोप हिंदी समाजावर केला. नगराध्यक्षमहाशय असें कांही बोलले असतील, अगर असें कांही त्यांच्या मनांत असेल असें मला वाटत नाही. त्या दोषाबद्दल कोणीहि जबाबदार असो, मला खात्रीपूर्वक माहीत आहे की, हिंदी समाज दोषी नाही.

आपला इत्यादि,

मो. क. गांधी.

नाताळ मकर्युरी, ता. २५--६--१८९७

हीरक महोत्सव ग्रंथालय

संस्थेचे सन्मान्य कार्यवाह मि. एम्. के. गांधी, हे श्रोतृसमुदायाला उद्देशून म्हणाले, ‘मि. वॉलर यांना या समारंभाला निमंत्रण देण्यांत आमचा हेतु, एका जुन्या हिंदी लोकाचाराला अनुसरून, हा समारंभ महाराणी सरकारच्या एका प्रतिनिधीच्या हस्ते पार पाडावा असा होता. ग्रंथालय उघडण्याची कल्पना कांही नवीन नाही. त्याची आवश्यकता आहे, आणि नाताळच्या ‘हिंदी शिक्षण सभेने’ त्याविषयीची सूचना केली असतां त्या सूचनेचें स्वागत करण्यांत आलें, व एक ग्रंथालय समितीहि बनविण्यांत आली. महाराणी सरकारचा हीरकमहोत्सव साजरा करण्यासंबंधी ज्या अन्य सूचना पुढे आल्या होत्या, त्यांत एक प्रचंड मिरवणूक काढणें, आणि दुसरी कुटीर-उपचारालय (कॉटेज हॉस्पिटल) उघडणें, अशा होत्या; परंतु या दोन्ही सूचना आमच्या शक्तीच्या बाहेर आहेत असें मत व्यक्त झालें. आपण वर्गणीचे द्वारा जो निधि जमवूं त्यामध्ये नाताळ हिंदी काँग्रेसने तितक्याच रकमेची भर घालण्याचें अभिवचन दिलें आहे; परिणाम असा की ३० पौंड वर्गणीची यादी झाली असतां, त्यांनी ६० पौंड निधीने सुरुवात केली. आपल्यासंबंधीच्या राजनिष्ठेचें चिन्ह म्हणून ग्रंथालय महाराणी सरकारला अति-शय आवडेल, आणि त्याच्या उपयुक्ततेला अफाट क्षेत्र उपलब्ध होईल. त्यामध्ये इंग्रजी वाङ्मयाच्या प्रत्येक शाखेंतील मिळून सुमारे २०० पुस्तकें आहेत, व तीं सर्व देणग्यांचे रूपाने मिळालेलीं आहेत; आणि त्याशिवाय संस्था सर्व प्रमुख हिंदी व दक्षिण आफ्रिकन वृत्तपत्रें वर्गण्या भरून घेणार आहे. ग्रंथालय रविवारव्यतिरिक्त सर्व दिवशीं सकाळीं ७ ते ९ चे दरम्याने खुलें राहिल. मि. वॉलर आणि पेन हे

हजर राहिल्याबद्दल हिंदी समाज त्यांचा फार ऋणी आहे, असें सांगून मि. गांधींनी आपलें भाषण संपविलें.

मि. पेन यांनी ही चळवळ सुरू झाल्याचें समजतांच, तसेंच या प्रसंगीं उपस्थित राहण्याचें निमंत्रण मिळाल्यावर आपणाला फार समाधान वाटलें असें सांगितलें. ते पुढे म्हणाले—“जातीय भेदभावांबाबत बऱ्याच गोष्टी आमच्या कानीं येतात, परंतु दरबानचा नगराध्यक्ष या नात्याने मला तो भेदभाव कोठेच आढळला नाही. (टाळ्या). मला इतरांइतकाच हिंदी लोकांबद्दल आदर वाटतो. ग्रंथालयाची कल्पना फार रम्य आहे, आणि तिच्या उत्पादकांना व आश्रयदात्यांना ती भूषणावह आहे. या अपूर्व व अद्वितीय अशा शुभप्रसंगीं आपल्या सम्राज्ञीला सन्मान दर्शविण्यामध्ये हिंदी लोक आपला कर्तव्याचा हिस्सा पार पाडीत आहेत. आजच्या समारंभांत हिंदी लोकांनी किती भाग घेतला यासंबंधी मी डॉ. बूथ व इतर गृहस्थ यांबरोबर चर्चा केली, आणि त्यांनी त्यांत मुळीच भाग घेतला नाही याबद्दल मला निराशा वाटल्यावांचून राहिली नाही. कौन्सिलच्या सदस्यांनी तर भाग घेण्याची पूर्ण तयारी दर्शविली होती, व आपण सामील होऊं अशी अशाहि व्यक्त केली होती. मला दिलेल्या निमंत्रणाबद्दल मी फार आभारी आहे, असें म्हणून श्रीमान् नगराध्यक्षांनी आपलें भाषण पुरें केलें.

मि. गांधी यांनी मि. वॉलर, मि. पेन व इतर युरोपियन सदगृहस्थ उपस्थित राहण्याबद्दल त्यांची संमति आपण मिळवूं शकलों याबद्दल समाधान व्यक्त केलें.

—नाताळ मकर्युरी, २४-६-१८९७

५१. हिंदी जुबिली ग्रंथालय

जून २५, १८९७.

श्री. संपादक, नाताळ मकर्युरी,

यांचे सेवेशीं—

महाशय,

दरबानमधील हिंदी समाजाचे अनेक मित्र व सहानुभूति वाळगणारे सदगृहस्थ यांनी हीरकमहोत्सव ग्रंथालयाच्या उद्घाटन सभारंभाला हजर राहण्याचें निमंत्रण आपणाला आलें नाही, याबद्दल आपणाला वाटलेला संताप त्या समाजाच्या प्रमुखांकडे व्यक्त केला आहे. या बाबतींत घडलेल्या कार्यच्युतीची जबाबदारी माझी आहे; तथापि ज्या परिस्थितींत सदर निमंत्रणें काढिलीं गेलीं, ती परिस्थिति विचारांत घेतां

कर्तव्यस्खलनाचा दोष घडण्याला पुरेसें कारण होतें असें दिसून येईल. गेल्या सोमवारच्या सायंकाळीं ५ वाजेपर्यंत निमंत्रणें निघूं शकलीं नाहींत. नांवांची यादी घाईघाईने तयार करण्यांत आली. ती सर्व प्रमुख सदस्यांना दाखविण्याइतका अवधि नव्हता. परंतु अशा समयीं हजर राहून त्याची शोभा वाढविण्याला उत्सुक असलेल्या सर्व सदगृहस्थांचे कमिटी मनःपूर्वक आभार मानीत आहे. ज्या सदगृहस्थांना निमंत्रणपत्रें मिळालीं, परंतु पूर्वी ठरलेल्या दुसऱ्या कांही कामामुळे जे हजर राहूं शकले नाहींत, त्यांचे आभार मानण्याबद्दल कमिटीने मला आदेश दिला आहे. तसेंच ज्यांना निमंत्रणपत्रें उशीरा मिळालीं म्हणून जे हजर राहूं शकले नाहींत त्यांचेहि आभार मानण्याला कमिटीने मला आज्ञा केली आहे. कांही निमंत्रणपत्रें संकल्पित स्थळीं पोचलींच नाहींत असें दिसतें.

आपला नम्र इत्यादि

मो. क. गांधी

नाताळ मकर्युरी, २८-६-१८९७

५२. विनंती अर्जाविषयी प्रास्ताविक पत्र

मि. चेंबर्लॅन यांना केलेला ता. १५ मार्च १८९७ चा अर्ज, व नाताळच्या विधिमंडळांना केलेले ता. २६ मार्चचे अर्ज, यांनी हिंदीविरोधी विधेयकांनी घडणाऱ्या अन्यायाबाबत दाद मिळूं न शकल्यामुळे एक प्रार्थनापत्र वसाहतींचे मुख्यमंत्री यांना उद्देशून पाठविण्यांत आलें. त्यामध्ये त्या चार कायद्यांना साम्राज्य सरकारची मंजूरी देण्यांत येऊं नये अशी विनंति करण्यांत आली होती. (पृ. ३१० पाहा.) तें प्रार्थनापत्र ज्या प्रास्ताविक पत्रासह नाताळच्या गव्हर्नरांकडे पाठविण्यांत आलें, तें पुढे दिलें आहे.

दरबान,

जुलै २, १८९७

परम माननीय नामदार सर वॉल्टर फ्रॅन्सिस हेली हचिन्सन, नाइट कमांडर ऑफ दि डिसटिंग्विश्ड ऑर्डर ऑफ सेंट मायकेल अँड सेंट जॉर्ज, नाताळच्या वसाहतींत व वसाहती-उपरि गव्हर्नर व सरसेनापति, त्याच देशाचे व्हाइस अॅडमिरल, आणि आदिवासींवरील सर्वश्रेष्ठ सत्ताधारी, इत्यादि.

पीटरमारिट्सबर्ग, नाताळ, यांचे सेवेशीं —

आपणांपाशी नम्र निवेदन की,

यासोबत हिंदी समाजातर्फे, वसाहत प्रवेश नियंत्रण, व्यापाऱ्यांचे परवाने, क्वॉरंटाईन, आणि (स्वतंत्र) हिंदीजन-संरक्षण, यांसंबंधीच्या कायद्यांविषयी महाराणी सरकारचे प्रधान वसाहतमंत्री यांना उद्देशून एक विनंतिअर्ज आपणांकडे तीन प्रतींमध्ये

पाठविण्याची नम्र परवानगी मागतों, आणि त्यावर आपणांला जो अभिप्राय व्यक्त करणें उचित वाटेल त्यासह सदर अर्ज पुढे पाठवावा अशी नम्र विनंती करतो.

(सही) अबदुल करीम हाजी आदम

एस. एन्. २४२९ या हस्तलिखित प्रतीच्या फोटोनकलेवरून.

५३. मि. चेंबर्लिन यांना विनंती अर्ज

दरबान

जुलै २, १८९७

नेक नामदार जोसेफ चेंबर्लिन,
महाराणी सरकारचे मुख्य वसाहतमंत्री,
लंडन, यांचे सेवेशीं —

नाताळमधील हिंदी समाजाचे प्रतिनिधि, खाली सहा करणारे ब्रिटिश हिंदी प्रजाजन, यांचा विनंती अर्ज
अर्जदारांचें नम्र निवेदन असें की,

आपले अर्जदार या अर्जाचे द्वारा, नाताळच्या वसाहतीची विधानसभा व विधान परिषद, यांनी मंजूर केलेल्या चार विधेयकांचे बाबतींत आपणांपर्यंत पोचण्याचें धाडस करित आहेत. सदर चार विधेयकांना गव्हर्नरांची संमति मिळाली असून, चार कायद्यांच्या रूपांत गॅझेटमध्ये त्यांना प्रसिद्धि मिळाली आहे. ज्या क्रमाने हीं विधेयकें मंजूर झालीं त्या क्रमानुसार त्यांचीं नांवां येणेंप्रमाणे :- क्वॉरंटाईन बिल, वसाहत प्रवेश नियंत्रण विधेयक, व्यापारी परवान्यांचें विधेयक, आणि स्वतंत्र हिंदी लोकांना अटक करण्यापासून संरक्षण देणारें विधेयक.

अर्जदारांनी वरीलपैकी पहिल्या तीन विधेयकांचा उल्लेख आपल्या पूर्वी सादर केलेल्या अर्जांत केला होता, ^१ आणि पुढे असें म्हटलें होतें की, हीं विधेयकें नाताळच्या विधिमंडळांनी जर मंजूर केलीं, तर त्याविषयीं खास दाद मागण्यासाठी अर्जदारांना पुन्हा आपणांकडे यावें लागेल असा संभव आहे. आता तसें करणें हें दुर्दैवाने तुमच्या अर्जदारांचें कर्तव्य होऊन बसलें आहे, आणि त्यांना आपणांला जो त्रास द्यावा लागत आहे त्याबद्दल आपण त्यांना क्षमा कगल, अशी त्यांना खात्री वाटत आहे; कारण या विधेयकांमुळे नाताळच्या हिंदी समाजावर महत्त्वाचा परिणाम घडून येणार आहे, हें आपल्या सहज लक्षांत येईलच.

वरील चार विधेयकांपैकी शेवटचीं दोन कायदे म्हणून गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध पावलीं, त्याबरोबर आपले अर्जदारांनी वसाहत सचिवांना अर्ज करून विनविलें की,

मि. चेंबर्लेन यांना विनंतीसुद्धम 36206 ३११

हीं विधेयकें महाराणी सरकारच्या दफ्तराकडे सुपूढ केली जाण्याचें, प्रस्तुत अर्ज आपल्या हातीं पडेपर्यंत, लांबणीवर टाकण्यांत यावें.^१ वसाहत सचिवांनी आम्हांला उत्तरीं कळविलें की, विधेयकें आधीच पाठवून देण्यांत आलीं आहेत. तेव्हा पुढील नम्र तार-संदेश^२ आपणांकडे धाडण्यांत आला :-

“ गेल्या अर्जांत उल्लेखिलेलीं हिंदी विधेयकें आता गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध झालेले कायदे बनले आहेत. त्यांचा विचार लांबणीवर टाका अशी नम्र प्रार्थना करतो. विनंती-अर्ज तयार करीत आहों.”

उल्लेखिलेल्या चारहि विधेयकांच्या प्रती सोबत जोडण्यांत आल्या आहेत आणि त्यांना अ, ब, क, ड, अशा खुणा दिल्या आहेत.

अर्जदारांनी स्थानिक पार्लमेंटच्या दोन्ही सभागृहांकडे या विधेयकांबाबत दाद मागण्यासाठी जाण्याचें धाडस केलें, पण तो प्रयत्न निष्फळ ठरला.^३

सन्माननीय विधानसभेला केलेल्या अर्जाची प्रत सोबत जोडिली असून ती [ई]^४ या खुणेने दर्शविली आहे. त्यांत असें दाखविण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे की हिंदी लोकांसाठी प्रतिबंधात्मक नवीन कायदे करणें हें परिस्थितीने समर्थनीय ठरणारें नाही; आणि म्हणून अशा प्रकारचे कायदे करण्याचें काम हातीं घेण्यापूर्वी संबंध नाताळ वसाहतींतील हिंदी समाजाची शिरगणती घेण्यांत यावी, आणि हिंदी माणूस या वसाहतींत असणें वसाहतीला फायद्याचें आहे अगर तोट्याचें आहे, हें ठरविण्यांत यावें.

क्वारंटायन विलामध्ये^५ गर्नरला अधिकार देण्यांत आला आहे की, त्यांनी रोगव्याप्त बंदरांतून आलेल्या जहाजाला आपल्यावरील उतारू व माल न उतरतांच परतवून लावावें, इतकेंच नव्हे तर रोगव्याप्त बंदरांतून आलेल्या कोणत्याहि मनुष्याला नाताळमध्ये पाऊल टाकण्यासहि प्रतिबंध करावा; मग जरी तो माणूस नाताळच्या मार्गावर असतांना दुसऱ्या कोणत्या तरी बोटींत चढून आलेला कां असेना? अर्जदारांचा कोणत्याहि प्रकारच्या क्वारंटायन कायद्याला विरोध असणें शक्य नाही, मग तो कायदा कितीहि कडक असो. त्या कायद्याचा उद्देश साथीच्या रोगांचा प्रवेश होऊं न देण्यासाठी सरंक्षक उपाय म्हणून असेतोपर्यंत त्याला हरकत करतांच येणार नाही. पण प्रस्तुत विधेयक हें नाताळ सरकारच्या हिंदीविरोधी धोरणाचें एक

१ - पूर्वी पृ. ३०५ पाहा.

२ - पूर्वी पृ. ३०६ पाहा.

३ - पूर्वी पृ. २७५-२८० व २९३-४ पाहा.

४ - सदर अर्ज, त्याच्या प्रास्ताविक पत्रेदाशियाय, प्रस्तुत विनंती अर्जाच्या परिशिष्ट 'ई' मध्ये दिला होता, पण येथे तो गाळला आहे. कारण तो त्याच्या उचित कालानुक्रमानुसार दिलेला आहे. पूर्वी पृ. २७५-८० पाहा.

५ - पुढील प. ३२४ पाहा.

अंग आहे. हिंदी-विरोधी निर्दशनाबाबत केलेल्या अर्जात दाखविल्याप्रमाणे नाताळसरकारने निर्दशन समितीला वचन दिलें की, गव्हर्नरला क्वारंटायन वसविण्याचे दिलेले अधिकार वाढवून देणारें विधेयक सध्या विचारार्थ सरकारपुढे आहे. प्रस्तुत विधेयक हें या अधिवेशनांतील हिंदी विधेयकांपैकी एक म्हणून मानलें जातें. 'नाताळ मर्क्युरी' पत्राने ता. २४ फेब्रुवारीच्या अंकांत क्वारंटायन विधेयक व इतर विधेयकांविषयी पुढीलप्रमाणे लिहिलें आहे :

“ या आठवड्यांत गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध झालेलीं पहिलीं तीन विधेयकें हीं सरकारने दिलेल्या वचनाच्या परिपूर्तीकरिता आहेत. पार्लमेंटच्या येत्या अधिवेशनांत हिंदी वसाहत प्रवेशाच्या प्रश्नाचा निकाल लावण्यासाठी विधेयकें प्रविष्ट करण्यांत येतील असें वचन सरकारने दिलें होतें. त्यांपैकी एकाहि विधेयकाचा आशियाई लोकांशीं खास असा संबंध नाही, आणि म्हणून अशा कायद्यांना जोडल्या गेलेल्या कायद्याची अंमलबजावणी स्थगित करणाऱ्या शर्तीखाली ते मोडत नाहीत. तीं विधेयकें सर्वांना सर्रास लागू पडावीं या हेतूने बनविलेलीं आहेत, आणि त्यांच्या व्यापक स्वरूपाबद्दल आक्षेप घेतां येणार नाही. हीं विधेयकें कमी अधिक प्रमाणांत आक्षेपाईं स्वरूपाचीं आहेत, परंतु जालीम रोगाला जालीम उपायच जरूर असतात. असे उपाय जरूर आहेत ही खेदाची गोष्ट आहे, पण ते जरूर आहेत हें निर्विवाद आहे; आणि असे कायदे मंजूर करणें हें कितीहि अप्रिय असलें तरीहि तें एक अनिवार्य कर्तव्य आहे, आणि तें केलेच पाहिजे. क्वारंटायन-संबंधी कायद्यांत दुरुस्ती करणारें विधेयक हें प्लेगदूषित देशांचा धोका टाळण्यासाठी योजिलेला असाधारण उपाय म्हणण्यास हरकत नाही. भयंकर रोगांपासून संरक्षण व्हावयास पाहिजे असेल तर सामान्य उपाययोजनेपेक्षा कांही तरी अधिक परिणामकारक असें करणें जरूर आहे. ”

त्याच पत्राने 'वसाहत प्रवेश नियंत्रण' विधेयकावर घेण्यांत आलेल्या आक्षेपांना उत्तर देतांना ता. ३० मार्च १८९७ च्या अंकांतील अग्रलेखांत म्हटलें आहे :

“ जे लोक हें विधेयक (वसाहत प्रवेश नियंत्रण विधेयक) सरळपणाचें नसल्यामुळे आक्षेपाईं आहे असें समजतात, त्यांचें म्हणणे असें की, विशेषकरून आशियाई लोकां-विरुद्ध एक विधेयक पास करण्यांत यावें; आपण आता आपल्या 'दीर्घकालीन घटनात्मक लढ्याला' प्रारंभ करावा आणि मध्यंतरीच्या काळांत, आपण क्वारंटायन कायद्याच्या नियमांखाली आपले संरक्षण करावें. या मार्गातील विसंगति स्पष्ट आहे. त्याचा अर्थ असा होईल की, वसाहत-प्रवेश-विषयक विधेयकाच्या बाबतींत आम्ही कमालीचा प्रामाणिकपणा दाखविण्यास तयार आहों; पण क्वारंटायन कायद्याच्या नियमांचा हीन मनोवृत्तीने अयोग्य फायदा घेण्याला आम्हांला यत्किंचित्हि संकोच वाटत नाही. 'तुम्ही ज्या जिल्ह्याचे रहिवासी आहां त्यापासून एक हजार मैलांवरील एका रोगव्याप्त प्रदेशांतून तुम्ही आलेले आहांत, या कारणाकरिता हिंदी वसाहत प्रवेशकांना नाताळमध्ये उतरण्याला प्रतिबंध करणें हें वसाहत प्रवेश नियंत्रण विधेयकाची अंमलबजावणी करण्याइतकेंच अप्रामाणिकपणाचें होईल ”

तर याप्रमाणे, क्वारंटायन विधेयकाचा उद्देश हिंदी लोकांच्या नाताळमधील

प्रवेशाला अप्रत्यक्षपणे प्रतिबंध करावा असा असल्यामुळे, आपल्या अर्जदारांना त्या-विरुद्ध आदरपूर्वक आपला निषेध नोंदविणे जरूर वाटत आहे. कारण, नाताळकडे जाणाऱ्या एखाद्या जर्मन आगबोटीवर हिंदी माणूस झांजिवार बंदरांत चढला तर त्याला तेवढी उतरण्याला बंदी, व बोटीवरील इतर उतारूंना उतरण्यास आडकाठी नाही, असे कां असावे ? हिंदी माणूस साथीचा रोग वसाहतींत आणिल असा संभव असेल तर, ज्या इतर उतारूंचा त्याच्याशी संपर्क आला ते सर्वहि तो रोग आणतील असा धोका आहे.

वसाहत-प्रवेश नियंत्रण विधेयकांत ^१ इतर गोष्टींवर अशी तरतूद करण्यांत आली आहे की, जो कोणी माणूस कंगाल असेल आणि ज्याच्या पोषणाची जबाबदारी लोकांवर किंवा सरकारवर पडण्याचा संभव आहे, आणि ज्याला विधेयकांत परिशिष्ट^२ म्हणून दिलेल्या नमुन्याप्रमाणे वसाहत उपसचिवांना अर्ज लिहून काढतां येत नसेल, अशा माणसाला 'मनाई केलेला प्रवेशार्थी' म्हणून वागविलें जाईल. अशा रीतीने हिंदी भाषापैकी कोणत्याहि भाषेंत विद्वत्ता संपादन केलेल्या, परंतु युरोपियन भाषापैकी कोणतीहि भाषा न जाणणाऱ्या, हिंदी मनुष्याला अल्पकाळापुरतेंसुद्धा नाताळमध्ये उतरतां येणार नाही. असा हिंदी माणूस ट्रान्सवालसारख्या परदेशी प्रदेशांत जाऊं शकतो, पण त्याने नाताळमध्ये पाऊल ठेवतां कामा नये. ऑरेंज फ्रीस्टेटमध्येसुद्धा कोणीहि हिंदी माणूस कोणतीहि विशेष औपचारिक गोष्ट न करतां दोन महिनेपर्यंत राहूं शकतो, पण नाताळच्या ब्रिटिश वसाहतींत मात्र तो तसें करूं शकत नाही ! स्वतंत्र असलेल्या वरील दोन्ही राज्यांपेक्षाहि या विधेयकांतील निर्बंधांनी नाताळ पुढे गेलें आहे. एखादा हिंदी संस्थानिक जगाच्या प्रवासाला निघाला व नाताळपर्यंत आला, तर त्याच्याकरिता खास परवानगी आणविल्याशिवाय त्याला उतरतां येणार नाही. मॉरिशस बेटाकडे जाणाऱ्या आगबोटी हिंदी उतारूंंसह नाताळच्या किनाऱ्याला वसाहत प्रवेशनियंत्रण कायदा जारी झाल्यानंतर अनेकदा आल्या; परंतु त्या नांगरून उभ्या असतां त्यांचेवरील हिंदी उतारूंंना खाली जमिनीवर उतरून पाय मोकळे करण्याला किंवा मोकळी हव खाण्याला-सुद्धा परवानगी दिली जात नाही. वसाहत-प्रवेश विभाग खात्याच्या हुकुमावरून त्यांना कडक देखरेखीखाली ठेवण्यांत येतें, आणि त्यांनी नजर चुकवून खाली उतरूं नये म्हणून त्यांचें सामान तळघरांत रचून ठेवण्यांत येतें. दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे, ब्रिटिश प्रजाजनांनाच, ते केवळ हिंदी आहेत म्हणून, ब्रिटिश भूमीवरच व्यवहारतः कैद्यांप्रमाणेच वागविलें जातें.

अधिकृत रीतीने असें सांगण्यांत आलें आहे की, हिंदी लोकांना हा कायदा ज्या प्रकाराने लागू करण्यांत येणार आहे त्या प्रकारें तो युरोपियन लोकांना लागू करण्याचा कोणतेंहि सरकार स्वप्नांत सुद्धा विचार करणार नाही. विधेयकाचें कलम ३

१ - पुढे पृ. ३२५-२८ पाहा.

२ - पुढे पृ. ३२८ पाहा.

पोटकलम (ब) —आता दुरुस्त करण्यांत आलेलें — यावर विवेचन करतांना विधेय-काच्या दुसऱ्या वाचनाचे वेळीं नामदार पंतप्रधान यांनी पुढीलप्रमाणे सांगितलें :

“ वसाहत प्रवेशार्थीजवळ पंचवीस पौंड रक्कम असण्याच्या बाबतींत, हे शब्द कायद्यांत दाखल करण्याचे वेळीं मला कल्पनाहि नव्हती की ही अट युरोपियनांना लागू केली जाईल. सरकार तितकें मूर्खच असलें तर ती तशी लागू केली जाईल. परंतु विधेयकाचा उद्देश आशियाई लोकांचा बंदोबस्त करण्याचा आहे. कांही लोक म्हणतात की आपणाला प्रामाणिकपणाचा व धोपट मार्गच पसंत पडतो. जेव्हा एखादें जहाज वाऱ्याच्या प्रवाहाविरुद्ध जात असतें तेव्हा त्याला वाऱ्याच्या कलाने दिशा थोडी बदलावी लागते आणि असें करीत हलके हलके आपलें उद्दिष्ट त्याला गाठतां येते. जेव्हा मनुष्याला संकटांशीं झगडावें लागतें, तेव्हा जर त्याला त्यांचा पाडाव करतां आला नाही, तर विटांच्या कठीण भिंतीवर डोकें फोडून घेण्याऐवजी तो संकटांना बगल देऊन स्वतःला निभावून नेतो. ”

या विधेयकांत सरळपणाचा अभाव आहे ही गोष्ट वसाहतींत बहुतेक प्रत्येकाला पटली आहे. वसाहतीची राजधानी मारिट्स्बर्ग येथील शेतकऱ्यांची परिषद, दरबानच्या नगरभवनांत नगरपित्यांना विधेयकांविषयी आपले विचार व्यक्त करण्याला संधि देण्याचे हेतूने भरविलेली सभा, आणि इतर सभा, यांमधून हें विधेयक ब्रिटिशांना कमीपणा आणणारें आहे या कारणास्तव त्याचा निषेध करण्यांत आला; पार्लमेंटच्या कित्येक सभासदांनी देखील त्यांना आपला तीव्र विरोध दर्शविला. विधान सभेंतील असंघटित विरोधी सदस्यांचे नेते मि. विन्स म्हणाले:

“ इतक्या गंभीर विषयाचा केवळ स्थानिक दृष्टीने विचार केला जाणार नाही अशी काळजी घेतली पाहिजे. हें विधेयक सरळपणाचें नाही. तें मुद्याला एकदम स्पर्श करीत नाही; आणि आज दुपारीं वाचल्या गेलेल्या अर्जांत जो एक टीकापर उद्गार होता त्यापेक्षा अधिक समर्पक वर्णन करणें शक्य नाही—की तें विधेयक ब्रिटिश न्यायनीतीला विरुद्ध आहे. संबंध नाताळ प्रदेशांत असा एकहि माणूस नाही की ज्याला हें विधेयक पसंत आहे, आणि खुद्द पंतप्रधानांनाहि तें पसंत नाही. त्यांना वाटत असेल की या विधेयकाची जरूरी आहे, आणि ज्या स्वरूपांत तें आलें आहे तें स्वरूप त्याला असावें. पण त्यांच्या भाषणांत जर कोणती एक गोष्ट स्वच्छ दिसून आली असेल, तर ती त्यांना हें विधेयक आवडलें नाही ही होय. ”

विधानसभेचे दुसरे एक सभासद मि. मेडन :

यांनी आपलें मत जोरदार रीतीने व्यक्त केलें की— “ मला विश्वास वाटतो की नाताळमधील बहुसंख्य वसाहतवाले माझ्याशीं सहमत आहेत—या कायद्याचा स्वीकार करण्यापेक्षा आशियाई संख्यावाढीच्या कर्दमांत लोळत राहणें आम्ही अधिक पसंत करूं. ”

दुसरे एक सदस्य मि. सिमॉन्स म्हणाले—

“ आमच्यामध्ये असलेल्या हिंदी लोकांना आपण घालवून देऊं शकत नाही, अगर ब्रिटिश प्रजानेन या नात्याने त्यांना जे हक्क प्राप्त झालेले आहेत तेहि त्यांच्याकडून काढून घेतां येत नाहींत. आपणाला मुत्सद्दी म्हणून घेणारा कोणीहि इंग्रज माणूस

असलें विल तयार करील काय, व तें मंजूर होण्याची अपेक्षा करील काय ? हें एक राक्षसी विधेयक आहे ! असलें विधेयक कोणत्याहि ब्रिटिश वसाहतीला कलंकभूत आहे. त्याला आशियाई-नियंत्रण विधेयक असें कां म्हणूं नये ? आगबोटीच्या या दिवसांत दिशा बदलून जहाज कलत्या दिशेने पुढे नेणें हल्ली कोणी मनांत आणीत नाही, तर आगबोट सरळ पुढे नेतात. ”

अशा रीतीने या विधेयकाबाबत मुळींच एकमत नाही हें लक्षांत घेऊन अर्जदारांची विनंती अशी की, असलें कडक विल मंजूर करून घेण्यापूर्वी, हिंदी लोकांची शिरगणती घेण्यांत यावी, आणि वसाहतींत हिंदी लोकांची उपस्थिति ही वसाहतीला अनिष्टकारक आहे या आक्षेपाची पूर्ण छाननी करवावी, या आमच्या प्रार्थनेला मान दिला असता तर बरें झालें असतें. युरोपियनांच्या संख्येपेक्षा हिंदी लोकांच्या संख्येंत अधिक द्रुतगतीने वाढ होत आहे असें सिद्ध झालेलें नाही. उलट गेल्या सरकारी अहवालावरून सिद्ध होतें की, जानेवारीअखेर पुण्या झालेल्या सहा माहिन्यांमध्ये ६६६ हिंदी व्यक्तींची वाढ झाली असेल, तर त्याच अवधींत युरोपियनांची संख्या सुमारे २००० नीं वाढली असावी.^१ आणखी असें की, ज्या वर्गाचे हिंदी लोक येऊं नयेत अशा हेतूने विधेयक बनविण्यात आलेलें आहे, त्या वर्गाचे हिंदी लोक सुमारे ५००० वसाहतींत असतील, तर युरोपियन्स ५०००० आहेत ! शिवाय, नाताळचे पहिले मुख्य न्यायमूर्ति सर वॉल्टर रॅग यांच्या अध्यक्षतेखालीं जें चौकशी मंडळ नाताळमध्ये दहा वर्षांपूर्वी असलें होतें, त्याचें स्पष्ट मत कागदपत्रीं पुढीलप्रमाणे नमूद झालेलें आहे :

“ पुष्कळशा निरीक्षणानंतर आमचें स्पष्ट मत नमूद करून ठेवण्यांत आम्हांला समाधान वाटतें. तें मत असें की, या (हिंदी) व्यापाऱ्यांची उपस्थिती संबंध वसाहतीला लाभदायक झालेली आहे, आणि त्यांना हानि पोचेल अशा प्रकारचे कायदे करणें हें अन्याय्य नसलें तर विनधोरणीपणाचें तरी खास होईल. ”

स्थानिक विधिमंडळ-सदस्यांचें मार्गदर्शन करूं शकेल असें हें एकच अधिकार-युक्त मत उपलब्ध आहे. वस्तुस्थिति अशी असतां हि, अर्जदारांची अजूनहि नम्रपणें आशा अशी की, नाताळमधील ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांचें स्वातंत्र्य मर्यादित करणारे कायदे करणें जरूरीचें आहे काय याचा निर्णय करण्यापूर्वी वर दिग्दर्शित केल्या प्रकारची चौकशी करण्याचा महाराणींचें सरकार हुकूम फर्मावील. आमच्या म्हणण्याचा आशय अधिक स्पष्ट करावयाचा तर, १८५८ चा जाहीरनामा निघालेला असूनहि, ब्रिटिश हिंदी नागरिकांच्या हिताला बाध येईल अशा तऱ्हेचे कायदे एखाद्या ब्रिटिश वसाहतीला करतां येतील असा जर महाराणींच्या सरकारने निर्णय केला; या अर्जामध्ये आम्ही दर्शवितों तशा प्रकारचे अधिकार जाहीरनामाने लोकांना दिलेले

नाहीत असा महाराणीच्या सरकारने जर निर्णय ठरविला; आणि नाताळमधील हिंदी लोकांच्या संख्येंत भयोत्पादक प्रमाणांत वाढ होत आहे, अशाबद्दल महाराणी सरकारचें समाधान झालें; तसेंच नाताळमध्ये हिंदी लोकांची उपस्थिति ही त्याच्या कल्याणाला विघातक आहे असें महाराणी सरकारचें जर मत ठरलें, तर मग हिंदी लोकांना खास लागू होणारें विधेयक विधिमंडळांत आणलें जावें हें किती तरी अधिक इष्ट होईल.

अत्यंत आदर बाळगूनहिं म्हणावेंसें वाटतें की, जेव्हा ट्रान्सवाल सरकारला आपला 'परदेशीयांसंबंधीचा कायदा' मागे घेणें भाग पडलें आहे तेव्हाच ट्रान्सवाल कायद्याहून फार कडक असलेला वसाहत प्रवेश कायदा नाताळ सरकारने मंजूर केला आहे, हें अतिशय विचित्र दिसतें.

वसाहत प्रवेश नियंत्रण कायद्यासंबंधी वृत्तपत्रांनी काय अभिप्राय व्यक्त केला आहे हें दाखविणारे वृत्तपत्रांचे कांही उतारे येथे उद्धृत करण्याची अर्जदार नम्रपणें परवानगी मागत आहेत :

“मनाई केलेला कोणीहि प्रवेशार्थी कायद्याचें उलंघन करून वसाहतींत शिरला तर त्याला मिळणारी शिक्षा कलम ४ मध्ये सांगितली आहे; ती म्हणजे, हद्दपारी आणि (किंवा) सहा महिन्यांची कैद. आता, वसाहतीला आपल्या फायद्याकरिता वसाहत प्रवेशावर बंदी घालणें हें कितीहि अवश्य वाटत असलें तरी आमच्या मते बहुतेक लोक आमच्याशीं सहमत होतील की, कोणीहि माणसाने देशांत येण्याचा प्रयत्न करणें हा कांही गुन्हा नव्हे. नैतिक दृष्टीनेही ही गोष्ट निश्चित आहे की ज्या वर्गाच्या लोकांना हें विधेयक लागू केलेलें आहे त्यांना, आपण वसाहतींत प्रवेश केल्याने तेथील एखाद्या कायद्याचा भंग करीत आहों याची अजीवात जाणीव नाही. अशा प्रकारचा कायदा हा देशाच्या सामान्य कायद्यांपेक्षा निराळ्या दर्जाचा आहे, कारण तो अशा लोकांना लागू केलेला आहे की जे वसाहतीच्या अधिकाराखाली नाहीत, आणि ज्यांना वसाहतीचे कायदे समजावून घेण्याची संधि मिळालेली नाही. म्हणून, मनाई केलेले कोणीही प्रवेशार्थी वसाहतीत उतरलेले नाहीत हें पाहण्याचें कर्तव्य त्यासाठीं नेमिलेल्या अधिकाऱ्यांचें आहे; आणि या परिस्थितींत आम्हांला वाटतें की हद्दपारीची शिक्षा पुरेशी होईल, व इतर शिक्षा सांगणारे नियम काढून टाकावे. कलम ५ बद्दलहि त्याच प्रकारची टीका होऊं शकेल. त्या कलमाअन्वये प्रवेशार्थीने १०० पौंड रक्कम एक प्रकारचा जामीन म्हणून ठेवावयाची आहे. प्रवेशार्थी हा अखेरीस मनाई केलेल्या प्रवेशार्थीच्या वर्गातील आहे असें आढळून आल्यास सदर १०० पौंड रक्कम जप्त केली जाईल. ही रक्कम जप्त करण्यामध्ये तर आम्हांला रतिभरहि न्याय दिसत नाही. जर प्रवेशार्थीला मनाई केलेला म्हणून वागवावयाचा असेल तर, त्याचा पैसा त्याला परत दिला पाहिजे. जहाजाच्या कप्तानावर जबर दंड बसविणारा नियम तर टीकेस पात्र होईल यांत शंकाच नाही. प्रत्येक बंदरांतून जहाज हाकारण्यापूर्वी, जहाजावरील प्रत्येक उतारूच्या परिस्थितीचें बारकाईने परीक्षण करण्याचें कर्तव्य जहाजाच्या कप्तानावर लादण्यात आलेलें आहे. हें काम कायद्याच्या व्यवस्थित अंमलबजावणीसाठी जरूरीचेंहि असेल, पण कप्तानांना त्याचा अतिशय जाच होतो.

“हें बिल वसाहतींत जमीन व समुद्र या दोन्ही मार्गांनी प्रवेश करणाऱ्यांना

लागू होती, असें दिसून येईल. जर तें केवळ समुद्रमार्गे येणाऱ्यांना लागू केलें तर तें कमी जाचक व जास्त सुलभतेने अंमलांत आणण्याजोगतें होईल. जमिनी-वरून आशियाई लोकांची मोठी संख्या वसाहतींत घुसण्याची भीति बाळगण्याला कारण दिसत नाही; आणि बाकीचे दुसरे लोक तर दक्षिण आफ्रिकेच्या एका राज्यांतून दुसऱ्या राज्यांत जाणारे लोक होत; त्यांच्यावर प्रवेशबंदी लादतां येणार नाही, आणि आदिवासी लोकहि आहेत; त्यांच्यापैकी बहुतेक शिक्षणाच्या लायकीच्या कसोटीला न उतरल्यामुळे वगळले जातील. कदाचित् त्यामुळे आमच्या मजुरांच्या पुरवठ्याला धोका पोचू शकेल. — नाताळ अँडव्हर्टायझर, २४-२-१८९७

यापेक्षा अशी भूमिका घेणें अधिक सयुक्तिक होणार नाही काय, की “ तुम्हांला एक वर्ग नको असेल, तर तुम्हांला दुसराहि मिळणार नाही ” ? अशी वृत्ति धारण केली जाणें असंभवनीय नाही, हें हिंदी वृत्तपत्रांच्या लेखांतील ध्वनीवरून स्पष्ट दिसून येतें. कांही दिवसांपूर्वी आम्हीं ‘ टाईम्स ऑफ इंडिया ’ मधील एक लेख प्रसिद्ध केला होता. त्यांत नाताळला जवळजवळ आव्हानच दिलें गेलें होतें की, नाताळने दोहोंतून एक गोष्ट स्वीकारावी—हिंदी लोकांना अनिर्बंध प्रवेश तरी करूं द्यावा, किंवा त्यांचा प्रवेश अजीबात बंदच करावा ! टाईम्स ऑफ इंडियाचा अभिप्राय कदाचित् स्थानिक स्वरूपाचा असेल, सार्वत्रिक नसेल. परंतु उद्या बाजू उलटण्याची वेळ आली व परस्पर-विरुद्ध भूमिका आम्हांला घ्याव्या लागल्या, तर अगदी याच धर्तीचें उत्तर देऊं असें म्हणण्यांत फारशी चूक होणार नाही. वसाहतीला आपल्या स्वतःच्या फायद्याकरिता हिंदी लोकांच्या एका वर्गाला प्रवेशबंदी करणें जरूर वाटत असेल तर त्याच वसाहतीला आपल्या फायद्याकरिता दुसऱ्या वर्गाच्या हिंदी लोकांना वसाहतींत प्रवेश देण्याला हिंदुस्थान सरकारने संमति नाकारली तर वसाहतीला तक्रार करण्याला जागा राहणार नाही, हा युक्तिवाद न्यायाला धरूनच होईल. — नाताळ अँडव्हर्टायझर, ५-४-९७

आम्ही विचारतो की, कोणत्याहि ब्रिटिश वसाहतीने इतका कडक व इतका व्यापक कायदा मंजूर केला आहे काय ? प्रगति व स्वातंत्र्य या तत्वांवर निष्ठा असल्याचा बाणा बाळगणाऱ्या आमच्यासारख्या वसाहतीने, आपल्या कायद्याच्या पुस्तकांमध्ये असला कायदा नमूद करण्यांत पहिला क्रमांक लावावा, ही कांही मोठी अभिमानाची गोष्ट नव्हे ! — नाताळ अँडव्हर्टायझर, २६-२-९७

“ या विधेयकाचा उद्देश लक्षांत घेतां, असा युक्तिवाद करणें न्याय्य होईल की, तें तत्वाच्या दृष्टीने अप्रामाणिकपणाचें व दांभिकपणाचें आहे. कारण, त्याचा खरा उद्देश हा त्याचा बाह्यतः दिसणारा उद्देश नव्हे. बाह्यात्कारी वसाहतप्रवेशावर सर्वसामान्यपणें नियंत्रण घालणें हा त्याचा उद्देश असा दावा सांगितला जातो; परंतु प्रत्येकाला माहित आहे की त्याचा खरा हेतु आशियाई लोकांच्या प्रवेशाला बंदी करावी हाच आहे. ” — नाताळ अँडव्हर्टायझर, २६-२-१८९७

“ आम्हांला जें कांही हवें आहे तें प्रामाणिक, न्याय्य व अप्रच्छन्न उघड कायद्याने प्राप्त करून घेऊं या; त्या कायद्याने खरे मुद्दे संदिग्ध, अव्यवहार्य व इंग्रिश नीति-विरुद्ध निर्बंधांच्या कृष्णमेघांमार्गे दडवून टाकण्याचा आपण प्रयत्न करूं नये. हें आपण करूं शकत नाही तोपर्यंत सरकार व वसाहत-नगर-पालिका यांच्या शक्तीला स्थानिक निर्बंधांची अंमलबजावणी करण्याला भरपूर अवकाश आहे. आणि त्यायोगें ज्या

अनिष्ट गोष्टींबद्दल तक्रारी सांगितल्या जातात त्या कमी करण्यांत बरेंच यश मिळूं शकेल.”

— नाताळ अँडव्हर्टायझर, १२--३-१७

“ कोणतेंहि सरकार व विधिमंडळ यांनी एखादा निघ कपटप्रयोग करण्यामध्ये भाग घ्यावयाचें ठरविल्यास अशा प्रयोगाचें नाताळ वसाहत प्रवेश विधेयक हें अत्यंत हीन-तम तिरस्करणीय उदाहरण आहे.” — स्टार, १०-५-१८१७

“ १८९७ चें अधिवेशन यानंतरच्या काळांत, त्या अत्यंत आक्षेपार्ह अशा कायद्याचें जनक म्हणून ओळखलें जाईल. तो कायदा गेल्या वर्षी ट्रान्सवालमधील फोक्सराडने तशाच उद्देशाने मंजूर केलेल्या कायद्यापेक्षाहि^१ काही बाबतींत अधिक वाईट आहे. प्रत्येकाला माहित आहे की, चेंबर्लेन यांनी त्या कायद्याविरुद्ध हरकत घेतली, तेव्हा फोक्सराडने तो ताबडतोब रद्द केला ! परंतु हें निश्चित आहे की, हा कायदा नाताळला जर चांगला असेल, तर ट्रान्सवालला तो अहितकारक असणार नाही.” — ट्रान्सवाल अँडव्हर्टायझर, १२--५-१७

“ नाताळचा नवीन कायदा, ह्या सर्वसामान्य तत्वाच्या पायमल्लीपेक्षाहि अधिक वाईट परिणाम करणारा आहे. शिवाय, तो मंजूर करण्याला अनुकूल म्हणून देण्यांत आलेल्या समर्थक युक्तिवादाला जर मान्यता द्यावयाची असेल, तर तो अप्रामाणिक कायदा आहे असें म्हटलें पाहिजे. त्याची भाषा सर्वांना लागू होण्याइतकी व्यापक आहे. परंतु सरकारने विधिमंडळांत उघड कबूल केलें की तो कायदा फक्त कांही वगांनाच लागू करण्यांत येईल. विशिष्ट वर्गाविरुद्ध कायदे करण्याची ही पद्धत अत्यंत घातक आहे. वर्गविषयक कायदे हे सामान्यतः चुकीचे व अनिष्ट असतात. परंतु जेव्हा वर्गविषयक कायदा अशा स्वरूपांत पास होतो की तो एका विशिष्ट वर्गासाठी केला आहे असें उमगत नाही, तेव्हा त्याचे मूळ दोष फारच बलवत्तर होतात. एखादा कायदा वर्गविषयक हेतूने केलेला कायदा नाही असा बहाणा करून, सरळ वर्गविषयक कायदा केल्याचे परिणाम कोणत्याहि पार्लमेंटने टाळावे हा शुद्ध भेकडपणा होय. या नाताळ वसाहत प्रवेश नियंत्रण कायद्याचा उघड मान्य केलेला उद्देश ‘ स्वतंत्र हिंदी लोकांच्या ’ जादा संख्यावाढीला प्रतिबंध करणें हा आहे; लक्षांत असूं द्या की, ‘ सर्व हिंदी लोकांच्या ’ वाढीला प्रतिबंध नव्हे. मुदतबंद कराराखालील मजूर (कूली) हे या कायद्याच्या अंमलबजावणीतून ज्या वर्गाचे लोक मुक्त आहेत— उदाहरणार्थ, इंग्लंडचे युवराज—त्या वर्गांत गणावयाचे आहेत. तरीहि, खरें पाहिलें तर, नाताळला आणले जाणारे बहुतेक करारबंद मजूर कलकत्ता व मुंबई येथील अत्यंत गलिच्छ वस्तीतून आलेले नीचतम श्रेणीचे लोक असतात. माणसामाणसांची तुलनाच केली तर, आपल्या स्वतःच्या खर्चाने नाताळला येणारा स्वतंत्र हिंदी माणूस हा दुसन्याच्या खर्चाने जहाजांत चढवून आणिलेल्या दरिद्री मजुरापेक्षा श्रेष्ठ दर्जाचा असण्याचा संभवच अधिक. परंतु सर्वांत खालच्या जातीच्या ह्या करारबंद देशबांधवाला प्रवेश दिला जाणार आहे, कारण तो (वसाहतवाल्यांचा) गुलाम आहे ! तरीहि पांच वर्षांच्या काळांत, अशा रीतीने प्रवेश दिला गेलेला अर्ध-गुलाम माणूस, त्याला पाहिजे असेल तर आपली स्वतंत्रता मागू शकतो, आणि नाताळमध्ये स्वतंत्र हिंदी माणूस म्हणून कायम वस्ती करू शकतो. — स्टार, १०--५-१७

“ या राज्यामध्ये (ट्रान्सवालमध्ये) पास झालेल्या, कितीतरी कमी अपमानकारक

अशा एका कायद्यासंबंधी मि. चेंबर्लेन यांनी जी वृत्ति धारण केली, ती दर्शविल्यानंतर आता कोणत्याही न्यायाच्या अगर औचित्याच्या दृष्टीने नाताळच्या कायद्याला त्यांना मान्यता देतां येणार नाही. आणि हें राज्य तर नाताळपेक्षा त्यांच्या प्रभावक्षेत्राच्या आंत फारच थोडें येतें.” — स्टार ७-५-१७

या सर्व विधेयकांमध्ये, सरस निरस निवडणें शक्य झाल्यास, ‘व्यापारी परवान्यांचें विधेयक’^१ हें सर्वांत अनिष्ट आहे. व्यापाऱ्यांनी आपले जमाखर्च इंग्रजीमध्ये ठेविले पाहिजेत ही सक्ति त्यांच्यामुळे होतेच; पण परवाने देणाऱ्या अधिकाऱ्यांना परवाने देणें अगर नाकारणें यासंबंधी निर्गल अधिकार त्यायोगें देण्यांत आलेले आहेत, व आपणावर अन्याय झाला आहे अशी तक्रार सांगणाऱ्याला देशांतील सर्वोच्च न्यायासनाकडेहि दाद मागण्याचा अधिकार दिलेला नाही ! अशा रीतीने ब्रिटिश घटनेच्या एका अत्यंत लोकप्रिय व जतन केलेल्या तत्त्वाची हें विधेयक पायमल्ली करणारें आहे. विधान सभेचे एक सदस्य मि. टेथॅम यांच्या शब्दापेक्षा अधिक चांगल्या रीतीने अर्जदारांना या बिलाविरुद्ध आपले आक्षेप व्यक्त करतां येणार नाहीत. मि. टेथॅम आपल्या भाषणांत म्हणाले :

“आज घंदा करीत असलेल्या व्यापाऱ्यांना या विधेयकाने घंदाची मत्तेदारी प्राप्त होईल असें म्हणण्याला मला बिलकुल संकोच वाटत नाही. ज्या सभासदांनी बिलावर चर्चा केली त्यांनी फक्त व्यापाऱ्यांच्या दृष्टीने चर्चा केली, ग्राहकांच्या दृष्टीने केली नाही. कायद्याला जर कोणतें अत्यंत घातक वळण लागण्याजोगें असेल तर तें व्यापाराला बंदी करण्याच्या उद्देशाने मिळणारें वळण होय, या सिद्धांताला एवढी मान्यता मिळाली आहे की, इंग्लंडच्या सर्वसामान्य कायद्याप्रमाणे, दोन व्यक्तींच्या दरम्यान झालेला खासगी करार हा व्यापारावर बंदी घालणारा म्हणून समाजाला अहितकारक आहे असें सिद्ध करतां आलें तर तो खासगी करार रद्द ठरतो. स्पर्धेसारखी चांगली गोष्ट दुसरी नाही, हें व्यापाराचे एक तत्त्व म्हणून सर्व जगभर मान्यता पावले आहे. तें केवळ व्यापाऱ्यांनाच चांगलें आहे असें नव्हे, तर ग्राहकांच्या दृष्टीनेहि चांगलें आहे. अशा प्रकारच्या विधेयकाचा परिणाम ग्राहकांचें नुकसान होऊन व्यापाऱ्यांचा फायदा मात्र वाढण्यांत होईल आशियाई लोकांवर जुलूम करणारें विधेयक या दृष्टीने मी या बिलाची चर्चा करीत नाही, तर तें सभागृहासमोर ज्या दृष्टिकोनांतून मांडण्यांत आलें आहे, त्या दृष्टीनेच मी याचा विचार करीत आहे. या बिलाच्या कक्षेंत समाजांतील सर्व वर्ग येतात, मग ते युरोपियन असोत वा आशियाई असोत, आणि त्यामधील नियम भयोत्पादक स्वरूपाचे आहेत. त्यांत अशी तरतूद करण्यांत आलेली आहे की, परवाने एका माणसाने द्यावयाचे आहेत, आणि आधीच अस्तित्वांत असलेले परवाने या व्यक्तीकडून काढून घेतले जाण्यास पात्र आहेत. हा नियम खेड्यांपाड्यांसाठी आहे. पण शहरांत व नगरपालिकांच्या क्षेत्रांत हा नियम कसा लावण्यांत येतो ? आपण दरबान शहराचें उदाहरण घेऊं. नगरपरिषदेंत अशाच लोकांचा भरणा अधिक असूं शकेरु की, जे आपल्याच हिताचा अधिक विचार करतील व समाजहिताला गौण मानतील, आणि त्या पालिकेच्या क्षेत्रांत व्यापार करण्याला परवाने

नाकारतील. पंतप्रधान म्हणतील की हे लोक सर्वसामान्य लोकांच्या मताधिकाराच्या नियंत्रणाला पात्र आहेत; परंतु साऱ्या समूहाविरुद्ध एक व्यक्ती असा प्रश्न येतो तेव्हा मताधिकाराचें नियंत्रण कसें अंमलांत आणावयाचें ? ”

खुद्द पंतप्रधानांना देखील या विधेयकाचें समर्थन करणें कठीण आहे असें दिसून आलें, व तें पास व्हावेंच अशी त्यांना फारशी उत्सुकताहि नव्हती. ते म्हणाले :

“ आमची मागणी अशी आहे की, प्रत्येक नगरपालिकेला तिच्या विद्यमान अधिकारांपेक्षा अधिक अधिकार परवाने देण्यावर नियंत्रण ठेवण्याच्या कामासाठी देण्यांत यावेत; आणि त्यांचा हेतु काय आहे हें सांगण्याला टाळाटाळ करण्याचें कारण नाही. युरोपियन लोकांबरोबर जे लोक स्पर्धा करीत आहेत अशा लोकांना युरोपियन लोकांना परवाने द्यावे लागतात तशा प्रकारचे परवाने मिळण्याला बंदी करावी हा आमचा हेतु आहे. हा बिलाचा उद्देश आहे, आणि हा उद्देश मान्य झाला तर अर्थातच बिलाचें दुसरें वाचन मंजूर होईल, आणि मग आपणांला तपशीलाची चर्चा करावी लागेल. प्रजाजनांचें स्वातंत्र्य अंशतः तरी काढून घेत आहों असें दिसल्याशिवाय विधेयक मंजूर होऊं शकत नाही. कारण प्रजाजनांना आता परवाना मिळण्याचा स्वाभाविक हक्क आहे, आणि या विधेयकाचें कायद्यांत रूपांतर झालें तर प्रजाजनांना तो हक्क राहणार नाही. परवाने देण्याच्या ऑफिसरला योग्य वाटलें तरच त्याला तो हक्क मिळूं शकेल. हें विधेयक कायद्याच्या रीतसर अंमलबजावणीत ठवळाठवळ करीत आहे; कारण, न्यायालयांना अधिकार दिला तर विधेयकाचा उद्देश निष्फळ ठरेल. नगर-परिषदा आपल्या मतदारांना जबाबदार आहेत; त्यांच्या निकालावर न्यायालयाकडे अपील करण्याचा अधिकार, परवाने देण्याच्या बाबतीत कायद्याने दिलेला नाही. या विधेयकाला अशी हरकत घेण्यांत आली आहे की, त्याच्यामुळे कायद्याचा स्वाभाविक परिणाम घडून येण्याच्या कामांत अडथळा निर्माण होईल. त्याला उत्तर असें की, जर परवाने सर्रास द्यावयाचे तर मग आम्ही हें बिलच पास करणार नाही. कायद्याअन्वये फक्त परवाने देणाऱ्या अधिकार्यांनाच परवाने देण्याच्या बाबतीतील विवेचक अधिकार राहिल. (एका, एका!) मला या मुद्यावर जोर देणें योग्य वाटतें की, या बिलाअन्वये व्यापारी परवाने देण्याच्या बाबतीत न्यायालयांना कांहीच अधिकार राहणार नाही. तो अधिकार फक्त परवाने देणाऱ्या अधिकार्यांनाच असणार. जर सभागृहाला वाटलें की, या विधेयकाचें दुसरें वाचन व्हावें, तर कमिटीमध्ये बिलावर क्लमवार तपशीलाची चर्चा होईल. विधानसभेला मी हें विधेयक सादर करतो; या विधेयकाचा उद्देश, वसाहत प्रवेश नियंत्रण बिलामध्ये ज्या लोकांचा विचार करण्यांत आलेला आहे, त्यांच्यावर परिणाम करणें हाच आहे. या लोकांना जमिनीवर उतरूं दिलें जाणार नाही, असें जहाजांना समजलें तर जहाजांचे कप्तान या लोकांना आणणार नाहीत, आणि आपणांला व्यापारी परवाने मिळणार नाहीत असें या लोकांना समजलें तर ते इकडे येणारच नाहीत.

मि. सिमॉन्स यांनी विधेयकाला विरोध केला. हें विधेयक इंग्रजी न्यायनीतीला अत्यंत विरोधी आणि जुलमी आहे असें त्यांनी आपलें मत सांगितलें,

कांही पौड किंमतीचा माल घेऊन एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणाऱ्या

फेरीवाल्यांनी सुद्धा आपले हिशेब इंग्रजी भाषेत ठेविले पाहिजेत, अशी अपेक्षा असल्याचें दिसून येईल. खरें म्हटलें तर तें मुळी हिशेबच ठेवीत नाहीत. अन्याय-ग्रस्त पक्षाने देशांतील सर्वांच्च न्यायालयाकडे दाद मागण्याला जाण्याविरुद्ध आक्षेपाला आधारभूत कारण असें दिसतें की, न्यायालयामध्ये परवाना देणाऱ्या ऑफिसरला आपला अधिकार योग्य विवेक राखून वापरल्याचें समर्थन करतां येणार नाही.

जुने परवाने बदलून नवीन करून देण्याचे बाबतींत काय केले जाईल असा प्रश्न उद्भवतो. लाखों पाँड किंमतीचा माल ज्यांच्याकडे आहे, त्यांना परवाना-ऑफिसरला परवाना नाकारणें योग्य वाटलें तर आपला धंदा बंद करावयास सांगायचें काय ? हा विचार मि. स्माइथ यांना सुचला, व त्यांनी उपसूचना मांडिली की, ज्या व्यापाऱ्यांकडे परवाने आहेत त्यांना आपला धंदा बंद करण्यास एक वर्षांचा अवधि द्यावा. मि. स्माइथ यांनी सभागृहाच्या नजरेस आणून दिलें की, फ्री स्टेटने सुद्धा व्यापाऱ्यांना धंदा बंद करण्यास भाग पाडण्यापूर्वी योग्य अवधि दिला होता. दुर्दैवाने ती उपसूचना नामंजूर झाली.

नाताळ अॅडव्हर्टायझरने ता. ५-४-१७ च्या अंकांत या विधेयकासंबंधी पुढील-प्रमाणे विचार प्रकट केले आहेत :

“ कित्येक सभासदांनी धैर्याने वसाहत प्रवेशनियंत्रण विधेयकामध्ये ग्रथित झालेल्या ब्रिटिश परंपराभंगाविरुद्ध निषेध व्यक्त केला; पण त्यांनीच परवाना-विधेयकामध्ये अनुस्यूत असलेल्या प्रजाजनांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या घाताची किततीतरी अधिक गंभीर व कटु गोळी तोंड वेडेंवांकडें न करतां एकदम गिळून टाकली, ही अत्यंत खेदाची गोष्ट होय. विधेयकाच्या उद्देशाशीं आम्ही पूर्ण सहमत आहो; आणि नगरपालिकांना जे अफाट अधिकार देण्यांत आले आहेत त्यांबद्दल कित्येक सभासदांनी व्यक्त केलेल्या भीतीला आम्ही फारसें महत्त्व देत नाही. विधेयकांतील फार अधिक धोक्याची गंभीर बाब म्हणजे न्यायालयांकडे अपील करण्याचा हक्क नाकारण्यांत आला आहे ही होय. या एकाच गोष्टीमुळे विधेयकामध्ये अधिकाऱ्यांना देण्यांत आलेले अधिकार हे भयंकर ठरतात. न्यायालयांकडे अपील करण्याचा लोकांचा अधिकार हिरावून घेण्याची अड्डाणी व गैरमुत्सद्देगिरीची युक्ति न काढतां, ज्या हितसंबंधांचें संरक्षण करावयाचें होतें त्यांचें तिनक्याच परिणामकारक रीतीने संरक्षण करणारा कायदा तयार करणें हें सोपें झालें असतें. (अपील नाकारणारा) हा नियम घालण्याचें कोणत्याहि तातडीच्या कारणाने समर्थन होऊं शकणार नाही. पंतप्रधान यांनी युक्तिवाद केला की, “ विवेचक अधिकार हा सर्वोच्च न्यायालय किंवा इतर न्यायालय यांकडे असला तर तो विवेचक अधिकारच नव्हे, परवाना-अधिकार्याला विवेचक अधिकार द्यावयाचा व तो वापरण्याचा अधिकार मात्र न्यायालयाला द्यावयाचा, असें आम्हांला करतां येणार नाही.” हा युक्तिवाद खुद्द प्रधानमंत्री व त्यांचा श्रोतृगण या दोघांनाहि कमीपणा आणणारा आहे. विद्यमान कायद्याखाली परवाना-अधिकार्यांना विवेचक अधिकार आहेत, परंतु त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाचा अंतिम अधिकार नाहीसा होत नाही. शिवाय हा सर्व युक्तिवाद विधेयकांतीलच एका नियमाने निष्फळ ठरतो; कारण त्या-अन्वये वसाहतसचिवांकडे अपील ठेविलेले आहे! अशा रीतीने परवाना अधिकार्याला

विवेचक अधिकार देण्यांत आला आहे, व तो अधिकार दुसऱ्या कोणाला तरी वापरण्यास दिला आहे.”

आपल्या अर्जदारांनी वरील विधेयकांच्या तपशीलाची सविस्तर चर्चा करण्याचा प्रयत्न केलेला नाही; कारण त्यांच्या नम्र मताने बिलांतील अंतर्भूत तत्त्व ब्रिटिश घटनेच्या तत्वांना, तसेंच १८५८ च्या जाहीरनाम्यांतील घोषणांशीं इतकें विरोधी आहे की, तपशीलाची चर्चा करणें निरर्थक वाटते.

या विधेयकांना नामंजुरी दिली नाही तर, नाताळराज्य हिंदी लोकांवर जुलूम करण्याच्या बाबतींत ट्रान्सवालच्या फार पुढे जाईल. वसाहत प्रवेश नियंत्रण कायद्यानुसार हिंदी लोकांना नाताळमध्ये प्रवेश करतां येणार नाही. फक्त थोडे मूठभर लोक, जे इंग्रजी लिहू शकतात, ते प्रवेश करू शकतील. ट्रान्सवालमध्ये जाण्याला मात्र त्यांना कोणताहि प्रतिबंध नाही. नाताळमध्ये फेरीवाल्यांना फेरी करून माल विकण्याला परवाना मिळत नाही, ट्रान्सवालमध्ये तो त्यांना हक्काने मिळतो. अशा परिस्थितींत आपल्या अर्जदारांना विश्वास वाटतो की, दुसरें कांहीहि केलें नाही तरी, नाताळमध्ये सर्वच हिंदी लोकांचा प्रवेश बंद करण्यांत यावा, आणि एक विसंगति म्हणजे, नाताळच्या वसाहतींत हिंदी माणूस असल्यामुळे होणारे सर्व फायदे नाताळला मिळतात, पण नाताळ मात्र हिंदी लोकांना आपला कांहीही फायदा घेऊं देत नाही ही, दूर केली जावी.

स्वतंत्र हिंदी लोकांचें अटक^१ केली जाण्याच्या पात्रतेपासून रक्षण करण्यासाठी आणिलेलें विधेयक हें वसाहतीमध्ये उठलेल्या हिंदी-विरोधी आरडाओरडीला उत्तर म्हणून आणिलेलें नाही, परंतु त्याचा उगम सरकार व कांही हिंदी लोक यांच्या दरम्यान झालेल्या पत्रव्यवहारामध्ये आहे. जे हिंदी लोक मुद्दतबंद कराराखाली नाहीत त्यांना कधी कधी आपल्या शेतांवरून पळून गेलेले असें समजून हिंदी वसाहत प्रवेश कायद्याखाली पकडण्यांत येतें. ही गैरसोय टाळण्याचे हेतूने, कांही हिंदी लोक सरकारला भेटले व ही गैरसोय कमी करण्याची त्यांनी विनंति केली. सरकारनेहि सहानुभूति दर्शवून एक घोषणा काढण्याची कृपा केली. त्या घोषणेने प्रवेशार्थी संरक्षक ऑफिसरला स्वतंत्र हिंदी लोकांना, ‘प्रमाणपत्र धारण करणारे मुद्दतबंद कराराखालील मजूर नव्हेत’ असें प्रमाणपत्र देण्याचा अधिकार देण्यांत आला. परंतु ही तात्पुरती व्यवस्था होती, व हल्लीचें विधेयक हें त्या व्यवस्थेच्या ऐवजी योजण्यांत आलें आहे. हें विधेयक पुढे आणण्यांत सरकारचा चांगला हेतु आहे हें अर्जदार ओळखतात, परंतु आपल्या अर्जदारांना भीति वाटते की ज्या चांगल्या हेतूने विधेयकाची योजना करण्यांत आली आहे, तो सगळा चांगुलपणा विधेयकाच्या तिसऱ्या कलमाने^१ नष्ट केल्या आहे, व हें

विधेयक म्हणजे लोकांच्या छळाचें एक यंत्र बनलें आहे! तिसऱ्या कलमाअन्वये, कोणाहि हिंदी माणूस परवान्यावांचून आढळल्यास त्याला पकडणाऱ्या पोलिसाला वेकायदा अटक केल्याबद्दलच्या जबाबदारींतून मुक्त करण्यांत आलें आहे! परवाना काढणें ही अनिवार्य शर्त नाही, आणि परवान्याच्या नियमाचा फायदा फक्त गरीब स्थितीतील हिंदी लोकच करून घेतात ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. पूर्वी ऑफिसर लोकांच्या अटक करण्याच्या फाजील उत्साहामुळे कटकटी निर्माण होत असत. आता कलम ३ ने तर पोलिसांना त्यांच्या लहरीप्रमाणे कोणाहि हिंदी मनुष्याला वेदरकारपणें कैद करण्याचा जणू परवानाच दिला आहे! या विधेयकाविरुद्ध जो युक्तिवाद नामदार विधानसभेला सादर केलेल्या आमच्या पूर्वी उल्लेख केलेल्या अर्जांत केला आहे (परिशिष्ट ई) त्याकडे अर्जदार नम्रपणें आपलें लक्ष वेधूं इच्छितात,^२ आणि आशा बाळगतात की हें विधेयक नामंजूर केलें जाईल. मुदतबंद कराराखाली मजुरांच्या कायद्याअन्वये अटक करतांना पोलीस ऑफिसरांना सावधगिरी बाळगण्याबद्दल सूचना देण्यांत आल्या असत्या तर अडचण दूर झाली असती.

शेवटीं अर्जदारांची विनंति अशी की — कोणताहि कायदा अंमलांत आल्यापासून दोन वर्षांचे आंत नामंजूर करण्याचा जो अधिकार घटना कायद्याप्रमाणे सम्राज्यीला प्राप्त झालेला आहे त्या आधारे वरील विधेयकें नामंजूर करावीं; किंवा हीं विधेयकें सर्व अगर त्यांपैकी कोणताहि भाग नामंजूर करण्याला नकार द्यावयाचा असेल तर तसा नकार देण्यापूर्वी, वर दिग्दर्शित केलेल्या स्वरूपाची चौकशी करण्याचा हुकूम देण्यांत यावा; हिंदुस्थानाबाहेर ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांचा दर्जा काय याविषयी निःसंदेह घोषणा करण्यांत यावी; आणि हे कायदे नामंजूर करणें व्यवहार्य वाटत नसेल तर नाताळला पाठविण्यांत येणारे मुदतबंद कराराखालील मजूर पाठविण्याचें बंद करण्यांत यावें; अथवा महाराणी सरकारला योग्य वाटेल ती अन्य प्रकारची मदत सरकारने द्यावी.

आणि या न्यायाच्या व दयेच्या कृत्याबद्दल आपले अर्जदार आपल्या कल्याणाबद्दल अखंड प्रार्थना करीत राहतील, इत्यादि, इत्यादि,

(सही) अब्दुल करीम हाजी आदम व इतर

१ - हें कलम कायद्यामध्ये कलम ४ म्हणून घातलें गेलें. पुढील पृ. ३३१ पाहा.

२ - या ठिकाणीं हें परिशिष्ट गाळलेलें आहे, कारण तो अर्ज पूर्वी पृ. २७५-२८० मध्ये त्याच्या योग्य कालानुक्रमाने दिलेला आहे.

विवेचक अधिकार देण्यांत आला आहे, व तो अधिकार दुसऱ्या कोणाला तरी वापरण्यास दिला आहे.”

आपल्या अर्जदारांनी वरील विधेयकांच्या तपशीलाची सविस्तर चर्चा करण्याचा प्रयत्न केलेला नाही; कारण त्यांच्या नम्र मताने ब्रिटीश अंतर्भूत तत्त्व ब्रिटिश घटनेच्या तत्वांना, तसेंच १८५८ च्या जाहीरनाम्यांतील घोषणांशीं इतकें विरोधी आहे की, तपशीलाची चर्चा करणें निरर्थक वाटतें.

या विधेयकांना नामंजुरी दिली नाही तर, नाताळराज्य हिंदी लोकांवर जुलूम करण्याच्या बाबतींत ट्रान्सवालच्या फार पुढे जाईल. वसाहत प्रवेश नियंत्रण कायद्यानुसार हिंदी लोकांना नाताळमध्ये प्रवेश करतां येणार नाही. फक्त थोडे मूठभर लोक, जे इंग्रजी लिहूं शकतात, ते प्रवेश करूं शकतील. ट्रान्सवालमध्ये जाण्याला मात्र त्यांना कोणताहि प्रतिबंध नाही. नाताळमध्ये फेरीवाल्यांना फेरी करून माल विकण्याला परवाना मिळत नाही, ट्रान्सवालमध्ये तो त्यांना हक्काने मिळतो. अशा परिस्थितींत आपल्या अर्जदारांना विश्वास वाटतो की, दुसरें कांहीहि केलें नाही तरी, नाताळमध्ये सर्वच हिंदी लोकांचा प्रवेश बंद करण्यांत यावा, आणि एक विसंगति म्हणजे, नाताळच्या वसाहतींत हिंदी माणूस असल्यामुळे होणारे सर्व फायदे नाताळला मिळतात, पण नाताळ मात्र हिंदी लोकांना आपला कांहीही फायदा वेऊं देत नाही ही, दूर केली जावी.

स्वतंत्र हिंदी लोकांचें अटक^१ केली जाण्याच्या पात्रतेपासून रक्षण करण्यासाठी आणि लें विधेयक हें वसाहतीमध्ये उठलेल्या हिंदी-विरोधी आरडाओरडीला उत्तर म्हणून आणि लें नाही, परंतु त्याचा उगम सरकार व कांही हिंदी लोक यांच्या दरम्यान झालेल्या पत्रव्यवहारामध्ये आहे. जे हिंदी लोक मुद्दतबंद कराराखाली नाहीत त्यांना कधी कधी आपल्या शेतांवरून पळून गेलेले असें समजून हिंदी वसाहत प्रवेश कायद्याखाली पकडण्यांत येतें. ही गैरसोय टाळण्याचे हेतूने, कांही हिंदी लोक सरकारला भेटले व ही गैरसोय कमी करण्याची त्यांनी विनंति केली. सरकारनेहि सहानुभूति दर्शवून एक घोषणा काढण्याची कृपा केली. त्या घोषणेने प्रवेशार्थी संरक्षक ऑफिसरला स्वतंत्र हिंदी लोकांना, ‘प्रमाणपत्र धारण करणारे मुद्दतबंद कराराखालील मजूर नव्हेत’ असें प्रमाणपत्र देण्याचा अधिकार देण्यांत आला. परंतु ही तात्पुरती व्यवस्था होती, व हल्लीचें विधेयक हें त्या व्यवस्थेच्या ऐवजी योजण्यांत आलें आहे. हें विधेयक पुढे आणण्यांत सरकारचा चांगला हेतु आहे हें अर्जदार ओळखतात. परंतु आपल्या अर्जदारांना भीति वाटते की ज्या चांगल्या हेतूने विधेयकाची योजना करण्यांत आली आहे, तो सगळा चांगुलपणा विधेयकाच्या तिसऱ्या कलमाने^१ नष्ट केल्या आहे, व हें

विधेयक म्हणजे लोकांच्या छळाचें एक यंत्र बनलें आहे! तिसऱ्या कलमाअन्वये, कोणीहि हिंदी माणूस परवान्यावांचून आढळल्यास त्याला पकडणाऱ्या पोलिसाला वेकायदा अटक केल्याबद्दलच्या जबाबदारींतून मुक्त करण्यांत आलें आहे! परवाना काढणें ही अनिवार्य शर्त नाही, आणि परवान्याच्या नियमाचा फायदा फक्त गरीब स्थितीतील हिंदी लोकच करून घेतात ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. पूर्वी ऑफिसर लोकांच्या अटक करण्याच्या फाजील उत्साहामुळे कटकटी निर्माण होत असत. आता कलम ३ ने तर पोलिसांना त्यांच्या लहरीप्रमाणे कोणाहि हिंदी मनुष्याला वेदरकारणें कैद करण्याचा जणू परवानाच दिला आहे! या विधेयकाविरुद्ध जो युक्तिवाद नामदार विधानसभेला सादर केलेल्या आमच्या पूर्वी उल्लेख केलेल्या अर्जांत केला आहे (परिशिष्ट ई) त्याकडे अर्जदार नम्रपणें आपलें लक्ष वेधूं इच्छितात,^२ आणि आशा बाळगतात की हें विधेयक नामंजूर केलें जाईल. मुद्दतबंद कराराखाली मजुरांच्या कायद्याअन्वये अटक करतांना पोलीस ऑफिसरांना सावधगिरी बाळगण्याबद्दल सूचना देण्यांत आल्या असत्या तर अडचण दूर झाली असती.

शेवटीं अर्जदारांची विनंति अशी की — कोणताहि कायदा अंमलांत आल्यापासून दोन वर्षांचे आंत नामंजूर करण्याचा जो अधिकार घटना कायद्याप्रमाणे सम्राज्ञीला प्राप्त झालेला आहे त्या आधारे वरील विधेयकें नामंजूर करावीं; किंवा हीं विधेयकें सर्व अगर त्यांपैकी कोणताहि भाग नामंजूर करण्याला नकार द्यावयाचा असेल तर तसा नकार देण्यापूर्वी, वर दिग्दर्शित केलेल्या स्वरूपाची चौकशी करण्याचा हुकूम देण्यांत यावा; हिंदुस्थानाबाहेर ब्रिटिश हिंदी प्रजाजनांचा दर्जा काय याविषयी निःसंदेह घोषणा करण्यांत यावी; आणि हे कायदे नामंजूर करणें व्यवहार्य वाटत नसेल तर नाताळ्या पाठविण्यांत येणारे मुद्दतबंद कराराखालील मजूर पाठविण्याचें बंद करण्यांत यावें; अथवा महाराणी सरकारला योग्य वाटेल ती अन्य प्रकारची मदत सरकारने द्यावी.

आणि या न्यायाच्या व दयेच्या कृत्याबद्दल आपले अर्जदार आपल्या कल्याणाबद्दल अखंड प्रार्थना करीत राहतील, इत्यादि, इत्यादि,

(सही) अबदुल करीम हाजी आदम व इतर

१ - हें कलम कायद्यामध्ये कलम ४ म्हणून घातलें गेलें. पुढील पृ. ३३१ पाहा.

२ - या ठिकाणीं हें परिशिष्ट गाळलेलें आहे, कारण तो अर्ज पूर्वी पृ. २७५-२८० मध्ये त्याच्या योग्य कालानुक्रमाने दिलेला आहे.

क्रमांक १, १८९७

कायदा (अधिनियम)

“ क्वारंटाईनसंबंधी कायद्यांच्या दुरुस्तीसाठी केलेला. ”

नाताळची विधान परिषद व विधान सभा यांच्या सल्ल्यानुसार व संमतीने महाकीर्ति-शाली महाराणी पुढीलप्रमाणे कायदा करित आहेत, तो असा :—

१. जेव्हा सन १८८२ च्या ४ थ्या कायद्याप्रमाणे कोणतेहि ठिकाण रोगव्याप्त म्हणून घोषित करण्यांत आलें असेल, तेव्हा गव्हर्नर इन् कौन्सिल आणखी एक जाहीरनामा काढून आदेश देऊं शकतात की, अशा ठिकाणाहून आलेल्या जहाजांतून कोणाहि मनुष्याला जमिनीवर उतरतां कामा नये.
२. असा कोणताहि आदेश अशा जहाजालाहि लागू होईल, की ज्याच्यावर रोगव्याप्त म्हणून घोषित केलेल्या ठिकाणचे उतारू असतील — मग ते दुसऱ्या कोणत्याहि ठिकाणीं चढले असोत, अगर तें जहाज घोषित रोगव्याप्त बंदराला गेलेलें नसो.
३. असा कोणताहि हुकूम, फेर जाहीरनाम्याने मागे घेतला जाईपर्यंत, अंमलांत राहिल.
४. जो कोणी माणूस या कायद्याचा भंग करून नाताळमध्ये उतरेल, त्याला शक्य तर, ज्या आगबोटीतून तो आला, त्याच आगबोटीने परत पाठविलें जाईल. अशा आगबोटीचा कप्तान त्याला बोटीवर घेण्यास, आणि आगबोट-मालकांच्या खर्चाने त्याला वसाहतींतून परत नेण्याला कायद्याने बांधलेला आहे.
५. या कायद्याचें उलंघन करून ज्या जहाजांतून आलेला कोणीहि माणूस नाताळमध्ये उतरेल, त्या जहाजाचा कप्तान व मालक यांना अशा उतरणाऱ्या प्रत्येक मनुष्यागणिक १०० पौंड दंड द्यावा लागेल. ही दंडाची रक्कम सर्वोच्च न्यायालयाच्या हुकुमाने वसूल करतां येईल व सदर आगबोट ही त्या रकमेला तारण म्हणून धरण्यांत येईल. अशी दंडाची रक्कम वसूल होईपर्यंत, आणि अशा रीतीने उतरलेला प्रत्येक मनुष्य वसाहतीबाहेर नेण्याची व्यवस्था आगबोटीच्या मालकाकडून केली जाईपर्यंत, आगबोटीला बंदर सोडून निघून जाण्याची परवानगी दिली जाणार नाही.
६. हा कायदा व १८५८ चा कायदा नं. ३ व १८८२ चा कायदा नं. ४ हे एकच कायदा म्हणून एकत्र वाचले जातील.

परिशिष्ट ' ब '

वॉल्टर हेली हचिन्सन
गव्हर्नर.

क्र. १, १८९७

कायदा (अधिनियम)
प्रवेशार्थींवर कांही नियंत्रणे घालण्यासाठी

ज्याअर्थी वसाहत प्रवेशावर कांही नियंत्रणे घालणे इष्ट आहे :

त्याअर्थी महाकीर्तिशाली महाराणीसाहेब, विधानपरिषद व विधानसभा यांच्या सल्ल्यानुसार व संमतीने पुढीलप्रमाणे कायदा करित आहेत :

१. या कायद्याला " वसाहत-प्रवेश नियंत्रण कायदा, १८९७ " असे संबोधण्यांत येईल.

२. पुढे नमूद केलेल्यांना हा कायदा लागू होणार नाही—

(अ) या कायद्याला जोडिलेल्या पुरवणी ' अ ' मध्ये दिलेल्या नमुन्यांतील प्रमाणपत्र, वसाहत सचिव, नाताळचे एजंट-जनरल, अगर नाताळ-मध्ये किंवा नाताळबाहेर या कायद्याच्या अंमलबजावणीकरितां नेमिलेला कोणीहि ऑफिसर, यांचें प्रमाणपत्र बाळगणारा माणूस;

(ब) नाताळ सरकारने कायद्याच्या योगाने किंवा सरकारमान्य योजनेच्या द्वारा ज्यांच्या नाताळ-प्रवेशाची व्यवस्था केलेली आहे अशा वर्गाचा कोणीहि माणूस;

(क) वसाहत सचिवांच्या सहीने निघालेल्या लेखी हुकुमाने या कायद्याच्या अंमलबजावणीतून खास मुक्त करण्यांत आलेला कोणीहि माणूस;

(ड) महाराणी सरकारच्या लष्करी अगर नाविक दलांतील सैनिक;

(ई) कोणत्याहि सरकारच्या युद्धनौकेवरील ऑफिसर्स व खलाशी लोक,

(फ) साम्राज्य सरकार किंवा दुसरें कोणतेंहि सरकार यांच्याकडून किंवा त्यांच्या अधिकाराखाली योग्य रीतीने नाताळमध्ये नेमिला गेलेला कोणीहि माणूस.

३. खालील पोटकलमांमध्ये ज्या वर्गाची व्याख्या सांगण्यांत आली आहे, अशा वर्गातील कोणत्याहि मनुष्याला नाताळमध्ये जलमार्गाने व स्थलमार्गाने येऊन राहण्यास बंदी करण्यांत येत आहे. या लोकांचें वर्णन ' मनाई केलेला प्रवेशार्थी ' असें यापुढील भागांत करण्यांत आलें आहे. ते लोक पुढीलप्रमाणे :

(अ) या कायद्याखाली नेमिलेल्या ऑफिसरने सूचना दिल्यावर, या कायद्याचे पुरवणी ' ब ' मधील नमुन्यामध्ये, युरोपांतील कोणत्याहि भाषेंत वसाहत सचिव यांना उद्देशून जो कोणी स्वतः अर्ज लिहिणार नाही व त्यावर सही करणार नाही असा मनुष्य;

(ब) कंगाल असलेला, अगर ज्याचा पोषणाचा बोजा लोकांवर अगर सरकार-वर पडण्याचा संभव आहे, असा मनुष्य,

- (क) निर्वुद्ध किंवा डोकें भ्रमिष्ट असलेला मनुष्य,
 (ड) गलिच्छ किंवा भयंकर सांसर्गिक रोगाने पछाडलेला मनुष्य,
 (इ) दोन वर्षांच्या अवधींत जो कोणी माणूस भयंकर अत्याचार किंवा दुष्ट गुन्हाबद्दल अगर नैतिक अधमतायुक्त गैरवर्तनाबद्दल दोषी ठरला असेल, व ज्याला शिक्षेपासून मुक्तता मिळाली नसेल, व ज्याचा गुन्हा केवळ राजकीय गुन्हा नसेल असा मनुष्य,
 (फ) कोणीहि वेश्या अगर इतरांच्या वेश्यावृत्तीवर उपजीविका करणारा कोणीहि माणूस.

४. कोणीहि मनाई केलेला प्रवेशार्थी या कायद्याच्या नियमाचा अनादर करून नाताळांत प्रवेश करील अथवा नाताळमध्ये आढळेल तर त्याने या कायद्याचा भंग केला असें समजण्यांत येईल, आणि इतर शिक्षेवरोवरच तो वसाहतींतून काढून टाकला जाण्यास पात्र होईल, आणि दोषी ठरल्यावर सहा महिनेपर्यंत साध्या कैदेची शिक्षा मिळण्यास पात्र होईल. मात्र असा गुन्हेगार माणूस हद्दपार केला जाणार असल्यास ही शिक्षा रद्द होईल, किंवा त्याने दोन सरकारमान्य जामीन पन्नास पौंड रकमेचे देऊन एक महिन्यांत वसाहत सोडून जाण्याची हमी दिली तरीहि ही शिक्षा रद्द होईल.

५. कोणीहि माणूस या कायद्याच्या कलम ३ च्या अर्थाप्रमाणें 'मनाई केलेला प्रवेशार्थी' आहे असें दिखत असेल, परंतु सदर कलम ३ ची पोटकलमें क. ड, इ, फ, यांतील अर्थांमध्ये तो येत नसेल तर, पुढील अटींवर त्याला नाताळमध्ये प्रवेश करण्यास परवानगी दिली जाईल.

- (अ) त्याने उतरण्यापूर्वी, या कायद्याखाली नेमिलेल्या ऑफिसरकडे शंभर पौंड रक्कम रोख ठेविली पाहिजे.
 (ब) अशा मनुष्याने नाताळमध्ये प्रवेश केल्यापासून एका आठवड्याचे आंत वसाहत-सचिव, अगर मॅजिस्ट्रेट यांजकडून या कायद्याच्या मनाई केलेल्या प्रवेशार्थींच्या वर्गांत आपण येत नाही अशा अर्थाचें प्रमाणपत्र मिळविलें तर त्याची शंभर पौंड रक्कम परत केली जाईल.
 (क) अशा मनुष्याने एका आठवड्याचे आंत असें प्रमाणपत्र मिळविलें नाही तर त्याची शंभर पौंड रक्कम जप्त करणें शक्य होईल, व त्याला मनाई केलेला प्रवेशार्थी म्हणून समजतां येईल.

मात्र, या कलमाखाली नाताळमध्ये प्रवेश करणाऱ्या मनुष्याचे बाबतींत, ज्या आगबोटोंतून तो वसाहतींतील बंदरांत आला असेल त्या आगबोटीवर अगर आगबोट मालकावर कसलीच जोखीमदारी नाही.

६. या कायद्याखाली नेमिलेल्या ऑफिसरचे जो कोणी मनुष्य समाधान करूं शकेल की, आपण पूर्वी नाताळमध्ये स्थायिक झालों होतो, व आपण कलम ३ ची पोट कलमें क, ड, इ, फ यांच्या अर्थांत वसत नाही, तर त्याला मनाई केलेला प्रवेशार्थी असें मानलें जाणार नाही.

७. मनाई केलेला प्रवेशार्थी नसणाऱ्या मनुष्याची पत्नी व अज्ञान मूल यांच्यावर या कायद्याखालील प्रतिबंध लागू होणार नाही

८. ज्या आगबोटीतून कोणीहि मनाई केलेला प्रवेशार्थी उतरेल, त्या बोटीचा कप्तान व मालक हे दोघेहि एकत्र व स्वतंत्रपणे किमान शंभर पौंड दंड देण्यास पात्र होतील; आणि असे पहिले पांच लोक झाल्यानंतर जितके मनाई केलेले प्रवेशार्थी उतरतील त्या प्रत्येक पांचांगणिक शंभर पौंड याप्रमाणे जास्तीत जास्त पांच हजार पौंडापर्यंत दंड केला जाईल. हा दंड सर्वोच्च न्यायालयाच्या हुकुमाने त्या आगबोटीकडून वसूल केला जाईल. हा दंड दिला जाईपर्यंत आगबोटीला बंदर सोडण्याची परवानगी दिली जाणार नाही; तसेच आगबोटीतून उतरलेला प्रत्येक मनाई केलेला प्रवेशार्थी वसाहतीतून काढून नेण्याची व्यवस्था कप्तानाने या कायद्याखाली नेमिल्या गेलेल्या ऑफिसरचे समाधान होईल अशा रीतीने केली नाही तरीहि आगबोटीला बंदर सोडून जाण्याची परवानगी मिळणार नाही.

९. मनाई केलेल्या प्रवेशार्थीला कोणताहि धंदा अगर व्यापार करण्याचा परवाना मिळण्याचा हक्क नाही; तसेच त्याला स्वामित्वाने अगर खरेदीने अगर अन्य रीतीने जमीनमिळकत संपादन करण्याचा हक्क नाही; त्याला मताधिकाराचा हक्क मिळणार नाही. कोणत्याहि नगरपालिकेचा मतदार नागरिक अगर एखाद्या नवीन वसविलेल्या नगराचा नागरिक, या नात्याने त्याचे नांव यादीत समाविष्ट केले जाणार नाही. या कायद्याच्या नियमांचा भंग करून कोणताहि परवाना किंवा मताधिकार मिळविलेला असेल तर तो रद्द होईल.

१०. सरकारने विशिष्ट अधिकार ज्याला दिले आहेत असा अधिकारी, नाताळमध्ये आढळून आलेल्या कोणाहि मनाई केलेल्या प्रवेशार्थीला त्याच्या मूळ देशाच्या किंवा देशाजवळच्या बंदरांत नेऊन सोडण्यासाठी कोणत्याहि जहाजाचा कप्तान, मालक अगर एजंट यांच्याशी करार करू शकेल, आणि अशा मनाई केलेल्या प्रवेशार्थीला त्याच्या सामानसुमानासह अशा जहाजावर पोलीस ऑफिसर बसवून देऊ शकेल. असा परत पाठविला जाणारा माणूस निर्धन असेल तर त्या जहाजातून उतरल्यावर एक महिनाभर त्याला आपल्या परिस्थितीप्रमाणे राहतां येईल एवढी रक्कम त्याला देण्यांत येईल.

११. मनाई केलेल्या कोणाहि प्रवेशार्थीला या कायद्याच्या नियमांचा भंग करण्यास जो कोणी जाणूनबुजून कोणत्याहि प्रकारे मदत करील, त्याने स्वतः या कायद्याचा भंग केला आहे असे समजले जाईल.

१२. या कायद्याचे कलम ३ पोटकलम 'एफ' या वर्गातील कोणाहि मनाई केलेल्या प्रवेशार्थीला जो कोणी नाताळमध्ये प्रवेश करण्यास जाणूनबुजून मदत करील त्याने या कायद्याचा भंग केला असे समजले जाईल, आणि तो दोषी ठरल्यावर बारा महिनेपर्यंत सक्तमजुरीची शिक्षा मिळण्यास तो पात्र होईल.

१३. वसाहत सचिवांच्या सहीचे लेखी अगर छापील अधिकारपत्र घेतल्याशिवाय जो कोणी माणूस, एखाद्या निर्बुद्ध किंवा भ्रमिष्ट मनुष्याला नाताळमध्ये आणण्यास साहाय्यभूत होईल त्याने या कायद्याचा भंग केला असे समजले जाईल; आणि इतर शिक्षेशिवाय आणखी, तो निर्बुद्ध किंवा भ्रमिष्ट मनुष्य नाताळमध्ये असेपर्यंत त्याच्या पालनपोषणाचा खर्च देण्यास पात्र होईल.

१४ कलम पांचमधील नियमांस अनुसरून, कोणाहि पोलीस ऑफिसरला किंवा या कायद्याखाली विशिष्ट कामासाठी नेमिलेल्या ऑफिसरला, कोणाही मनाई केलेल्या प्रवेशार्थीला नाताळमध्ये जमिनीवरून अगर जलमार्गाने प्रवेश करण्यास प्रतिबंध करतां येईल.

१५ या कायद्याच्या नियमांची अंमलबजावणी करण्यासाठी गव्हर्नर - इन् - कौन्सिलने आपल्या मर्जीनुसार ऑफिसर नेमावे अगर काढून टाकावे; त्यांचें कर्तव्य ठरवून द्यावें; आणि असे ऑफिसर्स आपल्या खात्याच्या प्रमुख सचिवाकडून मिळणारे आदेश पाळतील.

१६ या कायद्याची योजना अधिक चांगल्या रीतीने अंमलांत यावी यासाठी गव्हर्नर इन कौन्सिल यांनी वेळोवेळी नियम - उपनियम बनवावे, दुरुस्त करावे व रद्द करावे.

१७ या कायद्याचा, अगर या कायद्याखाली मंजूर केलेल्या नियमोपनियमांचा भंग करण्याच्या अपराधाबद्दल, जेथे स्पष्टपणें अधिक शिक्षा सांगितलेली नसेल, तेथे पन्नास पौडपर्यंत दंड, अगर दंड दिला जाईपर्यंत अगर दंडाशिवाय आणखी, साध्या अगर सक्त मजूरीच्या कैदेची शिक्षा जास्तीत जास्त तीन महिने असू शकेल. /

१८ या कायद्याचा किंवा त्याखालील नियमोपनियमांचा भंग करण्याचा गुन्हा, व शंभर पौडापर्यंत दंड व इतर पैसे वसूल करण्याचे दावे, यांची चौकशी करण्याचा मॅजिस्ट्रेटला अधिकार आहे.

पुरवणी ' अ '

नाताळ वसाहत

प्रमाणपत्र देण्यांत येतें की.....राहणार.....वय.....धंदा किंवा व्यापार.....हा नाताळमध्ये प्रवेशार्थी म्हणून स्वीकृत केला जाण्यास योग्य मनुष्य आहे.

मुक्काम..... ता.....माहे.....

(सही)

पुरवणी ' ब '

श्री. वसाहत - सचिव यांचे सेवेशीं—

महाशय,

१८९७ चा कायदा नं. यापासून माफी (मुक्तता) मिळण्याचा मला हक्क आहे. आहे. माझें पूर्ण नांव.....आहे. गेले बारा महिने माझें निवासस्थान.....आहे. माझा धंदा व्यापार.....आहे. माझा जन्म मु..... येथे सन सालीं दिवशीं झाला.

आपला इत्यादि

आज ता. ५ मे १८९७ रोजी नाताळच्या राजभवनांत, परमश्रेष्ठ गव्हर्नर महाशयांच्या आदेशाने दिला.

टॉमस के मरे,
वसाहत सचिव

परिशिष्ट 'क'

वॉल्टर हेली हचिन्सन,
गव्हर्नर.

नं. १८, १८९७

कायदा (अधिनियम)

“घाऊक व किरकोळ व्यापाऱ्यांना परवाने देण्याबाबत कायद्यांत दुरुस्ती करण्यासाठी”

ज्या अर्थी घाऊक व किरकोळ व्यापाऱ्यांना दिल्या जाणाऱ्या—१८९६चा कायदा नं. ३८ याखाली नसलेल्या-परवान्यांचें नियंत्रण व व्यवस्था करणें इष्ट आहे;

त्या अर्थी महाकीर्तेशाली महाराणो सरकार विधानपरिषद व विधानसभा यांच्या सल्लयानुसार व संमतीने, पुढीलप्रमाणे कायदा मंजूर करित आहेत :

१. सन १८७२चा कायदा नं. १९चें कलम ७५ पोट कलम (अ) यांत नमूद केलेल्या वार्षिक परवान्यांमध्ये घाऊक व्यापाऱ्यांचे परवाने समाविष्ट केले जातील.

२. या कायद्याकरिता ‘किरकोळ व्यापारी’ व ‘किरकोळ परवाने’ या संज्ञा हरएक प्रकारच्या किरकोळ व्यापाऱ्यांना लागू होतील, मात्र त्यांमध्ये १८९६चा कायदा नं. ३८ याखालील परवाने येणार नाहीत, फेरीवाले व त्यांचे परवाने यांना या संज्ञा लागू होतील.

३. नगरपालिका किंवा नवीन वस्तीचें नगर यांच्या हद्दींत घाऊक अगर किरकोळ व्यापाऱ्यांना लागणारे वार्षिक परवाने (१८९६च्या नं. ३८च्या कायद्याखालील परवाने नव्हेत) देण्यासाठी कोणत्याहि नगरपरिषदेने किंवा नगरमंडळाने वेळोवेळीं एकादा ऑफिसर नेमावा.

४. १८८४ च्या कायदा नं. ३८ किंवा स्टॅंप कायद्यासारखा कायदा, किंवा प्रस्तुत कायदा, यांखाली घाऊक किरकोळ व्यापाऱ्यांना परवाने देण्यासाठी नेमिलेला कोणीहि मनुष्य या कायद्याच्या अर्थांत ‘परवाना - ऑफिसर’ म्हणून समजला जाईल.

५. परवाना -- ऑफिसरला घाऊक किंवा किरकोळ परवाना (१८९६ च्या नं. ३८ कायद्याखाली नसलेला) देणें किंवा नाकारणें याचा विवेचक अधिकार आहे, आणि परवाना-ऑफिसरने परवाना देण्याच्या किंवा नाकारण्याबाबतींत घेतलेल्या निर्णयाचा फेरविचार करणें, तो फिरविणें किंवा त्यामध्ये फेरफार करणें याबाबत कोणत्याहि न्यायालयाला अधिकार नाही. फक्त पुढील कलमामध्ये याला अपवाद सांगितला आहे तेवढ्याच बाबतींत परवाना-ऑफिसरच्या हुकुमाचा पुनर्विचार होऊं शकेल.

६ अर्जदार अगर त्या प्रश्नाबाबत आस्था बाळगणारा कोणीहि माणूस, याला परवाना ऑफिसरच्या निकालाविरुद्ध, नगरपालिकेच्या हद्दींत परवाना मागितला अस-

ल्यास नगरपरिषदेकडे, नवीन वस्तीच्या नगरांत मागितला असल्यास नगरमंडळाकडे, आणि याखेरीज इतर भागांत परवाना मागितला असल्यास १८९६ च्या दारू-कायद्या अन्वये नेमिलेल्या विभागीय परवाना-मंडळाकडे, अपील करण्याचा हक्क राहिल. आणि अपीलाचा विषय झालेला परवाना द्यावा किंवा रद्द करावा हें नगरपरिषद, नगरमंडळ अगर विभागीय परवाना-मंडळ ठरवील.

७. सन १८८७ चा ४९ वा कायदा, कलम १८० पोटकलम (अ) यामध्ये नमूद केलेल्या, व जो धंदा करावयाचा त्यामध्ये योग्य व नेहमी ठेविले जाणारे जमाखर्च इंग्रजी भाषेत ठेवण्यासंबंधीच्या शर्ती आपण पुऱ्या करू शकतो असे दाखविण्याबद्दल सांगण्यांत आले असता, ज्या मनुष्याला परवाना ऑफिसर, नगर परिषद, नगर मंडळ अगर विभागीय परवाना-मंडळ यांचें समाधान होईल अशा रीतीने तें दाखवितां येणार नाही, त्याला परवाना दिला जाणार नाही.

८. जी इमारत संकल्पित व्यापाराला योग्य नाही, किंवा ज्यांत स्वच्छतेच्या चांगल्या व पुरेशा सोई केलेल्या नाहीत, किंवा ज्या ठिकाणी माल ठेवणें व राहणें या दोन्ही गोष्टी केल्या जातात, व माल ठेवण्याच्या जागेव्यतिरिक्त विक्रीते, कारकून व नोकर यांना राहण्यायोग्य व पुरेशी जागा नाही, अशा इमारतीमध्ये व्यापार करण्याचा परवाना दिला जाणार नाही.

९. जो मनुष्य परवाना काढल्याशिवाय घाऊक किंवा किरकोळ व्यापार अगर धंदा चालवील, किंवा जो परवाना दिलेली जागा अशा रीतीने वापरील की त्याला परवाना मिळण्याला तो अपात्र ठरेल, अशा मनुष्याने या कायद्याचा भंग केला आहे असे समजलें जाईल, आणि प्रत्येक गुन्ह्याबाबत २० पाँडपर्यंत दंडाची शिक्षा मिळण्यास तो पात्र होईल. हा दंड मॅजिस्ट्रेटच्या कोर्टाकडून क्लार्क ऑफ दि पीसच्या द्वारा वसूल करण्यांत येईल. कायद्याचा भंग नगरपालिकेच्या किंवा नवीन वस्तीच्या नगरांत झाला असेल, तर नगरपरिषद अगर नगरमंडळ यांनी नेमिलेल्या ऑफिसरकडून वसूल केला जाईल.

१०. कायद्याप्रमाणे स्थापन झालेल्या कोणत्याहि नगरपालिकेच्या किंवा नवीन वस्तीच्या नगराच्या हद्दीतील व्यापारधंद्यासंबंधी किंवा दुकानासंबंधी मागील कलमा-अन्वये वसूल केलेल्या दंडाच्या रकमा त्या त्या नगरपालिकेच्या निधीकडे जमा केल्या जातील.

११. परवाने मिळण्याच्या पद्धतीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी, आणि परवाना-ऑफिसरच्या निकालावर मंडळ किंवा परिषद यांकडे होणाऱ्या अपिलांना व्यवस्थितपणा आणण्यासाठी, गव्हर्नर-इन-कौन्सिल यांनी योग्य ते नियम बनवावे.

आज ता. २९ मे १८९७ रोजी राजभवनांत मंजुरी देण्यांत आली. परमश्रेष्ठ गव्हर्नर महाशयांच्या आदेशाने

थॉमस के मरे;
घसाहत-सचिव

परिशिष्ट 'ड'

नं. २८, १८९७

वॉल्टर हेली हचिन्सन,
गव्हर्नर.

कायदा (अधिनियम)

“ पळून जाणाऱ्या करारबंद मजुरांऐवजी चुकीने स्वतंत्र हिंदी लोकांचें
अटकबंदीपासून संरक्षण करण्यासाठी ”

परमकीर्तिला मारानी सरकारकडून नाताळची विधान परिषद व विधानसभा यांच्या सल्ल्यावरून व संमतीने, पुढीलप्रमाणे कायदा केला जात आहे :

१ जो हिंदी माणूस १८९३ च्या नं. २५च्या कायद्याप्रमाणे, किंवा त्यांत दुरुस्ती करणाऱ्या दुसऱ्या कोणत्याहि कायद्याप्रमाणे मुदतबंद कराराची नोकरी करण्यास बांधलेला नाही, त्याने त्या विभागाच्या मॅजिस्ट्रेटमार्फत हिंदी प्रवेशार्थी-संरक्षक ऑफिसरकडे, किंवा थेट हिंदी प्रवेशार्थी संरक्षक ऑफिसरकडे परवान्यासाठी अर्ज करावा. असा परवाना देण्यासाठी जरूर असलेली माहिती पुरवून मॅजिस्ट्रेटचें अगर प्रवेशार्थी-संरक्षकाचें समाधान केल्यावर, व एका शिल्लिंगाचें तिकीट परवान्यावर लावण्यासाठी दिल्यावर, या कायद्यातील परिशिष्टांत दिलेल्या नमुन्याप्रमाणे त्याला परवाना मिळू शकेल.

२. या कायद्याअन्वये असा परवाना मिळवून तो जवळ बाळगल्यास व जरूर तेव्हा दाखविल्यास परवाना धारण करणाऱ्याच्या दर्जाविषयी तो दर्शनी पुरावा होईल; तसेंच १८९१ च्या नं. २५ च्या कायद्याच्या कलम ३१ अन्वये अटक होण्यास तो पात्र नाही याबद्दलहि तो पुरावा होईल.

३. हा परवाना ज्या वर्षी दिला तें वर्ष संपल्यानंतर त्याचा उपयोग होणार नाही; तो मॅजिस्ट्रेटमार्फत प्रवेशार्थी-संरक्षकाकडे पाठवून पुढच्या वर्षी त्यावर त्यांचा संमति-दर्शक शेरा झाल्यानंतरच त्याचा उपयोग करतां येईल.

४. या कायद्याअन्वये घेतलेला परवाना बाळगल्याशिवाय जाणाऱ्या कोणाहि हिंदी मनुष्याला प्रवेशार्थी-संरक्षकाने, कोणत्याहि मॅजिस्ट्रेटने, जस्टिस ऑफ दि पीसने, किंवा पोलिस कॉन्स्टेबलने रस्त्यांत थांबविलें किंवा अटक केली, तर अशा थांबविलेल्या किंवा अटक केलेल्या हिंदी मनुष्याला, आपण मुदतबंद कराराखालील मजूर नाही, एवढ्याच कारणावरून गैरकायदा अटक केल्याबद्दल किंवा अडकवून धरल्याबद्दल नुकसानभरपाई मागण्याचा हक्क प्राप्त होणार नाही.

५ जो कोणी खोट्या माहितीच्या आधारें परवाना मिळविल किंवा आपल्या परवान्याचा फसवेगिरीचा उपयोग करूं देईल, तो १८९५ च्या 'खोट्या परवान्या-बाबतच्या कायद्या'अन्वये गुन्हा केल्याबद्दल दोषी होईल.

पुरवणी

१८९७ च्या २८ व्या कायद्याअन्वये परवाना

प्रत	परवाना
नाव	मॅजिस्ट्रेटचा विभाग.....
स्त्री वा पुरुष	परवाना धारण करणाऱ्या हिंदी गृहस्थाचें नांव
मूळ ठिकाण.....	स्त्री वा पुरुष.....
बापाचें नांव	मूळ ठिकाण (देश व गाव)
आईचें नांव	बापाचें नांव
जात	आईचें नांव
वय	जात
उंची	वय
वर्ण	उंची
निशाण्या	वर्ण
लग्न झालें असल्यास कोणाशीं.....	निशाण्या
दर्जा	लग्न झालें असल्यास कोणाशीं
निवासस्थान	दर्जा
धंदा	निवासस्थान
तारीख	धंदा अगर निर्वाहाचें साधन

मु, आज ता. माहे

सन १८९७

हिंदी प्रवेशार्थीचा संरक्षक

राजभवन, नाताळ, येथे आज ता. २६ मे १८९७ रोजी मंजूरी देण्यांत आली.

परमश्रेष्ठ गव्हर्नर यांच्या आदेशाने

थॉमस के मरे

वसाहत--सचिव

परिशिष्ट ' ई '

माननीय विधानसभा, नाताळ, यांना अर्ज ता. २६-३-१८९७चा.
संहितेसाठी पूर्वी पृ. २७५-८० पाहा.

एस्. एन्. २४३०-३५च्या छापील प्रतीच्या फोटो नकलेवरून.

५२/८१ प्रथम सत्राहालय, ठाणे, स्थळप्रत.

अनुक्रम ३८२०७ दि:

क्रमांक १२५५ मी दि:

१४-२-

५४. भारत व इंग्लंड येथील लोकनेत्यांस

५३ अ, फील्ड स्ट्रीट,
दरबान, (नाताळ)
जुलै १०, १८९७

महाशय,

नाताळ पार्लमेंटच्या गेल्या अधिवेशनामध्ये जीं हिंदी विरोधी विधेयकें मांडण्यांत आलीं त्यांसंबंधी मि. चेंबर्लेन यांना हिंदी लोकांतर्फे विनंतीअर्ज^१ पाठविण्यांत आला आहे, त्या अर्जाची प्रत आपणांला पाठविली आहे, तिकडे मी आपलें लक्ष वेधण्याची परवानगी घेतों. सदर विधेयकांना गव्हर्नरची मंजूरी मिळाली असून ते आता अंमलांत आलेले कायदे झाले आहेत. वसाहतीच्या विधिमंडळांनी मंजूर केलेला कोणताहि कायदा दोन वर्षांत नामंजूर करण्याचा अधिकार महाराणी सरकारला आहे आणि या शर्तीच्या आधारावरच मि. चेंबर्लेन यांच्याकडून हस्तक्षेप होईल अशी अर्जदारांना आशा वाटत आहे.

माझ्या नम्र मताने, या विधेयकांचा धिक्कार करण्याला तीं नुसतीं वाचलीं तरी पुरें होईल. त्यांवर टीका किंवा भाष्य करणें अनवश्यक आहे. नाताळमध्ये हिंदी लोकां-वर नालायकीच्या ज्या गोष्टी एकामागून एक लादल्या जात आहेत, त्यांविरुद्ध अत्यंत प्रभावी असा लोकमताचा उठाव झाला नाही तर आमचे येथील दिवस भरत आले असें समजावें. हिंदी लोकांचा योजनापूर्वक छळ करण्याच्या कामीं नाताळच्या वसा-हतीने दोन्ही प्रजासत्ताक राज्यांना^२ मागे टाकलें आहे; आणि हिंदी लोकांशिवाय नाता-ळचा निभाव लागणें कठीण आहे. मुद्दतबंदी कराराअन्वये हिंदी मजूर त्यांना हवेतच; पण स्वतंत्र हिंदी लोक म्हणून ते त्यांना नको आहेत. ब्रिटिश सरकार व हिंदुस्थान सरकार या अन्याय्य व्यवस्थेला बंदी करणार नाही काय, व मुद्दतबंद कराराखालील मजुरांना नाताळला पाठविण्याचें बंद करणार नाही काय ? आमच्या वतीने आपले परिश्रम दुप्पट वाढविण्याबद्दल आम्हांला तुम्हांला विनंती करावयाची आहे, व अजूनहि आम्हांला न्याय मिळेल अशी आशा बाळगतां येईल !

१ - पूर्वी पृ. ३१० पाहा.

२ - ट्रान्सवाल व ऑरेंज फ्री स्टेट हीं बोअर प्रजासत्ताक राज्यें; या प्रजासत्ताकामधील भेदभाव-मूलक कायदांच्या तपशिलासाठी मागे पृ. २७-३० व ६०-६६ पाहा.

५५. टाऊन क्लार्कला पत्र १

५३ अ, फील्ड स्ट्रीट,
दरबान,
सप्टेंबर ३, १८९७

श्री. विल्यम कूली,
(टाऊन क्लार्क)
दरबान यांसी

महाशय,

मि. व्ही. लॉरेन्स हे माझ्या ऑफिसमध्ये कारकून आहेत. त्यांना बरेच वेळां सायंकाळीं सभांना हजर राहण्याकरिता किंवा तामीळ भाषेतील पाठ शिकविण्यासाठी बाहेर जावे लागते. त्यांची तामीळ पाठांची शिकवणी रात्रीं ९ पूर्वी संपत नाही. त्यांना दोनतीन वेळां पोलिसांनी अडविलें, व परवाना दाखविण्यास सांगितलें. मी ही गोष्ट पोलिस सुपरिटेंडंट यांच्या नजरेला आणिली; त्यांनी सल्ला दिला की, गैरसोय टाळण्याकरिता मी मि. लॉरेन्स यांच्यासाठी मेथरचा माफी परवाना मिळण्याकरितां अर्ज करावा. सेक्शन पी, उपनियम नं. १०६ हा मि. लॉरेन्स यांना लागू पडत नाही, असें माझें मत असल्याने, तसें करण्यास मी नाखुप होतो. त्यानंतर फिरून तीन दिवसांनी मि. लॉरेन्स यांना परवाना दाखवण्याबद्दल मागणी करण्यांत आली. परंतु आपण कोठे गेलों होतो हें त्यांनी स्पष्ट करून सांगितल्यानंतर त्यांना जाऊं देण्यांत आलें. तो कायदा मि. लॉरेन्स यांना लागत नाही असें माझें अजूनहि मत असलें तरी, अशा प्रकारची गैरसोय टाळण्याकरितां मला वाटतें की मि. लॉरेन्स यांचेकरितां मुक्ततेच्या परवान्याची आवश्यकता आहे.

म्हणून त्यांच्याकरितां तशा परवान्यासाठी मी अर्ज करित आहे.

आपला आज्ञांकित सेवक,
मो. क. गांधी.

दरबान टाऊन कौन्सिल रेकॉर्ड्स् : खंड १३४, क्रमांक २३४४६

१ - सरकारी कागदपत्रांमध्ये सापडलेल्या मूळ पत्रात पुढील समासटीप आहे : शिफारस केली आहे. सही-आर. सी. अलेक्झांडर, पोलीस सुपरिटेंडंट.

५६. राणी सरकार वि. पितांबर व इतर

कित्येक हिंदी लोक हद्द ओलांडून ट्रान्सवालमध्ये आपला माल विकण्यासाठी गेले होते; ते नाताळमध्ये आपल्या घरी परत आल्यावर, वसाहत प्रवेश नियंत्रण कायद्याचा भंग केल्याच्या आरोपावरून त्यांना अटक करण्यांत आली. त्यांचा खटला डंडी येथे पुष्कळ दिवस चालला होता. पुढील वृत्तांत हा ता. १३ सप्टेंबर या दिवशीचा कोर्टातील कामाचा वृत्तांत कोर्टाच्या कारकुनाने तयार केला त्यांतून घेतलेला उतारा आहे. गांधीजिंनी त्या सर्वांना सोडविले.

सप्टेंबर १३, १८९७

ता. ११ नंतर खटल्याचें काम पुढे सुरू झालें.

मेसर्स अँडर्सन, स्मिथ आणि गांधी हे प्रतिवादीतर्फे हजर होते. फिर्यादीपक्षाने न्यायाधीशांना उद्देशून भाषण केले.

श्री. गांधी फिर्यादी पक्षाला उत्तर देतात व पुढीलप्रमाणे हरकती उपस्थित करतात एक-- आरोपींच्या संमतीशिवाय 'समरी' चौकशी !

दोन-- फिर्यादी (सरकार) कडून फिर्याद चालविण्याबद्दलचें अधिकारपत्र हजर केलेले नाही;

तीन-- सर्व आरोपींची एकत्र चौकशी सुरू आहे;

चार-- आरोपी हे मनाई केलेले प्रवेशार्थी ^१ आहेत असा पुरावा झालेला नाही.

पांच-- आरोपी हे कंगाल आहेत किंवा त्यांना इंग्रजी येत नाही असा फिर्यादी पक्षाचा आरोप नाही. ^२

सहा-- ते नाताळांत केव्हा आले याबद्दल कांहीच पुरावा नाही.

मि. अँटोनी स्मिथ दाखवितात की, हे लोक कायदा होण्यापूर्वी नाताळांतच होते. मी पहिली हरकत मान्य करतो. आरोपी दोषमुक्त.

(सही) अँलेक्स डी. गिलसन,
रेसिडेंट मॅजिस्ट्रेट.

नाताळच्या गव्हर्नरांकडून महाराणी सरकारचे मुख्य वसाहत मंत्री लंडन, यांना गेलेल्या नं. २७ च्या. ता. २८ फेब्रु. १८९८ च्या खलित्यासोबतचें सहपत्र.

कलोनियल ऑफिस रेकॉर्ड्स, साउथ आफ्रिका जनरल, १८९७

१ - या संज्ञेच्या अर्थावली आणण्यात आलेल्या निरनिराळ्या लोकांच्या वर्णनासाठी वर पृ. ३२५-२६ पाहा.

२ - कित्ता.

५७. मि. चेंबर्लेन यांचें प्रधान मं यांना उद्देशून भाषण

लंडन येथे भरलेल्या वसाहत-प्रधानमंत्र्यांच्या परिषदेत मि. चेंबर्लेन यांनी केलेले जाहीर निवेदन म्हणजे साम्राज्यसरकारने नाताळ-प्रवेश-नियंत्रण कायद्याला वस्तुतः मान्यता दिल्याचेंच दिग्दर्शन होते. दुसऱ्या आशियाई विरोधी विधेयका-संबंधी त्या सरकारचें धोरण देखील त्यामुळे दिग्दर्शित झालें. त्या भेदभावमूलक कायद्यांविरुद्ध अखेरचा प्रयत्न म्हणून गांधीजींनी पुढील पत्र इंग्लंड व हिंदुस्थान यांतील वजनदार व्यक्ति व संस्था यांना उद्देशून लिहिलें.

[सप्टेंबर, १८, १८९७]^१

महाशय,

आम्हांला माहित आहे की, पुणे व हिंदुस्थानचे इतर भाग^२ येथे घडून आलेल्या अनिष्ट प्रकारांनी, हिंदी घडामोडींविषयी आस्था बाळगणाऱ्या लोकांचें लक्ष बहुतांशीं वेधून घेतलें आहे; आणि नाताळमधील हिंदी लोकांसंबंधीची स्थिति फार गंभीर नसती, तर आम्ही तुमचा वेळ व लक्ष यांवर अतिक्रमण केलें नसतें.

हीरक महोत्सव लंडन येथे साजरा होत असतां वसाहतींच्या एकत्र जमलेल्या पंतप्रधानांना उद्देशून मि. चेंबर्लेन यांनी जें भाषण केलें तें नाताळच्या सरकारी गॅझेट-मध्ये या आठवड्यांत प्रसिद्ध करण्यांत आलें आहे. हिंदी लोकांचा या वसाहतींत व ब्रिटिश साम्राज्याच्या इतर भागांत प्रवेश होण्यासंबंधी जो कायदा करण्यांत आला त्यासंबंधी त्या भाषणांत पुढीलप्रमाणे उल्लेख आहे^३...

मि. चेंबर्लेन यांनी ब्रिटिश राजमत्तेवद्दलची हिंदी लोकांची निश्ठा व त्यांचा सुसंस्कृतपणा, यांचा वक्तृत्वपूर्ण रीतीने गौरव केला हें खरें; तथापि त्यांच्या एकंदर भाषणावरून अनिवार्य निष्कर्ष निघतो तो हा की त्या नेकनामदार सद्गृहस्थांनी हिंदी लोकांची बाजू अजीबात सोडून दिली आणि निरनिराळ्या वसाहतींनी केलेल्या आशियाई विरोधी ओरडीपुढे त्यांनी मान लवविळी ! ब्रिटिश साम्राज्याची परंपरा “जात किंवा वर्ण यांचे बाजूने किंवा विरुद्ध भेदभाव धरीत नाही ” हें त्यांनी खरोखर मान्य केलें, पण हें सांगत असतांच हिंदी लोकांविषयी वसाहतींनी घेतलेली भूमिका मान्य

१) स्थलप्रतीवर तारीख दिलेली नाही. दादाभाई नौरोजींना लिहिलेल्या तसल्याच पत्रावर (पुढे पृ. ३४१ पाहा) सप्टेंबर १८, १८९७ ही तारीख आहे

२) हे अनिष्ट प्रकार दुष्काळ, प्लेग व प्लेगचो व्यवस्था, यासंबंधी होते.

३) उपलब्ध प्रतीत उल्लेखित उतारा आढळत नाही. वसाहत-कचेरीच्या कागदपत्रांतून मि. चेंबर्लेन यांच्या भाषणाचे संबंधित उतारे परिशिष्टामध्ये पृ. ३४०-४१ वर दिले आहेत.

केली, आणि जवळजवळ कसलाहि आडपडदा न ठेवतां नाताळ प्रवेश नियंत्रण बिलाला त्यांनी संमति दर्शविली ! त्याविषयीचा अर्ज, त्या कायद्याच्या एका प्रतीसह आपणांकडे कांही महिन्यांपूर्वी पाठविण्यांत आला आहे. ^१

नाताळचा कायदा हा केवळ हिंदी लोकांनाच लागू करण्याच्या योजनापूर्वक उद्देशानेच पास करण्यांत आला ही गोष्ट मि. चेंबर्लेन यांना अज्ञात असणें शक्य नाही. अर्जामध्ये उद्धृत केलेले उतारे हें पूर्णपणें सिद्ध करून देत आहेत. नाताळचे प्रधानमंत्री नेकनामदार मि. एस्कोम्व यांनी वसाहत प्रवेश बिल सभागृहांत प्रविष्ट करतांना सांगितलें की, आमचा इष्ट हेतु-म्हणजे हिंदी लोकांचा वसाहतप्रवेश-हा सरळ मार्गाने साध्य करणें शक्य नाही, म्हणून तो साध्य करण्यासाठी आम्हांला अप्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करावा लागला आहे.

हा कायदा ब्रिटिश न्यायनीतीला विरोधी व अप्रामाणिकपणाचा आहे असें मत बहुतेक सर्वांनी व्यक्त केलें आहे. खरें सांगावयाचें तर तो अंधारांत केलेला सुरी-हल्ला होता. आणि अशा कायद्यावर मि. चेंबर्लेन यांनी आपल्या मान्यतेचें शिक्का-मोर्तब केलें हें पाहून आमची तीव्र निराशा झाली आहे. आता आम्ही कोठे आहों, व काय करावें, हेंच आम्हांला समजेनासें झालें आहे. या कायद्याचा दुष्परिणाम आधीच आम्हांला भोवूं लागला आहे. नुकतेच कांही दिवसापूर्वी, ७१ हिंदी लोक ट्रान्सवालमध्ये आपला माल विकण्यासाठी गेले होते, त्यांच्या राहण्याच्या खोल्या नाताळमध्ये असल्यामुळे ते नाताळला परत आले. ते परत येतांच, 'मनाई केलेले प्रवेशार्थी' म्हणून त्यांना कांही दिवसांनी पकडण्यांत आलें, व त्यांचा खटला^२ चालू असेपर्यंत सहा दिवस त्यांना तुरुंगांत डांबून ठेवण्यांत आलें ! त्यांना तांत्रिक अपवादां-खाली सोडून देण्यांत आलें; पण तसें झालें नसतें तर तो खटला आणखी कांही दिवस चालला असता, आणि ब्रिटिश भूमीवर राहण्याचा हक्क त्यांना मिळण्यापूर्वी त्यांना आणखी कित्येक शेकडे पौंड खर्च पडला असता. पण प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति घडली त्यांतहि सात दिवसांच्या चौकशीमध्ये त्यांना कांही थोडाथोडका खर्च पडला नाही. अशीं प्रकरणें वेळोवेळीं होत राहतीलच. आणि जे लोक पूर्वीच नाताळमध्ये स्थायिक झालेले आहेत, अशांनाच फक्त येतां येईल.

मि. चेंबर्लेन म्हणतात की, एखादा माणूस "गलिच्छ, अनैतिक वर्तनाचा, किंवा कंगाल असेल, किंवा पार्लमेंटच्या कायद्यांत ज्याची व्याख्या करता येईल असा एखादा आक्षेपार्ह दोष त्याच्यांत असेल, म्हणून तो अनिष्ट प्रवेशार्थी असूं शकेल." परंतु मि. चेंबर्लेन यांनीच स्वतः ट्रान्सवाल सरकारला लिहिलेल्या खलित्यांत कबूल केलें आहे की, ज्या हिंदी लोकांना नाताळचा कायदा नाताळांत येण्याला बंदी करित आहे,

१ - पूर्वी पृ. ३१० पाहा.

२ - पूर्वी पृ. ३३५ पाहा.

५७. मि. चेंबर्लेन यांचें प्रधान मं यांना उद्देशून भाषण

लंडन येथे भरलेल्या वसाहत-प्रधानमंत्र्यांच्या परिषदेत मि. चेंबर्लेन यांनी केलेले जाहीर निवेदन म्हणजे साम्राज्यसरकारने नाताळ-प्रवेश-नियंत्रण कायद्याला वस्तुतः मान्यता दिल्याचेंच दिग्दर्शन होतें. दुसऱ्या आशियाई विरोधी विधेयका-संबंधी त्या सरकारचें धोरण देखील त्यामुळे दिग्दर्शित झालें. त्या भेदभावमूलक कायद्यांविरुद्ध अखेरचा प्रयत्न म्हणून गांधीजींनी पुढील पत्र इंग्लंड व हिंदुस्थान यांतील वजनदार व्यक्ति व संस्था यांना उद्देशून लिहिलें.

[सप्टेंबर, १८, १८९७]^१

महाशय,

आम्हांला माहित आहे की, पुणे व हिंदुस्थानचे इतर भाग^२ येथे घडून आलेल्या अनिष्ट प्रकारांनी, हिंदी घडामोडींविषयी आस्था बाळगणाऱ्या लोकांचें लक्ष बहुतांशीं वेधून घेतलें आहे; आणि नाताळमधील हिंदी लोकांसंबंधीची स्थिति फार गंभीर नसती, तर आम्ही तुमचा वेळ व लक्ष यांवर अतिक्रमण केलें नसतें.

हीरक महोत्सव लंडन येथे साजरा होत असतां वसाहतींच्या एकत्र जमलेल्या पंतप्रधानांना उद्देशून मि. चेंबर्लेन यांनी जें भाषण केलें तें नाताळच्या सरकारी गॅझेट-मध्ये या आठवड्यांत प्रसिद्ध करण्यांत आलें आहे. हिंदी लोकांचा या वसाहतींत व ब्रिटिश साम्राज्याच्या इतर भागांत प्रवेश होण्यासंबंधी जो कायदा करण्यांत आला त्यासंबंधी त्या भाषणांत पुढीलप्रमाणे उल्लेख आहे^३ ..

मि. चेंबर्लेन यांनी ब्रिटिश राजमत्तेवद्दलची हिंदी लोकांची निष्ठा व त्यांचा सुसंस्कृतपणा, यांचा वक्तृत्वपूर्ण रीतीने गौरव केला हें खरें; तथापि त्यांच्या एकंदर भाषणावरून अनिवार्य निष्कर्ष निघतो तो हा की त्या नेकनामदार सद्गृहस्थांनी हिंदी लोकांची बाजू अजीबात सोडून दिली आणि निरनिराळ्या वसाहतींनी केलेल्या आशि-याई विरोधी ओरडीपुढे त्यांनी मान लवविली ! ब्रिटिश साम्राज्याची परंपरा “जात किंवा वर्ण यांचे बाजूने किंवा विरुद्ध भेदभाव धरीत नाही ” हें त्यांनी खरोखर मान्य केलें, पण हें सांगत असतांच हिंदी लोकांविषयी वसाहतींनी घेतलेली भूमिका मान्य

१) स्थलप्रतीवर तारीख दिलेली नाही. दादाभाई नौरोजींना लिहिलेल्या तसल्याच पत्रावर (पुढे पृ. ३४१ पाहा) सप्टेंबर १८, १८९७ ही तारीख आहे.

२) हे अनिष्ट प्रकार दुष्काळ, प्लेग व प्लेगचो व्यवस्था, यांसंबंधी होते

३) उपलब्ध प्रतीत उल्लेखित उतारा आढळत नाही. वसाहत-कचेरीच्या कागदपत्रांतून मि. चेंबर्लेन यांच्या भाषणाचे संबंधित उतारे परिशिष्टामध्ये पृ. ३४०-४१ वर दिले आहेत.

केली, आणि जवळजवळ कसलाहि आडपडदा न ठेवतां नाताळ प्रवेश नियंत्रण विलाला त्यांनी संमति दर्शविली ! त्याविषयीचा अर्ज, त्या कायद्याच्या एका प्रतीसह आपणांकडे कांही महिन्यांपूर्वी पाठविण्यांत आला आहे. ^१

नाताळचा कायदा हा केवळ हिंदी लोकांनाच लागू करण्याच्या योजनापूर्वक उद्देशानेच पास करण्यांत आला ही गोष्ट मि. चेंबर्लेन यांना अज्ञात असणें शक्य नाही. अर्जामध्ये उद्धृत केलेले उतारे हें पूर्णपणें सिद्ध करून देत आहेत. नाताळचे प्रधानमंत्री नेकनामदार मि. एस्कोम्ब यांनी वसाहत प्रवेश बिल सभागृहांत प्रविष्ट करतांना सांगितलें की, आमचा इष्ट हेतु—म्हणजे हिंदी लोकांचा वसाहतप्रवेश—हा सरळ मार्गाने साध्य करणें शक्य नाही, म्हणून तो साध्य करण्यासाठी आम्हांला अप्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करावा लागला आहे.

हा कायदा ब्रिटिश न्यायनीतीला विरोधी व अप्रामाणिकपणाचा आहे असें मत बहुतेक सर्वांनी व्यक्त केलें आहे. खरें सांगावयाचें तर तो अंधारांत केलेला सुरी-हल्ला होता. आणि अशा कायद्यावर मि. चेंबर्लेन यांनी आपल्या मान्यतेचें शिक्का-मोर्तब केलें हें पाहून आमची तीव्र निराशा झाली आहे. आता आम्ही कोठे आहों, व काय करावें, हेंच आम्हांला समजेनासें झालें आहे. या कायद्याचा दुष्परिणाम आधीच आम्हांला भोवूं लागला आहे. नुकतेच कांही दिवसापूर्वी, ७१ हिंदी लोक ट्रान्सवालमध्ये आपला माल विकण्यासाठी गेले होते, त्यांच्या राहण्याच्या खोल्या नाताळमध्ये असल्यामुळे ते नाताळला परत आले. ते परत येतांच, 'मनाई केलेले प्रवेशार्थी' म्हणून त्यांना कांही दिवसांनी पकडण्यांत आलें, व त्यांचा खटला^२ चालू असेपर्यंत सहा दिवस त्यांना तुरुंगांत डांबून ठेवण्यांत आलें ! त्यांना तांत्रिक अपवादां-खाली सोडून देण्यांत आलें; पण तसें झालें नसतें तर तो खटला आणखी कांही दिवस चालला असता, आणि ब्रिटिश भूमीवर राहण्याचा हक्क त्यांना मिळण्यापूर्वी त्यांना आणखी कित्येक शेकडे पौंड खर्च पडला असता. पण प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति घडली त्यांतहि सात दिवसांच्या चौकशीमध्ये त्यांना कांही थोडाथोडका खर्च पडला नाही. अशीं प्रकरणें वेळोवेळीं होत राहतीलच. आणि जे लोक पूर्वीच नाताळमध्ये स्थायिक झालेले आहेत, अशांनाच फक्त येतां येईल.

मि. चेंबर्लेन म्हणतात की, एखादा माणूस "गलिच्छ, अनैतिक वर्तनाचा, किंवा कंगाल असेल, किंवा पार्लमेंटच्या कायद्यांत ज्याची व्याख्या करतां येईल असा एखादा आक्षेपार्ह दोष त्याच्यांत असेल, म्हणून तो अनिष्ट प्रवेशार्थी असूं शकेल." परंतु मि. चेंबर्लेन यांनीच स्वतः ट्रान्सवाल सरकारला लिहिलेल्या खलित्यांत कबूल केलें आहे की, ज्या हिंदी लोकांना नाताळचा कायदा नाताळांत येण्याला बंदी करित आहे,

१ - पूर्वी पृ. ३१० पाहा.

२ - पूर्वी पृ. ३३५ पाहा.

ते अनैतिकहि नाहीत, किंवा गलिच्छहि नाहीत.^१ ते कंगाल तर नाहीतच. नाताळच्या कायद्यांतील सर्वांत लटपटीत मुद्दा हा की, जे लोक समाजाच्या अत्यंत खालच्या थरांतून आलेले म्हणून कदाचित् गलिच्छ किंवा अनैतिक असण्याचा अधिक संभव, त्यांना नाताळमध्ये प्रवेश देण्यासाठी कायद्यांत खास व्यवस्था केलेली आहे. हे लोक म्हणजे मुदतबंद काराराखालील मजूर होत. हा कायदा मंजूर झाल्यानंतर लगेच हिंदी-प्रवेश-मंडळाने ४००० मुदतबंद करारवाल्या मजुरांची मागणी केली— एका वेळीं एवढ्या मोठ्या संख्येची मागणी कदाचित् प्रथमच या वेळीं करण्यांत आली असेल— या सर्व गोष्टींकडे मि. चेंबर्लॅन कसे दुर्लक्ष करूं शकतात हे आम्हांला समजत नाही. आम्ही अजूनहि निश्चयपूर्वक सांगतो—जे आम्ही आजपर्यंत नेहमीच सांगत आलों आहों— की, हिंदी लोकांविरुद्ध चाललेली चळवळ ही वर्णांच्या व व्यापाराच्या मत्सरामुळे सुरू झाली आहे. आम्ही निःपक्षपाती चौकशीची मागणी केली आहे, आणि जर ती मान्य करण्यांत आली, तर नाताळमधील हिंदी लोकांची उपस्थिति ही नाताळच्या वसाहतीला लाभकारकच झाली आहे असाच त्या चौकशीचा निकाल होईल याबद्दल आम्हांला शंका वाटत नाही. सुमारे १२ वर्षांपूर्वी एका चौकशी मंडळाचे लोकांनी कांही हिंदी विषयांची चौकशी केली होती. त्या वेळीं हिंदी लोकांची उपस्थिति वसाहतीला उपकारक ठरली आहे असें त्यांनी आपलें मत नमूद केलें आहे.

खरें सांगावयाचें म्हणजे, मि. चेंबर्लॅन यांनी जवळजवळ गृहीत धरलें आहे की, हिंदी मनुष्य हिंदुस्थान सोडून बाहेर गेला म्हणजे तो ब्रिटिश प्रजाजनच राहत नाही. या युक्तिवादाचा भयंकर परिणाम असा की, ब्रिटिश भूमि असलेल्या नाताळमधून हिंदी लोकांना हद्दपार केलें जात आहे, किंवा नाताळमध्ये प्रवेश करण्याची त्यांना बंदी केली जात आहे. हद्दपार करून त्यांना ट्रान्सवाल किंवा डेलागोआ वे या परकीयांच्या प्रदेशांत हाकलून देण्यांत येतें!

ट्रान्सवालचा परदेशी लोकांसंबंधीचा कायदा हा तुलनात्मक दृष्टीने पाहतां, वरदानासारखाच वाटतो. परदेशी लोकविषयक कायदा अंमलांत असतांनासुद्धा, नाताळ, डेलागोआ वे, किंवा हिंदुस्थान, या देशांतून प्रवेशपरवाना आणणाऱ्या हिंदी मनुष्याला किंवा पूर्वी ट्रान्सवालमध्ये कामधंदा मिळविलेल्या हिंदी मनुष्याला, ट्रान्सवालमध्ये प्रवेश करतां येत असे. शिवाय तो कायदा विशेषेकरून हिंदी लोकांना लागू केलेला नव्हता. म्हणून कोणाहि हिंदी माणसाला तो पूर्णपणें कंगाल नसला तर ट्रान्सवालमध्ये प्रवेश करतां येत असे. तरीहि ट्रान्सवाल कायदा हा उइटलँडर्सना फार जाचक होऊं लागला म्हणून तो डाउनिंगस्ट्रीट (इंग्लंडच्या पंतप्रधानांच्या)द्वारे रद्द करण्यांत आला. आमच्या दुर्दैवाने, आम्ही ब्रिटिश प्रजाजन असतांहि, तेंच दडपण ब्रिटिशांच्याच भूमीवर आमच्या हितासाठी

उपलब्ध होऊं शकत नाही ! ज्या हिंदी मनुष्याला युरोपियन भाषांपैकी एखादी भाषा अवगत नाही, त्याला नाताळचा कायदा नाताळमध्ये प्रवेश करण्यास बंदी करतो. मात्र तो जर पूर्वीच नाताळमध्ये स्थायिक झालेला असेल तर त्याला हा नियम लागू नाही. त्यामुळे, मुसलमान समाजाला नाताळमध्ये 'मौलवी'ला, व हिंदुसमाजाला एखाद्या 'शास्त्रीबुवाला' आणतां येणार नाही; मग तो आपल्या विद्येंत कितीहि पारंगत का असेना ! कारण, खरोखर त्याला इंग्रजी येत नाही. नाताळमध्ये स्थायिक होऊन राहिलेल्या एखाद्या व्यापाऱ्याला नाताळांत येण्यास हरकत नाही, पण आपल्याबरोबर एखादा नवीन नोकर घेऊन येण्याची छाती तो करूं शकणार नाही. नवीन नोकर किंवा मुनीम आणतां न येणें ही हिंदी समाजाला जाचक होणारी फार गंभीर प्रकारची गैरसोय आहे.

वसाहत प्रवेश कायदा नाताळच्या कायदे-पुस्तकांत कायमचा राहावयाचा असेल, आणि मि. चेंबर्लेन त्याला नामंजुरी देण्याचें नाकारणार असतील, तर युरोपियन भाषा लिहितां वाचतां येण्यासंबंधीचें कलम तरी बदललें पाहिजे. तें असें की, ज्या कोणाला स्वतःची भाषा लिहितां व वाचतां येते, व प्रवेशार्थी म्हणून कायद्याप्रमाणे अन्य दृष्टींनी तो प्रवेशार्ह आहे, अशा प्रत्येक मनुष्याला प्रवेश देण्यांत आला पाहिजे. ही किमान सवलत तरी आम्हांला मिळालीच पाहिजे याविषयी आम्हांला मुळीच शंका नाही. आणि तुम्हांला कांही करतां न आलें तरी, एवढा फेरबदल घडवून आणण्यासाठी आपण आपलें वजन वापरावें अशी आमची नम्र विनंति आहे. मि. चेंबर्लेन यांच्या भाषणांतून असा भीतिदायक ध्वनि निघतो की, ते इतर आशियाई-विरोधी कायदे सुद्धा नामंजूर करणार नाहीत. सदर कायद्यांचा उल्लेख येथे सांगितलेल्या अर्जांत केलेला आहे. असें असेल तर नाताळमधील स्वतंत्र हिंदी लोकांना वसाहत सोडून जाण्याची ती पूर्वसूचनाच म्हणावी लागेल; कारण, व्यापारी परवान्यांच्या कायद्याची अंमलबजावणी केली तर त्याचा तोच परिणाम होणार आहे. आणि ही अंमलबजावणी कडक होण्याचा संभव आहे; कारण वसाहतवाल्यांना आता माहीत झालें आहे की त्यांनी कांहीहि मागण्याचा अवकाश, की मि. चेंबर्लेन यांनी तें त्यांना दिलेंच म्हणून समजावें ! त्यांना जें कांही केलें पाहिजे तें एवढेंच की, जें कांही करावयाचें तें अप्रत्यक्ष व (असें म्हणण्यास हरकत नाही) अन्याय्य मार्गाने केलें म्हणजे झाले. महाराणी सरकारच्या मुख्य वसाहतमंत्र्याने अन्याय्य मार्गांना संमति द्यावी हें पाहून आमचें हृदय भग्न होतें. परंतु युरोपियन व हिंदी सर्व लोकांचें या बाबतींत एकमत आहे. हिंदी लोकांच्या अनिर्वध प्रवेशाला युरोपियन लोकांचा कडवा विरोध आहे; परंतु त्यांनाहि वाटतें आणि ते कबूल करतात की, स्वतंत्र हिंदी लोकांच्या प्रवेशाला बंदी करण्याचे हे मार्ग अयोग्य व अन्याय्य आहेत.

आम्ही असमर्थ आहों. आम्ही हें सर्व प्रकरण तुमच्या हातीं सोपवतो. आपण आमच्या बाजूने दुप्पट उत्साहाने काम करूं लागल्यास आमची आशा तग

धरून राहिल. आणि आम्हांला विश्वास वाटतो की, आपण हें करालच, कारण आमचा पक्ष निर्भळ न्यायाचा आहे.

(सही) कासीम महंमद जिवा
आणि इतर

गांधीजींच्या हस्ताक्षरांत दुरुस्त केलेल्या एका
हस्तलिखित मसुद्याच्या (एस्.एन्. २५०९) फोटो नकलेवरून.

परिशिष्ट

परदेशीयांचा प्रवेश

(मि. चेंबर्लॅन यांच्या भाषणांतील उतारे)

दुसरा एक प्रश्न मला सांगावयाचा आहे; फक्त एकच. जो विचाराधीन आहे, अशा एका कायद्याकडे मला तुमचें लक्ष वेधावयाचें आहे. कांही वसाहतींनी हा कायदा परदेशी लोकांच्या, विशेषतः आशियाई लोकांच्या, प्रवेशाबाबत मंजूर केला आहे.

मी हीं विधेयकें पाहिलीं आहेत, आणि तीं कांही बाबतींत एकमेकांपासून भिन्न आहेत. परंतु नाताळहून आलेलें एक विधेयक वगळल्यास, त्यांमध्ये एकहि विधेयक आम्हांला समाधान वाटण्याजोगें नाही. या प्रश्नाचा विचार करतांना, वसाहतींचे जे उद्देश व ज्या गरजा आहेत त्यांचें महत्त्व महाराणीचें सरकार पूर्णपणें जाणत आहे असें मी आपणांला आश्वासन देतो. या वसाहती लक्षावधि व कोट्यवधि आशियाई लोकांना अधिक निकटवर्ती आहेत. आणि संस्कृतीने परकी, धर्माने परकी, आचार-विचाराने परकी अशा या लोकांचा ओघ वसाहतींत येऊ घावयाचा नाही, या वसाहतींतील गोऱ्या लोकांच्या वृद्धनिश्चयावद्दल आम्हांला फार सहानुभूति वाटत आहे शिवाय आशियाई लोकांचा ओघ वसाहतींत लोटल्यास तेथील मजूर लोकांच्या विद्यमान हक्कांना फार मोठा अडथळा निर्माण होईल. वसाहतींचें हित लक्षांत घेऊन अशा प्रकारचा ओघवान वसाहतप्रवेश कसलाहि उपाय योजून थांबविलाच पाहिजे असें मला वाटतें, आणि तशा उद्देशाने केलेल्या कोणत्याहि योजनेला आम्ही विरोध करणार नाही. परंतु तुम्हीं या साम्राज्याच्या परंपरा लक्षांत धरून चालावें असें आमचें तुम्हांला आवाहन आहे; त्या परंपरेने जात किंवा वर्ण यांच्या आधारावर अनुकूल किंवा प्रतिकूल प्रकारचा भेदभाव केलेला नाही. आणि महाराणी सरकारच्या हिंदी प्रजाजनांना किंवा कोणत्याहि आशियाई लोकांना त्यांच्या वर्णावरून किंवा जातीवरून वसाहतीबाहेर घालविणें ही गोष्ट त्या लोकांना इतकी दुःसह वाटेल की, महाराणीसरकारला अशा कायद्याला मंजुरी देणें भाग पडावें हें अत्यंत दुःखदायक वाटेल. या देशाला तुम्हीं दिलेल्या भेटीच्या मुक्कामांत तुमच्या नजरेला काय दिसलें त्याचा विचार करा. ब्रिटिश संयुक्त राज्याच्या आधिपत्याखाली तो अत्यंत तेजःपुंज व महत्त्वपूर्ण असा प्रदेश-हिंदुस्थानचें तें अफाट साम्राज्य-त्यांतील ३० कोटी प्रजेसह नांदत आहे. ते तीस कोटी प्रजाजन तुमच्याइतकेच राजनिष्ठ आहेत; आणि त्यांच्या-

मध्ये लक्षावधि लोक प्रत्येक बाबतीत तुमच्याइतकेच सुधारलेले आहेत; आणि या गोष्टीला कांही महत्त्व असेल तर, ते तुमच्या आमच्याहून अधिक अभिजात वंशांतले आहेत; याचा अर्थ, त्यांची कुटुंबे व परंपरा आमच्याहून पुरातन आहेत, ते धनवान लोक आहेत, सुसंस्कृत आहेत, रणमैदानावर शौर्य गाजवून ख्याति पावलेले आहेत; त्यांच्यापैकी कित्येकांनी सर्व सैन्ये आणून महाराणीसरकारच्या सेवेला सादर केली आहेत, आणि हिंदी बंडाळीसार या अडवणीच्या व अशांततेच्या प्रसंगी आपल्या राजनिष्ठेने त्यांनी साम्राज्याचें रक्षण केलें आहे. हें सर्व तुम्हीं पाहिलेले आहे. ते असतांही तुमच्या कार्याला जरूर नसलेली अपमानस्पद गोष्ट तुम्ही या लोकांवर खुशीने लादण्यास तयार व्हाल असें मला वाटत नाही. कारण अशा कृत्याने द्वेष-भावना, असंतोष, व तीव्र संताप निर्माण होईल, आणि ती गोष्ट महाराणी सरकारच्या मनाला अत्यंत अप्रिय वाटेल; इतकेंच नव्हे तर सर्व लोकांनाही ती उद्देगकारक होईल.

तुम्हांला ज्याचा बंदोबरत करावयाचा आहे, ती गोष्ट म्हणजे वसाहत प्रवेश करणाऱ्यांची योग्यायोग्यता ठरविणें ही होय, असें मला वाटतें. एखादा मनुष्य वर्णाने आमच्यापेक्षा निराळा आहे म्हणून तो अस्पृहणीय प्रवेशार्थी आहे असें निश्चितपणें म्हणतां येत नाही, परंतु तो गलिच्छ आहे, अनैतिक वर्तनाचा आहे, कंगाल आहे, अगर पार्लमेंटच्या कायद्याने ज्याची व्याख्या करतां येईल असा कांही तरी मोठा दोष त्याच्या अंगांत आहे, म्हणून तो अस्पृहणीय म्हणतां येईल; अशा एखाद्या प्रकाराने ज्या लोकांना तुम्हांला प्रवेशाची बंदी करण्याची इच्छा आहे, त्या सर्वांना प्रवेशाची मनाई करणें तुम्हांला शक्य होईल. तेव्हा सदगृहस्थहो, ही गोष्ट आपणा एकमेकांमध्ये स्नेहभावाच्या विचारविनिमयाची आहे. मी सांगितलेच आहे की, नाताळच्या वसाहतीने या विषयाबाबत अशी व्यवस्था केली आहे की, ती त्यांना पूर्णपणें समाधानकारक वाटतें. लक्षांत धरा की, त्या लोकांना तुमच्यापेक्षा या विषयाबद्दल अधिक काळजी आहे, कारण तेथे अगोदरच मोठ्या प्रमाणावर सुरू झालेल्या वसाहतप्रवेशाच्या ते अगदी निकट राहणारे आहेत. त्यांनी अशा प्रकारचा कायदा केला आहे की, त्याच्यायोगें त्यांना जें कांही हवें आहे तें सर्व मिळणार आहे; आणि त्याला आशियाई लोकांनी घेतलेला आक्षेप लागूं पडत नाही; आणि आम्हीं दर्शविलेल्या हरकतीशीसुद्धा ज्याचा संघर्ष येत नाही. आम्हीं सांगितलेली हरकत तुम्हांलासुद्धा मान्य आहे अशी मला आशा वाटते. आणि आपल्या या मुक्कामांत आम्हांला अशी (कायद्याची) शब्द-योजना करतां येईल की त्यामुळे महाराणी सरकारच्या कोणत्याहि प्रजाजनांचीं मनें दुखावलीं जाणार नाहीत, आणि त्याबरोबरच ऑस्ट्रेलियन वसाहतींचा ज्या वर्गाच्या आक्रमणाला न्याय्य आक्षेप आहे त्या आक्रमणाविरुद्ध त्या शब्दयोजनेने त्यांचें पुरेपूर संरक्षण होईल.

— क्लोनियल ऑफिस रेकॉर्ड्स: पार्लमेंटरी कागदपत्र, १८९७, खंड २ क्रमांक १५

५८. दादाभाई नौरोजींना पत्र.

५३ अ, फील्ड स्ट्रीट
दरबान, नाताळ,
सप्टेंबर १८, १८९७.

नामदार दादाभाई नौरोजी,
लंडन, यांचे सेवेशीं—
माननीय महाशय,

मि. चेंबर्लॅन यांनी वसाहतीच्या पंतप्रधानांना उद्देशून जें भाषण केलें, त्यासंबंधी नाताळच्या हिंदी समाजाने आपणाला लिहिलेलें पत्र ^१ मी या सोबत पाठवीत आहे. हें पत्र छापून झाल्यावर सोबतचें ^२ वृत्तपत्रीय कात्रण नजरेस पडलें. पत्रांतील युक्तिवादाला त्याने भरपूर जोर मिळतो. मि. चेंबर्लॅन यांच्या भाषणाने युरोपियन व हिंदी दोन्ही समाजांतील लोक आश्चर्यचकित झाले आहेत. अधिक कांही करणें शक्य नसेल तर वसाहतप्रवेश कायद्यांत, पत्राने सुचविलेल्या दुरुस्त्या घडवून आणण्यांत आपल्या सामर्थ्यशील वजनाचा उपयोग केला जाईल असा मला विश्वास वाटतो. पत्रामध्ये उल्लेख केलेल्या प्रकारच्या हिंदी लोकांना कायद्याने नाताळमध्ये प्रवेश करण्यास प्रतिबंध केलेला आहे; या लोकांची, नाताळमध्ये अगोदरच स्थापन झालेल्या व्यापारी पेढ्यांचे व्यवहार चालण्यासाठी अत्यंत जरूरी आहे; आणि त्यांना नाताळमध्ये प्रवेश करण्यास परवानगी देण्यांत आली तर त्यांच्याकडून युरोपियनांच्या उद्योगधंद्याला कसलीहि अडचण उपस्थित होणार नाही.

प्रवेशासंबंधीच्या अर्जांची प्रत ^३ अलाहिदा लिफाफ्यांतून पाठविली आहे.

आपला आज्ञांकित सेवक
मो. क. गांधी

गांधीजींनी सही केलेल्या हस्तलिखित मूळ
प्रतीच्या (जी. एन्. २२५५) फोटो नकलेवरून.

१ - पूर्वी पृ. ३३६ -- ४० पाहा.

२ - हें उपलब्ध नाही: हा परिषदेचा वृत्तपत्रीय वृत्तांत असावा.

३ - पूर्वी पृ. ३१०— ३३२ पाहा.

धराती वृत्त संपादनलय, ठाणे, स्थळप्रत.

अनुक्रम ३८२०४ वि: '१५-९-५६

सं. १२४८ सी. दि:

५९. विल्यम वेडरबन यांना पत्र

५८११

५३ अ, फील्ड स्ट्रीट,

दरबान,

सप्टेंबर १८, १८९७

सर विल्यम वेडरबन,
लंडन, यांचे सेवेशीं—

महाशय,

नाताळच्या हिंदी समाजाने^१ आपणांला उद्देशून लिहिलेलें एक पत्र, आणि त्या विषयासंबंधीचें एक वृत्तपत्रीय कात्रण, सोबत पाठविण्याचा मान मला प्राप्त झाला आहे. अधिक कांही करणें शक्य नसेल तर त्या पत्रांत उल्लेखिलेल्या नाताळच्या कायद्यांतील दुरुस्त्या घडवून आणण्याचे कामीं आपल्या सामर्थ्यशील वजनाचा उपयोग केला जाईल असा मला दृढ विश्वास वाटतो.

वसाहत-प्रवेशाविषयीच्या अर्जाची प्रत निराळ्या लिफाफ्यांतून पाठविली आहे.

आपला आज्ञांकित सेवक,
मो. क. गांधी

स्थल-प्रत (जी. एन्. २२८१) च्या फोटो नकलेवरून.

६० - हिंदी लोकांचें आक्रमण

हिंदी लोकांच्या वसाहत प्रवेशाविषयीच्या परिस्थितीबद्दल नाताळच्या वृत्तपत्रांतून विचारांचा पुष्कळसा गोंधळ व वस्तुस्थितीचा विपर्यास दिसून आला. असा आक्षेप घेण्यांत आला की, एका संघटनेच्या मार्गदर्शनाखाली हिंदी लोक कायद्याचीं बंधनें पाळण्याचें टाळीत आहेत. म्हणून वस्तुस्थिति स्पष्ट करून सांगणें गांधीजींना अवश्य वाटलें. नाताळ मर्क्युरी पत्राला लिहिलेलें हें व वसाहत-सचिव आणि नाताळ मर्क्युरी यांना लिहिलेली पुढील पत्रें (पृ. ३४८-३५१ पाहा.) यांच्या योगाने गांधीजींचा तो हेतु साध्य झाला.

श्री. संपादक,

नाताळ मर्क्युरी, यांस—

महाशय,

नाताळमध्ये हिंदी लोकांविरुद्ध पसरलेली द्वेषभावना कायम टिकविण्याचा कांही लोकांचा प्रयत्न आहे, आणि दुर्दैवाने वृत्तपत्रीय लेखकांनी स्वतःची फसवणूक होऊं दिली आहे. कांही दिवसांपूर्वी तुमच्या एका वार्ताहराने—हा गृहस्थ उघड उघड वेजवावदार दिसतो—विधान केलें की डंडी^१ येथे वसाहत प्रवेश कायद्याखाली ज्या हिंदी लोकांवर खटले करण्यांत आले होते, ते हिंदुस्थानांतून नवीन आलेले लोक होते आणि त्यांनी वसाहतींत चोरटेपणाने प्रवेश केला होता. नंतर सरकार व निदर्शन समिति यांच्या दरम्यानचा त्या विषयासंबंधीचा^२ पत्रव्यवहार प्रसिद्ध झाला. त्याने लोकांच्या मनावर असा परिणाम झाला की, वसाहतप्रवेश कायदा चुकविण्याचा प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर करण्यांत येत आहे! वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या या व अशा वक्तव्यांच्या आधारें आपण एक अग्रलेख लिहिला. तुम्हीं हीं वक्तव्यें व विधानें खरीं मानून चाललांत, आणि या लोकांनी दरवान येथे स्थायिक झाल्याबद्दलची प्रमाणपत्रेंहि मिळविलीं, असें तुम्हीं लोकांना कळविलें. डेलागोआ वे येथून तारेचा संदेश प्रसिद्ध करण्यांत आला, त्यांत लोकांना कळविलें होतें की, १००० स्वतंत्र हिंदी लोक डेलागोआ वे येथे उतरले असून ते नाताळकडे चालले आहेत. मर्क्युरीच्या आजच्या अंकांतच तार प्रसिद्ध झाली आहे की, सरकारने पोलिसांना सूचना दिल्या आहेत की, डेलागोआच्या वाजूने आशियाई लोक येतात की काय याकडे वारकाईने नजर ठेवावी. हें सर्व नाटकांत शोभण्यासारखें आहे, आणि याने युरोपियन समाजाच्या भावना भडकून जाण्यासारख्या नसत्या तर हा सर्व प्रकार मोठा मनोरंजक झाला असता! 'चंद्रलोकावरील माणूस' याने आपल्या साप्ताहिक स्तंभांत एक परिच्छेद देऊन या सर्वांवर कळस चढविला आहे! त्याने केलेला प्रहार सर्वांहून निर्दयतेचा आहे; आणि त्याला विशेष कारण हें की, त्याच्या स्तंभांतील परिच्छेद लोकांकडून आधाशीपणाने वाचले जातात एवढेंच नव्हे तर त्यांना महत्त्वाहि दिलें जातें. माझ्या माहितीप्रमाणे, हिंदी प्रश्नाविषयीं लिहितांना वस्तुस्थिति व कल्पनासृष्टि यांच्या-मधील फरक जाणण्याची त्याची शक्ति गमावून वसण्याचा त्याचा हा दुसरा प्रसंग आहे. अयमान करून भरपूर डित्रचलें गेल्यानंतर हिंदी लोकांनी कडक भाषा वापरण्याला जर मोकळीक असेल, तर चंद्रावरील 'मनुष्या'च्या आजच्या स्तंभांतील

१- हा उल्लेख वसाहत-प्रवेश कायद्याखाली ज्या सत्तर हिंदी लोकांवर ('अरब' असें त्यांचें वर्णन करण्यांत आलें होतें) खटले करण्यांत आले होते, त्यांच्यासंबंधीचा आहे. गांधींजी त्यांच्या वचावासाठी उभे राहिले, व त्यांना त्यांनी दोषमुक्त करून सोडवून घेतलें. पुढे पृष्ठ ३४५ पाहा.

२- मागे पृष्ठ १८६-८७ पाहा.

या विषयावरील परिच्छेदांत अशी भाषा वापरण्याचें समर्थन करतां येईल असा भरपूर मजकूर आहे ! पण तसें करतां कामा नये. जशी वस्तुस्थिति माहीत आहे, तशी ती लोकांसमोर मांडण्यांतच मला समाधान मानलें पाहिजे.

डंडी येथील खटल्यांतील हिंदी लोकांचा बचाव करण्याची, दुसऱ्या दोघां वकील वंधूसह मला खास संधि मिळाली होती, आणि मी अतिशय जोराने विधान करतो की, त्यांच्यापैकी एकहि जण हिंदुस्थानांतून नव्याने आलेला नव्हता. त्याबाबतचा पुरावा अजूनहि वसाहतप्रवेश-अधिकार्याचे ताब्यांत डंडी येथे आहे. ते सर्व हिंदी लोक दक्षिण आफ्रिकेला, किंवा नाताळला म्हणा, वसाहत प्रवेश कायदा पास होण्याचे आधीच आले होते, हें निर्विवाद सिद्ध करतां येईल. त्यांचे परवाने, इतर कागदपत्रे, आगवोटीच्या कचेरींतील दस्तारांतील कागद, हे तर खोटे सांगणार नाहीत ? सरकार व निदर्शन समिति यांच्या दरम्यानचा पत्रव्यवहार प्रसिद्ध होताच, त्या सर्व लोकांना मी योग्य अधिकारी न्यायासनासमोर आणण्याचें अंगावर घेतलें, त्यांचें निर्दोषत्व शाबीत करण्याची जबाबदारी पतकरली. निर्दोषत्व याचा अर्थ, ते सर्व पूर्वी नाताळमध्ये स्थायिक झालेले होते, आणि म्हणून त्यांना वसाहतींत प्रवेश करण्याचा पूर्ण हक्क होता, हें सिद्ध करण्याची जबाबदारी मी घेतली. त्यांच्यापैकी एक मनुष्य हल्ली दरबानमध्ये आहे, आणि सरकारची इच्छा असेल तेव्हां त्याला मॅजिस्ट्रेटसमोर हजर करतां येईल.

या लोकांनी आपली प्रमाणपत्रे दरबान येथे मिळविलीं हें म्हणणें खरें नाही. तांत्रिक कारणांवरून त्यांची मुक्तता झाल्यानंतर त्यांच्यापैकी काहींनी डंडीच्या मॅजिस्ट्रेटकडे स्थायिक रहिवासी असल्याबद्दलच्या प्रमाणपत्रांसाठी अर्ज केले. ते अर्ज नाकारण्यांत आले. सदर कागदपत्र मजकडे पाठविण्यांत आले, आणि मी प्रमाणपत्रांकरिता सरकारकडे अर्ज केला; पण मला यश मिळालें नाही. त्यांपैकी बहुतेक लोक आतां प्रमाणपत्रांशिवायच ट्रान्सवालला गेले आहेत. डंडीच्या खटल्यांतील लोकांपैकी तिघांना त्यांची प्रमाणपत्रे दरबान येथे मिळालीं, हें खरें आहे. ज्या पुराव्याच्या आधारावर प्रमाणपत्रे देण्यांत आलीं, तीं शपथपूर्वक प्रतिज्ञापत्रे होतीं, व तीं दस्तारांतील कागदपत्रांत आहेत. पण डंडीच्या खटल्यांतील लोकांना दरबान येथे प्रमाणपत्रे मिळणें, आणि कायद्याच्या नियमांविरुद्ध ज्यांनी प्रमाणपत्रे मिळविलीं त्या दोन प्रकारांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. उमझिमकुलूचा एक माणूस व दरबान शहराबाहेरच्या भागांतील कांही लोक, यांना दरबान येथे प्रमाणपत्रे मिळालीं. अशीं प्रमाणपत्रे देण्यापूर्वी या प्रश्नावर मि. वॉल्टर यांचेसमोर पूर्णपणें ऊहापोह करण्यांत आला होता.

जे हिंदी लोक डेलागोआ वे हे येथे उतरतात ते नाताळच्या वसाहतींत कायद्याचें उल्लंघन करून येतात या भीतीला काडीमात्र आधार नाही. नवीन आलेल्या एकाहि माणसाने चार्ल्सट्याऊन येथे सरहद्द ओलांडण्याचा प्रयत्न केला नाही हें म्हणण्याचें धाष्टर्य मी करणार नाही; परंतु मला माहीत आहे त्याप्रमाणें, चार्ल्सट्याऊन येथें सार्जट

अंलन यांची घारोची दृष्टि चुकवून जाण्यांत एकालाहि यश मिळालेलें नाहीं. या कायद्याची अंमलबजावणी सुरू होण्यापूर्वी व निदर्शन समिति अस्तित्वांत आली त्या वेळीं हिंदी समाजातर्फे असें उघड जाहीर करण्यांत आलें होतें की, दर महिन्याला दरबानला उतरणाऱ्या हिंदी लोकांपैकी बहुतेक ट्रान्सवालला जाण्यासाठी आलेले उतारू असतात. विशेषतः असें सांगितलें गेलें की,—आणि तें विधान आजमितीपर्यंत तरी कोणीहि खोडून काढलेलें नाहीं—कूरलँड व नादेरी या आगबोटींतून आलेल्या एकूण ६०० उतारूपैकी, नाताळमध्ये राहण्यासाठी आलेले नवीन लोक १०० हून कमी होते. या स्थितींत आजहि फरक पडलेला नाहीं, आणि मी विश्वासपूर्वक सांगू शकतां कीं, डेलागोआ वे येथे जे १००० उतारू उतरले आहेत असें सांगण्यांत येते त्यापैकी बहुतेक ट्रान्सवालला जाण्यासाठी आलेले आहेत. निरनिराळ्या राष्ट्रांचे बहुसंख्य लोक समा-बून घेण्याची पात्रता त्या देशांत आहे, आणि जोंपर्यंत ट्रान्सवाल हिंदी लोकांना स्वीका-रीत आहे व तेथील सरकार त्यांना प्रवेश करूं देण्याइतकें उदार आहे, तोंपर्यंत हिंदी लोक डेलागोआ वे येथे मोठ्या संख्येने येतांना तुम्हांला आदळतील. त्यांच्यापैकी कोणा-लाहि नाताळला येण्याची इच्छाच नाहीं असें मी म्हणत नाहीं. त्यांच्यापैकी कांहींनी कोणत्या शर्तीवर आपणाला नाताळमध्ये येतां येईल याविषयी चौकशी केली, आणि त्या शर्ती त्यांना पुऱ्या करणें अशक्य आहे असें जेव्हा त्यांना सांगण्यांत आलें, तेव्हा ते ट्रान्सवालमध्येच राहिले आहेत. ते कांही साधु, देवदूत नव्हत; कांही थोडे काय-द्याचे नियम चुकविण्याचाहि प्रयत्न करतील, आणि व्यवस्थित देखरेख नसेल तर ते नाताळच्या वसाहतींत प्रवेशहि करतील.

माझा सांगण्याचा मुद्दा असा की, 'कायद्याचा भंग करण्याचा मोठ्या प्रमाणा-वरचा प्रयत्न मुळीच चाललेला नाहीं. 'चंद्रलोकावरील माणूस' याने आपल्या सुपीक कल्पनाशक्तीने जो आभास निर्माण केला आहे, तशा प्रकारची संघटना नाहीं. कायद्याचें उल्लंघन करण्याचा व मागच्या दराने प्रवेश करण्याचा सल्लाहि कोणी दिलेला नाहीं. योग्य आदर बाळगूनहि असें म्हणणें भाग आहे की, त्यांनी निदर्शन-समितीला केलेली विनंति, अधिकाऱ्यांना दिलेला सल्ला, आणि त्यांनी सुचविलेले गर्भित आक्षेप, हे अत्यंत दुःखदायक आहेत. कारण ते अनवश्यक असून वस्तुस्थितीशीं विसंगत आहेत. त्या सद्गृहस्थांनी फार मोठें जबाबदारीचें पद स्वीकारलें आहे. आणि कल्पित कथेला वस्तुस्थिति भासविण्याइतकी प्रसिद्धि देण्यापूर्वी, ते अतिशय काळजीपूर्वक तपास कर-तील असें वाटत होतें. कारण एकदा सुरू झालेलें दुष्ट चक्र थांबत नाहीं.

सदर कायदा अंमलांत आल्यानंतर, दरबानमधील आगबोट-मालकांना एक पत्र आलें. त्यांत कायद्याची अंमलबजावणी करण्यामध्ये सरकारशीं सहकार्य करण्याची त्यांना विनंति केलेली होती; आणि त्यांनी उत्तर लिहिलेलें मला माहित आहे. तें असें की, आम्हांला हा कायदा पसंत नसला तरी, जोंपर्यंत तो सरकारी कायद्यांच्या पुस्तकांत नमूद केलेला आहे, तोंपर्यंत आपण त्याचें पालन करूं, व आम्हांला शक्य

तितकी सरकारला मदतच करूं. आणि प्रस्तुत जहाजमालकांनी जी भूमिका घेतली तिच्याशीं विसंगत वर्तन कोणाही जबाबदार हिंदी गृहस्थाने केलेलें नाही. खरोखर जेव्हा जेव्हा प्रसंग आला, मग काँग्रेस भवनाच्या आंत असो की बाहेर असो, हिंदी समाजाच्या पुढाऱ्यांनी, कायद्याचें पालन न टाळण्याची आवश्यकता हिंदी लोकांच्या मनावर ठसविण्याचा नेहमी प्रयत्न केलेला आहे. आणि त्यांना दुसरें काय करणें शक्य होतें ? जर हा कायदा कधीकाळीं काढून टाकला जावयाचा असेल, तर तो मन वळविण्याच्या पद्धतीनेच रद्द करून घेतला पाहिजे, आणि हिंदी समाजाने त्यासाठी आपलें वर्तन निर्दोष राखलें पाहिजे. कायदा टाळण्याचें धोरण हें तर आत्मघातकीपणाचें आहे, आणि हिंदी समाजाचा गत इतिहास, तो समाज आत्मघातकी कृत्याला प्रवृत्त होईल अशी समजूत करून देण्यासारखा वाईट नाही, असें मी विश्वासपूर्वक निवेदन करूं शकतां. हें सर्व सांगितल्यानंतर ' चंद्रलोकावरील माणसाला ' ही खात्री देण्याची जरूरी आहे काय की, आपणाला परवडण्यासारखें नाही या स्वार्थी दृष्टीने तरी हिंदी लोकांना वसाहतीबरोबर खेळ खेळण्याची इच्छा नाही ?

परंतु या सगळ्या प्रश्नाची एकदा उघड सार्वजनिक चौकशी होऊंच द्या; आणि कायद्याची अवहेलना करण्याला प्रवृत्त करणारी एखादी संघटना अस्तित्वांत आहे असें आढळून आल्यास, तिचा चक्काचूर जरूर करून टाका ! पण उलट जर अशी कोणतीहि संघटना अस्तित्वांत नसेल, किंवा ' घाऊक प्रमाणांत आक्रमण ' होत नसेल, तर तशी सार्वजनिक रीत्या जाहीर कबुली देण्यांत यावी, म्हणजे संघर्षाचें मूळच शिळक राहणार नाही. हें सरकार करूं शकेल, पण तुम्हांलाहि तसें करतां येईल. या घटनेपूर्वी, सार्वजनिक गोष्टींची चौकशी करण्याकरिता वृत्तपत्रांनी खास वार्ताहर पाठविलेले आहेत; आणि हिंदी लोकसमाज या दृष्टीने या कायद्याचें पालन करण्याचें चुकवीत असतील, तर तुम्ही स्वतः वर सांगितल्यासारखी प्राथमिक चौकशी करवून हिंदी समाजावर मोठे उपकार करा. तशी प्राथमिक चौकशी झाल्यास सरकारला जाहीर चौकशी करविण्याचे कामीं मदतच होईल; आणि सरकार जर चौकशीच करण्यास तयार नसेल तर, तुमच्या प्राथमिक चौकशीनंतर त्यांना चौकशी करावीच लागेल. कांहीहि असो, हिंदी लोकांना अशी जाहीर चौकशी हवी आहे.

ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची असल्यामुळे आपल्या समव्यवसायी पत्रकार बंधूनी हे पत्र प्रसिद्ध करावें अशी मी विनंति करतां.

आपला इत्यादि

मो. क. गांधी.

६१. वसाहत सचिवांना पत्र

दरबान,
नोव्हेंबर १३, १८९७

नामदार वसाहत सचिव,
मारिट्सबर्ग यांचे सेवेशीं—
महाशय,

यासोबत मी मर्क्युरी पत्राचें एक कात्रण पाठवीत आहे. कांही दिवस वृत्त-पत्रांत बातम्या प्रसिद्ध होत आहेत की, हिंदी लोक डेलागोआ वे व चार्ल्सटाऊन यांचे मार्गाने नाताळच्या वसाहतींत प्रवेश करून अगर प्रवेश करण्याचा प्रयत्न करून, वसाहत प्रवेश कायद्याचा भंग करण्याचा यत्न करीत आहेत. या बातम्यांकडे लक्ष देण्याची आजपर्यंत जरूरी वाटली नव्हती; परंतु या कात्रणामध्ये ही गोष्ट जरा गंभीर स्वरूपांत रंगविण्यांत आली आहे, व त्यामुळे युरोपियन समाजाच्या भावना प्रक्षुब्ध होतील असा संभव आहे. म्हणून, नाताळांतील प्रमुख हिंदी लोकांचे वतीने मी सुचवितों की सरकारने ही बातमी खरी नाही असें जाहीर करावें. कायद्याचा अनादर करावा या हेतूने नाताळमध्ये अगर इतरत्र स्थापन झालेली एकहि संघटना नाही, असें मी निश्चितपणे सांगतों; आणि नाताळमधील जबाबदार हिंदी लोक हा कायदा अंमलांत आल्या दिवसापासून एकनिष्ठेने त्याचें पालन करीत आले आहेत, व इतरांच्या मनावर तसें करण्याची जबाबदारी ठसवीत आहेत. पण सरकारचें जर मत असेल, तर या गोष्टीची जाहीर चौकशी व्हावी, अशी मागणी मी करतों.

आपला नम्र
मो. क. गांधी.

नाताळ मर्क्युरी, २०-११-१८९७

६२. हिंदी लोकांचें आक्रमण (२)

दर 11
नोव्हेंबर १५, १८९७

श्री. संपादक,
नाताळ मर्क्युरी, यांसी —
महाशय,

वसाहत-प्रवेश कायद्याची अंमलबजावणी चुकविण्यासाठी जी तथाकथित संघटना सुरू झाली आहे तीविषयी मी लिहिलेल्या पत्राबद्दल तुमच्या हीजाच्या अंकांत

तुम्ही कांही आक्षेप घेतले आहेत. त्यासंबंधी चार शब्द लिहिण्याला तुम्ही मला न्यायाच्या दृष्टीने परवानगी द्याल आशी मला अशा आहे. मला वाटतें की, माझ्या पत्राचा अर्थ आपण भलताच केला आहे. नाताळमध्ये हिंदी लोकांना दिल्या जाणाऱ्या वागणुकीसंबंधी मी त्या पत्रांत ऊहापोह केलेला नाही. नुकतेंच कांही युक्तपत्रांत जें विधान वाचण्यांत आलें—की, डेलागोआ वे येथे उतरलेले हिंदी लोक नाताळकडे येण्यास निघाले आहेत—आणि अशा प्रकारचीं इतरहि विधानें वाचण्यांत आलीं त्यामुळे निष्कारण घबराहट उडून जाऊं नये म्हणून मी त्या विधानांचा फक्त इनकार केला. गेल्या अधिवेशनांत मंजूर झालेला कायदा चुकविला जात नाही म्हणून जागरूक राहण्याचा युरोपियन लोकांचा हक्क मी नाकारीत नाहीं.

परंतु मला विशेष हरकत ज्या गोष्टीला ध्यावयाची आहे ती म्हणजे, खोऱ्या कंड्या उठवून त्यांच्या आधारावर कांही गोष्टी गृहीत धरल्या जातात, आणि त्यामुळे लोकांत अस्वस्थता निर्माण होते व युरोपियनांच्या मनाची शांतता भंग पावते. तुमच्या मताबद्दल योग्य आदर बाळगूनसुद्धा मीं सुचविलेली चौकशी स्पष्टपणें अत्यंत अवश्य आहे असें मला म्हणावयाचें आहे. लोकांसमोर दोन परस्परविरोधी विधानें आहेत: पहिलें असें की, वसाहत प्रवेश कायदा मोठ्या प्रमाणावर चुकविण्याचा प्रयत्न चालू असून त्याला 'चंद्रलोकांवरील माणसा'च्या मताने, एका संघटनेचा पाटिंबा आहे; दुसऱ्या बाजूस या विधानाचा साफ इनकार करण्यांत आलेला आहे. लोकांनी यापैकी कोठल्या गोष्टीवर विश्वास ठेवावा? यापैकी कोणती गोष्ट विश्वासाहार्थ आहे, यासंबंधी एक अधिकृत निवेदन प्रसिद्ध होणें हें सर्वांच्याच हिताच्या दृष्टीने योग्य होणार नाही काय?

मी हिंदुस्थानांत काय बोललों यासंबंधी तुम्हीं माझें समर्थन केले आहे. जेव्हा तो विषय लोकांसमोर होता, तेव्हा, हिंदी दृष्टिकोनांतून पाहिलें असतां, ज्यावर आक्षेप घेतां येईल असें मी कांहीही बोललों नाही, असें म्हणण्याचा चांगुलपणा तुम्हीं दाखविला. आणि अजूनहि मी तेथे केलेलें प्रत्येक विधान शाबूत करण्याला तयार आहे. जर ब्रिटिश सरकारांच्या 'दृढ न्यायबुद्धीवर माझा विश्वास नसता, तर मी येथे आलोंच नसतो, मीं पूर्वी दुसरीकडे म्हटलें आहे तेंच पुनः म्हणतो की, हिंदुस्थानच्या आशेचा खंबीर आधार म्हणजे ब्रिटिश लोकांची न्यायप्रियता व सरळ मार्गाने जाण्याची वृत्ति ही होय.

आपला इत्यादि

मो. क. गांधी

नाताळ मकर्युरी, १७-११-१८९७

१) हा उल्लेख साम्राज्य सरकार व नाताळ सरकार यांना अनुलक्षून आहे.

६३. वसाहत-सचिव यांना उत्तर--

दरबान

नोव्हेंबर १८, १८९७

नामदार वसाहत-सचिव,
मारिट्सबर्ग, यांचे सेवेशीं—
महाशय,

आपल्या ता. १६च्या^१ पत्राचा स्वीकार आपणांला कळविण्याचा मान मला प्राप्त झाला आहे. आपण त्यांत मला कळविलें आहे की, सरकारने असें केव्हाहि म्हटलें नाही, अगर तसें मानण्यास सरकारला कांहीहि कारण घडलेलें नाही, की नाताळमध्ये वसाहत प्रवेश कायद्याचा भंग करण्याच्या उद्देशाने निघालेली संघटना अस्तित्वांत आहे. या पत्राबद्दल मी सरकारचे आभार मानतो, आणि निवेदन करतो की, हा कायदा चुकविण्याचे प्रयत्न झाल्यास ते हिंदी समाजाच्या नजरेस आणण्यांत यावे. म्हणजे तशा प्रकारांची पुनरावृत्ति घडून येऊं नये म्हणून नाताळमधील हिंदी समाजाचे प्रतिनिधी जें कांही करणें शक्य असेल तें करतील. या पत्रव्यवहाराच्या प्रती वृत्तपत्रांकडे मी प्रसिद्धीकरिता पाठवीत आहे.

आपला इत्यादि

मो. क. गांधी

नाताळ मकर्युरी, २०-११-१८९७

६४. हिंदी लाक आणि वसाहत प्रवेश कायदा

गांधीजींचा वसाहतसचिवांबरोबर झालेला पत्रव्यवहार नाताळ मकर्युरीमध्ये पुढील प्रास्ताविक पत्रासह प्रसिद्ध करण्यांत आला.

दरबान

नोव्हेंबर १९, १८९७

श्री. संपादक
नाताळ मकर्युरी, यांस—
महाशय,

यासोबत, सरकारच्या व माझ्या दरम्यान, हिंदी लोकांनी डेलागोआ बेच्या मार्गाने नाताळमध्ये येण्यासाठी केलेल्या तथाकथित प्रयत्नासंबंधी वृत्तपत्रांत ज्या

१ - त्या पत्राची मूळ संहिता अशी आहे

मारिट्सबर्ग, नोव्हेंबर १६, १८९७

महाशय,

वृत्तपत्रांत हिंदी लोकांनी डेलागोआच्या मार्गाने नाताळमध्ये येण्यासाठी केलेल्या तथाकथित प्रयत्नासंबंधी ज्या बातम्या प्रसिद्ध झाल्या त्याबद्दल तुम्ही लिहिलेल्या ता. १३ च्या पत्राविषयी तुम्हांला कळविण्याचा प्राप्त झाला आहे की, सरकारने असें केव्हाहि विधान केलेलें नाही, किंवा असें मानण्याला सरकारला कांहीहि कारण घडलेलें नाही, की, नाताळमध्ये वसाहत प्रवेश नियंत्रण कायद्याचा भंग करण्याच्या उद्देशाने निघालेली एखादी संघटना अस्तित्वांत आहे.

आपला इत्यादि,

सी. बड, मुख्य उपसचिव.

वातम्या प्रसिद्ध झाल्या त्याबाबत जो पत्रव्यवहार^१ झाला, त्याच्या प्रती प्रसिद्धीकरिता पाठवीत आहे.

नाताळ मकर्युरी, २०-११-१८९७

आपला इत्यादि,
मो. क. गांधी

६

६५. श्री. एफ्. एस. तल्यारखान यांना पत्र

५३ अ, फील्ड स्ट्रीट,
दरवान, (नाताळ)
डिसेंबर १७, १८९७.

श्री. एफ्. एस. तल्यारखान
बार-अॅट-लॉ, जे. पी. मुंबई, यांसी—

प्रिय श्री. तल्यारखान,

या पत्राने नाताळमध्ये ' टाइम्स ऑफ इंडिया ' पत्राचे कांही काळ प्रतिनिधि असलेले मि. अॅलेक्स कॅमेरॉन^२ यांचा परिचय करून दिला जाईल. ते येथे असतांना दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या प्रश्नाकरिता जेवढे म्हणून कांही करता येईल तेवढे करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. आता ते हिंदुस्थानला जात आहेत. नुकत्याच घडलेल्या घटनांमुळे हिंदी लोकांबद्दल जो गैरसमज पसरला आहे, तो नाहीसा करण्यासाठी चाललेल्या प्रयत्नांत आपणहि भाग घ्यावा असा त्यांचा उद्देश आहे. त्यांना या कार्यां जें साहाय्य दिलें जाईल तें अतिशय मोलाचें गणलें जाईल.

आपला नम्र,
मो. क. गांधी

मूळपत्रावरून : श्री. आर. एफ्. एस.
तल्यारखान यांच्या सौजन्याने

१ - पूर्वी पृ. ३४८ व ३५० पाहा.

२ - पूर्वी पृ. १७२ पाहा.

६३. वसाहत-सचिव यांना उत्तर--

दरबान

नोव्हेंबर १८, १८९७

नामदार वसाहत-सचिव,
मारिट्सबर्ग, यांचे सेवेशीं—
महाशय,

आपल्या ता. १६च्या^१ पत्राचा स्वीकार आपणांला कळविण्याचा मान मला प्राप्त झाला आहे. आपण त्यांत मला कळविलें आहे की, सरकारने असें केव्हाहि म्हटलें नाही, अगर तसें मानण्यास सरकारला कांहीहि कारण घडलेलें नाही, की नाताळमध्ये वसाहत प्रवेश कायद्याचा भंग करण्याच्या उद्देशाने निघालेली संघटना अस्तित्वांत आहे. या पत्राबद्दल मी सरकारचे आभार मानतो, आणि निवेदन करतो की, हा कायदा चुकविण्याचे प्रयत्न झाल्यास ते हिंदी समाजाच्या नजरेस आणण्यांत यावे. म्हणजे तशा प्रकारांची पुनरावृत्ति घडून येऊं नये म्हणून नाताळमधील हिंदी समाजाचे प्रतिनिधी जें कांही करणें शक्य असेल तें करतील. या पत्रव्यवहाराच्या प्रती वृत्तपत्रांकडे मी प्रसिद्धीकरिता पाठवीत आहे.

आपला इत्यादि

मो. क. गांधी

नाताळ मर्क्युरी, २०-११-१८९७

६४. हिंदी लाक आणि वसाहत प्रवेश कायदा

गांधीजींचा वसाहतसचिवांबरोबर झालेला पत्रव्यवहार नाताळ मर्क्युरीमध्ये पुढील प्रास्ताविक पत्रासह प्रसिद्ध करण्यांत आला.

दरबान

नोव्हेंबर १९, १८९७

श्री. संपादक
नाताळ मर्क्युरी, यांस—
महाशय,

यासोबत, सरकारच्या व माझ्या दरम्यान, हिंदी लोकांनी डेलागोआ बेच्या मार्गाने नाताळमध्ये येण्यासाठी केलेल्या तथाकथित प्रयत्नासंबंधी वृत्तपत्रांत ज्या

१ - त्या पत्राची मूळ संहिता अशी आहे

मारिट्सबर्ग, नोव्हेंबर १६, १८९७

महाशय,

वृत्तपत्रांत हिंदी लोकांनी डेलागोआच्या मार्गाने नाताळमध्ये येण्यासाठी केलेल्या तथाकथित प्रयत्नासंबंधी ज्या बातम्या प्रसिद्ध झाल्या त्याबद्दल तुम्ही लिहिलेल्या ता. १३ च्या पत्राविषयी तुम्हाला कळविण्याचा प्राप्त झाला आहे की, सरकारने असें केव्हाहि विधान केलेलें नाही, किंवा असें मानण्याला सरकारला कांहीहि कारण घडलेलें नाही, की, नाताळमध्ये वसाहत प्रवेश नियंत्रण कायद्याचा भंग करण्याच्या उद्देशाने निघालेली एखादी संघटना अस्तित्वांत आहे.

आपला इत्यादि,

सी. बड, मुख्य उपसचिव.

वातम्या प्रसिद्ध झाल्या त्याबाबत जो पत्रव्यवहार^१ झाला, त्याच्या प्रती प्रसिद्धीकरिता पाठवीत आहे.

नाताळ मकर्युरी, २०-११-१८९७

आपला इत्यादि,
मो. क. गांधी

६

६५. श्री. एफ्. एस्. त यारखान यांना पत्र

५३ अ, फील्ड स्ट्रीट,
दरवान, (नाताळ)
डिसेंबर १७, १८९७.

श्री. एफ्. एस्. तल्यारखान
बार-अॅट-लॉ, जे. पी. मुंबई, यांसी—

प्रिय श्री. तल्यारखान,

या पत्राने नाताळमध्ये 'टाईम्स ऑफ इंडिया' पत्राचे कांही काळ प्रतिनिधि असलेले मि. अॅलेक्स कॅमेरॉन^२ यांचा परिचय करून दिला जाईल. ते येथे असतांना दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या प्रश्नाकरिता जेवढे म्हणून कांही करता येईल तेवढे करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. आता ते हिंदुस्थानला जात आहेत. नुकत्याच घडलेल्या घटनांमुळे हिंदी लोकांबद्दल जो गैरसमज पसरला आहे, तो नाहीसा करण्यासाठी चाललेल्या प्रयत्नांत आपणहि भाग घ्यावा असा त्यांचा उद्देश आहे. त्यांना या कार्मीं जें साहाय्य दिलें जाईल तें अतिशय मोलाचें गणलें जाईल.

आपला नम्र,
मो. क. गांधी

मूळपत्रावरून : श्री. आर. एफ्. एस्.
तल्यारखान यांच्या सौजन्याने

१ - पूर्वी पृ. ३४८ व ३५० पाहा.

२ - पूर्वी पृ. १७२ पाहा.

साधन सामुग्रीचे मूळ आधार

इंग्लिशमन : कलकत्याचें दैनिक वृत्तपत्र : स्थापना १८३०; त्या काळच्यायुरोपियन समाजाच्या प्रमुख मुखपत्रांपैकी एक.

इंडिया : लंडनमधील भारतीय राष्ट्रसभेच्या ब्रिटिश कमिटीचें मुखपत्र; १८९० मध्ये विल्यम डिग्बी यांच्या संपादकत्वाखाली सुरू झालें; १८९२ पर्यंत अनियमितपणें प्रसिद्ध होत असे; १८९२ मध्ये तें मासिक झालें, व १८९८ ते १९२१ पर्यंत साप्ताहिक म्हणून प्रसिद्ध होत असे.

गांधी स्मारक संग्रहालय, नवी दिल्ली : गांधीजीसंबंधी साहित्य व कागदपत्रें यांचें मध्यवर्ती संग्रहालय व ग्रंथालय; खंड १, पृ. ३५१ पाहा.

टाईम्स ऑफ इंडिया : १८६१ पासून या नांवानें प्रसिद्ध होणारें प्रमुख इंग्रजी दैनिक वृत्तपत्र; मूळचें मुंबई टाईम्स (स्थापना १८३८); १८६१ मध्ये एकूण चार वृत्तपत्रें एकत्र सामील होऊन वरील नांवाने प्रसिद्ध होऊं लागलें.

दक्षिण आफ्रिकन सरकारचे कागदपत्र : प्रिटोरिया व पीटरमारिट्स्बर्ग येथील आर्काइव्हज्मध्ये.

नाताळ अँडव्हर्टायझर : दैनिक वृत्तपत्र, दरबान येथून प्रसिद्ध होणारें.

नाताळ मर्क्युरी : दैनिक वृत्तपत्र, दरबान येथून प्रसिद्ध होणारें.

बंगाली : एका काळचें कलकत्याचें प्रमुख वृत्तपत्र; १८६८ मध्ये स्थापन झालें; १८७९ मध्ये सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनी चालवावयास घेतलें; सन १९०० मध्ये त्यांनी दैनिकांत रूपांतर करून तें आपल्या मृत्यूपर्यंत चालविलें.

बाँचे गॅझेट : सन १७९२ मध्ये स्वतंत्र वृत्तपत्र म्हणून स्थापन झालें; नंतर लौकरच निमसरकारी मुखपत्र बनलें.

भारतसरकारचे कागदपत्र : नॅशनल आर्काइव्हज्, नवी दिल्ली.

मुंबई सरकारचीं दप्तरे : पोलिसांचे सांक्षिप्त वृत्तांत.

वसाहत कचेरीतील दप्तरे : लंडनच्या वसाहत कचेरीमध्ये ठेवलेली आहेत. यांमध्ये बहुतेक सरकारी कागदपत्रें व दक्षिण आफ्रिकेतील घडामोडीसंबंधीचे खलिते आहेत. खंड १, पृ. ३०३ पाहा.

सावरमती संग्रहालय, अहमदाबाद : या ग्रंथालयांतील कागदपत्रांमध्ये गांधीजींच्या दक्षिण अफ्रिकन कालखंडामधील व त्यापूर्वीच्या हिंदी कालखंडामधील कागदपत्र आहेत. खंड १, पृ. ३०३ पाहा.

स्टेट्समन : कलकत्ता येथील प्रमुख इंग्रजी दैनिक वृत्तपत्र; १८७५ पासून निघू लागले. १८७७ पासून, “ १८१८ मध्ये स्थापन झालेल्या ‘फ्रेंड ऑफ इंडिया’ ला समाविष्ट करून घेणारें, व त्यापासून उगम पावलेलें, ” या वर्णनाने प्रसिद्ध होणारें.

हिंदु : मद्रास येथून प्रसिद्ध होणारें प्रमुख हिंदी वृत्तपत्र; १८७८ मध्ये साप्ताहिक म्हणून सुरू झालें, १८८३ मध्ये आठवड्यांतून तीनदा निघू लागले, १८८९ पासून दैनिकांत रूपांतर पवले.

कालानुक्रम सूची (१८९६ - १८९७)

१८९६

जुलै ४ :- गांधीजी ता. ५ जून रोजीं आगबोटीने दरवानहून निघून कलकत्याला पोचले. अलाहाबादमार्गे मुंबईकडे जाण्यास निघाले. अलाहाबाद येथे आगगाडी चुकल्यामुळे त्यांनी एक दिवस तेथे मुक्काम केला, आणि 'पायोनियर' पत्राचे संपादक मि. चेसने यांची मुलाखत घेतली. गांधीजींनी नंतर लिहिलें की, "या मुलाखतीने त्या घटनापरंपरेचा पाया घातला, की ज्याची अखेर नाताळमध्ये मला ठार मारण्याच्या प्रयत्नांत झाली."

जुलै ९ :- राजकोटला पोचले.

मुंबईला प्लेगची साथ सुरू झाल्यामुळे राजकोट येथे स्वच्छता-देखरेख समितीचे सभासद झाले.

ऑगस्ट १४ :- राजकोट येथे हिरवी पुस्तिका प्रकाशित केली.

ऑगस्ट १७ :- राजकोटहून मुंबईस जाण्यास निघाले.

ऑगस्ट १९ :- रानडे, बद्रुद्दिन तय्यबजी, व फेरोजशहा मेहता यांना मुंबई येथे भेटले.

सप्टेंबर ११ :- मुंबईहून राजकोटकडे आजारो मेहुण्याला घेऊन प्रयाण; या मेहुण्यांची त्यांच्या मृत्यूपर्यंत गांधीजींनी शुश्रूषा केली.

सप्टेंबर : १४ - लंडनहून रायटर वृत्तसंस्थेने दरवान येथे पाठविलेल्या तारेंत हिरव्या पुस्तिकेंतील मजकुराबाबत विपर्यस्त बातमी प्रसिद्ध केली.

सप्टेंबर १६ : नाताळच्या वृत्तपत्रांत रायटर वृत्तसंस्थेने दिलेला हिरव्या पुस्तिकेचा सारांश वाचून क्षुब्ध झालेल्या दरवानच्या युरोपियन लोकांनी 'युरोपियन संरक्षण संघ' स्थापन केला.

सप्टेंबर २६ : मुंबई येथे फेरोजशहा मेहतांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या जाहीर सभेंत भाषण केलें.

सप्टेंबर २९ : मुंबईच्या जाहीर सभेंत दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांना मिळणाऱ्या वार्ड वागवणुकीविरुद्ध निषेधाचा ठराव संमत करण्यांत आला. व भारत-मंत्र्यांना तक्रार दूर करण्याबद्दल विनंती करणारा ठराव मंजूर झाला.

ऑक्टोबर ११ : गांधीजी मुंबईहून पुणेमार्गे मद्रासकडे जाण्यास निघाले.

ऑक्टोबर १२ : एक दिवस पुण्याला राहिले; गोखले, लोकमान्य टिळक व डॉ. भांडारकर यांची भेट घेतली.

ऑक्टोबर १४ : मद्रास येथे आगमन.

ऑक्टोबर १६ : मद्रास येथे पंचैयाप्पा कॉलेज हॉलमध्ये जाहीर सभेत भाषण केले.

ऑक्टोबर ३१ : नागपूर मार्गे कलकत्ता येथे आगमन. सुरेंद्रनाथ बानर्जी व लोकमताला वळण लावणाऱ्या इतर पुढाऱ्यांची भेट घेतली.

नोव्हेंबर १२ : दरबानहून दादा अब्दुल्ला यांची तार आली; त्यांनी ताबडतोब नाताळला परत बोलाविले, कारण फोक्सराड (पार्लमेंट) ने हिंदी लोकांना स्वतंत्र वस्तीच्या जाग्यांत सक्तीने वसवावे अशी शिफारस केली होती.

नोव्हेंबर १३ : दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या प्रश्नासंबंधी 'इंग्लिशमन' पत्राला पत्र लिहिले.

नोव्हेंबर १४ : (१५ ?) मुंबईस पोचले.

नोव्हेंबर १६ : पुण्याला गेले व सार्वजनिक सभेच्या विद्यमाने भरलेल्या जाहीर सभेत भाषण केले.

नोव्हेंबर २० : मुंबईस परत आगमन.

नोव्हेंबर : २६ दरबान युरोपियनांच्या नगराध्यक्षांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या जाहीर सभेत आशियाई लोकांच्या वसाहत प्रवेशाचा निषेध करण्यांत आला. गांधीजींचे नांव उच्चारले जातांच श्रोत्यांनी नापसंतीदर्शक फूत्काराचे आवाज काढिले. वसाहतीच्या राष्ट्रीय मंडळाची स्थापना करण्यांत आली.

नोव्हेंबर ३० : गांधीजींनी व्हाईसरॉय यांना तार केली, व ट्रान्सवाल सरकारने हिंदी लोकांना स्वतंत्र वस्तीमध्ये राहण्यास भाग पाडण्याचा निर्णय घेतला याकडे त्यांचे लक्ष वेधले. पत्नी व दोघे मुलगे यासह कूरलँड बोटीने मुंबईहून दरबानकडे प्रयाण.

डिसेंबर १८ : 'कूरलँड' व 'नादेरी' या आगबोटी हिंदी उतारू घेऊन दरबान बंदरांत पोचल्या.

डिसेंबर १९ : मुंबई प्रांताच्या कांही भागांत प्लेगची साथ उद्भवली या कारणावरून मुंबई हे रोगव्याप्त शहर आहे असे जाहीर वृत्तपत्रक नाताळ सरकारने प्रकाशित केले. आगबोटींना पांच दिवसांच्या क्वारंटाईनमध्ये ठेवण्यांत आले. ही मुदत वेळोवेळी ता. ११ जानेवारीपर्यंत वाढविण्यांत आली.

डिसेंबर २५ : गांधीजींनी आगवोटीवरील सहप्रवासीजनांना उद्देशून क्रिसमस दिवसानिमित्त भरलेल्या मेळाव्यांत पाश्चात्य संस्कृतीवर भाषण केलें. कांही दिवसां-नंतर नाताळच्या वृत्तपत्रांनी, 'नाताळच्या गोऱ्या लोकांचा आवेशपूर्ण धिक्कार केला' व 'नाताळची वसाहत हिंदी लोकांनी भरून काढण्याची इच्छा प्रकट केली' असा त्यांच्यावर आरोप केला.

डिसेंबर २९ : दरवानच्या युरोपियन लोकांनी जानेवारी ४ रोजी जाहीर सभा भरणार असल्याबद्दल जाहिरात प्रसिद्ध केली; तिचा उद्देश हिंदी लोकांनी बोटींतून उतरण्याविरुद्ध निदर्शन करण्याचा होता. वृत्तपत्रें 'आशियाई लोकांच्या आक्रमणा-विषयीच्या मजकूराने भरलेली होती.

डिसेंबर ३१ : भारतीय राष्ट्रसभेच्या (काँग्रेसच्या) कलकत्ता येथील अधिवेशना-मध्ये, नाताळ हिंदी काँग्रेसचे प्रतिनिधि श्री. जी. पी. पिल्ले, यांनी गांधीजींनी दिलेल्या माहितीवरून ठराव मांडिला. ह्या ठरावांत दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांवर लादलेल्या अपात्रतेचा निषेध व सरकारला उपाययोजना करण्याची विनंति करण्यांत आली होती.

१८९७

जानेवारी २ : गांधीजी व त्यांचे मित्र दरवान बंदरांत उतरतील तेव्हा 'त्यांच्या-योग्य स्वागत' त्यांना देण्यासाठी करण्यांत येणाऱ्या योजनांना पाठिंब्या दर्शविणारें पत्र नाताळ ॲडव्हर्टायझरमध्ये प्रसिद्ध झालें.

जानेवारी १३ : नाताळ ॲडव्हर्टायझरच्या प्रतिनिधीने कूरलँड आगवोटीवर गांधीजींची मुलाखत घेतली. गांधीजी सायंकाळीं ५ वाजतां उतरले; दरवानमधील जमावाच्या कांही भागाने त्यांच्यावर हल्ला केला, परंतु पोलीस सुपरिटेण्डंट यांच्या पत्नी मिसेस अलेक्झांडर यांच्या मध्यस्थीने त्यांना विशेष गंभीर दुखापत झाली नाही. नंतर पारशी रुस्तुमजी यांच्या घरांत असतां जमावाने घराला वेढा दिला, परंतु हिंदी पोलीस शिपायाच्या वेषांत पोलीस सुपरिटेण्डंट अलेक्झांडर यांनी त्यांना तेथून सुरक्षितपणें हलविलें.

जानेवारी १४ : नाताळ सरकारने घडलेली घटना वसाहतमंत्र्यांना कळविली, आणि गांधीजींवर अयोग्य वेळीं बद्दसल्ल्याने उतरल्याबद्दल ठपका ठेविला.

जानेवारी २० : ॲटॉर्नी जनरल यांनी मुलाखत घेतली तेव्हा गांधीजींनी स्वतः-वर हल्ला करणाऱ्यांवर खटला करण्यास नकार दिला, आणि त्या प्रकाराकडे दुर्लक्ष करावें अशी आपली लेखी इच्छा व्यक्त केली.

जानेवारी २२ : जमावाने हल्ला केला असतां मदत केल्याबद्दल मि. व मिसेस अलेक्झांडर पतिपत्नींना आभाराचीं पत्रें लिहिलीं व त्यांना वस्तु नजर केल्या.

जानेवारी २८ : दादाभाई नौरोजी, हंटर व भावनगरी, यांना उतरण्याचे वेळच्या घटना तारेने कळविल्या.

जानेवारी २९ : त्यांना तारेंतील मजकुरांच्या पुष्ट्यर्थ पत्रे लिहून घडलेल्या प्रसंगाचा तपशील कळविला.

फेब्रुवारी २, ३, ४, : हिंदी दुष्काळ सहायक निधीला मदत देण्याबद्दल विनंति करणारीं पत्रे वृत्तपत्रांना लिहिलीं, आणि त्यासाठी इंग्रजीत व कांही हिंदी भाषांतून पत्रकेहि काढिलीं.

फेब्रुवारी ६ : दरवानच्या धर्मोपदेशकांना दुष्काळ सहायक निधीला मदत देण्याबद्दल पाठिंब्या देण्याची विनंति केली.

मार्च २ : नाताळच्या मंत्र्यांनी गव्हर्नरला कळविलें की गांधीजींच्या जखमा गंभीर स्वरूपाच्या नाहीत; आणि “ त्यांच्या इच्छेनुसार शांतताभंगबद्दल कोणतेहि उपाय योजण्यांत आलेले नाहीत.”

मार्च १५ : हिंदी-विरोधी निदर्शन व नंतरच्या घटना यांसंबंधी मि. चेंबर्लॅन यांना पाठवावयाचें निवेदनपत्र पुरें केलें.

मार्च २६ : नाताळच्या विधिमंडळांसमोर आलेल्या हिंदी विरोधी विधेयकां-विरुद्ध विधिमंडळांना प्रार्थनापत्रे सादर केलीं.

एप्रिल ६ : वजनदार ब्रिटिश व हिंदी मित्रांना उद्देशून सर्वसामान्य पत्र लिहिलें. त्यामोबत मि. चेंबर्लॅन यांना पाठविलेल्या निवेदनपत्राच्या प्रती जोडल्या होत्या.

मूळ निवेदन पत्र मि. चेंबर्लॅन यांना पाठविण्याकरिता गव्हर्नर यांजकडे दिलें.

आगवोटींतून उतरतांना घडलेल्या घटनांविषयी नाताळ सरकारबरोबर झालेला पत्रव्यवहार वृत्तपत्रांना प्रसिद्धीसाठी दिला.

एप्रिल १३ : हिंदी लोकांच्या वसाहत प्रवेशाबद्दल आपल्या विरुद्ध करण्यांत आलेल्या आरोपांचें खंडन करणारें पत्र वृत्तपत्रांना लिहिलें.

मे ७ : नाताळच्या हिंदी लोकांनी दुष्काळ पीडितांना साहाय्य म्हणून १५३९ पाँड १ शि. ९ पै. जमवून दिले, असें कलकत्याच्या मध्यवर्ती दुष्काळ पीडित-सहायक समितीच्या अध्यक्षाना कळविलें.

मे १८ : प्रिटोरिया येथील ब्रिटिश एजंटाची मुलाखत घेतली, आणि लेखां विनंति सादर केली की, सन १८८५ चा कायदा नं. ३ याच्या अर्थाविषयीच्या कसोटी खटल्याचा खर्च सरकारने सोसावा.

जून ९ : वॉरंटार्डिन, व्यापाऱ्यांचे परवाने, वसाहत प्रवेशनियंत्रण, आणि स्वतंत्र हिंदी लोकांचें संरक्षण, याविषयीच्या कायद्यांबद्दल हंटर यांना तार पाठविली.

जून २२ : व्हिक्टोरिया राणीच्या हीरकमहोत्सवाचे दिवशीं हिंदी ग्रंथालयाचे उद्घाटन झालें त्या प्रसगीं भाषण केलें.

जुलै २ : चार हिंदी-विरोधी कायद्यांविषयी मि. चेंबर्लॅन यांजकडे विनंतीअर्ज पाठविला.

जुलै १० : भेदभावमूलक कायद्यासंबंधी ब्रिटन व हिंदुस्थान यांतील लोक-नेत्यांना परिपत्रक पाठविलें.

सप्टेंबर ११ : 'मनाई केलेले प्रवेशार्थी' या आरोपाखाली स्वटल्यांत गोविलेल्या हिंदी लोकांतर्फे बचावासाठी वकील म्हणून उभे राहिले, व त्यांना दोषमुक्त करून सोडवून घेतलें.

सप्टेंबर १४ : पारसी रुस्तुमजी यांच्या दातृत्वाने व डॉ. बूथ यांच्या देखरेखीने दरबानमध्ये हिंदी रुग्णालय उघडलें; त्यामध्ये नंतर गांधीजींनी वैद्यकीय मदतनीस म्हणून दररोज दोन तास काम केलें.

सप्टेंबर १८ : लंडन येथे भरलेल्या वसाहत-प्रधानमंत्र्यांच्या परिपत्रेंत मि. चेंबर्लॅन यांनी केलेल्या भाषणाच्या अभिप्रेत अर्थाविषयीं दादाभाई नौरोजी, विल्यम वेडरबर्न व इतर सद्गृहस्थ, यांना पत्रें लिहिलीं.

नोव्हेंबर १३ : वसाहत प्रवेश कायद्याचा भंग करण्याचे संघटित प्रयत्न केल्याविषयीचे आक्षेप खोडून काढणारीं पत्रें नाताळ मकर्युरी व वसाहत सचिव, यांना लिहिलीं.

नोव्हेंबर १५ : नाताळ मकर्युरी पत्राला त्याच विषयाबद्दल लिहिलें.

नोव्हेंबर १८ : वसाहत सचिव यांना त्याच विषयाबद्दल लिहिलें.

डिसेंबर १ : क्रिश्चन मिशनच्या एका सभेला हजर राहिले, आणि एका पारशी देणगीदारा (रुस्तुमजी ?)कडून देण्यांत आलेल्या टाक्याच्या देणगीविषयीं सभेला कळविलें.

टीपा

आर्कोनम् : दक्षिण रेल्वेवरील एक जंक्शन,

धासनसोल : पूर्व हिंदुस्थान रेल्वेवरील एक जंक्शन, कलकत्यापासून सुमारे ७० मैल.

इलिझाबेथकालीन मक्तेदान्या : या मक्तेदान्या देशाला उद्योगधंद्यांची वाढ होणे आवश्यक आहे या विचारावर आधारित होत्या. उद्योगधंद्यांचे कारखान्यांना सरकारने विनव्याजी कर्ज देणे, किंवा कच्चा माल विकत घेण्याचा अधिकार, तसेच सरकारलाहि तयार माल घेण्याचा अधिकार, या स्वरूपांत या मक्तेदान्यांची व्यवस्था दिसून येत असे. ही व्यवस्था खास अधिकारपत्रे धारण करणाऱ्यांकडून केली जात असे. हे धोरण (पहिल्या) इलिझाबेथ राणीच्या काळांत इंग्लंडमध्ये सरकारने स्वीकारले होते.

ईस्ट लंडन : केपकॉलनीमधील एक शहर; खंड १ पृ. ३२९ पाहा.

एस्कॉम्ब, सर हॅरी : (१८३८-९९) प्रमुख वकील व नाताळचे पंतप्रधान; खंड १, पृ. ३२९ पाहा.

एस्टकोर्ट : नाताळमधील एक शहर; खंड १, पृ. ३२९ पाहा.

काठियावाड : सौराष्ट्र, आतां गुजरात राज्याचा एक भाग; खंड १, पृ. ३२९ पाहा.

कॅम्ब्रिज : दरवानापासून २३ मैल अंतरावरील एक रेल्वे स्टेशन.

गोखले, गोपाळ कृष्ण : (१६८६-१९१५) भारताचे एक सन्मान्य नेते व मुत्सद्दी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या फर्ग्युसन कॉलेजमधील गणित, इंग्रजी व राजकीय अर्थशास्त्र, या विषयांचे प्राध्यापक; १८९० मध्ये राजकारणांत प्रवेश; हिंदी अर्थव्यवस्थाविषयक वेल्बी कमिशनसमोर साक्ष, १८९६; मुंबई विधान-परिषदेवर सदस्य म्हणून निवडले गेले, १८९९; सर्वेट्स् ऑफ इंडिया सोसायटीची स्थापना केली; हिंदी राष्ट्रीय सभे (काँग्रेस) च्या बनारस येथील अधिवेशनाचे अध्यक्ष, १९०५; १९०२ पासून १९१५ पर्यंत वरिष्ठ कायदेमंडळाचे सभासद; शिक्षण विषयाबद्दल फार कळकळ बाळगीत; प्राथमिक शिक्षणविषयक विधेयक कायदेमंडळांत आणिले; पब्लिक सार्व्हिसविषयी नेमिलेल्या शाही मंडळाचे सदस्य; दक्षिण आफ्रिकेतील मुदतबंद कराराखालील हिंदी लोकांच्या प्रश्नाचा कैवार घेतला; गांधीजींच्या निमंत्रणावरून १९१२ साली दक्षिण आफ्रिकेला भेट दिली.

चार्ल्सटाउन : नाताळमधील एक शहर; खंड १ पृ. ३३१ पाहा.

चेंबर्लेन, जोसेफ (१८३६ ते १९१४) वसाहतमंत्री, १८९५-१९०२; खंड १ पृ ३३१ पाहा.

जेमसनचा हल्ला : डिसेंबर १८९५ मध्ये ब्रिटिश साउथ आफ्रिका कंपनीचे प्रशासक डॉ. जेमसन यांनी ट्रान्सवालमधील उइटलॅंडर्स (परदेशीलोकां)च्या प्रदीर्घ वंडाळीचा फायदा घेऊन ट्रान्सवाल प्रदेश हस्तगत करण्याचा केप कॉलनीमधून केलेला निष्फळ प्रयत्न. उइटलॅंडर्सची वंडाळीच फुकट गेल्यामुळे हा प्रयत्न अयशस्वी झाला. जेमसन याला पकडण्यांत येऊन त्याच्यावर खटला भरण्यांत आला, व त्याला दोषी ठरविण्यांत आले. हा हल्ला, व ब्रिटिश सरकारकडून त्याचा स्पष्टपणे इन्कार करण्यांत झालेली कुचराई, यांमुळे बोअर युद्ध उद्भवले.

टिळक बाळ गंगाधर : (१८५६ ते १९२०) भारताचे थोर राष्ट्रीय पुढारी, विद्वान, ग्रंथकार; 'लोकमान्य' पदवीने सर्वसामान्य जनांना परिचित; पुण्याच्या डेकन एज्युकेशन सोसायटीचे एक संस्थापक; 'केसरी' व 'मराठा' या प्रभावशाली वृत्तपत्रांचे आद्य प्रवर्तक; 'केसरी' तून ब्रिटिश सरकारवर टीका करणारे लेख लिहिल्यामुळे सहा वर्षांच्या हद्दपारीची शिक्षा भोगली; हिंदी राष्ट्रीय संमंतील 'जहाल' पक्षाचे पुढारी; सुरतेला 'मवाळ' किंवा 'नेमस्त' पुढार्यांशीं फूट झाल्यानंतर, १९१६ मध्ये फिरून काँग्रेसमध्ये सामील झाले. हिंदी स्वराज्य संघ स्थापन केला, आणि लखनौ येथील हिंदु-मुस्लिम कंगर घडवून आणण्यांत प्रमुख भाग घेतला १९१९ च्या हिंदुस्थान सरकारच्या कायद्यासंबंधी हिंदी लोकमताची प्रतिक्रिया काय आहे याबद्दल लोकमत शिक्षित करण्याकरितां काँग्रेसचे एक प्रतिनिधि या नात्याने इंग्लंडला भेट; 'गीता-रहस्य,' 'ओरायन' 'आर्किटिक होम इन दि वेदाज' व इतर ग्रंथ यांचे कर्ते.

डंडी : नाताळमधील एक शहर; खंड, १, पृ. ३३१ पाहा.

डर्बी, अर्ल ऑफ : (१८२६-१८९३) ब्रिटिश उमराव; यांनी भारतमंत्री असतांना १८५८ सालीं हिंदुस्थानचा कारभार ब्रिटिश राजसत्तेच्या स्वाधीन करून देणारा कायदा करून घेतला. पुढे १८८२ ते १८८५ पर्यंत ते वसाहत मंत्री होते.

दादाभाई नौरोजी : (१८२५-१९१७) अग्रेसर भारतीय मुत्सद्दी : बहुधा ' भारताचे भीष्माचार्य ' या वर्णनाने ओळखले जाणारे; काँग्रेसच्या तीन अधिवेशनांचे अध्यक्ष, १८८६, १८९३ व १९०६ मध्ये; १८९३ मध्ये ब्रिटिश पार्लमेंटचे सदस्य झाले; लंडनमधील काँग्रेसच्या ब्रिटिश कमिटीचे प्रमुख सभासद होते.

नट्सफोर्ड, लॉर्ड : १८८७-९२ या अवधींतील वसाहत मंत्री.

नागपूर : पूर्वीच्या मध्यप्रांताची राजधानी; या प्रांताचा कांही भाग (विदर्भ) आता महाराष्ट्रांत सामील झाला आहे.

फोकसरस्ट : नाताळमधील एक शहर; खंड १ पृ. ३३२ पाहा.

फ्रायहार्ड : एक जिल्हा, मूळचा वायव्य झुल्लँडचा भाग, परंतु नंतर ट्रान्सवालमध्ये सामील झाला. डंडीहून येणाऱ्या रेल्वेवरील एक शहर.

बानर्जी सर सुरेंद्रनाथ : (१८४८-१९२५) भारताचे प्रमुख मुत्सद्दी; खंड १ पृ. ३३३ पाहा.

बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन : १८८५ साली मुंबई येथे स्थापन करण्यांत आलेली संस्था. तिचा उद्देश " सर्व प्रकारच्या न्याय्य व सनदर्शीर मार्गांनी सार्वजनिक हितवृद्धि व पुरस्कार यांचा प्रयत्न करणे " हा होता.

बिन्स, सर हेन्री : (१८३७-१८९९); प्रमुख राजकीय नेता व नाताळचे प्रधानमंत्री; खंड १ पृ. ३३३ पाहा.

ब्रिटिश कमिटी, भारतीय राष्ट्रसभेची (काँग्रेस), लंडन : ही सन १८८९ साली स्थापन करण्यांत आली, तेव्हा तिचे अध्यक्ष सर विल्यम वेडरबर्न, आणि दादाभाई नौरोजी, डब्ल्यू. एस्. केन, विल्यम डिग्बी, व जे. ई. एलिस हे तिचे मूळचे सभासद होते. तिच्या मुख्य उद्देशांपैकी एक असा होता— " ज्या इंग्लिश कामकरी वर्गाकडे राजकीय सत्ता एवढ्या मोठ्या प्रमाणांत आली आहे, त्यांना इंग्लंडचे हिंदुस्थानाविषयी काय कर्तव्य आहे, याची जाणीव करून देणे. "

भांडारकर, डॉ. रामकृष्ण गोपाळ : (१८३७ ते १९२५) आंतर राष्ट्रीय कीर्तीचे प्राच्यविद्याविशारद आचार्य; मुंबई विद्यापीठाचे कुलगुरु; व्हाईस्रॉय यांच्या वरिष्ठ कायदे मंडळाचे सरकारनियुक्त सभासद, १९०३; मुंबईच्या विधिमंडळाचे सभासद १९०४-१९०८; हिंदु समाजांतील धार्मिक व सामाजिक चळवळींचे पुढारी.

भावनगरी, सर, मंचरजी मेखानजी : (१८५१--१९३३) हिंदी पारशी बॅरिस्टर, इंग्लंडमध्ये स्थायिक झालेले; युनियनिस्ट पक्षातर्फे इंग्लंडच्या पार्लमेंटवर दहा वर्षांहून अधिक काळपर्यंत सभासद निवडून आले होते; लंडनमधील भारतीय राष्ट्रसभेच्या ब्रिटिश कमिटीचे सदस्य या नात्याने त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या गाऱ्यासंबंधी ब्रिटिश लोकमत शिक्षित करण्यासाठी फार मदत केली.

मद्रास टाइम्स : १८५८ पासून सुरू असलेले एक मद्रासचे वृत्तपत्र; आता बंद झाले आहे.

मद्रास स्टॅंडर्ड : १८७७ मध्ये मद्रास येथे आठवड्यांतून तीन वेळा प्रसिद्ध होऊन लागलेले वृत्तपत्र; १८९२ मध्ये दैनिक झाले. १९१४ मध्ये मिसेस बेझंट यांनी ते घेतले आणि ' न्यू इंडिया ' या नांवाने ते चालविले.

मद्रास महाजन सभा : मद्रासच्या नागरिकांची एक प्रातिनिधिक संस्था— १८८१ साली स्थापन झाली.

मालाबॉक युद्ध : १८९४ मध्ये मालाबॉक जातीच्या लोकांना जिंकण्यासाठी उत्तर ट्रान्सवाल प्रदेशांत ट्रान्सवालने केलेला लष्करी उठाव; मालाबॉक जातीचें हें नांव तिच्या पुढाऱ्याच्या नांवावरून पडलें.

माशोना लँड : दक्षिण ऱ्होडेशियामधील आणखी एक सोन्याच्या खाणींचा मुख्य.

मेटाबेले लँड : दक्षिण ऱ्होडेशियामधील आणखी एक सोन्याच्या प्राप्तीचा प्रदेश.

मेलमॉथ : झुलूलँडमधील एक नवीन बसविलेलें नगर.

मेहता सर फेरोजशहा : (१८४५-१९१५) प्रमुख हिंदी काँग्रेस पुढारी; खंड १, पृ. ३३४ पाहा.

राजकोट : सौराष्ट्रामधील पूर्वेचें एक हिंदी संस्थान; गांधीकुटुंबाचें पूर्वकालीन निवासस्थान.

रानडे महादेव गोविंद : (१८४२-१९०१) सन्मान्य भारतीय पुढारी, समाजसुधारक व ग्रंथकार; कित्येक न्यायदानाच्या पदावर काम केल्यानंतर शेवटीं मुंबई हायकोर्टाचे न्यायमूर्ति झाले; मुंबईच्या विधिमंडळाचे सभासद, १८८५-९३; त्या काळाच्या सामाजिक सुधारणेच्या चळवळींत प्रमुख भाग घेतला. ब्राह्म समाजाशीं सादर्य असणारा प्रार्थना समाज नांवाचा धार्मिक संघ त्यांनी स्थापन केला. पुणे येथे सार्वजनिक सभा स्थापन करणयाचे कामीं त्यांनी साहाय्य केलें; व त्या संस्थेकरिता १८९५ पर्यंत कार्य केलें. हिंदी राष्ट्रसभे (काँग्रेस)चे एक संस्थापक.

रॉबिन्सन, सर हर्क्यूलिस (१८२४--१८९७) दक्षिण आफ्रिकेचे हायकमिशनर. १८८०-१८८९; १८८४ मधील लंडन कराराच्या शर्ती तयार करण्याचे कामीं त्यांनी भाग घेतला; १८८५ सालीं वेश्वानालँडमधील बोअर लोकांची बंडाळी मोडून काढण्याचे कामीं त्यांनी मदत केली. १८८९ सालीं सेवानिवृत्त झाले; दक्षिण आफ्रिकेमध्ये फिरून १८९६ साली नियुक्त करण्यांत आले; परंतु प्रकृति-अस्वास्थ्यामुळे कांही दिवसांनी त्यांनी राजीनामा दिला.

रुस्तुमजी पारशी : नाताळचे एक प्रमुख हिंदी व्यापारी; खंड १, पृ. ३३४ पाहा.

लंडन करार (लंडन कन्व्हेन्शन) : १८८४ साली-ट्रान्सवाल निवासी प्रजाजनांच्या नागरिक-हक्कांविषयी बोअर लोक व ब्रिटिश लोक यांच्या दरम्यान झालेला करार. खंड १, पृ. ३३४ पाहा.

लेडी-स्मिथ : दरवानपासून २०३ मैलांवर असलेलें नाताळमधील तिसऱ्या क्रमांकाचें मोठें शहर.

वढवाण : मुंबई ते राजकोट आगगाडीच्या रस्त्यावरील काठेवाडमधील एक जंक्शन.

वाच्छा, सर दिनशा एदलजी : (१८४४-१९३६) भारतांतील प्रमुख पारशी राजकारणी पुरुष; भारतीय राष्ट्रसभेशीं तिच्या स्थापनेपासून संबद्ध असलेले; १९०१

साली काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष; आर्थिक प्रश्नांवर अधिकारवाणीने बोलणारे अभ्यासक; पुढे व्हाईसरॉय यांच्या वरिष्ठे कायदेमंडळाचे नियुक्त सभासद.

वेडरबर्न, सर विल्यम : इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसचे एक सन्मान्य सभासद; पुढे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसशी यांचा संबंध आला. खंड १, पृ. ३३४ पाहा.

सार्वजनिक सभा पुणे : १८७० सालीं रानडे व गणेश वासुदेव जोशी यांनी स्थापन केली. त्या काळांत हिंदुस्थानांतील ती प्रमुख राजकीय संस्था होती.

हंटर, सर विल्यम विल्सन : (१८४०-१९००) इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसचे सन्मान्य सभासद; लेखक व हिंदी प्रश्नांवरील एक अधिकारी विचारी गृहस्थ; खंड १ पृ. ३३५ पाहा.

सूची

- अबदुल्ला, हाजी — १६९
 अबूवकर श्री. — ९
 अरव — ३६, ४५, ५९, १०४, २११,
 २२२, २२४
 अर्लस्माँट — १९५
 अलाहाबाद — ३१४
 अलेक्झांडर आर. सी. (पोलिस सुपरिंटेंडेंट)
 — १५५, १९७, १९८, २७३
 अलेक्झांडर मिसेस — १५५, १९७, १९८, २७४
 अहमद उस्मान — १६९
 अहमदाबाद — ३५३
 अँटोनी जनरल, नाताळ —
 ('नाताळ' खाली पाहा.)
 अँटोनी, फ्रान्सिस — २५, ५९.
 अँलन, सार्जेंट — ३४५-४६
 अँडर्सन — १९५, ३३५
 आदम, अबदुल करीम हाजी (दादा अबदुल्ला
 आणि कंपनी — याखाली पाहा)
 आदम, अबदुल्ला हाजी — ५
 आदम, शेखजी — ४९
 आरकोनम — १३८
 आर्मस्ट्रॉंग, टी. — १९५
 आर्मिटेज, जे. सी. — १९५
 आर्यधर्म -- ८८
 आसन्सोल — १३९
 आसाम — ६७
 ऑस्ट्रेलिया — ४७, १४८, १७८, २२५.
 ऑस्ट्रेलियन वसाहती — १०७, ११४
 ऑस्टिन, मिस्टर — १९५
 ऑरेंज फ्री स्टेट — २, ३०, ५०, ५८,
 ६४, ६७, ७८, ८९, ११२, ११७,
 ३१३, ३२१, ३३३ (तळटीप) — मध्ये हिंदी
 लोकांना दिली जाणारी वागणूक — ३०,
 ३१, ३९, ६४-६५, १०६-१०७, १२६
 ऑक्सफोर्ड — ४६
 इंग्लिशमन, धि — १२०, ३५२, ३५५
 — प्रतिनिधीला मुलाखत — १२३-१२७
 — ला गांधीजींचे पत्र — १३०-१३१
 इंग्लंड — ७, २६, ६०, ७०, ७३, ७६,
 १०७, १०९, ११०, १११, १२२, १५०,
 १६७, १७०, १७३, २११, ३३६
 इंडियन ओपीनियन — १७२ (तळटीप)
 इंडिया ऑफिस लायब्ररी (ग्रंथालय) — २८८
 ईजिप्त (मिस्रदेश) — १४७.
 ईथरिज, मि. — १९५
 ईस्ट ग्रिक्वालॅंड — २५, ५९, १०७.
 ईस्ट लंडन — २५, ५९, ७४, १०७, १२०,
 १२६.
 उइटलॅंडर्स — ३२, १०१, २२६,
 उर्दू — १३७ (तळटीप), १४०;
 एजंट — जनरल ('नाताळ' खाली पाहा)
 एजंट, ब्रिटिश — २९, १५९, ३०१,
 — निराळ्या वस्तीसंबंधी — २८, १०६
 एड्वर्ड्स, ई. — १९५
 एदल, सेवोर — ३७
 एलियट, मि. — १९५
 एलिस, जे. ई. — ३६१
 एशोवे (नगर) — २४, ५८, ७४, १२५, २८८.
 एसोप व्ही. ए. — ४९
 एस्कॉम्ब, हॅरी — ५१, १५६, १६३, १८१,
 १८४, १८५, १८८, १८९, १९१, १९२,
 १९६, १९७, २१३, २१४, २१५, २१६,
 २१७, २३८, २४५, २५३, २५७, २५९,
 २६१, २६३, २६४, २६७, ३३७, ३५९.
 कथराडा, एम्. ई. — ४९
 कमरुद्दीन, महंमद कासीम — १६८

मनुक्रम... २८१०७ वि: ५८१७
 नो: वि: सूची

कमांडोज ट्रीटी - (सक्तीच्या सैन्य भरतीचा करार) - २९, ६३, १२६.

कफ्यू - ५७, १२४,

कलकत्ता - २, ३, ५१, ७९, ८७, ८९, ११६, ११७, १२०, १२३, १३०, १३८, १३९, १४३, १५०, १७०, २९९, ३१८, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६.

कलोनियल ऑफिस रेकॉर्ड्स - २७२, २८२, ३०१, ३०२, ३३५, ३४१, ३५२

काठवाड - ४८

कॅमेरॉन, ए. एम्. १७२, ३००, ३०१, ३५१

कादर, अबदुल - ४९

काफीर (झुलू) ८, ११, ४६, ४७, ५१, ५२, ५७, ६९, ७५, ८२, ८९, ९०, ९२, ९४, ९९, १०६, १२६, १५८, २०३,

• २१०, २१५, २२१:

कासीम महंमद - ४९

कासीम, मुसा हाजी - ४९, ९१, १६८.

कासीम, हुसेन - ४९

काँग्रेस ('हिंदी राष्ट्रसभा' पाहा)

किम्बर्ले - ५९,

किन्समन, डब्ल्यू. एच्. - १९५

कील, मि. - १९५

कुक्, जॉन मूर - १८१, १९१, २३४, २३८, २४०, २४२, २४४, २४७, २४९, २५०, २५१, २५३., २६३, २६४:

कूली - (दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांना देण्यांत आलेली अपमानास्पद संज्ञा) - ४, १६, ३५, ३६, ४३, ४५ ४६, ६७; ६९, ७१, ८२, ९१, १०३, १०४, १०५, ११८, १२२, १२५, १७६, १८६, १८९, १९७, २०४, २१०, २११, २१२, २२३, २२४, २२५, २३२, २५५, ३१८.

कूली, विल्यम - ३३४

कूरलॅंड - (आगबोट) ८७, ११६, १४५, १५५, १५७, १५८, १६०, २४४, २४६, २४८, २५२, २५३, २६० २६२, २६८, २९३, २९८, ३४६, ३५५, ३५६

केन, डब्ल्यू. एस्. - ३६१

केप आर्गस - २१५

केप ऑफ गुडहोप - (केप कालनी) २.

केप कॉलनी - २, ५०, ५८, ५९, ६७, ८९, १०७, ११२, ११६, १२०, १२२, १२६, १४९, ३५९

तेथील लोकसंख्येची घडण - ५८-५९

घटनात्मक रचना - ५८, ७४;

त्यांतील मताधिकार पात्रता - ५८.

तेथे हिंदी लोकांवरील निर्वेध ५८, ७४.

हिंदी व आशियायी लोकांच्या प्रवेशाविरुद्ध

कायदे - २४-२५, ७४, १०७,

हिंदी लोकांना व्यापारी परवाने - ५८, ५९.

केप टाईम्स - ४७, ७६.

हिंदी लोकांविरुद्ध भावनेच्या कारणांबाबत - १०७-१०८.

हिंदी लोकांची वागवणूक - ३६, १०५.

केप टाऊन - ५८, ५९, ३०२,

क्लेटन, मि. - २२३

गब्रियल ब्रायन - ३०७

गांधीजी - १, २, ३४, ४८, ६६, ८०, ८४, ८५, ८७, ८८, १०२, ११५, ११६, ११९, १२० (तळटीप), १२३, १२७, १२८, १२९ (तळटीप), १३१, १३९, (तळटीप), १४५, १४८. १५०, १५३, १५४, १५५, १५६, १५८, १५९, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २८०, २८१, २८३, २८८ - ९२, २९९, ३०१, ३०२, ३०४-०५, ३०६, ३०९, ३३४, ३३५, ३३६, ३४०, ३४२, ३४३, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५४, ३५५, ३५६, ३५८, दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या गाव्हाण्यासंबंधी व्याख्यानं - मुंबई-६६-७८, मद्रास-८८--११४, पुणे-१२८; दक्षिण आफ्रिकानिवासी हिंदी लोकांकडून गांधीजींना प्रतिनिधित्वाचें अधिकारपत्र-४८-

४९; एजंट जनरलच्या आक्षेपांना उत्तर—
३१-३८; कूरलंड बोटीवरून उतरून द.
आफ्रिकेत प्रवेश-अंटोनी जनरल यांना पत्र
—१५६; कूरलंड बोटीवरील पत्रप्रतिनिधीशीं
मुलाखत — १४८-१५५; मि. चेंबर्लिन यांचें
वसाहत-प्रधानमंत्र्यांना उद्देशून भाषण—
३३६-३४१; क्रुद्ध जमावापासून मिसेस
अलेक्झांडर यांच्याकडून संरक्षण — १५५,
१९७; मि. जोसेफ चेंबर्लिन यांना नाताळ-
मधील हिंदी लोकांतर्फे विनंति अर्ज १७३
—२७२; ट्रान्सवालसंबंधी लवाद निवाड्या-
बद्दल — ६२-७५; ट्रान्सवाल रेल्वेमध्ये
हिंदी लोकांची होणारी अप्रतिष्ठा — ६३;
हिंदीविरोधी निदर्शनांचे कारणांवाबत
विचार — १४५, १४६; १६० — ६५;
१७६-७८; १९८-२००; निदर्शकांना
सरकारचें प्रोत्साहन — १८८, १८९, १९१,
२१७; निदर्शन समितीच्या कृतीबद्दल टीका
— २००; नाताळमधील भारतीयांशीं युरो-
पियनांच्या वागणुकीसंबंधी — ३, ९-१०,
६८-७८, ८०-८४, ९२-९६, १०१-
१०६, १२४-१२७; परवाना पद्धतीविषयी
— १०, ११, २३, २४, ५७, ६३, ६८,
७५, ९७, १००, १२१; पोलीस ठाण्यावर
वेशांतर देऊन नेले — १९८, २१२. बाल-
सुंदरम् यांचा खटला हाती घेतात—१९-२१;
भारतदेशाला भेट कां दिली—१५०;
भारताहून परत आफ्रिकेला येण्याचें कारण
— १५४; वसाहत प्रवेश नियंत्रण कायद्याचा
भंग करण्यासंबंधी — ३४५-४६, ३४८,
३४९, वसाहतींत भारतीयांचा लोंढा घुस-
विण्याचा आरोप व चौकशीची मागणी—
३४४-१४७, ३४८-३४९; हिंदी लोकांच्या
वसाहत प्रवेशाविषयी — १६-१७; ९६-९८;
११७-१८; १४५, १६५, २२२, २२३,
२८७-८८ ३२५-२६, हिंदी-वसाहत-
प्रवेश नियंत्रण विधेयक — २२८-३१,
२७५-७८; ३१२-१८; हिंदी लोकांचा
प्रश्न २८३-८७, ३९२-९९; हिंदी

लोकांच्या नाताळ प्रवेशाच्या हक्कासंबंधी
— १४६-४७; हिंदी मतदार संख्या युरो-
पियन मतदारसंख्येला निर्जिव करील या
आक्षेपाविषयी १३-१४; ५२-५५; ७३,
९३-९४; ११८; हिंदी लोकांच्या 'गलिच्छ'
सवयींविषयी — ३७-८, १८०; हिंदी
लोकांविरुद्ध कायदे करण्याचा हेतु—८,
१३, १५, ६९, ११७-१९. स्वतंत्र हिंदी
लोक संरक्षण विधेयक — २७५-२८०.
हिरव्या पुस्तिकेविषयी — १४८. हीरक
महोत्सव ग्रंथालयाविषयी—३०७-०९.

गार्वट ए. एफ. — १९५

गार्वट पी. एफ. — १९५

गार्लंड मि. — ५१

गॉडफ्रे मि. — १६८

गॉडफ्रे, आर. — १९५

गिब्सन, ए. ए. — १९५

गिल्सन, अलेक्स डी. — ३३५

गुडरिक जॉर्ज—१९१, २३८, २४२, २४८,
२५३, २६३, २६४,

गोखले, गोपाळ कृष्ण -- ८४, ८५ (तळटीप),
१२८, ३५५, ३५९

गोल्डस्वरी -- १९४

ग्रॅट, मि. — १९४

ग्रीक (आगबोट) -- १९३

चर्चिल (नौका) — २३७, २४२

चार्टर्ड टेरिटरीज — २, २५, ५०, ५९, ६०,
६७, ८९, १०७.

चार्ल्स टाउन—५, ७, २९, ३४, ६८, १०३,
१५९, १६७, ३४५, ३४८, ३६०.

चीन, २५६

चेंबर्लिन, जोसेफ—७, १०, १४, १७, २४, २७,
३०, ३२, ४७, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९,
६२, ७२, ७३, ७८, ९२, ९४, ९५, १०१,
१०६, १०७, ११२, ११३, ११४, ११८,
१२२, १२९, १५६, १६५, १७३, २७५
२८३, २८९, २९८, ३०९, ३१०, ३१८,

३३३, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९,
३४०, ३५७, ३५८, ३६० ट्रान्सवॉल
लवाद निवाडा स्वीकारतात-२७-२८,
६२-६३, वसाहत -- मुख्यमंत्र्यांच्या
परिषदेत भाषण करतात - ३३६-४१,
दादाभाईंनी नेलेल्या शिष्टमंडळासंबंधी-५,
७८; १११; पहिल्या मताधिकार विधेयका-
संबंधी-५४; हिंदी वसाहत प्रवेश नियंत्रक
विधेयकासंबंधी ३४०-४१, हिंदी व्यापार्यां-
विषयी-१६, ६२, ८२, हिंदी लोकांच्या
पार्लमेंटरी संस्थांविषयी -१६, ५४, ७२,

जेमसनचा हल्ला -६६, ७४, ८८-८९, ३६०
जोशी सभागृह -- १२८.

जोहानेसवर्ग-२४, २६, २९, ६०, ६३, ६६,
१०२, १६९,

जोहानेसवर्ग टाईम्स-हिंदी विरोधी निदर्शना-
विषयी-२०७; गांधीजींवरील हल्ल्याविषयी
-२१३.

झांजिवार-३१३

झुलू-५१, ७०, ९२

झुलूलॅंड-२, २४, ५०, ५७, ५८, ६७,
७४, ७७, १०७, १११, १२६; १४३,
२८८. झुलूलॅंडमध्ये हिंदी लोकांवर जमीन
खरेदीविषयीं निर्वेध-२४, ५८, ७४, १०७
हिंदी लोकांवर सोने बाळगण्याबद्दल निर्वेध
-५८; गव्हर्नरकडे नियमाविरुद्ध निषेध
दर्शविणारे निवेदन -- पत्र-५८

टाईम्स (लंडन) - ४१, ४७, ५५,
५६, ६३, ६५, ७५, ९४, ९७, १०७,
१०९, ११२, ११३, ११४ १२१, १२२,
१५७, २८३, २८४--८५. मि. चेंबर्लिन
यांजकडे गेलेल्या हिंदी शिष्टमंडळाविषयी-
११३-४, मताधिकाराच्या प्रश्नासंबंधी-

१५, १६, १७, ५४, ५५, ७३, ९४;
दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या दर्जा-
विषयीं-४७, ६५, ११२-१३, ११४,
१२१.

टाईम्स ऑफ इंडिया-५, ४८, ६६, ७८,
८०, ८४, १२२, १२९, १४३, १७२
(तळटीप), १७६, ३१७ ३५१, ३५२

टाईम्स ऑफ इंडिया डिरेक्टरी-१४३;

टाईम्स ऑफ नाताळ-२०५, २१७, २३२.

टागोर, महाराजा प्रवीरेंद्र मोहन-३०१

टिमोल, इस्मार्शल-४९

टिमोल, डी. एम्.-४९

टिली, ए. एम्.-४९

टेलर, डान-१९४; २१२

टिळक, लोकमान्य- १२८; १४१, १४२,
३५५, ३६०

टोंगाट साखर कंपनी-७८ (तळटीप), १६०,
१७५.

ट्रान्सवाल-२, २६, २८, २९, ३२, ३३,
४५, ६०-६४, ६७, ६८, ७४, ७५,
७८, ८९, ९०, ९१, १०६, ११२, १२६,
१२९, १४९, १५२, १५९, १८०, १९८
२००, २२६, २७६, ३०२, ३०३, ३१३
३१६, ३१८, ३२२, ३३५, ३३७,
३३८, ३४५, ३४६, ३५५; -३६१; ची
घटनात्मक पार्श्वभूमि-५०, ६०-६१, ९०,
तेथील युरोपियन व हिंदी लोकवस्ती-२६-
२८, ६२-६३; चें हायकोर्ट-२६-२८.

ट्रान्सवाल अॅडव्हर्टायझर-३१८

ट्रान्सवालमधील हिंदी लोक व लवाद-निवाडा
२७, २८, ३२, १४, ६२, ७५, १८०;
व परवाना पद्धति-२९, ६३, ७५, १०५,
आणि रेल्वेचा प्रवास-२९, ६३, ६८, ७६,
९१, ११३, २१६-वरील निर्वेध-२६-
२७, २९, ६३, ७५, १०६, १२६;
व लष्करी नोकरी-२९-३०, ६३, ७५
१०६, १२६;

टॉली ई. १९५

डच (' बोअर ' शब्द पाहा)
 डंडी - ५, ९२, १६७, ३३५, ३४४, ३४५,
 ३६०, ३६१
 डन, मि. - १६८.
 डन् जे. एस्. - ३०७
 डमरारा - ८९.
 डर्वी, लॉर्ड - ६१.
 डाउनिंग स्ट्रीट - ७७, १११.
 डॉसन - १९५.
 डिक, मि. - १९५.
 डिंग्वी विल्यम - ३५२
 डिलन मि. - २२.
 डी सिल्व्हा - ६-७
 डि विहलियर्स, सर हेनरी - ६१.
 डेलागोआ बे - २, २८, ६६, ६७, ८९,
 १५२, १९३, २००, २२१, २३२.
 ३३८, ३४४, ३४५, ३४६, ३४९, ३५०,
 मध्ये हिंदी लोकांना वागवणूक - ३७, ७६
 डेली टेलिग्राफ - २५-२६, ४१.
 डेंट, जे. डब्ल्यु. - १९५.
 ड्यूक - १९५
 ड्यूमा डॉ. - १८४, २५३.
 डूमॉड, मि. - ३६; हिंदी लोकांशी
 वागणुकीबद्दल - ०५०
 तल्यारखान एफ्. एस्. ७९, ८५, ११६,
 २८७;
 तल्यारखान आर. एफ् एस्. ८०, २८८,
 ३००, ३५१
 तामीळ - ३, १९, ३७, ६७, ०९ १०६
 १३७ (तळटीप), १६९ २९९, ३३४.
 तेलुगू - ६७, ९९
 तैयवजी बद्रुद्दीन - ३५४
 थंडरर (घनगर्जना करणारा - लंडन टाइम्स)
 - ४१, १०७.

दक्षिण आफ्रिका - २, व ठिकठिकाणी.

दरबान - ३, ५, ६, १०, ११, १२,
 १६, २६, २९, ३५, ४८, ६८, ७१, ८१.
 ८५, ९१, ९९. १०४, १४५, १४८,
 १५२, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९,
 १६०, १६२, १६३, १६४, १६५, १६७,
 १६९, १७०, १७१, १७२, १७३. १७४,
 १७५, १७६, १७८, १८१, १८३, १८५;
 १८९, १९०, १९३, १९३, १९४, १९७,
 १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४,
 २०६, २०७, २०८, २१०, २११, २१२,
 २१३, २१५, २१६, २१८, २१९, २३४,
 २३८, २३९, २४०, २४२, २२४, २४४,
 २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०,
 २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६,
 २५७, २५८, २६०, २६२, २६२, २६३,
 २६४, २६५, २६६, २६७, २६९, २७०,
 २७३, २७४, २७५, २८०, २८३, २८४.
 २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२,
 २९९, ३००, ३०५, ३०६, ३०८, ३०९,
 ३१०, ३१४, ३३३, ३३४, ३४२, ३४३,
 ३४४, ३४५, ३४६, ३४८, ३५०,
 ३५१, ३५२, ३५४, ३५५, ३५८, ३६२
 दरबानच्या उप-नगराध्यक्षांचा ठराव -
 ' आशियाई लोकांची वस्ती निराळी
 करावी - १७;
 दरबानचे नगराध्यक्ष - १६७, १७०, २९९,
 ३०७, ३०८, ३५५,
 दादा, हाजी महंमद हाजी - ५, १८,
 २९, ४९.
 दाउजी, मुनशी अहमदजी - ४९
 दावजी, सुलेमान - ४९
 दादा अबदुल्ला अँड कंपनी, - ४९, १७०,
 १७९, १९२, २५५, २५८, २६०, २७१,
 १६२, २७८, ३१३, ३५५
 नट्सफोर्ड, लॉर्ड - ६२, ३६०
 नागपूर - १३८, ३५५, ३६०
 नाझर एम्. एच्. - २९८ (तळटीप)
 नाताळ - २, ३- २३, ५० - ५७; एजंट-
 जनरल - २, ३१, ३३, ८१, ८२, ८७
 ९९, १००, २२८. ऑटोनी जनरल ६९,
 १५५, १५३, १६३, १९३, १९६. २०१;

२१५, २३८, २३९, २६३;—ची घटनात्मक पार्श्वभूमि—५०-५७, ७०, ९०; मताधिकार कायदा— ५२; मताधिकार विधेयक— १३, १४, १५, ५३, ५४, ५५, ७१, ७२, ७३, ७५, ७८, ९२, ११८. — सरकारी रेल्वे ३४, ८१; प्रवेश नियंत्रण कायदा व विधेयक—५५-५६, ७७, ८२, ८७, ९४, ९६, ९७, १७७, २२८, ३०५, ३१०, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३२५-८, ३३५, ३३६, ३३७, ३३९, ३४२, ३४४, ३४८, ३४९, ३५०, ३५७

विधान सभा — ३, १०, १३, १७, ४०, ५१, ५३, ५५, ५६, ७१, ७२, ७४, ९०, ११८, ११९, २२६, २७५, २८१, २९७, ३१०, ३११, ३१४, ३१५, ३२५, विधान परिषद — ३, १३, ५१, ५३, ५४, ७०, ९०, १२८, २८१, ३१०, ३२४, ३२५, ३२९, ३३१; पार्लमेंट—३३ ५२, ७२, ७७, ८९, ९२, ९३, ९५, १०२; लोकवस्ती व तिचे स्वरूप — ३, ५१, ७०, ९०, १७९, —८०.

नाताळ अॅडव्हर्टायझर— ३५-३६, ४१, १०४, १०८, १४५, १५५, १६७, १६९, १८५, १८६, १९४, १९५, १९६, २०२, २०५, २०६, २१५, २१८, २३१, २५५, २७१-७२, ३१६, —१७, ३१८, ३२१, ३५२, ३५६ हिंदी विरोधी निदर्शनाविषयी— १९४-९६, २०५, २०६, २१४-१५. हिरव्या पुस्तिकेविषयी—१७७, हिंदी लोकांना वाईट रीतीची वागवणूक दिल्याविषयी—३४, ३५, ३६, १०३-४. करारबंद मजुरांच्या आत्महत्यांविषयी—२२, २३. गांधीजींवरील हल्ल्याविषयी—२७१-७२.

नाताळ मर्क्युरी—२२, २५, ३४, ३६, ७२, ९३ (तळटीप), १७१, १७६-७, १९८ ९९, २०८-१०, २१३, २१९-२० २२१-२२२, २२४-२६, २४३, २५६, २६०, २६७, २७५, २८०, २८१, २९१, २९२-९९, ३०३, ३०४, ३०६-९, ३१२, ३४४, ३४७, ३४८, ३५०, ३५१, ३५२, ३५८,

वसाहत प्रवेश नियंत्रण विधेयकासंबंधी ३१२; गांधीजींवरील हल्ल्याविषयी— २६७, २७०, २७१, मताधिकार विधेयकाविषयी—१४, १५. रेल्वेमध्ये हिंदी उतारूंच्या छळाविषयी ३६, ८१, १०४-०५. हिंदी लोकविरोधी निदर्शनाविषयी—२०८, २१०, २१३. सन्मान्य हिंदी जनांच्या अटकेविषयी ११. नाताळ विटनेस—२१६; हिंदीजन-विरोधी निदर्शनाविषयी—२१६. वसाहत प्रवेश विधेयकाविषयी—२३२. युरोपियन संरक्षण संघाच्या कार्यक्रमाविषयी १७७.

नाताळमधील हिंदी लोक-त्यांचा मताधिकार— १२-१३, १५, ५२-५३, ७३, ७५, ९२-९३, १२५. त्यांच्या विरुद्ध रेल्वेमध्ये केला जाणारा पंक्तिप्रपंच—३४-३७; ८०-८१, ९१; १०१-०५, त्यांच्या विरुद्ध कायदे— ८-१०; १३-१४; ८२-८३; ९२-९३; २८४--८५. त्यांच्यावर लादलेले परवाने— ९-११, १२, २४-२५, ५७, ९९-१०० ११९, २८४-८५, ३१९, —३२१.

नाताळ हिंदी काँग्रेस -७६ (तळटीप), ७९ (तळटीप) १३१, १४८, १५४, १५४ (तळटीप), ३००, ३०३ (तळटीप), ३०७. नाताळ हिंदी शिक्षण संस्था--३०७.

नादेरी (आगवोट)-- १४५, १५२, १५७, १६०, १६२, १७४, १८१, १८२, १८५, १८७, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९८, १९९, २०५, २१०, २११, २१५, २३९, २४०-१, २४३, २४४, २४६, २४८, २५२, २५३, २६०, २६६, २९३, २९८, ३४६, ३५५, निकोलस, एच्. डब्ल्यू. -- १९५.

नूरमहंमद, इब्राहीम--४९.

नोंदवेनी--२४, ५८, ७४, १२५, २८८ नौरोजी, दादाभाई-- ४ (तळटीप), १६० ३३६, (तळटीप), ३४२, ३४७, ३५८, ३६०.

न्यूकॅसल--३५, १०३, १०४, १६७.

न्यूझीलंड--१७८.

पचैय्याप्पा सभागृह-- १, ८८, ३५५
 पंजाब -- ४५,
 पत्र-मि. आर. सी. अलेक्झांडर यांना-२७३
 मिसेस अलेक्झांडर यांना-२७४
 मि. एस्कॉम्ब यांना-१५६;
 मि. कॅमेरॉन यांना-१७२, ३००-०१
 ना. गोखले यांना--८४--८५.
 झुल्लंडचे सचिव यांना--२८८, २९२,
 टाउन क्लार्क यांना--३३४.
 श्री. तल्यारखान यांना- ७९-८०, ८५;
 ८७, ११६, २८७-८; २९०;
 दादाभाई नौरोजी यांना -- ३४२
 मि. मॅक्लीन फ्रॅन्सिस यांना--२९९-३००
 मियाखान आदमजी, यांना-- ३०३-०४,
 मि. रॉबिन्सन, जे. बी., यांना-१६९-७१
 लोकनेत्यांना -- १८९, ३३३.
 वसाहत--सचिवांना -- २८०-८१; २९१,
 ३०५, ३४८
 सर विल्यम हंटर यांना-१६०-६५.
 मि. वेडरवर्न, डब्ल्यू, यांना-३४३
 परवाना (पास) पद्धति--५, १०. ११,
 २३, २४, २५, २६, २८, ५७, ५९,
 ६३, ६८, ७५, ९९, १००, १०६,
 १०७, ११९, १२४, १६४, २२७, २२८,
 २७७, २७९, २८२, २८४, २८६,
 ३२९, ३२०, ३२२, ३२९;
 पर्शियन स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनी मुंबई--
 १६०, १८०.
 पामस्टॅन- ४६.
 पॉयसन-१९५.
 पायोनियर- १३८, ३५४
 पार, एलियट--१९५.
 पार्टी, जे. - १९५
 पास्टर-९३
 पिल्ले, ए. कोलंडावेल्लू-४९, ९१.
 पिल्ले, के. एस्. -- ४९
 पिल्ले. जी. पी. ३५६.
 पिल्ले, श्री. - २९
 पीची, डब्ल्यू. ई.-२९२

पीटर मारिट्सबर्ग (मारिट्सबर्ग) -- ३५,
 १०३, १५६, १६०, १६७, १७५,
 १७६, १७७, १८१, २४३, २४४
 २४५, २४८, २५३, २६०, २६१
 २६३, २७५, २८०, २८२, २८८,
 २९१, २९२, ३०१, ३०५, ३०९, ३१४,
 ३४८, ३५०, ३५२
 पीस, सर वॉल्टर - ३१, ३२, ८२,
 १००. १०१, ३४५;
 पुणे - ८४, ८७, १२८, १३४, १४२, ३६२;
 पॅन, जॉर्ज - ३०७-३०८;
 पोर्तुगीज - ३७, ५०, ६६, ६७, ६९,
 ८९, ९०;
 प्रिटोरिया - ५, ७, २८, २९, ६०, ६४,
 ६७, ६८, १०६, १५९, ३०१, ३०३, ३५२;
 प्रिटोरिया प्रेस - २१६.
 प्रिन्स, डॉ. जे. पेरॉट -- १८४, २४७,
 २५२.
 प्लाउमन डब्ल्यू. पी. - १९५
 प्लेफेअर - १९५
 फरीद, शेख - ४९
 फिजी - ६, ८९
 फील्ड स्ट्रीट - ५, २२०, २२१.
 फोक्सरस्ट - २९; ३६१
 फोक्सराड - ६०, ६१, ७४, २११
 ३१८.
 फ्रॅन्किलन - १९५, ३६१.
 फ्रान्सिस, अँटॉनी - २५, ५९.
 फ्रामजी कावसजी इन्स्टिट्यूट, मुंबई - ६६
 बंगाल - ६७, ८९, ११७,
 बंगाली - ९, ९० १३७ (तळटीप),
 बंगाली (वृत्तपत्र) - १२९, १४१, ३५२,
 बर्टवेल डॉ. - १८२, २४८, २४९, २५०,
 २५१, २५२.
 बर्ड, सी. - २६१, ३५०.

- बानर्जी, सुरेन्द्रनाथ - ३५२, ३५५, ३६१
बालसुंदरम् (गांधीजी त्यांचा खटला चाल-
वायला घेतात -) १९-२१.
बासा - ४९
बिन्स, सर हेन्री - ९६, ३१४.
बुद्ध - ४५.
बुल, जी. - १९५.
बूथ, डॉ. - ३०८, ३५८.
बेल, हेन्री - ४०
बैरा - २, ५०, ६७, ८९,
बोअर (डच) -- ३२ (तळटीप), ४६,
६०, ११०, २११;
-- प्रजासत्ताक -- ६४, ७४, ७५;
बोर्बोन -- १५२
- भांडारकर, डॉ. रामकृष्ण गोपाळ -- ८७,
१२८, ३५५, ३६१.
-- गांधीजींना पूर्ण पाठिंब्याचें आश्वासन
देतात -- ८७.
भावनगरी, सर मंचरजी -- ४१, (तळटीप)
१०९, १२३, १५७, १६० (तळटीप),
३०६, ३५७, ३६१.
-- हिंदी लोकांविरुद्ध केलेल्या कायद्यांबाबत
मि. चेंबर्लिन यांना विचारतात -- ४७--४८.
भुसावळ -- १३८
- मणिलाल, चतुरभाई -- ४९
मताधिकार - कायदा -- १३; ८३, ९२;
-- आशियायी लोकांना मताला अपात्र ठर-
वितो -- ५२--५३, ७४, २८५.
मताधिकार -- विधेयक -- १३, १४, १५,
१६, ४१, ५३, ५४, ५५, ७४, ८३, ९२,
९३, १११, ११८;
मद्रास - १, २, ३, २९, ३७, ४५, ४८,
४८, (तळटीप) ५१, ६४, ६७, ७९, ८८,
८९, ९१, ११४, ११५, ११६, ११७,
१३४, १३५, १३७, १४४, १५०, १६१;
३५३, ३५५, ३६१.
- मद्रास महाजन सभा -- ११५, ३६१;
मद्रास टाईम्स -- ८७, ३६१.
मद्रास मेल -- ८७
मद्रास स्टॅण्डर्ड -- १३७, १४४; ३६१.
मद्रास विद्यापीठ -- २९, ६४.
महंमद, दाऊद -- ४९ १६८.
महंमद पी. दावजी -- ४९
महमद, पीरन, -- ४९, १६८
महंमद, सय्यद -- १६८
महंमद कासीम कमरुद्दीन आणि कंपनी --
१६८.
महाराणी -- ३६, १०५;
मॅकेंझी, डॉ. -- १६३, १८४, १८८,
१८९, १९४, १९७, १९८, २०५, २०९,
२१२, २३२, २५३, २५५, २५६, २५७,
२६१, २६५,
मॅकिन्टॉश, जे. -- १९५.
मॅडरसन, ई. -- १९५.
मॅक्लीन, सर फ्रॅन्सिस -- १६७ (तळटीप),
२२९.
मारिट्सबर्ग -- (पीटरमारिट्सबर्ग पाहा)
मॉरिशस -- ८९, १५२, २००, २४४, ३१३.
मॉस्लेम क्रॉनिकल -- ११०
मियाँ, अब्बा -- १४१
मियाँखान; आदमजी -- १६८, ३०३,
३०४ (तळटीप).
मिलर, गॉडफ्रे -- २३८, २४२ (?)
मिल्ने, कॅप्टन, १९५, १९६, २३४, २३८,
२३९
मीरम, अमद जीवा हुसेन -- ४९.
मुटाला, दावजी महंमद -- ४९.
मुंबई -- ३, ४५, ४८, (तळटीप), ५१,
६६, ६७, ७०, ७१, ७९, ८०, ८६, ८९,
९१, ९४, ११६, ११७, १२३, (तळटीप),
१२८, १३०, १३२, १३८, (तळटीप),
१४०, १४१, १४२, १४३, १४५, १५०,
१५७, १६०, १६१, १६२, १७७, १८०,
१८१, १८२, १८९, २०१, २२१, २४५,
२४०, २४३, (तळटीप), २४४, २४६.

२४७, २४८, २५२, २५३, २५४, ३१८,
३५१, ३५४, ३६५, ३५९, ३६१, ३६२.
मुनशी, अहमदजी दाउजी - ४९
मुसा, हाजी कासीम - ४९
मुसलमान - ७०, ११२, ११७, १२१,
१२३,
मेमन - ९, ६४, ६८, ७०, ९९
मेटावेल्ले लँड - ५९, ३६२.
मेलमॉथ - २४, ५७, ७४, २२६, ३६२.
मेसन, मि. - ५५.
-(बिन्स मेसन) कमिशन - १८
मेहता, सर फेरोजशाहा - ६६, ३५४, ३६२.
मोगरारिया, अहमदजी दावजी - ४९, २२९,
मोक्षांबिक - १६.

यंग जी. डब्ल्यु - १९५.
युरोपियन संरक्षण संव - ७८ (तळटीप)
१६१ (तळटीप), १७७, ३५४.
युरोपियन व्यापारी १२४, २०३, २२२,
२२६, २९५,
युरोपियन कारागीर - १६०, १६१, २९६

रसेल, मि. - १९५.
रॅप् सन् जे. ०१९.
राधवल्लू, विजय - १९५.
राजकोट - ४८, ५०, १३२, १३३, १४४,
३५४, ३६२,
रानडे, न्यायमूर्ति महादेव गोविंद - ३५४,
३६२, ३६३
रॉबिन्सन, जे. बी. - १६९,
रॉबिन्सन, सर जॉन - ५१, १२२.
रॉबिन्सन सर हरक्युलिस - ६१;
रामीसामी - ४, ८१, ९१, १०३,
(सामी) - १०४,
रायटर (वृत्तसंस्था) - २, ३१ (तळटीप)
८०, १५०, १५१, १६१, १७६, २६७,

२६८, २७०,
रिपन लॉर्ड - १३, ७२, ११८;
- राणी सरकारच्या हिंदी प्रजेच्या दर्जा-
विषयी - २१९.
रीड, मि. - १९६.
रुस्तुमजी, पारसी - ५, ४९, ७१, १६८,
२१२, (तळटीप) ३५६, ३५८; ३६२
रेल्वे - टान्सवालमध्ये हिंदी लोकांविरुद्ध
होणारा पक्षपात - २९-३०, ६३, ६९, ७५;
हिंदी लोकांना रेल्वेमध्ये नोकऱ्या - ५२;
नाताळ प्रदेशांतील रेल्वेमध्ये हिंदी
लोकांना मिळणारी वागवणूक - ३४-३६,
६८-७०, ८१, १०२, १०३, १०४,
१०५, ११९;
रेवाशंकर, जगजीवन आणि कं. - ७९.
रोज, ए. - १९५
रोय्याप्पन, श्री. - १६८.
-होडेशिया - ५, ६७;
(चार्टर्ड टेलीटरीज पाहा)

लडन - १५, १६, १७, २६, २७, ४१, ४७
४८, ५४, ५५, ६३, ६५, ६५ (तळटीप),
७२, ७३, ७४, ७६, ८७, ९३, ९७,
१०७, १०९, ११२, १२१, १२२, १६०
१७० (तळटीप), २७२, (तळटीप).
२८४-५, २८७, २८९, २९८, ३००,
३०६, ३३५, ३४२, ३४३, ३५२, ३५४,
३६१.
लंडन करार (१८८४) - २६, ६०, ६१,
६२, ७४ (तळटीप), ९०;
लाफटन, फ्रेडरिक ऑगस्टस, - १६, १५६
१५८, १८१, १९१, १९७, २१२, २३८
२४४, २४५, २४७, २४८, २४९, २५०
२५१, २५३, २६१, २६२, २६३, २६४,
२६७-२७०, २८१, (तळटीप)
-- गांधीजींजें समर्थन करतात -- ६७-७०.
लॉरेन्स, मि. - १६८, ३०४, ३३४.

लेजर मि. सेंट - ७६, १०७,
लेडी स्मिथ - ९, १६७:

वढवाण -- १३२ १३३, १४४,
वसाहत देशभक्त संघ - ७८ (तळटीप)
१५३, १५५, (तळटीप), १७८-७९, १८० =
वसाहत -- पंतप्रधानांची बैठक -- २८४,
२८९; २९४, २९९, ३००, ३३६, ३४२,
३५८

वसाहत -- प्रवेश नियंत्रण विधेयक--
२३१, ३०५, (तळटीप), ३१२, ३१३,,
३१४, ३१५;
त्याविरुद्ध आक्षेप--२७५--२७९; - त्यातील,
कलमें - २८८--३०, ३१३
वसाहत-प्रवेश-विश्वस्त-मंडळ -- २२, ७८,
(तळटीप), १६०, १७५, १७६, २०६;
वायली, जे. एस्. -- १६३, १८७, १९१,
१९४, २०९, २१६, २५६, २५९, २६०
२६५, २६६, ३३८,
वॉलर ३०६ (तळटीप), ३०७, ३०८.
वाच्छा, सर दिनशा - १३६, ३६२-६२-
विधान-परिषद (नाताळ पाहा)
विधान सभा (नाताळ पाहा)
वेडरबर्न, सर विल्यम - ३४३, ३५८,
३६१, ३६३.
व्हिन्सेंट आर. सी. -- १९५
व्हील, डॉ. -- ३८, ६८, १८०
व्होराजी, सुलेमान -- ४९

शीदात, दावजी महंमद -- ४९
शेख फरीद अँड कं. -- ४९
शॅकल्टन, जे. -- १९५

सॉडर्स, मि--३२;
हिंदी लोकांचा मुदतबंदी करार पुन्हा कर--
ण्यासंबंधी--९५, ९६, १०१,
हिंदी लोकांच्या वसाहत प्रवेशासंबंधी- ८९,
९५,--९६, २२३.
हिंदी व्यापाऱ्याविषयी -- २२२
सावरमती संग्रहालय -- १४४ (तळटीप)
३०६, ३५३
सार्वजनिक सभा १२८;
सालूजी, ए. एम्. - ४९
सिडनहॅम - ११
सिमॉन्स, मि. - ३१४, ३२०.
सुलेमान इस्माईल (खटला) २५, ५९.
सुलेमान, महंमद -- ४९.
सोहोनी, श्री-८४, १३४, १३५
स्टार, धि. (वृत्तपत्र) १०२, २०५, २०८
२२१, २२६, ३१८.
हिंदी विरोधी निर्दर्शनासंबंधी -- २०७,
२०८ २११.
गांधीजींचे प्रकट पत्र--३५, १०१,
स्टेट्समन (वृत्तपत्र) ३५३;--च्या प्रतिनिधी-
कडून गांधीजीची मुलाखत--११७--१२०.
स्टेन, मि. ऑरेंज फ्रीस्टेट प्रजासत्ताकाचे
अध्यक्ष ६४.
स्पार्क्स हॅरी--१६२, १८५, १८६, १८७,
१९०, १९३, २००, २१२, २३९, २५५,
२५९, २६०, २६२, २६५, २६६
स्प्रेडब्रो, जी--१९५,
स्प्रिंग, सर गॉर्डन, केप कॉलनीचे पंतप्रधान
१२२
स्मिथ, (अँटोनी-) ३३५.
स्मिथ, मेरे--१९५.

हिंदी करारबंद मजूर-त्यांच्या कराराच्या
अटींत फेरफार--५५-५६, ९४-९५.
त्यांच्या मुलांना अटक--९९ नाताळ देशाला
त्यांचे महत्त्व--१७, ७०. १७९--८०.
२०३--०४, २८६, २९५. हिंदी लोकांना
न्यायदान--२१, ११८-९. त्यांना परतीच्या

सिलिस्वरी - ३६५/१७४
साइक्स, आर. डी.-१९५, २५६, २६०
२३७५

प्रवासाचें भाडें-३१, ५२, ८१, ८३,
१००, २८४, त्यांच्यामध्ये आत्महत्येची
प्रवृत्ति--२२ २३, ९८. त्यांच्या कराराच्या
शर्ती--५२, ९४, ९५, ११९, २०३--०४
हिंदी कारागीर-त्यांच्याविरुद्ध आंदोलन--
७८, ८२, १६०, १७५; त्यांच्या व
युरोपियन कारागीरांच्या दरम्यान स्पर्धा--
१५३, १६५, २२२, २२३, २२४, २३२,
२९५--९६.

हिंदी राष्ट्रसभा (नॅशनल काँग्रेस)-१५४,
३५६, ३५९, ३६२-६३. राष्ट्रसभेची
ब्रिटिश कमिटी-४१, ४८, १०९, ३५२,
३६१, १२२, १५४, १५७, (तळटीप);
हिंदी लोकांचा वसाहत प्रवेश-तो थांबवि-
ण्याचा गव्हर्नरचा अधिकार--२८५,--या
प्रश्नाची साम्राज्येविषयक व स्थानिक बाजू--
-४१--४४--त्याचें नाताळ देशाच्या दृष्टीने
महत्त्व-१७, ७०, २२२--२२४.

हिंदी व्यापारी--मि. चेंबर्लेन यांचें त्यांच्या-
विषयींचें मत--१६.--एका वृत्तपत्राचें
त्यांच्याविषयींचें मत--४६--४७; हिंदी व
युरोपियन व्यापारी यामध्ये स्पर्धा--३९,

४६--४७, ११७--११८,, १२३--२४,
२९५--९६--त्यांचें निराळ्या वस्तींत स्थलां-
तर-१२१, १२६--२७, १२९, १३०,
१४९ (तळटीप), त्यांचा प्रामाणिकपणा-
३८, ३९, १२४.

हिंदी लोक व परवाने--९, १०, ११, १२,
२३--२४, २५, २८, २९, ३१, ५७,
५९, ६३, ६८, ७५, ९९, १००, ११९,
१२४, २७७, २७९, ३८२, २८४,
३२०. ३२१, ३२९, ३३०,

हिंदी (भारतीय) तत्त्वज्ञान--९५--४६

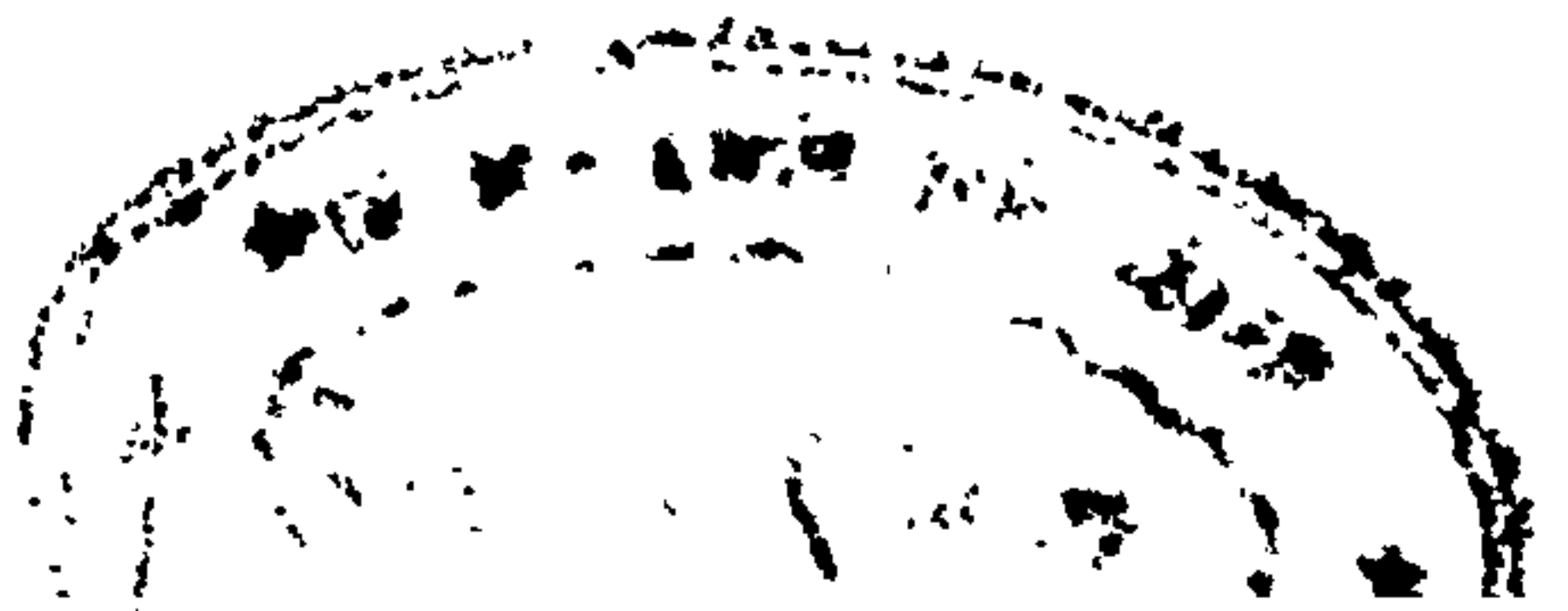
हिंदी विद्यार्थी--६८, ८५

हिंदुस्थान -- { ४७, ४८, ५२, ५४,
(भारत) -- { ५५, ५६, ६२, ६५, ६६,
६७, ७२, ७३, ७६, ८४, ८५, ८६,
८८, ९३, ९६, ९७, ९८, १०२, १०५,
१०७, ११०, ११२, ११३, ११९, १३७,
(तळटीप) १४७, १४८, १४९, १५०,
(तळटीप) १५१, १५२, १५३, १५४
१५५, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९,
१७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७९,
१८६,

REFBK 0012375

REFBK-0012375

लेजर मि. सेंट - ७६, १०७,
लेडी स्मिथ - ९, १६७:

वढवाण -- १३२ १३३, १४४,
वसाहत देशभक्त संघ - ७८ (तळटीप)
१५३, १५५, (तळटीप), १७८-७९, १८०;
वसाहत -- पंतप्रधानांची बैठक -- २८४,
२८९; २९४, २९९, ३००, ३३६, ३४२,
३५८

वसाहत -- प्रवेश नियंत्रण विधेयक--
२३१, ३०५, (तळटीप), ३१२, ३१३,,
३१४, ३१५;

त्याविरुद्ध आक्षेप--२७५--२७९; -- त्यातील,
कलमें - २८८--३०, ३१३

वसाहत-प्रवेश-विश्वस्त-मंडळ -- २२, ७८,
(तळटीप), १६०, १७५, १७६, २०६;
वायली, जे. एस्. -- १६३, १८७, १९१,
१९४, २०९, २१६, २५६, २५९, २६०
२६५, २६६, ३३८,

वॉलर ३०६ (तळटीप), ३०७, ३०८.
वाच्छा, सर दिनशा -- १३६, ३६२-६२-
विधान-परिषद (नाताळ पाहा)

विधान सभा (नाताळ पाहा)

वेडरबर्न, सर विल्यम - ३४३, ३५८,
३६१, ३६३.

विहन्सेंट आर. सी. -- १९५

व्हील, डॉ. -- ३८, ६८, १८०

व्होराजी, सुलेमान -- ४९

शीदात, दावजी महंमद -- ४९

शेख फरीद अँड कं. -- ४९

शॅकल्टन, जे. -- १९५

साँडर्स, मि--३२;

हिंदी लोकांचा मुदतबंदी करार पुन्हा कर--
प्यासंबंधी--९५, ९६, १०१,

हिंदी लोकांच्या वसाहत प्रवेशासंबंधी- ८९,
९५,--९६, २२३.

हिंदी व्यापान्याविषयी -- २२२

सावरमती संग्रहालय -- १४४ (तळटीप)

३०६, ३५३

सार्वजनिक सभा १२८;

सालूजी, ए. एम्. - ४९

सिडनहॅम - ११

सिमॉन्स, मि. - ३१४, ३२०.

सुलेमान इस्माईल (खटला) २५, ५९.

सुलेमान, महंमद -- ४९.

सोहोनी, श्री-८४, १३४, १३५

स्टार, धि. (वृत्तपत्र) १०२, २०५, २०८
२२१, २२६, ३१८.

हिंदी विरोधी निर्देशनासंबंधी -- २०७,
२०८ २११.

गांधीजींचे प्रकट पत्र--३५, १०१,

स्टेट्समन (वृत्तपत्र) ३५३;--च्या प्रतिनिधी-
कडून गांधीजीची मुलाखत--११७--१२०.

स्टेन, मि. ऑरेंज फ्रीस्टेट प्रजासत्ताकाचे
अध्यक्ष ६४.

स्पार्क्स हॅरी--१६२, १८५, १८६, १८७,
१९०, १९३, २००, २१२, २३९, २५५,

२५९, २६०, २६२, २६५, २६६

स्प्रेडब्रो, जी--१९५,

स्प्रिंग, सर गॉर्डन, केप कॉलनीचे पंतप्रधान
१२२

स्मिथ, (अँटॉनी-) ३३५.

स्मिथ, मेरे--१९५.

हिंदी करारबंद मजूर--त्यांच्या कराराच्या
अटींत फेरफार--५५-५६, ९४-९५.

त्यांच्या मुलांना अटक--९९ नाताळ देशाला
त्यांचे महत्त्व--१७, ७०. १७९--८०.

२०३--०४, २८६, २९५. हिंदी लोकांना
न्यायदान--२१, ११८-९. त्यांना परतीच्या

सिलिब्ररी - ३३६ (तळटीप)
साँडर्स, आर. डी. - १९५, ३५६, २००.

२३७५

मनुक्रम ३८२०६

वि.

म. गांधींचें संकलित विषय

दि. ३१.१२.१९५५

प्रवासाचें भाडें--३१, ५२, ८१, ८३, १००, २८४, त्यांच्यामध्ये आत्महत्येची प्रवृत्ति--२२ २३, ९८. त्यांच्या कराराच्या शर्ती--५२, ९४, ९५, ११९, २०३--०४ हिंदी कारागीर--त्यांच्याविरुद्ध आंदोलन--७८, ८२, १६०, १७५; त्यांच्या व युरोपियन कारागीरांच्या दरम्यान स्पर्धा--१५३, १६५, २२२, २२३, २२४, २३२, २९५--९६.

हिंदी राष्ट्रसभा (नॅशनल काँग्रेस)--१५४, ३५६, ३५९, ३६२--६३. राष्ट्रसभेची ब्रिटिश कमिटी--४१, ४८, १०९, ३५२, ३६१, १२२, १५४, १५७, (तळटीप); हिंदी लोकांचा वसाहत प्रवेश--तो थांबविण्याचा गव्हर्नरचा अधिकार--२८५,--या प्रश्नाची साम्राज्येविषयक व स्थानिक बाजू--४१--४४--त्यांचें नाताळ देशाच्या दृष्टीने महत्त्व--१७, ७०, २२२--२२४.

हिंदी व्यापारी--मि. चेंबर्लिन यांचें त्यांच्या विषयींचें मत--१६.--एका वृत्तपत्राचें त्यांच्याविषयींचें मत--४६--४७; हिंदी व युरोपियन व्यापारी यामध्ये स्पर्धा--३९,

४६--४७, ११७--११८,, १२३--२४, २९५--९६--त्यांचें निराळ्या वस्तींत स्थलांतर--१२१, १२६--२७, १२९, १३०, १४९ (तळटीप), त्यांचा प्रामाणिकपणा--३८, ३९, १२४.

हिंदी लोक व परवाने--९, १०, ११, १२, २३--२४, २५, २८, २९, ३१, ५७, ५९, ६३, ६८, ७५, ९९, १००, ११९, १२४, २७७, २७९, ३८२, २८४, ३२०, ३२१, ३२९, ३३०,

हिंदी (भारतीय) तत्त्वज्ञान--९५--४६

हिंदी विद्यार्थी--६८, ८५

हिंदुस्थान -- { ४७, ४८, ५२, ५४, (भारत) -- { ५५, ५६, ६२, ६५, ६६, ६७, ७२, ७३, ७६, ८४, ८५, ८६, ८८, ९३, ९६, ९७, ९८, १०२, १०५, १०७, ११०, ११२, ११३, ११९, १३७, (तळटीप) १४७, १४८, १४९, १५०, (तळटीप) १५१, १५२, १५३, १५४ १५५, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७९, १८६,

REFBK 0012375

REFBK-0012375

